

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

15+1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα

Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου

Κάτου Μαρία

Διπλωματούχος Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Επιβλέπουσα Βαΐου Ντίνα

Αθήνα, Οκτωβρης 2018

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

15 + 1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα
Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου

Κάτου Μαρία

Διπλωματούχος Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Επταμελής Επιτροπή:

Βαΐου Ντίνα, Καθηγήτρια ΕΜΠ - επιβλέπουσα

Μαντουβάλου Μαρία, Ομ. Καθηγήτρια ΕΜΠ - μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής

Μάρδα Νέλλη, Καθηγήτρια ΕΜΠ - μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής

Λυκογιάννη Σταυρούλα - Ρούλη, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΜΠ

Μίχα Ειρήνη, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΜΠ

Καλαντίδης Άρης, Professor Manchester Metropolitan University

Καλλίτσης Φοίβος, Senior Lecturer University of Portsmouth

Αθήνα, Οκτώβρης 2018

Η εικόνα του εξώφυλλου προέρχεται από σκίτσο του Lino Salini για την αρχιτέκτονα Margarete Schütte-Lihotzky, πηγή: <http://www.floornature.com/german-architecture-brutalist-architecture-and-architecture-13585/>

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

Ευχαριστίες

Στη μακρόχρονη διαδρομή για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας πολλές και πολλοί με βοήθησαν και τους οφείλω από τα βάθη της ψυχής μου τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου.

Καταρχήν σε όσες γυναίκες δέχτηκαν να αφιερώσουν χρόνο, ενέργεια και να εκθέσουν την ζωή και τα συναισθήματά τους για να κάνουν μία σε βάθος ενδοσκόπηση της ζωής τους αφηγούμενες την προσωπική τους ιστορία.

Ακόμα, ξεχωριστά, σε όλους τους κοντινούς μου ανθρώπους που ο καθένας με τον δικό του τρόπο με στήριξε ή με ώθησε στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Στην κόρη μου τη Μελίνα, στη γέννηση της οποίας πρωτο-οφείλω την απόκτηση του ρόλου της μητέρας, που έδωσε και το έναυσμα για τους πρώτους προβληματισμούς μου, στον άντρα μου τον Δήμο που με υπομονή με στήριξε, στους μικρούς γιους μου, Σπύρο και Τάκη, που υπέμειναν την απουσία μου και με τον τρόπο του ο καθένας έδειξαν τον σεβασμό τους σε αυτό που έκανα. Στους γονείς μου που ώρες ατελείωτες κράτησαν τα παιδιά μου για να δουλέψω. Κυρίως όμως στη μητέρα μου χωρίς τη συμβολή της οποίας δεν θα μπορούσα να πραγματοποιήσω αυτή την εργασία καθώς η στήριξή της δεν ήταν μόνο πρακτική και συναισθηματική αλλά ήταν πάντα πρόθυμη να συζητήσουμε τα θέματα που με απασχολούσαν στα κείμενα που διάβαζα και σε όσα σκεφτόμουν. Στη Μαρία που μου έδωσε την ευκαιρία να δω άλλες οπτικές και με συντρόφεψε στις δυσκολίες και τις χαρές. Στη Νίκη που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης.

Στην Αλέκα Μονεμβασίτου, για τη βοήθειά της στα πρώτα βήματα της έρευνας

Στη Μαρία Μαντουβάλου για τα εποικοδομητικά της σχόλια στα σεμινάρια υποψηφίων διδακτόρων

Στη Νέλλη Μάρδα για τη στήριξη και τις διορθώσεις της στην εργασία μου.

Στην Τασούλα Βερβενιώτη που με βάρφτισε στον κόσμο της Προφορικής Ιστορίας και με βοήθησε να "απεμπλακώ" από την τυραννία της αυστηρής μεθοδολογίας.

Και τέλος:

Ένα τεράστιο ευχαριστώ στη δασκάλα μου Ντίνα Βαΐου που πίστεψε στην έρευνα και στις δυνατότητές μου να την αρχίσω - προχωρήσω και τελειώσω και με διακριτικότητα και αγάπη με καθοδήγησε σε κάθε βήμα, αμφιβολία και δισταγμό.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	x
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	xi
Περίληψη	xii
15 + 1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα - Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου	xii
Abstract.....	xiii
15+1 women architects in Athens - Reading their life stories.....	xiii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	xiv
ΜΕΡΟΣ Α'.....	1
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ	1
1. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ.....	2
1.1. Γυναίκες στην αρχιτεκτονική	2
1.2. Το επάγγελμα του αρχιτέκτονα, σήμερα	12
Το "προφίλ" των αρχιτεκτόνων μηχανικών - Οι γυναίκες αρχιτέκτονες	13
Οι σπουδές.....	14
Από τις σπουδές στο επάγγελμα	15
Είδη και σχέσεις εργασίας	16
Το ελεύθερο επάγγελμα	16
Οιονεί μισθωτοί (Εξαρτημένη εργασία με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών).....	17
Εργασία στο δημόσιο.....	18
Αντικείμενα εργασίας	18
Ωράρια εργασίας	18
Εισοδήματα	19
Έμφυλος καταμερισμός – Τρόποι άσκησης του επαγγέλματος από άντρες και γυναίκες	19
Επαγγελματικός ανταγωνισμός.....	19
Προοπτικές στην εργασία – Εργασιακή ικανοποίηση	19
Η ανεργία	20
Οι ποσοτικές έρευνες	21
2. ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ.....	22
2.1. Τι είναι οι βιογραφικές αφηγήσεις	22
2.2. Σύνομη ανασκόπηση της χρήσης βιογραφικών αφηγήσεων στην έρευνα	23

2.3 Οι βιογραφικές αφηγήσεις στην Προφορική Ιστορία	29
2.4. Οι βιογραφικές αφηγήσεις στην φεμινιστική έρευνα	31
Η διυποκειμενικότητα.....	31
Ο αναστοχασμός και η αυτοαναφορικότητα.....	32
Η υποκειμενικότητα.....	33
Κριτική στη φεμινιστική έρευνα.....	34
2.5. Μέθοδοι ανάλυσης του βιογραφικού υλικού - Αναλυτική προσέγγιση.....	35
Αφηγηματική Ανάλυση - Schütze	35
Μέθοδος της ανακατασκευής βιογραφικής περίπτωσης- Gabriele Rosenthal	37
Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (content analysis)	38
Εθνολογική/Εθνοκοινωνιολογική ανάλυση	39
Η ευελιξία στην ανάλυση.....	40
ΜΕΡΟΣ Β'	41
ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	41
3. ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ.....	42
3.1. "Ερωτήματα" και στόχοι της έρευνας	42
3.2. Αρχές της ερευνητικής διαδικασίας.....	46
3.3. Η πραγματοποίηση των συνεντεύξεων.....	48
3.4. Η σχέση ερευνήτριας - αφηγητριών	50
3.5. Η ερευνήτρια	53
Η προσωπική τοποθέτηση	54
Η συμμετοχική παρατήρηση	57
3.6. Οι αφηγήτριες.....	58
Η επιλογή των αφηγητριών	58
Οι αφηγήτριες και η αφήγηση	64
Ιφιγένεια 33 ετών, Νοέμβρης 2009	65
Λουκία 36 ετών, Δεκέμβρης 2009	66
Φωτεινή 33, Γενάρης 2011 / Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015	67
Χριστίνα, 48, Μάιος 2011	69
Ελένη 48, Φλεβάρης 2013.....	71
Νίκη 38, Μάιος 2013.....	72
Κωνσταντίνα, 68, Ιούλης 2013	73
Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015	74
Τασούλα, 39, Νοέμβρης 2015	75

Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015	77
Άννα 37, Δεκέμβρης 2015	78
Θεοδώρα, 41, Γενάρης 2016	79
Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016	81
Ανθή, 55, Φλεβάρης 2016	83
Βάσια, 29, Μάρτης 2016	84
3.7. Οι αφηγήσεις: τα ρητά και τα ανείπωτα	86
3.8. Η ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων	91
3.9. Η παρουσίαση των αφηγήσεων και η συγγραφή του τελικού κειμένου	97
3.10. Συνθήκες πραγματοποίησης της έρευνας	100
4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ	103
4.1 Η επιλογή των σπουδών	104
Ο ρόλος της οικογένειας και τα κοινωνικά πρότυπα	105
Η σχολική επιτυχία και η ικανότητα σχεδίασης	113
Κι άλλοι λόγοι επιλογής των σπουδών	115
4.2. Η προετοιμασία για τις σπουδές	117
4.3. Εμπειρίες από τη σχολή	123
Η εισαγωγή στη σχολή και η ένταξη στο περιβάλλον της	123
Το αντικείμενο των σπουδών	127
Πρότυπα και Αξίες στη σχολή	129
Οι καθηγητές και οι καθηγήτριες	132
Οι συνεργασίες και οι σχέσεις με τους συμφοιτητές	135
Τα χρόνια των σπουδών ως μια περίοδος προσωπικής και κοινωνικής ενηλικίωσης ..	138
Επαγγελματικές εμπειρίες στα χρόνια των σπουδών	141
Η διάλεξη και η διπλωματική εργασία	145
Η διάρκεια και το τέλος των σπουδών	147
4.4. Μετά τις σπουδές - Η ένταξη στην αγορά εργασίας	151
Προσδοκίες για το επάγγελμα και εργασιακή πραγματικότητα	153
4.5. Οι μεταπτυχιακές σπουδές - Η δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση	154
Οι μεταπτυχιακές σπουδές	154
Επιμόρφωση, δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση	159
5. ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	162
5.1. Η υπαλληλική εργασία: οιονεί μισθωτές, μισθωτές και δουλειά "μαύρα"	163
Η σχέση με τους / τις εργοδότες	173
Σχέσεις με τους συναδέλφους στα γραφεία	177

5.2. Η αυτοαπασχόληση - το ελεύθερο επάγγελμα - τα αρχιτεκτονικά γραφεία.....	178
Οι συνεργάτες και οι συνεργασίες.....	185
5.3. Η δουλειά στο δημόσιο	196
Σχέσεις με συναδέλφους και κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στο δημόσιο	204
Οι αφηγήτριες ως αποδέκτριες των υπηρεσιών του δημοσίου	206
5.4. Άλλες επαγγελματικές εμπειρίες και η αλλαγή επαγγέλματος.....	208
5.5. Αντικείμενα εργασίας.....	212
Μελέτες.....	214
Κατασκευές	216
Αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί.....	219
Συμπληρωματικά αντικείμενα εργασίας	221
5.6. Η οικοδομή - γυναίκες αρχιτέκτονες στο εργοτάξιο	223
Οι συνάδελφοι μηχανικοί στην κατασκευή	224
Οι σχέσεις με τα συνεργεία - Η αμφισβήτηση, ο σεξισμός και η επιβολή.....	230
Σχέσεις συνεργασίας στην οικοδομή.....	241
5.7. Σχέσεις με πελάτες / πελάτισσες	246
Το φύλο του/της αρχιτέκτονα, οι άντρες πελάτες και οι γυναίκες πελάτισσες	248
Η άγνοια των πελατών σχετικά με το έργο της/του αρχιτέκτονα.....	253
Η συνεργασία με τους πελάτες	255
5.8. Αξίες στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα.....	259
Ο εαυτός ως αρχιτέκτονας.....	259
Η αξία της αρχιτεκτονικής και η αρχιτεκτονική ως αξία.....	262
Η δημιουργικότητα.....	264
Η καριέρα.....	268
6. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ	271
6.1. Ο χρόνος στις αφηγήσεις.....	272
Οι διασταυρούμενοι χρόνοι, οι μεταβατικές περίοδοι και οι ρουτίνες.....	272
6.2. Η εργασία ως κύριος οργανωτικός παράγοντας της καθημερινότητας	274
Η έλλειψη εργασίας.....	279
6.3. Η προσωπική ζωή.....	280
Θεσμοί και σχήματα οργάνωσης της προσωπικής ζωής	280
6.4. Η καθημερινότητα στα χρόνια της μητρότητας.....	284
Μητρότητα και εργασία.....	285
Το μέγλωμα των παιδιών.....	298
6.5. Οι δουλειές του σπιτιού	307
Οι επαγγελματίες βοηθοί.....	312

Η μητρική/πατρική οικογένεια, το ευρύτερο δίκτυο συγγενών και φίλων και ο ρόλος τους.....	314
6.6. Τα "προσωπικά"	319
6.7. Ο ελεύθερος χρόνος	325
Ο ελεύθερος χρόνος με τον/την σύντροφο	330
Ο χρόνος με τις/τους φίλους - οι φιλικές σχέσεις.....	332
Ο χρόνος και οι δραστηριότητες των διακοπών	336
7. ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ	339
7.1. Η Αθήνα	340
7.2. (Μετα)κινήσεις στην πόλη	344
7.3. Τόπος εργασίας	348
Το γραφείο	352
Η δουλειά στο σπίτι	354
7.4. Τόπος κατοικίας	356
Το κέντρο και τα προάστια.....	356
Οι κοινωνικές υποδομές, οι συλλογικές εξυπηρετήσεις και ο ιδιωτικός τομέας	374
Η "γειτονιά", η πλατεία, ο δρόμος, το παγκάκι, το προαύλιο του σχολείου.....	384
7.5. Το σπίτι	390
Η ζωή στο σπίτι.....	397
8. Η ΖΩΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	405
8.1. Η κρίση στις αφηγήσεις.....	405
8.2. Το αρχιτεκτονικό επάγγελμα στα χρόνια της κρίσης.....	407
Αντικείμενα εργασίας	407
Υποαπασχόληση - ετεροαπασχόληση- ανεργία και η ιδιότητα του μηχανικού	416
Σχέσεις εργασίας - Η οργάνωση του επαγγέλματος στα χρόνια της κρίσης	424
Οι επιπτώσεις της κρίσης στους χώρους εργασίας.....	429
8.3. Η κρίση και οι επιδράσεις στην προσωπική ζωή	431
Οι επιπτώσεις στον προσωπικό χώρο	431
Οι προσωπικές σχέσεις την περίοδο της κρίσης.....	433
Η κρίση και η αυτοεκτίμηση	436
Η κρίση ως "ευκαιρία"	438
Κρίση και μητρότητα.....	439
8.4. Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης.....	441
Η μείωση των εσόδων	441
Οι προηγούμενες αποταμιεύσεις και η εκμετάλλευση ακινήτων	443

Η στήριξη της οικογένειας	444
Η οικονομική στήριξη του συντρόφου	445
8.5. Αντιδράσεις και διεκδικήσεις απέναντι στην κρίση	447
ΜΕΡΟΣ Γ	448
ΕΡΜΗΝΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	448
9. ΕΡΜΗΝΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ.....	449
Οι σπουδές	449
Επαγγελματικές εμπειρίες	451
Για την καθημερινότητα.....	465
Οι τόποι ζωής	473
Η κρίση	478
Για τις αφηγήσεις.....	481
Για την έρευνα.....	483
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	486
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	498
ΟΔΗΓΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ.....	499
ΘΕΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ	501
ΕΚΘΕΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	502
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	
Πίνακας 3.6.α.: Οι συμμετέχουσες στην έρευνα	61
Πίνακας 3.6.β.: Το πλέγμα των αφηγητριών.....	64
Πίνακας 3.8.α.: Σύστημα σημειογραφίας	93
Πίνακας 5.5.α.: Αντικείμενα "αρχιτεκτονικής" εργασίας που αναφέρθηκαν στις αφηγήσεις	213
Πίνακας 8.2.α. Ετήσια Ιδιωτική Οικοδομική Δραστηριότητα, 2007-2017.....	407
Πίνακας 8.2.β.Εγγραφές και Διαγραφές Μηχανικών από το ΤΕΕ	422
Πίνακας 8.2.γ. Εγγραφές Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο ΤΕΕ	422

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔΕΔΥ: Ανωτάτη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων.
ΑΕΙ: Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΑΜ: Αρχιτέκτονας Μηχανικός
ΑΠΘ: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΑΣΕΠ: Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού
ΓΕΛ: Γενικά Λύκεια
ΓΟΚ: Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός
ΔΕΠΟΣ: Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης
ΔΠΥ: Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών (μπλοκάκι)
ΕΔΕΜ: Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών
ΕΛΣΤΑΤ: Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΜΠ: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
ΕΠΑΛ: Επαγγελματικό Λύκειο
ΕΠΙ: Ένωση Προφορικής Ιστορίας
ΗΒ: Ηνωμένο Βασίλειο
ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΕΚΕΜ-ΤΕΕ: Ινστιτούτο Εκπαίδευσης και Επιμόρφωσης Μελών ΤΕΕ - ΑΕ
ΚΑΤΕΕ: Κέντρο Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
ΚΕΘΙ: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
ΜΜΕ: Μέσα Μαζικής Μεταφοράς
ΟΤΑ: Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης
ΣΜ: Σύνολο Μηχανικών
ΤΕΕ: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας
ΤΕΙ: Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΤΣΜΕΔΕ: Τομείς Μηχανικών και Εργοληπτών Δημοσίων Έργων
ΥΠΕΚΑ: Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής
ΥΠΕΧΩΔΕ: Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων
ΥΠΠΟ: Υπουργείο Πολιτισμού

Περίληψη

15 + 1 γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα - Αναγνώσεις της διαδρομής του βίου

Η παρούσα διατριβή μελετά την αλληλεπίδραση και διαπλοκή του φύλου, του χώρου, του χρόνου στον εργασιακό βίο (ζωή) και την καθημερινότητα γυναικών αρχιτεκτόνων που ζουν/έζησαν και εργάζονται/εργάστηκαν στην Αθήνα. Βασίζεται στη συμμετοχική παρατήρηση και σε 15 βιογραφικές αφηγήσεις με γυναίκες αρχιτέκτονες με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά ηλικίας, ταξικής καταγωγής, θέσης στο επάγγελμα και προσωπικής ζωής.

Η πραγματοποίηση, ανάλυση και ερμηνεία των συνεντεύξεων γίνεται με συνδυασμό μεθόδων και πρακτικών που επηρεάζονται από ποικίλα επιστημολογικά ρεύματα της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, της προφορικής ιστορίας, των επιστημών του χώρου και του φύλου. Βασίζεται στις αρχές της ανοικτότητας, της αναστοχαστικότητας και της αυτοαναφορικότητας. Η έρευνα στοχεύει να αναδείξει τους υποκειμενικούς τρόπους βίωσης, ωστόσο οι παρατηρήσεις που προκύπτουν, αναδεικνύουν τις διαπλοκές του ατομικού - κοινωνικού.

Η έρευνα συγκροτεί μια επίκαιρη περιγραφή της εργασιακής ταυτότητας της "αρχιτέκτονα" και αναδεικνύει τα πολυπόικιλα και ρευστά χαρακτηριστικά που παίρνει κάτω από διαφορετικές συνθήκες και στη διάρκεια του χρόνου. Αναδεικνύει την ισχυρή αλληλεπίδραση της προσωπικής με την εργασιακή ζωή, επισημαίνοντας την ανεπάρκεια του διαχωρισμού των δύο σφαιρών. Η μελέτη της καθημερινότητας των γυναικών αμφισβητεί διαχωρισμούς μεταξύ αμειβόμενης και μη εργασίας, επαναπροσδιορίζει τα δίπολα δημόσιος/ιδιωτικός χώρος, ελεύθερος χρόνος/χρόνος δουλειάς παραγωγή/αναπαραγωγή και αναδεικνύει τους ενεργούς τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αρχιτέκτονες βιώνουν και προσπαθούν να διαμορφώσουν έναν ενιαίο προσωπικό και κοινωνικό χώρο σε επίπεδο σπιτιού, γειτονιάς, εργασίας και πόλης.

Οι γυναίκες αρχιτέκτονες τίθενται στο επίκεντρο της έρευνας ως παραγωγοί των κοινωνικών σχέσεων και του αστικού χώρου λόγω επαγγελματικής ιδιότητας, κυρίως όμως λόγω της καθημερινής τους ζωής σε αυτόν.

Abstract

15+1 women architects in Athens - Reading their life stories

This thesis studies the intersections of gender, space and time in the professional and everyday lives of women architects who live/d and practice/d their profession in Athens. It is based on participatory observation as well as 15 life stories of women architects of different age, social background, career status and personal life.

The completion, analysis and interpretation of all interviews follow methodologies and practices developed in the domain of qualitative epistemologies in different scientific fields in the social sciences, oral history, urban studies and gender studies. Based on the principles of openness, self-reflection and self-reference, the thesis aims to uncover personal views and experiences. The analysis, however, provides clear understandings of the interaction between individual and collective.

The thesis gives a contemporary overview of women architects' professional identity, highlighting various versatile characteristics, as they change under different circumstances and over time. It also unveils the strong interaction between personal and professional life, pointing to the inadequacy of separating the two spheres. Moreover, the study of women's everyday life questions the distinction between paid/non paid work, redefines binaries, such as public/private space, leisure/working time, production/reproduction etc, and points at the effective ways in which women architects seek to establish a unified personal/private and public way of life at home, in the neighborhood, at work, in the city.

Women architects are the focus of the thesis in their capacity to shape social relations and urban space based on their professional skills, but mostly because of the ways in which they manage to shape meaningful everyday lives in it.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αρχικό πεδίο μελέτης αποτελεί η διερεύνηση των τρόπων που οι γυναίκες αρχιτέκτονες της έρευνας βιώνουν την προσωπική και επαγγελματική ζωή τους σε ποικίλες κοινωνικές συνθήκες, στον αστικό χώρο της Αθήνας. Η επιλογή γυναικών ως υποκειμένων της έρευνας βασίζεται στην υιοθέτηση της έμφυλης οπτικής των κοινωνικών φαινομένων και στην πρόταση της θέσης ότι οι προσωπικές εμπειρίες αποτελούν προνομιακό τόπο μελέτης του αστικού χώρου και των σχέσεων που αναπτύσσονται σ' αυτόν.

Η επιλογή των γυναικών αρχιτεκτόνων ως ιδιαίτερης κατηγορίας μελέτης ξεκινά από το προσωπικό και βιωματικό ενδιαφέρον μου, βασίζεται όμως και σε δεδομένα που καθιστούν τη συγκεκριμένη ομάδα γυναικών (με όλες τις μεταξύ τους διαφορές) ιδανική για να μελετηθούν ζητήματα φύλου που δεν απασχολούν συχνά την έρευνα.

Πρωταρχικό έναυσμα του προβληματισμού μου σε σχέση με το θέμα ήταν η παρατήρηση ότι αν και ήδη από τη δεκαετία του '60 οι απόφοιτες αρχιτεκτονικής -όχι όμως άλλων ειδικοτήτων μηχανικών- αυξάνονται, οι τρόποι άσκησης του επαγγέλματος εξακολουθούν να βασίζονται κυρίως στο πρότυπο του εργαζόμενου άντρα με λίγες ή χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις. Οι γυναίκες αρχιτέκτονες καλούνται είτε να προσαρμοστούν σ' αυτό το πρότυπο είτε εξαναγκάζονται να απασχολούνται με τρόπους συμβατούς με τους υπόλοιπους πολλαπλούς τους ρόλους. Η εργασία καθορίζει την προσωπική ζωή και η προσωπική ζωή την εργασία και ο συνδυασμός τους προκαλεί σημαντικά διαφοροποιημένους τρόπους βίωσης της καθημερινότητας. Στην πορεία της έρευνας οι προβληματισμοί αυτοί επεκτάθηκαν και εμπλουτίστηκαν με νέους.

Η μελέτη των εμπειριών γυναικών αρχιτεκτόνων, μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της θέσης των γυναικών στις συγκεκριμένες συνθήκες, στην επισήμανση των πατριαρχικών δομών του οικογενειακού, επαγγελματικού και εκπαιδευτικού τους περιβάλλοντος και των έμφυλων διακρίσεων στον χώρο της δουλειάς και της καθημερινής ζωής καθώς και στην ανάδειξη των τρόπων που στέκονται απέναντι σ' αυτές αντιστεκόμενες ή εσωτερικεύοντάς τις. Συντελεί επίσης στο να καταστούν ορατές και να επανασηματοδοτηθούν "γυναικείες δραστηριότητες" και ρόλοι. Κυρίως όμως θέτει τις αρχιτέκτονες στο επίκεντρο της έρευνας ως παραγωγούς του αστικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων και λόγω της επαγγελματικής τους ιδιότητας αλλά και ως ενεργών χρηστών και των δύο δομών. Η ανάδειξη της γυναικείας βιωματικής εμπειρίας μπορεί να αποτελέσει παράγοντα αναθεώρησης της έρευνας για τον αστικό χώρο και να συμβάλει στην πάλη κατά των έμφυλων διακρίσεων.

Η διατριβή εστιάζει σε γυναίκες αρχιτέκτονες που κατοικούν ή έχουν κατοικήσει στην Αθήνα και τα προάστιά της και αυτοπροσδιορίζονται ως γυναίκες και αρχιτέκτονες. Ωστόσο οι γυναίκες της έρευνας δεν αποτελούν ενιαία αναλυτική κατηγορία και δεν αντιμετωπίζονται ως φορείς μιας κοινής, ιδιαίτερης γυναικείας κουλτούρας. Μεταξύ τους

επισημαίνονται διαφοροποιήσεις τάξης, ηλικίας, καταγωγής, οικογενειακής κατάστασης, σεξουαλικότητας, υγείας, επιλογών, εμπειριών κ.ά., αλλά και κοινά στοιχεία όπως η παρόμοια εκπαίδευση και επαγγελματική κουλτούρα, το γεγονός ότι ζουν στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Αθήνα, σε παρόμοια πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα. Οι παράγοντες αυτοί λαμβάνονται επίσης υπόψη ως αλληλοεξαρτώμενες κατηγορίες τόσο κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων όσο και κατά την ανάλυση του υλικού.

Εξετάζονται οι τρόποι που ασκείται το επάγγελμα, οι μεταλλαγές του τα τελευταία χρόνια και πριν και μετά την οικονομική κρίση, η αλληλεπίδραση των επιλογών της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής και η αλληλεξάρτησή τους με τον αστικό χώρο, οι τόποι που ζουν και εργάζονται τα υποκείμενα της έρευνας, η καθημερινότητά τους, οι σχέσεις με τους σημαντικούς άλλους της ζωής τους και οι αξίες που υιοθετούν και προδιαγράφουν τις επιλογές και τη χάραξη της βιογραφικής τους πορείας. Παρότι η έρευνα ξεκίνησε με την εκτίμηση ότι εργασιακή και προσωπική διαδρομή είναι δυο ανεξάρτητοι δρόμοι, στην πορεία έγινε γρήγορα αντιληπτό ότι αποτελούν τη μία και μοναδική διαδρομή του βίου που περιλαμβάνει και όλα τα παρακλάδια του, που αλλάζουν, διασταυρώνονται, τελειώνουν ή ξεκινούν στη ροή του χρόνου.

Η διατριβή στηρίζεται στην μελέτη βιβλιογραφίας και των πηγών, στην ερμηνεία των βιογραφικών αφηγήσεων και στην συμμετοχική παρατήρηση λόγω της προσωπικής σχέσης με το πεδίο έρευνας. Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις χρησιμοποιούνται παράλληλα, ώστε να συνδυάζονται οι θεωρητικές γνώσεις με τις εμπειρικές παρατηρήσεις από το πεδίο. Υιοθετείται η βιογραφική προσέγγιση επειδή οι βιογραφικές αυτοπαραουσιάσεις, αποτελούν προνομιακό πεδίο διερεύνησης της σκοπιάς των ίδιων των υποκειμένων και το εμπειρικό υλικό που προκύπτει από αυτές, όπως και από την παρατήρηση, είναι σημαντικό για την κατανόηση και ερμηνεία των σύνθετων διαπλοκών μεταξύ προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, αστικού χώρου, φύλου, τάξης κλπ.

Η πραγματοποίηση και ανάλυση των συνεντεύξεων γίνεται με συνδυασμό μεθόδων και πρακτικών που επηρεάζονται από ποικίλα επιστημολογικά ρεύματα της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, των επιστημών του χώρου και των επιστημών του φύλου. Βασίζεται στις αρχές της αναστοχαστικότητας και της αυτοαναφορικότητας, σύμφωνα με τις οποίες ο εαυτός γίνεται μέσο και μαζί αντικείμενο προς διερεύνηση και η παραγόμενη γνώση διαμεσολαβείται από τη σχέση ερευνήτριας/αφηγήτριας και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους. Βασίζεται ακόμα στην αρχή της ανοικτότητας, δηλαδή της ευελιξίας σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Γι' αυτό δεν υπήρξαν αρχικές "υποθέσεις εργασίας" που θα έπρεπε να αποδειχθούν ή να απορριφθούν από την εμπειρική διερεύνηση. Αντίθετα το ίδιο το υλικό των συνεντεύξεων, με την ποικιλότητα και τον πλουραλισμό του, καθόρισε σταδιακά τα θέματα της έρευνας, οδήγησε στην επιλογή των τρόπων επεξεργασίας και στις ενότητες του παρόντος κειμένου.

Η έρευνα δεν έχει στόχο τη διατύπωση κάποιας γενικής θεωρίας ή θεωρίας μικρής κλίμακας, δεν αναζητά κανονικότητες και τύπους, αλλά εστιάζει στην αποκωδικοποίηση και κατανόηση των συγκεκριμένων βιογραφιών που έχουν παραχθεί μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Παρ' όλα αυτά οι παρατηρήσεις που προκύπτουν δεν αφορούν μόνο τη ζωή των ίδιων των αφηγητριών, αλλά επιτρέπουν την κατανόηση των συνθηκών ζωής των γυναικών στα δεδομένα κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια και αναδεικνύουν το πώς οι ατομικές ζωές συνδέονται, αλληλεπιδρούν και καθορίζονται από τις σχέσεις με άλλα άτομα και ομάδες, από τη θέση τους στην κοινωνία και από τα κοινωνικά προσφερόμενα πρότυπα και αξίες.

Το παρόν κείμενο αποτελείται από τρία μέρη που είναι διαρθρωμένα ως εξής:

Στο Α' μέρος εκτίθενται τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προαπαιτούμενα της έρευνας:

Στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρείται μια κριτική ανασκόπηση των σημαντικότερων ερευνών για το επάγγελμα του αρχιτέκτονα και την παρουσία των γυναικών σ' αυτό, στην Ελλάδα και διεθνώς. Η ανασκόπηση αυτή βασίζεται κυρίως στην ελληνική αρθρογραφία και ιδιαίτερα στην αποδελτίωση των δελτίων του ΤΕΕ, στη μελέτη και επεξεργασία πηγών όπως στατιστικών και δημογραφικών στοιχείων (ΕΣΥΕ, το Ε.Μ.Π., το Τ.Ε.Ε., το ΕΚΚΕ κ.ά.) και στη διεθνή βιβλιογραφία και διαδικτυακή αρθρογραφία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση της χρήσης των βιογραφικών αφηγήσεων από το παρελθόν μέχρι και σήμερα στις επιστήμες της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, των σπουδών φύλου αλλά και εσχάτως των σπουδών του χώρου. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις φεμινιστικές, αναστοχαστικές προσεγγίσεις στις βιογραφικές έρευνες των έμφυλων εμπειριών της καθημερινότητας. Το κεφάλαιο βασίστηκε στη μελέτη της ελληνικής και αγγλόφωνης σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας. Κείμενα από τη γερμανόφωνη και ιταλική βιβλιογραφία μελετήθηκαν από μεταφράσεις τους (η μελέτη της γερμανικής βιβλιογραφίας κρίθηκε απαραίτητη καθώς έχουν γραφτεί σημαντικές μελέτες για τη βιογραφική αφήγηση). Σκοπός της βιβλιογραφικής επισκόπησης είναι να εντοπιστούν ερωτήματα και ευρήματα σχετικών ερευνών και να αυξηθεί η σημαντική για την επεξεργασία του εμπειρικού υλικού θεωρητική ευαισθησία (theoretical sensitivity).

Στο Β' μέρος παρουσιάζονται τα ζητήματα που αφορούν την έρευνα πεδίου και στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση των συνεντεύξεων σχετικά με τα θέματα που εξετάζονται στην έρευνα.

Στο τρίτο κεφάλαιο της διατριβής, αναλύονται οι λόγοι επιλογής της βιογραφικής συνέντευξης και περιγράφονται οι αρχές πάνω στις οποίες βασίστηκε η έρευνα πεδίου και η διαδικασία που ακολουθήθηκε. Παρουσιάζονται στοιχεία για τον τρόπο επιλογής των υποκειμένων της έρευνας, μέσω μεικτής τεχνικής ποιοτικής και θεωρητικής δειγματοληψίας και αναζήτησης με συγκεκριμένα κριτήρια. Στη συνέχεια αναλύεται η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων. Δίνονται

στοιχεία για τις συμμετέχουσες στην έρευνα -15 γυναίκες αρχιτέκτονες, ηλικίας 29-68 χρονών που έχουν ζήσει και εργαστεί στην Αθήνα-, την ερευνήτρια και τις συνεντεύξεις. Τέλος περιγράφεται ο τρόπος ανάλυσης και ερμηνείας των αφηγήσεων και συγγραφής του κειμένου της διατριβής.

Στα επόμενα 5 κεφάλαια αναλύονται οι θεματικές ενότητες της έρευνας βάσει των αποσπασμάτων των συνεντεύξεων. Για κάθε θέμα αναδεικνύονται οι διαφορετικές (ή κοινές) εμπειρίες των αφηγητριών, αναλύονται οι παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτές όπως και οι συνέπειές τους. Τα κεφάλαια αυτά παρά τη διακριτή θεματολογία τους "εισχωρούν το ένα μέσα στο άλλο" και δύσκολα διαβάζονται ανεξάρτητα. Το ίδιο το ερευνητικό υλικό και ο τρόπος επεξεργασίας του έχουν σαν αποτέλεσμα αυτή τη "μείξη", που έτσι κι αλλιώς είναι χαρακτηριστικό της γυναικείας (και όχι μόνο) ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το θέμα της μητρότητας, το οποίο αν και λόγω της σημασίας του θα μπορούσε να αναλυθεί διεξοδικά σε χωριστό κεφάλαιο, αποτελεί αντικείμενο μελέτης σε κάθε ενότητα, ως δεδομένο που επηρεάζει συνολικά τη ζωή.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται ο τρόπος επιλογής των σπουδών και οι σπουδαστικές εμπειρίες των αφηγητριών. Αναδεικνύονται ο ρόλος των γονέων και οι πεποιθήσεις σχετικά με τις "καλές σπουδές" που "αρμόζουν σε κορίτσια", οι επιθυμίες των ίδιων των αφηγητριών, αλλά και η αντίληψη ότι "όποια ζωγραφίζει καλά και είναι καλή στα μαθηματικά" ταιριάζει να σπουδάσει αρχιτεκτονική. Ερευνάται ακόμα το ίδιο το αντικείμενο των σπουδών, οι σχέσεις με καθηγητές και συμφοιτήτριες/τές, οι πρώιμες εργασιακές εμπειρίες και η σημασία των σπουδών ως περιόδου κοινωνικής ενηλικίωσης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύονται οι επαγγελματικές εμπειρίες και αξίες των γυναικών, οι παράγοντες επιλογής εργασίας και οι εργασιακές συνθήκες. Εξετάζονται ακόμα οι σχέσεις στον χώρο εργασίας με τους συνεργάτες, τους πελάτες και τους εργαζόμενους, υπό την έμφυλη οπτική. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εργοτάξιο, στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες και τις στρατηγικές που επιλέγουν για να τις ξεπεράσουν.

Το θέμα του έκτου κεφαλαίου είναι η καθημερινότητα των αφηγητριών και οι παράγοντες που καθορίζουν την οργάνωσή της (η δουλειά, η προσωπική ζωή, η ύπαρξη ή μη οικογένειας και παιδιών, η ζωή του συντρόφου και των σημαντικών άλλων, η ύπαρξη βοηθητικού οικογενειακού δικτύου, οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, οι δυσκολίες της ζωής κ.ά.) καθώς και η αμοιβαία αλληλεπίδρασή τους. Αναδεικνύονται οι συνεχόμενες ανατροπές της καθημερινότητας και οι τρόποι με τους οποίους εμπλέκονται και αλληλεπικαλύπτονται οι δραστηριότητες και οι χρόνοι της.

Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφονται οι τόποι της ζωής των αφηγητριών. Η Αθήνα, οι συνοικίες και τα προάστια που ζουν, οι άλλοι εκτός Αθήνας τόποι, το σπίτι τους και ο τόπος δουλειάς καθώς και τα κριτήρια επιλογής τους. Εξετάζεται ακόμα η σημασία των "μικρών"

τόπων ζωής τους (δωμάτιο, γραφείο, παγκάκι έξω από το σχολείο). Αναδεικνύεται η προσπάθειά τους να ξεπεράσουν τους δυϊσμούς μεταξύ ιδιωτικότητας και δημόσιας ζωής και αναλύονται οι σχέσεις που δημιουργούν στους τόπους της ζωής τους. Τέλος εξετάζεται η σημασία των κρατικών πολιτικών σε θέματα κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικών υποδομών και πώς αυτές καθορίζουν τους τρόπους οργάνωσης της ζωής των αφηγητριών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, εξετάζονται οι επιπτώσεις της κρίσης στην καθημερινή ζωή των αφηγητριών και στους τρόπους άσκησης του επαγγέλματος.

Στο Γ' μέρος της έρευνας επιχειρείται να γίνει μια συνοπτική ανακεφαλαίωση των ζητημάτων που παρουσιάστηκαν στο Β' μέρος και να διατυπωθούν σχετικές ερμηνείες. Η έρευνα τελειώνει με περισσότερα ερωτήματα απ' όσα τελικά απαντά, ερωτήματα που μπορεί να αποτελέσουν μελλοντικές ερευνητικές προεκτάσεις του αρχικού προβληματισμού.

Στο τέλος του παρόντος τεύχους ακολουθούν τα παραρτήματα: το ερωτηματολόγιο, οι πίνακες για τις αφηγήτριες και τις συνεντεύξεις, το γλωσσάρι και η βιβλιογραφία.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο κείμενο προσπαθεί να αποφύγει τη χρήση του "ουδέτερου" αρσενικού γένους, που χαρακτηρίζει την ελληνική γλώσσα. Το γεγονός ότι η ίδια είμαι γυναίκα και οι συνομιλήτριές μου επίσης, με οδήγησε στην απόφαση να προτάσω συνειδητά τη χρήση του θηλυκού γένους τόσο στο ερευνητικό μέρος της παρούσας εργασίας όσο και στο θεωρητικό¹, ή να γίνεται γραμματική χρήση και των δύο γενών όπου αυτό είναι απαραίτητο. Στη λογική αυτή η επιλογή μεταξύ των τύπων "η αρχιτέκτων", "αρχιτεκτόνισσα", "γυναίκα αρχιτέκτων" ήταν από τις πρώτες που μπήκαν ως ερώτημα². Επέλεξα τη χρήση του όρου "γυναίκα αρχιτέκτων" χωρίς να αποκλείω και τη χρήση των άλλων τύπων, καθώς ο προσδιορισμός γυναίκα στη λέξη αρχιτέκτων, προσθέτει στην επαγγελματική ταυτότητα, την ταυτότητα του φύλου, ιδιότητες που δρουν συνδυαστικά αλλά και ανεξάρτητα. Επιπλέον η χρήση του προσδιορισμού "γυναίκα" σε κάθε περίπτωση υπογραμμίζει ή υπενθυμίζει την έμφυλη σκοπιά της έρευνας.

---

1 Διατηρείται το αρσενικό γένος στα κείμενα που προέρχονται από βιβλιογραφικές αναφορές.

2 Μετά την είσοδο των γυναικών σε επαγγελματικές δραστηριότητες που ασκούσαν παραδοσιακά από άντρες, χρησιμοποιήθηκαν τα θηλυκά ουσιαστικά σε -ίνα, -α, -ισσα, που έδωσαν μια ιδιαίτερη σημασιολογική βαρύτητα στο θηλυκό φύλο της επαγγελματία με σχεδόν αρνητικό ή και ανεπαίσθητα ειρωνικό πρόσημο. Η γιατρίνα, η υπουργίνα, η αρχιτεκτόνισσα, (όχι ως η γυναίκα του γιατρού του υπουργού κλπ αλλά ως επαγγελματικές ειδικότητες), αποτελούν μια υποπερίπτωση και εξαίρεση των εννοιών γιατρός, υπουργός, αρχιτέκτων κλπ., οι οποίες αντιπροσωπεύουν τις αντίστοιχες καθολικές έννοιες (οι γιατροί είναι άντρες, καμιά φορά κατά παρέκκλιση μπορεί να είναι και γυναίκες), πράγμα που ισχύει και με την λέξη και την αντίστοιχη έννοια άνθρωπος.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ

1. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ

1.1. Γυναίκες στην αρχιτεκτονική

Η παρουσία των γυναικών στην αρχιτεκτονική και στους επαγγελματικούς τομείς ή τις μη επαγγελματικές δραστηριότητες της κατασκευής δομημένου περιβάλλοντος είναι ένα ζήτημα ελάχιστα διερευνημένο. Αν και η ιστορική διάσταση του ζητήματος της συμμετοχής των γυναικών στη διαδικασία παραγωγής του χτισμένου χώρου δεν αποτελεί αντικείμενο της έρευνας, στο παρόν κεφάλαιο δίνονται επιλεκτικά κάποια στοιχεία που έχουν καθορίσει τη σημερινή πραγματικότητα.

Υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις ότι παραδοσιακά, πριν την επικράτηση της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης στους τομείς της κατασκευής, οι γυναίκες συμμετείχαν στην παραγωγή του χτισμένου χώρου που αφορούσε τις ανάγκες του οίκου τους ή της κοινότητάς τους, αναλαμβάνοντας εργασίες όπως η εξαρχής κατασκευή των κατοικιών, οι επισκευές και η ετήσια συντήρησή τους, οι δημιουργία δρόμων, κρηνών και άλλων υποδομών απαραίτητων για την κοινοτική ζωή³. Η παρατήρηση αυτή από τον ελλαδικό χώρο, αφορά και άλλες περιοχές και περιόδους. Για παράδειγμα στο παρελθόν, πολλές από τις οικοδομικές εργασίες που έμεναν εκτός των αρμοδιοτήτων των οικοδομικών συντεχνιών αναλαμβάνονταν από γυναίκες. Στις προκολομβιανές περιοχές της Αμερικής οι γυναίκες έχτιζαν τα σπίτια (Katz 1982), ενώ ο ρόλος τους ήταν σημαντικός και στην κατασκευή των οικισμών στην πολιτεία του Νέου Μεξικού (Crews 2010, Pickerill 2015).

Σήμερα οι άτυπες οικοδομικές δραστηριότητες κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου ο τεχνολογικός εξοπλισμός είναι λιγοστός και οι οικοδομικές εργασίες βασίζονται στην ένταση εργασίας, σε μεγάλο ποσοστό αναλαμβάνονται από γυναίκες τεχνικούς, εξειδικευμένες ή μη (unskilled) που όμως παραμένουν στις κατώτατες κλίμακες της ιεραρχίας του επαγγέλματος. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα σε χώρες της Νότιας Ασίας όπως η Ινδία όπου το 30% των εργαζομένων στον κατασκευαστικό κλάδο υπολογίζεται ότι είναι γυναίκες και από αυτές το 97% εργάζεται άτυπα (WIEGO).

Παρ' όλα αυτά με το πέρασμα στη νεωτερικότητα και την αλλαγή του τρόπου οργάνωσης της ζωής στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος και της πατριαρχίας και επιπλέον με την επικράτηση της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης, οι γυναίκες αρχικά έμειναν έξω από τα επαγγέλματα του κλάδου της οικοδομής. Γεγονός που οφείλεται κυρίως στις αντιλήψεις για το φύλο και τη βιολογική διαφορά μεταξύ αντρών και γυναικών και

---

3 π.χ. στα χωριά της Αιτωλοακαρνανίας οι γυναίκες έφτιαχναν τους πέτρινους και χωμάτινους φούρνους, ήταν υπεύθυνες για το ετήσιο σοβάτισμα των σπιτιών και συμμετείχαν στην κατασκευή έργων για την κοινότητα (δρόμοι, βρύσες, πεζούλια) όχι μόνο σε περιόδους πολέμου.

δευτερευόντως στο γενικότερο αποκλεισμό των γυναικών από την ακαδημαϊκή εκπαίδευση και την αμειβόμενη εργασία.

Στο κείμενο που ακολουθεί περιγράφεται συνοπτικά η θέση των γυναικών στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα, κυρίως στην Αμερική, στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ελλάδα.

Η Despina Stratigakos (2016) στην έρευνά της για τις γυναίκες στο επάγγελμα του αρχιτέκτονα, αναδεικνύει τις σθεναρές αντιστάσεις αντρών μηχανικών, διανοητών και κριτικών, στην είσοδο των γυναικών στον κλάδο των οικοδομικών εργασιών. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι αντιρρήσεις αυτές βασίζονται κυρίως στις απόψεις για βιολογική αδυναμία της γυναίκας. Ο T.R. Davison (1902) διατυπώνει την άποψη ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να γίνουν αρχιτέκτονες γιατί παρουσιάζουν χαρακτηριστικά *ελαφρότητας, ευμεταβλητότητας και αισθητικής* έναντι των αντρικών επιθυμητών χαρακτηριστικών *της δύναμης, της σταθερότητας και του λογικού αποθέματος* και αξιολογεί ότι όσον αφορά τις ανώτατες και βασικές ιδιότητες της καλής αρχιτεκτονικής *μια γυναίκα είναι από τη φύση της ανάπηρη*. Στο ίδιο πνεύμα ο γερμανός K. Scheffer (1908) προτείνει ότι οι γυναίκες θα πρέπει να μείνουν έξω από τις κατασκευές, την αρχιτεκτονική και τις τέχνες γιατί διαφορετικά θα πληρώσουν το τίμημα της απώλειας της θηλυκότητάς τους: *θα γίνουν ερμαφρόδιτες, υπερσεξουαλικές, λεσβίες, πουτάνες και θα έχουν μια απαίσια ζωή!*

Το ακαδημαϊκό περιβάλλον συνεχίζει να υποστηρίζει έμπρακτα τις απόψεις για την ακαταλληλότητα των γυναικών για το αρχιτεκτονικό επάγγελμα και κρατά για πολλά χρόνια ακόμα τις γυναίκες έξω από τις πύλες του (η πρόσβαση έτσι κι αλλιώς στις σπουδές αφορούσε λίγες γυναίκες υψηλών και μεσαίων κοινωνικών τάξεων). Η ιδανική ταυτότητα του αρχιτέκτονα που προωθείται και μεταπολεμικά είναι αυτή του υπερ-αρσενικού, του οποίου η επαγγελματική εικόνα καθορίζεται από την επιθετική ετεροφυλία (Stratigakos 2016). Οι απόψεις αυτές βρίσκουν πλατιά αποδοχή και διαδίδονται ευρέως και μέσα από τις απεικονίσεις του δημόσιου λόγου ιδιαίτερα στα MME. Σημαντική είναι η επιρροή του μυθιστορήματος *The Fountainhead* (1943) της Ayn Rand και της ομότιτλης ταινίας (με πρωταγωνιστή τον Gary Cooper). Το βιβλίο με περισσότερες από 50 εκδόσεις στην Αμερική, μεταφρασμένο σε πάνω από 25 γλώσσες⁴, προώθησε και εξακολουθεί να προωθεί το πρότυπο του ανδροπρεπούς, δυναμικού, ατομιστή αρχιτέκτονα, που δεν διστάζει να κατεδαφίσει το έργο του όταν δεν τον ικανοποιεί, κερδίζοντας ταυτόχρονα και την γυναίκα των ονείρων του. Πρότυπο που κατά τον Hosey (2013) επηρέασε λεγεώνες νέων τα μεταγενέστερα χρόνια ώστε να γίνουν αρχιτέκτονες.

---

4 την ελληνική έκδοση του βιβλίου (Κοντά στον ουρανό) μου χάρισε με ειλικρινές ενδιαφέρον μια εργοδότριά μου στα μέσα των σπουδών μου στην αρχιτεκτονική σχολή και μου είχε προκαλέσει ενδιαφέρον ως προς την πλοκή αλλά και πολλές σκέψεις για το νόημα που θέλει να περάσει η συγγραφέας, αλλά και τα μηνύματα της εργοδότριάς μου.

Πέρα όμως από αυτές τις ακραίες και ενδεικτικές απόψεις, από την άλλη πλευρά οι γυναίκες διεκδικούν από πολύ νωρίς τη συμμετοχή τους στο επάγγελμα. Το 1872 η Julia Ward Howe, υποστηρίζει τη γυναικεία συμμετοχή στις αρχιτεκτονικές σπουδές με το επιχείρημα ότι ο/η αρχιτέκτονας πρέπει να έχει γούστο και ιδέες, χαρακτηριστικά κυρίως του γυναικείου φύλου. Αν και οι απόψεις αυτές δεν αποτελούν αντίποδα των στερεοτύπων του φύλου -αντίθετα είναι ενδεικτικές για τις αντιλήψεις της Βικτωριανής εποχής που ήθελαν τη γυναίκα εξίσου καλή μητέρα, σύζυγο, κόρη και επαγγελματία (Stratigakos 2016)- σταδιακά οδήγησαν στη συμμετοχή των γυναικών στις σπουδές αρχιτεκτονικής.

Αν και υπάρχει διαφωνία για το ποια είναι η πρώτη γυναίκα αρχιτέκτονας στις ΗΠΑ (ενδεικτικά δεξ Allaback 2008), οι πρώτες απόφοιτες χρονολογούνται το 1879-1880. Η συμμετοχή όμως των γυναικών στις αρχιτεκτονικές σπουδές συνεχίζει να είναι περιθωριακή στις ΗΠΑ, καθώς πολλές σχολές αρνούνται τη φοίτηση σε γυναίκες, μέχρι και το 1972 που υποχρεώνονται να το κάνουν στα πλαίσια του Title IX, που απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω φύλου στα δημόσια εκπαιδευτικά προγράμματα. Το 1975 μόνο το 3.7% των επαγγελματιών στην Αμερική είναι γυναίκες.

Στις αρχές του αιώνα (αλλά και μεταγενέστερα) οι γυναίκες προορίζονταν ως αρχιτέκτονες του οικιακού χώρου, σύμφωνα με την άποψη ότι ο κόσμος θα γινόταν καλύτερος αν αυτές ασχολούνταν με το αντικείμενο αυτό που το γνώριζαν καλύτερα λόγω της "οικιακής" και "μητρικής" τους φύσης (Stratigakos 2016). Η άποψη υιοθετείται από γυναίκες αρχιτέκτονες, (για παράδειγμα η διπλωματική της πρώτη γυναίκας διπλωματούχου έχει τίτλο "Tenement housing reform"), ωστόσο τα επόμενα χρόνια υπάρχουν πολλές γυναίκες που την αρνούνται. Η Louise Blanchard Bethune, εμπειρική αρχιτέκτονας με μεγάλο έργο, εργάζεται κυρίως σε βιομηχανικά και δημόσια κτίρια και σχολεία, αποφεύγοντας τις κατοικίες καθώς πληρώνονται λίγο⁵ (L. B. Bertune), ενώ άλλες μηχανικοί καταφεύγουν σε επιδεικτικές⁶ -αλλά και αναγκαίες κινήσεις- για να αποδείξουν ότι μπορούν να τα καταφέρουν εξίσου καλά σε όλα τα αντικείμενα του επαγγέλματος. Στα επόμενα χρόνια οι γυναίκες επιτυγχάνουν να ασχοληθούν με περισσότερα αντικείμενα, να αναδείξουν το έργο τους σε διεθνείς εκθέσεις και να κερδίσουν βραβεία σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς.

Μετά τον πόλεμο η ανάγκη ανοικοδόμησης ξαναφέρει στο προσκήνιο την άποψη ότι οι γυναίκες είναι κατάλληλες για την αρχιτεκτονική κατοικιών. Μόνο τη δεκαετία του 1960 με την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος, που διεκδικεί την έξοδο των γυναικών από

---

5 το 1891 αρνείται επίσης να πάρει μέρος στο διαγωνισμό για το Women's Building στη Διεθνή Έκθεση του Σικάγου, καθώς η αμοιβή για τους άντρες ήταν 10000\$ ενώ για τις γυναίκες 1000\$.

6 ενδεικτικές είναι οι φωτογραφίες γυναικών σε μεγάλα ύψη στις κατασκευές ουρανοξυστών (δεξ Stratigakos 2016:11)

τον ιδιωτικό χώρο της κατοικίας, οι γυναίκες αρχιτέκτονες ξεκινούν πιο συνειδητά να διεκδικούν άλλα πεδία απασχόλησης που μέχρι τότε απολάμβαναν κυρίως οι άντρες. Το 1977 η κριτικός αρχιτεκτονικής Huxtable αξιολογεί ότι οι γυναίκες αρχιτέκτονες αντιμετωπίζονται ως "δοξασμένες νοικοκυρές" και διατυπώνει τη θέση ότι θα πρέπει επιτέλους "να βγουν έξω από την κουζίνα". Με την άποψη αυτή δεν υποτιμά τον σχεδιασμό κατοικιών, τον οποίο αντιθέτως αντιμετωπίζει ως μια δύσκολη και σοβαρή εργασία, αλλά περιγράφει τους τρόπους που λειτουργεί δεσμευτικά για τις γυναίκες. Από την άλλη πλευρά βέβαια υπήρξαν και οι φωνές που υποστήριξαν τη συμμετοχή των γυναικών σε έργα που αφορούσαν την κατοικία, και ιδιαίτερα την κοινωνική, ως ιδιαίτερα σημαντική (Βρυχέα 1989).

Η οργανωμένη συμμετοχή των γυναικών αρχιτεκτόνων στο φεμινιστικό κίνημα στην Αμερική τη δεκαετία του '60 είναι εξαιρετικά περιορισμένη και το 1970 η Jane Holtz Kay κατηγορεί τις γυναίκες αρχιτέκτονες ότι δεν ακολουθούν το γυναικείο κίνημα στην πάλη κατά των έμφυλων διακρίσεων και συμπεριφέρονται σαν να είναι όλα καλά στον επαγγελματικό τους χώρο (Stratigakos 2016). Σταδιακά όμως οι γυναίκες αρχιτέκτονες αναδεικνύουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, οργανώνονται συλλογικά και διεκδικούν το δικαίωμα να είναι ορατές. Το 1973 κατατίθεται ένα ψήφισμα για τη θέση των γυναικών στο Αρχιτεκτονικό επάγγελμα που καλούσε την AIA (American Institute of Architects) να αναλάβει δράσεις για την ένταξη των γυναικών στο επάγγελμα και την απάλειψη των διακρίσεων. Η υπογραφή του ψηφίσματος επιτυγχάνεται με πολλές αντιρρήσεις από την ανδρική ηγεσία της Ένωσης, οδηγεί όμως στην πραγματοποίηση μιας έρευνας (1974), που αναδεικνύει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στο επάγγελμα, όπως οι διακρίσεις, οι χαμηλότερες αμοιβές, η σεξουαλική παρενόχληση και οι φραγμοί στην επαγγελματική εξέλιξη. Στα πλαίσια αυτά τη δεκαετία του '70 ιδρύονται ανεξάρτητες ενώσεις γυναικών⁷ με στόχο να προωθήσουν τα δικαιώματά τους, να αποκαλύψουν και να επιλύσουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και να δώσουν υποστήριξη στις γυναίκες που ασκούν το επάγγελμα μέσω πρακτικών αλληλοϋποστήριξης.

Το φεμινιστικό κίνημα επιδρά και στον ακαδημαϊκό τομέα. Το διάστημα 1975-1981 λειτουργεί η θερινή σχολή "Women's School of Planning and Architecture" από 7 γυναίκες, σε διάφορες πόλεις των ΗΠΑ, με στόχο να εκπαιδεύσει τις γυναίκες αρχιτέκτονες σε νέες επαγγελματικές δεξιότητες, να συντελέσει στην απάλειψη των στερεοτύπων λόγω φύλου και να διερευνήσει πώς η αρχιτεκτονική θα μπορούσε να βοηθήσει άλλες γυναίκες. Στις επίσημες ακαδημαϊκές σχολές οργανώνονται συνέδρια, ειδικά μαθήματα και διαλέξεις για παρόμοιους σκοπούς. Τέλος, παρατηρείται εκδοτική κίνηση και παραγωγή γυναικείου

---

7 Organization of Women Architects, Chicago Women in Architecture, Alliance of Women in Architecture κ.ά.

λόγου για την αρχιτεκτονική και τη θέση των γυναικών σε αυτή και οργανώνονται εκθέσεις γυναικείου αρχιτεκτονικού έργου (για περισσότερα δες Stratigakos 2016). Ιδιαίτερη ήταν η σημασία της εθνικής έκθεσης για τις γυναίκες στην αρχιτεκτονική που ξεκίνησε το 1988 και ταξίδεψε τα επόμενα 3 χρόνια σε πολλές πόλεις των ΗΠΑ (Βρυχέα 1989).

Παρ' όλα τα βήματα που έγιναν όμως για την υποστήριξη των γυναικών και τελικά τη μαζική είσοδό τους στο επάγγελμα, οι διακρίσεις συνεχίστηκαν και συνεχίζονται. Λιγότερες γυναίκες ασκούν το επάγγελμα, λιγότερες γυναίκες φτάνουν σε υψηλές κλίμακες της επαγγελματικής ιεραρχίας και λίγες απασχολούνται στον ακαδημαϊκό χώρο (Βρυχέα 1989). Το έργο των γυναικών δεν προωθείται από τους (άντρες συνήθως) κριτικούς (Scott Brown 1989), λιγότερο συχνά ασχολούνται με μεγάλα σχεδιαστικά έργα και συχνότερα με διοικητικές εργασίες, τα βραβεία δίνονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα σε άντρες (από το 1979 στους 281 βραβευθέντες μόνο οι 6 ήταν γυναίκες, κάποιες από τις οποίες βραβεύτηκαν μαζί με τους συζύγους τους), ενώ συνεχίζει να υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ του ποσοστού των σπουδαστριών και των εργαζομένων. Στα τέλη του '90 το 40% των φοιτητών είναι γυναίκες και μόνο το 13% των εργαζομένων (Stratigakos 2016).

Στις ημέρες μας, υπάρχουν στην Αμερική ομάδες υποστήριξης⁸, που επιδιώκουν την εξάλειψη των επαγγελματικών εμποδίων μέσω της διοργάνωσης συμποσίων, εργαστηρίων και πραγματοποίησης σχετικής έρευνας. Το 2011 διοργανώθηκε από την AIA ένα συμπόσιο με τίτλο "The Missing 32% Symposium", αφιερωμένο στην αποκάλυψη των αιτιών που οδηγούν τις γυναίκες που σπουδάζουν αρχιτεκτονική στην απόφαση να μην ασκήσουν το επάγγελμα, το οποίο το 2013 οδήγησε στη δημιουργία του ομώνυμου project που μεταγενέστερα μετονομάστηκε σε "Equity by Design" και ανέλαβε μια σειρά ερευνών και δράσεων για την ισότιμη συμμετοχή στο επάγγελμα (EQxD). Ο ψηφιακός ακτιβισμός είναι ένα ακόμα μέσο που οι γυναίκες αρχιτέκτονες χρησιμοποιούν για να αναδείξουν το έργο τους και τα προβλήματα στον επαγγελματικό χώρο. Για παράδειγμα το 2013 δύο φοιτήτριες αρχιτεκτονικής διεκδίκησαν ηλεκτρονικά να αποδοθεί και στην Denise Scott Brown το Βραβείο Αρχιτεκτονικής Pritzker του 1991, το οποίο είχε απονεμηθεί αποκλειστικά στον σύζυγό της R. Venturi για το κοινό τους έργο (Etherington 2013). Αυτό προκάλεσε την προσοχή μεγάλων πρακτορείων ειδήσεων και το 2016 το ζευγάρι έλαβε το Χρυσό Μετάλλιο από το Αμερικανικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτόνων. Ο διαδικτυακός τύπος αναφέρεται συχνότερα στα ζητήματα των γυναικών στο επάγγελμα και στην προβολή του έργου τους. Το ζήτημα των βραβείων αρχιτεκτονικής προωθείται σταθερά τόσο μέσω της προσπάθειας να δοθούν βραβεία σε καταξιωμένες γυναίκες που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα και για άλλες, όσο και μέσω της θεσμοθέτησης νέων διαγωνισμών μόνο για γυναίκες (Mandrup 2017).

---

8 π.χ. Equity by Design και ArchiteXX

Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν και οι αντίθετες φωνές καθώς αρκετές αρχιτέκτονες, επιμένοντας στην αρχή της αξιοκρατίας υποστήριξαν ότι το φύλο δεν έχει σημασία και ότι το ταλέντο θα πρέπει να καθορίζει την επιτυχία και το ποιος/α θα πετύχει, παραλείποντας όμως να αναφέρουν ότι το μη φιλικό για τις γυναίκες επαγγελματικό κλίμα αποκλείει πολλές από αυτές (Zeiger 2016).

Στο Ηνωμένο Βασίλειο ο νόμος του 1919 για την απάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου (Sex Discrimination Removal Act) ήταν το πρώτο θεσμικό βήμα που επέτρεψε στις γυναίκες να διεκδικήσουν θέσεις σε επαγγέλματα που μέχρι τότε θεωρούνταν "ανδρικά", μεταξύ των οποίων και το επάγγελμα του αρχιτέκτονα. Οι πρώτες γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αγγλία ήταν μέλη προνομιούχων ομάδων, γεγονός που εξακολούθησε να ισχύει σε μεγάλο βαθμό και τα επόμενα χρόνια. Το 1970, κάτω από τις πιέσεις του φεμινιστικού κινήματος ψηφίστηκε ο νόμος για τις ίσες αμοιβές και το 1975 ο νόμος κατά των διακρίσεων λόγω φύλου. Τα θεσμικά μέτρα κατά των διακρίσεων στους επαγγελματικούς χώρους προωθούνται στα πλαίσια της ΕΕ από τη δεκαετία του '90 και μετά. Την εποχή αυτή στόχος της νομοθεσίας ήταν η ισότιμη συμμετοχή και η επαγγελματική συμπερίληψη ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, θρησκείας, ηλικίας κλπ. (de Graft-Johnson κ.ά. 2003).

Παρ' όλα αυτά παρατηρήθηκε ότι, αν και όλο και περισσότερες γυναίκες σπουδάζουν αρχιτεκτονική στο ΗΒ (το διάστημα 1990-2002 αυξήθηκαν από το 27% στο 38%), οι γυναίκες στο επάγγελμα παραμένουν σχεδόν στάσιμες, σε ποσοστό μόλις το 13% του συνόλου των αρχιτεκτόνων. Η έρευνα με τίτλο "Why do women leave architecture" (de Graft-Johnson κ.ά. 2003), ανέδειξε, μεταξύ άλλων, τα πολλά και σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αρχιτέκτονες στη χώρα, τα οποία οδηγούν έναν αριθμό γυναικών αρχιτεκτόνων να αφήνουν το επάγγελμα. Η έρευνα περιλάμβανε ένα ημιδομημένο διαδικτυακό ερωτηματολόγιο, στο οποίο απάντησαν 174 γυναίκες, 14 συνεντεύξεις "βάθους", συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές και βιβλιογραφική επισκόπηση. Από τις συμμετέχουσες οι περισσότερες εργάζονταν ως υπάλληλοι, λίγες ήταν φοιτήτριες και 37 είχαν αφήσει το επάγγελμα και εργάζονταν σε άλλους τομείς (εκπαίδευση, πωλήσεις, διοίκηση, πολεοδομικός, αστικός και χωροταξικός σχεδιασμός κ.ά.). Η έρευνα έδειξε ότι τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν και συχνά τις οδηγούν στην απόφαση να εγκαταλείψουν ή να μην ασκήσουν το επάγγελμα είναι οι εξής: Οι συνθήκες εργασίας και κυρίως οι χαμηλές και άνισες αμοιβές, τα εκτεταμένα και μη συμβατά με την οικογενειακή ζωή ωράρια εργασίας, η έλλειψη ευελιξίας, οι περιορισμοί στα αντικείμενα δουλειάς και στις θέσεις εργασίας, τα όρια που τίθενται στην εξέλιξη των γυναικών (η "γυάλινη οροφή"), οι στρεσογόνες συνθήκες δουλειάς, ο σεξισμός και η "επιθετικά αρρενωπή κουλτούρα" (macho culture), η δυσκολία επιστροφής μετά την άδεια μητρότητας, η έλλειψη εργασιακής ικανοποίησης, η έλλειψη επιμόρφωσης, η άγνοια για τις

δυνατότητες θεσμικής προστασίας και το νομοθετικό πλαίσιο, οι υψηλές ασφαλιστικές εισφορές και ο "προστατευτικός" πατερναλισμός, που εμποδίζει τη απόκτηση και τον εμπλουτισμό της επαγγελματικής εμπειρίας (de Graft-Johnson κ.ά. 2003). Μετά από 17 χρόνια, η Murray (2017), δεν βλέπει σημαντική αλλαγή σε αυτά τα δεδομένα. Αναγνωρίζει όμως ότι έχουν γίνει βήματα, καθώς η ισότητα και η απαίτηση αποδοχής της διαφορετικότητας είναι σταθερή στην ατζέντα των συζητήσεων, και εκτιμά ότι η ενδυνάμωση του (ψηφιακού) ακτιβισμού θα προκαλέσει την αλλαγή.

Στις ημέρες μας ποσοτικές έρευνες για τη συμμετοχή των γυναικών στην αρχιτεκτονική διεθνώς, γίνονται κυρίως μέσω του διαδικτύου. Για παράδειγμα το διαδικτυακό περιοδικό *The Architectural Review* μεταξύ άλλων θεμάτων διεξάγει κάθε χρόνο μια τέτοια έρευνα.

Στην έρευνα του 2016, πήραν μέρος 1152 γυναίκες, ενώ στην έρευνα του 2017 1277 γυναίκες και 340 άντρες, κυρίως από το Ηνωμένο Βασίλειο (περίπου 70%), δευτερευόντως από τις ΗΠΑ και τον Καναδά, την υπόλοιπη Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Αναδείχθηκαν σημαντικά προβλήματα με κυριότερο την έλλειψη πλήρους αποδοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Είναι ενδεικτικό επίσης ότι το 30% των συμμετεχουσών/όντων, δεν θα ενθάρρυναν μια νέα γυναίκα να εργαστεί ως αρχιτέκτονας, εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετωπίζει στους χώρους εργασίας (Tether 2016, 2017).

Σύμφωνα με τις ίδιες έρευνες (Tether 2016, 2017), τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες είναι τα εξής:

Η μισθολογική ανισότητα, καθώς το 40% των γυναικών πιστεύουν ότι θα είχαν υψηλότερες αμοιβές αν ήταν άντρες. Η διαφορά αυτή γίνεται μεγαλύτερη στις υψηλές κλίμακες της ιεραρχίας, ενώ το φαινόμενο εντείνει η αδιαφάνεια στις αμοιβές.

Η παρενόχληση, ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση είναι μερικά ακόμα από τα σοβαρά προβλήματα που αναφέρονται, με περισσότερες από τις μισές γυναίκες παγκοσμίως να έχουν βιώσει κάποια στιγμή στην καριέρα τους κάποια από αυτές τις εμπειρίες. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το πρόβλημα του εκφοβισμού, το οποίο ανέφερε το 70% των γυναικών, και πιο σπάνια η σεξουαλική παρενόχληση, που όμως αφορά μια στις επτά γυναίκες. Οι διακρίσεις λόγω φύλου κατά των γυναικών επισημαίνονται από περισσότερες από τις μισές γυναίκες, αλλά και από περισσότερους από τους μισούς άντρες, οι οποίοι επισημαίνουν ότι συχνά οι εργοδότες ευνοούν τους ομόφυλους τους.

Το βασικότερο όμως πρόβλημα είναι η δυσκολία να πετύχουν ισορροπία μεταξύ εργασιακής και προσωπικής ζωής. Περισσότερες από τις μισές συμμετέχουσες θεωρούν ότι αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν δεν υπάρχουν παιδιά, ενώ οι γυναίκες στην Αμερική και την Αυστραλία εμφανίζονται πιο ικανοποιημένες σε αυτόν τον τομέα, σε ποσοστό 44% - 43%. Είναι ενδεικτικό ότι από τις 1152 γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα το 2016, μόνο το 25% έχει παιδιά και από αυτές το 25% τα απέκτησε μετά τα 35 ή και μετά τα 40. Τα

δεδομένα αυτά σχετίζονται με τη σχεδόν παντελή έλλειψη παροχών για τις γυναίκες με παιδιά (π.χ. άδεια, παιδικός σταθμός κ.ά.), με τη μεγάλη διάρκεια των σπουδών και τις συνθήκες εργασίας και κυρίως τα εντατικά ωράρια, την υπερπροσπάθεια που χρειάζεται για να εξελιχθούν επαγγελματικά αλλά και τη δυσκολία επιστροφής στο επάγγελμα αν πάρουν άδεια μητρότητας.

Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι το 11% των γυναικών με παιδιά στο ΗΒ παραιτήθηκε για να βρει πιο ευέλικτη δουλειά, το 16% επέλεξε να εργαστεί σε part time θέση και το 16% αποφάσισαν να εργαστούν ως αυτοαπασχολούμενες για να έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες ευελιξίας. Τέλος τόσο οι γυναίκες όσο και οι άντρες αρχιτέκτονες θεωρούν ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε πιο μειονεκτική θέση από τους άντρες όταν αποκτούν παιδιά (Mark 2016), ενώ το 60% των αντρών στο ΗΒ και στις ΗΠΑ δηλώνουν ότι δεν έχουν κανένα πρόβλημα στο συνδυασμό επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Η Hariss, σχολιάζει ότι το ζήτημα αυτό αφορά και τους άντρες, τους οποίους επίσης καταδικάζει να έχουν μια στερεότυπη συμπεριφορά. Προτείνει ως λύση τη δημιουργία ενός πιο "ηθικού" εργασιακού περιβάλλοντος που θα σέβεται την ανάγκη των γονιών για λιγότερες ώρες εργασίας χωρίς αυτό να έχει επιπτώσεις στην επαγγελματική τους καριέρα (Mark 2016).

Ένα ακόμα πρόβλημα είναι οι δυσκολίες στην επαγγελματική εξέλιξη, ιδιαίτερα στην υπόλοιπη Ευρώπη πλην του ΗΒ, στην οποία μόνο το 26% των γυναικών θεωρεί ότι εξελίσσεται κανονικά (Mark 2016). Άλλες έρευνες ανέδειξαν περισσότερο το πρόβλημα της εργασιακής εξέλιξης, καθώς παρατηρήθηκε ότι στις 100 μεγαλύτερες αρχιτεκτονικές επιχειρήσεις όλου του κόσμου, μόνο τρεις έχουν γυναίκες στην ανώτερη διευθυντική θέση, ενώ το 16% από αυτές δεν έχει καμιά γυναίκα στις ομάδες διοίκησης. Αν και φαίνεται ότι αυτό βελτιώνεται σταδιακά και όλο και περισσότερες γυναίκες ανεβαίνουν στην κλίμακα της ιεραρχίας στους χώρους δουλειάς, η "πρόοδος" είναι πολύ αργή, συνήθως γιατί επικρατεί η πολιτισμική στάση που θεωρεί ότι οι γυναίκες, εν δυνάμει μητέρες, είναι αναποτελεσματικές ως εργαζόμενες. Πίσω από αυτή την άποψη αποκρύπτεται το γεγονός ότι δεν υπάρχουν οι αναγκαίες δομές, ούτε η κουλτούρα για ισόρροπο συνδυασμό επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, ούτε σεβασμός στις ανάγκες και τις επιθυμίες των γυναικών (αλλά και των αντρών) που θέλουν να κάνουν παιδιά (Fairs 2017).

Στην Ελλάδα μέχρι το 1921 οι περισσότεροι αρχιτέκτονες ήταν απόφοιτοι ξένων ιδρυμάτων, όπως της σχολής Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης (38%) και της 'Ecole National des Beaux Arts του Παρισιού (25%), ενώ ελάχιστοι είχαν αποφοιτήσει από τον πρόδρομο του ΕΜΠ, το Σχολείο των Τεχνών και τη Βιομηχανική Ακαδημία Αθήνας. Το 1917 ιδρύεται η Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ και οι πρώτοι αρχιτέκτονες αποφοιτούν το 1921. Μέχρι το 1945 εργάζονται περίπου 500 αρχιτέκτονες, (οι 350 απόφοιτοι του ΕΜΠ) και ανάμεσα σε αυτούς υπάρχουν μόνο 12 γυναίκες, με πρώτη απόφοιτη την Ελένη

Κανελλοπούλου το 1923 (Καρδαμίτση-Αδάμη 1993 και 2014). Μέχρι το 1950 ο αριθμός των γυναικών στο επάγγελμα δεν αλλάζει (Βαΐου – Λυκογιάννη 2007).

Οι απόφοιτες μέχρι το 1943, σύμφωνα με την έρευνα της Καρδαμίτση - Αδάμη (1993) που έγινε στα πλαίσια κατ' επιλογήν μαθήματος του ΕΜΠ (1991-92), είχαν μεγαλώσει σε αστικά κέντρα και οι περισσότερες είχαν στο περιβάλλον τους αρχιτέκτονες, μηχανικούς ή ζωγράφους που επηρέασαν και υποστήριξαν την επιλογή τους. Ο στόχος τους ήταν να συνδυάσουν την επιστήμη με την τέχνη. Οι περισσότερες απόφοιτες αυτής της περιόδου εργάστηκαν στο δημόσιο, εκτός από λίγες που εργάστηκαν ως αρχιτέκτονες μαζί με τους συζύγους τους. Στην πλειονότητα παντρεύτηκαν πολύ νέες με συναδέλφους τους ή πολιτικούς μηχανικούς και παράλληλα με τη δουλειά δημιούργησαν οικογένεια.

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα αρκετές από τις απόφοιτες του διαστήματος 1943-1953 είναι μεγαλωμένες στην επαρχία, πάλι όμως το οικογενειακό περιβάλλον είναι ιδιαίτερα υποστηρικτικό. Την περίοδο αυτή οι κύριες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν είναι ο πόλεμος και οι πολιτικές συνθήκες. Όταν αποφοιτούν εργάζονται είτε στο δημόσιο, είτε ως υπάλληλοι σε καθηγητές της σχολής ή άλλων. Ελάχιστες ασκούν το ελεύθερο επάγγελμα και αποκλειστικά στην Αθήνα. Δυστυχώς στη συγκεκριμένη έρευνα, δεν διευκρινίζεται αν εργάζονται σε θέσεις διοικητικού έργου ή στις υπηρεσίες που ασχολούνται με τον σχεδιασμό, όπως στην κατασκευή σχολικών κτιρίων, τουριστικών καταλυμάτων ή στην παραγωγή κατοικίας.

Ο αριθμός των γυναικών αρχιτεκτόνων αρχίζει να αυξάνει μεταπολεμικά και από το 1957 αποφοιτούν και οι πρώτες αρχιτέκτονες από το ΑΠΘ. Λίγες γυναίκες έρχονται και από το εξωτερικό και μέχρι το 1963 έχουν ξεπεράσει τις 100. Οι απόφοιτες της δεκαετίας 1953-1963 συνεχίζουν να εργάζονται στην πλειονότητά τους στον δημόσιο τομέα και σε μεγάλες τεχνικές υπηρεσίες ως υπάλληλοι, αυξάνεται όμως σημαντικά το ποσοστό όσων ανοίγουν δικό τους γραφείο ή συνεργάζονται με άντρες συναδέλφους τους. Κάποιες απόφοιτες αυτής της γενιάς ξεκινούν ακαδημαϊκή καριέρα (Καρδαμίτση-Αδάμη 1993).

Από τη δεκαετία του '70 και μετά οι γυναίκες που σπουδάζουν αρχιτεκτονική αυξάνονται σημαντικά. Το 1990 το 49% των σπουδαστριών των αρχιτεκτονικών σχολών ήταν γυναίκες (Καραμεσίνη 2008), το 2000 το 61,3% των αποφοίτων ήταν γυναίκες (Καραμεσίνη 2008), το 2009 το 71% των εισαχθέντων στις αρχιτεκτονικές σχολές ήταν γυναίκες και το 2015 το 77% -με την σχολή του ΕΜΠ να έχει το μικρότερο ποσοστό εισαγομένων γυναικών (71%) και της Πάτρας το μεγαλύτερο (85%) (ΕΛΣΤΑΤ).

Στην Ελλάδα η έρευνα για τη συμμετοχή των γυναικών στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα, για τα προβλήματα ή τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, τους τρόπους που το ασκούν κλπ είναι περιθωριακή μέχρι σήμερα, με ελάχιστες έρευνες κυρίως ακαδημαϊκών. Οι Βαΐου και Λυκογιάννη (2007), αρθρογραφούν για το θέμα στο περιοδικό "Αρχιτέκτονες" στα πλαίσια ενός ευρύτερου αφιερώματος στο Επάγγελμα του Αρχιτέκτονα (τ. 61), ενώ παλαιότερα (το

1989) το Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων αφιέρωσε το τεύχος 20 στη *θέση της γυναίκας στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία ως αντικείμενου μελέτης και ως επαγγελματία*.

Σύμφωνα με την μελέτη επισκόπησης του ΚΕΘΙ "Φύλο και Χώρος" (Κράλη και Λυκογιάννη 2001), κινήσεις που έγιναν στον δημόσιο τομέα για την καλύτερη εκπροσώπηση των γυναικών στο επάγγελμα, είναι η διεκδίκηση σύστασης "Γραμματειών Γυναικών" στην ΑΔΕΔΥ, η οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων και η ίδρυση της Επιτροπής για την Ισότητα των Δύο Φύλων της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σωματείων ΥΠΕΧΩΔΕ, η οποία πραγματοποίησε έρευνα για τη θέση της γυναίκας στο δημόσιο (1988). Σύμφωνα με την ίδια έρευνα υπήρξαν διάφορες πρωτοβουλίες για την ένταξη της οπτικής του φύλου στον σχεδιασμό και την πολιτική, κάποιες με καλύτερα αποτελέσματα και άλλες χωρίς, ενώ σταδιακά υπήρξαν συνεργασίες με την "Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Ισότητα μεταξύ των Γυναικών και Ανδρών" και με άλλα Όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σημαντικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το έργο της Επιτροπής Γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ που επιδίωξε να συνεργαστεί με δίκτυα γυναικών και την πολιτική ηγεσία.

Θετική είναι και η ίδρυση της Ένωσης Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών το 1995, η οποία έχει στόχο να προωθήσει τη συμμετοχή των γυναικών-μηχανικών στον επαγγελματικό χώρο. Για τον σκοπό αυτό κάνει έρευνες για την επαγγελματική κατάσταση και προωθεί την επικοινωνία, την ενημέρωση και τη συμβουλευτική μεταξύ των γυναικών μηχανικών στην Ελλάδα. Πραγματοποιεί κύκλους μικρών εργαστηρίων (workshops) με εργοδότες μεγάλων εταιριών στις οποίες εργάζονταν μηχανικοί, στα οποία συζητούνται τα θέματα της ισότιμης συμμετοχής και εξέλιξης των γυναικών στις επιχειρήσεις. Συμμετέχει ακόμα σε κοινοτικά προγράμματα όπως το Leonardo da Vinci (Life Long Mentoring of Women in and/or towards technical jobs) για τη συμβουλευτική γυναικών στα τεχνολογικά επαγγέλματα, και το Women in Network που προωθεί την παρουσία των γυναικών στις επιστήμες και την τεχνολογία (Κράλη και Λυκογιάννη 2001), το πρόγραμμα WOMENTOR I και II, που στοχεύει στην ενδυνάμωση του δικτύου, την ανταλλαγή "καλών πρακτικών" και την επιμόρφωση "μεντόρων" (ΕΔΕΜ).

Στο στρογγυλό τραπέζι με θέμα "γυναίκες αρχιτέκτονες" που διοργανώθηκε στα πλαίσια του 11ου Πανελλήνιου συνεδρίου Αρχιτεκτόνων "Επάγγελμα Αρχιτέκτων" (2011), αναλύθηκαν οι συνθήκες που αντιμετωπίζουν στο επάγγελμα οι γυναίκες αρχιτέκτονες. Το ψήφισμα της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ (2017) για την *Πολιτική ενάντια στη σεξουαλική και έμφυλη παρενόχληση* αποτελεί ένα σημαντικό βήμα.

Αν και το επάγγελμα στην Ελλάδα ασκείται αρκετά διαφορετικά σε σχέση με άλλες χώρες του δυτικού κόσμου όπου επικρατούν οι μεγάλες επιχειρήσεις με σημαντικό αριθμό απασχολούμενων και όχι η αυτοαπασχόληση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάποια από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες αρχιτέκτονες διεθνώς είναι κοινά και στην Ελλάδα: το ζήτημα των μειωμένων ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης και του

συνδυασμού επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής απασχολούν ιδιαίτερα τις γυναίκες αρχιτέκτονες όπως φαίνεται και από τις σχετικές ποσοτικές έρευνες του ΤΕΕ που ακολουθούν. Όμως άλλα ζητήματα μένουν έξω από την μέχρι τώρα έρευνα. Για παράδειγμα το ζήτημα των διακρίσεων στους χώρους εργασίας δεν αναδεικνύεται μέσα από τις ποσοτικές έρευνες, οι οποίες δεν είναι προσανατολισμένες στην έμφυλη οπτική και δεν θέτουν ζητήματα άνισης μεταχείρισης, μειωμένων ευκαιριών, διαφορετικών αμοιβών, σεξουαλικής παρενόχλησης κ.ά., ενώ γενικότερα δεν φαίνεται να υπάρχει ένα σταθερό βήμα για να αναδείξει τα προβλήματα των γυναικών στο επάγγελμα.

1.2. Το επάγγελμα του αρχιτέκτονα, σήμερα

Στο παρόν κεφάλαιο αναφέρονται στοιχεία σχετικά με το επάγγελμα του Αρχιτέκτονα Μηχανικού στην Ελλάδα. Τα στοιχεία προέρχονται από τη βιβλιογραφία και τις ποσοτικές έρευνες επίσημων φορέων⁹ και αφορούν τόσο τους άντρες όσο και τις γυναίκες αρχιτέκτονες, καθώς είναι πολύ συγκεκριμένα τα πεδία στα οποία λαμβάνονται στοιχεία κατά φύλο. Καταγράφονται ακόμα στοιχεία για τους τρόπους άσκησης του επαγγέλματος σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική. Ιδιαίτερα σημαντικά λόγω του συστηματικού τρόπου έρευνας και της συγκρισιμότητάς τους είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από τις δύο πιο πρόσφατες τηλεφωνικές, ποσοτικές δειγματοληπτικές έρευνες του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας με τίτλο "Έρευνα για την επαγγελματική κατάσταση και απασχόληση των διπλωματούχων μηχανικών", τα έτη 2007 και 2009. Στις έρευνες συμμετείχαν 2400 διπλωματούχοι μηχανικοί όλων των ειδικοτήτων, επιλεγμένοι από τα μητρώα του ΤΕΕ και από αυτούς το 18%, δηλαδή 431 άτομα, ήταν Αρχιτέκτονες Μηχανικοί. Η επιλογή δείγματος έγινε με τυχαία δειγματοληψία από το μητρώο του ΤΕΕ και τηρήθηκαν ποσοτώσεις ως προς τη βασική ειδικότητα, τη γεωγραφική περιφέρεια και το έτος απόκτησης άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Τα στοιχεία που προκύπτουν από τις έρευνες είναι ιδιαίτερα σημαντικά, η χρήση τους όμως παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις τα στοιχεία αφορούν στο σύνολο των μηχανικών, χωρίς να γίνεται διάκριση ειδικοτήτων και ακόμα περισσότερο διάκριση ανά φύλο και ειδικότητα. Ανάλογες έρευνες έγιναν τα έτη 1997 και 2003, επειδή όμως η ερευνητική μεθοδολογία δεν ήταν παντού ίδια, δεν υπάρχει παντού συγκρισιμότητα των στοιχείων.

---

⁹ Δες σχετική βιβλιογραφία Παπαγιαννάκης 2007α και 2007β, ΤΕΕ 2007, Καραμεσίνη 2008 κ.ά.

Το "προφίλ" των αρχιτεκτόνων μηχανικών - Οι γυναίκες αρχιτέκτονες

Σήμερα (Απρίλης 2018) στην Ελλάδα όπως προκύπτει από την επίσημη ιστοσελίδα του ΤΕΕ υπάρχουν 18362 διπλωματούχοι αρχιτέκτονες μηχανικοί (για συντομία στη συνέχεια ΑΜ). Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι υπάρχουν ακόμα περισσότεροι απόφοιτοι αρχιτεκτονικών σχολών, νεαρής κυρίως ηλικίας οι οποίες/οι τα τελευταία χρόνια αποφεύγουν να εγγραφούν στα μητρώα του ΤΕΕ λόγω αδυναμίας πληρωμής των ασφαλιστικών εισφορών.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της πλέον πρόσφατης έρευνας του ΤΕΕ (2009:12Α'), οι ΑΜ έχουν την υψηλότερη αναλογία γυναικών σε σχέση με τους άνδρες στο σύνολο των μηχανικών και η αναλογία αυτή αυξάνεται διαρκώς όπως φαίνεται και από την αύξηση των γυναικών που σπουδάζουν αρχιτεκτονική. Το έτος 2009 το 50% των ΑΜ ήταν γυναίκες ενώ για το σύνολο των μηχανικών (ΣΜ) το αντίστοιχο ποσοστό έπεφτε στο 27%. Η αύξηση των γυναικών στο επάγγελμα του αρχιτέκτονα συμπορεύεται με γενικότερη αύξηση των γυναικών στο επάγγελμα του μηχανικού, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικό είναι ότι το ποσοστό των γυναικών στους μηχανικούς που απέκτησαν άδεια ασκήσεως επαγγέλματος το 2006 ήταν 38%, ενώ πριν το 1985 το ίδιο ποσοστό δεν ξεπερνούσε το 20%. Στους ΑΜ, όμως η αύξηση αυτή είναι η πιο έντονη (ΤΕΕ2009: πιν. 2Γ').

Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι σε αξιοσημείωτο βαθμό αποτελεί μια ελληνική ιδιομορφία, καθώς σε άλλες χώρες η αντιπροσώπευση των γυναικών στο επάγγελμα του αρχιτέκτονα είναι μικρότερη. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2010, σύμφωνα με το Architects' Council of Europe, υπήρχαν σχεδόν 500 χιλιάδες αρχιτέκτονες από τους οποίους το 31% ήταν γυναίκες. Η Ελλάδα μεταξύ των χωρών της ΕΕ είχε το μεγαλύτερο ποσοστό, 57% (ACE). Στην Αυστραλία το 2002 το 43% των σπουδαστών ήταν γυναίκες ενώ το ποσοστό των επαγγελματιών κυμαίνονταν από 11-18% ανάλογα με την περιοχή. Στις ΗΠΑ την ίδια εποχή το 41% των αποφοίτων ήταν γυναίκες ενώ το ποσοστό των επαγγελματιών έπεφτε στο 20% (AIA και NCARB).

Η μέση ηλικία των ΑΜ το 2009 ήταν 43.3 έτη ενώ το 2006 ήταν 44.4 έτη και το 2003 48,2. Αν και η μέση ηλικία των ΑΜ σταδιακά μειώνεται (λόγω περισσότερων νέων αποφοίτων από τις νέες αρχιτεκτονικές σχολές), είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληθυσμός των αρχιτεκτόνων είναι πιο "γερασμένος" από τις άλλες ειδικότητες μηχανικών. Ο μέσος όρος ηλικίας των γυναικών είναι μικρότερος από των αντρών καθώς όλο και περισσότερες νέες γυναίκες απασχολούνται στις ειδικότητες του μηχανικού (ΤΕΕ 2009:15Α').

Η πλειοψηφία των ΑΜ (56%) τέλειωσε το σχολείο στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη (15%) και μόνο ένα μικρό ποσοστό αποφοίτησε από ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές (ΤΕΕ2007: 39), ίσως λόγω δυσκολίας προετοιμασίας για τις πανελλήνιες εξετάσεις στα ειδικά

μαθήματα. Οι περισσότεροι επίσης μετά τις σπουδές κατοικούν σε αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Σταδιακά όμως αυξάνονται και αυτοί που κατοικούν σε άλλες περιοχές, ίσως λόγω της ίδρυσης των περιφερειακών τμημάτων πολυτεχνικών σχολών και των αυξανόμενων δυνατοτήτων εργασίας στην περιφέρεια.

Το 62% των ΑΜ είναι έγγαμοι ή συζούν, το 7% είναι διαζευγμένοι ή χήροι και το 31% άγαμοι (ΤΕΕ2009: 20Α'). Οι άγαμοι μηχανικοί ζουν συνήθως με την οικογένειά τους, ενώ το φαινόμενο αυτό είναι συνηθέστερο το 2009 και το 2006 σε σχέση με το 2003, εποχή που υπήρχαν περισσότερες εργασιακές ευκαιρίες. Όσο πιο νέοι είναι οι άγαμοι μηχανικοί, τόσο συχνότερα ζουν με την οικογένειά τους (ΤΕΕ2007 και ΤΕΕ2009: 21,22Α'). Ο μέσος αριθμός παιδιών ανά μηχανικό το έτος 2009 ήταν 1,03 παιδιά (ΤΕΕ2009: 23Α')

Οι ΑΜ έχουν σε πολύ υψηλό ποσοστό πατέρα με πτυχίο 3βάθμιας εκπαίδευσης (50%) (ΤΕΕ2009: 25Α'), ενώ οι μητέρες τους έχουν συνήθως απολυτήριο λυκείου (44%) ή είναι απόφοιτες δημοτικού (29%) (ΤΕΕ2009: 27Α'). Ένας στους τέσσερις ΑΜ έχει και τους δυο γονείς με πανεπιστημιακή μόρφωση (ΤΕΕ2009: 29Α') και ένας στους 5 έχει τουλάχιστον ένα γονιό μηχανικό. Οι γυναίκες μηχανικοί έχουν επίσης ένα γονιό μηχανικό στο ίδιο υψηλό ποσοστό (19%) (ΤΕΕ2009: 32Α').

Οι σπουδές

Οι ΑΜ εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά προπτυχιακών σπουδών στο εξωτερικό (38%). Και από αυτούς το 61% πήρε το πτυχίο στην Ιταλία (ΤΕΕ2009: 38,39Α'). Οι απόφοιτοι όμως από την Ιταλία φαίνεται ότι σταδιακά μειώνονται ενώ αυξάνονται όσοι σπουδάζουν στη Μ. Βρετανία. Ταυτόχρονα αυξάνεται και ο αριθμός των απόφοιτων από τις ελληνικές αρχιτεκτονικές σχολές, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση των νέων πανεπιστημιακών τμημάτων.

Σύμφωνα με την έρευνα του ΤΕΕ (2007: 43,44Α') το 97% των ΑΜ σπούδασε το αντικείμενο των τριών πρώτων επιλογών του και από αυτούς μόνο το 11% (το μικρότερο ποσοστό από όλους τους μηχανικούς) δεν θα επέλεγε ξανά την ίδια ειδικότητα, γεγονός που υποδηλώνει ικανοποίηση από τις σπουδές και το επάγγελμα.

Οι ΑΜ έχουν μεταξύ των άλλων μηχανικών τα μικρότερα ποσοστά μεταπτυχιακών σπουδών (32%) (ΤΕΕ2009: 49Α'), συνήθως στο εξωτερικό και κυρίως τη Μ. Βρετανία, την Ιταλία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ (ΤΕΕ2009: 54,56,57Α'). Το ποσοστό των μηχανικών με μεταπτυχιακές σπουδές αυξάνει σταθερά και φτάνει το 50% για όσους απέκτησαν άδεια ασκήσεων επαγγέλματος μετά το 2006. Οι γυναίκες μηχανικοί έχουν συχνότερα από τους άντρες μεταπτυχιακό (ΤΕΕ2009: 49Α').

Σύμφωνα με έρευνα του ΕΜΠ για τους απόφοιτους των ετών 2002-2010 ο κύριος λόγος πραγματοποίησης μεταπτυχιακών σπουδών για τους ΑΜ είναι το επιστημονικό ενδιαφέρον

(67,5%), ενώ η δυνατότητα καλύτερης σταδιοδρομίας αποτελεί κίνητρο μόνο για το 20,2% από αυτούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολύ μικρό ποσοστό ερωτηθέντων αναφέρει ως λόγο πραγματοποίησης μεταπτυχιακού την εύρεση εργασίας (8,8%) (Κουλουμπή 2015), αναδεικνύοντας σε μεγάλο βαθμό την πεποίθηση ότι οι μεταπτυχιακές σπουδές είναι αποκομμένες από την αγορά εργασίας.

Από τις σπουδές στο επάγγελμα

Το 35% των AM θεωρούν ότι δεν ήταν ιδιαίτερα προετοιμασμένοι από το πρόγραμμα σπουδών για την αγορά εργασίας, ενώ το 30% θεωρεί ότι δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένοι. Το ποσοστό αυτό είναι το μεγαλύτερο από όλους τους μηχανικούς. (ΤΕΕ2009: 191B'). Ως θετικά στοιχεία της προετοιμασίας τους δηλώνουν το θεωρητικό και επιστημονικό υπόβαθρο. Χαμηλό θεωρούν το επίπεδο των γνώσεών τους σε θέματα χρήσης εξειδικευμένων προγραμμάτων Η/Υ, όπως και σε τεχνικά, οικονομικά και διοικητικά θέματα, αλλά και το επίπεδο των δεξιοτήτων τους σε θέματα σύνταξης αναφορών, ικανοτήτων διαπραγμάτευσης και διαχείρισης (ΤΕΕ 2009: 195,198, 201, 207B'). Δηλώνουν επίσης σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άλλους μηχανικούς (69%) ότι οι Πολυτεχνικές σχολές δεν πρέπει να δίνουν αυξημένο βάρος στα θεωρητικά μαθήματα και μειωμένο στις τεχνικές - πρακτικές γνώσεις (ΤΕΕ2009: 211B').

Στο πλαίσιο αυτό, το 91% των AM δηλώνει ότι είναι απαραίτητη η κατάρτιση και η επιμόρφωση πριν από την ένταξη στην αγορά εργασίας (ΤΕΕ2009: 217B'), στους τομείς των νέων τεχνολογιών (66%) των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (38%), του περιβάλλοντος (35%) και των αποκαταστάσεων (28%). Σπανιότερα σε σχέση με τους υπόλοιπους μηχανικούς επιλέγουν την διοίκηση επιχειρήσεων και το marketing (ΤΕΕ2009: 221B').

Παρ' όλα αυτά μόνο το 45% των AM που συμμετείχαν στην έρευνα του ΤΕΕ (2009: 223B') έλαβε επαγγελματική κατάρτιση ή επιμόρφωση και ο κύριος λόγος είναι η έλλειψη διαθέσιμου χρόνου, την οποία αναφέρουν συχνότερα από τους υπόλοιπους μηχανικούς (ΤΕΕ2007: 236). Οι γυναίκες μηχανικοί (σ. όχι οι αρχιτέκτονες συγκεκριμένα) παρακολουθούν συχνότερα από τους άντρες προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης και όταν δεν το κάνουν ως βασικό λόγο αποχής τους δηλώνουν ότι δεν τις εξυπηρετούν οι ώρες παρακολούθησής τους (ΤΕΕ2007: 234). Σε παρόμοιο συμπέρασμα είχε καταλήξει και έρευνα της ΕΔΕΜ (Κράλη και Λυκογιάννη 2001), η οποία αποκάλυψε ότι οι γυναίκες έκαναν πολλά σεμινάρια, αλλά βραχύχρονα: *"Επειδή δεν έχουν χρόνο. Δεν μπορούν να εμπλακούν σε ένα σεμινάριο 6 μηνών γιατί έχουν κι άλλες υποχρεώσεις εκτός από τη δουλειά τους. Μόνο αν είναι άνεργες. Ενώ οι άνδρες δεν έχουν πρόβλημα. Σου λένε: το πρωί δουλειά και το βράδυ εκεί (στα σεμινάρια)"*.

Τα σημαντικότερα προσόντα που θεωρούν ότι πρέπει να έχει ένας νεοεισερχόμενος για να μπορέσει να βγει στην αγορά εργασίας είναι οι γνωριμίες και οι συστάσεις (51%), η προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία (49%) και η καλή γνώση ηλεκτρονικών υπολογιστών (40% - σημαντικά μεγαλύτερο από τις υπόλοιπες ειδικότητες) (ΤΕΕ2009: 213B').

Ο χρόνος που οι ΑΜ, βρίσκουν εργασία μετά την αποφοίτηση είναι μικρότερος των 2 μηνών σε ποσοστό 60%, ενώ σε σχέση με προηγούμενες έρευνες δεν φαίνεται να υπάρχει ουσιαστική διαφορά στον ρυθμό ένταξης στην αγορά εργασίας (ΤΕΕ2009: 68Α', 8Γ'). Ωστόσο το τόσο μικρό διάστημα ένταξης στην αγορά εργασίας, αφορά τα χρόνια πριν την κρίση και πιθανά σήμερα να είναι πολύ μεγαλύτερο.

Είδη και σχέσεις εργασίας

Όπως φαίνεται από την έρευνα του ΤΕΕ (2009: 79Α'), περίπου το 63% των ΑΜ εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι σε σχέση με το 47,5% το 2006 (ΤΕΕ2007). Το ποσοστό αντίστροφα των ελεύθερων επαγγελματιών με προσωπικό έχει πέσει από το 22,2% το 2006 στο 17% το 2009. Μείωση παρουσιάζουν και τα ποσοστά των ΑΜ που εργάζονται στο δημόσιο από 15,3% στο 7%. Μόνο το 7% δηλώνει οιονεί μισθωτός και το 3% μισθωτός του ιδιωτικού τομέα (ΤΕΕ2009). Όπως φαίνεται από τα στοιχεία της έρευνας η αυτοαπασχόληση αυξάνεται σταθερά, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες με προσωπικό μειώνονται ελαφρά και είναι κυρίως άντρες μεγαλύτερης επαγγελματικής ηλικίας (ΤΕΕ2009: 9Γ').

Οι σχέσεις εργασίας διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ ανδρών και γυναικών και μεταξύ νεότερων και μεγαλύτερων αρχιτεκτόνων. Οι γυναίκες εμφανίζουν μικρότερα ποσοστά αυτοαπασχολούμενων με ή χωρίς προσωπικό και εργάζονται πιο συχνά από τους άντρες συναδέλφους τους ως δημόσιοι υπάλληλοι και ως μισθωτές ή οιονεί μισθωτές του ιδιωτικού τομέα (ΤΕΕ2009: 81Α'). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τα στοιχεία που αφορούν στο σύνολο των μηχανικών (ΤΕΕ 2007), οι νέοι μηχανικοί εργάζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό με εξαρτημένη σχέση εργασίας με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών (οιονεί μισθωτοί) από το σύνολο των μηχανικών (ΤΕΕ2007: 76Α'). Αν και τα στοιχεία αυτά, σήμερα σε περίοδο κρίσης, είναι πιθανό να διαφέρουν σημαντικά, δείχνουν την κατανομή των εργαζόμενων σε διαφορετικά είδη και σχέσεις εργασίας.

Το ελεύθερο επάγγελμα

Σύμφωνα με την έρευνα του ΤΕΕ (2009: 83Α') οι ΑΜ εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό μηχανικών με δική τους επιχείρηση (73% γραφείο, 6% ΑΕ και 10% Ε.Π.Ε., Ο.Ε. ή Ε.Ε.) ή σκέφτονται να δημιουργήσουν μία μέσα στα επόμενα 5 χρόνια (42%) (ΤΕΕ2009:162B'). Ως σημαντικότερο κίνητρο για τη δημιουργία επιχείρησης δηλώνουν την ανεξαρτησία δράσης και τις καλύτερες προοπτικές επαγγελματικής έκφρασης σε ποσοστό 75%. Συνιστά δηλαδή

η επιχειρηματική δραστηριοποίηση θετική επιλογή επαγγελματικής ανεξαρτησίας. Οι γυναίκες μηχανικοί αναφέρουν ως κίνητρο για τη δημιουργία δικής τους επιχείρησης τη δυσκολία εύρεσης εργασίας ως μισθωτές σε ποσοστό 13% έναντι 8% του συνόλου (ΤΕΕ2009: 166B'), κατάσταση που πιθανά σχετίζεται με τη δυσκολία να βρουν "κατάλληλες" θέσεις εργασίας, σύμφωνες με έμφυλες τις δεσμεύσεις τους.

Παρ' όλα αυτά οι γυναίκες εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά **επιχειρηματικότητας**, ενώ ακόμα και όταν δημιουργούν τη δική τους επιχείρηση, εργάζονται συνήθως ως αυτοαπασχολούμενες και σπανιότερα απασχολούν μικρό αριθμό εργαζομένων (ΤΕΕ2009: 9Γ', Παπαγιαννάκης 2007). Σύμφωνα με την αντίστοιχη έρευνα του 2007 (ΤΕΕ2007:165B'), ο κύριος λόγος που αποτρέπει τις γυναίκες από το να δημιουργήσουν τη δική τους επιχείρηση είναι η αβεβαιότητα για την οικονομική εξέλιξη.

Οι ΑΜ δημιουργούν μόνοι τους την επιχείρησή τους, καθώς μόνο το 10% την "κληρονόμησε" από τους γονείς του (ΤΕΕ2007: 170B'). Δηλώνουν ότι συνήθως δεν έχουν καμία οικονομική υποστήριξη για τη δημιουργία της επιχείρησης, με εξαίρεση τις γυναίκες οι οποίες έχουν οικονομική υποστήριξη από φίλους και γονείς σε ποσοστό 42,6% (ΤΕΕ2009: 167B', ΤΕΕ2007: 176B').

Σύμφωνα με την έρευνα για τους απόφοιτους του ΕΜΠ (Κουλουμπή 2015) οι άνδρες, οι απόφοιτοι χωρίς μεταπτυχιακό και οι διπλωματούχοι από την επαρχία έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να εργαστούν ως ελεύθεροι επαγγελματίες.

Οιονεί μισθωτοί (Εξαρτημένη εργασία με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών)

Μια σχέση εργασίας που στις ποσοτικές έρευνες έχει μικρά ποσοστά, στην πραγματικότητα όμως φαίνεται ότι είναι αρκετά διαδεδομένη, είναι αυτή του/της **Οιονεί Μισθωτού/ής**, δηλαδή η Εξαρτημένη εργασία με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών (ΔΠΥ) ή η Σύμβαση έργου σε έναν εργοδότη¹⁰. Αυτή η μορφή εργασίας αν και δεν είναι καινούργια, με τη πάροδο των χρόνων και την ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, τείνει να γίνεται όλο και πιο συχνή κυρίως μεταξύ των νέων εργαζομένων, αλλά και των γυναικών (ΤΕΕ2007: 108). Οι οιονεί μισθωτοί/ές απασχολούνται στις οικοδομήσεις και τα δημόσια έργα και εργάζονται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα σε μικρές επιχειρήσεις, όμως τα τελευταία χρόνια απασχολούνται και σε μεγαλύτερες, ακόμα και στο δημόσιο τομέα (ΤΕΕ2007: 109 / Παπαγιαννάκης 2007).

Οι αμοιβές των οιονεί μισθωτών είναι συνήθως στα ίδια επίπεδα με τη συλλογική σύμβαση εργασίας ή και υψηλότερες (Παπαγιαννάκης 2007), όμως οι συνολικές ετήσιες

---

10 Η διάκριση μεταξύ οιονεί μισθωτών και αυτοαπασχολούμενων είναι ρευστή και στην προσλαμβάνουσα, αλλά και στον τρόπο που αυτοπροσδιορίζονται επαγγελματικά οι μηχανικοί. Αυτό ίσως εξηγεί το χαμηλό ποσοστό μηχανικών που δηλώνουν οιονεί μισθωτοί (ΤΕΕ 2009).

αποδοχές τους είναι χαμηλότερες καθώς αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου την κάλυψη των ασφαλιστικών εισφορών και δεν έχουν τις υπόλοιπες οικονομικές απολαβές των μισθωτών (ΤΕΕ2009 118Α'). Σύμφωνα με την έρευνα του ΤΕΕ (2009: 100-103Α'), από το σύνολο των μηχανικών που εργάζονται με ΔΠΥ, το 64% δηλώνει ότι αυτή η σχέση εργασίας αποτελεί επιλογή του εργοδότη και το ποσοστό αυτό αυξάνεται σταδιακά. Οι οιονεί μισθωτοί/ές σπάνια είναι ενημερωμένοι/ες για το καθεστώς απασχόλησης, συνήθως καταβάλλουν μόνοι/ες τους τις εισφορές στο ΤΣΜΕΔΕ και δεν έχουν εργασιακές παροχές όπως επίδομα εορτών και άδειας ή αμοιβή υπερωριακής απασχόλησης. Εργάζονται συχνά πάνω από 8 ώρες και πολλές φορές κάνουν ταυτόχρονα 2 εργασίες. Σπάνια θεωρούν ότι η εργασία τους έχει μέλλον καθώς την περιγράφουν ως προσωρινή (ΤΕΕ2009: 111Α').

Σημαντικό ποσοστό γυναικών μηχανικών που εργάζονται ως οιονεί μισθωτές θεωρούν ότι δεν είναι ενημερωμένες, σε σχέση με τους άντρες συναδέλφους τους, για τις νομικές, εργασιακές και ασφαλιστικές διαφορές μεταξύ του καθεστώτος της οιονεί μισθωτού και της συλλογικής σύμβασης εργασίας (ΤΕΕ2007: 114Α'). Παρ' όλα όμως τα "προβλήματα" αυτής της σχέσης εργασίας, οι γυναίκες και οι νέοι εργάζονται συχνότερα ως οιονεί μισθωτοί, ενώ οι γυναίκες μηχανικοί, αναφέρουν συχνότερα από τους άντρες ότι αποτελεί δική τους προσωρινή επιλογή και ότι δεν γίνεται απαραίτητα καθ' υπόδειξη του εργοδότη (ΤΕΕ 2007).

Εργασία στο δημόσιο

Αν και οι ΑΜ δεν έχουν πολύ υψηλό ποσοστό απασχόλησης στο δημόσιο, η παρουσία των γυναικών και ιδιαίτερα όσων έχουν παιδιά σε δημόσιες υπηρεσίες (ΥΠΕΚΑ, ΟΤΑ κ.ά.) και στην εκπαίδευση, είναι πιο συχνή από αυτή των αντρών (ΤΕΕ2009:81Α').

Αντικείμενα εργασίας

Οι εργαζόμενοι ΑΜ απασχολούνται κυρίως στον τομέα των σπουδών τους (80%) και ένα μικρό ποσοστό ετεροαπασχολείται (ΤΕΕ2009: 89Α'). Ακόμα και τότε όμως η επιλογή διαφοροποιημένου αντικειμένου εργασίας δεν αποτελεί πάντα αποτέλεσμα αντικειμενικών επαγγελματικών δυσκολιών, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις συνιστά θετική επιλογή. Αντικείμενο εργασίας των ΑΜ είναι κυρίως οι μελέτες, (89%), οι επιβλέψεις κατασκευών (64%) (κατασκευαστικός τομέας) και πολύ σπάνια η παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών (14%), η διοίκηση-διαχείριση έργων (7%), η τεχνική υποστήριξη (6%) κ.ά. (ΤΕΕ2009: 94Α').

Ωράρια εργασίας

Η πλειοψηφία των ΑΜ εργάζεται περισσότερες από 8 ώρες την ημέρα (ΤΕΕ2009: 111Α'). Από το σύνολο των μηχανικών, το μεγαλύτερο ποσοστό εργασίας πάνω από 8 ώρες την ημέρα το εμφανίζουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες με προσωπικό (78,9%), χωρίς

προσωπικό (58,5%) και οι οιονεί μισθωτοί/ές (53,4%) (ΤΕΕ2007: 125) αλλά και οι κάτοικοι της Αττικής. Οι γυναίκες μηχανικοί που εργάζονται περισσότερες από οκτώ ώρες την ημέρα είναι λιγότερες (31,7%) από τους άντρες (52,4%) (ΤΕΕ2007: 126).

Εισοδήματα

Σύμφωνα με την έρευνα του ΤΕΕ (2009: 117Α'), το 70% των ΑΜ έχει ετήσιο εισόδημα μικρότερο από 30.000€, ενώ στο σύνολο των μηχανικών το ποσοστό αυτό είναι μικρότερο (59%). Από το σύνολο των μηχανικών μεγαλύτερα εισοδήματα έχουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες με προσωπικό, ενώ οι ΔΥ και οι οιονεί μισθωτοί έχουν συχνότερα χαμηλότερα εισοδήματα (ΤΕΕ2009: 118Α', 15Γ'). Το εισόδημα φαίνεται επίσης ότι σχετίζεται με την ηλικία και το φύλο, καθώς οι νέοι έχουν σαφώς χαμηλότερα εισοδήματα (ΤΕΕ2009: 120Α', 15Γ') όπως και οι γυναίκες έναντι των αντρών (ΤΕΕ2009: 119Α', 15Γ').

Έμφυλος καταμερισμός – Τρόποι άσκησης του επαγγέλματος από άντρες και γυναίκες

Ένα ζήτημα, που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στο επάγγελμα. Σύμφωνα με την έρευνα για τους απόφοιτους μηχανικούς του ΕΜΠ, ορισμένοι τομείς απασχόλησης παραμένουν προπύργια των αντρών. Στην παραγωγή και στην επίβλεψη η πλειοψηφία των εργαζόμενων εξακολουθούν να είναι άντρες. Αντίθετα στις μελέτες υπάρχει μια ισότιμη περίπου εκπροσώπηση μεταξύ αντρών και γυναικών, ενώ οι γυναίκες υπερτερούν των αντρών στην έρευνα, την εκπαίδευση και τη δημόσια διοίκηση. Επίσης οι γυναίκες μηχανικοί βρίσκονται σπανιότερα από τους άντρες σε διευθυντικές θέσεις και σε θέσεις διοίκησης και διαχείρισης έργων (Παπαγιαννάκης 2007).

Επαγγελματικός ανταγωνισμός

Οι ΑΜ θεωρούν ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα επαγγελματικού ανταγωνισμού το αντιμετωπίζουν κυρίως από Διπλωματούχους μηχανικούς άλλης ειδικότητας και ιδιαίτερα από τους Πολιτικούς Μηχανικούς (73%) (ΤΕΕ2009: 186Β', 188Β'), ενώ, στο σύνολο των μηχανικών, έντονο πρόβλημα ανταγωνισμού, αναφέρουν οι γυναίκες και οι νέοι μηχανικοί, ομάδες δηλαδή μηχανικών με υψηλή επαγγελματική ανασφάλεια (ΤΕΕ2009: 20Γ').

Προοπτικές στην εργασία – Εργασιακή ικανοποίηση

Οι ΑΜ εμφανίζονται μάλλον ικανοποιημένοι από την εργασία τους (43%) ή πολύ ικανοποιημένοι (19%). Εμφανίζουν όμως σε σχέση με το σύνολο των μηχανικών το υψηλότερο ποσοστό δυσαρέσκειας (14%) (ΤΕΕ2009: 174Β', 18Γ'). Είναι ικανοποιημένοι κυρίως από το αντικείμενο της εργασίας και τις συνθήκες στο εργασιακό περιβάλλον, όμως δηλώνουν δυσαρέσκεια από το ύψος των αποδοχών σε ποσοστό 34% (ΤΕΕ2009: 177Α', 181Α', 179Α'). Σε σχέση με τους άλλους μηχανικούς εμφανίζουν όμως τα υψηλότερα

ποσοστά δυσαρέσκειας σε σχέση με τον χρόνο και τις συνθήκες εργασίας (ΤΕΕ2009: 19Γ'), καθώς έχουν χαμηλότερα εισοδήματα και υψηλότερα ποσοστά αυτοαπασχόλησης και δραστηριοποίησης σε δεύτερη εργασία (ΤΕΕ2007: 183, 186, 188, 190, 192Β').

Η ικανοποίηση από την εργασία φαίνεται ότι εξαρτάται επίσης από την ηλικία και το φύλο. Έτσι από το σύνολο των μηχανικών που συμμετείχαν στην έρευνα του ΤΕΕ (2007), οι νέοι μηχανικοί (άδεια ασκήσεως επαγγέλματος 2001-2006), θεωρούν, σε σημαντικά μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τους μεγαλύτερους, ότι έχουν καλές προοπτικές στην εργασία τους, ενώ σημαντικός αριθμός θεωρεί ότι εργάζεται προσωρινά προσδοκώντας κάτι καλύτερο ή ότι θα παρέμενε στην εργασία του μόνο αν είχε κάποια εξέλιξη. Σε σχέση με το 2003 παρατηρήθηκε μικρή μείωση του ποσοστού των μηχανικών που είναι ευχαριστημένοι με την εργασία τους και αντίστοιχη αύξηση αυτών που δεν είναι (ΤΕΕ 2007, πιν. σελ. 104). Υψηλά ποσοστά δυσαρέσκειας δείχνουν και οι γυναίκες μηχανικοί (ΤΕΕ 2007, πιν. σελ.106). Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, από τους εργαζόμενους μηχανικούς πιο ικανοποιημένοι από την εργασία τους εμφανίζονται κατά σειρά οι ελεύθεροι επαγγελματίες με προσωπικό, οι μόνιμοι δημόσιοι υπάλληλοι, οι δημόσιοι υπάλληλοι με σύμβαση αορίστου χρόνου και οι ελεύθεροι επαγγελματίες χωρίς προσωπικό. Αντίθετα οι πιο δυσαρεστημένοι από το επάγγελμά τους είναι οι μισθωτοί του δημοσίου με σύμβαση ορισμένου χρόνου, οι οιονεί μισθωτοί και οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα.

Η ανεργία

Το 2009, το 90% των ΑΜ δήλωσε ότι εργαζόταν, ενώ μόνο το 10% δήλωσαν άνεργοι ή ότι προσωρινά δεν εργάζονται (ΤΕΕ2009: 66Α'). Παρ' όλα αυτά το ποσοστό των μηχανικών που εργάζονται έχει μειωθεί από το 2003. Το ποσοστό της ανεργίας των μηχανικών παραμένει σχετικά σταθερό την δεκαετία 1996-2006 με μια συγκυριακή μείωση κατά την προ-ολυμπιακή περίοδο. Πρέπει να πούμε ωστόσο ότι την περίοδο αυτή, το ποσοστό ανεργίας των μηχανικών ήταν χαμηλότερο από τους πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης και ακόμα χαμηλότερο από το ετήσιο ποσοστό ανεργίας σε εθνικό επίπεδο (4,3%, 6% και 8,1% αντίστοιχα για το 2006) (ΤΕΕ2007). Αν και δεν υπάρχουν νεότερα επίσημα στοιχεία από το ΤΕΕ για τα ποσοστά ανεργίας των Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στα χρόνια της κρίσης, θεωρείται δεδομένο ότι η ανεργία και η υποαπασχόληση αποτελούν βασικά προβλήματα. Σύμφωνα με την έρευνα του Γραφείου Διασύνδεσης Εξυπηρέτησης φοιτητών και νέων απόφοιτων του ΕΜΠ (Κουλουμπή 2015) που αναφέρονται στους απόφοιτους των ετών 2002 - 2010 το ποσοστό ανεργίας ήταν 7.2%, ενώ το ίδιο ποσοστό για τους απόφοιτους των ετών 1996-2001 ήταν μόλις 2,3%. Όμως ο ποσοτικός προσδιορισμός της ανεργίας παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες για ειδικούς λόγους που χαρακτηρίζουν το επάγγελμα. Για παράδειγμα οι αυτοαπασχολούμενοι ακόμα κι αν δεν έχουν ικανοποιητικό αριθμό εργασιών και εισοδήματα, δύσκολα δηλώνουν ότι είναι άνεργοι. Όμως θα πρέπει να

διερευνηθεί κατά πόσο έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν από την εργασία τους τα ελάχιστα αποδεκτά εισοδήματα έτσι ώστε να μην emπίπτουν σε μια νέα άτυπη μορφή ανεργίας. Η άτυπη αυτή ανεργία υπολογίζεται ότι αφορά το 12,7% των νέων αποφοίτων ΑΜ του ΕΜΠ.

Σύμφωνα με την έρευνα του ΤΕΕ (2009: 7Γ'), οι κάτοικοι των αστικών κέντρων (Αθήνα – Θεσσαλονίκη) έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τους κατοίκους λοιπών περιοχών (8-9%), αν και τα ποσοστά ανεργίας στις άλλες πόλεις εμφανίζουν σημαντική αύξηση σε σχέση με τις προηγούμενες έρευνες. Οι νέοι μηχανικοί με έτος απόκτησης άδειας ασκήσεως επαγγέλματος το 2001-2006, έχουν πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας (23%), όπως και οι μηχανικοί με μεταπτυχιακό. Όσον αφορά στο φύλο και στην ηλικία, οι γυναίκες μηχανικοί έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τους άντρες (9%), γεγονός που είναι ακόμα εντονότερο στις πιο νεαρές ηλικίες (ΤΕΕ2009: 7Γ').

Η πλειοψηφία των άνεργων μηχανικών (43%), κυρίως οι νέοι, οι γυναίκες και οι κάτοικοι επαρχίας, στηρίζονται οικονομικά στην οικογένειά τους, ενώ το 28%, κυρίως άντρες και μεγαλύτερες ηλικίες, βασίζεται σε αποταμιεύσεις (ΤΕΕ2009: 76Α', 7Γ').

Οι ποσοτικές έρευνες

Τα ποσοτικά στοιχεία που προαναφέρθηκαν σχετικά το επάγγελμα του Αρχιτέκτονα Μηχανικού είναι ιδιαίτερα σημαντικά γιατί δίνουν με εύληπτο τρόπο μια πρώτη εικόνα της πραγματικότητας. Όμως οι ποσοτικές έρευνες έχουν περιορισμούς και δεν μπορούν να αναδείξουν όλα τα ζητήματα. Μεταξύ αυτών αποκρύπτουν θέματα όπως οι έμφυλες και χωρικές πλευρές των επαγγελματικών διαδρομών, η σχέση προσωπικής και επαγγελματικής ζωής κ.ά. Αναδεικνύεται η ανάγκη για διαφορετικές μεθόδους που θα μπορέσουν να κάνουν ορατά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτών των ζητημάτων και τους τρόπους που βιώνονται από τους πρωταγωνιστές τους.

2. ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Τόσο στην κοινωνιολογία όσο και στην κοινωνική ψυχολογία κυριαρχεί σήμερα ένας θεωρητικός και μεθοδολογικός πλουραλισμός: καμία θεωρία, καμία μέθοδος, στην Αμερική ή την Ευρώπη, δεν θα μπορούσε άνετα να ισχυριστεί ότι κατέχει θέση ηγεμονική σε σχέση με τις άλλες, πράγμα που για τον Bertaux τουλάχιστον αποτελεί θαυμάσια συνθήκη για την ανάπτυξη της κοινωνιολογικής φαντασίας. Μολαταύτα, κάτι τέτοιο δεν ισχύει για όλους και είναι αρκετά πρόσφατο, με αποτέλεσμα οι ερευνητές που χρησιμοποιούν τη μέθοδο των αφηγήσεων ζωής, προερχόμενοι συχνά από ένα χώρο όπου βασιλεύει το εμπειρικό-στατιστικό υπόδειγμα και έχοντας ενσωματώσει την παντοδυναμία του ως ένα μεθοδολογικό υπερεγώ, αισθάνονται την ανάγκη να προβούν σε μία εκτενέστατη και λεπτομερέστατη, απολογητική σχεδόν, παρουσίαση της βιογραφικής προσέγγισης. (άγνωστου συγγραφέα - πηγή: www.cultural-representation.com/files/biografikn.doc)

Αν και από την πρώτη στιγμή που πέρασε από το μυαλό μου η πιθανότητα πραγματοποίησης μια διδακτορικής διατριβής για τις "γυναίκες αρχιτέκτονες" θεώρησα ως δεδομένο ότι αυτή θα βασιστεί στις βιωματικές τους εμπειρίες, χρειάστηκε να διανύσω μια πολύχρονη και βασανιστική διαδρομή ώστε να υποστηρίξω αυτή την επιλογή θεωρητικά (και να νιώσω ότι έχω το "δικαίωμα" να το κάνω), μέσω της μελέτης της πλούσιας για τη βιογραφική έρευνα βιβλιογραφίας.

Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αυτής, καθώς και της χρήσης των βιογραφικών αφηγήσεων σε επιστημονικές έρευνες από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα. Αναφέρονται οι περίοδοι άνθισης των βιογραφικών ερευνών και το πλαίσιο στο οποίο ευνοήθηκε η ανάπτυξή τους, οι αρχές και οι στόχοι των ερευνών ανά περίοδο και η θεματολογία τους. Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στα επιστημολογικά ρεύματα που συνδέθηκαν με τις βιογραφικές αφηγήσεις και στους στόχους των ερευνών τους καθώς και στους τρόπους ανάλυσης των βιογραφικών αφηγήσεων που προτείνονται στη βιβλιογραφία.

2.1. Τι είναι οι βιογραφικές αφηγήσεις

Η βιογραφική αφήγηση ή αφήγηση ζωής είναι ένα "κείμενο" που παράγεται από μια αφηγηματική συνέντευξη, από τη διαδικασία δηλαδή επικοινωνιακής διάδρασης μεταξύ της ερευνήτριας και της αφηγήτριας, στη διάρκεια της οποίας η αφηγήτρια αφηγείται απροσχεδίαστα την ιστορία της ζωής της, ανακαλώντας στη μνήμη τα γεγονότα, τις εμπειρίες, τα συναισθήματά της (Τσιώλης 2014).

2.2. Σύνοψη ανασκόπησης της χρήσης βιογραφικών αφηγήσεων στην έρευνα

Από τις αρχές του 20ού αιώνα η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας και κυρίως της ψυχανάλυσης συντελούν στην επιστημονική προσέγγιση των βιογραφιών ως μέσου κατανόησης του κοινωνικού περιβάλλοντος του αυτοβιογραφούμενου. Η συστηματική όμως χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων στην ποιοτική έρευνα ξεκινά τις δεκαετίες του '20 και του '30 στις κοινωνιολογικές έρευνες πεδίου (field research) της Σχολής του Σικάγου. Στόχος των ερευνών είναι να δώσουν δικαίωμα λόγου στους απλούς ανθρώπους και στον καθημερινό τους αγώνα και η θεματολογία τους περιλαμβάνει ζητήματα σχετικά με τους φυλακισμένους, τους μετανάστες, τις εθνικές και πολιτιστικές μειονότητες, την μεταιχμιακή ζωή και τις παρεκκλίνουσες ή παραβατικές συμπεριφορές στην πόλη (Plummer 2000).

Οι έρευνες αυτές βασίζονταν στην οπτική του **πραγματισμού** που πρότεινε την προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τη μελέτη της καθημερινής ζωής και της βιωμένης εμπειρίας και όχι μέσω της αφηρημένης σκέψης, της αναλυτικής αφαίρεσης και της συμπερασματικής λογικής. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η χρήση του *βιώματος* και της *εμπειρίας* ως μεθοδολογικού εργαλείου και η στροφή στην επιτόπια εμπειρική έρευνα. Παράλληλα οι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγου προσπάθησαν να απαλείψουν τον δυισμό "υποκειμενική - αντικειμενική αλήθεια", που μέχρι τότε επικρατούσε (Τσιώλης 2006). Ωστόσο επειδή η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων δεν γινόταν με στόχο να βρεθεί η κάθε "ατομική αλήθεια", αλλά να "αποκαλυφθούν" κοινωνιολογικές θεωρίες, ο δυισμός "αντικειμενικό – υποκειμενικό" αναβίωσε στη σχολή (Rosenthal 1995).

Την περίοδο 1940-1960 η βιογραφική μέθοδος υποβαθμίζεται με την επικράτηση των ποσοτικών μεθόδων έρευνας (Θανοπούλου και Πετρονώτη 1987).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '60 παρατηρείται ουσιαστική ανάπτυξη της βιογραφικής προσέγγισης, η οποία βασίζεται στην αμφισβήτηση των ποσοτικών ερευνών λόγω της ανεπάρκειάς τους για τη βαθύτερη ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και στην έκφραση του "πολιτικού" αιτήματος να δοθεί φωνή σε ομάδες των οποίων ο λόγος ήταν αποκλεισμένος από την επιστήμη (Θανοπούλου και Πετρονώτη 1987 / Passerini 1998). Η αναβίωση του ενδιαφέροντος για τη βιογραφική μέθοδο σχετίζεται και με την "πολιτισμική" ή "υποκειμενική" στροφή, σύμφωνα με την οποία τα προσωπικά και κοινωνικά νοήματα αποτελούν τη βάση της ανθρώπινης δράσης. Οι βιογραφίες μπορούν να αναδείξουν τα νοήματα αυτά και να αποτελέσουν προνομιακό τόπο για τη μελέτη της ατομικής εμπειρίας και του κοινωνικού κόσμου, που βρίσκονται σε δυναμική μεταβαλλόμενη διάδραση μεταξύ τους. Εκτός από τις βιογραφίες χρησιμοποιούνται και άλλα βιογραφικά τεκμήρια, όπως βιογραφίες ομάδων, ημερολόγια, αλληλογραφία,

φωτογραφίες, επίσημα ατομικά έγγραφα και έργα τέχνης (Plummer 2000). Επιπλέον πρώτη φορά αναπτύσσονται σαφείς μεθοδολογικοί κανόνες και προτάσεις για τη σχέση θεωρίας και εμπειρικής ανάλυσης. Επιδιώκεται η τυποποίηση των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, ούτως ώστε να υποστηριχθεί ότι είναι εξίσου "επιστημονικές" με τις ποσοτικές μεθόδους, τάση που επικρατεί μέχρι και σήμερα.

Η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων από τη δεκαετία του '70 και μετά βασίζεται στην **ερμηνευτική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων**. Στη θεώρηση δηλαδή ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι αντικειμενικά δεδομένη αλλά κοινωνικά συγκροτημένη και ότι αποτελεί μια πολύπλοκη συμβολική κατασκευή, συγκροτούμενη από τα νοήματα που παράγουν οι άνθρωποι στην καθημερινή ζωή και πράξη (Τσιώλης 2006). Η/ο ερευνήτρια/τής καλείται να προσεγγίσει την ατομική/υποκειμενική εμπειρία του αφηγητή και μέσα από αυτή να ερμηνεύσει τον κοινωνικό κόσμο. Στόχος είναι η υπέρβαση του διπόλου αντικειμενική/υποκειμενική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων και η αποκάλυψη πολλαπλών πραγματικοτήτων αντί της μίας και μοναδικής (Καλαντίδης 2009).

Βασική αρχή των βιογραφικών ερευνών της εποχής αυτής είναι η έμφαση στον **επικοινωνιακό χαρακτήρα** της συνέντευξης. Ο κοινωνικός ερευνητής καλείται να κατανοήσει πτυχές της "πραγματικότητας" των υποκειμένων της έρευνας μέσω της επικοινωνιακής σχέσης που συνάπτει μαζί τους, με αποτέλεσμα να θεωρούνται και οι δύο δρώντα και εμπλεκόμενα υποκείμενα (Τσιώλης 2006 και 2014). Γι' αυτό επιδιώκεται να διασφαλιστεί η ελεύθερη επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνητή/τριας και πληροφορητή/τριας και η δυνατότητα της πληροφορητριας να λειτουργήσει βάσει του προσωπικού της συστήματος αναφορών και έκφρασης (Abrams 2010). Η συνέντευξη δεν βασίζεται σε ένα αυστηρό σύστημα ερωτήσεων και απαντήσεων αλλά σε ένα πιο ευέλικτο σχήμα που δίνει στην αφηγήτρια τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει οικείους τρόπους έκφρασης (αφήγηση, περιγραφή, επιχειρηματολογία κλπ) για να εκθέσει την ιστορία της (Τσιώλης 2006).

Η βιογραφική προσέγγιση δεν ακολουθεί την παραγωγική λογική των ποσοτικών ερευνών, όπου η διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων, η συλλογή του εμπειρικού υλικού και η ερμηνεία του αποτελούν τρία απόλυτα διακριτά στάδια. Αντίθετα βασίζεται στην αρχή της "**ανοικτότητας**" ή της **ευελιξίας** όπου ερωτήματα, συνεντεύξεις και ερμηνείες παράγονται ταυτόχρονα και αλληλοτροφοδοούνται διαρκώς (Hoffmann-Riem 1980, Θανοπούλου και Πετρονάτη 1987).

Οι βιογραφικές αφηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένα στην κοινωνιολογική έρευνα στη Γερμανία στα τέλη της δεκαετίας του '70 από τους κοινωνιολόγους Fritz Schütze (1976 και 1983), εισηγητή της "Αφηγηματικής Ανάλυσης" και Oevermann (1979, 2000), εισηγητή

της "Αντικειμενικής Ερμηνευτικής". Μεταγενέστερα οι δύο αυτές προτάσεις μετεξελίχθηκαν και οι νεότεροι ερευνητές συνδυάζουν στοιχεία και από τις δύο, ενώ από τη δεκαετία του '80 και μετά, σύμφωνα με τις Apitsch - Inowlocki (2000), δεν νοείται ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες χωρίς τη χρήση βιογραφιών.

Σύμφωνα με τη μέθοδο του Schütze (1976 και 1983), η ερευνώμενη αφηγείται την ιστορία της ζωής της ή μια θεματική ιστορία, αυθόρμητα και απροσχεδίαστα, μετά από μια αρχική γενική ερώτηση. Η αφήγηση των εμπειριών συνυπάρχει με περιγραφές και σχετική επιχειρηματολογία. Η αφήγηση ακολουθεί μια δική της λογική που συνδέεται με την αφηγήτρια, το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο παράχθηκε η βιογραφία και η αφήγησή της, αλλά και την επικοινωνιακή διάδραση αφηγήτριας/ερευνήτριας.

Η αντικειμενική ερμηνευτική του Oevermann (1979) αποτελεί μια θεωρητική και μεθοδολογική πρόταση για την επεξεργασία "κειμένων" (λογοτεχνικά, έργα τέχνης, ταινίες, αρχιτεκτονικά έργα, βιογραφικές αφηγήσεις κ.ά.), που αποτελούν αποτυπώσεις της πραγματικότητας. Ο ερευνητής καλείται να αποκρυπτογραφήσει το κείμενο της βιογραφικής αφήγησης αναζητώντας σ' αυτό τα "κρυμμένα" νοήματά του.

Η βιογραφική αφήγηση, όπως χρησιμοποιείται στη γερμανική κοινωνιολογική έρευνα, συνδέεται με την θεώρηση ότι ο κάθε άνθρωπος έχει την ικανότητα να συγκροτεί μια **ατομική ταυτότητα**, η οποία μπορεί να γίνει αντικείμενο αφήγησης. Η/ο ερευνήτρια/τής, με τη μελέτη της βιογραφίας, αποκαλύπτει την ατομική ταυτότητα και τους τρόπους με τους οποίους κάθε άτομο κατανοεί και βιώνει την κοινωνική του κατάσταση, τη θέση του στον κόσμο και νοηματοδοτεί τη δράση του. Ταυτόχρονα η βιογραφία συνιστά τον μεταίχμιακό χώρο μεταξύ ατομικού και κοινωνικού, καθώς κάθε ατομική εμπειρία και ταυτότητα εγκλείει κοινωνικές συνιστώσες, αξίες, παραδόσεις, νοοτροπίες και θεσμούς (Τσιώλης 2006).

Οι βιογραφικές αφηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν στον γερμανικό επιστημονικό χώρο για την εξέταση της καθημερινής ζωής και της ατομικής ιστορίας των εργατών, της εργατικής συνείδησης, των ηλικιακών φάσεων, του κύκλου της ζωής και των γενεών, κυρίως όμως σε έρευνες όπου το υποκείμενο βιώνει δυναμικές μεταβολές της κατάστασής του (μετανάστευση, απώλεια εργασίας, θάνατος, εμφάνιση ασθένειας, ριζική ανακατάταξη της καθημερινότητας κ.ά.). Στόχος των ερευνών αυτών είναι να αναδείξουν τη μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα, τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα στέκονται απέναντί της και επανερμηνεύουν τον εαυτό τους (ό.π.).

Οι μεθοδολογικές προτάσεις τόσο του Schütze όσο και του Oevermann διατυπώνουν σαφείς ερευνητικούς κανόνες ως προς τον τρόπο λήψης των συνεντεύξεων, ανάλυσης του υλικού και αναγωγής από το ατομικό στο κοινωνικό επίπεδο. Ο Schütze στοχεύει στον σχηματισμό θεωριών μέσου βεληνεκούς, δηλαδή στην αναγωγή των ατομικών

περιπτώσεων αρχικά σε μια ουσιαστική (substantive) εμπειρικά θεμελιωμένη θεωρία¹¹, μια θεωρία δηλαδή που αφορά συγκεκριμένη θεματική περιοχή της κοινωνικής ζωής (π.χ. εγκληματικότητα, εκπαίδευση κ.ά.) και στη συνέχεια σε μια τυπική (formal) θεωρία, μια θεωρία δηλαδή που αναφέρεται σε ένα εννοιολογικό πεδίο της κοινωνιολογίας (π.χ. αποκλίνουσες συμπεριφορές, διαδικασίες κοινωνικοποίησης κ.ά.) (Τσιώλης 2006, 2014). Από την άλλη πλευρά στη μέθοδο που προτείνει ο Oevermann (1979), κατάλληλη για τη μελέτη μικρού αριθμού περιπτώσεων, η γενίκευση επιδιώκεται μέσω του σχηματισμού "τύπων", κατασκευών δηλαδή υψηλής αφάιρεσης που περιλαμβάνουν περισσότερες ατομικές περιπτώσεις, παρά τις διαφορετικές μορφές έκφρασής τους.

Οι κυριότερες ενστάσεις για τη χρήση των βιογραφικών συνεντεύξεων από τη σχολή του Schütze, αφορούν τη διαφορετική ικανότητα και επιθυμία των ανθρώπων να αφηγηθούν τη ζωή τους αλλά και τον τρόπο κατασκευής των συνεντεύξεων καθώς αντί να αποκαλύπτεται η προϋπάρχουσα ταυτότητα του αφηγητή, συγκροτούνται νέες (αφηγηματικές) ταυτότητες (Καλαντίδης 2011). Από τους θιασώτες της "αντικειμενικότητας" ασκήθηκε κριτική στις μεθόδους αυτές λόγω του επηρεασμού των αφηγήσεων από τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ αφηγούμενου και ερευνητή αλλά και λόγω του ότι τα αφηγούμενα θέματα ορίζονται από τις κυρίαρχες απόψεις, τάσεις, ιδεολογίες (Alheit 1990). Από την εντελώς αντίθετη πλευρά οι υπέρμαχοι της ανάδειξης της υποκειμενικότητας θεωρούν ότι η αυστηρότητα της μεθόδου υπονομεύει τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ερευνήτριας/ερευνώμενης και την προσπάθεια αποκάλυψης της υποκειμενικής διάστασης των κοινωνικών φαινομένων (Plummer 2000). Αμφισβητήθηκε επίσης η επάρκεια της βιογραφικής αφήγησης στο να δώσει πλήρη εικόνα του βίου του αφηγητή (Bude 1985) ή να ερευνήσει θέματα στα οποία δεν υπάρχει βιογραφική ασυνέχεια ή εξέλιξη, όπως π.χ. η ρουτίνα της καθημερινότητας (Schütze 1987).

Όμως η κύρια κριτική που έχουν δεχτεί και οι δύο παραπάνω μεθοδολογικές προτάσεις είναι ότι, παρά τις προθέσεις τους, δεν επιτυγχάνουν να ξεπεράσουν τον σκόπελο της "αντικειμενικότητας" αφού τελικά στοχεύουν να διατυπώσουν "καθολικές αλήθειες" και όχι να αναδείξουν την υποκειμενική εμπειρία. Έτσι, αν και για πρώτη φορά στην ιστορία των επιστημών δίνεται τόση έμφαση στις ατομικές εμπειρίες και την υποκειμενικότητα,

---

11 Εμπειρικά θεμελιωμένη είναι η θεωρία που βασίζεται σε εμπειρικά δεδομένα που συλλέγονται και αναλύονται με συστηματικό τρόπο. Προτάθηκε από τους A. Strauss και B. Glaser (1967) (Grounded Theory) και στόχος είναι να παραχθούν οι θεωρίες από τα δεδομένα και όχι από κάποια προϋπάρχουσα ad hoc εννοιολόγηση.

φαίνεται ότι οι αξίες και οι αρχές του θετικισμού για "αξιοπιστία"¹², "εγκυρότητα"¹³ και "επιστημονικότητα", είναι ακόμα ισχυρές. Ιδιαίτερα το πρόταγμα της αξιοπιστίας στη βιογραφική έρευνα αντιβαίνει στην βασική αρχή του επικοινωνιακού χαρακτήρα της, αποδυναμώνει το ρόλο της/του ερευνητή/τριας/τή και έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της υποκειμενικότητας (Plummer 2000).

Η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων στην κοινωνική έρευνα συνεχίζει εντατικά και τη δεκαετία του '80, στη διάρκεια της οποίας γίνονται επιπλέον βήματα για τη διάδοσή τους στον επιστημονικό χώρο. Τη δεκαετία του '80 η Παγκόσμια Ένωση Κοινωνιολόγων αναγνωρίζει την Ερευνητική Επιτροπή "Βιογραφία και Κοινωνία" και το 1985 κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος της γαλλο-βρετανικής επιθεώρησης *Life stories / Récits de vie*.

Την περίοδο αυτή ένας βασικός παράγοντας που ενισχύει τη χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων στην έρευνα είναι η ανάδειξη της σημασίας της "**μνήμης**".

Η μνήμη είναι η ικανότητα διατήρησης, ανάκλησης, αναγνώρισης και ανάπλασης πληροφοριών, εμπειριών και δράσεων από την προηγούμενη ζωή. Είναι περίπλοκη διαδικασία που συνδέεται με τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως η προσωπική τοποθέτηση απέναντι στα κοινωνικά δρώμενα, η νοοτροπία και το προσωπικό αξιακό σύστημα. Ωστόσο δεν είναι αυτόνομη από τη συλλογική μνήμη αφού τα κοινωνικά πλαίσια (τα ήθη, οι αξίες, οι ιδεολογίες, οι συγκυρίες και τα πιστεύω) προσδιορίζουν ποια βιώματα μπορούν να "διατηρηθούν" στη μνήμη και στη συνέχεια να αποτελέσουν αντικείμενο αφήγησης (Βερβενιώτη 2003, Μαντόγλου 2005). Η μνήμη συνδέεται ακόμα με τόπους και χώρους.

Η μνήμη, δεν αποτυπώνει τα γεγονότα καθαυτά, αλλά τον υποκειμενικό τρόπο βίωσής τους. Οι εγγραφές της μνήμης εξαρτώνται από το πλαίσιο αναφοράς και τις γνωστικές μας δομές που επιτρέπουν την κατανόηση της εμπειρίας με διαφορετικούς τρόπους. Έτσι κάποια στοιχεία συγκρατούνται, άλλα περνούν στη λήθη και άλλα παραμένουν αδρανή και ενεργοποιούνται αργότερα (Βαν Μπούσχοτεν 1997).

Η αφήγηση της ζωής, βασίζεται στη μνήμη. Ωστόσο η μνήμη δεν είναι ένας στατικός αποθηκευτικός χώρος, από τον οποίο ανασύρουμε αυτούσιες τις εμπειρίες του παρελθόντος (Portelli 1991). Η μνήμη είναι επιλεκτική (Βερβενιώτη 2003),

---

12 στόχος της είναι να διασφαλίσει ότι τα αποτελέσματα της έρευνας θα είναι τα ίδια όποιος ερευνητής κι αν την κάνει. Απαιτεί διαδικασίες τυποποίησης, μέτρησης και ελέγχου και αποτελεί βασικό μέλημα των "σκληρών" μεθοδολόγων (Plummer 2000:178).

13 διασφαλίζει ότι η τεχνική της έρευνας πραγματεύεται όντως το αντικείμενό της (Plummer 2000:178), - οι αφηγήσεις έχουν στοιχεία έγκυρα - (αληθινά) και ότι ακόμα και αν δεν είναι έγκυρα πρέπει να αποκαλυφθεί ποιοι είναι οι παράγοντες που οδήγησαν τους αφηγητές στην απόφαση να αφηγηθούν έτσι.

κατακερματισμένη, πολύπλοκη (Passerini 2002) και διαρκώς μεταβαλλόμενη, με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης άλλα γεγονότα να αναδύονται από τη μνήμη και να αποτελούν αντικείμενο της αφήγησης και άλλα να παραμένουν στη λήθη και να αποσιωπούνται. Τη στιγμή της αφήγησης οι εμπειρίες του παρελθόντος κατασταλάζουν σε ένα ενιαίο σύνολο καθοριζόμενο από τη μνήμη (Βαν Μπούσχοτεν 1997).

Από τη δεκαετία του '90 και μετά, το ενδιαφέρον για τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας και για τη χρήση βιογραφικών αφηγήσεων αυξάνει. Οι κύριοι λόγοι είναι το κύμα **εξατομίκευσης**, το οποίο χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες της αναστοχαστικής νεωτερικότητας, στην οποία εισήλθαν οι δυτικές κοινωνίες μετά το τέλος της δεκαετίας του '60 (Τσιώλης 2006). Η εξατομίκευση εκφράζεται με τις δυνατότητες απελευθέρωσης των ατόμων από τις παραδοσιακές δεσμεύσεις της εκάστοτε ισχύουσας κοσμοθεωρίας, των ηθικών κανόνων και αξιών και την πιο πρόσφατη "ρευστοποίηση" θεσμών (όπως η οικογένεια, η τάξη, οι έμφυλοι ρόλοι, η παράδοση) καθώς και την αποδιοργάνωση των παλαιότερων κανονικοτήτων, όπως η προκαθορισμένη χρονική οργάνωση του βίου. Το άτομο πλέον έχει δυνατότητες να οργανώνει τη ζωή του με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, να διαγράφει αυτοβούλως και εξατομικευμένα την προσωπική του πορεία, να αυτοκαθορίζεται, να αποκτά ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του βίου του και να κατασκευάζει τη βιογραφία του (Beck 2000). Κάθε άτομο όμως έχει διαφορετική δυνατότητα αποδέσμευσης από τα κοινωνικά προσφερόμενα υποδείγματα δράσης και διαγωγής του βίου, η οποία εξαρτάται από το φύλο, την καταγωγή, τη μόρφωση και άλλους παράγοντες (Τσιώλης 2002).

Η εξατομίκευση της ζωής έχει σαν αποτέλεσμα την αποδόμηση της έννοιας της (στατικής και αμετάβλητης) "ταυτότητας"¹⁴ του ατόμου. Αντί της ταυτότητας, η βιογραφία αποδίδει με συνεπή τρόπο τις διαδικασίες προσανατολισμού, τις πολλαπλές ταυτότητες του ατόμου στην πορεία της ζωής του και τις μεταλλαγές τους ανάλογα με την προσωπική βούληση και τις κοινωνικές συνθήκες (Fischer - Rosenthal και Alheit 1995, Fischer - Rosenthal 2000). Η **αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοβιογραφίας** (Passerini 1998:21-38), δηλαδή της ικανότητας των υποκειμένων να νοηματοδοτούν και να παρουσιάζουν τον εαυτό τους και την ιστορία της ζωής τους, συνδέεται με την ευρεία χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων στην κοινωνική έρευνα, την περίοδο αυτή.

Η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων στην έρευνα από τη δεκαετία του '90 και μετά, συνοδεύεται από μια βασική ποιοτική αλλαγή ώστε ο Fisher-Rosenthal (1990) να μιλάει για

---

14 Ο Δανο-αμερικάνος ψυχολόγος και ψυχαναλυτής Erik Erikson (1950), όρισε ως "ταυτότητα" τη "συνειδητή αίσθηση του εαυτού μέσω των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων"

στροφή από τη βιογραφική μέθοδο στη βιογραφική έρευνα. Η βιογραφία δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως μεθοδολογικό εργαλείο ή υλικό, αλλά ως μια ιδιάζουσα κοινωνική πραγματικότητα, ένα "κοινωνικό μόρφωμα" (Brose H-G, Hildenbrand 1988:11), που προσφέρεται προς μελέτη.

Την περίοδο αυτή δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ερευνητή και αφηγητή. Η βιογραφία, έχει κατασκευαστεί στη διάρκεια του βίου του υποκειμένου, ταυτόχρονα όμως εξακολουθεί να κατασκευάζεται και στη διάρκεια της λήψης της συνέντευξης μέσα από τη διαπλοκή και αλληλεπίδραση της ερευνήτριας με την αφηγήτρια σε μια σχέση δι-υποκειμενική (Abrams 2010).

Την περίοδο αυτή η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων βασίζεται στις αρχές του αναστοχασμού και της υποκειμενικότητας (δες παρακάτω).

Από το 2000 και μετά η βιογραφική έρευνα παρουσιάζει σημεία καμπίς ή ανάκαμψης, ανάλογα με τον επιστημονικό τομέα αλλά και τις ιδιαίτερες συγκυρίες. Η ανάπτυξη ή όχι των ποιοτικών μεθόδων έρευνας και ιδιαίτερα της βιογραφικής σε διάφορες περιόδους εξαρτάται και από τις γενικότερες αντιλήψεις της κοινωνίας και της πολιτικής. Έτσι την τελευταία δεκαετία, με την επικράτηση και εξάπλωση του νεοσυντηρητισμού στις ΗΠΑ και σε πολλά μέρη του πλανήτη, παρατηρείται μια αναδίπλωση στη χρήση της βιογραφικής έρευνας (Τσιώλης 2014).

Βιογραφικές αφηγήσεις χρησιμοποιούνται στις κοινωνικές επιστήμες μεταξύ των οποίων στην Προφορική Ιστορία, την Ψυχανάλυση, την Ψυχολογία, την Εθνογραφία, τη Λαογραφία αλλά και τη Φεμινιστική έρευνα και τις επιστήμες του Χώρου.

2.3 Οι βιογραφικές αφηγήσεις στην Προφορική Ιστορία

Η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων είναι ευρέως διαδεδομένη στην Προφορική Ιστορία. Οι πρώτες ιστορικές έρευνες της σύγχρονης εποχής με χρήση ηχογραφημένων μαρτυριών έγιναν τη δεκαετία του 1940 στην Αμερική (Πανεπιστήμιο Columbia), ενώ το 1966 ιδρύθηκε η Oral History Association (Plummer 2000). Ένα μεγάλο κίνημα για την εκ νέου χρήση ατομικών μαρτυριών στη μελέτη της ιστορίας ξεκινά στα τέλη του '70 από τον Paul Thompson με το βιβλίο του *The Voice of the Past* (1978) και το Πανεπιστήμιο του Essex στο οποίο ιδρύεται η Oral History Society. Στην Προφορική Ιστορία η χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων προϋποθέτει την παράλληλη έρευνα και άλλων ιστορικών πηγών. Συνήθως γίνεται συγκριτική μελέτη περισσότερων αφηγήσεων, δεν είναι λίγες όμως οι έρευνες στις οποίες αναλύονται μεμονωμένες αφηγήσεις ζωής (Thompson 2002).

Η χρήση των προφορικών μαρτυριών εκδημοκρατίζει την ιστορία και στοχεύει στην κάλυψη των κενών των γραπτών πηγών και στην ανάδειξη των ξεχασμένων ιστορικά υποκειμένων. Τα ζητήματα που απασχολούν τους ερευνητές είναι η υποκειμενικότητα, ο ρόλος της μνήμης στις αφηγήσεις, η χρονικότητα των αφηγήσεων και ο ρόλος του ερευνητή. Αναγνωρίζεται επίσης ο θεραπευτικός της ρόλος για τους αφηγητές αλλά και ο ρόλος της Προφορικής Ιστορίας στην πολιτική αλλαγή. Η χρήση των αφηγήσεων μπορεί να αμφισβητήσει τους "ζωτικούς μύθους" (Βερβενιώτη 2003), να συνδέσει την ατομική ιστορία με την κοινοτική, να αναδείξει την πολυπλοκότητα και τις αντιθέσεις των ανθρώπινων σχέσεων, συναισθημάτων και νοημάτων και να ερμηνεύσει όσα λέγονται και όσα δεν λέγονται (Abrams 2010, Thompson 2002).

Οι ερευνητές της Προφορικής Ιστορίας, διερευνούν ζητήματα σχετικά με την ερευνητική δεοντολογία και ηθική όπως ο σεβασμός του αφηγητή, η εχεμύθεια, η ανωνυμία κ.ά.. Μεθοδολογικά και τεχνικά ζητήματα, όπως ο σχεδιασμός της έρευνας, οι τρόποι λήψης των συνεντεύξεων, η τεκμηρίωση των αφηγήσεων, οι τρόποι αρχειοθέτησης, ερμηνείας και παρουσίασής τους, η χρήση των ψηφιακών μέσων καταγραφής, αποτελούν επίσης ζητήματα που απασχολούν τους ερευνητές της Προφορικής Ιστορίας. Τέλος θεσμικά θέματα, όπως αυτά που αφορούν τη δημόσια χρήση των αφηγήσεων, τα πνευματικά δικαιώματα, την ανάρτηση των αφηγήσεων στο διαδίκτυο κ.ά., αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερου προβληματισμού.

Στην Ελλάδα οι πρώτες βιογραφικές ιστορικές έρευνες έγιναν από τις Θανοπούλου, Πετρονώτη και Μπουτζουβή, ενώ σήμερα οι κύριες εκπρόσωποι είναι η Βαν Μπούσχοτεν και η Βερβενιώτη. Νεότερες έρευνες έχουν κάνει οι Λαμπροπούλου, Χαντζαρούλα και Λάζου. Σε αρκετές από αυτές τις έρευνες δίνεται ιδιαίτερο βάρος στη ζωή των γυναικών και στη "θηλυκή" μνήμη. Η ίδρυση της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας (ΕΠΙ) προωθεί την προφορική ιστορία και τη βιογραφική έρευνα στον ακαδημαϊκό χώρο, στα σχολεία και στην κοινότητα.

Τη δεκαετία του 2010, ιδιαίτερη είναι η ανάπτυξη του "κινήματος" της Προφορικής Ιστορίας σε ερασιτέχνες ιστορικούς που σχηματίζουν ομάδες σε συνοικίες της Αθήνας και άλλων πόλεων, αλλά και σε επαγγελματικούς χώρους ή εκπαιδευτικά ιδρύματα με στόχο τη συλλογή προφορικών μαρτυριών σε συνάρτηση με τον τόπο (ΟΠΙ).

Οι κριτικές που έχει δεχθεί η Προφορική Ιστορία ως προς τη χρήση των προφορικών αφηγήσεων, αφορούν την αξιοπιστία της μνήμης, την έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας των αφηγήσεων και τον κίνδυνο αναπαραγωγής στερεοτύπων και λαϊκισμού. Στις κριτικές αυτές απαντά ο Thompson (2002), ο οποίος επισημαίνει τη μεροληψία και την ψευδή εικόνα αντικειμενικότητας των γραπτών πηγών, αλλά και τη δυνατότητα ελέγχου της αξιοπιστίας των προφορικών μαρτυριών, όπως ακριβώς και των γραπτών.

2.4. Οι βιογραφικές αφηγήσεις στην φεμινιστική έρευνα

Οι βιογραφικές αφηγήσεις και οι συνεντεύξεις ζωής χρησιμοποιήθηκαν τη δεκαετία του '60 από το ακτιβιστικό φεμινιστικό κίνημα και τις ομάδες αυτογνωσίας για να αναδειχθούν οι αθέατες πλευρές της ζωής των γυναικών και μέσω αυτών η έμφυλη καταπίεση που υφίστανται. Από τη δεκαετία του '90 και μετά οι βιογραφικές αφηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν και στην επιστημονική-ακαδημαϊκή έρευνα, όπου οι ερευνήτριες αντλούν υλικό από αυτές για να αναδείξουν τις "σιωπηρές ιστορίες" γυναικών στις οποίες δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση αλλιώς (Chamberlayne Pr. κ.ά. 2000:5).

Ο φεμινισμός εκτίμησε περισσότερο από κάθε άλλο επιστημονικό πεδίο τη σημασία των βιωμάτων και το πεδίο του προσωπικού. Οι βιογραφικές αφηγήσεις χρησιμοποιούνται για να προσεγγίσουν θέματα σχετικά με την οικογενειακή ζωή, τη μητρότητα, τη σεξουαλικότητα, τη γυναικεία εργασία (Ράπτου 2014). Χρησιμοποιούνται επίσης στην έρευνα για την πόλη από τη σκοπιά του φύλου και αναδεικνύουν τη συμβολή των γυναικών σε διάφορες εκφράσεις της αστικής ζωής και ανάπτυξης (Βαΐου 2007).

Κατά τη δεκαετία του 1990 - 2000, έγιναν από φεμινίστριες ερευνήτριες στην Ελλάδα αρκετές έρευνες που βασίστηκαν σε αφηγήσεις γυναικών. Οι περισσότερες προέρχονται από τον χώρο την ψυχολογίας, της ψυχανάλυσης, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας. Οι πιο γνωστές έρευνες αυτής της κατηγορίας είναι των: Μ. Πετρονότη (1998), Μ. Θανοπούλου (2000), Χ. Ιγγλέση (1990, 2001), Βοσνιάδου (2000) κ.ά.

Η βασική συμβολή (και διαφορά) της φεμινιστικής έρευνας σχετικά με τη χρήση των βιογραφικών αφηγήσεων είναι ότι δίνει έμφαση στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ερευνήτριας και αφηγήτριας - στη **διυποκειμενικότητα**, προβάλλει ως αξίωμα τις αρχές του **αναστοχασμού** και της **αυτοαναφορικότητας** της ερευνήτριας σε σχέση με το υποκείμενο της έρευνας και υπερτονίζει την αξία της **υποκειμενικότητας**.

Η διυποκειμενικότητα

Η διυποκειμενικότητα (inter-subjectivity) αναφέρεται στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ ερευνήτριας-αφηγήτριας, τη δυναμική δηλαδή αλληλεπίδραση μεταξύ δύο υποκειμενικοτήτων. Η σχέση αυτή αποτελεί βασικό δεδομένο της κατασκευής της συνέντευξης, η οποία πρέπει να αναλυθεί και να αποκωδικοποιηθεί από την ερευνήτρια στη συνέχεια.

Οι παράγοντες που επιδρούν σε αυτή τη σχέση είναι η προηγούμενη ταυτότητα των δύο συνομιλητριών, η εικόνα που έχουν για την άλλη πριν την συνέντευξη και οι προσδοκίες που έχουν από τη συνάντησή τους. Η επιτέλεση του εαυτού στη διάρκεια της συνέντευξης, δηλαδή το ντύσιμο, οι χειρονομίες, ο τόνος της φωνής κλπ, παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο (Abrams 2010, Patnaik 2013) .

Η αφήγηση που παράγεται είναι αποτέλεσμα ενός τριπλού διαλόγου της αφηγήτριας: με τον εαυτό της, με την ερευνήτρια και με την κοινωνία (Abrams 2010).

Ο αναστοχασμός και η αυτοαναφορικότητα

Ο αναστοχασμός (reflexivity) έχει τις ρίζες του στις θεωρίες της μεταβίβασης και αντιμεταβίβασης του Freud αλλά και στη θεωρία της σχετικότητας του Einstein. Διαμορφώνεται ως εργαλείο έρευνας με την επίδραση των αντιεξουσιαστικών και κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του '60 (Ιγγλέση 2001).

Βασική αρχή του αναστοχασμού είναι πως η παραγόμενη γνώση έχει διαμεσολαβηθεί από τη σχέση ερευνήτριας και υποκειμένου της έρευνας και από τις αξίες και τα χαρακτηριστικά της ερευνήτριας (Λυδάκη 2001). Βασίζεται στη θεώρηση ότι "δεν υπάρχει ουδέτερος παρατηρητής, αλλά η ερευνήτρια έχει προσωπικά συναισθήματα, αξίες, πεποιθήσεις και ασυνείδητες (αλλά και συνειδητές) επιλογές, που κατασκευάζουν, σε ένα βαθμό, τη συνέντευξη. Η ερευνήτρια και το υποκείμενο της έρευνας βρίσκονται σε μια *"διαδικασία αλληλόδρασης, όπου παρατηρούν αλλήλους αυτοπαρατηρούμενοι"* (Meyerhoff και Ruby 1982). Η ερευνήτρια οφείλει να παρακολουθεί τη σχέση που αναπτύσσεται και να χρησιμοποιεί ως εργαλείο τα όσα βλέπει, καταλαβαίνει και αισθάνεται (Ιγγλέση 2001).

Ο αναστοχασμός απαιτεί τη λεπτομερειακή καταγραφή της σχέσης που αναπτύσσεται, των μεταβολών στη διάρκεια της διαδικασίας, των κοινών ή διαφορετικών εμπειριών και των συναισθημάτων. Απαιτεί ακόμα την ανάδειξη της προσωπικής θέσης της ερευνήτριας (standpoint), από την οποία παρατηρεί το υποκείμενο και ερμηνεύει την "πραγματικότητα" (Patnaik 2013). Η ερευνήτρια συμμετέχει εκ των έδων στην έρευνα, κάνει επιλογές που σχετίζονται με τις δικές της θέσεις και αξίες και ο εαυτός της γίνεται εργαλείο διερεύνησης και μαζί αντικείμενο προς διερεύνηση (Meyerhoff και Ruby 1982). Έτσι, αν και οι αφηγητές παρουσιάζουν τη δική τους πραγματικότητα, το πώς θα παρουσιαστεί αυτή η πραγματικότητα και ποια θέση θα κατέχει στην ερμηνεία είναι θέμα της ερευνήτριας (Ιγγλέση 2001).

Ο αναστοχασμός, αμφισβητεί την ύπαρξη μίας και μοναδικής αλήθειας που προϋπάρχει της ερευνητικής συνάντησης και πρεσβεύει την ύπαρξη υποκειμενικών αληθειών που κατασκευάζονται κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Σύμφωνα με την Abrams (2010) η συνέντευξη είναι ένας τρισδιάστατος διάλογος της αφηγήτριας με τον εαυτό της, με την ερευνήτρια και με την κοινωνία, στην οποία ζει, και τις πολιτισμικές ιδέες της εποχής της.

Η υποκειμενικότητα

Το θέμα της υποκειμενικότητας/αντικειμενικότητας και της επιστημονικότητας απασχόλησε την πλειοψηφία των ερευνητών που χρησιμοποιούν βιογραφικές συνεντεύξεις από τη Σχολή του Σικάγου μέχρι σήμερα. Η προσκόλληση στις αρχές του θετικισμού παραμένει ισχυρή, με αποτέλεσμα ακόμα και τα ρεύματα, που κατά τις διακηρύξεις τους επιδιώκουν το υποκειμενικό, να προσπαθούν επίμονα να αποδείξουν την επιστημονική εγκυρότητα και αντικειμενικότητα της μεθόδου (Ιγγλέση 2001).

Το ζήτημα της εγκυρότητας και της αντικειμενικότητας δεν τίθεται με την ίδια ένταση πάντοτε, καθώς η θεωρία, η γνώση και η κριτική είναι άμεσα συνδεδεμένες με το πλαίσιο στο οποίο παράγονται. Για παράδειγμα, οι επιστήμονες που προέρχονται από τον χώρο της Προφορικής Ιστορίας προτάσσουν την υποκειμενικότητα και τη βιωμένη (υποκειμενικά) εμπειρία (Portelli 1981). Στις κοινωνικές επιστήμες η εγκυρότητα θεωρείται ότι μπορεί να επιτευχθεί μέσω της αναγνώρισης και της περιγραφής της θέσης του/της ερευνητή/τριας, του/της αφηγήτριας και της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ τους (Plummer 2000: 179-183). Στις επιστήμες αντίθετα της Ψυχολογίας και της Ψυχανάλυσης η υποκειμενικότητα προωθείται, ενώ στις επιστήμες του Χώρου το ζήτημα της αντικειμενικότητας τίθεται έντονα καθώς η κυρίαρχη επιστημονική οπτική εντάσσεται στο ρεύμα του θετικισμού. Επομένως το ζήτημα της εγκυρότητας και της αντικειμενικότητας σχετίζεται με την σκοπιά που υιοθετεί ο ερευνητής/ερευνήτρια και με το ακαδημαϊκό του περιβάλλον.

Στην υποστήριξη της αξίας της υποκειμενικότητας, συνηγορούν οι φεμινίστριες ερευνήτριες μέσω κυρίως τριών επιστημολογικών απόψεων:

Του **φεμινιστικού εμπειρισμού (feminist empiricism)**, ο οποίος αμφισβητεί τον θετικισμό και υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα δεν ορίζεται αντικειμενικά. Στόχος είναι να ερμηνευτεί η κοινωνική δράση, η θηλυκή και ανδρική εμπειρία, τα συναισθήματα και οι αξίες των γυναικών και όχι να βρεθούν σχετικά ποσοτικά δεδομένα (Sarantakos 1998).

Της **Θεωρίας της φεμινιστικής θέσης (feminist standpoint theory) ή επιστημολογίας της οπτικής (standpoint epistemology)**, η οποία εκφράζεται κυρίως μέσω του έργου της Harding (1986, 1987, 1991). Η Harding δεν αντιτίθεται στην έννοια της αντικειμενικότητας, αλλά στον τρόπο που αυτή ορίζεται από τις ανδροκρατικές επιστήμες. Υποστηρίζει ότι η φεμινιστική έρευνα δεν πρέπει να ορίζει ως επιστημονικά σωστό έναν μόνο τρόπο. Αντίθετα πρέπει να αναζητήσει τις πολλαπλές πραγματικότητες, να αποκαλύψει τις διαφορετικές φωνές και την υποκειμενική εμπειρία. Έτσι θα οδηγήσει σε πληρέστερη και λιγότερο παραμορφωμένη κατανόηση της πραγματικότητας, χωρίς γενικεύσεις.

Του **Φεμινιστικού μεταδομισμού (feminist post-structuralism)**, που υποστηρίζει ότι η γνώση δεν είναι απόλυτη και καθολική αλλά προϊόν του βιώματος που δομείται μέσα από τη γλώσσα και την επικοινωνία. Επομένως οι λέξεις και αυτό που εκλαμβάνεται ως πραγματικότητα δεν έχουν το ίδιο νόημα για όλους, ούτε συγχρονικά ούτε διαχρονικά. Οι

μεταδομίστριες ερευνήτριες υποστηρίζουν ότι η γνώση είναι αποτέλεσμα της κοινής προσπάθειας ερευνήτριας και ερευνώμενων, οι οποίοι παράγουν συνεργατικά "κοινωνικό κείμενο" (social text) (Τσέκερης και Κατριβέσης 2008). Επομένως οι μεταδομίστριες απορρίπτουν τις επικρατούσες ανδροκεντρικές θεωρήσεις της "αντικειμενικότητας", "αντιπροσωπευτικότητας" και "καθολικότητας" των ερευνητικών "ευρημάτων", που στηρίζονται αποκλειστικά σε εμπειρίες ανδρών.

Τα περισσότερα ρεύματα του φεμινισμού υποστηρίζουν την έννοια της υποκειμενικότητας (subjectivity), η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω του αναστοχασμού, της αυτογνωσίας και της εν-συναίσθητης πρόσληψης του άλλου.

Κριτική στη φεμινιστική έρευνα

Η φεμινιστική ερευνητική πρακτική έχει δεχτεί κριτική γιατί δεν πέτυχε, παρά τις προθέσεις της, να εφαρμόσει πλήρως τις αρχές του αναστοχασμού και να στηρίξει αποτελεσματικά την υποκειμενικότητα. Σύμφωνα με την Ιγγλέση (2001), ο βασικός λόγος αυτής της διάστασης μεταξύ θεωρίας και ερευνητικής πρακτικής σχετίζεται με τον φόβο της ανάμειξης της ερευνήτριας στις γνώσεις και τα βιώματα άλλων γυναικών, ο οποίος ανακινεί το ερώτημα *"κατά πόσο το προσωπικό μπορεί να είναι επιστημονικό"*. Η Ιγγλέση προσθέτει ότι η διαδικασία του αναστοχασμού είναι απαιτητική γιατί συνδέεται με την αυτογνωσία, μια δύσκολη και αγχογόνο διαδικασία. Η Βλαχούτσικου (2001) επίσης αναφέρει ότι ο αναστοχασμός μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την εκ των έδων προσωπική αναστοχαστική γραφή, με την ανάλυση των συναισθημάτων και των ασυνείδητων συνειρμών, που προκαλούνται στην ερευνήτρια από αυτά που λέει η συνομιλήτριά της. Οι θέσεις αυτές σχετίζονται προφανώς με την επιστημονική καταγωγή των δύο ερευνητριών από το πεδίο της Ψυχανάλυσης, οι οποίες πιθανά -όσο δίκιο κι αν έχουν- δεν μπορούν να αντιληφθούν τη δυσκολία των διαδικασιών διερεύνησης του εαυτού και του εαυτού των άλλων.

Η έντονη κριτική που ασκήθηκε από τους άντρες κυρίως στοχαστές στην υποκειμενικότητα της φεμινιστικής έρευνας, οδήγησε κάποιες φορές τις ερευνήτριες σε ένα "ειδύλλιο με την επιστημολογία" έτσι ώστε να ενδιαφέρονται περισσότερο να αποδείξουν ότι ο φεμινιστικός λόγος είναι επιστημονικός παρά να κάνουν έρευνα (Kelly κ.ά. 1994) Ο απόηχος αυτής της πραγματικότητας εμφανίζεται έντονος τόσο στους θεωρητικούς προβληματισμούς όσο και στις ερευνητικές πρακτικές και μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη για την ίδια την έρευνα, την οποία καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε, επιμένοντας στις αναστοχαστικές και άλλες σημαντικές πρακτικές που δημιούργησε η φεμινιστική έρευνα.

Οι προβληματισμοί πάντως για την έμφαση στην υποκειμενικότητα, για τη δυνατότητα να καταγραφεί σε βάθος η γυναικεία εμπειρία και γνώση αλλά και για την αξία της γυναικείας εμπειρίας ως επιστημονικού εργαλείου, συνόδευσαν (και συνοδεύουν) τη φεμινιστική έρευνα, δημιουργώντας ένα ευρύ πεδίο σχετικού γόνιμου προβληματισμού, όπως επισημαίνει η Sandra Harding (1987).

Αμφισβήτηση έχουν δεχτεί οι φεμινιστικές έρευνες για την αποτυχία να υπερβούν την ιεραρχία ερευνήτριας - ερευνώμενης, που παραμένει μόνο σε επιφανειακό επίπεδο, αν απλώς η ερευνήτρια χρησιμοποιεί τον ενικό αριθμό, κάνει αποκαλύψεις ή "προσκαλεί" τις αφηγήτριες να συμμετάσχουν στην ερμηνεία (Ιγγλέση 2001, Βλαχούτσικου 2001). Η ερευνήτρια προκειμένου να αποφύγει τη χειραγώγηση της αφηγήτριας, πρέπει να έχει επίγνωση της σχέσης δύναμης που αναπτύσσεται μεταξύ τους (Ιγγλέση 2001), να ενεργοποιεί διαρκώς τις διαδικασίες αναστοχασμού και να εμβαθύνει στη δική της αυτογνωσία. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνά ότι μετά το τέλος της ερευνητικής συνάντησης είναι η μόνη που έχει τον έλεγχο του απομαγνητοφωνημένου υλικού και της ερμηνείας του (Glucksmann 1994). Η προνομιακή αλλά και επισφαλής αυτή συνθήκη απαιτεί πολύ ισχυρές και ενσυναισθητικές αναστοχαστικές πρακτικές.

2.5. Μέθοδοι ανάλυσης του βιογραφικού υλικού - Αναλυτική προσέγγιση

Οι τρόποι ανάλυσης του υλικού των συνεντεύξεων διαφοροποιούνται σαφώς μεταξύ των παραπάνω επιστημολογικών ρευμάτων. Στη συνέχεια ακολουθεί μια συνοπτική αναφορά σε βασικούς τρόπους ανάλυσης, στοιχεία των οποίων χρησιμοποιήθηκαν λιγότερο ή περισσότερο και στη δική μου έρευνα πεδίου.

Αφηγηματική Ανάλυση - Schütze

Κατά την αφηγηματική ανάλυση (Τσιώλης 2006) οι αφηγήσεις εξετάζονται τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μορφή και τη δομή:

Αρχικά γίνεται *ανάλυση του βίου στη χρονολογική σειρά*. Συγκροτείται χρονολογικός πίνακας με τους σημαντικότερους βιογραφικούς σταθμούς και παρουσιάζονται στην χρονολογική τους αλληλουχία και ανεξάρτητα από τη σειρά που έχουν στην αφήγηση.

Στη συνέχεια γίνεται η *μορφολογική ανάλυση του κειμένου*. Το κείμενο χωρίζεται σε ενότητες και υποενότητες βάσει του περιεχομένου και της μορφής του (αφηγηματικά μέρη, περιγραφές, αιτιολογήσεις, αξιολογήσεις, επιχειρηματολογίες) και εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο συναρθρώνονται αυτές οι ενότητες. Μελετάται η διαδοχή των ενοτήτων και η θέση τους στη συνολική αφήγηση. Σχηματίζεται ένα διάγραμμα που δίνει τη συνολική εικόνα της θεματικής εξέλιξης και της μορφολογικής διάρθρωσης του βιογραφικού αφηγηματικού κειμένου. Αυτό οδηγεί σε υποθέσεις για την εσωτερική δομή του.

Ακολουθεί η *δομική περιγραφή*. Επιλέγονται υποενότητες του κειμένου που έχουν συνάφεια με τα ερωτήματα της έρευνας και έχουν μεγάλη πυκνότητα στοιχείων και εξετάζονται σειρά – σειρά (line by line). Για τη δομική περιγραφή ακολουθείται η αρχή της διαδοχικότητας, δηλαδή τα αποσπάσματα αναλύονται στη φυσική τους σειρά και στην αλληλοδιαδοχή τους εντός του κειμένου, ενώ εξετάζονται και οι λεκτικοί και μορφολογικοί τύποι με τους οποίους κάθε απόσπασμα συνδέεται με τα υπόλοιπα. Εξετάζεται το περιεχόμενο και τα μορφολογικά στοιχεία του αποσπάσματος (είδος λόγου/ χαρακτηριστικά σύνταξης κ.ά.). Για κάθε απόσπασμα εξετάζονται τα εξής ερωτήματα: Ποιο είναι το περιεχόμενό τους και για ποιους λόγους παρουσιάζεται το συγκεκριμένο απόσπασμα. Ποια είναι η μορφή του και για ποιους λόγους επιλέχθηκε η συγκεκριμένη μορφή. Για ποιους λόγους παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο σημείο της αφήγησης. Εξετάζονται ακόμα οι πιθανοί δείκτες έλλειψης αληθοφάνειας, όπως παύσεις, αυτοδιορθώσεις, επιβράδυνση του λόγου κ.ά..

Παρατηρείται η θέση του υποκειμένου απέναντι στην εξέλιξη των γεγονότων, καταρτίζεται το κοινωνικό προφίλ της αφηγήτριας και ερμηνεύονται τα βιογραφικά συμβάντα, δηλαδή τα γεγονότα που την έχουν σημαδέψει, οι τομές και οι κανονικότητες της ζωής της. Μελετώνται οι "δομές διαδικασιών", δηλαδή οι διαφορετικές βιωματικές στάσεις των αφηγητριών απέναντι στα γεγονότα της ζωής (για περισσότερα δες Τσιώλης 2006). Στόχος της δομικής περιγραφής είναι να αποκαλυφθεί η παρελθοντική και η παροντική σκοπιά της βιογραφούμενης για συγκεκριμένα γεγονότα και τον ρόλο που έπαιξαν αυτά στη ζωή της, αλλά και ο/οι τρόπος/οι που τα αναπαριστά στη βιογραφία της.

Στη συνέχεια γίνεται η *αναλυτική αφαίρεση*, η οποία στοχεύει στην αποκάλυψη της συνολικής βιογραφίας και στην ανίχνευση των επαναλαμβανόμενων προτύπων βίωσης και βιογραφικής εξέλιξης.

Ακολουθεί η *γνωστική ανάλυση* η οποία εφαρμόζεται σε περιορισμένο αριθμό αξιολογικών αποσπασμάτων, στοχεύοντας στην αποκάλυψη των τρόπων με τους οποίους ο αφηγητής ερμηνεύει θεωρητικά και αποτιμά μεμονωμένα γεγονότα, περιόδους ζωής ή και ολόκληρη τη βιογραφία του.

Κάθε βιογραφία συγκρίνεται με άλλες παρόμοιες και αναζητούνται ομοιότητες ή αντιπαραβάλλονται ανόμοιες μεταξύ τους περιπτώσεις, γίνεται δηλαδή *συγκριτική ανάλυση*. Με τον τρόπο αυτό σχηματίζονται "ουσιώδεις κατηγορίες", ανιχνεύονται δηλαδή οι ομοιότητες που υπάρχουν σε βασικό επίπεδο παρά την ύπαρξη διαφοροποιήσεων στο επίπεδο των συγκεκριμένων εκπληρώσεων.

Το τελευταίο στάδιο της αναλυτικής διαδικασίας είναι η *συγκρότηση του θεωρητικού μοντέλου*, δηλαδή ενός θεωρητικού προτύπου που ισχύει για όλες τις εξεταζόμενες βιογραφίες και οδηγεί από την ειδική περίπτωση στο γενικό. Τα θεωρητικά μοντέλα που σχηματίζονται επανελέγχονται διαρκώς μέσω των επόμενων αφηγήσεων.

Μέθοδος της ανακατασκευής βιογραφικής περίπτωσης- Gabriele Rosenthal

Η ανάλυση των αφηγήσεων σύμφωνα με την ερμηνευτική μέθοδο που προτείνει η G. Rosenthal (1993, 1995, 2013), βασίζεται σε σημαντικό βαθμό στην αφηγηματική ανάλυση του F. Schütze, αλλά και στην αντικειμενική ερμηνευτική του U. Oevermann και στην ανάλυση θεματικού πεδίου του W. Fischer (1982). Στόχος της είναι η αποκάλυψη της βιογραφικής σημασίας της παρελθούσας εμπειρίας και η ανίχνευση της σημασίας που έχει η αυτοπαρουσίαση στο παρόν. Για τον σκοπό αυτό, διατυπώνονται υποθέσεις από την/τον ερευνήτρια/τή, οι οποίες, πρέπει να απορριφθούν ή να επιβεβαιωθούν από τα γεγονότα όπως εμφανίζονται στην αφήγηση.

Η ανάλυση ξεκινά με τη δημιουργία πίνακα με τα βιογραφικά στοιχεία και σταθμούς της αφηγήτριας και ακολουθεί η *διαδοχική ανάλυση βιογραφικών δεδομένων*, δηλαδή η εξέταση των γεγονότων με τη χρονολογική τους σειρά. Για κάθε γεγονός επιδιώκεται μέσα από τη δημιουργία υποθέσεων να απαντηθούν τα εξής ερωτήματα: πώς το συγκεκριμένο γεγονός έχει βιωθεί στη συγκεκριμένη ηλικία, πώς σχετίζεται με την προσωπική ανάπτυξη, πώς επηρεάστηκε το γεγονός αυτό από το οικογενειακό περιβάλλον και το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκε. Το κάθε βιογραφικό στοιχείο ερμηνεύεται από την ερευνήτρια, ανεξάρτητα από την περαιτέρω εξέλιξη της βιογραφίας και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ερμηνείες του βιογραφούμενου. Για κάθε βιογραφικό στοιχείο, διατυπώνονται υποθέσεις και "αντι-υποθέσεις" δηλαδή προτάσεις που υποστηρίζουν το αντίθετο από τις αρχικές υποθέσεις. Στη συνέχεια εντοπίζονται οι υποθέσεις που επιβεβαιώνονται και αυτές που καταρρίπτονται, σύμφωνα με τα πραγματικά γεγονότα που ακολουθούν. Ακόμα όμως και οι υποθέσεις που απορρίπτονται, λαμβάνονται υπόψη μέχρι το τέλος της έρευνας, γιατί στην πορεία μπορεί να επιβεβαιωθούν. Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί μέσα από αυτή την ανάλυση είναι το πώς τα γεγονότα διαμόρφωσαν την πραγματική ζωή (lived life) του αφηγητή και όχι αυτή που αφηγείται (told life).

Στη συνέχεια, το κείμενο χωρίζεται σε διαδοχικές διακριτές ενότητες ανάλογα με το θέμα, το κειμενικό είδος, τις εναλλαγές των συνομιλητών. Γίνεται *ανάλυση θεματικού πεδίου*, σκοπός της οποίας είναι να εντοπιστούν τα γεγονότα στα οποία ο αφηγητής προσδίδει μεγαλύτερη σημασία και οι ερμηνείες που δίνει για τις επιλογές του. Η ερευνήτρια ακολουθεί τα γεγονότα με την αλληλουχία που είναι αφηγημένα και τα εξετάζει σε συνδυασμό με το είδος του λόγου που χρησιμοποιεί η αφηγήτρια (*κειμενική ανάλυση*). Για κάθε ενότητα, εξετάζονται οι λόγοι που η αφηγήτρια επιλέγει να αναφερθεί στο συγκεκριμένο θέμα, οι λόγοι που την παρουσιάζει με συγκεκριμένο τρόπο (κειμενικό είδος, έκταση κλπ.) και η θέση της στην αφήγηση. Εξετάζονται ακόμα τα θέματα στα οποία η αφηγήτρια δεν έχει αναφερθεί. Η ανάλυση θεματικού πεδίου και η κειμενική ανάλυση μας δίνουν την παροντική οπτική της αφηγήτριας, δηλαδή τον τρόπο που βλέπει τη ζωή της τη στιγμή της συνέντευξης (told life).

Γίνεται η *ανακατασκευή της ιστορίας της ζωής* (case structure). Η ερευνήτρια επικεντρώνεται στη βιογραφική σημασία των εμπειριών του παρελθόντος και στη χρονική ακολουθία της ιστορίας ζωής. Επιλέγονται οι ενότητες που αναφέρονται σε γεγονότα, καταστάσεις ή περιόδους σημαντικές για τη διαμόρφωση της ιστορίας της ζωής και βάσει αυτών εξετάζονται τα βιογραφικά στοιχεία (*μικροανάλυση των επιμέρους αποσπασμάτων του κειμένου*). Στόχος είναι η ανακάλυψη περαιτέρω βιογραφικών εμπειριών που δεν έχουν περιληφθεί στην ανάλυση των βιογραφικών δεδομένων (συμπλήρωση 1ου σταδίου).

Στη συνέχεια γίνεται *συγκριτική αντιπαράθεση της ιστορίας ζωής με την αφήγηση ζωής*. Στόχος είναι να απαντηθεί το ερώτημα "πώς η ζωή της αφηγήτριας όπως την παρουσιάζει συνδέεται με τις εμπειρίες που είχε στο παρελθόν και πώς εξελίσσεται στην πορεία του χρόνου". Εδώ γίνεται η αντιπαράθεση μεταξύ της ζωής της όπως μας την έχει αφηγηθεί (told life) και των αντικειμενικών καταστάσεων που έχει βιώσει όπως εμφανίζονται στην ανάλυση βιογραφικών δεδομένων (lived life).

Τέλος γίνεται *συγκριτική αντιπαράθεση διαφορετικών περιπτώσεων* (αφηγήσεων) η οποία οδηγεί στη *διαμόρφωση τύπων* θεωρητικής γενίκευσης. Από τους τύπους δεν συνάγονται συμπεράσματα για όλες τις περιπτώσεις, αλλά για τις όμοιες.

Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (content analysis)

Η ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος ανάλυσης πηγών όπως γραπτών κειμένων, έργων τέχνης, ταινιών, εικόνων, συνεντεύξεων και αυτοβιογραφιών (Leavy 2007, Κυριαζή 1999). Ο Flick (2004), υποστηρίζει ότι σε κάθε κοινωνική έρευνα το υπό εξέταση υλικό (στοιχεία, συνεντεύξεις, παρατήρηση κλπ), αποτελεί ένα κείμενο το οποίο ερμηνεύεται μέσω της ανάλυσης περιεχομένου. Χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στη βιογραφική έρευνα στην οποία μελετά τη γλώσσα ως κοινωνική πρακτική. Ωστόσο δεν είναι μια αυτόνομη και ολοκληρωμένη μέθοδος ανάλυσης και μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους ανάλυσης του αφηγηματικού υλικού (Κυριαζή 1999).

Η ανάλυση περιεχομένου αποτελεί μια βασική μέθοδο κατανόησης και ερμηνείας στάσεων, αξιών, συμπεριφορών, ιδιοτήτων και καταστάσεων. Χρησιμοποιείται στην ποσοτική και στην ποιοτική έρευνα και στόχος της είναι να κατηγοριοποιήσει και **κωδικοποιήσει** συστηματικά το περιεχόμενο τού προς ανάλυση υλικού σύμφωνα με τον ερευνητικό σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα (Κυριαζή 1999). Η κωδικοποίηση οδηγεί σε συμπεράσματα που αφορούν τον δημιουργό του κειμένου (την αφηγήτρια), το ίδιο το κείμενο (την αφήγηση) ή τον παραλήπτη του κειμένου (την ερευνήτρια) (Weber 1990), ωστόσο στην ερευνητική πρακτική η έμφαση δίνεται στην κωδικοποίηση των περιεχομένων του κειμένου.

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, ξεκίνησε να εφαρμόζεται σαν αντιστάθμισμα στην ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, εστιάζοντας όχι στη συχνότητα εμφάνισης, αλλά στο

περιεχόμενο του υπό έρευνα υλικού, το οποίο μπορεί να αναδείξει τα υπόρρητα κοινωνικά μηνύματα που ενσωματώθηκαν από το υποκείμενο και υπαγόρευσαν και επέβαλαν τον συγκεκριμένο λόγο του. Στόχος είναι η αποκρυπτογράφηση των υπόρρητων μηνυμάτων που εμπεριέχουν τα "κείμενα" και γι' αυτό εξετάζονται όσα ο λόγος δηλώνει, αλλά και το άδηλο περιεχόμενο, οι αποσιωπήσεις και τα συμφραζόμενα. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου δεν επικεντρώνεται μόνο σε λέξεις ή προτάσεις, αλλά σε ό,τι υπονοείται και ασυνείδητα διαπερνά τον εκφρασμένο λόγο. Είναι "υπεργλωσσική" ή "μεταγλωσσική" (Mayring 2000).

Αρχικά προσεγγίζεται το περιεχόμενο της αφήγησης και γίνεται η ανάλυση του περιεχομένου και των λεκτικών μηνυμάτων (νοηματική και μορφολογική). Ακολουθεί η *κριτική ανάλυση*, δηλαδή η ανίχνευση των βαθύτερων και καλυμμένων μηνυμάτων και η νοηματική και μορφολογική ανάλυσή τους. Τέλος γίνεται η *ανάλυση παραγλωσσικών μηνυμάτων και εξωγλωσσικών στοιχείων*, (επιτονισμός, παύσεις, προφορά, ένταση, χειρονομίες, κινήσεις, έκφραση του προσώπου κλπ). Για τον σκοπό αυτό, το ηχητικό αρχείο μεταγράφεται δίνοντας έμφαση στα στοιχεία αυτά (Ράπτου 2014).

Στη συνέχεια "κωδικοποιείται" το υλικό ώστε να παραχθούν θεματικές ενότητες (λεξικολογική ανάλυση - δημιουργία πρώτων τίτλων, φραστική ανάλυση, θεματική ή σημασιολογική ανάλυση) και αναλύεται η παρουσία ή απουσία των στοιχείων που προέκυψαν από την προηγούμενη ανάλυση (Κυριαζή 1999). Τέλος δημιουργούνται κατηγορίες, εντοπίζονται δηλαδή όμοιοι "κωδικοί" που σχηματίζουν θεματικές ενότητες που τις συνέχουν ομοιότητες αλλά και διαφορές. Τα όμοια στοιχεία ενισχύουν την υπάρχουσα θεωρία και δημιουργούν τη νέα. Τα διαφορετικά αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης και στοιχεία ελέγχου της θεωρίας (ό.π.).

Η ανάλυση περιεχομένου ανάλογα με το είδος της έρευνας μπορεί να δώσει στοιχεία για την/τον παραγωγό του κειμένου, την/τον αποδέκτη, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κειμένου, το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράχθηκε (Βαμβούκας 2002)

Εθνολογική/Εθνοκοινωνιολογική ανάλυση

Σύμφωνα με την εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση, όπως έχει διατυπωθεί από τον D. Bertaux (1981) στόχος της ανάλυσης των αφηγήσεων είναι να κατανοηθούν οι κοινωνικοί μηχανισμοί που παράγουν ιστορία και όχι να ερμηνευτούν οι ατομικές περιπτώσεις.

Η ανάλυση αποσκοπεί στην ερμηνευτική ανασυγκρότηση της εμπειρικής πραγματικότητας, δηλαδή των γεγονότων που έχει ζήσει το υποκείμενο, της ερμηνείας που έχει δώσει σε αυτά στην πορεία της ζωής του και της αφηγηματικής πραγματικότητας, δηλαδή της αφήγησης που προκύπτει από τη διυποκειμενική σχέση ανάμεσα στον αφηγητή και στον ερευνητή στη διάρκεια της συνέντευξης (Βαν Μπούσχοτεν 2011)

Κατά την Εθνολογική/Εθνοκοινωνιολογική ανάλυση (Bertaux 1997), αναζητούνται σε ένα μικρό αριθμό συνεντεύξεων τα κομβικά γεγονότα που έχουν σημαδέψει τη ζωή του ατόμου (σπουδές, εργασία, κρίση, μητρότητα), η σχέση της βιογραφικής με την αφηγηματική βιογραφία, το πώς εγγράφεται ο ατομικός χρόνος μέσα στον συλλογικό ιστορικό και εντοπίζονται δείκτες που παραπέμπουν σε συλλογικά δεδομένα.

Από τον πρώτο πυρήνα των αφηγήσεων διατυπώνονται οι πρώτες ερμηνευτικές υποθέσεις και στη συνέχεια καθώς πραγματοποιούνται οι επόμενες εξετάζονται οριζόντια, γίνεται δηλαδή συγκριτική ανάλυση. Στόχος της συγκριτικής ανάλυσης είναι να δοκιμαστούν οι προηγούμενες υποθέσεις, να επιβεβαιωθούν, να απορριφθούν ή να αλλάξουν κατεύθυνση. Σε επόμενο στάδιο στόχος είναι να βρεθούν τα επαναλαμβανόμενα σχήματα, δηλαδή να εστιάσουμε στις ομοιότητες, τα οποία στη συνέχεια ταξινομούνται σε τύπους. Από τους τύπους μπορούν να ανιχνευθούν οι κοινωνικοί μηχανισμοί και να διατυπωθούν ερμηνευτικές υποθέσεις που οδηγούν από το ατομικό στο κοινωνικό. Η έρευνα τελειώνει όταν όλες οι ερμηνευτικές υποθέσεις επιβεβαιώνονται από τις επόμενες συνεντεύξεις, όταν δηλαδή φτάνουμε στο σημείο κορεσμού.

Η ευελιξία στην ανάλυση

Η σχέση της έρευνας με το προς ανάλυση υλικό και τους τρόπους ανάλυσής του, έχει απασχολήσει ερευνητές από διάφορα πεδία, οι οποίοι αμφισβητούν τις αυστηρές ερευνητικές μεθόδους. Ο κοινωνιολόγος και ψυχαναλυτής Devereux (1967) αμφισβητεί και αντιτίθεται στις κλασικές και αυστηρές μεθόδους έρευνας και ανάλυσης, καθώς θεωρεί ότι η ερευνητική μεθοδολογία είναι ένας τρόπος έκφρασης των αντιστάσεων του ερευνητή απέναντι στις πληροφορίες που πηγάζουν από το υποκείμενο και ότι χρησιμεύει ως μέτρο ασφαλείας για να εμποδίσει τη στενή επικοινωνία, που στις συνθήκες έρευνας πεδίου θα ήταν απειλητική. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να καταργηθούν οι επιστημονικές μέθοδοι, αλλά πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι μπορεί να ακυρώνουν και να εξουδετερώνουν την υποκειμενικότητα (Plummer 2000, Ιγγλέση 2001).

Η Glucksmann (1994) υποστηρίζει ότι τα μεγαλύτερα προβλήματα στη φεμινιστική έρευνα οφείλονται στις αυστηρές αρχές που ακολουθούνται στον σχεδιασμό, την πραγματοποίηση και την ανάλυση, οι οποίες τελικά προκαλούν αγκυλώσεις. Η Βαν Μπούσχοτεν (2011), υποστηρίζει επίσης την επιλογή του τρόπου ανάλυσης και παρουσίασης των αφηγήσεων ζωής, ανάλογα με το είδος της έρευνας, χωρίς να προτάσσει κάποιον ως τον πιο κατάλληλο.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

3. ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

3.1. "Ερωτήματα" και στόχοι της έρευνας

Ο ευρύς στόχος της ερευνητικής διαδικασίας είναι να διερευνηθεί πώς εργάζονται και οργανώνουν την καθημερινότητά τους, ορίζουν την επαγγελματική και προσωπική ζωή και τις σχέσεις τους, γυναίκες αρχιτέκτονες που ζουν στην Αθήνα.

Η έρευνα, που βασίζεται στην παραγωγή και μελέτη **βιογραφικών αφηγήσεων** μέσω της έμφυλης οπτικής, αναλύει και ερμηνεύει τους σύνθετους παράγοντες που καθορίζουν τη βιογραφική τροχιά των αφηγητριών και εξετάζει πώς αλληλεξαρτώνται παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, η ταξική και κοινωνική θέση και καταγωγή, η προσωπική ζωή, το επάγγελμα και η θέση σε αυτό, ο αστικός χώρος και τα χαρακτηριστικά του, οι καθημερινές πρακτικές, οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και οι επικρατούσες αντιλήψεις.

Ο προσδιορισμός της έννοιας του φύλου αποτέλεσε έναν από τους πρώτους προβληματισμούς, που διατηρήθηκε σε όλη την πορεία της έρευνας, τροφοδοτούμενος από το εμπειρικό υλικό και τη θεωρητική διερεύνηση. Θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας αποτελεί η βασική αρχή της φεμινιστικής οπτικής ότι το φύλο είναι μια ενιαία κοινωνικοπολιτισμική κατηγορία (Αβδελά και Ψαρρά 1997). Εξετάζεται η έμφυλη ταυτότητα ως ολότητα που περιλαμβάνει το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο, την επιτέλεση, τις εμπειρίες ζωής, τα συναισθήματα, τη σωματική εμπειρία και όλα όσα μπορεί να το συγκροτήσουν.

Η αφετηρία της αντίληψης του φύλου ως μιας ενιαίας κοινωνικοπολιτισμικής κατηγορίας, βρίσκεται στην έννοια του κοινωνικού φύλου (gender), που διατύπωσε η G. Rubin (1975). Το φύλο σύμφωνα με θεωρία της, που σταδιακά έγινε κυρίαρχη στην κοινωνική έρευνα, αποτελεί κοινωνική κατασκευή και όχι αναλλοίωτη φυσική - βιολογική οντότητα. Η έννοια του κοινωνικού φύλου επεδίωξε να αποδομήσει τη σημασία του βιολογικού φύλου (sex), η οποία κυριαρχούσε στη δυτική σκέψη μέχρι την άνοδο των φεμινιστικών κινήσεων και μαζί με αυτή τα συνακόλουθα ιεραρχικά δίπολα (άντρας/γυναίκα, δημόσιο/ιδιωτικό κλπ) πάνω στα οποία επιβάλλεται και νομιμοποιείται η ανδρική ηγεμονία (Ιγγλέση 1990). Ωστόσο στις δεκαετίες του '80 και '90 η κριτική (επικαλούμενη γλωσσολογικές ή μεταδομιστικές προσεγγίσεις) επισήμανε ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στο κοινωνικό και βιολογικό φύλο είναι προσκολλημένος στο βιολογιστικό πλαίσιο που ήθελε να αντικαταστήσει, συνεχίζοντας να αναπαράγει τα δίπολα που προσπαθούσε να αναιρέσει (Φον Μπράουν και Στέφαν 2010). Έτσι οι σύγχρονες ερευνήτριες απορρίπτουν τη διάκριση του φύλου σε κοινωνικό και βιολογικό.

Ιδιαίτερα σημαντικό προς αυτή τη τάση είναι το έργο της Judith Butler (1990) στο οποίο αξιολογεί ότι η έννοια του κοινωνικού φύλου οδηγεί σ' ένα άλλο είδους πολιτισμικό

ντετερμινισμό που δεν διαφέρει από τον βιολογικό ντετερμινισμό. Απέναντι σ' αυτό διατυπώνει τη θεωρία της επιτελεστικότητας. Υποστηρίζει ότι το φύλο δεν "είναι" μια οντότητα προκαθορισμένη, αλλά είναι το "πράττειν" δηλαδή οι επαναλαμβανόμενες κινήσεις, χειρονομίες, στάσεις και πράξεις που παράγουν την εντύπωση μιας βαθύτερης και "αληθινής" ή "αυθεντικής" έμφυλης ταυτότητας. Πέρα από αυτές τις πράξεις που δημιουργούν την ψευδαίσθηση της έμφυλης ουσίας το φύλο δεν έχει οντολογική υπόσταση.

Η θεωρία της Butler έχει δεχτεί έντονη κριτική από πολλές διαφορετικές θέσεις και απόψεις. Η Serano (2013) διατυπώνει τη θέση ότι το φύλο δεν είναι **μόνο** (σ. η έμφαση δική μου) μια επιτέλεση ή μια κατασκευή, αλλά κάτι ανεξήγητο (ακόμα), βαθύ, πλούσιο και περίπλοκο με δεκάδες νοήματα χτισμένα μέσα της. Είναι ένα μείγμα από σώματα, ταυτότητες κι εμπειρίες ζωής, ορμών του ασυνειδήτου, αισθήσεων και συμπεριφορών, μερικές απ' τις οποίες αναπτύσσονται οργανικά και άλλες απ' τη γλώσσα και τον πολιτισμό.

Με αφετηρία αυτές τις τοποθετήσεις η παρούσα έρευνα έχει την πρόθεση να αναζητήσει πώς λειτουργεί η σύνθετη έννοια του φύλου, ως μια ολιστική εμπειρία, στη ζωή και την αφηγημένη βιογραφία των συνομιλητριών. Η έμφυλη ταυτότητα δεν εξετάζεται ως μοναδική και στατική και οι αφηγήτριες δεν αντιμετωπίζονται ως μια ενιαία κατηγορία.

Η θεμελίωση της θεώρησης ότι οι "γυναίκες" δεν αποτελούν ενιαία κατηγορία, ακολούθησε μια μακρά διαδικασία από τη δεκαετία του '70 μέχρι και σήμερα. Οι πρώτες φεμινιστικές έρευνες θεωρούσαν δεδομένη την ύπαρξη μιας ξεχωριστής και ενιαίας "γυναικείας" κουλτούρας -αυτής των δυτικών γυναικών μεσαίας και ανώτερης τάξης. Σύντομα, υπό την πίεση των μαύρων φεμινιστριών, η έννοια του ενιαίου και καθολικού κοινωνικού φύλου αμφισβητήθηκε και αναδείχθηκαν οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους αλληλεπιδρούν το κοινωνικό φύλο, η "φυλή" και η τάξη και στη συνέχεια άλλες κατηγορίες (bell hooks 2000). Σταδιακά η φεμινιστική έρευνα αποδέχθηκε την άποψη ότι οι γυναίκες, όπως και οι άντρες, δεν έχουν τις ίδιες εμπειρίες μεταξύ τους, παρά τα αρκετά κοινά έμφυλα χαρακτηριστικά. Από τη δεκαετία του '90 και μετά αμφισβητήθηκε πλήρως ο ενιαίος και καθολικός χαρακτήρας της έννοιας "γυναίκα" και αναδείχθηκε ότι το φύλο συναντάται, τέμνεται και διαπερνάται από άλλες θεμελιακές κατηγορίες (τάξη, φυλή, ηλικία, σεξουαλικότητα, γονιμότητα/μητρότητα κ.ά.), συμπληρώνεται μ' αυτές και διασπάται σε πολύ περισσότερες ταυτόχρονα, αναδεικνύοντας ανόμοια υποκείμενα, διαφοροποιούμενες, ρευστές και μεταβαλλόμενες στον χρόνο θηλυκότητες που κατασκευάζονται σε σχέση με τις εκάστοτε συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνονται (Αβδελά 1993:24, WGSG 1997, Βαΐου 2009).

Η πιο σύγχρονη φεμινιστική έρευνα θεωρεί το φύλο και τις άλλες κατηγορίες, όχι ως συμπληρωματικές ή διασταυρούμενες αλλά ως "αλληλοεξαρτώμενες". Θεωρούνται δηλαδή αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες αμοιβαία εξαρτώμενες μέσω σύνθετων συσχετισμών και

υποστηρίζεται ότι συγκροτούν μια νέα κατηγορία. Το φύλο υπ' αυτή την έννοια δεν έχει "έναν φυσικό πυρήνα" που αλλάζει με την επίδραση άλλων κατηγοριών, αλλά αλληλοεξαρτάται και συν-διαμορφώνεται με αυτές, με αποτέλεσμα ο πυρήνας της κατηγορίας "φύλο" να χαρακτηρίζεται από ετερογένεια (Βάλγκεμπαχ 2010). Η χρήση των αλληλοεξαρτώμενων κατηγοριών δεν έχει στόχο να καταστήσει ή να αποδομήσει τη γυναικεία εμπειρία, ούτε να αναιρέσει τη σημασιολογική/εννοιολογική βαρύτητα του όρου φύλο, αλλά να συμβάλει στη λεπτομερέστερη κατανόηση της επίδρασης καθενός από τους ανωτέρω παράγοντες στη ζωή και τη βιογραφική τροχιά των αφηγητριών (Mitchell 2013).

Στην παρούσα εργασία διερευνώνται οι αλληλοεξαρτώμενες κατηγορίες που συνιστούν τις μεταβαλλόμενες, στη διάρκεια του βίου, ταυτότητες (Fisher-Rosenthal 2000) κάθε αφηγήτριας και το πώς αυτές αλληλεξαρτώνται με την πορεία της προσωπικής και επαγγελματικής τους ζωής. Η μελέτη της βιογραφίας θεωρείται προνομιακός τρόπος για να αποκαλυφθούν οι πολλαπλές ταυτότητες και οι μεταλλαγές τους στην πορεία της ζωής.

Μελετώνται διεξοδικά οι χώροι και οι χρόνοι της ζωής των γυναικών, από το πιο μικρό μέχρι το πιο μεγάλο επίπεδο (το σώμα, το γραφείο, η κουζίνα, το σπίτι, η δουλειά, οι δρόμοι, οι άλλοι τόποι της καθημερινότητας, η γειτονιά, η πόλη). Οι χωρικές εμπειρίες των αφηγητριών, οι τρόποι με τους οποίους αντιλαμβάνονται και βιώνουν τους χώρους της καθημερινότητας αποτελούν κεντρικό θέμα διερεύνησης. Μελετάται επίσης η κινητικότητα για εργασία, προσωπική ζωή, αναψυχή, κατανάλωση - αλληλένδετων εννοιών με την καθημερινότητα. Εξετάζεται η ύπαρξη "περιβαλλοντικών δεσμεύσεων", οι πιθανοί περιορισμοί δηλαδή που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στον χώρο και οι συνέπειες που έχουν αυτές στη ζωή τους, αλλά και η ταυτόχρονη "απελευθερωτική διάσταση" του αστικού, του "δημόσιου" και του "ιδιωτικού" χώρου. Διερευνάται αν και πώς ο χώρος επιδρά στη συγκρότηση ταυτοτήτων, δομεί, αντανακλά και αναπαράγει τις έμφυλες σχέσεις καθώς και η ύπαρξη "γυναικείων τοπίων κατοίκησης" (Dyck και McLaren, 2004), τόπων δηλαδή που συγκροτούνται από τις γυναίκες ώστε να διαμορφώσουν την καθημερινότητά τους. Συζητείται, ακόμα ο ρόλος των αφηγητριών ως παραγωγών του χώρου, αλλά και ως παραγόντων δημιουργίας της αστικής ταυτότητας.

Η έρευνα δεν θεωρεί δεδομένα τα θεωρητικά δίπολα (π.χ. γυναίκα/άντρας, παραγωγή/αναπαραγωγή, δημόσιο/ιδιωτικό ή πόλη ως τόπος εξαναγκασμού/απελευθέρωσης κ.ά.), τους αποκλεισμούς και την ιεράρχησή τους αλλά προσπαθεί να αναδείξει τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους δομούνται οι έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες στον χώρο.

Υιοθετήθηκε η άποψη ότι ο χώρος αποτελεί κοινωνικό προϊόν, στο οποίο οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι τυχαία εγκαταστημένες αλλά συγκροτούνται μέσα στον χώρο και από τον χώρο (Lefebvre 1991) καθώς και η οπτική της Massey (1994, 1999, 2005), σύμφωνα με την οποία ο χώρος όπως και ο τόπος δεν είναι μία προκατασκευασμένη, στατική ενότητα, αλλά

προϊόν κοινωνικών σχέσεων -μεταξύ αυτών και έμφυλων-, αλληλοσυσχετίσεων και πρακτικών διαφορετικών ατόμων. Είναι ένα πεδίο όπου οι διακριτές ιστορίες συνυπάρχουν και συναντιούνται επηρεάζοντας η μια την άλλη, συγκρούονται ή συνεργάζονται. Μεταλλάσσεται διαρκώς, δομείται, είναι συνεχής, ενεργός και παραγωγικός. Από αυτή την άποψη, στόχος της παρούσας έρευνας είναι τα έμφυλα βιώματα να εξεταστούν στη σχέση τους με τον χώρο και ο χώρος να μελετηθεί κάτω από το φως της έμφυλης οπτικής.

Για την εξέταση των έμφυλων βιωμάτων προνομιακός τόπος θεωρείται η μελέτη της καθημερινότητας. Η σημασία της έννοιας της καθημερινότητας για τη μελέτη του αστικού χώρου αναδείχθηκε από το θεωρητικό έργο του H. Lefebvre -από τη δεκαετία του '30 ήδη- και κυρίως το βιβλίο του *Critique de la vie quotidienne* (1947). Το φεμινιστικό κίνημα συνέδεσε τη μελέτη της καθημερινότητας με το φύλο. Σύμφωνα με την Harding (1991) η έρευνα της καθημερινότητας είναι μια μέθοδος δουλειάς που μας επιτρέπει να πάρουμε τα πρότυπα που δημιουργούν οι γυναίκες και τα νοήματα που επινοούν και να μάθουμε από αυτά. Αν χαρτογραφήσουμε αυτά που έχουμε μάθει, συνδέοντας μεταξύ τους το κάθε νόημα ή επινόηση, αρχίζουμε να διαμορφώνουμε έναν διαφορετικό τρόπο για να δούμε την πραγματικότητα. Αυτός ο τρόπος θέασης είναι η οπτική από τη θέση των γυναικών.

Μελετώντας και αναδεικνύοντας την καθημερινότητα των αφηγητριών, η έρευνα φωτίζει μέσω αυτής τη δημόσια και την ιδιωτική ζωή τους καθώς και την αμοιβαία διαπλοκή τους. Ωστόσο η μελέτη της καθημερινότητας συμβάλλει και στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας: η καθημερινότητα δεν αποτελεί μόνο ατομικό ζήτημα αλλά συνδέεται εξίσου με συλλογικές πρακτικές (Λυκογιάννη 2007) και αποτελεί μια κατάσταση "θεμελιακά πολιτική και ιστορική, συλλογική και κοινωνική" (Μαυρίδης 2004:30).

Η έρευνα επιδιώκει να αποκαλύψει (τις πιθανές) ρουτίνες της καθημερινής ζωής και τους λόγους που οδηγούν σ' αυτές. Να ανακαλύψει τις ανατροπές τους, τις αιτίες τους και τη πιθανή συμβολή τους στην πραγμάτωση νέων κοινωνικών πλαισίων -και αστικοτήτων- απελευθερωμένων από τα εξωτερικά επιβεβλημένα (Lefebvre 1977, Λυκογιάννη 2007). Διερευνάται επίσης πώς οι ατομικές καθημερινές πρακτικές συνδέονται και αλληλεπιδρούν με τους τόπους της ζωής, τις κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, τις απόψεις σχετικά με αυτές και τους έμφυλους ρόλους.

Στα πλαίσια της καθημερινής ζωής εξετάζεται και το ζήτημα της μητρότητας, ως κοινωνικό γεγονός και κοινωνικά δομημένος ρόλος. Εξετάζεται ο τρόπος που οι γυναίκες βιώνουν τη μητρότητα και τη σχέση τους με τα παιδιά τους, οι επιθυμίες και οι αξίες τους σχετικά μ' αυτή, αλλά και οι ρόλοι, οι συμπεριφορές και οι υποχρεώσεις που επιβάλλει. Διερευνάται ακόμα το ζήτημα της "κοινωνικής μητρότητας" ή της "παροχής κοινωνικής φροντίδας" (mothering), (Chodorow 1979), η οποία επεκτείνεται στη "συναισθηματική

στήριξη" και στην "κατασκευή του εγώ", που οι γυναίκες προσφέρουν στους συντρόφους τους ή σε μέλη του κοινωνικού τους χώρου.

Όσον αφορά στο ζήτημα της οικιακής εργασίας, εξετάζεται το περιεχόμενο, η σημασία και οι πιθανοί περιορισμοί στους οποίους υποβάλλει τις αφηγήτριες, ο καταμερισμός των εργασιών στη μονάδα της οικογένειας και ο συνδυασμός της αμειβόμενης εργασίας με την οικιακή. Η έρευνα υιοθετεί τη φεμινιστική οπτική, η οποία αναδεικνύει τη σημασία της οικιακής, μη αμειβόμενης εργασίας ως τμήμα της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (McDowell 1983), που συνήθως αναπληρώνει την έλλειψη των μέσων συλλογικής κατανάλωσης. Δέχεται επίσης τη θέση ότι αποτελεί ταυτόχρονα "παραγωγική και αναπαραγωγική" εργασία, επαναπροσδιορίζοντας τους χώρους/τρόπους εργασίας.

Στόχος της έρευνας είναι να διερευνήσει τους τρόπους και τις συνθήκες υπό τις οποίες ασκείται το επάγγελμα της αρχιτέκτονα μηχανικού στην Ελλάδα, επικεντρώνοντας στις εμπειρίες των γυναικών. Στοχεύει να αναδείξει τις συνθήκες που ασκείται το επάγγελμα, τις επιλογές και πρακτικές των γυναικών αρχιτεκτόνων σε σχέση με αυτό και να ερμηνεύσει τους λόγους που οδήγησαν σε αυτές. Διερευνά τα (πιθανά) προβλήματα που αντιμετωπίζουν και τη θέση τους απέναντι σ' αυτά, σε σχέση με τον έμφυλο ρόλο τους και την κοινωνική πραγματικότητα.

Η έρευνα έχει ακόμα στόχο να συμβάλει στην αύξηση της ορατότητας των γυναικών ως παραγωγών και ενεργών υποκειμένων του χώρου, της κοινωνικής ζωής και της έρευνας και να επισημάνει τις θέσεις τους. Μέσω αυτού του στόχου επιδιώκεται να καταπολεμηθούν αγκυλώσεις της έρευνας που είτε δεν αποδέχονται το φύλο ως αναλυτική κατηγορία μελέτης, είτε αγνοούν τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνική ζωή, είτε τον αναγνωρίζουν ψευδώς (misrecognition) - ερευνητικές επιλογές που οφείλονται στην κυρίαρχη ανδρική οπτική και στην πρόταξη της ανδρικής εμπειρίας ως γενικευτικού κανόνα και σημείου αναφοράς (Αβδελά 1993).

3.2. Αρχές της ερευνητικής διαδικασίας

Για την πραγματοποίηση της έρευνας επιλέχθηκε να πραγματοποιηθούν, αναλυθούν και ερμηνευθούν βιογραφικές αφηγήσεις. Μέσω της "αποκωδικοποίησης" και κατανόησης των συγκεκριμένων αφηγήσεων, επιτυγχάνεται η ανάδειξη και ερμηνεία πτυχών της ζωής των συγκεκριμένων αφηγήτριών μέσα στα συγκεκριμένα κοινωνικά, χωρικά και χρονικά πλαίσια. Στόχος είναι να μελετηθεί να αναδειχθεί το "μικρό", το "ειδικό", αυτό που συχνά στην ακαδημαϊκή έρευνα είναι απαξιωμένο (Chamberlayne κ.ά. 2000). Σε αυτά τα πλαίσια

στόχος είναι να αποδοθούν όχι μόνο γεγονότα και συνθήκες αλλά ο υποκειμενικός τρόπος που τα βίωσαν οι αφηγήτριες (Ιγγλέση 2001).

Αν και στόχος δεν είναι να υπάρξει γενίκευση για το τι κάνουν οι γυναίκες αρχιτέκτονες στην Αθήνα, ούτε να βρεθεί ένας τύπος και μία μοναδική αλήθεια, η έρευνα θεωρεί δεδομένο ότι η ατομική εμπειρία των αφηγητριών βγάζει στο φως και συλλογικές πρακτικές και συνδέει το ατομικό με το κοινωνικό (Τσιώλης 2006). Τα βιογραφικά κείμενα δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ατομική εμπειρία καθορίζεται από κοινωνικούς μηχανισμούς, κοινωνικές δομές, νόρμες και πρακτικές σχετικά με τις σχέσεις των φύλων, αλλά και πώς τα υποκείμενα τις αντιλαμβάνονται, τις ερμηνεύουν, τις διαχειρίζονται και τις αναπαράγουν ή όχι (Κοντού 2007). Αυτός ο τρόπος έρευνας μπορεί να αναδείξει την πολλαπλότητα των κοινωνικών φαινομένων αλλά και τη διαφοροποίηση - ποικιλομορφία της κοινωνικής ζωής καθώς αναδεικνύει τις διαφορετικές οπτικές και εστιάζει όχι μόνο στην αντιπροσωπευτικότητα αλλά και στην ποικιλία και τη διαφοροποίηση (Τσιώλης 2014).

Οι βιογραφικές συνεντεύξεις δίνουν επίσης τη δυνατότητα να συλλεχθούν πληροφορίες για το παρελθόν, το παρόν και τις διαδικασίες μεταβολής του εαυτού, αποκαλύπτουν δηλαδή το πώς η φορέας της βιογραφίας "έγινε αυτή που έγινε", φέρνοντας στην επιφάνεια το συνολικό βίο της (Τσιώλης 2006).

Οι δυνατότητες ελεύθερης αφήγησης της εμπειρίας, αυτοπροσδιορισμού και ανάδειξης των θεμάτων σύμφωνα με τον τρόπο που κάθε αφηγήτρια επιθυμεί, ήταν καθοριστικές για την επιλογή του συγκεκριμένου τρόπου έρευνας. Η επιθυμία μου να ακούσω τις αφηγούμενες και η ικανότητα να το κάνω με ενδιαφέρον και προσοχή ήταν ένας από τους λόγους που με οδήγησαν στη συγκεκριμένη επιλογή.

Η αρχή της **ανοικτότητας** (Hoffmann-Riem 1980) / **ευελιξίας** (Θανοπούλου και Πετρονώτη 1987), αποτελεί μια από τις βασικές αρχές της έρευνας. Γι' αυτό ο σχεδιασμός, η πραγματοποίηση της ερευνητικής διαδικασίας και η ανάλυση των δεδομένων δεν έγιναν σε τρεις διαφορετικές, διαδοχικές φάσεις, αλλά αποτέλεσαν αλληλοεξαρτώμενες διαδικασίες που τροφοδότησαν η μία την άλλη. Δεν εφαρμόστηκε η πρακτική "πρώτα γίνονται όλες οι συνεντεύξεις και στη συνέχεια αναλύονται" αλλά ακολουθήθηκε μια πολύπλοκη διαδικασία διαδοχικών βημάτων, με διαρκή επαναπροσδιορισμό των ερωτημάτων και της πορείας της έρευνας. Τα ερωτήματα, η επιλογή των αφηγητριών, ο τρόπος ανάλυσης των αφηγήσεων και παρουσίασής τους δεν ήταν προδιαγεγραμμένα από την αρχή αλλά επανακαθορίζονταν συνεχώς μέσα από τον συνεχή διάλογο θεωρίας, ερευνητικής πρακτικής και εμπειρικού υλικού. Η έρευνα ξεκίνησε με το ενδεχόμενο ότι θα μπορούσε να οδηγήσει "οπουδήποτε", ακόμα και σε περιοχές που ως ερευνήτρια δεν θεωρούσα ότι θα προσέγγιζε.

Η έρευνα, προϊόν της μελέτης της ζωής των γυναικών αρχιτεκτόνων, δεν θα μπορούσε να ενταχθεί σε ένα μόνο επιστημονικό πεδίο. Εντάσσεται στον ευρύτερο χώρο της έμφυλης μελέτης του αστικού χώρου και εμπεριέχει στοιχεία από τη φεμινιστική έρευνα για την γυναικεία εργασία και την καθημερινότητα.

Βασικές αρχές της ερευνητικής διαδικασίας αποτελούν ακόμα ο **αναστοχασμός** και η **αυτοαναφορικότητα** καθώς ο εαυτός γίνεται μέσο και αντικείμενο προς διερεύνηση (δες ενότητα 2.4.).

3.3. Η πραγματοποίηση των συνεντεύξεων

Για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων επιδιώχθηκε να διασφαλιστεί η ελεύθερη επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνήτριας και αφηγητριών μέσω της χρήσης ενός ευέλικτου σχήματος αφήγησης χωρίς την παρουσία ενός αυστηρού και δομημένου ερωτηματολογίου (Thompson 2002).

Στην αρχή έγινε ένας **οδηγός συνέντευξης** ο οποίος περιελάμβανε τα θέματα της έρευνας (Παράρτημα: Οδηγός Συνέντευξης και Θέματα Συνέντευξης). Ο οδηγός αυτός αποτέλεσε ένα βασικό πλάνο θεμάτων -εγγεγραμμένων τη στιγμή της συνέντευξης στο μυαλό μου- στα οποία θα ήθελα να αναφερθούν οι συνομιλήτριές μου.

Πριν από κάθε συνέντευξη επικοινωνούσα με τις υποψήφιες αφηγήτριες ώστε να καθοριστεί η διαδικασία που θα ακολουθήσουμε. Κατά τη συνάντησή μας, ο αρχικός μου στόχος ήταν να δημιουργηθεί κλίμα εμπιστοσύνης που θα επέτρεπε στις αφηγήτριες να νιώσουν άνετα. Για τον σκοπό αυτό, μετά τις πρώτες συστάσεις, τους γνωστοποιούσα τη θεματική και το πλαίσιο της έρευνας καθώς και τους λόγους για τους οποίους τις επέλεξα. Τις διαβεβαίωνα ότι θα διαφυλαχθεί η ανωνυμία τους και ζητούσα την άδειά τους να ηχογραφήσω ή και να βιντεοσκοπήσω τη συνέντευξη.

Αρχικά, έγιναν 4 δοκιμαστικές συνεντεύξεις και μία "αυτοσυνέντευξη", από τις οποίες καθορίστηκε η διαδικασία που ακολούθησα στις επόμενες. Στην πρώτη συνέντευξη ζητήθηκε από τη συνομιλήτριά μου να αφηγηθεί την ιστορία της ζωής της. Η ερώτηση αυτή άφησε εκτός αφήγησης σημαντικά ζητήματα της παρούσας έρευνας όπως η καθημερινότητα, οι σχέσεις με τους συντρόφους, τα κριτήρια επιλογής τόπων ζωής κ.ά. Αυτή η αδυναμία της πρώτης συνέντευξης με οδήγησε στην απόφαση να προσθέσω μία ακόμα ερώτηση, την "αφήγηση της καθημερινότητας", και στην τέταρτη συνέντευξη την "περιγραφή των τόπων ζωής".

Παρατήρησα επίσης ότι όσο πιο μικρή και σαφής ήταν η αρχική ερώτηση, χωρίς να ζητάω εξειδικευμένες πληροφορίες, χωρίς να ιεραρχώ θεματικές ή να υποβάλω οπτικές, τόσο πιο πλούσιες ήταν οι αφηγήσεις. Απέφυγα τη χρήση των λέξεων "αρχιτέκτονας" και "γυναίκα" στις αρχικές ερωτήσεις γιατί οδηγούσαν τις αφηγήσεις σε συγκεκριμένες οπτικές.

Επεδίωξα επίσης οι ερωτήσεις να γίνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αποκρίνονται με προκατασκευασμένες απαντήσεις. Ωστόσο η αρχική παρουσίαση εκ μέρους μου του θέματος της έρευνας και του πλαισίου που την πραγματοποιώ καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τα θέματα που αφηγήθηκαν καθώς οι αφηγήτριες φίλτραραν βάσει (και) αυτών τις ιστορίες της ζωής τους.

Κάθε συνέντευξη περιλάμβανε 3 κύρια θέματα:

1. Την αφήγηση ζωής (Θα ήθελα να μου αφηγηθείς την ιστορία της ζωής σου)
2. Την αφήγηση της καθημερινότητας - μια μέρα εργάσιμη και μία αργίας (Θα ήθελα να αφηγηθείς πώς περνάς μια μέρα με δουλειά/χωρίς δουλειά)
3. Την περιγραφή του χώρου εργασίας, της κατοικίας και της γειτονιάς (Θα ήθελα να μου περιγράψεις το σπίτι σου, τη γειτονιά σου, τον χώρο που δουλεύεις)

Στη συνέχεια ακολουθούσαν ερωτήσεις κατανόησης σε σημεία που υπήρξαν κενά ή ασάφειες. Τέλος έγιναν ερωτήσεις αξιολόγησης ή κρίσεων. Στη διάρκεια της συνέντευξης προσπαθούσα να μη διακόπτω τις αφηγήτριες, αν και υπήρξαν κάποιες φορές που τις ενθάρρυνα να πουν περισσότερα.

Ακολουθούσε η αποτίμηση της διαδικασίας της συνέντευξης από τις αφηγήτριες, στην οποία συχνά ανέφεραν ότι αποτέλεσε ένα είδος "ψυχανάλυσης" που τις έβαλε σε διαδικασία σκέψης και έβγαλε στην επιφάνεια ζητήματα που δεν τα είχαν σκεφτεί ή συζητήσει, τους έδωσε την ευκαιρία να κάνουν μια ανασκόπηση στο παρελθόν και στις εμπειρίες τους σε αυτό, να αντιμετωπίσουν με νέο μάτι δυσκολίες που αντιμετώπισαν και να αναθεωρήσουν τη στάση τους για το μέλλον.

Στο τέλος των συνεντεύξεων ακολουθούσε μια μικρή ελεύθερη συνομιλία μεταξύ μας. Σε πολλές περιπτώσεις η διαδικασία αυτή ήταν ιδιαίτερα σημαντική καθώς συζητήθηκαν ζητήματα που έμειναν έξω από τις αφηγήσεις, κυρίως όμως γιατί επιτεύχθηκε μια πιο ισότιμη σχέση εφόσον δόθηκε στις αφηγήτριες η ευκαιρία να μάθουν και αυτές για μένα, συζητώντας μαζί μου.

Η εμπειρία που αποκτούσα σταδιακά οδήγησε σε μεγαλύτερη ευελιξία ως προς τον τρόπο πραγματοποίησης των συνεντεύξεων, ο οποίος κάθε φορά καθοριζόταν από την ιδιαίτερη σχέση που αναπτυσσόταν μεταξύ της εκάστοτε ερευνητικής δυάδας. Οι ερωτήσεις επανακαθορίζονταν σε κάθε νέα συνέντευξη όπως και η συνολική διαδικασία. Για παράδειγμα δεν ήταν λίγες οι φορές που οι αφηγήσεις ήταν τόσο αυθόρμητες και καταγιστικές που εκτός από την αρχική ερώτηση και κάποιες ακόμα διευκρινιστικές, δεν χρειάστηκε να κάνω άλλες. Κάθε συνομιλήτρια χάραξε με τον δικό της τρόπο την αφηγηματική της διαδρομή και οδήγησε σε διαφορετικές πορείες τη διαδικασία της συνέντευξης. Υπήρξαν ακόμα περιπτώσεις που οι αφηγήτριες δεν αναφέρθηκαν σε όλα τα θέματα του οδηγού, επέλεξα όμως να μην ρωτήσω επισταμένως πάνω σε αυτά, θεωρώντας

ότι είναι πιο σημαντικό να είναι αυθόρμητη η αφήγηση παρά να "πιεστούν" να μιλήσουν για όσα ήθελα εγώ.

Σύμφωνα με την Rosenthal (1995) ο ρόλος της ερευνήτριας είναι να διευθύνει και να συντονίζει ορθά τη συνέντευξη, να έχει τον διακριτικό έλεγχο της πορείας της σύμφωνα με τις επιλογές της, να υποβοηθά στην ενεργοποίηση της μνήμης της αφηγήτριας, να της εξασφαλίζει άνεση και εμπιστοσύνη ώστε αυτή να μπορέσει να αποκαλύψει και αρνητικές, δύσκολες ή δυσάρεστες εμπειρίες. Να είναι επίσης μια προσεκτική ακροάτρια που με τις παρεμβάσεις της συμμετέχει και η ίδια στην οργάνωση της αφήγησης.

Στη διάρκεια των συνεντεύξεων οι παρεμβάσεις μου στόχο είχαν τη δημιουργία ενός κλίματος που θα επέτρεπε στις συνομιλήτριές μου να ανοιχτούν και να διηγηθούν τη ζωή τους. Οι ερωτήσεις μου προσπάθησα να είναι διατυπωμένες ουδέτερα ώστε να ωθήσουν τη συνέχιση της αφήγησης χωρίς να κατευθύνουν την αφηγήτρια ή να φανερώσουν τις στάσεις και τις αντιλήψεις μου για όσα λέει. Η αποφυγή "περιέργειας" για τη ζωή των συνομιλητριών μου και ο καθορισμός των λεπτών ορίων μεταξύ έρευνας και "κουτσομπολιού" ήταν ένα ζήτημα που με απασχόλησε στην πραγματοποίηση όλων των συνεντεύξεων. Επέλεξα προσεκτικά τις ερωτήσεις, ακόμα και στα σημεία που είχα μεγάλη "περιέργεια" να ρωτήσω περισσότερα στοιχεία, θεωρώντας ότι μια διαφορετική στάση θα είχε αντίκτυπο στη σχέση μου με την συνομιλήτρια και στην αφήγησή της και ότι θα ήταν "κακοποιητική" απέναντί της. Η επιλογή αυτή μπορεί να στέρησε από την έρευνα κάποιες πληροφορίες, αν και σε άλλες περιπτώσεις πέτυχε την εμπιστοσύνη και το μεγαλύτερο "άνοιγμα" των αφηγητριών. Αξιολογώντας τελικά τον τρόπο που έθεσα τις ερωτήσεις, κρίνω ότι θα μπορούσα να είμαι περισσότερο διεισδυτική χωρίς να γίνομαι ενοχλητική. Από την άλλη πλευρά όμως πολλές από τις εξηγηματικές ερωτήσεις και τις ερωτήσεις αξιολόγησης θα μπορούσα να τις είχα αποφύγει, καθώς λίγες φορές προσέθεσαν καινούργια στοιχεία στις αφηγήσεις, ενώ συχνότερα έκαναν τις συνομιλήτριες να επαναλάβουν με άλλα λόγια όσα προηγουμένως είχαν πει.

Οι συνεντεύξεις, με τη συγκατάθεση της κάθε αφηγήτριας, μαγνητοφωνήθηκαν και οι μισές βιντεοσκοπήθηκαν επιπλέον¹⁵.

3.4. Η σχέση ερευνήτριας - αφηγητριών

Πιο ουσιαστικές όμως από την πρακτική διαδικασία πραγματοποίησης των συνεντεύξεων, για τη μορφή και το περιεχόμενο των αφηγήσεων που παράχθηκαν, ήταν οι

---

15 Χρησιμοποιήθηκαν τα εξής μέσα καταγραφής: Ψηφιακό Μαγνητόφωνο OLYMPUS VN-6800PC, μικρού μεγέθους ώστε να είναι διακριτικό, Ψηφιακή κάμερα SONY (AVCHD) με μικρό τρίποδο, ψηφιακό μαγνητόφωνο TASCAM DR-100MKII (σε μια συνέντευξη). Τα ηχητικά και οπτικοακουστικά αρχεία φυλάσσονται σε σκληρό δίσκο

δι-υποκειμενικές σχέσεις ερευνήτριας-αφηγητριών και τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά που έφεραν στην ερευνητική συνάντηση η κάθε μία από τις 15+1 αρχιτέκτονες της έρευνας.

Στη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε εμένα και τις αφηγήτριες σχέσεις που οδήγησαν κάποιες φορές σε έντονα συναισθήματα που αφορούσαν είτε τον ίδιο μου τον εαυτό, είτε τις συνομιλήτριές μου. Ο προβληματισμός μου σε σχέση με αυτά ήταν έντονος ιδιαίτερα σε περιπτώσεις προσωπικής ταύτισης ή απομάκρυνσης με συγκεκριμένες αφηγήσεις και αφηγήτριες. Έτσι άλλες φορές νιώθοντας "συμ-πάθεια", κατανόηση ή ταύτιση και άλλες νιώθοντας θυμό, αγανάκτηση ή αντιπαλότητα για τη συνομιλήτρια και την αφήγησή της, αναρωτήθηκα κατά πόσο αυτά τα συναισθήματα επιτρέπουν την "ψύχραιμη" και "λογική" ανάλυση του θέματος. Αρκετές φορές επίσης αναρωτήθηκα το πώς τα στοιχεία της προσωπικότητάς μου καθόρισαν τις σχέσεις που δημιουργήθηκαν και το αν οδήγησαν μέσω της διάδρασής μου με τις αφηγήτριες, σε συγκεκριμένες αφηγήσεις.

Η φεμινιστική, αναστοχαστική έρευνα, υπογραμμίζει το στοιχείο της **αλληλεπίδρασης**, μεταξύ της ερευνήτριας και της ερευνώμενης, ως βασικό συστατικό της έρευνας, που βρίσκεται στο επίκεντρο της συνέντευξης και καθορίζει την συζήτηση. Η ερευνήτρια οφείλει να παρακολουθεί τη σχέση της με το υποκείμενο της έρευνας, να αναγνωρίζει και να αναλύει τις αντιδράσεις, τις συγκινήσεις και τα συναισθήματα (θυμός, αμηχανία, ευχαρίστηση, εγγύτητα κ.ά.) που αναπτύσσονται στην ερευνητική σχέση τόσο στην αφηγούμενη όσο και στην ίδια. Οφείλει επίσης να αναγνωρίζει τις σχέσεις δύναμης και να χρησιμοποιεί ως ερευνητικό εργαλείο όσα βλέπει, καταλαβαίνει και αισθάνεται κατά τη διάρκεια αυτής της σχέσης, ώστε να ενεργοποιεί την αναστοχαστική πρακτική (Ιγγλέση 2001). Η Lynd (1993) υποστηρίζει ότι η ερευνήτρια αν και ορίζει το θέμα της έρευνας και γνωρίζει τις τεχνικές της συνέντευξης δεν είναι η "κυρίαρχη του παιχνιδιού". Η κάθε αφηγήτρια από την πλευρά της γνωρίζει πολύ καλά τη ζωή της και μπορεί να αποφασίσει το πώς θα χειριστεί την συνέντευξη, να επιλέξει τι (δεν) θα πει και πώς (Βερβενιώτη 2003).

Η σχέση που ανέπτυξα με κάθε συνομιλήτρια διαφοροποιείται σαφώς, όπως περιγράφεται στην επόμενη ενότητα, σε όλες όμως τις περιπτώσεις η στάση τους ήταν πολύ ανοιχτή από την πρώτη προσέγγισή τους. Τα κοινά βιώματα και η κοινή γλώσσα επικοινωνίας δημιούργησαν μια αρχική αίσθηση οικειότητας, που έδωσε τη δυνατότητα να εξελιχθεί πιο εύκολα η προσωπική μας επαφή. Στην πρώτη - αρχική αίσθηση οικειότητας συνέβαλε και ο τρόπος προσέγγισής τους, αρχικά μέσω του φιλικού μου κύκλου και στη συνέχεια με τη μεσολάβηση άλλων γνωστών που έκαμψε όποια επιφυλακτικότητα πιθανώς είχαν αρχικά. Το αίσθημα οικειότητας αποτυπώνεται και στον μεταξύ μας λόγο, όπως για παράδειγμα στη χρήση του ενικού αριθμού.

Στη διάρκεια των συνεντεύξεων, η συναισθηματική μου εμπλοκή ήταν μεγάλη. Ήμουν εκεί, άκουγα με τεντωμένες κεραίες, και οι αφηγήσεις μου δημιουργούσαν συναισθήματα, κάποιες φορές, κατ' εκτίμηση, κοινά με των αφηγητριών και κάποιες αυτόνομα, δικά μου. Τα συναισθήματα που μου δημιουργήθηκαν στη διάρκεια των συνεντεύξεων, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν συζητήθηκαν με τις συνομιλήτριές μου, υπήρξαν όμως και άλλες φορές, κυρίως όταν ήταν έντονα, που έγινε μια νύξη σε αυτά. Όμως θεωρώ ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα συναισθήματά μας δεν μας έφεραν πιο κοντά. Μοιάζει ότι κάθε μία ζούσε στον δικό της κόσμο: οι αφηγήτριες στην ιστορία τους και στα συναισθήματα που τους γεννούσε και εγώ στον δικό μου κόσμο και στα συναισθήματα που μου γεννούσαν αυτά που άκουγα συνδυαζόμενα με τα δικά μου βιώματα. Και κάπου ανάμεσα γινόταν η συνάντηση αυτών των "κόσμων" μας που τελικά με έκανε να νιώθω πιο κοντά στις αφηγήτριες.

Με λίγες από τις αφηγήτριες η "φυσική" επαφή μας περιορίστηκε στο χρόνο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, με όσες γνωριζόμασταν από πριν ξαναβρεθήκαμε λίγες ή περισσότερες φορές. Κάποιες φορές οι συνεντεύξεις ήταν μια αφορμή για νέες στενότερες σχέσεις που σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις οδήγησαν σε καλές φιλίες. Υπήρξαν ακόμα κάποιες αφηγήτριες με τις οποίες βρεθήκαμε σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Η συνέντευξη που είχε προηγηθεί ήταν μια αφορμή να ξαναμιλήσουμε υπό άλλες συνθήκες, πιο "ισότιμα" αυτή τη φορά. Μάλιστα δυο γυναίκες προσφέρθηκαν να πουν και τη συνέχεια της ζωής τους. Όμως ακόμα και με αυτές που δεν "ξαναβρεθήκαμε" η παρουσία τους στη ζωή μου είναι συνεχής. Όλες οι αφηγήτριες μία - μία είναι σαν να με "συντροφεύουν" κάθε στιγμή, είτε όταν γράφω τη διατριβή, είτε όταν βρίσκομαι με άλλες φίλες -αρχιτέκτονες και μη- και ξανακούω τα λόγια τους. Αν και αναγνωρίζω ότι αυτές οι σχέσεις δεν είναι αμφίδρομες, είναι σημαντικές.

3.5. Η ερευνήτρια

Κύριος προβληματισμός κατά τον σχεδιασμό της έρευνας ήταν ο προσδιορισμός του ρόλου μου ως ερευνήτριας. Εκτός από τις σχέσεις που ανέπτυξα με τις αφηγήτριες, με απασχόλησε το πώς ως "αυτόνομη" ύπαρξη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, εμπειρίες και αξίες θα εμπλεκώ στην ερευνητική διαδικασία και πώς αυτές θα επηρεάσουν στη συνέχεια την ανάλυση του υλικού.

Σύμφωνα με τον Plummer (2000) ο ερευνητής δεν είναι απλώς ένα μέσο για την ανακάλυψη της γνώσης, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ο *"κατασκευαστής της γνώσης"*. Από αυτή την άποψη είναι απαραίτητο να εξεταστούν οι προσωπικές και κοινωνικές κοσμοθεωρίες του που οδηγούν στην κατασκευή της γνώσης. Η σύγχρονη κοινωνική έρευνα και ιδιαίτερα η φεμινιστική έχει απομακρυνθεί από την λογική ότι η ερευνήτρια πρέπει να μείνει εκτός έρευνας γιατί η εμπλοκή της θα ήταν άτοπη, ακαλαίσθητη, μη επιστημονική, εγωιστική και ευτελής, αναγνωρίζει όμως την ανάγκη να αναδειχθεί το σημείο θέασης και η θέση της ερευνήτριας στην έρευνα. Η έρευνα δεν θεωρείται ανεξάρτητη από την προσωπική βιογραφία και τα κοινωνικά συμφραζόμενα της ερευνήτριας. Η ερευνήτρια ανάλογα με τις θέσεις της, επιλέγει τα ερωτήματα της έρευνας, τον τρόπο πραγματοποίησής, ανάλυσης, ερμηνείας του υλικού και τον τρόπο παρουσίασης. Είναι σημαντικό επομένως να γίνονται γνωστά τα κριτήρια αυτών των επιλογών (Ιγγλέση 2001, Λυδάκη 2001, Καλαντίδης 2009). Πρέπει επίσης να γίνεται γνωστή η τοποθέτηση (positionality) της ερευνήτριας δηλαδή το πού ανήκει κοινωνικά, φυλετικά, θρησκευτικά, ταξικά κλπ. (Ιγγλέση 2001).

Θεωρώντας ότι είναι απαραίτητο για την πραγματοποίηση της έρευνας να αναγνωρίσω εγώ πρώτα τα στοιχεία της προσωπικότητάς μου και της δικής μου βιογραφίας και πορείας ζωής, ούτως ώστε να μπορώ να κατανοήσω κάτω από ποιο πρίσμα διαβάζω τις αφηγήσεις, αποφάσισα να κάνω μια "αυτοσυνέντευξη". Το υλικό αυτής της συνέντευξης δεν χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα, αποτέλεσε όμως έναν τρόπο αύξησης της αυτογνωσίας μου, η οποία είναι απαραίτητη για τις ερευνητικές επιλογές που έκανα. Μου έδωσε την ευκαιρία να κάνω μία σε βάθος προσωπική αναμόχλευση των εμπειριών μου από τον χώρο της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης και πρακτικής και της ζωής μου ως εργαζόμενης γυναίκας και μητέρας, η οποία έθεσε τους πρώτους προβληματισμούς και ζητήματα προς διερεύνηση που απασχόλησαν την έρευνα. Παράλληλα σε όλες τις φάσεις της έρευνας επεδίωξα να χρησιμοποιήσω αναστοχαστικά τις προσωπικές μου εμπειρίες και τα συναισθήματα ενεργοποιώντας όλες τις δεξιότητες (γνωστικές, συναισθηματικές, αντιληπτικές και διαισθητικές).

Η προσωπική τοποθέτηση

Γεννήθηκα το 1975 και ζω με τον σύζυγό μου Δήμο Π. και τα τρία μας παιδιά (11, 8, 3 ετών) στην Αγία Παρασκευή. Εγκατασταθήκαμε εδώ το 2009, μετά από μια 10ετή παραμονή (μόνη ή με το σύντροφό μου ή με τη γονεϊκή οικογένεια) στους Αμπελόκηπους, στα Τρίκαλα και στα Εξάρχεια.

Η πατρική/μητρική μου οικογένεια έχει 4 μέλη: τους γονείς μου, εκπαιδευτικούς στο επάγγελμα και συνταξιούχους τα τελευταία χρόνια και τον αδερφό μου που είναι μουσικός και οργανοποιός. Μέχρι την ηλικία των 23 ετών, μεγάλωσα στην Αγία Παρασκευή μαζί τους. Ο τόπος καταγωγής μου -συνοικία "πλούσια" σύμφωνα με τα στερεότυπα, το επάγγελμα και η μόρφωση των γονιών μου θα μας κατέτασσαν στην μικροαστική τάξη των (μορφωμένων) υπαλλήλων. Όμως οι υπόλοιπες συνθήκες ζωής, μεταξύ των οποίων και η καταγωγή των γονιών μου -εργατική/αστική και αγροτική αντίστοιχα-, οι οποίες συνεπάγονται συγκεκριμένους τρόπους ζωής που δεν μεταλλάσσονται τόσο εύκολα, έκανε όλα τα μέλη της οικογένειας, ακόμα και τα νεότερα, να ακροβατούμε μεταξύ μικρής -αστικής και εργατικής τάξης¹⁶.

Σπούδασα Συντήρηση Αρχαιοτήτων στο ΤΕΙ Αθήνας, σπουδές οι οποίες για πρώτη φορά μου άνοιξαν συστηματικά μια πόρτα στην επιστημονική γνώση, και στη συνέχεια Αρχιτεκτονική στο ΕΜΠ (2000-2005). Το να γίνω αρχιτέκτονας ήταν ένα παιδικό όνειρο, μοναδική αφορμή για το οποίο υπήρξαν οι επισκέψεις μου σε ένα φιλικό σπίτι που με μάγεψε, πιθανά σχεδιασμένο από το "εργαστήριο 66". Άλλη επαφή με το επάγγελμα του αρχιτέκτονα πριν την προετοιμασία για τις σπουδές δεν είχα.

Η βασική επαγγελματική μου εμπειρία ξεκινά, μόνιμη αλλά όχι σταθερή, από την ηλικία των 23 ετών ως συντηρήτρια στην Εθνική Πινακοθήκη και στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, ενώ όλα τα χρόνια των σπουδών στην Αρχιτεκτονική και για μικρά διαστήματα μετά δούλεψα σε αρχιτεκτονικά γραφεία. Η δεκαετία αυτή μέχρι να γεννήσω το πρώτο μου παιδί στα μέσα του 2007, ήταν ένα διάστημα πολύωρης και κοπιαστικής εργασίας, κυρίως σε αρχιτεκτονικά γραφεία, και ταυτόχρονων σπουδών.

Από το 2005 εργάζομαι ως καθηγήτρια δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, επιλογή που σχετίζεται με την επιθυμία για πιο "ανθρώπινη" δουλειά με σταθερό ωράριο, την επιθυμία να κάνω παιδιά και να τα μεγαλώσω χωρίς να "λείπω", τη δυνατότητα να συνεχίσω τις σπουδές μου και να έχω πλεονεκτήματα όπως άδειες μητρότητας, άδειες για σπουδές κλπ

---

16 Η τάξη είναι κάτι πολύ περισσότερο από τον ορισμό του Μαρξ της σχέσης με τα μέσα παραγωγής. Η τάξη είχε να κάνει με τη συμπεριφορά σου, με τα καθήκοντά σου, με το πώς μάθαινες να συμπεριφέρεσαι, με το τι περιμένεις από τον εαυτό σου και από τους άλλους, με την αντίληψή σου για το μέλλον, με το πώς καταλαβαίνεις τα προβλήματα και τα λύνεις, με το πώς σκέφτεσαι, νιώθεις, πράττεις (Rita Mae Brown 1974).

και την ανάγκη για ένα μόνιμο και σταθερό εισόδημα που θα μου παρείχε οικονομική εξασφάλιση. Η δουλειά στα γραφεία, όπως την γνώριζα μέχρι τότε δεν ήταν ακριβώς αυτό που επιθυμούσα. Αν και αρκετά δημιουργική, ήταν άχαρη και μοναχική και συνήθως δεν άφηνε πολλά περιθώρια δράσης. Έχοντας την πεποίθηση ότι η αρχιτεκτονική είναι μια πράξη που πρέπει να έχει στόχο την καλύτερη ζωή του ανθρώπου, δεν μπορούσα να βρω πώς μπορούσε αυτό να γίνει με τις ισχύουσες συνθήκες εργασίας.

Σήμερα, εργάζομαι ως καθηγήτρια σε Επαγγελματικό Λύκειο στο Μενίδι (Αχαρνές). Η δουλειά αυτή, που την άσκησα σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας (Τρίκαλα, Κόρινθος, Θήβα, Λιβαδειά) και συνοικίες της Αθήνας (Ηλιούπολη, Σεπόλια, Αμπελόκηποι, Χαλάνδρι), μεταξύ άλλων εμπλούτισε, μέσω της εμπειρίας, τη θεωρητική μου σκέψη σε ζητήματα κατοίκησης, πολεοδομίας, κοινωνικών σχέσεων, πολιτικής, έμφυλων σχέσεων και τρόπων ζωής και βίωσης της καθημερινότητας σε σχέση -μεταξύ άλλων- με το φύλο, την τάξη, την εθνική καταγωγή, την ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα και τα χαρακτηριστικά του τόπου. Αν και πάντα υπάρχει λύπη "γιατί δεν κάνω αρχιτεκτονική", η εμπειρία μου στην εκπαίδευση είναι εξαιρετικά εποικοδομητική και ενδιαφέρουσα και γεμάτη από τις χαρές (και τις λύπες) της ανθρώπινης επαφής.

Η πορεία της ζωής μου, κυρίως όμως η ανάγκη να κατανοήσω τους λόγους που την ακολούθησα, με οδήγησαν στο θέμα της διατριβής. Αρχικό έναυσμα αποτέλεσαν οι δυσκολίες που αντιμετώπισα με τη γέννηση της κόρης μου, οι οποίες αυτόματα με κατέταξαν από τη θέση της ανεξάρτητης και δραστήριας νεαρής γυναίκας σε μια κατάσταση διαρκώς αυξανόμενων δεσμεύσεων και περιορισμών. Παρά την (ξέφρενη) χαρά της παρουσίας της κόρης στη ζωή μου, οι παράπλευρες συνέπειες ήταν απολύτως δεσμευτικές: Οι δουλειές του σπιτιού που αυτόματα αυξήθηκαν και η επαναδιαπραγμάτευση του καταμερισμού τους, οι δεσμεύσεις της ευρύτερης οικογένειας, η οποία ξαφνικά προέβαλε σε ρόλο βοηθητικό αλλά και δεσμευτικό, μεταφέροντας μαζί της όλα τα στερεότυπα και τις προσδοκίες, αλλά και τα πρακτικά ζητήματα έλλειψης ελεύθερου χρόνου, έλλειψης υποστήριξης, οργάνωσης της καθημερινότητας, κυρίως όμως η συνειδητοποίηση της ταχέως μεταβαλλόμενης ταυτότητάς μου. Όλα αυτά, ενεργοποίησαν σκέψεις που μέχρι τότε δεν είχαν βγει στην επιφάνεια.

Μέχρι τότε η στάση μου απέναντι σε οποιαδήποτε έμφυλη προσέγγιση διερεύνησης και ερμηνείας της ζωής ήταν αρνητική ή τουλάχιστον ουδέτερη. Με τη γέννηση της κόρης μου, όμως, τα ζητήματα των έμφυλων σχέσεων και των ρόλων των γυναικών πρόβαλαν ξαφνικά μπροστά μου και (νομίζω ότι) άρχισα να σκέφτομαι πράγματα που άκουγα την μητέρα μου να λέει όσο εγώ ήμουν παιδί. Ο "επίπονος" τρόπος που είχα έρθει σε επαφή με τον ακτιβιστικό φεμινισμό της δεκαετίας του '80 και κυρίως η σύνδεσή του με την "έλλειψη" της μητέρας μου, η οποία ήταν "εκεί, με τις φεμινίστριες", ήταν ο κύριος λόγος νομίζω αυτής της αρχικά αρνητικής στάσης. (Βέβαια, δεν ήταν λίγες οι φορές που μου

άρεσε η "επιβεβλημένη" συμμετοχή μου -λόγω της έλλειψης πού να με αφήσει ή ίσως εξαιτίας μιας πρωτοβουλίας να με εκπαιδεύσει από νωρίς- σε μικρές ομάδες σε σπίτια¹⁷, σε πορείες, συγκεντρώσεις, φεστιβάλ κ.ά.)

Στην αρχικά αρνητική μου στάση συνέβαλε επίσης το γεγονός ότι ζώντας την παιδική και εφηβική μου ηλικία τις δεκαετίες του '70, '80 και '90 και έχοντας την ταυτόχρονη εμπειρία της οικογένειάς μου, των οικογενειών των γιαγιάδων μου αλλά και των οικογενειών των φίλων μου, πίστευα ότι τα "πράγματα" έχουν αλλάξει και οι ανισότητες μεταξύ των φύλων είναι παρωχημένες, αφού "ο μπαμπάς μου έκανε δουλειές στο σπίτι", επομένως ήταν άτοπη κάθε συζήτηση ή διεκδίκηση για αυτό το ζήτημα που ήταν και το μοναδικό που έβλεπα να αντιμετωπίζουν "οι γυναίκες". Φυσικά ο στενός αυτός τρόπος να διαβάζω τον κόσμο γύρω μου, με μια επιφανειακή ανάγνωση αποκλειστικά των δικών μου εμπειριών, απέκρυπτε άλλες πραγματικότητες, τις οποίες είδα μεγαλώνοντας και πολλές ακόμα που δεν είδα.

Στις προπτυχιακές σπουδές, οι προσεγγίσεις μου στις σχεδιαστικές και θεωρητικές εργασίες ήταν "άφυλες", τουλάχιστο στο συνειδητό επίπεδο. Σημαντική εξαίρεση, αν και ασυνείδητη, αποτέλεσε η διπλωματική εργασία¹⁸ στην οποία με τη συνεργάτιδά μου, την Αργυρώ Κλιαμενάκη δουλέψαμε ένα θέμα με προεκτάσεις σε "θέματα γυναικεία": τη στοά της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, την "ανάγνωση" του τοπίου της, την αποκάλυψη της σημασίας που είχε στην αρχαιότητα ως ένας "γυναικείος τόπος" και την πρόταση ήπιων παρεμβάσεων με στόχο να αναδειχθεί το πνεύμα αυτό, η ταυτότητα του τόπου και ο (έμφυλος) χαρακτήρας του. Η πρώτη μου συνειδητή επαφή με κείμενα του φεμινισμού και κυρίως με το θέμα της έμφυλης διάστασης των καθημερινών πρακτικών και του χώρου έγινε μέσω του προπτυχιακού μαθήματος "Φύλο και Χώρος", διδάσκουσες Ντ. Βαΐου, Α. Βρυχεία και Ρ. Λυκογιάννη και "Έμφυλες πολιτισμικές προσεγγίσεις του αστικού χώρου" του ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική και Σχεδιασμός του Χώρου, Κατεύθυνση: Πολεοδομία - Χωροταξία και διδάσκοντες την Ντ. Βαΐου και Γ. Μαρνελάκης. Κάποια πρώτα ζητήματα φύλου διαπραγματεύτηκαν, επίσης στη διπλωματική εργασία¹⁹ των μεταπτυχιακών σπουδών.

Σημαντική επίσης για την πραγματοποίηση της παρούσας έρευνας ήταν η συμμετοχή μου στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας της Αθήνας, η οποία, αν και είχε σαν αρχικό κίνητρο την εκπαίδευση στον τρόπο που πραγματοποιούνται οι συνεντεύξεις, στη φιλοσοφία πάνω στην οποία στηρίζεται η προφορική ιστορία και στους τρόπους ανάλυσης των

---

17 ένα από αυτά με οδήγησε στην απόφαση να γίνω αρχιτέκτονας

18 "Ανάγνωση τοπίου – επεμβάσεις στον μείζονα χώρο του ναού της Αρτέμιδος στην Βραυρώνα", 2005 (επιβλέπουσα Ν. Μάρδα, σύμβουλοι: Μ. Μαρλαντή, Μ. Μαντουβάλου).

19 "Η εργασία, ο χώρος και ο χρόνος. Διερεύνηση στην περιοχή των Αμπελοκήπων " (2008), επιβλέπουσα Ντίνα Βαΐου

συνεντεύξεων, συνέβαλε σε πολύ περισσότερα, κυρίως όμως στην ενθάρρυνσή μου να χρησιμοποιήσω τις προφορικές αφηγήσεις και να χαράξω τον δικό μου τρόπο έρευνας. Πολύ σημαντικές για αυτό ήταν οι συζητήσεις μου με τα άλλα μέλη της ομάδας κυρίως όμως με την επιστημονικά υπεύθυνη Τ. Βερβενιώτη και την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ρ. Βαν Μπούσχοτεν.

Η συμμετοχική παρατήρηση

Τον προβληματισμό για τον ρόλο μου ως ερευνήτριας και τη θέση μου στην έρευνα άλλες φορές περιέπλεξε και άλλες διευκόλυνε η σχέση μου με το "ερευνητικό πεδίο", καθώς αποτελώ αυτό που στην κοινωνική έρευνα ονομάζεται "εσωτερική παρατηρήτρια" (ΕΠΙ), ως γυναίκα αρχιτέκτονας που ζω και εργάζομαι στον ίδιο χώρο και χρόνο. Η έρευνα δεν έχει ως "υλικό μελέτης" μόνο τις βιογραφικές αφηγήσεις, αλλά και τη συνεχόμενη παρατήρηση του νοητικού και υλικού χώρου τον οποίο μελετώ, μέσα στον οποίο ταυτόχρονα ζω. Υπ' αυτή την έννοια η παρατήρηση του πεδίου είναι συμμετοχική, όπως συχνά προτείνεται στη φεμινιστική έρευνα (Καλαντίδης 2011).

Το γεγονός αυτό με απομακρύνει πλήρως από το πρότυπο της "ουδέτερης παρατηρήτριας" ή της "επιστημονικής απόστασης", οι οποίες ούτως ή άλλως δεν αποτελούν στόχους της έρευνας. Η ταυτόχρονη ταυτότητά μου ως ερευνήτρια και ερευνώμενη αμφισβητεί τον διαχωρισμό αυτού που ερευνά και αυτού που ερευνάται καθώς είμαι εκεί, επηρεάζω και επηρεάζομαι από το πεδίο το οποίο προσπαθώ να κατανοήσω με όσες εμπειρίες είχα ή απέκτησα μέσα σε αυτό. Ταυτόχρονα όμως στέκομαι και σε μια απόσταση από το πεδίο καθώς η σχέση μου με τον "κύκλο των αρχιτεκτόνων" είναι κυρίως κοινωνική και λιγότερο επαγγελματική και συχνά νιώθω ότι διαφοροποιούμαι λόγω διαφορετικών προγενέστερων εμπειριών και αφετηρίας.

Η παρατήρηση στο υπό έρευνα πεδίο ξεκίνησε πολύ πριν από τον καθορισμό του θέματος της έρευνας και συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της πραγματοποίησής της. Αφορά τη διαδικασία διακριτικής αλλά συνεχούς και συνειδητής παρατήρησης καταρχήν της ζωής μου και δευτερευόντως της ζωής των κοντινών μου γυναικών σχετικά με τα θέματα που διαπραγματεύεται η έρευνα. Αφορά ακόμα τις άτυπες συζητήσεις που έκανα με τις αρχιτέκτονες φίλες μου, αλλά και με φίλες που εργάζονται σε άλλα αντικείμενα πάνω σε ειδικά θέματα που προέκυψαν από τις αφηγήσεις στα οποία θα ήθελα και τη δική τους ματιά σαν έναν τρόπο ενίσχυσης ή διαφοροποίησης των προσωπικών μου παρατηρήσεων.

Στα σχεδόν 10 χρόνια που διήρκεσε η έρευνα κράτησα σημειώσεις από γεγονότα, σκέψεις, αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών, φωτογραφίες από αφίσες και γκράφιτι που θεώρησα ότι σχετίζονται με την έρευνα. Όλα αυτά συγκεντρωμένα στα "κίτρινα τετράδια" αποτέλεσαν σημαντικό υλικό που μελέτησα κατά την ανάλυση του αφηγηματικού υλικού και πολλές φορές επιβεβαίωσαν τις ερμηνείες μου, άλλες με ώθησαν

να τις "αμφισβητήσω" και να ψάξω για δεύτερες και τρίτες αναγνώσεις, να διερευνήσω περισσότερο το "γιατί" και το "πώς" των αφηγήσεων. Ο συνδυασμός της προσωπικής παρατήρησης με τη μελέτη των συνεντεύξεων αποτελεί έναν ολοκληρωμένο τρόπο μελέτης που μπορεί να αναδείξει τα θέματα της έρευνας (Καλαντίδης 2011).

Η παρατήρηση συνεχίστηκε και την ώρα της συνέντευξης. Οι παρατηρήσεις μου για τον χώρο που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις, για τη σωματική παρουσία των αφηγητριών εντός του, για τους λόγους που επιλέχθηκε και τη σχέση της κάθε αφηγήτριας με τα υλικά στοιχεία και με τους ανθρώπους που βρίσκονται σε αυτόν, αποτέλεσαν στοιχεία της έρευνας. Η πραγματοποίηση των συνεντεύξεων στα γραφεία των συνομιλητριών μου, έδωσε πολύτιμες πληροφορίες, πέρα από όσα είπαν, για τον τρόπο οργάνωσης του χώρου εργασίας τους και το πώς είναι αυτές μέσα σε αυτόν (δεδομένης της παρουσίας μου), όπως και οι συνεντεύξεις στον χώρο της κατοικίας. Ακόμα και στις συνεντεύξεις που έγιναν εκτός χώρου εργασίας ή κατοικίας, ήταν σημαντικοί για την κατανόηση της βιογραφίας οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την επιλογή.

3.6. Οι αφηγήτριες

Η επιλογή των αφηγητριών

Οι αρχές στις οποίες βασίστηκε η επιλογή των συνομιλητριών είναι αυτή της ποιοτικής δειγματοληψίας (Thompson 2002), σύμφωνα με την οποία οι αφηγήτριες επιλέγονται με κριτήριο την καταλληλότητα και την επάρκειά τους. Η καταλληλότητα αφορά την σχέση τους με τον ερευνητικό σκοπό, την ερευνητική διαδικασία και την ερμηνεία του θέματος, ενώ η επάρκεια αφορά την ποιότητα των πληροφοριών που θα προκύψουν ώστε να επιτευχθεί "πληροφοριακός κορεσμός" (saturation effect), δηλαδή πληροφοριακή πληρότητα για το μελετώμενο ζήτημα (Bertaux 1981). Χρησιμοποιούνται ακόμα στοιχεία από τη θεωρητική δειγματοληψία (theoretical sampling), καθώς η επιλογή των περιπτώσεων γίνεται σταδιακά, παράλληλα με την επεξεργασία του υλικού των προηγούμενων αφηγήσεων. Κάθε νέα περίπτωση επιλέγεται με στόχο να μεγιστοποιηθούν ή ελαχιστοποιηθούν τα κοινά χαρακτηριστικά με τις προηγούμενες αφηγήσεις (Ράπτου 2014) ή για να ελεγχθεί η ορθότητα των μέχρι τώρα ερμηνειών.

Το θέμα της έρευνας θέτει εξαρχής κάποια βασικά χαρακτηριστικά των αφηγητριών. Να είναι γυναίκες, να είναι αρχιτέκτονες - με κάποια από όλες τις έννοιες αυτής της ταυτότητας και να ζουν ή να έχουν ζήσει στην Αθήνα.

Ο όρος "γυναίκα" στην παρούσα έρευνα καθορίζεται από τον αυτοπροσδιορισμό των ίδιων των αφηγητριών. Όμως η ταυτότητα "γυναίκα" δεν είναι ενιαία, αλλά μέσα σε αυτή ενυπάρχουν σημαντικές διαφορετικότητες λόγω φυλής, ηλικίας, κοινωνικής τάξης,

οικονομικής κατάστασης, σεξουαλικών προτιμήσεων, κ.ά με τις οποίες το φύλο δεν μπορεί να νοηθεί ξεχωριστά (Βάγκελμπαχ 2010:39). Στόχος της έρευνας είναι να ενεργοποιηθεί μια ολιστική οπτική και οι διαφοροποιήσεις αυτές να αντιμετωπιστούν ως αλληλοεξαρτώμενες κατηγορίες και όχι ως ανεξάρτητοι παράγοντες που δρουν συνδυαστικά ή προσθετικά.

Οι αλληλοεξαρτώμενες κατηγορίες αποκαλύπτονται σταδιακά μέσα από τις ίδιες τις αφηγήσεις. Έτσι κατά τη διαδικασία της έρευνας επιλέγονται τα χαρακτηριστικά κάθε επόμενης αφηγήτριας, ώστε να "συμπληρωθούν" όλοι αυτοί οι συνδυασμοί κατηγοριών που ενδιαφέρουν την έρευνα. Εκτός από τις προαναφερθείσες διαφοροποιήσεις που χρησιμοποιούνται συνήθως στην κοινωνική έρευνα, για τη συγκεκριμένη αναδεικνύονται ως βαρύνουσας σημασίας και άλλες όπως ο τόπος (κατοικίας, προέλευσης, εργασίας, ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος, οι κοινωνικές εξυπηρετήσεις), οι επιλογές και οι συνθήκες της προσωπικής ζωής (μόνη, σε σχέση, με παιδιά, με οικογενειακό δίκτυο κλπ), η επαγγελματική κατάσταση (εργαζόμενη, άνεργη, υπάλληλος, ελεύθερη επαγγελματίας, οιονεί μισθωτή ημιαπασχολούμενη, ετεροαπασχολούμενη κλπ).

Ως προς την ηλικία, η αρχική μου πρόθεση ήταν στην έρευνα να συμμετάσχουν αποκλειστικά "νεαρές" γυναίκες ηλικίας μέχρι 45 ετών, καθώς θεωρούσα ότι οι αφηγήσεις τους θα μπορούσαν να αναδείξουν καλύτερα τις αλληλοδιαπλοκές της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, αφού σε αυτή την ηλικιακή φάση η ζωή μεταβάλλεται ραγδαία λόγω της δημιουργίας οικογένειας και των επαγγελματικών αναζητήσεων. Οι συνεντεύξεις όμως με οδήγησαν πιο πέρα. Γρήγορα έγινε φανερό ότι η προκατασκευασμένη αυτή θέση μου (δηλαδή ότι η ζωή των γυναικών μεταβάλλεται κυρίως σε αυτή την ηλικία) δεν ίσχυε, ούτε υπήρχαν συγκεκριμένες "κανονικότητες" στη ζωή των γυναικών. Αν και η διαδοχή σχολείο - σπουδές - εργασία - οικογένεια υπάρχει στις περισσότερες αφηγήτριες, ο ρυθμός που γίνονται αυτά διαφέρει σημαντικά μεταξύ τους. Υπάρχουν γυναίκες που αποφάσισαν να κάνουν παιδιά σε μικρή ή σε μεγάλη ηλικία και άλλες που δεν έκαναν καθόλου, γυναίκες που πέρασαν από τις σπουδές στην εργασία, άλλες που τα έκαναν παράλληλα και τα δύο και άλλες που μετά από αρκετά χρόνια δουλειάς, επέστρεψαν στην εκπαίδευση. Ήταν φανερό λοιπόν, ότι το όριο των 45 χρόνων περιόριζε σημαντικά και το οπτικό μου πεδίο. Έτσι στις συνεντεύξεις συμμετείχαν και γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Στην έρευνα πήραν μέρος συνολικά 15 γυναίκες ηλικίας 29 έως 68 ετών. Αυτή η επιλογή μου έδωσε τη δυνατότητα να διερευνήσω και να αντιληφθώ το πώς το διαφορετικό περιβάλλον, οι συνθήκες και οι συγκυρίες επηρεάζουν τον τρόπο που κάθε μία επιλέγει να ζήσει και το πώς οι επικρατούσες αντιλήψεις, περιορισμοί και ελευθερίες κάθε περιόδου οδηγούν σε διαφορετικούς τρόπους χάραξης της βιογραφικής τροχιάς.

Όσον αφορά στον τόπο καταγωγής επιδίωξα να συνομιλήσω με γυναίκες που έχουν γεννηθεί στην Αθήνα και άλλες που έχουν έρθει μεταγενέστερα εδώ είτε από άλλες πόλεις,

είτε από την επαρχία. Η κοινωνική και ταξική τους καταγωγή²⁰ είναι είτε εργατική, είτε μικροαστική και μεσοαστική. Δεν υπήρξε καμιά αφηγήτρια που να έχει μεγαλώσει ή ζει σε συνθήκες απόλυτης ένδειας, ενώ υπάρχουν κάποιες αφηγήτριες εύπορες. Επέλεξα επίσης να συμμετάσχουν στην έρευνα γυναίκες που ζουν μόνες, γυναίκες παντρεμένες ή σε μόνιμη σχέση, γυναίκες με παιδιά και μία χωρισμένη. Μειονέκτημα της έρευνας όσον αφορά στην επιλογή των αφηγητριών ήταν η αδυναμία μου να μιλήσω με αφηγήτρια/ες με παιδί στην εφηβεία²¹. Όσον αφορά την εθνική καταγωγή όλες οι αφηγήτριες είναι ελληνίδες, μεγαλωμένες στην Ελλάδα. Ο ετεροφυλόφιλος σεξουαλικός προσανατολισμός των αφηγητριών υπονοήθηκε από τις αφηγήσεις, εκτός από μια αφηγήτρια που αυτοπροσδιορίστηκε ως λεσβία. Επιμέρους χαρακτηριστικά που επεδίωξα να καλυφθούν είναι γυναίκες που έχουν σπουδάσει στην Ελλάδα και το εξωτερικό και γυναίκες που δουλεύουν σε διάφορα αντικείμενα και με διαφορετικές σχέσεις ή συνθήκες εργασίας και γυναίκες που έχουν δουλέψει σε άλλες χώρες.

(Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις αφηγήτριες, δες πίνακα 3.6.α.)

---

20 Αναφέρομαι στην καταγωγή και όχι μόνο στην παρούσα τους κατάσταση, καθώς η δεύτερη εμφανίζεται σχετικά πιο "ομογενοποιημένη" λόγω της συμμετοχής τους στην εκπαίδευση, των σχετικά παρόμοιων εισοδημάτων και του παρόμοιου ρόλου τους στην εργασία - χωρίς να απαλείφονται όμως οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους.

21 οι αφηγήτριες έχουν παιδιά ηλικίας από λίγων μηνών έως 11 ετών και μια μόνο έχει ενήλικα παιδιά

Πίνακας 3.6.α.: Οι συμμετέχουσες στην έρευνας

ΟΝΟΜΑ	ΗΛΙΚΙΑ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΖΩΗ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	ΣΠΟΥΔΕΣ	ΕΡΓΑΣΙΑ (ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ)	ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ	ΆΛΛΑ ΧΡΗΣΙΜΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΗΜ/ΝΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ
1. Ιφιγένεια	33	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 2 ΠΑΙΔΙΑ	ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ	ΕΜΠ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ ΜΕΛΕΤΕΣ – ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ	* ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ – ΟΡΙΣΜ. ΧΡ. * ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΓΓΛΙΚΩΝ * ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΦΩΤΟΡΕΑΛΙΣΤΙΚΩΝ – ΑΤΥΠΗ ΕΡΓ.	ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΙΣΘΩΤΗ - ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ	17.11.09
2. Λουκία	36	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 1 ΠΑΙΔΙ	ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ	ΑΠΘ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΒΕΛΓΙΟ	ΜΟΝΙΜΗ Δ.Υ. (ΥΠΕΚΑ) ΜΕΛΕΤΕΣ – ΑΔΕΙΟΔΟΤΗΣΕΙΣ – ΣΥΝΤΑΞΗ ΦΕΚ	* ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΑΡΧ. ΓΡΑΦΕΙΩΝ - ΜΙΣΘΩΤΗ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΑΡΧ. ΓΡΑΦΕΙΟΥ – ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ		15.12.09
3. Φωτεινή	33	ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΕΙ ΜΕ ΦΙΛΗ	ΚΟΥΚΑΚΙ	ΑΠΘ	ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ * ΜΕΛΕΤΕΣ – ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ/ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΕΙΣ * ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΚΘΕΣΕΩΝ κ.ά. * ΤΑΚΤ. ΗΜΙΥΠΑΙΘΡΙΩΝ	* ΓΡΑΦΕΙΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΜΑΚΕΤΑΣ – ΑΤΥΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ * ΣΕΡΒΙΤΟΡΑ * ΣΧΕΔΙΑΣΤΡΙΑ – ΑΤΥΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ * ΕΦΟΡΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ – ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΟΥ		20.01.11
4. Χριστίνα	48	ΖΕΙ ΜΟΝΗ ΦΙΛΟΞΕΝΕΙ ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΟΠΕΛΑ	ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ	ΤΕΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ ΕΜΠ	ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΣ	* ΕΡΓΑΤΡΙΑ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟΥ * ΣΧΕΔΙΑΣΤΡΙΑ – ΜΙΣΘΩΤΗ ΚΑΙ ΜΕ ΣΥΜΒ. ΕΡΓΟΥ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΑΡΧΙ. ΓΡΑΦΕΙΩΝ – ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ * ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ (ΚΟΙΝΑ ΓΡΑΦΕΙΑ)	ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗ ΓΙΑ ΛΟΓΟΥΣ ΥΓΕΙΑΣ	20.05.11
5. Ελένη	48	ΣΥΖΕΙ 1 ΠΑΙΔΙ	ΦΙΛΟΘΕΗ	ΕΜΠ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΕΜΠ	ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ * ΜΕΛΕΤΕΣ – ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ * ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΑΥΘΑΙΡΕΤΩΝ	* ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΧΕΔΙΟΥ ΑΤΥΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙΩΝ - ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙΟΥ – ΜΙΣΘΩΤΗ * ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ (ΚΟΙΝΑ ΓΡΑΦΕΙΑ)		21.02.13
6. Νίκη	38	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 2 ΠΑΙΔΙΑ	ΜΥΤΙΛΗΝΗ	ΕΜΠ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΑΓΓΛΙΑ	Δ.Υ. και ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ * ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ	* ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙΟΥ – ΜΙΣΘΩΤΗ * ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ * ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΛ. ΣΧΕΔΙΟΥ * ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΓΡΑΦΕΙΟ	ΕΦΥΓΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΓΙΑ ΝΑ ΖΗΣΕΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ	02.05.13
7. Κωνσταντίνα	68	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 2 ΕΝΗΛΙΚΑ ΠΑΙΔΙΑ	ΑΘΗΝΑ	ΕΜΠ	ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΜΠ	* ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΜΠ. * ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ		08.07.13

	ΟΝΟΜΑ	ΗΛΙΚΙΑ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΖΩΗ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	ΣΠΟΥΔΕΣ	ΕΡΓΑΣΙΑ (ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ)	ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ	ΆΛΛΑ ΧΡΗΣΙΜΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΗΜΕΡ/ΝΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕ
8	Σοφία	40	ΖΕΙ ΜΟΝΗ	ΚΟΥΚΑΚΙ	ΑΠΘ ΜΕΤ/ ΚΟ ΓΑΛΛΙΑ ΜΕΤ/ΚΟ ΠΑΝΤΕΙΟ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ Δ.Ε.	* ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ * ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ * ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΕ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ, ΙΕΚ		02.09.15
9	Φωτεινή	37	ΣΥΖΕΙ 1 ΠΑΙΔΙ	ΧΟΛΑΡΓΟΣ	ΑΠΘ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΕΑΠ (ΥΠΟ ΕΞΕΛΙΞΗ)	ΕΛ. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΚΑΙ ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΔΩΜΑΤΙΩΝ	ΟΠΩΣ ΠΑΡΑΠΑΝΩ (3)		28.09.15
10	Τασούλα	39	ΣΥΖΕΙ 2 ΠΑΙΔΙΑ	ΗΛΙΟΥΠΟΛΗ	ΑΠΘ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΙΣΠΑΝΙΑ - ΕΛΒΕΤΙΑ	ΜΕΣΙΤΡΙΑ - ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΑΣΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	* ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΗ * ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ * ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ * ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ		26.11.15
11	Αλεξία	41	ΕΓΓΑΜΗ 2 ΠΑΙΔΙΑ	ΦΙΛΟΘΕΗ	UNIVERSITY OF WESTMINSTER - EAST LONDON	ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ *ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ *ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	* ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ - ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ * ΕΤΑΙΡΟΣ		15.12.15
12	Άννα	37	ΖΕΙ ΜΕ ΤΟΝ ΣΥΝΤΡΟΦΟ ΤΗΣ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	ΑΠΘ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΧΟΡΟΥ	ΑΝΕΡΓΗ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ	* ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΜΑΚΕΤΑΣ * ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΠΑΙΔΙΚΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ	ΕΦΥΓΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΓΙΑ ΝΑ ΖΗΣΕΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ	21.12.15
13	Θεοδώρα	41	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 1 ΠΑΙΔΙ	Α. ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ	ΕΜΠ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΑΓΓΛΙΑ	ΑΝΕΡΓΗ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ *ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ *ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ	* ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΑΓΓΛΙΑ - ΟΛΛΑΝΔΙΑ		29.01.16
14	Ανδρομάχη	39	ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΗ 3 ΑΝΗΛΙΚΑ ΠΑΙΔΙΑ	ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	ΕΜΠ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΕΜΠ	ΕΛ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ (ΠΕΡΙΣΤ. ΑΠ.) ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΩΝ ΠΩΛΗΣΕΙΣ ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΩΝ	* ΓΡΑΦΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ. * ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ - ΟΙΟΝΕΙ ΜΙΣΘΩΤΗ		04.02.16
15	Ανθή	55	ΧΩΡΙΣΜΕΝΗ ΖΕΙ ΜΕ ΤΟΝ ΓΙΟ ΤΗΣ	ΚΗΦΙΣΙΑ	ΚΑΤΕ ΤΕΧΝ. ΜΗΧ. ΔΟΜΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ	ΕΜΠ ΑΝΕΡΓΗ	ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑΣ * ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ * ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ * ΔΗΜΟΣΙΑ - ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ		22.02.16
16	Βάσια	29	ΖΕΙ ΜΟΝΗ	Α. ΠΕΤΡΑΛΩΝΑ	ΕΜΠ	ΑΝΕΡΓΗ	ΑΤΥΠΗ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ blog - ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΩΝ SERVICE σε ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ		12.03.16

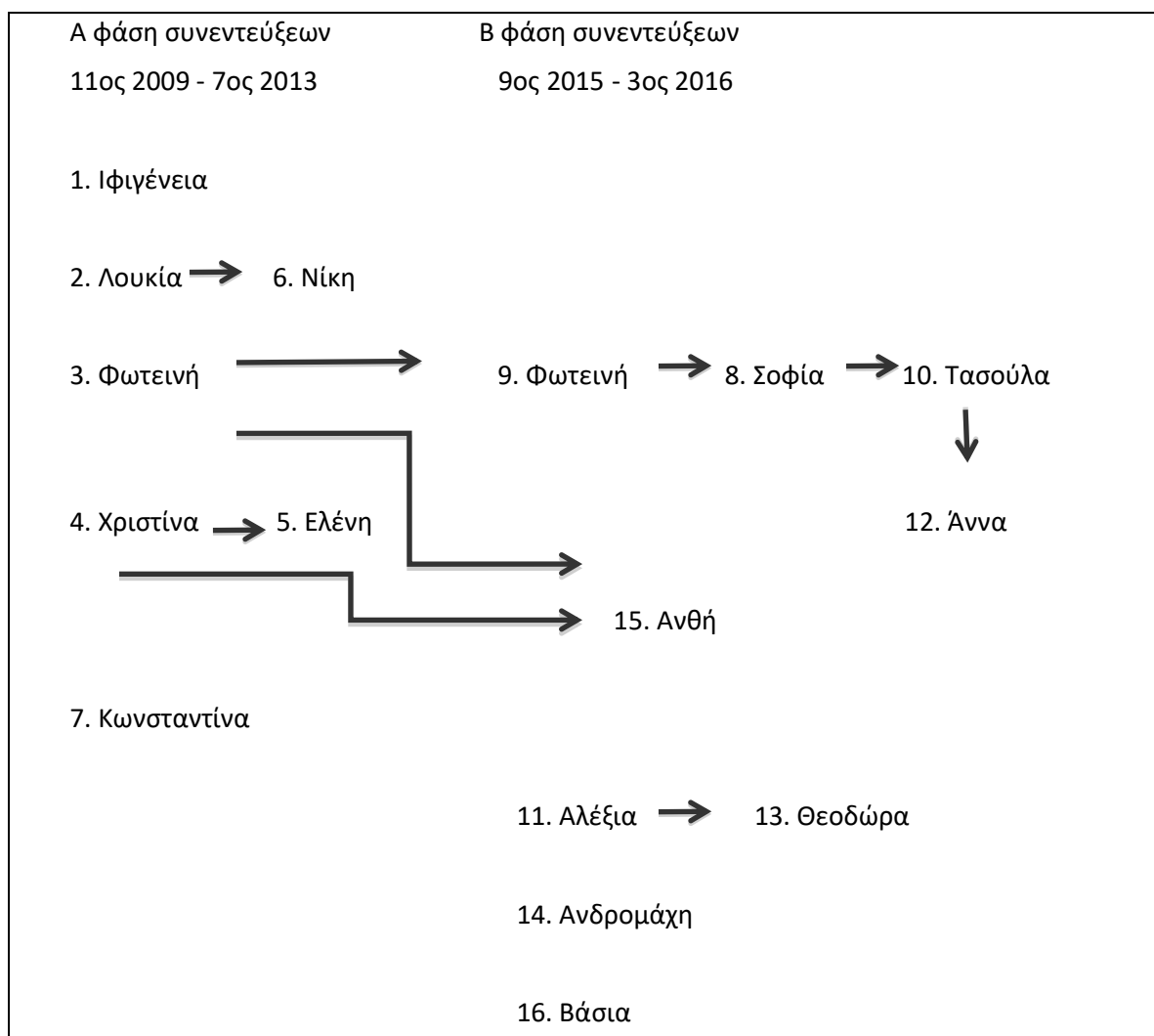

Η εύρεση των αφηγητριών έγινε με τη μέθοδο της "χιονοστιβάδας". Δηλαδή, επιλέχθηκαν αρχικά 4 πληροφορήτριες από τον κοντινό μου κύκλο και στη συνέχεια αυτές μου σύστησαν τις επόμενες. Η αρχική επιλογή των τεσσάρων πληροφορητριών έγινε με στόχο να προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά δίκτυα, έτσι ώστε να μην ανακυκλώνονται σε κοινές εμπειρίες ή να μην έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά. Όταν οι επόμενες συνομιλήτριες άρχιζαν να επαναλαμβάνουν τα ίδια στοιχεία με τις προηγούμενες ή όταν πλέον δεν διαφοροποιούνταν τα προσωπικά χαρακτηριστικά τους, ξεκινούσα νέο κύκλο συνεντεύξεων. Επίσης στο τέλος της ερευνητικής διαδικασίας και με στόχο να βρω συγκεκριμένα προφίλ πληροφορητριών που δεν είχαν καλυφθεί μέσω της προηγούμενης διαδικασίας, οδηγήθηκα στην αναζήτηση αφηγητριών έξω από τον αρχικό κύκλο, μέσω γνωστών μου. Στην επιλογή των συνομιλητριών και στην απόρριψη άλλων, πέρα από τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν, οδήγησε και ένα είδος διαίσθησης, ένας εσωτερικός τυφλός οδηγός που με κατεύθυνε ασυνείδητα στις γυναίκες που θεώρησα ότι θα ήταν επικοινωνητικό να συμμετάσχουν στην έρευνα και σε αυτές που θεώρησα ότι είχαν διάθεση να αφηγηθούν τη ζωή τους. Η προσβασιμότητα όμως στις αφηγήτριες δεν εξαρτήθηκε μόνο από τις δικές μου επιθυμίες, αλλά και από τη δική τους διαθεσιμότητα, επιθυμία και ετοιμότητα να συμμετέχουν στην έρευνα, η οποία καθορίζεται από προσωπικούς και διαπροσωπικούς παράγοντες και τις συνθήκες της ζωής.

Οι αφηγήτριες δημιουργούν ένα πλέγμα που η μία οδηγεί σε άλλη ή άλλες, όπως φαίνεται στον πίνακα 3.6.β. Πέρα όμως από το ποια ομιλήτρια συστήνει ποια, μεταξύ τους δημιουργείται ένα πιο ιδιαίτερο πλέγμα καθώς τα ζητήματα που αναδεικνύει η κάθε αφήγηση συνεξετάζονται με τα παρόμοια που προκύπτουν από τις υπόλοιπες. Η σύνδεση αυτή δεν είναι γραμμική γιατί δεν απαντάνε όλες οι αφηγήσεις στα ίδια ερωτήματα ούτε από την ίδια σκοπιά καθώς οι συνδυασμοί ταυτοτήτων και τρόπων ζωής είναι πολύ διαφορετικοί μεταξύ των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα.

Για την οικονομία της έρευνας, ο αριθμός των συνεντεύξεων καθορίστηκε από το περιεχόμενό τους. Οι συνεντεύξεις σταμάτησαν όταν βασικά στοιχεία άρχισαν να επαναλαμβάνονται, όταν δηλαδή επήλθε κορεσμός πληροφοριών (theoretical saturation). Ο κορεσμός αναφέρεται στην επανάληψη των βασικών θεματικών αξόνων και σε κάποιες βασικές στάσεις, όχι όμως στις προσωπικές, ατομικές στάσεις καθώς κάθε αφηγήτρια ακολουθεί τη δική της πορεία. Η χρήση περισσότερων αφηγήσεων δεν θα λειτουργούσε τροφοδοτικά για την συγκεκριμένη έρευνα καθώς θα την απομάκρυνε από την επισταμένη μελέτη κάθε ενός ξεχωριστού υποκειμένου και από τη δυνατότητα εστίασης στα ιδιαίτερα, ξεχωριστά και εξατομικευμένα γνωρίσματα (Ράπτου 2014). Η ανάγκη επομένως για οικονομία της έρευνας οδήγησε στην επιλογή ενός περιορισμένου αριθμού αφηγήσεων που μου επιτρέπουν να προσεγγίσω "καλύτερα" τα ερωτήματα που έχω θέσει.

Πίνακας 3.6.β: Το πλέγμα των αφηγητριών

Οι αφηγήτριες και η αφήγηση

Στα παρακάτω κείμενα παρουσιάζονται τα κυριότερα στοιχεία της βιογραφίας κάθε αφηγήτριας, χαρακτηριστικά της αφήγησης και στοιχεία για τη διαδικασία της συνέντευξης. Στόχος της παρουσίασης είναι να δοθεί στις αναγνώστριες και στους αναγνώστες η δυνατότητα αναδρομής κατά την ανάγνωση της έρευνας ώστε να μπορούν να συνδυάσουν τα αποσπάσματα των αφηγήσεων με τις αφηγήτριες και τις συνθήκες παραγωγής τους. Παρουσιάζω πληροφορίες που καθορίζουν τη βιογραφία της κάθε αφηγήτριας και όχι μόνο στοιχεία της "ταυτότητά της", σύμφωνα με την άποψη του Fischer - Rosenthal (2000) ότι η έννοια της "βιογραφίας" υπερτερεί έναντι της στατικής έννοιας της "ταυτότητας", καθώς δίνει στοιχεία για τις διαδικασίες μεταβολής του ατόμου και δεν υπονοεί κάποια (ανύπαρκτα) σταθερά και αμετάβλητα χαρακτηριστικά του.

Ιφιγένεια 33 ετών, Νοέμβρης 2009

Η πρώτη συνέντευξη πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβρη του 2009, με την Ιφιγένεια. Η Ιφιγένεια είναι πρόσωπο του φιλικού μου περιβάλλοντος με το οποίο την περίοδο της συνέντευξης μας έδενε η κοινή εμπειρία της εγκυμοσύνης και του μεγάλωματος του πρώτου μας παιδιού. Την επέλεξα ως πρώτη αφηγήτρια λόγω της οικειότητας που υπάρχει μεταξύ μας, δίνοντας αρχικά σημασία στις ιδιότητές της ως νεαρή μητέρα, εργαζόμενη σε πολλαπλές θέσεις (οιονεί μισθωτή και αυτοαπασχολούμενη) και με πολλαπλούς ρόλους.

Η Ιφιγένεια γεννήθηκε στο εξωτερικό και μεγάλωσε στους Αμπελόκηπους. Ο πατέρας της είναι συνταξιούχος μηχανικός βιομηχανίας και η μητέρα της σπούδασε διακοσμητική αλλά δεν εργάστηκε. Ο σύζυγός της είναι αρχιτέκτονας και έχουν δύο μικρούς γιους. Τέλειωσε το Αρσάκειο και σπούδασε στο ΕΜΠ. Από φοιτήτρια, εργάστηκε σε αρκετά γραφεία "μαύρα". Τώρα εργάζεται ως οιονεί μισθωτή σε μεγάλο γραφείο της Αθήνας και κάνει βήματα για να εδραιωθεί ως ελεύθερη επαγγελματίας. Κάποιες φορές συνεργάζεται με τον σύζυγό της. Έχει ζήσει σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας, αλλά την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη βρισκόταν σε διαδικασία μετακόμισης στον Χολαργό. Η διαδρομή του βίου της Ιφιγένειας, ακολουθεί την αλληλουχία: σχολείο, σπουδές, εργασία, γάμος, παιδιά. Η επαγγελματική της ταυτότητα δεν αναδεικνύεται ως η πιο σημαντική αλλά ισάζια με την ταυτότητά της ως μητέρα και ως δραστήρια γυναίκα με ποικίλες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου.

Η συνέντευξη έγινε στο γραφείο της στα Εξάρχεια, παρουσία του νεογέννητου γιου της και του άντρα της που ήταν σε διπλανό χώρο και διήρκεσε περίπου 4 ώρες.

Στη συνέντευξη, που γίνεται στην αρχή της κρίσης, τα ζητήματα που απασχολούν την αφηγήτρια είναι τελείως διαφορετικά από αυτά των μεταγενέστερων αφηγήσεων. Η Ιφιγένεια μιλά λιγότερο για τη δουλειά, το οικονομικό και το μέγεθος των παιδιών, ενώ αντίθετα μεγάλο τμήμα της αφήγησης αναφέρεται στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου (ταξίδια, εκδρομές, ψυχαγωγία, αθλητισμός) και στις φιλίες της, στη σημασία που έχουν για τη ζωή της και στη δυσκολία συνδυασμού τους με το μέγεθος των παιδιών. Από αυτή την άποψη η αφήγηση της Ιφιγένειας είναι σημαντική γιατί δείχνει το πώς διαφορετικές γυναίκες εστιάζουν σε διαφορετικά ζητήματα την αφήγηση της ζωής τους, είτε γιατί τα στοιχεία που είναι σημαντικά για τη συγκρότηση του βίου τους και τη βιογραφική τους ταυτότητα είναι διαφορετικά, είτε γιατί ζουν σε διαφορετικές συγκυρίες.

Η αφήγηση ακολουθεί τη χρονική αλληλουχία των γεγονότων, όμως υπάρχουν αρκετές θεματικές και νοηματικές παρεμβολές που κάνουν δύσκολο τον χωρισμό της σε ενότητες. Αφηγείται ταυτόχρονα τις εργασιακές και προσωπικές της εμπειρίες και κάθε θέμα αλληλοδιαπλέκεται με τα υπόλοιπα, αναδεικνύοντας την συνθετότητα της ζωής. Ταυτόχρονα στο λόγο της παρεμβάλλονται αξιολογικές κρίσεις, ερωτήματα και θέσεις και

προσπαθεί να υποστηρίξει την εμπειρία της με θεωρητικές διατυπώσεις, που όμως κάποιες φορές οδηγούν σε αντιφάσεις.

Ο λόγος της είναι εκφραστικός και ήρεμος, όμως υπάρχουν αρκετά κενά, παρενθέσεις και ασυνέχειες. Κάποιες στιγμές, καθώς μιλούσε σχεδίαζε αφηρημένα σχέδια στο χαρτί και άλλες κρατούσε αγκαλιά τον γιο της, ενώ απέφυγε χειρονομίες ή άλλες κινήσεις. Δεν υπήρξαν στιγμές έντονης συναισθηματικής φόρτισης για την Ιφιγένεια, αντιθέτως εγώ αρκετές φορές συγκινήθηκα σε σημεία που οι ζωές μας συγκλίνουν.

Ο κύριος προβληματισμός μου μετά από την πρώτη συνέντευξη αφορούσε την επίτευξη μεγαλύτερης "ανοικτότητας" της πληροφορήτριας σε θέματα που αφορούν τις προσωπικές σχέσεις, τα οποία στη συνέντευξη της Ιφιγένειας είναι περιορισμένα και δίνονται με κάποια αποστασιοποίηση.

Λουκία 36 ετών, Δεκέμβρης 2009

Η δεύτερη αφηγήτρια, η Λουκία, ήταν γνωστή μου από τις κοινές ομάδες προετοιμασίας τοκετού και λοχείας που συμμετείχαμε. Την επέλεξα γιατί εργάζεται ως δημόσιος υπάλληλος και γιατί δεν κατάγεται από την Αθήνα, αλλά επέλεξε να ζήσει εδώ.

Η Λουκία, γεννήθηκε και μεγάλωσε σε επαρχιακή πόλη, σπούδασε στη Θεσσαλονίκη και στο Βέλγιο, δούλεψε για σύντομο διάστημα στη Θεσσαλονίκη και τελικά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα όπου δούλεψε ως οιονεί μισθωτή σε γραφείο και στη συνέχεια στο ΥΠΕΚΑ (όταν έδωσε την συνέντευξη ΥΠΕΧΩΔΕ). Είναι παντρεμένη, μένει στους Αμπελόκηπους με τον σύζυγό της, που εργάζεται σε μεγάλη εταιρία τηλεπικοινωνιών, και με την κόρη της ηλικίας 2μηνων ετών και είναι έγκυος στη δεύτερη κόρη. Οι γονείς της είναι συνταξιούχοι εκπαιδευτικοί και ζουν στον τόπο καταγωγής της, ενώ τα 2 αδέρφια της ζουν σε άλλες πόλεις. Η ζωή της ακολουθεί την πορεία σχολείο, σπουδές, μεταπτυχιακά, εργασία στον ιδιωτικό τομέα, εργασία στο δημόσιο, γάμος, παιδιά και η Λουκία προσπαθεί να είναι ταυτόχρονα επιτυχημένη επαγγελματίας και μητέρα και δραστήρια κοινωνικά γυναίκα. Εμπειρίες όμως όπως ταξίδια, σχέσεις, επαγγελματικές εμπειρίες, αναταράσσουν αυτή την "κανονικότητα" και καθιστούν την ζωή της όχι τόσο τυπική.

Η συνέντευξη της Λουκίας, έγινε στο σπίτι μου, παρουσία του γιου μου - 2 μηνών-, σε περιορισμένο -καθορισμένο εκ των προτέρων- χρόνο διάρκειας 2 ωρών, καθώς έπρεπε να επιστρέψει να πάρει την κόρη της από το σχολείο.

Η πρώτη ενότητα της συνέντευξης επικεντρώνεται στην αφήγηση της επαγγελματικής της ζωής και ελάχιστα στην προσωπική και η χρονολογική σειρά των περιγραφόμενων γεγονότων είναι ομαλή. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει ερωτήσεις κατανόησης στις οποίες η αφηγήτρια απαντά με μικρής έκτασης αφηγήσεις, στις οποίες μιλά κυρίως για την προσωπική ζωή και πώς τη συνδυάζει με την επαγγελματική. Στην τρίτη ενότητα περιλαμβάνονται ερωτήσεις αξιολογήσεων και κρίσεων, στις οποίες η Λουκία απαντά

άλλοτε βασισμένη στις προσωπικές της εμπειρίες και κάποιες φορές επηρεασμένη από τα κυρίαρχα στερεότυπα, χωρίς να αιτιολογεί τις απόψεις της.

Η αφήγηση της Λουκίας είναι πολύ σύντομη και λιτή. Ο λόγος της είναι ήπιος, στρωτός, χωρίς κενά και συναισθηματικές εξάρσεις. Η ροή του λόγου στα σημεία που μιλάει για την προσωπική της ζωή είναι πιο αργή, σιγά – σιγά όμως η γλώσσα απελευθερώνεται. Κάποιες φορές μου δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι είχε προσχεδιάσει τμήματα της αφήγησης. Η στάση του σώματός της ήταν συγκρατημένη και δεν έκανε χειρονομίες ή άλλες κινήσεις.

Αν και υπήρξε διάθεση συνεργασίας, υπήρξε ταυτόχρονα αποστασιοποίηση και συναισθηματική απομάκρυνση. Τη στιγμή της συνέντευξης, δεν υπήρξε συναισθηματική φόρτιση ούτε ταύτιση μαζί της, παρόλο που οι ζωές μας έχουν αρκετά κοινά στοιχεία (π.χ. γονείς εκπαιδευτικοί, παιδική ηλικία με κοινά στοιχεία, δημόσιοι υπάλληλοι και οι δύο, μητέρες μικρού παιδιού με ταυτόχρονες εγκυμοσύνες κ.ά.)

Η σχέση μου με την Λουκία μετά την συνέντευξη εξελίχθηκε, πιθανά όχι τόσο ως αποτέλεσμα της συμμετοχής της στην έρευνα. Το μοίρασμα των εμπειριών και των δυσκολιών μας όταν ήμασταν μητέρες δύο πολύ μικρών μωρών, αποτέλεσε την αφετηρία μιας στενής φιλικής σχέσης.

Φωτεινή 33, Γενάρης 2011 / Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015

Τον Γενάρη του 2009, πραγματοποίησα με τη Φωτεινή την επόμενη συνέντευξη. Επέλεξα να μιλήσω μαζί της γιατί σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες συνομιλήτριες ζούσε μόνη και εργαζόταν ως ελεύθερη επαγγελματίας. Την εποχή εκείνη η σχέση μου με την Φωτεινή ήταν φιλική, αλλά όχι κοντινή. Η συνέντευξη έγινε στο γραφείο της.

Η Φωτεινή μεγάλωσε στα Νότια προάστια της Αθήνας. Είναι μοναχοκόρη και οι γονείς της εργάστηκαν ως ιδιωτικοί υπάλληλοι (ο πατέρας της είναι τεχνικός). Μετά από ένα σύντομο πέρασμα από τη σχολή συντήρησης αρχαιοτήτων, σπούδασε στην αρχιτεκτονική σχολή του ΑΠΘ. Εργάζεται ως ελεύθερη επαγγελματίας σε εταιρία που έχει δημιουργήσει μαζί με φίλη της, εγκατεστημένη στο κέντρο της Αθήνας και αναλαμβάνει κυρίως ανακαινίσεις κατοικιών και καταστημάτων. Στα χρόνια της κρίσης διεύρυνε τις δραστηριότητες του γραφείου στην κατασκευή και εκμετάλλευση τουριστικών ακινήτων. Έχει ζήσει στο Κουκάκι, στην Κυψέλη και τελευταία στον Χολαργό. Συζεί με τον σύντροφό της -μηχανικός που εργάζεται ως φωτογράφος- και την κόρη της και ετοιμάζεται να γεννήσει το γιο της. Συνεχίζει τις σπουδές της στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Στη συνέντευξη αναφέρθηκε στις σπουδές, στον τρόπο εργασίας, τις προσδοκίες της από την "αρχιτεκτονική". Με επίκεντρο τις επαγγελματικές της εμπειρίες μίλησε για την προσωπική της ζωή, αναφέρθηκε στους τόπους που έχει ζήσει και αξιολόγησε τους τρόπους που ασκείται το επάγγελμα. Η βιογραφία της Φωτεινής καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις αξίες της συνεργασίας και της ελευθερίας. Επιθυμεί και επιδιώκει να

(συν)εργάζεται με φίλους και άτομα με τα οποία διατηρεί σταθερές σχέσεις, να αναλαμβάνει δουλειές που της επιτρέπουν να είναι ελεύθερη τόσο από άποψη δημιουργικότητας, όσο και από άποψη επιλογής των συνθηκών.

Η αφήγηση ακολουθεί τη χρονική σειρά των γεγονότων και κάποιες φορές η αφηγήτρια μεταφέρεται νοητικά στον χρόνο της πράξης και αναφέρεται στα συναισθήματα που είχε τότε. Ο λόγος της είναι απλός και καθημερινός, ενώ συχνά εκφράζει αμφιβολίες για αυτά που λέει, σαν να βρίσκεται σε διαδικασία συλλογισμού και αναθεώρησης. Σε πολλά σημεία υπήρξαν κενά, παρενθέσεις και θεματικές επαναλήψεις, με αποτέλεσμα να γίνεται ιδιαίτερα δύσκολη η επεξεργασία της συνέντευξης. Ο λόγος της ήταν πολύ συναισθηματικός και η συνέντευξη τελείωσε με την αξιολόγησή της ότι αποτέλεσε ένα είδος ψυχανάλυσης.

Την ώρα της αφήγησης ένιωσα μεγάλο θαυμασμό για τη Φωτεινή και την πορεία της και δεν ήταν λίγες οι φορές που μπήκα σε μια συγκριτική διαδικασία. Με συμπαρέσυραν τα έντονα συναισθήματα που εξέφρασε και ταυτόχρονα ταυτίστηκα με κάποιες από τις αξιολογήσεις που έκανε σχετικά με το επάγγελμα και τους αρχιτέκτονες.

Τον Σεπτέμβριο του 2015, πραγματοποιήσαμε τη δεύτερη συνέντευξη καθώς στα χρόνια που μεσολάβησαν άλλαξε η ζωή της: δημιούργησε οικογένεια, άλλαξε τόπο κατοικίας και μετέβαλε σημαντικά την επαγγελματική της δραστηριότητα λόγω της κρίσης. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της στον Χολαργό, λίγες ημέρες πριν γεννήσει το δεύτερο παιδί της.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι τη δεύτερη συνέντευξη, η σχέση μου με τη Φωτεινή έγινε ιδιαίτερα κοντινή. Η Φωτεινή, αποτέλεσε σημαντικό πρόσωπο με το οποίο συζήτησα τους προβληματισμούς μου για την έρευνα, διάβασε τα κείμενα και τα συζητήσαμε, με στήριξε συναισθηματικά στις δύσκολες στιγμές αλλά και μου έδωσε ιδέες για το πώς να ξεπεράσω πρακτικές δυσκολίες και να συνεχίσω την έρευνά μου.

Στη δεύτερη συνέντευξη η Φωτεινή μιλά κυρίως για την προσωπική της ζωή. Αναφέρεται στο θέμα της μητρότητας, στη σχέση της με τον σύντροφό της, στους τόπους κατοικίας της, την καθημερινότητά της και στη σημασία που έχει ο χώρος στη ζωή της. Η μητρότητα, όπως και η κρίση αποτελούν οριακά σημεία στη ζωή της Φωτεινής και συχνά συγκρίνει το πριν και το μετά, κάνοντας χρονολογικά άλματα στην αφήγηση.

Η δεύτερη συνέντευξη ήταν ιδιαίτερα αυθόρμητη και ζωντανή, παρόλη τη σωματική κούραση της Φωτεινής λόγω της εγκυμοσύνης. Ο λόγος της ήταν σίγουρος, είχε όμως αρκετές διακοπές και παρενθέσεις. Σε αντίθεση με την προηγούμενη συνέντευξη δεν ήταν τόσο συναισθηματικός.

Ο ρόλος μου στη δεύτερη συνέντευξη της Φωτεινής, ήταν σημαντικά διαφοροποιημένος. Η εμπειρία που είχα ήδη αποκτήσει με έκανε να ακούω πιο κριτικά και υπεύθυνα την αφήγηση. Η διαδικασία επεξεργασίας του υλικού της αφήγησης είχε

ξεκινήσει από την ώρα εκείνη. Βασικές σκέψεις μου ήταν το πώς διαφοροποιείται η ζωή της από τις υπόλοιπες γυναίκες με τις οποίες είχα συνομιλήσει και το πώς η ταξική καταγωγή καθορίζει τις επιλογές ζωής, εκτός από το φύλο και το επάγγελμα.

Χριστίνα, 48, Μάιος 2011

Η τέταρτη συνέντευξη έγινε με τη Χριστίνα τον Μάιο του 2011 στο σπίτι της στο Περιστέρι και διήρκεσε 4 ώρες. Τη Χριστίνα τη γνώριζα από το γραφείο της, στο οποίο δούλευα ως υπάλληλος για αρκετά χρόνια. Μεταξύ μας υπάρχει μια ζεστή, αλλά όχι καθημερινή, φιλική σχέση. Την επέλεξα καθώς διαφοροποιείται από τις προηγούμενες συνομιλήτριες ως προς τον τόπο κατοικίας, την ταξική καταγωγή, τις εργασιακές εμπειρίες, την ηλικία και λόγω της πρόωρης συνταξιοδότησής της για λόγους υγείας.

Η Χριστίνα, γεννήθηκε στο Περιστέρι και έχει μια μικρότερη αδερφή και έναν αδερφό. Η μαμά της, είναι νοικοκυρά και ο πατέρας, της ο οποίος πέθανε όταν η Χριστίνα ήταν 34 χρονών, ήταν υδραυλικός. Σπούδασε στο ΤΕΙ Διακοσμητικής και στη συνέχεια στο ΕΜΠ. Εργάστηκε σε διάφορες δουλειές από πολύ μικρή και μετά την αποφοίτησή της άνοιξε γραφείο μαζί με άλλους 5 φίλους και συμφοιτητές της. Τα τελευταία 3 χρόνια συνεργάστηκε με την Ανθή, την οποία μου σύστησε για μια επόμενη συνέντευξη. Έχει εργαστεί σε μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά έργα και έχει λάβει μέρος σε διαγωνισμούς, με σημαντικές διακρίσεις. Εδώ και ένα χρόνο έχει πάρει σύνταξη, εξακολουθεί όμως να εργάζεται αλλά με πολύ χαλαρούς ρυθμούς. Ζει μόνη, αλλά τα τελευταία χρόνια φιλοξενεί την ανιψιά μιας φίλης της.

Η αφήγηση της Χριστίνας είναι αποκλειστικά βιωματική, γεμάτη από γεγονότα, εμπειρίες και συναισθήματα και σπάνια καταφεύγει στον θεωρητικό λόγο. Το πρώτο τμήμα της αφήγησης αναφέρεται στα παιδικά της χρόνια, στην οικογένειά της, στις εμπειρίες της νεανικής ηλικίας και την πολιτικοποίηση της δεκαετίας του '70, στις δουλειές που έκανε ως μαθήτρια και στην απόφασή της να σπουδάσει αρχιτεκτονική. Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει τα χρόνια των σπουδών της στο ΤΕΙ και στη συνέχεια στην αρχιτεκτονική και τα χρόνια που εργάστηκε ως ελεύθερη επαγγελματίας. Μιλά κυρίως για τη σημασία που είχε η αρχιτεκτονική στη ζωή της. Στο τρίτο τμήμα κάνει μια αναδρομή στις δυσκολίες που έχει περάσει στη ζωή της: στην αρρώστια της, στο θάνατο του πατέρα της, στη σχέση με τον πρώην σύντροφο και στις δυσκολίες συνεργασίας στη δουλειά για να καταλήξει στην απόφαση να πάρει σύνταξη, να αποδεσμευτεί από όσες σχέσεις περιορίζουν τη ζωή της και να ζήσει στο σπίτι που έχτισε για τον εαυτό της. Στην ενότητα αυτή αφηγείται ακόμα την καθημερινότητά της από τη στιγμή που βγήκε στη σύνταξη και την αντιπαράβλλει με την καθημερινότητα των χρόνων της σκληρής εργασίας.

Τα στοιχεία που η ίδια θεωρεί μεγάλης σημασίας για τη συγκρότηση του βίου της είναι η πολιτική και ιδεολογική της τοποθέτηση στον χώρο της αριστεράς, η αγάπη της για την

αρχιτεκτονική και η αξία των φιλικών και ερωτικών σχέσεων. Η εργασία αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία που καθορίζουν την πορεία της, καθώς εργάζεται από μικρή ηλικία, με στόχο τον βιοπορισμό, την ανεξαρτησία της αλλά και την ευχαρίστηση. Δεν διστάζει όμως να σταματήσει να δουλεύει όταν νιώσει αυτή την ανάγκη. Σημαντικό επίσης στοιχείο που επηρεάζει το βίο της είναι η ταξική της καταγωγή και η ζωή στο συγκεκριμένο χωροχρονικό περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά η Χριστίνα δεν περιορίζεται στα όρια της "θέσης της" αλλά κινείται με ευελιξία σε κάθε περιβάλλον. Καταφέρνει να οδηγήσει τη ζωή της εκεί που επιθυμεί και σε κάθε δυσκολία αναπροσαρμόζει τα βιογραφικά της σχέδια.

Η αφήγηση της Χριστίνας είναι από τις πιο ισορροπημένες ανάμεσα στα ζητήματα της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής και είναι μια από τις λίγες αφηγήτριες που δίνει έμφαση στην αφήγηση των προσωπικών της σχέσεων. Είναι αυθόρμητη και χρειάστηκαν μόνο λίγες διευκρινιστικές ερωτήσεις. Η αφήγηση δεν ακολουθεί αυστηρά τη χρονική εξέλιξη του βίου και υπάρχουν χρονολογικά - όχι όμως νοηματικά - άλματα.

Ο λόγος της είναι απλός, καθημερινός και κατανοητός. Μιλά αργά και κάνει χειρονομίες και γκριμάτσες. Κάποιες φορές επιταχύνει και άλλες τονίζει τις λέξεις ανεβάζοντας τον τόνο της φωνής ή εκφέροντας τα γράμματα ξεχωριστά. Μιλά όπως θα μιλούσε σε μια φιλική κουβέντα, δεν αυτολογοκρίνεται, ούτε διστάζει. Κάποιες φορές βρίζει και συχνά χρησιμοποιεί υποθετικούς ή πραγματικούς διαλόγους. Η διάθεση της Χριστίνας είναι καλή, αλλά υπήρξαν συναισθηματικές εναλλαγές στη διάρκειά της.

Η αφήγηση αποτέλεσε έναν ασυνείδητο απολογισμό ζωής, ήταν ιδιαίτερα πλούσια και ανέδειξε σε μεγάλο βαθμό τη συνθετότητα της διαπλοκής της προσωπικής και εργασιακής ζωής. Όμως ακριβώς λόγω αυτής της πολυπλοκότητας, η επεξεργασία, η κατανόηση και η παρουσίαση του υλικού ήταν ιδιαίτερα δύσκολη.

Η θέση μου στη συνομιλία με τη Χριστίνα ήταν πολύ διαφορετική από όλες τις προηγούμενες. Η κούρασή μου λόγω της καθημερινής εργασίας εκτός Αθήνας, οι αλλαγές στις συνθήκες της ζωής μου προς το χειρότερο και η αδυναμία να πάρω εκπαιδευτική άδεια για να συνεχίσω την έρευνα, λόγω της κρίσης, με έβαλαν σε μια διαδικασία αναθεώρησης των κινήτρων μου για τη διδακτορική διατριβή. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με την εμπάθυνση στη μελέτη της χρήσης βιογραφιών στη φεμινιστική έρευνα, μου επέτρεψαν να απελευθερωθώ από τα δεσμά της αυστηρής μεθοδολογίας, να "χαρώ" τη διαδικασία και να απολαύσω αυτό που κάνω χωρίς να σκέφτομαι τη "ματαιότητα" της έρευνας. Η διαδικασία της συνέντευξης της Χριστίνας, έφερε στην επιφάνεια προσωπικές μου αναζητήσεις και δεν ήταν λίγες οι εμπειρίες με τις οποίες ταυτίστηκα μαζί της, παρόλο που η ζωή μας είναι πολύ διαφορετική. Από την άλλη πλευρά η Χριστίνα συμμετείχε με ιδιαίτερη προθυμία αλλά και πραγματικό ενδιαφέρον για την έρευνα, τη μέθοδο και τις δυσκολίες που θα μπορούσα να αντιμετωπίσω.

Ελένη 48, Φλεβάρης 2013

Η Ελένη ήταν η πρώτη αφηγήτρια που δεν γνώριζα καθόλου πριν τη συνέντευξη και μου την σύστησε η Χριστίνα ως μια "ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αρχιτεκτόνισσα".

Η συνέντευξη έγινε στο γραφείο της στα Εξάρχεια, στον ίδιο χώρο που δούλευα παλαιότερα, γεγονός που δημιούργησε μια πρώτη οικειότητα σ' εμένα. Διήρκεσε 3 ώρες.

Η Ελένη γεννήθηκε και μεγάλωσε σε βόρειο προάστιο της Αθήνας, σε εύπορη οικογένεια μηχανικών. Έχασε τον πατέρα της σε μικρή ηλικία και μεγάλωσε με την μητέρα της και τον πατριό της. Τελείωσε ιδιωτικό σχολείο και σπούδασε στο ΕΜΠ. Εργάστηκε ως οιονεί μισθωτή και ως ελεύθερη επαγγελματίας σε συνεργασία με άλλους μηχανικούς. Την περίοδο της συνέντευξης διατηρούσε μόνη της γραφείο το οποίο λόγω της οικονομικής κρίσης υπολειτουργούσε. Συζεί με τον σύντροφό της στη Φιλοθέη σε κοινό οίκημα με τους γονείς της και έχει ένα γιο 3 χρονών.

Η αφήγηση της Ελένης οργανώνεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη μιλά για το σύνολο της ζωής της. Ξεκινά την αφήγηση της επαγγελματικής ζωής, στη συνέχεια όμως αναφέρεται σε πληροφορίες απαραίτητες για την κατανόηση της βιογραφίας της, όπως η παιδική ηλικία, η οικογένεια, η απόφαση των σπουδών, οι σχέσεις και οι αξίες που καθόρισαν την πορεία της ζωής της. Συνεχίζει δίνοντας λεπτομέρειες για την επαγγελματική της ζωή, για τις δυσκολίες συνεργασίας που αντιμετώπισε και τις συνθήκες της κρίσης. Στη δεύτερη ενότητα αφηγείται την καθημερινότητά της και περιγράφει τους τόπους της ζωής της. Μιλά για τις αλλαγές που έφερε η μητρότητα στη ζωή της και συγκρίνει την καθημερινότητά της σήμερα και στο παρελθόν. Αναφέρεται στη σχέση με τον σύντροφο, τους γονείς και τους φίλους της. Στην αφήγηση της καθημερινότητας, παρεμβάλλονται ξανά οι επαγγελματικές της εμπειρίες καθώς και η ενασχόλησή της με πολιτικές δραστηριότητες. Στην ενότητα αυτή η αφήγηση γίνεται πιο αργή και η συνέντευξη πιο κατευθυνόμενη με ερωτήσεις, σε σχέση με την πρώτη ενότητα. Στην τρίτη ενότητα περιλαμβάνονται διευκρινιστικές και αξιολογικές ερωτήσεις, στις οποίες οι απαντήσεις της είναι ιδιαίτερα σύντομες. Ακολουθεί όμως ένας νέος κύκλος εκτενούς αφήγησης σε σχέση με τις εμπειρίες της από την κατασκευή. Η συνέντευξη τελειώνει με κάποιες ερωτήσεις της αφηγήτριας προς εμένα και με εμφανή τη διάθεση συζήτησης αλλά και την κούρασή της. Η αφήγηση της Ελένης αν και πλούσια σε πληροφορίες, δεν δείχνει ευκολία να προσεγγίσει τις επιλογές της προσωπικής της ζωής ούτε τα συναισθήματά της.

Σημαντικά στοιχεία που η ίδια αναγνωρίζει ότι επιδρούν στη συγκρότηση του βίου της είναι ο ρόλος της οικογένειάς της και της οικονομικής άνεσής της, η τύχη, η τελειομανία, η έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό και τις ικανότητές της, η δυσκολία να προσαρμοστεί σε εξωτερικές απαιτήσεις και δεσμεύσεις, η ανάγκη για ανεξαρτησία και οικονομική αυτονομία, η ενασχόληση με την πολιτική, οι σχέσεις με συνεργάτες και συντρόφους.

Η αφήγηση δεν ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων παρά μόνο σε ελάχιστα σημεία. Αν και κάνει πολλά χρονικά και θεματικά άλματα, τελικά αποκαλύπτει τις συνδέσεις μεταξύ όσων λέει οδηγώντας την ακροάτρια στη βαθύτερη κατανόηση της βιογραφίας και των λόγων που οδηγήθηκε σε αυτό τον τρόπο έκθεσής της. Μοιάζει πως η Ελένη τη στιγμή της αφήγησης κάνει μια σκληρή δουλειά και προσπαθεί να κατανοήσει, συνδέσει και αιτιολογήσει τις επιλογές της βιογραφικής της πορείας, σε συνδυασμό με τις συγκυρίες της ζωής της και τα ατομικά χαρακτηριστικά της.

Ο λόγος της έχει πολλά κενά, επαναλήψεις λέξεων και επεκτάσεις ήχων. Κάποιες φορές κάνει ερωτήσεις προς έναν υποθετικό συνομιλητή και χρησιμοποιεί διαλόγους για να ζωντανέψει την αφήγηση. Οι αξιολογήσεις της, συχνά τελειώνουν με μια ερώτηση προς τα μένα, ίσως λόγω μιας ανάγκης να επικυρώσω τα λεγόμενά της ή για να επιβεβαιώσει ότι καταλαβαίνω και παρακολουθώ. Η ομιλία της είναι πολύ γρήγορη με αποτέλεσμα το απομαγνητοφωνημένο κείμενο να είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο, αλλά και αρκετά δυσνόητο.

Η συνέντευξη αυτή που ήταν η πρώτη με αφηγήτρια την οποία δεν γνώριζα εκ των προτέρων μου δημιούργησε μια αρχική αγωνία, η οποία όμως πολύ γρήγορα ξεπεράστηκε. Παρόλο που ένιωσα γρήγορα σε επαφή με την συνομιλήτριά μου, οι διαφορετικές εμπειρίες και τα χαρακτηριστικά μας και κυρίως η διαφορετική ταξική προέλευση με έκαναν να νιώθω αποστασιοποιημένη από όσα είπε.

Νίκη 38, Μάιος 2013

Την Νίκη μου σύστησε η Λουκία με την οποία την συνδέουν οικογενειακοί δεσμοί. Την επέλεξα ως αφηγήτρια επειδή αποφάσισε να ζήσει εκτός Αθήνας. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι μου, καθώς στο σπίτι της μητέρας της που φιλοξενείται υπήρχε πολύς κόσμος και φασαρία, και διήρκεσε 2 ώρες.

Η Νίκη, γεννήθηκε και μεγάλωσε στο κέντρο της Αθήνας και έχει δύο αδέρφια. Ο πατέρας της ήταν δομικός μηχανικός και πέθανε όταν η Νίκη ήταν 18 χρονών και η μητέρα της είναι συνταξιούχος τραπεζικός. Σπούδασε στο ΕΜΠ και έκανε μεταπτυχιακό στην Αγγλία. Εργάστηκε σε γραφεία στην Αθήνα και την Κρήτη ως οιονεί μισθωτή. Κατοικεί στη Λέσβο και εργάζεται με σύμβαση σε εταιρεία του δημοσίου ενώ παράλληλα εξασκεί το ελεύθερο επάγγελμα. Είναι παντρεμένη και έχει μια κόρη 7 ετών και ένα γιο 3μιση.

Η συνέντευξη της Νίκης χωρίζεται σε δύο κύριες ενότητες. Στην πρώτη αφηγείται τη ζωή της από την παιδική ηλικία μέχρι σήμερα. Δίνει ελάχιστα στοιχεία για την παιδική ηλικία, το σχολείο και τις σπουδές. Η αφήγησή της γίνεται πιο λεπτομερής όταν μιλά για τις εργασιακές της εμπειρίες ως οιονεί μισθωτή και περιγράφει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Μιλά ακόμα για τις μεταπτυχιακές σπουδές στην Αγγλία, την επιστροφή στην Ελλάδα και την εγκατάσταση αρχικά στην Κρήτη και στη συνέχεια στη Μυτιλήνη, λόγω των επαγγελματικών υποχρεώσεων του συντρόφου της. Αναφέρεται στις επαγγελματικές

της εμπειρίες στα δυο νησιά και στην απόφαση να εργαστεί στο δημόσιο, στη γέννηση των παιδιών, στους τρόπους που προσπαθεί να συνδυάσει εργασία και μητρότητα και στα βήματα που ακολούθησε για να μπει στο ελεύθερο επάγγελμα.

Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται ερωτήσεις κατανόησης και αξιολογήσεων οι οποίες συχνά οδηγούν σε εκτενή αφηγηματικά τμήματα: στην αφήγηση της καθημερινότητας και του τρόπου που οργανώνει την οικογενειακή ζωή, στην αφήγηση συγκεκριμένων εργασιακών εμπειριών, στα βιώματά της ως νέα γυναίκα στον ανδροκρατούμενο χώρο των κατασκευών και στην περιγραφή των χώρων στους οποίους ζει. Αξιολογεί ακόμα τους τρόπους που ασκείται το επάγγελμα, μιλά για την οικονομική ανασφάλεια που ένιωσε στα πρώτα της βήματα, για την αξία της συναδελφικότητας και την έλλειψή της στον επαγγελματικό χώρο.

Η αυτοπαρουσίαση της Νίκης συγκροτείται πάνω σε δύο βασικούς άξονες, την επαγγελματική ταυτότητα και τον μητρικό ρόλο. Ως αποτέλεσμα τα μοναδικά στοιχεία που περιλαμβάνει η αφήγησή της σχετίζονται με τους ρόλους αυτούς.

Μιλάει ήρεμα, αργά και σταθερά. Η χρονική σειρά περιγραφής των γεγονότων είναι ομαλή και δεν υπάρχουν καθόλου παρεμβολές παλαιότερων ή νεότερων γεγονότων στην αφήγησή της. Η Νίκη αποδίδει τα συναισθήματά της κυρίως μέσω της έκφρασης του προσώπου και της στάσης του σώματος μεταφέροντας ζωντανή τη βιωματική της εμπειρία.

Παρόλο που δεν γνώριζα την Νίκη πριν την συνέντευξη ένιωσα μαζί της μεγάλη οικειότητα και σε αρκετά σημεία της αφήγησης, ιδιαίτερα όσον αφορά στο μέγεθος των παιδιών, τις δυσκολίες και τα ερωτήματα που αντιμετωπίζει στη ζωή της, ταυτίστηκα μαζί της. Το φιλικό κλίμα που αναπτύχθηκε διευκόλυνε τη διαδικασία της συνέντευξης.

Κωνσταντίνα, 68, Ιούλης 2013

Την Κωνσταντίνα την επέλεξα καθώς αναζητούσα μια γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας με πολύχρονη εμπειρία στο επάγγελμα και την ικανότητα να περιγράψει τις αλλαγές στη διάρκεια αυτών των χρόνων, επίσης επειδή έχει εργαστεί ως καθηγήτρια στο Πολυτεχνείο. Τη γνώριζα από την αρχιτεκτονική σχολή όπου την είχα καθηγήτρια.

Η συνέντευξη έγινε στο γραφείο της, στο κέντρο της Αθήνας και διήρκεσε 4 ώρες.

Η Κωνσταντίνα γεννήθηκε σε επαρχιακή όπου έζησε μέχρι την ηλικία των 16 χρόνων. Στη συνέχεια ήρθε στην Αθήνα για να κάνει προετοιμασία για την εισαγωγή της στο Πολυτεχνείο. Σπούδασε στο ΕΜΠ και σχεδόν αμέσως μετά την αποφοίτησή της ξεκίνησε να εργάζεται σε αυτό. Παράλληλα εργάστηκε ως ελεύθερη επαγγελματίας μαζί με τον σύζυγό της. Σήμερα είναι συνταξιούχος. Έχει δυο ενήλικα παιδιά και ζει με τον σύζυγό της στο κέντρο της Αθήνας.

Ένα μεγάλο μέρος της αφήγησης της Κωνσταντίνας, αφορά την παιδική της ηλικία στον τόπο καταγωγής. Μίλησε ακόμα για τον ερχομό της στην Αθήνα, την προετοιμασία των

σπουδών και τις σπουδές. Ακολούθησε μια εκτεταμένη αφήγηση για τις επαγγελματικές εμπειρίες, τη ζωή στην οικογένεια, το μέγλωμα των παιδιών και τις δυσκολίες που αντιμετώπισε στον συνδυασμό επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Ένα τμήμα της αφήγησης αφιερώθηκε στην περιγραφή των τόπων της ζωής της και στην αξία που έχει για την ίδια η ζωή στο κέντρο της πόλης. Περιέγραψε την καθημερινότητά της συγκρίνοντας τη ζωή της πριν και αφού βγήκε στη σύνταξη. Η συνέντευξή της ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και περιλαμβάνει, εκτός από τα βιώματα, κρίσεις και αξιολογήσεις, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μεταγενέστερα.

Ο λόγος της είναι ήρεμος, χωρίς κενά και παραλείψεις, λογικός αλλά και συναισθηματικός ταυτόχρονα χωρίς όμως συγκινησιακές εξάρσεις.

Υπήρξε καλή επικοινωνία από την αρχή της συνέντευξης, όμως δεν εξελίχθηκε περισσότερο στη διάρκειά της, ούτε υπήρξαν στιγμές συναισθηματικής προσέγγισης.

Από την δική μου την πλευρά υπήρξε δυσκολία προσέγγισης της Κωνσταντίνας, λόγω της σχέσης μαθήτριας/καθηγήτριας και μια τάση διακριτικότητας που στέρησε από την έρευνα σημαντικές ερωτήσεις (που ήθελα να της κάνω).

Η συνέντευξη ήταν πολύ σημαντική γιατί έδωσε στοιχεία για τη ζωή μιας γυναίκας "της προηγούμενης γενιάς", που παρόλες τις διαφοροποιήσεις έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη ζωή των γυναικών σήμερα, τόσο με των υπόλοιπων αφηγητριών, όσο και με τη δική μου.

Μετά από μια "αποχή" δύο περίπου χρόνων από την ερευνητική διαδικασία, ξεκίνησα έναν νέο κύκλο συνεντεύξεων. Οι επιπτώσεις και η συνειδητοποίηση της κρίσης είναι φανερές στις αφηγήσεις που ακολουθούν.

Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015

Η επαγγελματική μου εμπειρία ως εκπαιδευτικού με οδήγησε στην αναζήτηση μιας αφηγήτριας που δουλεύει σε σχολείο. Τη Σοφία μου τη σύστησε η Φωτεινή και κάναμε τη συνέντευξη ένα απόγευμα, στο σπίτι της στο Κουκάκι.

Η Σοφία γεννήθηκε και μεγάλωσε σε συνοικία της Αθήνας. Είναι μοναχοκόρη και οι γονείς της ήταν δημοτικοί υπάλληλοι (ο πατέρας της πέθανε πριν λίγα χρόνια). Σπούδασε αρχιτεκτονική στο ΑΠΘ και συνέχισε τις σπουδές της στη Γαλλία και στην Ελλάδα. Δούλεψε ως αυτοαπασχολούμενη στην Αθήνα μαζί με άλλες 3 φίλες της και παράλληλα ως υπάλληλος σε γραφεία. Στη συνέχεια άρχισε να διδάσκει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και σήμερα εργάζεται ως μόνιμη εκπαιδευτικός σε ΓΕΛ της Αθήνας. Ζει μόνη.

Η συνέντευξη της Σοφίας ακολουθεί σαφώς τη δομή των αφηγηματικών συνεντεύξεων, δηλαδή έχει 3 ενότητες που περιλαμβάνουν το αφηγηματικό τμήμα, τις ερωτήσεις κατανόησης και συμπλήρωσης και τις ερωτήσεις αξιολόγησης. Η αφηγήτρια μιλά για την

παιδική ηλικία, για τις σπουδές της, τις αναζητήσεις της την περίοδο αυτή και την ενασχόλησή της με τον συνδικαλισμό. Αφηγείται τις επαγγελματικές της εμπειρίες στα γραφεία και στο σχολείο και αναφέρεται στην ευχαρίστηση που παίρνει από τη δουλειά της στην εκπαίδευση. Μιλά για τις δυσκολίες που έχει αντιμετωπίσει και τις προσδοκίες της για το μέλλον, για τα οικονομικά δεδομένα και τις αλλαγές που έφερε η "κρίση". Η αφήγηση συνεχίζει με την περιγραφή της καθημερινότητάς της, του σπιτιού και της πόλης. Περιγράφει ακόμα τον εργασιακό χώρο και αξιολογεί συνολικά τους τόπους της ζωής της.

Η πορεία ζωής της Σοφίας χαρακτηρίζεται από μεγάλη ελευθερία επιλογών σε επαγγελματικό και προσωπικό επίπεδο και άρνηση να ακολουθήσει τις συνήθεις πρακτικές όταν αυτές δεν της ταιριάζουν (π.χ. γάμο, παιδιά, "καλή" δουλειά, απόκτηση πολλών χρημάτων, εγκλωβισμό σε μια στατική ταυτότητα κ.ά.). Κίνητρο για τη ζωή της είναι η ευχαρίστηση και επιδιώκει μέσω όσων κάνει να αποκτήσει ανθρώπινες επαφές, να νιώθει χαρά και ικανοποίηση, να εκφράζει τη δημιουργικότητά της.

Η Σοφία ήταν ιδιαίτερα πρόθυμη να αφηγηθεί τη ζωή της, φιλική και ανοιχτή. Μίλησε αυθόρμητα χωρίς να χρειαστούν σχεδόν καθόλου δικές μου παρεμβάσεις, ενώ εκτός από την παράθεση γεγονότων αναφέρθηκε στον τρόπο που τα βίωσε συναισθηματικά.

Η χρονικότητα της αφήγησης ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τη χρονικότητα των γεγονότων. Σπάνια παρεμβάλλει νεότερες ή παλαιότερες εμπειρίες, καθώς την οδηγεί η συνειρμική σκέψη, και κάποιες φορές αφήνει κενά που δεν τα συμπληρώνει ποτέ. Ο λόγος της Σοφίας είναι καθημερινός, πολύ γρήγορος και περιεκτικός. Συχνά χρησιμοποιεί διαλόγους εμπλουτίζοντας με "θεατρικό" τρόπο την αφήγησή της. Αν και η συνέντευξη κράτησε περίπου 2 ώρες το απομαγνητοφωνημένο κείμενο ήταν πολύ μεγάλο.

Οι κοινές εμπειρίες που έχουμε λόγω επαγγελματικών εμπειριών, έκαναν εύκολη την επικοινωνία, διατηρήθηκε όμως η απόσταση μεταξύ δύο ανθρώπων που συναντιούνται για πρώτη φορά. Αναλύοντας τη συνέντευξη της Σοφίας, διαπίστωσα ότι, παρά τις όποιες επιφανειακές ομοιότητες, οι ζωές μας είναι πολύ διαφορετικές.

Τασούλα, 39, Νοέμβρης 2015

Η Σοφία, μου σύστησε την Τασούλα, την οποία επέλεξα καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο υποαπασχολείτο και ετεροαπασχολείτο εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και των καθηκόντων της ως μητέρα δύο μικρών παιδιών. Δυο ακόμα λόγοι επιλογής της είναι ότι ζει στην Αθήνα μόνο με τον σύντροφό της χωρίς την υποστήριξη οικογενειακών ή άλλων δικτύων και ότι επέλεξε να μετακομίσει από το κέντρο της Αθήνας σε προάστιο.

Η συνέντευξη έγινε ένα πρωινό -την ώρα που τα παιδιά της ήταν στο σχολείο - στο σπίτι της στην Ηλιούπολη και είχε διάρκεια δύο ώρες.

Η Τασούλα γεννήθηκε σε επαρχιακή πόλη στην οποία οι γονείς της δούλευαν ως εκπαιδευτικοί και στη συνέχεια μεγάλωσε στον τόπο καταγωγής της στη Θράκη και στη

Θεσσαλονίκη. Σπούδασε στο ΑΠΘ και στη συνέχεια επέλεξε να ζήσει στην Αθήνα, όπου συνεργάστηκε με φίλες ως αυτοαπασχολούμενη και παράλληλα εργάστηκε σε αρχιτεκτονικά γραφεία. Συνέχισε τις σπουδές της στην Ισπανία και την Ελβετία και επέστρεψε πάλι στην Αθήνα όπου δούλεψε ως οιονεί μισθωτή σε αρχιτεκτονικά γραφεία και μια κατασκευαστική εταιρία. Σήμερα ζει με τον σύντροφό της και τα δύο της παιδιά 3 και 5 ετών, εργάζεται part time σε μια μεσιτική εταιρία και ψάχνει να βρει με ποιους τρόπους θα ασκήσει το αρχιτεκτονικό επάγγελμα.

Η συνέντευξη χωρίζεται σε 3 ενότητες, στο τέλος κάθε μίας από τις οποίες ακολουθούν διευκρινιστικές ερωτήσεις και ερωτήσεις αξιολόγησης. Στην πρώτη ενότητα μιλά για την παιδική της ηλικία και τις εμπειρίες της από τη ζωή σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας είτε ακολουθώντας τους εκπαιδευτικούς γονείς της, είτε λόγω των προσδοκιών τους για την εκπαίδευση της ίδιας. Αναφέρεται σύντομα στις σπουδές της και συνεχίζει με τις επαγγελματικές της εμπειρίες μετά τον ερχομό της στην Αθήνα. Μιλά για τις μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό και τελειώνει με ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο απόσπασμα σχετικό με τις επαγγελματικές της εμπειρίες μέχρι σήμερα. Στο απόσπασμα αυτό μιλά για το πώς συνδυάζονται οι επαγγελματικές της επιλογές με τις ευθύνες της ως μητέρα, αλλά παράλληλα περιγράφει τα βιώματά της από την εργασία σε αρχιτεκτονικά γραφεία, σε κατασκευαστική εταιρία, ως αυτοαπασχολούμενη αρχιτέκτονας και ως μεσίτρια σε συνθήκες κρίσης.

Η δεύτερη ενότητα αφορά την αφήγηση της καθημερινότητάς της και την οργάνωση της ζωής στο σπίτι. Μιλά για τον ελεύθερο χρόνο και τη ζωή της με τα παιδιά και τον σύντροφο. Αναφέρεται εκτενώς στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην καθημερινότητά της καθώς δεν έχει κοντά συγγενείς να την υποστηρίξουν. Στην τρίτη ενότητα περιγράφει το σπίτι της, την γειτονιά της και τους τόπους στους οποίους ζει. Με αφορμή τους τόπους της ζωής της μιλά για την καθημερινότητά της, τις σχέσεις που έχει αναπτύξει με ανθρώπους και αυτές που έχει αφήσει από το παρελθόν. Στην ενότητα αυτή η Τασούλα μιλά πιο απελευθερωμένα και ανοιχτά για τον εαυτό της και συμπληρώνει με βιωματικά στοιχεία την προηγούμενη αφήγησή της.

Η βιογραφία και η αφήγηση της Τασούλας καθορίζονται συνειδητά από την πολιτική της θέση και ιδεολογία, ασυνείδητα όμως η ζωή της επηρεάζεται από τις κοινωνικές επιταγές που θέλουν τη "γυναίκα" ταυτόχρονα επιτυχημένη επαγγελματία, σύζυγο, μητέρα και "άνθρωπο" με ενδιαφέροντα και ανησυχίες προσωπικές και κοινωνικές. Ενδεικτικό είναι το σημείο της συνέντευξης στο οποίο "διχάζεται" ανάμεσα στη νεανική απόφαση να ζήσει μόνη και να γίνει επαγγελματίας και στη μεταγενέστερη πραγματικότητα της μητρότητας, η οποία την βάζει σε κάποιες αμφιβολίες για το επάγγελμα που διάλεξε.

Η Τασούλα αφηγήθηκε τη ζωή της με την σειρά και συχνά έβαζε μόνη της χρονολογίες. Η αφήγησή της είναι πολύ τακτοποιημένη και το ίδιο μοιάζει και η ζωή της.

Ο λόγος της είναι στρωτός και γρήγορος, χωρίς διακοπές, χωρίς ιδιαίτερους συναισθηματισμούς, μόνο με μερικά χαμόγελα. Μόνο όταν αφηγείται γεγονότα που την έχουν ζορίσει ο λόγος της γίνεται πιο γρήγορος και κοφτός, επαναλαμβάνει φωνήεντα ή λέξεις και κάνει παύσεις. Σπάνια χρησιμοποιεί διαλόγους. Στο μεγαλύτερο τμήμα της αφήγησης κοιτά μπροστά και οι κινήσεις και η στάση του σώματος είναι συγκρατημένες.

Την ώρα της αφήγησης δεν υπήρξαν στιγμές συγκινησιακής φόρτισης για την αφηγήτρια, ενώ η προσέγγισή μου με την Τασούλα ήταν αρκετά αποστασιοποιημένη.

Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015

Ο εγκλωβισμός μου σε γυναίκες αρχιτέκτονες που με κάποιους τρόπους είχαν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. αριστερή πολιτική τοποθέτηση, εργατική ή μικροαστική καταγωγή, παρόμοιες επαγγελματικές και εκπαιδευτικές εμπειρίες κ.ά.) με έκανε να αναζητήσω την επόμενη αφηγήτρια έξω από την αλυσίδα των προηγούμενων. Την Αλέξια την προσέγγισα, μέσω μιας φίλης μου - πελάτισσας της Αλέξιας.

Η συνέντευξη έγινε στο γραφείο της στο Σύνταγμα, παρουσία του συνεργάτη της, και κράτησε λίγο περισσότερο από μία ώρα.

Η Αλέξια γεννήθηκε στην Αθήνα και μεγάλωσε σε καλές συνοικίες του κέντρου. Ο πατέρας της είναι πολιτικός μηχανικός και η μητέρα αρχιτέκτονας. Τελείωσε ιδιωτικό σχολείο, σπούδασε στην Αγγλία και στη συνέχεια εργάστηκε σε γραφεία ως οιονεί μισθωτή. Ίδρυσε μαζί με 3 αρχιτέκτονες μια εταιρία και στη συνέχεια σε συνεργασία με έναν αρχιτέκτονα το γραφείο της, το οποίο αναλαμβάνει μελέτες και κατασκευές ιδιωτικών έργων. Ζει με τον σύζυγό της, τα 2 της παιδιά και την οικιακή βοηθό, στη Φιλοθέη.

Η αφήγησή της ξεκινά με ένα ιδιαίτερα σύντομο αφηγηματικό τμήμα στο οποίο κάνει μια συνοπτική αφήγηση του συνόλου της ζωής της. Στη συνέχεια μέσω πιο συγκεκριμένων ερωτήσεων, απαραίτητων για να συνεχιστεί η διαδικασία δίνει περισσότερες λεπτομέρειες. Η συνέντευξη, επικεντρώθηκε στις επαγγελματικές εμπειρίες της και μόνο μετά από δική μου παρέμβαση αναφέρθηκε στην προσωπική ζωή και τη μητρότητα. Οι αυθόρμητες αναφορές σε άλλα πρόσωπα είναι σπάνιες, με εξαίρεση τον συνεργάτη της. Το αφηγηματικό τμήμα της βιογραφίας της είναι σύμφωνο με τη χρονική σειρά των γεγονότων που αφηγείται. Όμως δεν καλύπτονται ισοδύναμα όλες οι φάσεις της ζωής, ούτε όλα τα πεδία δράσης της. Η αφήγηση κινείται σε ένα γενικό και αφηρημένο/θεωρητικό επίπεδο και δίνει μια "αντικειμενική" εκδοχή των γεγονότων αποστασιοποιημένη από τον τρόπο βίωσής τους και τα συναισθήματα που έχουν προκληθεί ή προκαλούνται.

Η ομιλία της ήταν αργή, με αρκετές πολύ μικρής διάρκειας παύσεις, μισοτελειωμένες λέξεις και επαναλήψεις φωνηέντων. Ο λόγος της δεν έχει περιγραφές ή διαλόγους. Κάποιες φορές χαμογελάει, γελά σύντομα ή κάνει γκριμάτσες, εκφράσεις που συνήθως δείχνουν την αμηχανία της.

Την ώρα της συνέντευξης, ένιωσα ότι υπήρχε μεγάλη απόσταση μεταξύ μας, λόγω διαφορετικής καταγωγής και εμπειριών, η οποία (ίσως ήταν η αιτία που) δεν επέτρεψε αναφορές σε προσωπικά ζητήματα. Από την δική μου πλευρά ήμουν αρκετά άτολμη να κάνω περισσότερες ερωτήσεις που πιθανά θα την οδηγούσαν στην αφήγηση πιο προσωπικών ζητημάτων. Στο τέλος της συνέντευξης, έγινε μια μικρή συζήτηση στην οποία συμμετείχε και ο συνεργάτης της για το ζήτημα των διακρίσεων λόγω φύλου στη δουλειά. Μετά το κλείσιμο των μέσων καταγραφής το κλίμα έγινε πιο θερμό και μιλήσαμε πιο ελεύθερα. Κατά την απομαγνητοφώνηση η αίσθηση διαφορετικότητας και απόστασης που ένιωσα στη συνέντευξη μειώθηκε σημαντικά και αναγνώρισα περισσότερα κοινά στοιχεία με τις υπόλοιπες αφηγήτριες από αυτά που εντυπώθηκαν την ώρα της αφήγησης.

Άννα 37, Δεκέμβρης 2015

Την Άννα μου τη σύστησε η Τασούλα. Επιλέχθηκε ως αφηγήτρια επειδή αν και σπούδασε αρχιτεκτονική δεν θέλησε να τη συνεχίσει επαγγελματικά. Μάλιστα το πρωί πριν την συνέντευξη είχε διαγραφεί από τα μητρώα του ΤΕΕ. Επιπλέον γιατί επέλεξε να φύγει από την Αθήνα και να ζήσει σε ένα μικρό νησί.

Η συνέντευξη έγινε σε ένα ήσυχο καφενείο στο Μεταξουργείο, καθώς δεν ήθελε να πάμε στο σπίτι των γονιών της αλλά ούτε και στο δικό μου και κράτησε δύο ώρες. Αν και το περιβάλλον δεν ήταν ιδανικό, η Άννα ήταν πολύ συγκεντρωμένη στη διαδικασία.

Η Άννα γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Ίλιον, με τους γονείς, τον αδερφό της και τον παππού της. Ο πατέρας της είναι συνταξιούχος ηλεκτρολόγος οικοδομών και η μητέρα της δεν εργάστηκε εκτός σπιτιού. Σπούδασε αρχιτεκτονική στο ΑΠΘ, γρήγορα όμως αποφάσισε ότι ήθελε να ασχοληθεί με τον χορό. Μετά το τέλος των σπουδών της επέστρεψε στην Αθήνα και έφτιαξε ένα εργαστήριο κατασκευής μακέτας το οποίο σύντομα έκλεισε λόγω κρίσης. Παράλληλα, σπούδασε κλασικό χορό. Έπειτα εργάστηκε σε κέντρα απασχόλησης παιδιών και παιδικούς σταθμούς συνδυάζοντας τις γνώσεις της από την αρχιτεκτονική και το χορό. Σήμερα ζει με τον σύντροφό της σε μικρό νησί των Δωδεκανήσων, καθώς "κουράστηκε από τη ζωή στην Αθήνα" και αναζητά τα επόμενα επαγγελματικά της βήματα.

Στο πρώτο τμήμα της αφήγησης μιλάει για τις εμπειρίες σχετικά με τις σπουδές, οι οποίες διαφοροποιούνται σημαντικά από των άλλων αφηγητριών. Στο δεύτερο τμήμα της αφήγησης αναφέρεται στις επαγγελματικές της εμπειρίες, οι οποίες βρίσκονται στις "παρυφές" του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος. Στην τελευταία ενότητα της αφήγησης η Άννα αναφέρεται κυρίως στην προσωπική της ζωή, στη σχέση της με τον σύντροφο, στην επιθυμία να ζήσει εκτός Αθήνας, στους τόπους που έχει ζήσει και στη σκληρή καθημερινότητά της στην πόλη. Αξιολογεί ότι η σημαντικότερη αξία στη ζωή της, η οποία καθορίζει τις επιλογές της, είναι η χαρά που παίρνει από όσα κάνει και ότι η καλή προσωπική ζωή έχει μεγαλύτερη σημασία από την επαγγελματική. Η συνέντευξη τελειώνει

με κάποιες αξιολογικές ερωτήσεις. Η Άννα δηλώνει ότι, αν και δεν την ενδιαφέρει πια η αρχιτεκτονική επαγγελματικά, έχει επηρεάσει τον τρόπο σκέψης και τη ζωή της σημαντικά.

Η ζωή της Άννας χαρακτηρίζεται από συχνές ανατροπές της πορείας που η ίδια ή το περιβάλλον της ορίζουν. Αν και "μέτρια" μαθήτρια βάζει τα δυνατά της και περνάει στην αρχιτεκτονική, αν και τελειώνει την αρχιτεκτονική αφήνει το επάγγελμα και σπουδάζει χορό, αν και ζει στην αγαπημένη Αθήνα φεύγει για την επαρχία.

Η συνέντευξη έχει μεγάλα αφηγηματικά τμήματα, παρ' όλα αυτά κατευθύνεται σε σημαντικό βαθμό από τις ερωτήσεις μου. Ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων. Αν και αναφέρεται σε όλες τις περιόδους της ζωής της μιλά ελάχιστα για την παιδική ηλικία.

Ο λόγος της είναι ήπιος, καθημερινός και περιγραφικός. Κάποιες στιγμές χρησιμοποιεί διαλόγους και εμπλουτίζει την εκφραστικότητα της αφήγησης.

Σε όλη τη συνέντευξη η Άννα ήταν φιλική και χαμογελαστή. Στο τέλος, προφανώς αφού είχε και η ίδια αισθανθεί πιο άνετα εξέφρασε τις αντιρρήσεις της για την έρευνα και κυρίως την ανάδειξη των "γυναικών" και των "αρχιτεκτόνων" ως υποκειμένων της. Η κριτική ξεκινά από τη θέση ότι οι αρχιτέκτονες θεωρούν τον εαυτό τους "ιδιαίτερο" και από την άποψη ότι το φύλο στον δυτικό κόσμο δεν έχει λόγους μελέτης καθώς οι διαφορές είναι λίγες.

Από την πλευρά μου ένιωσα καλά μαζί της από την αρχή της συνέντευξης. Σε αυτό νομίζω ότι συνέβαλε το ότι ήταν ανοιχτή να μιλήσει για τις εμπειρίες της προσωπικής της ζωής, το ανεπιτήδευτο χαμόγελό της και η στάση του σώματος που ήταν ταυτόχρονα διακριτική αλλά και δυναμική. Η τελική της αντίρρηση για το θέμα με έκανε να νιώσω αμήχανα και να σταθώ αμυντικά απέναντί της καθώς ένιωσα την ανάγκη να της αποδείξω ότι δεν είμαι μια "κακομαθημένη αρχιτέκτονας" που βάζω τις γυναίκες αρχιτέκτονες στο επίκεντρο του κόσμου, αλλά ότι αυτή η επιλογή είναι πιο κοντά στη δική μου ζωή και τα ενδιαφέροντά μου.

Θεοδώρα, 41, Γενάρης 2016

Η Αλέξια μου σύστησε τη Θεοδώρα. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι που έχει χτίσει με τον σύζυγό της στο οποίο μόλις είχε μετακομίσει.

Η Θεοδώρα γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μικρή επαρχιακή πόλη. Ο πατέρας της είναι αγρότης και τεχνίτης και η μητέρα της εργάστηκε ως δημόσιος υπάλληλος. Έχει έναν αδερφό που ζει στην Αθήνα. Η Θεοδώρα ήταν άριστη μαθήτρια και μετά από μια περιπλάνηση σε διάφορες σχολές του ΕΜΠ, επέλεξε να σπουδάσει αρχιτεκτονική. Συνέχισε τις σπουδές της στο εξωτερικό. Θεώρησα σημαντικό να πραγματοποιήσω τη συγκεκριμένη συνέντευξη επειδή η Θεοδώρα έχει πλούσια εμπειρία εργασίας στο εξωτερικό, είναι αναγνωρισμένη αρχιτέκτονας στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, εργάζεται με τον σύζυγό της και είναι μητέρα ενός μικρού παιδιού. Επιπλέον κάνει διαλέξεις σε πανεπιστήμια και συνέδρια, εκθέσεις έργου και έχει βραβευτεί σε διαγωνισμούς.

Πριν την συνάντησή μας δεν την γνώριζα, είχα όμως δει δημοσιευμένα έργα της και είχα επισκεφθεί την ιστοσελίδα της. Καθώς είναι μια "πετυχημένη" νέα αρχιτέκτονας, πήγα στη συνάντησή μας με κάποιο δέος. Παρ' όλα αυτά ήταν πολύ ζεστή και φιλική και γρήγορα η αρχική μου αγωνία ξεπεράστηκε και ένιωσα ότι είμαστε πολύ πιο κοντά απ' όσο οι διακρίσεις και οι τίτλοι καθορίζουν. Η ίδια ήταν πολύ πρόθυμη να συμμετάσχει στη διαδικασία και μου έδωσε την εντύπωση ότι θεωρεί ότι οι συνεντεύξεις αποτελούν μέρος της δουλειάς της. Αν και περίμενε ότι θα κάναμε μια συνέντευξη σαν αυτές που δίνει στα περιοδικά, η αφήγησή της ήταν πολύ πλούσια.

Η συνέντευξη της Θεοδώρας ήταν αρκετά διαφορετική από τις υπόλοιπες. Καθώς ο διαθέσιμος χρόνος της ήταν λιγοστός (μάμηση ώρα) θεώρησα ότι έπρεπε να αφήσω την αφηγήτρια να οδηγήσει τη διαδικασία και να μιλήσει για όσα θέλει, κάνοντας μόνο μικρές ερωτήσεις κατανόησης ενδιάμεσα.

Η Θεοδώρα αναφέρθηκε στον τρόπο που επέλεξε τις σπουδές –αρχικά με κριτήριο να πάει στην καλύτερη σχολή και στη συνέχεια να κάνει κάτι που την ευχαριστεί, στις δυσκολίες που πέρασε ως φοιτήτρια του ΕΜΠ, στη σχέση της με τον σύντροφο και την εκπαιδευτική, επαγγελματική και προσωπική τους πορεία. Συγκρίνει τις εμπειρίες της από το εξωτερικό με τις εμπειρίες της από την Ελλάδα ως προς τον τρόπο δουλειάς και αρχιτεκτονικής έκφρασης. Μιλά ακόμα για την επιλογή της να ζήσει στο κέντρο της Αθήνας, για τη γειτονιά, το σπίτι της και τη διαδικασία κατασκευής του. Περιγράφει την καθημερινότητά της με το παιδί και τη σημασία που έχουν στη ζωή της οι γονείς της. Η Θεοδώρα είναι η μοναδική αφηγήτρια που αναφέρεται εκτεταμένα στις αρχές που ακολουθεί στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, πιθανά γιατί αυτό το θέμα αποτελεί το βασικό αντικείμενο των συνεντεύξεών της σε περιοδικά, αλλά σίγουρα και γιατί η αρχιτεκτονική έχει μεγάλη αξία στη ζωή της.

Η Θεοδώρα, είναι μια από τις πιο αισιόδοξες αφηγήτριες, για τις οποίες η αρχιτεκτονική και η δουλειά της σε αυτή αποτελεί τον κεντρικό άξονα οργάνωσης του βίου της. Τα βιογραφικά της σχέδια αρθρώνονται βασισμένα στην προσδοκία μιας ανοδικής επαγγελματικής πορείας που θα οδηγήσει τόσο στην προσωπική ευτυχία, όσο και στην αναγνώριση του έργου της και της ίδιας. Επιπλέον, η Θεοδώρα είναι πολίτις του κόσμου, που παρόλο που τελικά επιλέγει να ζήσει στην Αθήνα, το βλέμμα της, ο τρόπος ζωής της και δουλειάς της είναι στραμμένος σε αυτά που συμβαίνουν στο εξωτερικό.

Η συνέντευξη δεν χωρίζεται σε μεγάλες θεματικές ή χρονολογικές ενότητες και η αφηγήτρια περνά συνειρμικά από το ένα προσωπικό βίωμα στο άλλο. Δεν αφήνει όμως σχεδόν τίποτα ανολοκλήρωτο και η αφήγηση δένει σε ένα κατανοητό σύνολο. Ο λόγος της είναι γρήγορος και περιεκτικός. Μιλά ακατάπαυστα σαν να έχει την ανάγκη να αφηγηθεί τη ζωή της, κάποιες φορές γελά, ενώ συχνά κάνει χειρονομίες και κινείται στον χώρο.

Μετά το τέλος της συνέντευξης και αφού επέστρεψαν σπίτι ο σύζυγος και το παιδί της, μου έδειξε το καινούργιο τους σπίτι και μιλήσαμε γι' αυτό και για τα παιδιά μας. Η συνέντευξη της Θεοδώρας, ένωσα ότι άνοιξε ένα καινούργιο πεδίο στην έρευνα καθώς αφηγήθηκε διαφορετικές εμπειρίες. Η ζωή της είναι πολύ διαφορετική από τη δική μου, ωστόσο η ανοικτότητά της με έκανε να νιώθω οικεία. Κατά την ανάλυση των συνεντεύξεων η αρχική διαφορετικότητα από τις υπόλοιπες συνομιλήτριες φάνηκε να μειώνεται και βγήκαν στην επιφάνεια περισσότερα κοινά στοιχεία μεταξύ τους.

Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016

Την Ανδρομάχη τη γνώριζα από τη γειτονιά που μένω, καθώς τα παιδιά μας είναι συμμαθητές. Όταν αλληλοσυστηθήκαμε ως αρχιτέκτονες, έδειξε έντονη διάθεση να μιλήσει για τις εμπειρίες και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ως νέα, εργαζόμενη, μητέρα τριών μικρών παιδιών και όταν τηςμίλησα για την έρευνα μού ζήτησε να αφηγηθεί τη ζωή της. Για καιρό, δεν κάναμε την συνέντευξη καθώς προτιμούσα για μεθοδολογικούς λόγους να συμμετέχει κάποια γυναίκα συστημένη από τις προηγούμενες αφηγήτριες. Καθώς όμως υπήρξε κορεσμός των πληροφορητριών και ταυτόχρονα έντονη επιθυμία από τη δική της πλευρά να αφηγηθεί τη ζωή της και επιπλέον επειδή στη γειτονιά που μένουμε όλο και πιο συχνά συνομήλικές μας αρχιτεκτόνισσες επιλέγουν να κάνουν τρίτο ή και τέταρτο παιδί, θεώρησα ότι η αφήγησή της θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την έρευνα.

Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της, μια μέρα που τα παιδιά της έλειπαν και κράτησε λίγο περισσότερο από 3 ώρες.

Η Ανδρομάχη γεννήθηκε και μεγάλωσε στον Υμηττό, όπου έζησε μαζί με τους γονείς, την αδερφή και τη γιαγιά της. Ο πατέρας της είναι συνταξιούχος ηλεκτρολόγος οικοδομών και η μητέρα της δημοτική υπάλληλος. Πέρασε στο ΕΜΠ και συνέχισε τις σπουδές σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Από τα μέσα των σπουδών της ξεκίνησε να εργάζεται ως υπάλληλος σε γραφεία μηχανικών, κάνοντας αρχιτεκτονικές μελέτες. Στη συνέχεια άρχισε να αυτοαπασχολείται στην κατασκευή εσωτερικών χώρων. Σήμερα προσπαθεί να συνδυάσει τις αυξημένες υποχρεώσεις της ως μητέρα με την επιθυμία της να δουλέψει σε περιβάλλον μειωμένων ευκαιριών εργασίας. Ζει με τα παιδιά και τον μηχανικό σύζυγό της, στην Αγία Παρασκευή, σε σπίτι που αγόρασαν και ανακαίνισε η ίδια.

Η συνέντευξη της Ανδρομάχης έχει την ιδιαιτερότητα ότι κάθε τμήμα αναφέρεται σε ένα μόνο θέμα και δεν υπάρχουν θεματικές ή χρονολογικές παρεμβολές. Χωρίζεται σε 5 μεγάλες αφηγηματικές ενότητες που η μια διαδέχεται φυσικά την άλλη. Στην πρώτη μιλά για την παιδική της ηλικία, για τις δυσκολίες της, για τις εκπαιδευτικές προσδοκίες της μητέρας της, για το σχολείο και τις φίλες της. Στη δεύτερη ενότητα αναφέρεται στις σπουδές: στους λόγους επιλογής της αρχιτεκτονικής και στο ρόλο των γονιών της, στην προετοιμασία και την εισαγωγή στο ΕΜΠ, στις εμπειρίες από τη σχολή και στη σημασία

που είχαν οι σπουδές στην ενηλικίωσή της. Στην τρίτη ενότητα αφηγείται τις επαγγελματικές της εμπειρίες ως οιονεί μισθωτή και αυτοαπασχολούμενη. Μιλάει ακόμα για τις σχέσεις που ανέπτυξε στους χώρους δουλειάς, την επιθυμία να εργαστεί στην κατασκευή και τις δυσκολίες που αντιμετώπισε στο συνδυασμό του επαγγέλματος με τον ρόλο της μητέρας. Στην επόμενη ενότητα περιγράφει τους τόπους στους οποίους έζησε και δούλεψε και τα σπίτια της (το πατρικό, το καμαράκι της αυλής, το διαμέρισμα της γιαγιάς, το σπίτι που έζησε με τον σύντροφο, το σπίτι της οικογένειας). Μιλά ακόμα για τη γειτονιά της και τη σημασία που έχουν οι σχέσεις που έχει αναπτύξει εκεί. Στην τελευταία ενότητα αφηγείται την καθημερινότητά της. Αναφέρεται στη διαπλοκή των χρόνων της ζωής της, στις επαναλαμβανόμενες πράξεις της καθημερινότητας και στις συνεχείς ανατροπές της. Αναφέρεται ακόμα στη σημασία που έχει το συγγενικό δίκτυο στην καθημερινότητά της. Οι διευκρινιστικές ερωτήσεις οδηγούν σε νέες πλούσιες αφηγήσεις που εμπλουτίζουν τις προηγούμενες. Η συνέντευξη τελείωσε με την απόφασή της να μου πάρει και αυτή μια συνέντευξη ώστε "να είναι δίκαιη η μοιρασιά".

Η βιογραφία της Ανδρομάχης προβάλλει εξίσου τα θέματα της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, καθώς οι ταυτότητες της αρχιτέκτονος και της μητέρας αποτελούν τους κεντρικούς άξονες της αυτοπαρουσίασής της. Αν και η βιογραφία της καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις άμεσες ή έμμεσες επιθυμίες ή το παράδειγμα των γονιών της και δευτερευόντως από τις κοινωνικές επιταγές, πολλές φορές επιδιώκει να τις ξεπεράσει. Η ζωή της ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πορεία εκπαίδευση, σπουδές, δουλειά, γάμος, μητρότητα, αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιείται στις προθέσεις ή στις λεπτομέρειες.

Η Ανδρομάχη για τα περισσότερα θέματα μιλάει ελεύθερα, δεν αυτολογοκρίνεται, ούτε ακολουθεί τις επιταγές για έναν δημόσιο, ευπρεπή και πολιτικά ορθό λόγο. Ο λόγος της είναι γρήγορος, περιεκτικός και πλούσιος, χωρίς κενά και ασάφειες. Πολύ συχνά χρησιμοποιεί διαλόγους που ζωντανεύουν την αφήγηση και κάνει έντονες χειρονομίες και εκφράσεις.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης σε αρκετά σημεία ταύτιστηκα με τα βιώματα της Ανδρομάχης, σε άλλα άκουγα ξανά τις αφηγήσεις προηγούμενων συνομιλητριών και κάποιες φορές ένιωσα συμ-πάθεια για τις δυσκολίες που περνά. Συγκινήθηκα ιδιαίτερα στο απόσπασμα που μίλησε για τα παιδιά της, για την αγάπη και τον θαυμασμό που νιώθει γι' αυτά και το έργο της ως μητέρα.

Η συνέντευξη με την Ανδρομάχη, αποτέλεσε μια αφορμή για να εξελιχθεί η σχέση μας, μεταγενέστερα, σε ένα φιλικό επίπεδο καθώς από τότε συναντιόμαστε αρκετές φορές μόνες σε μικρές βραδινές εξόδους στη γειτονιά και κάποιες μαζί με τα παιδιά μας. Εκτός από αυτό όμως, το γεγονός ότι ζω και εγώ με τον δικό μου τρόπο σε κάποιους από τους τόπους της ζωής της και ότι μοιραζόμαστε λίγα κοινά στοιχεία στην καθημερινότητά μας, ενδυναμώνει τη θέση μου ως παρατηρήτριας και ταυτόχρονα δρώντος προσώπου της

βιογραφίας της. Αν και κάποιες φορές αυτό με έβαλε σε ενδιαασμούς για το πόσο μπορεί να συνδυαστεί μια νέα φιλική σχέση με τον ρόλο της ερευνήτριας και αν μέσω αυτής της σχέσης την "εκμεταλλεύομαι" ερευνητικά, η ισοτιμία στη σχέση, που επιτεύχθηκε σταδιακά μέσω του μοιράσματος του κοινού μας χρόνου, εξάλειψε αυτούς τους ενδιαασμούς.

Ανθή, 55, Φλεβάρης 2016

Η Ανθή γεννήθηκε και μεγάλωσε στο κέντρο της Αθήνας. Ο πατέρας της ήταν τεχνικός στη ΔΕΗ και πέθανε όταν η Ανθή ήταν πολύ μικρή και η μητέρα της έραβε για βιοτεχνία συγγενών. Σπούδασε στα ΚΑΤΕΕ δομικός και στη συνέχεια αρχιτεκτονική στο ΕΜΠ. Όλα τα χρόνια των σπουδών της δούλεψε σε αρχιτεκτονικά γραφεία και στη συνέχεια ως ελεύθερη επαγγελματίας συνεργαζόμενη με 5 φίλους της. Ασχολήθηκε με μελέτες και κατασκευές κατοικιών. Τα τελευταία χρόνια, λόγω έλλειψης αντικειμένου εργασίας παραμένει "ανεργή". Είναι χωρισμένη και ζει με τον γιο της, 11 χρονών, στην Κηφισιά.

Η Ανθή, μου συστήθηκε από τη Χριστίνα και από τη Φωτεινή, καθώς αναζητούσα μία γυναίκα που να μεγαλώνει μόνη της το παιδί της. Η συνέντευξη έγινε στο σπίτι της και διήρκεσε 4 περίπου ώρες, εκ των οποίων στην τελευταία ήταν παρών και ο γιος της. Την Ανθή τη γνώριζα πριν τη συνέντευξη, μέσω ενός φιλικού και επαγγελματικού κύκλου, χωρίς να έχω όμως στενή σχέση μαζί της την περίοδο της συνέντευξης. Ήταν μια από τις πιο πρόθυμες αφηγήτριες και η συνέντευξη προγραμματίστηκε και έγινε σε ελάχιστο διάστημα. Στην αρχή της συνέντευξης ήταν ιδιαίτερα αγχωμένη, σύντομα όμως άρχισε να αφηγείται με λεπτομέρειες τη ζωή της, χωρίς να χρειαστεί να κάνω πολλές ερωτήσεις.

Η συνέντευξη χωρίζεται σε 3 ενότητες που αφορούν συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, καθώς η αφήγηση ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και σπάνια κάνει χρονικά άλματα. Η πρώτη αφορά τη ζωή της μέχρι και το τέλος των σπουδών της στο Πολυτεχνείο: μιλά για τα παιδικά χρόνια, τη σχολική ζωή, την απόφαση να σπουδάσει πολιτικός μηχανικός, τις σπουδές στο ΚΑΤΕΕ, τη διαρκή επιθυμία να σπουδάσει αρχιτεκτονική και τις εμπειρίες της από τη σχολή. Η δεύτερη ενότητα αφορά την περίοδο της ζωής της από το τέλος των σπουδών μέχρι τα πρώτα χρόνια της ανεργίας. Αναφέρεται κυρίως στις επαγγελματικές εμπειρίες, στην αγάπη για την αρχιτεκτονική και τη δουλειά στη μελέτη και κατασκευή κατοικιών, στην αξία της συνεργατικότητας και στη σημασία που είχαν στη ζωή της οι φίλιες της. Ενδιάμεσα παρεμβάλλει μικρές αφηγήσεις για την προσωπική της ζωή: τον γάμο, τη γέννηση του παιδιού και τον χωρισμό της. Στην τρίτη ενότητα αφηγείται τη ζωή της στα χρόνια της ανεργίας και του χωρισμού. Περιγράφει την διάλυση του γραφείου, την απότομη μείωση των αντικειμένων εργασίας, τη δυσκολία να βρει νέα αντικείμενα δουλειάς. Συγκρίνει τη σημερινή με την παρελθούσα καθημερινότητά της. Μιλά ακόμα για τους τόπους που ζει και έζησε διαχωρίζοντάς τους στους πριν και μετά την κρίση. Τέλος μιλά για τη σχέση με τον γιο της, τον πρώην σύζυγο και τον τωρινό

σύντροφο. Στη συνέχεια της συνέντευξης ακολουθούν διευκρινιστικές ερωτήσεις οι οποίες οδηγούν την αφηγήτρια σε επιμέρους θεματικές αφηγήσεις.

Η συνέντευξη της Ανθής είναι ισόρροπα μοιρασμένη ανάμεσα στην προσωπική και επαγγελματική ζωή. Η βιογραφία της στηρίζεται στα προσωπικά της βιώματα, λίγες φορές καταφεύγει στον θεωρητικό λόγο και παραθέτει κάποιες γενικόλογες απόψεις ή σχόλια, εύκολα όμως επανέρχεται στην αφήγηση των προσωπικών της εμπειριών. Περιλαμβάνει μεγάλα αφηγηματικά τμήματα και απαντά σε ελάχιστες, μόνο διευκρινιστικές, ερωτήσεις.

Ο λόγος της είναι ήρεμος και αργός, συχνά όμως έκανε χειρονομίες, ενώ όταν ήθελε να δώσει έμφαση ανέβαζε τον τόνο της φωνής ή χρησιμοποιούσε διαλόγους.

Κατά τη διάρκεια της αφήγησης δεν ταυτίστηκα ιδιαίτερα με την Ανθή, αντίθετα συνειδητοποίησα ότι ακόμα και αυτή η μικρή διαφορά ηλικίας που έχουμε έχει οδηγήσει σε διαφορετικά βιώματα. Συχνά τη θαύμασα για την επαγγελματική της πορεία και κυρίως για τη δουλειά που έχει κάνει στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα καθώς μέσα από τη συνέντευξη ανέδειξε το θεωρητικό - ιδεολογικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται. Η αφήγησή της μου φάνηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ο τρόπος σκέψης της αφηγήτριας ώριμος και δομημένος σε στέρεες βάσεις, αποτέλεσμα σκληρής δουλειάς.

Βάσια, 29, Μάρτης 2016

Η τελευταία συνέντευξη έγινε με τη Βάσια, μια νεαρή γυναίκα που τέλειωσε τις σπουδές της στα χρόνια της κρίσης.

Η συνέντευξη κανονίστηκε να γίνει στο Πολυτεχνείο, γιατί ένιωθε άβολα να βρεθούμε στο σπίτι της. Στο πρώτο ραντεβού που δώσαμε δεν ήρθε και στο δεύτερο, οι αίθουσες του Ιδρύματος ήταν κλειστές με αποτέλεσμα να κάνουμε τη συνέντευξη σε μια σχετικά ήσυχη καφετέρια των Εξαρχείων (σχεδιασμένη από μια από τις προηγούμενες αφηγήτριες). Η συνάντησή μας διήρκεσε 5 ώρες από τις οποίες μαγνητοσκοπήθηκαν οι 3μιση. Το τελευταίο μέρος της συνάντησης, ήταν ένας φιλικός καφές στον οποίο συζητήσαμε περισσότερο για τις ζωές μας. Στη διάρκεια της συνέντευξης, παρά την παρουσία τρίτων, η Βάσια ήταν πλήρως επικεντρωμένη στη συνέντευξη, σαν να μην υπήρχε κανείς τριγύρω μας.

Η Βάσια, γεννήθηκε στο Χαϊδάρι και μεγάλωσε με τη γιαγιά της. Πήγε σε ιδιωτικό σχολείο και σπούδασε στο ΕΜΠ. Δούλεψε σε αρχιτεκτονικά γραφεία, αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης έμεινε άνεργη για μεγάλα διαστήματα. Επέλεξε να εργαστεί σε άλλους τομείς, όπως η οργάνωση εκδηλώσεων, η μετάφραση βιβλίων, η διαχείριση ιστοσελίδων, το service σε μαγαζιά κ.ά. Έχει έντονη ακτιβιστική δράση στο αντιρατσιστικό και το λεσβιακό κίνημα. Ζει μόνη της στα Άνω Πετράλωνα.

Η Βάσια, αναφέρεται στα χρόνια της παιδικής ηλικίας, στη σχέση με τη γιαγιά και τη μητέρα της, στις σχολικές εμπειρίες και στην απόφαση να σπουδάσει αρχιτεκτονική. Στη συνέχεια μιλάει για τα χρόνια των σπουδών: τα μαθήματα, τις σχέσεις με τις φίλες,

ερωτικές συντρόφους και τους καθηγητές της, τη συμμετοχή της στο πρόγραμμα Erasmus, την απόφαση να βρει δουλειά και να ζήσει μόνη και την ψυχοφθόρα διαδικασία της διπλωματικής εργασίας. Αξιολογεί ως πολύ θετική τη δυνατότητα των αργών σπουδών που της επέτρεψε τα χρόνια αυτά να είναι κυρίως μια περίοδος κοινωνικής ενηλικίωσης. Στη συνέχεια αναφέρεται στις εργασιακές της εμπειρίες, στις προσπάθειες που έκανε για να βρει δουλειά και στις δυσκολίες που αντιμετώπισε τόσο γιατί ένιωθε ανεπαρκής ως αρχιτέκτονας και ως άτομο, όσο και λόγω κρίσης. Μιλά ακόμα για τις συμπληρωματικές δουλειές που έκανε ώστε να έχει τα απαραίτητα εισοδήματα για να ζήσει και για την εμπειρία του Voucher. Αναφέρεται στις σχέσεις με τις συντρόφους της και περιγράφει την διαδικασία ένταξης στη λεσβιακή κοινότητα, μέσω της συμμετοχής της σε ομάδες, εκδηλώσεις και ως εργαζόμενη σε στέκια της κοινότητας. Τέλος περιγράφει την καθημερινότητά της, το σπίτι και τη γειτονιά της. Στη φάση των ερωτήσεων κατανόησης και αξιολόγησης συνεχίζει με εκτεταμένες αφηγήσεις στα ίδια θέματα.

Στο τρίτο τμήμα της συνέντευξης -στη συζήτηση μεταξύ μας- η Βάσια γίνεται στιγμιαία συμμετέχων στην ανάλυση των αφηγήσεων και στην πορεία της έρευνας. Συζητάμε τα κριτήρια με τα οποία επέλεξε το τι θα αφηγηθεί και αξιολογούμε γιατί κάποια πράγματα λέγονται και άλλα όχι. Στο τέλος της συζήτησης η Βάσια αντιστρέφει τους όρους και με ρωτά τις δικές μου εμπειρίες από τις σπουδές και το επάγγελμα, όπως και το κίνητρο πραγματοποίησης της έρευνας.

Η Βάσια αφηγήθηκε σε βάθος τη ζωή της αναφέροντας όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά και συναισθήματα που βίωσε και τις μεταγενέστερες αξιολογήσεις σε σχέση με αυτά. Η αφήγησή της περιλάμβανε επαγγελματικές και εκπαιδευτικές εμπειρίες και ταυτόχρονα ήταν από τις πιο πλούσιες στα θέματα σχέσεων με γονείς, φίλες, καθηγητές, συντρόφους.

Η αφήγηση της Βάσιας ακολουθεί με μεγάλη ακρίβεια την πραγματική ακολουθία των γεγονότων. Σπάνια μόνο, όταν αντιλαμβάνεται ότι έχει παραλείψει κάτι που είναι απαραίτητο για τη συνέχεια της ιστορίας της, επιστρέφει και αφηγείται προγενέστερα γεγονότα. Η αφήγηση δεν εμπεριέχει χρονικές τομές ούτε γεγονότα που την διχοτομούν στο πριν και στο μετά, αν και φαίνεται ότι υπήρξαν τέτοια στη ζωή της.

Ο λόγος της ήταν ήρεμος αλλά γρήγορος, σαφής και χωρίς κενά και παραλείψεις. Οι προτάσεις της είναι μεγάλες, κάποιες φορές μένουν ατελείωτες ή άλλες παρεμβάλλουν εντός τους δευτερεύοντα θέματα. Συχνά χρησιμοποιεί διαλόγους και μεταφέρει αυτούσιες συζητήσεις ακόμα κι αν αυτές περιέχουν βρισιές ή εκφράσεις του προφορικού λόγου.

Το γεγονός ότι η Βάσια ξέχασε το πρώτο μας ραντεβού με έκανε να σκεφτώ ότι υπήρξαν κάποιοι ενδεχόμενοι δισταγμοί από την μεριά της, τελικά όμως η Βάσια συμμετείχε με πολλή όρεξη και αφηγήθηκε σε βάθος τη ζωή της. Ένωσα ότι δημιουργήθηκε ιδιαίτερη οικειότητα μεταξύ μας και στο τέλος της συνέντευξης ένιωθα σαν να έχω κάνει μια καινούργια πιθανή φίλη.

3.7. Οι αφηγήσεις: τα ρητά και τα ανείπωτα

Οι αφηγήσεις που κατασκευάζονται από τη διαδικασία της συνέντευξης αποτελούν ένα βήμα για να βγουν στην επιφάνεια οι συνειδητές, οι καταγεγραμμένες στη μνήμη αλλά και οι μη συνειδητοποιημένες ή ξεχασμένες εμπειρίες των αφηγητριών.

Η αφήγηση της ζωής τους γίνεται ατομοκεντρικά, καθώς εξελίσσεται ως μια ατομική διαδρομή στην οποία εισέρχονται οι "άλλοι", φίλες, συνεργάτες, παιδιά, σύντροφοι, γονείς, καθηγητές και καθηγήτριες, σε δεύτερο ρόλο. Οι αφηγήτριες δεν δίνουν νόημα στην προσωπική τους ύπαρξη μέσα από την ύπαρξη των άλλων και η βιογραφία τους οικοδομείται γύρω από τους ρόλους ως γυναίκες, αρχιτέκτονες, μητέρες, σύντροφοι κ.ά.

Όλες οι αφηγήτριες αναφέρονται σε θέματα όπως η δουλειά, η προσωπική και οικογενειακή ζωή, ο συνδυασμός τους, οι τόποι που έχουν ζήσει και μάλιστα συχνά οι αφηγήσεις τους ως προς αυτά τα θέματα είναι παρόμοιες. Η επιλογή κοινών θεμάτων στις αφηγήσεις οφείλεται προφανώς στην κοινή ερευνητική πρακτική, ενώ οι όποιοι κοινοί τρόποι βίωσης σχετίζονται με το γεγονός ότι όλες οι αφηγήτριες ζουν/έζησαν σε μια συγκεκριμένη χωρο-χρονική συγκυρία. Από την άλλη πλευρά όμως ενσωματώσεις σε διαφοροποιημένα υποσυστήματα διάδρασης και οργάνωσης, όπως για παράδειγμα διαφορετική ταξική καταγωγή και θέση, μόρφωση, πολιτική θέση κ.ά., οδηγούν σε διαφοροποίηση της ζωής και των αφηγήσεών τους (Τσιώλης 2002), έτσι ώστε κάθε μία να είναι ξεχωριστή και μοναδική.

Οι αφηγήσεις περιλαμβάνουν τα γεγονότα, τα συναισθήματα, τις αξιολογήσεις που η κάθε αφηγήτρια θεωρεί σημαντικά, άξια ή κατάλληλα για να αφηγηθούν. Τα γεγονότα περιγράφονται είτε όπως τα βίωσε τη στιγμή της δράσης είτε όπως τα βλέπει σήμερα, επεξεργασμένα και φιλτραρισμένα από τα μεταγενέστερα γεγονότα και από τη σημασία που είχαν στην εξέλιξη της ζωής της. Αντίθετα σπάνια περιλαμβάνουν αναφορές σε εμπειρίες ή απόψεις άλλων ή έχουν γενικευτικό λόγο.

Αν και οι αφηγήτριες αυτοπροσδιορίζονται ως γυναίκες, στον λόγο τους πολύ συχνά χρησιμοποιούν το αρσενικό γένος όταν μιλούν για τον εαυτό τους ή τη λέξη άνθρωπος. Η χρήση του όρου άνθρωπος αν και θα μπορούσε να υποδηλώνει τη θέση τους ότι η κοινή αυτή έννοια εμπεριέχει κάθε ανθρώπινο ον, απαλείφοντας τις διακρίσεις φύλου, τάξης, σωματικής κατάστασης, πολιτισμικής κατάστασης, ιθαγένειας κλπ, μπορεί να σημαίνει εξίσου την ασυνείδητη υιοθέτηση του έμφυλου και σεξιστικού λόγου.

Εκτός όμως από τα θέματα που περιλαμβάνονται στις αφηγήσεις, αξιοσημείωτα είναι και αυτά που αποσιωπούνται, τα **ανείπωτα**.

Σύμφωνα με τον Schütze (1976, 1983), η απροσχεδίαστη και οικειοθελής αφήγηση της βιογραφίας προϋποθέτει την *υποχρέωση ολοκλήρωσης της μορφής*, την ολοκλήρωση δηλαδή της αφηγούμενης ιστορίας. Η υποχρέωση αυτή ωθεί την αφηγήτρια να αναφερθεί

σε γεγονότα για τα οποία δύσκολα θα μιλούσε, όπως για συμβάντα που συνδέονται με αισθήματα ντροπής ή ενοχής. Προϋποθέτει ακόμα την *υποχρέωση της συμπύκνωσης και εστίασης στα σημαντικά στοιχεία* ώστε να υπάρχει οικονομία της αφήγησης και περιορισμός στα ουσιώδη και την *υποχρέωση παράθεσης των αναγκαίων λεπτομερειών*, ώστε η αφήγηση να μην έχει ασυνέχειες και αντιφάσεις, αλλά να περιλαμβάνει τα στοιχεία αυτά που θα κάνουν σαφές το πλαίσιο της.

Αν και ο τρόπος που έγιναν οι συνεντεύξεις "δεσμεύει" τις αφηγήτριες να ολοκληρώσουν την ιστορία τους, είναι φανερό ότι οι αφηγήσεις παρουσιάζουν κάποια κενά, καθώς οι αφηγήτριες προσπαθούν να προφυλάξουν τον προσωπικό τους χώρο και τις εμπειρίες της ζωής τους που δεν θέλουν να βγουν στη δημόσια σφαίρα. Αυτές οι στρατηγικές απόκρυψης είναι μέρος της έρευνας (Βαΐου 2007) και μπορούν να αποκαλύψουν εξίσου σημαντικά στοιχεία με όσα λέγονται και αποκαλύπτονται. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται μια προσπάθεια να βρεθούν τα θέματα που μένουν έξω από τις αφηγήσεις και να αποκωδικοποιηθούν οι αιτίες και οι συνθήκες που οδηγούν σε αυτή την αφηγηματική επιλογή.

Αν και η διαδικασία της συνέντευξης μοιάζει σαν μια "φιλική κουβέντα" μεταξύ δυο γυναικών, δεν είναι. Οι αφηγήτριες, ακόμα και αυτές που γνωριζόμασταν πριν τη συνέντευξη, βγάζουν προς τα έξω το "δημόσιο και ευπρεπές τους πρόσωπο". "Μετριάζουν" την ποσότητα και την ένταση των αναφορών σε φορτισμένα θέματα της ζωής τους, όπως η σχέση με τον νυν σύντροφο, οι δυσκολίες της μητρότητας, η απογοήτευση από τη δουλειά. Αποφεύγουν επίσης να αναφερθούν σε θέματα που (αν και συνήθως αποτελούν αντικείμενο ιδιωτικών συζητήσεων) μένουν έξω από τον δημόσιο λόγο, όπως η σεξουαλικότητα ή θέματα που θεωρούν ταμπού όπως η αμειβόμενη βοήθεια στις δουλειές του σπιτιού ή τα οικονομικά προβλήματα.

Αυτές οι αφηγηματικές επιλογές δεν είναι τυχαίες ούτε συμπτωματικές. Η επιλογή των θεμάτων στα οποία αναφέρονται ή αποκρύπτουν οι αφηγήτριες διαμεσολαβείται από τα κοινωνικά ήθη, τις αξίες και τις επικρατούσες αντιλήψεις -για το τι λέγεται δημοσίως και τι όχι- τις οποίες οι αφηγήτριες συχνά φαίνεται να έχουν εσωτερικεύσει (Rosenthal 1995). Οι δεσμεύσεις αυτές είναι διαφορετικές για κάθε αφηγήτρια, ανάλογες με τα προσωπικά χαρακτηριστικά (όπως η ταξική, κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα), με την ικανότητα να "ξεφύγει" από τις επιταγές αυτές, αλλά επίσης και με την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύχθηκε τη στιγμή της συνέντευξης μεταξύ μας. Η μνήμη είναι επίσης εμπλεγμένη με νόρμες σχετικά με αυτά που θεωρούνται σημαντικά, αξίζουν και επιτρέπεται να αποτελέσουν αντικείμενο αφήγησης ή πρέπει να αποσιωπηθούν (Βερβενιώτη 2003, Καλαντίδης 2011: 360).

Ένας ακόμα παράγοντας που καθόρισε τη θεματολογία των αφηγήσεων είναι η επαγγελματική ταυτότητα με την οποία συμμετείχα στις συνεντεύξεις και το θέμα της έρευνας. Το γεγονός ότι μελετώ "τις γυναίκες αρχιτέκτονες", τις ώθησε να αναφερθούν

κυρίως στις επαγγελματικές τους εμπειρίες. Η ταυτότητά μου όμως ήταν και ένας λόγος να αφήσουν εκτός αφήγησης κάποια ζητήματα που θεωρούνται "αυτονόητα" στον "κύκλο των αρχιτεκτόνων" και ταυτόχρονα να χρησιμοποιήσουν μια γλώσσα που έξω απ' αυτόν μπορεί να νοηματοδοτείται διαφορετικά.

Τα ρητά και τα ανείπωτα, δεν καθορίστηκαν μόνο από τη σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ μας, αλλά και από σχέσεις πολύ πέρα από εμάς, όπως από το δυνητικό ακροατήριο των αφηγήσεών τους. Για παράδειγμα κάποιες αφηγήτριες δεν αναφέρθηκαν σε προσωπικά ζητήματα, γνωρίζοντας ότι οι ιστορίες ζωής τους θα παρουσιαστούν στον "οικείο" χώρο του Πολυτεχνείου και στον ευρύτερο αρχιτεκτονικό χώρο.

Αν και οι αφηγήτριες αναφέρθηκαν ιδιαίτερα εκτεταμένα στις εμπειρίες της καθημερινής ζωής, υπήρξαν ζητήματα για τα οποία μίλησαν με επιφυλάξεις, θεωρώντας τα ίσως "ασήμαντα" ή "ντροπιαστικά". Φαίνεται ότι εσωτερικεύουν τους "κανόνες" του κυρίαρχου δημόσιου (αντρικού) λόγου ο οποίος θεωρητικοποιεί και αποκλείει το προσωπικό βίωμα. Από αυτή την άποψη η θέση ότι "το προσωπικό είναι πολιτικό" παραμένει επίκαιρο αίτημα που οφείλει να γίνει πράξη στη ζωή και την έρευνα.

Η συμμετοχή του συντρόφου και η βοήθεια από επαγγελματίες στις εργασίες κοινωνικής αναπαραγωγής αποτέλεσαν ζητήματα τα οποία απέφυγαν να δημοσιοποιήσουν. Η επιλογή αυτή δεν μειώνει την ερευνητική αξία των αφηγήσεων, καθώς αποτελεί αντανάκλαση των απόψεων σχετικά με τους ρόλους των γυναικών και τις ευθύνες τους. Οι αφηγήτριες είτε επιδιώκουν στη δημόσια αφήγηση να ταυτιστούν με την εικόνα της σύγχρονης γυναίκας που πρέπει να είναι ταυτόχρονα επιτυχημένη επαγγελματίας, καλή μητέρα και σύντροφος είτε προσπαθούν να αποκρύψουν το γεγονός της αποκλειστικής ανάληψης των εργασιών κοινωνικής αναπαραγωγής από τις ίδιες, που δεν ταιριάζει με την κυρίαρχη αφήγηση του ισότιμου καταμερισμού. Η εικόνα αυτή αλλάζει στις ιδιωτικές συζητήσεις στις οποίες είναι πιο αποκαλυπτικές.

Οι δυσκολίες στη σχέση με τον/την νυν σύντροφο είναι ένα ακόμα θέμα στο οποίο αναφέρονται με δυσκολία ή όταν το κάνουν η αφήγηση προσπαθεί να διατηρήσει έναν χαρακτήρα "αντικειμενικότητας". Οι αφηγήτριες αποφεύγουν να κατηγορήσουν, να "γκρινιάξουν", να παραπονεθούν για τις δυσκολίες στις σχέσεις τους, αντίθετα μιλούν πιο εύκολα για προβλήματα προηγούμενων σχέσεων.

Εκτός όμως από τις περιορισμένες αναφορές στις δυσκολίες, περιορισμένες είναι και οι αναφορές στη συντροφική σχέση του ζευγαριού, ενώ δεν αναφέρονται καθόλου στη σεξουαλική ζωή. Η τελευταία συνέντευξη και η συζήτηση που ακολούθησε με τη Βάσια - που πιο ανοιχτά από όλες μίλησε για την προσωπική της ζωή - με βοήθησε να σκεφτώ και να κάνω υποθέσεις πάνω στους λόγους που οδηγούν σε αυτή την επιλογή. Πιθανά η στάση αυτή αποτελεί υπόλειμμα των ισχυρών από προηγούμενες εποχές αξιακών συστημάτων

στα οποία η σεξουαλικότητα των γυναικών έπρεπε να μένει κρυμμένη από το δημόσιο λόγο ως ανήθικη (Ράπτου 2014) . Πιθανά όμως να θεώρησαν απλά ότι τα ζητήματα αυτά δεν απασχολούν τη συγκεκριμένη έρευνα. Στην άποψη αυτή συνηγόρησαν κάποιες συνομιλήτριες οι οποίες, στα πλαίσια των φιλικών μας σχέσεων, μου είπαν ότι θεώρησαν ότι τα ζητήματα αυτά δεν είχαν καμία σχέση με την έρευνα ούτε με την αρχιτεκτονική. Αντίθετα με τη συνέντευξη, σ' αυτές τις προσωπικές επαφές ήταν πολύ ανοιχτές να μιλήσουν. Οι λόγοι μπορεί να είναι πολλοί και διαφορετικοί και κάποιοι αναφέρθηκαν παραπάνω, ταυτόχρονα όμως σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι οι συζητήσεις αυτές έγιναν σε ένα πιο "ισότιμο" πλαίσιο, εφόσον εκεί και εγώ μιλούσα για τις δικές μου εμπειρίες.

Τα προβλήματα στη δουλειά αποκαλύπτονται μόνο έμμεσα. Δεν είναι λίγες οι φορές που ενώ ξεκινούν να μιλούν για "καλές" δουλειές και "καλές" συνεργασίες, τελικά περιγράφουν σκληρούς εργοδότες, εξαντλητικές συνθήκες εργασίας, αντικείμενα περιορισμένου ενδιαφέροντος και χαμηλές αμοιβές. Οι δυσκολίες στις σχέσεις με τους εργοδότες αντιμετωπίζονται ως προσωπικές και δεν αναγνωρίζεται ο ταξικός και έμφυλος χαρακτήρας τους.

Αν και όλες οι αφηγήτριες μιλούν για την καθημερινότητά τους με τα παιδιά και κυρίως για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στο συνδυασμό του μητρικού ρόλου με το επάγγελμα, καμιά εκτός από την Ανδρομάχη δεν μιλά για τα συναισθήματα προς τα παιδιά της. Οι αφηγήτριες περιγράφουν τη σχέση αυτή αρκετά αποστασιοποιημένα.

Γενικότερα οι αφηγήσεις προβάλλουν τα γεγονότα και αφήνουν πίσω τη συναισθηματική βίωση. Ο βαθμός της συναισθηματικής απόδοσης αποτελεί κι αυτός σημαντικό στοιχείο που μπορεί να συνδεθεί με τα ατομικά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά κάθε αφηγήτριας και τις επικρατούσες αντιλήψεις. Οι Anderson και Jack (1998), παρατηρούν ότι οι φωνές των γυναικών συχνά είναι "υπόκωφες και προσαρμόζονται στον κυρίαρχο (λογικό) λόγο των αντρών", με αποτέλεσμα δύσκολα να εκφράζουν τα πραγματικά τους συναισθήματα. Η έμφυλη εμπειρία των γυναικών και η εμπειρία της καθημερινότητας παραμένουν σχεδόν άρρητες στον δημόσιο λόγο. Οι ίδιες οι αφηγήτριες κάποιες φορές αμφισβητούν τα λεγόμενά τους και την αξία τους, θεωρώντας ότι η αφήγηση είναι "λίγη", τα λόγια τους "φτωχά" ή "ασήμαντα". Η Βάσια απολογείται *"Συγγνώμη που... είμαι λίγο φτωχή ίσως;"*

Εκτός από τους παραπάνω παράγοντες, τη μορφή και το περιεχόμενο των αφηγήσεων καθόρισαν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες παράχθηκαν. Ο χρόνος πραγματοποίησης, οι συγκυρίες της συγκεκριμένης περιόδου και ο χώρος αποτέλεσαν παράγοντες της έρευνας.

Σύμφωνα με τη Βερβενιώτη (2003:214-215), το περιεχόμενο της αφήγησης αλλά και η μορφή της σηματοδοτούν και σηματοδοτούνται από τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά

δεδομένα. Μικρά και μεγάλα κοινωνικά γεγονότα ή γεγονότα της προσωπικής ζωής επηρεάζουν το περιεχόμενο των αφηγήσεων. Η αφήγηση της Λουκίας θα ήταν διαφορετική αν δεν έπρεπε να επιστρέψει σπίτι να πάρει το παιδί της από το σχολείο, όπως και της Φωτεινής αν δεν γινόταν λίγες μέρες πριν από τον επικείμενο τοκετό της. Η συνέντευξη της Χριστίνας ήταν απόλυτα επηρεασμένη από τα έντονα πολιτικά γεγονότα της περιόδου, ενώ οι συνεντεύξεις που έγιναν στις αρχές της οικονομικής κρίσης και στη συνέχεια της, διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς τον τρόπο που οι γυναίκες αφηγούνται τη ζωή τους και τα θέματα που επιλέγουν να παρουσιάσουν. Στις πρώτες συνεντεύξεις μέχρι το 2011, οι αφηγήτριες διηγούνται με αισιοδοξία την ιστορία τους και τις "καλές" περιόδους δουλειάς. Αντίθετα στις επόμενες συνεντεύξεις και κυρίως αυτές που έγιναν στο διάστημα 2015-2016 που η κρίση έχει επηρεάσει βαθιά τις ζωές τους, αναδεικνύονται νέες διαπλοκές μεταξύ εργασίας/ανεργίας και προσωπικής ζωής. Οι αφηγήσεις αυτές - όσο πιο πρόσφατες τόσο πιο έντονα - συγκρίνουν συνεχώς το παρόν με το παρελθόν.

Ακόμα και η εποχή του χρόνου που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη οδηγεί σε διαφορετικές αφηγήσεις. Οι αφηγήτριες που μίλησαν τον χειμώνα μιλούν περισσότερο για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν αυτή την εποχή του χρόνου, ενώ οι συνεντεύξεις που έγιναν την άνοιξη, το καλοκαίρι και στις αρχές του Σεπτεμβρίου είναι πιο αισιόδοξες.

Στις περισσότερες συνεντεύξεις υπήρχε ο απαραίτητος διαθέσιμος χρόνος για τη χωρίς πίεση διεξαγωγή της συνέντευξης, ενώ σε άλλες αυτός ήταν πιο περιορισμένος. Ακόμα όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις, οι λόγοι αποτελούσαν στοιχείο της έρευνας που σχετίζεται με τους πολλαπλούς ρόλους της κάθε γυναίκας που συμμετείχε. Η επιστροφή του παιδιού της Ανθής από το σχολείο, η αρρώστια του δικού μου παιδιού που περίμενε στο σπίτι, η κούραση από τη δουλειά και ο περιορισμένος χρόνος γιατί έτρεχαν οι επαγγελματικές και οι οικογενειακές υποχρεώσεις, δεν μείωσαν την αξία των αφηγήσεων, αντίθετα την ενδυνάμωσαν καθώς αυτές γίνονται μέσα στις πραγματικές συνθήκες ζωής. Αν και η ύπαρξη ελεύθερου χρόνου ήταν σημαντική για να γίνει η αφήγηση ελεύθερα και σε βάθος, ακόμα και όταν δεν υπήρχε, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες έτσι ώστε οι γυναίκες να αφηγηθούν αυτά που πραγματικά ήθελαν.

Ο χώρος που έγιναν οι συνεντεύξεις επηρέασε επίσης το περιεχόμενό τους. Η οικειότητα ή το ανοίκειο του χώρου επέδρασε στην ατμόσφαιρα της ερευνητικής συνάντησης και καθόρισε με διαφορετικό τρόπο τις στάσεις, τις κινήσεις, τον τόνο της φωνής αφηγήτριας και ερευνήτριας, πιθανά και όσα ειπώθηκαν. Στις περιπτώσεις που ο χώρος της συνέντευξης ήταν σχεδιασμένος, κατασκευασμένος ή οργανωμένος από τις ίδιες αφηγήτριες, τους έδωσε σημαντικά ερεθίσματα για να μιλήσουν για τον τρόπο που δουλεύουν, για τον σχεδιασμό και τις "αρχιτεκτονικές αξίες" ή για την καθημερινή ζωή.

3.8. Η ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων

Ο τρόπος μελέτης και ανάλυσης των συνεντεύξεων αποτέλεσε βασικό σημείο προβληματισμού και συνεχών αναθεωρήσεων σε όλη τη διάρκεια πραγματοποίησης της έρευνας, από το 2009 έως σήμερα. Η έλλειψη επαρκών προηγούμενων γνώσεων για τις μεθόδους κοινωνικής έρευνας, η πολυπλοκότητα των σχετικών κειμένων, μεθόδων και εργαλείων και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ επιστημονικών σχολών, δυσκόλεψαν την εξοικείωση με τις μεθόδους έρευνας και ανάλυσης του υλικού, η οποία επιτεύχθηκε σταδιακά.

Ο πρώτος και πολύ βασανιστικός προβληματισμός ήταν πώς θα επιτύγχανα μια ερμηνεία των αφηγήσεων που δεν θα ήταν αποκλειστικά επηρεασμένη από την προσωπική μου οπτική. Στην πορεία, μέσω της θεωρητικής αναζήτησης αλλά και της επεξεργασίας του εμπειρικού υλικού, αυτοί οι προβληματισμοί μετριάστηκαν, καθώς έγινε σαφές ότι στόχος της συγκεκριμένης έρευνας δεν είναι να βρει τη μία και μοναδική αντικειμενική αλήθεια, αλλά τις πολλαπλές αλήθειες όπως τις βιώνουν οι γυναίκες της έρευνας, επεξεργασμένες από το δικό μου πρίσμα.

Μετά από πολλούς πειραματισμούς, προσδιόρισα τον τρόπο ανάλυσης των αφηγήσεων όχι ως εφαρμογή μίας συγκεκριμένης μεθόδου, αλλά ως συνδυασμό περισσότερων που ανταποκρίνονται καλύτερα στη συγκεκριμένη διαθεματική έρευνα. Θεωρία και ερευνητική πρακτική στην προκειμένη περίπτωση χτίζονται ταυτόχρονα και δεν προηγείται η μία της άλλης (Portelli 1998).

Ο τρόπος ανάλυσης του υλικού υπαγορεύτηκε από το ίδιο το θέμα, τους στόχους της έρευνας, το υλικό, τις προγενέστερες γνώσεις (αλλά και την έλλειψη εμπειρίας) πάνω στις μεθόδους, κυρίως όμως στην ερευνητική μου "διαίσθηση"²² και την ενεργοποίηση των εμπειρικών δεξιοτήτων παρατήρησης του κόσμου. Χρησιμοποίησα κυρίως στοιχεία από την αφηγηματική ανάλυση του Schütze και τη μέθοδο ανακατασκευής βιογραφικής περίπτωσης της Rosenthal και δευτερευόντως από την "εθνοκοινωνιολογική" ανάλυση και την ανάλυση περιεχομένου (δες κεφ 2.4).

Στόχος της ανάλυσης των αφηγήσεων είναι να ερμηνευτεί το περιεχόμενό τους, όχι ως μια ανεξάρτητη αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά ως ένα κοινωνικό γεγονός που έχει παραχθεί από τη διάδραση ερευνήτριας / αφηγήτριας στα πλαίσια της συγκεκριμένης διαδικασίας. Αναλύεται ακόμα ο τρόπος που η κάθε αφηγήτρια δομεί την αφήγησή της, ο λόγος που χρησιμοποιεί, τα εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά στοιχεία της αφήγησης και η

---

22 Στην πραγματικότητα η ανάλυση των συνεντεύξεων ξεκίνησε χωρίς βαθιά - ενσυνείδητη γνώση της θεωρίας, και ήταν μεγάλη η χαρά μου όταν μεταγενέστερα διαπίστωσα ότι όσα έκανα δεν ήταν βγαλμένα από το μυαλό μου, αλλά αποτελούν συνήθεις διαδικασίες της έρευνας.

χρονικότητά της. Αναδεικνύονται τα θέματα στα οποία επιμένει και επανέρχεται όπως και τα θέματα για τα οποία σιωπά.

Τα βήματα για την ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων ήταν τα εξής:

- Συγγραφή έκθεσης συνέντευξης
- Απομαγνητοφώνηση
- Δημιουργία χρονολογικού πίνακα βιογραφικών σταθμών
- Κατακόρυφη ανάλυση συνεντεύξεων (χωρισμός σε ενότητες και υποενότητες, αφηγηματική και μορφολογική ανάλυση, ανάλυση της δομής της αφήγησης, ερμηνείες των αποσπασμάτων)
- Οριζόντια ανάλυση συνεντεύξεων ανά θεματική ενότητα (αντιπαραβολή παρόμοιων θεματικών αποσπασμάτων και προσπάθεια συν-ερμηνείας τους)
- Ανακεφαλαίωση ερμηνειών και διατύπωση νέων ερωτημάτων

Αμέσως μετά τη λήψη κάθε συνέντευξης συντάσσεται η **έκθεση της συνέντευξης**, ένα έγγραφο στο οποίο περιλαμβάνονται όλα τα στοιχεία που δεν καταγράφονται στο μαγνητόφωνο (Τσιώλης 2006). Περιγράφεται η διαδικασία της συνέντευξης (πού, πότε έγινε, ποιες ήταν παρούσες) και αναφέρονται τα αξιοσημείωτα γεγονότα, όπως οι στιγμές έντονης συναισθηματικής φόρτισης, οι σιωπές, οι διακοπές κ.ά. Καταγράφονται οι προσωπικές εντυπώσεις της ερευνήτριας, οι σκέψεις και τα συναισθήματα που αναπτύχθηκαν κατά τη διαδικασία, η σχέση μεταξύ των δύο και το κλίμα που επικρατούσε. Στο ίδιο έγγραφο συμπληρώνονται τα στοιχεία της ταυτότητας της αφηγήτριας (Παράρτημα - Έκθεση συνέντευξης).

Για κάθε μία συνέντευξη έγινε **απομαγνητοφώνηση**. Σύμφωνα με τη Βερβενιώτη (2003:224), το απομαγνητοφωνημένο κείμενο είναι σε ένα σημαντικό βαθμό "αυθαίρετο" δημιούργημα της ερευνήτριας, ένα νέο κείμενο με δύο συγγραφείς - την αφηγήτρια και την ερευνήτρια. Είναι απαραίτητο όμως να γίνει η απομαγνητοφώνηση τόσο για να δημιουργηθεί το κείμενο το οποίο θα μελετηθεί όσο και γιατί η απομαγνητοφώνηση αποτελεί μια πρώτη επεξεργασία της αφήγησης.

Βασικός προβληματισμός κατά την απομαγνητοφώνηση ήταν το πώς θα μπορέσω να μεταφέρω τον πλούτο της ηχογραφημένης / βιντεοσκοπημένης αφήγησης στο γραπτό κείμενο. Κατά την απομαγνητοφώνηση οι μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας, οι χειρονομίες, οι εκφράσεις, ακόμα και ο τόνος της φωνής, ο ρυθμός της ομιλίας, ο τονισμός των λέξεων και τα επιφωνήματα δεν αποδίδονται πλήρως, στερώντας το γραπτό κείμενο από σημαντικά στοιχεία. Παράλληλα χάνονται οι "εικόνες", η εντύπωση που προκαλεί ο χώρος, η θέση της αφηγήτριας σε αυτόν, οι κινήσεις και η στάση της. Η ανάδειξη όμως αυτών των

στοιχείων είναι απαραίτητη για την ακριβή απόδοση των νοημάτων της αφηγήτριας. Το πρόβλημα αυτό ξεπεράστηκε σε ένα βαθμό χρησιμοποιώντας για την ανάλυση παράλληλα με το κείμενο, τα ηχητικά και οπτικοακουστικά αρχεία των συνεντεύξεων. Επιπλέον τα περισσότερα από τα παραγλωσσικά στοιχεία αποδόθηκαν στο απομαγνητοφωνημένο κείμενο, με τη χρήση ενός ενιαίου συστήματος σημειογραφίας μέσω του οποίου αναπαραστάθηκαν οι παύσεις, οι διακοπές, οι επαναλήψεις, ο τόνος της φωνής, τα συναισθήματα ή οι κινήσεις (δες πίνακα 3.8.α.).

Πίνακας 3.8.α: Σύστημα σημειογραφίας

(Κύρια σύμβολα που χρησιμοποιούνται στην απομαγνητοφώνηση)

Επεξήγηση	Σύμβολα	Παράδειγμα
Λόγος ερευνήτριας	{ άγκιστρο	{Τι έγινε όταν...
Επικάλυψη του λόγου των δύο ομιλητών	[άγκυλη αριστερά	{Τι έγινε όταν [φύγατε; [πήγαμε στην Αθήνα
Ανύψωση του τόνου της φωνής ή της έντασής της	_____ υπογράμμιση	<u>Και του το είπα!</u>
Προέκταση του προηγούμενου ήχου	Εεε επανάληψη του ίδιου γράμματος (μόνο για το ε) ... τρεις τελείες	Εεε Κάθισα...
Λέξη που δεν κατανοείται	(ακατανόητο) εντός παρένθεσης	Έδεσε το (ακατανόητο) πλοίο
Σιωπή - Παύση της αφηγήτριας	(παύση) εντός παρένθεσης	Φύγαμε λοιπόν (μικρή παύση) και πήγαμε στην Αθήνα.
Διακοπές για διάφορους λόγους	(αιτία) εντός παρενθέσεων	(σύντομο γέλιο), (κλάμα), (βήχας)
Πλάγιος λόγος	" " (εντός εισαγωγικών)	Μου είπε: "θα 'ρθω και γω"

Το απομαγνητοφωνημένο υλικό που παράχθηκε από τις 42 ώρες των συνεντεύξεων είχε έκταση περίπου 1000 σελίδων (Calibri 11, 1,5 διάστιχο, περιθώρια αριστερά - δεξιά 1.25, πάνω-κάτω 1).

Μετά την απομαγνητοφώνηση των αφηγήσεων και την ακρόασή τους αρκετές φορές - στην πραγματικότητα την αποστήθισή τους, γίνεται **κατακόρυφη ανάλυση** ως εξής:

Αναλύεται η διαδρομή του βίου στη χρονολογική της σειρά και δημιουργείται ο **χρονολογικός πίνακας βασικών βιογραφικών σταθμών** για κάθε αφηγήτρια. Ο πίνακας αυτός περιλαμβάνει με χρονολογική σειρά γεγονότα όπως η γέννηση, το σχολείο, οι

σπουδές, οι εργασιακές εμπειρίες, οι σχέσεις, η δημιουργία οικογένειας, η γέννηση των παιδιών κ.ά. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώνονται με πληροφορίες για τον τόπο που έγιναν και τη χρονολογία αν αυτή αποδίδεται στην αφήγηση.

Στη συνέχεια, κάθε συνέντευξη χωρίζεται σε θεματικές ή χρονολογικές **ενότητες** και **υποενότητες**²³. Σε κάθε μία τοποθετούνται τίτλοι που χρησιμοποιούνται και ως "κωδικοί" για τη δημιουργία ευρετηρίου θεμάτων.

Το κείμενο των αφηγήσεων που παράχθηκε είναι αχανές, πολυσήμαντο και πρόσφορο για ποικίλες διερευνήσεις και αναλύσεις, από τις οποίες όμως επιλέγεται μόνο μια μικρή θεματολογία. Όσες ενότητες αφορούν τα θέματα της έρευνας αναλύονται σειρά – σειρά. Κάθε απόσπασμα αναλύεται πολλές φορές και επανεξετάζεται κάθε φορά από διαφορετική σκοπιά, ώστε να ανιχνευθούν όχι μόνο τα επιφανειακά αλλά και τα βαθύτερα νοήματά του. Για την ερμηνεία κάθε αποσπάσματος λαμβάνεται υπόψη η συνολική αφήγηση και τα αποσπάσματα αντιμετωπίζονται ως τμήματα ενός ενιαίου συνόλου, από το οποίο δεν μπορεί η ερμηνεία να γίνει ξέχωρα.

Στη φάση της πρώτης επεξεργασίας στόχος είναι να αποκαλυφθεί το περιεχόμενο κάθε ενότητας, να αναλυθεί πώς συνδέεται με την υπόλοιπη αφήγηση και τα άλλα γεγονότα της ζωής της αφηγήτριας, πώς σχετίζεται με το παρελθόν και το μέλλον και να διερευνηθεί τι επιδράσεις έχει στη ζωή της. Διατυπώνω υποθέσεις για τους λόγους που την οδήγησαν στις συγκεκριμένες επιλογές και για τη σύνδεση των γεγονότων με τη συγκεκριμένη κοινωνική συνθήκη μέσα στην οποία πραγματοποιήθηκαν, αλλά και αφηγήθηκαν.

Για τη νοηματική ερμηνεία των αποσπασμάτων προσπαθώ να δώσω απαντήσεις στις εξής ερωτήσεις:

- "ποια" είναι η αφηγήτρια, ποια άλλα πρόσωπα αναφέρονται και ποια η σχέση τους με αυτήν
- "πού" συνέβη το γεγονός/εμπειρία - και ποια είναι η σχέση της αφηγήτριας με τον τόπο
- "πότε" συνέβη το γεγονός/εμπειρία και αν η αφηγήτρια καταθέτει την παρελθοντική ή τη σημερινή οπτική.
- "πώς" αναφέρθηκε στο γεγονός/ εμπειρία
- "τι" έγινε και τι περιέγραψε η αφηγήτρια ότι έγινε ή τι άφησε έξω από την αφήγησή της
- και "γιατί" έγινε - δηλαδή να ερμηνεύσω τα αίτια που οδήγησαν στη συγκεκριμένη εμπειρία και στη συγκεκριμένη αφήγηση.

---

23 Λόγω της πολυπλοκότητας των συνεντεύξεων και των τρόπων που κάποια αφηγείται τη βιογραφία της, κάθε ενότητα δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε ένα θέμα, αλλά μπορεί να δίνει σύνθετα στοιχεία για περισσότερα, αναδεικνύοντας έτσι τις σύνθετες διαπλοκές προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, του χώρου κ.ά..

Οι ερωτήσεις αυτές που προέρχονται από τον τρόπο ανάλυσης του ερευνητικού υλικού, όπως προτείνεται στην Προφορική Ιστορία (Βερβενιώτη, 2018) βρίσκει εφαρμογή στη συγκεκριμένη έρευνα όχι μόνο για να αναλυθούν οι αφηγήσεις σε σχέση με συγκεκριμένα γεγονότα και εμπειρίες (π.χ. σπουδές, σκηνές από το επάγγελμα, εμπειρίες της καθημερινότητας) ως "αντικειμενικά γεγονότα" αλλά κυρίως για να αναδειχθεί ο τρόπος που οι αφηγήτριες τα βίωσαν.

Προσπαθώ να αναγνωρίσω αν η αφήγηση αφορά την παροντική ή την παρελθοντική σκοπιά, δηλαδή αν η συνομιλήτρια αφηγείται το κάθε γεγονός όπως το βίωσε "τότε" ή αν η αφήγησή της διαμεσολαβείται από τις επόμενες εμπειρίες. Για να κατανοήσω την παρελθοντική σκοπιά προσπαθώ ταυτόχρονα να αναγνωρίσω το πλαίσιο (κοινωνικό, πολιτισμικό, οικονομικό, ιδιαίτερες συγκυρίες, προσωπικές συνθήκες) μέσα στο οποίο εγγράφεται το γεγονός.

Αποκαλύπτω τις ερμηνείες των ίδιων των αφηγητριών για τις επιλογές τους. Προσπαθώ να βρω τους λόγους που οδήγησαν τις αφηγήτριες σε αυτές και τις εξετάζω παράλληλα με τις δικές μου υποθέσεις.

Μελετώ τα στοιχεία της αφηγήτριας που έχουν επιδράσει συνολικά στη συγκρότηση του βίου και την κατασκευή της βιογραφικής της ταυτότητας (π.χ. η εσωτερικευση ή απόρριψη των κυρίαρχων αντιλήψεων ή των επιταγών της οικογένειας, η επικράτηση κάποιων ρόλων -επαγγελματίας, μητέρα, κόρη κλπ-, η τάση να ακολουθεί η ζωή τις ανάγκες ή την επιθυμία, η σύνδεση της βιογραφίας με τον τόπο ή την καταγωγή, η τάση να αναδεικνύονται ή να αποκρύπτονται τα ζητήματα της δημόσιας ή της ιδιωτικής σφαίρας).

Εντοπίζω επίσης τα θέματα στα οποία η συνομιλήτρια επέλεξε να μην αναφερθεί καθόλου και αυτά στα οποία η αφήγησή της ήταν αποστασιοποιημένη ή ουδέτερη συναισθηματικά.

Καταγράφω τους προβληματισμούς, τις σκέψεις και τα συναισθήματα που προκαλούνται σε εμένα αναλύοντας κάθε συγκεκριμένο απόσπασμα και τις πιθανές κοινές μας εμπειρίες ή σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η ανάλυση των αφηγήσεων συχνά μου προκάλεσε έντονα συναισθήματα όπως θυμό, λύπη, χαρά -συνδεδεμένα κυρίως με τη δική μου βιογραφία- ενώ η δεύτερη ανάγνωση ή η επεξεργασία των σχολίων μου μετά από κάποιο καιρό έφερνε νέα συναισθήματα στην επιφάνεια, καθώς τα προηγούμενα τα είχα επεξεργαστεί ή οι διαφορετικές συγκυρίες με έκαναν να τα αντιμετωπίζω διαφορετικά. Οι παρατηρήσεις αυτές αποτέλεσαν σημαντικό ερευνητικό υλικό για τη συνολική ερμηνεία των αφηγήσεων.

Η κάθε αφήγηση αναλύεται αμέσως μετά την πραγματοποίησή της. Ωστόσο επανέρχομαι σε αυτές αρκετές φορές, κάνοντας ξανά την ίδια διαδικασία. Κρατάω νέες σημειώσεις, οι οποίες κάποιες φορές ταυτίζονται με τις αρχικές, πολύ συχνά όμως

προστίθενται νέες σκέψεις και διαφορετικές θεωρήσεις ενώ σε κάποιες -λίγες- περιπτώσεις ανατρέπονται εντελώς οι αρχικές σκέψεις και ερμηνείες.

Στην επόμενη φάση γίνεται **μορφολογική** ανάλυση των αποσπασμάτων και ανάλυση της θέσης τους στο σύνολο της βιογραφίας.

Για κάθε ενότητα και υποενότητα εξετάζεται η θέση της στο αφηγηματικό κείμενο και οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την επιλογή, η έκτασή της και ο τρόπος που συνδέεται με τα άλλα αποσπάσματα. Εξετάζεται το είδος του λόγου (αφηγηματικός, περιγραφικός, αξιολογικός, με διαλόγους κλπ), τα εξωγλωσσικά (κινήσεις, τέντωμα, κλείσιμο ματιών) και παραγλωσσικά στοιχεία που η αφηγήτρια χρησιμοποιεί για να περιγράψει κάθε γεγονός, εμπειρία ή φάση ζωής. Η ανάλυση αυτή δεν στοχεύει στην αναλυτική μελέτη της κειμενικής / γλωσσολογικής και δομικής διάρθρωσης της αφήγησης, αλλά στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των αποσπασμάτων, στην αποκάλυψη των συναισθημάτων της αφηγήτριας - και κατά τον πραγματικό χρόνο και κατά την αφήγηση των γεγονότων- και στην ανάδειξη των αξιολογήσεών της.

Στη συνέχεια γίνεται **οριζόντια ανάλυση**. Ομαδοποιούνται από όλες τις συνεντεύξεις, οι όμοιες θεματικά ενότητες και τα σχόλια που τις αφορούν και εξετάζονται συνολικά με στόχο να βρεθούν ομοιότητες και διαφορές και οι λόγοι που οδηγούν σε συγκεκριμένες επιλογές. Το κείμενο που παράγεται από τη συγκεκριμένη διαδικασία δεν έχει στόχο να συγκρίνει τις ζωές και τις εμπειρίες των αφηγητριών ή να αναδείξει "καλύτερες" ή "χειρότερες" πρακτικές ούτε να αποκαλύψει κάποια μονοσήμαντη "αλήθεια". Αντίθετα στοχεύει να αναγνωρίσει τους πολυποίκιλους τρόπους που οι αφηγήτριες βιώνουν τη ζωή τους, δομούν τη βιογραφική τους τροχιά ή αντιδρούν σε συγκεκριμένες συνθήκες και να διερευνήσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τις επιλογές και την πραγματικότητά τους. Η κάθε αφήγηση σ' αυτό το πλαίσιο παρουσιάζεται στην ιδιαιτερότητά της χωρίς αξίωση γενίκευσης, αλλά το συνολικό κείμενο που παράγεται συνθέτει τις ιδιαιτερότητες και τις ατομικές εμπειρίες και οδηγεί σε μια "καθολική" ματιά.

Όπως και όλα τα άλλα στάδια της έρευνας, έτσι και η ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων είναι σαφώς ορισμένη από τη δική μου οπτική και θέση. Στη φάση αυτή ο κύριος προβληματισμός μου αφορούσε το "δικαίωμα" να "κρίνω" τις αφηγήσεις και τις ζωές των αφηγητριών μου, στην προσπάθειά μου να τις αναλύσω, και την επίτευξη της τήρησης μιας δεοντολογικής στάσης (Robson 2010), απέναντι στις αφηγήτριες και τις αφηγήσεις τους. Στόχος όμως της κριτικής μου ματιάς δεν ήταν να βρω τις προσωπικές αδυναμίες των συνομιλητριών μου, αλλά να φέρω στο φως συνθήκες και δομές (έμφυλες, ταξικές, φάσης ζωής κλπ) που τις οδηγούν στις συγκεκριμένες επιλογές ζωής.

Η πρώτη ανάγνωση και ανάλυση των συνεντεύξεων είχε μεγάλο βαθμό προσωπικής εμπλοκής έτσι ώστε συχνά να ερμηνεύω δράσεις, στάσεις και αντιλήψεις αποκλειστικά μέσα από το δικό μου πρίσμα, αλλά και αντίστροφα να χρησιμοποιώ τις εμπειρίες των άλλων γυναικών για να κατανοήσω και εξηγήσω τις δικές μου. Δεδομένα όπως η ηλικία μου, οι εμπειρίες, η επαγγελματική απασχόληση, η ταυτότητα της "μητέρας", η ταξική και οικονομική θέση - που για παράδειγμα με έφερε σε κριτική εσωτερική αντιπαράθεση με τις πιο εύπορες αφηγήτριες, το είδος της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης στο οποίο συμμετείχα καθόρισαν την ερμηνεία των αφηγήσεων, όπως και κάποιες αντιλήψεις και ο προσωπικός τρόπος ανάγνωσης και ερμηνείας "του κόσμου". Εξέχουσας σημασίας θεωρώ την θέση μου περί "υποκειμενικότητας" η οποία ενυπήρχε από την αρχή της έρευνας, σταδιακά όμως έγινε πιο φανερή²⁴.

Όμως η ανάλυση δεν έμεινε εκεί. Η συνειδητοποίηση και η αναγνώριση του σημείου θέασης (standpoint) και των θέσεών μου, η διαρκής αναζήτησή τους σε όλη τη διάρκεια της έρευνας, η κριτική αναστοχαστική προσέγγιση αλλά και η διερεύνηση των θεμάτων σε σχετικές έρευνες και στη βιβλιογραφία, όπως και η αναγνώριση των ερμηνειών των ίδιων των αφηγητριών οδήγησε σε δεύτερες, τρίτες και τέταρτες αναγνώσεις που ανέδειξαν διαφορετικές οπτικές και οδήγησαν σε εξονυχιστική και ολοκληρωμένη εξέταση, ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων.

3.9. Η παρουσίαση των αφηγήσεων και η συγγραφή του τελικού κειμένου

Η οργάνωση και αξιοποίηση του ιδιαίτερα πλούσιου υλικού των αφηγήσεων και η δομή του τελικού κειμένου αποτέλεσε τον βασικό προβληματισμό και τη σημαντική επιλογή της παρούσας έρευνας.

Κύριο πρόβλημα που αντιμετώπισα στις δοκιμές για την οργάνωση του υλικού και τη συγγραφή του κειμένου ήταν η δυσκολία δημιουργίας θεματικών ενότητων. Από τις συνεντεύξεις είναι φανερό πόσο έντονες είναι οι διαπλοκές μεταξύ προσωπικής και επαγγελματικής ζωής και η αλληλεξάρτησή τους με παράγοντες όπως το φύλο, ο χώρος, η ταξική και κοινωνική θέση, οι συγκυρίες κ.ά. Έτσι, κάθε ενότητα αν και μπορεί να έχει ένα κύριο θέμα, αυτό συσχετίζεται με όλα τα υπόλοιπα, με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα

---

24 Θέση που αδιαμόρφωτη και θεωρητικά αστήριχτη υποστήριζα από την εφηβεία ήδη, αντιδρώντας στο μάθημα της "Κοινωνιολογίας" (Γ' Λυκείου - ΕΠΛ), με την άποψη ότι κάθε άνθρωπος έχει τη δική του πραγματικότητα και δεν μπορούν να υπάρχουν κοινές ερμηνείες για όλους. Τη θέση αυτή, ανασχηματισμένη, εμπλουτισμένη, πιο υποστηριγμένη, αλλά όχι τόσο ακραία συνεχίζω να υποστηρίζω ακόμα και σήμερα και επηρεάζει συνολικά την παρούσα έρευνα.

δύσκολο να οργανωθεί το υλικό των συνεντεύξεων σε "ξεχωριστά θέματα – κουτάκια" χωρίς να χαθούν οι διαπλοκές και ο πλούτος του πρωτογενούς υλικού.

Αν και το πρόβλημα αυτό θα μπορούσε να επιλυθεί με την απόφαση να παρουσιαστεί μία μόνο αφήγηση (μονογραφία), η πρόταξη μιας τέτοιας επιλογής έχει άλλα βασικά μειονεκτήματα. Καταρχήν θέτει σε αξιολογική κρίση το περιεχόμενο των αφηγήσεων και τις ζωές των γυναικών προκειμένου να επιλεγεί η μία "πιο αντιπροσωπευτική", "πιο ενδιαφέρουσα" ή "πιο ξεχωριστή", κάτι που δεν αποτελεί ζητούμενο της έρευνας, στόχος της οποίας είναι να βρεθούν οι διαφορετικοί και όμοιοι τρόποι ζωής των αφηγητριών, αναγνωρίζοντας τη μοναδικότητα και την ξεχωριστή αξία της κάθε μίας. Μια τέτοια επιλογή θα έβαζε στην αφάνεια τις υπόλοιπες αφηγήσεις, στερώντας σε μεγάλο βαθμό από την έρευνα την πλούσια βιοματική εμπειρία των άλλων αφηγητριών.

Από την άλλη πλευρά η προσπάθεια οργάνωσης του υλικού σε θεματικές κατηγορίες, για κάθε μία από τις οποίες χρησιμοποιούνται αποσπάσματα από όλες τις συνεντεύξεις, έχει ως βασικό μειονέκτημα ότι, στο κείμενο που παράγεται, η διαμεσολάβησή μου είναι πολύ μεγάλη, καθώς αποτελεί μια αποκλειστικά δική μου κατασκευή που, σε μεγάλο βαθμό, αλλοιώνει τις αυθεντικές αφηγήσεις και δεν αφήνει να φανούν οι σκέψεις, οι συνειρμοί των αφηγητριών και οι διαπλοκές όσων αφηγούνται.

Επέλεξα να ακολουθήσω έναν συνδυασμό των δύο παραπάνω τρόπων έκθεσης. Καταρχήν καθόρισα τα θέματα που παρουσιάζονται στο κείμενο της διατριβής. Κριτήριο για την επιλογή τους, ήταν να αναδεικνύονται από τις αφηγήσεις και να συνδέονται με τους ερευνητικούς στόχους. Τα θέματα που εξετάζονται στη διατριβή είναι:

- Οι σπουδές
- Οι επαγγελματικές εμπειρίες
- Η καθημερινή ζωή
- Οι τόποι ζωής
- Οι εμπειρίες από τα χρόνια της κρίσης

Για την παρουσίαση κάθε θέματος επέλεξα μεγαλύτερα αποσπάσματα που αναδεικνύουν τις διαπλοκές και τις αλληλοσχετίσεις του θέματος που εξετάζεται με άλλα καθώς και άλλα μικρότερα που δίνουν παρόμοιες ή διαφορετικές εκδοχές.

Η ισόρροπη παρουσίαση του εμπειρικού υλικού και της ερμηνείας του αποτέλεσε βασικό στόχο κατά τη συγγραφή του τελικού κειμένου, έτσι ώστε να μην χαθεί το ένα έναντι του άλλου. Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι από το συνολικό κείμενο των αφηγήσεων έχει επιλεγεί και χρησιμοποιηθεί ένα μικρό τμήμα, καθώς από το υπόλοιπο κάποια αποσπάσματα δεν αφορούσαν την έρευνα, ενώ άλλα είχαν κοινά στοιχεία και για λόγους οικονομίας δεν συμπεριλήφθηκαν.

Η παρουσίαση των αποσπασμάτων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δίνουν τη δυνατότητα στον/στην αναγνώστη/τρια να συνομιλήσει με το ερευνητικό υλικό χωρίς την απόλυτη διαμεσολάβηση της ερευνήτριας και να εξάγει τις δικές της/του ερμηνείες²⁵. Επιπλέον αποτελούν αυτοτελή κείμενα με μεγάλη εκφραστική και αισθητική αξία, που δεν μπορούν να υποκατασταθούν από τον ερμηνευτικό ερευνητικό λόγο.

Για την ευκολότερη κατανόηση των απομαγνητοφωνημένων αφηγήσεων στο τελικό κείμενο έγινε η ελάχιστη απαραίτητη επιμέλειά τους²⁶. Τα αποσπάσματα παρεμβάλλονται στο κείμενο με πλάγια γραφή και διαφορετικά περιθώρια από το υπόλοιπο κείμενο και σημαίνονται με το όνομα, την ηλικία της αφηγήτριας και την ημερομηνία που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη.

Ένας ακόμα προβληματισμός όταν ξεκίνησα να γράφω το κείμενο ήταν το πώς θα κατορθώσω να διατηρήσω την ανωνυμία των αφηγητριών. Συχνά στις "ιστορίες ζωής τους" εμπλέκονταν κοινά πρόσωπα, ίδιες καταστάσεις, ίδιοι επαγγελματικοί χώροι, ακόμα και από αφηγήτριες που δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι ο επαγγελματικός κύκλος των αρχιτεκτόνων και ιδιαίτερα των γυναικών είναι μικρός και η "κοινότητα" των αρχιτεκτόνων κλειστή, με αποτέλεσμα η απλή χρήση ψευδώνυμου να μην εξασφαλίζει την ανωνυμία. Έκρινα λοιπόν ότι σε κάποιες περιπτώσεις στοιχεία των αφηγήσεων που "φωτογράφιζαν" τις αφηγήτριες έπρεπε να μείνουν εκτός των τελικών κειμένων, όπου οι επιταγές της έρευνας το επέτρεπαν²⁷.

Η συγγραφή του τελικού κειμένου ξεκίνησε παράλληλα με την επεξεργασία και ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων και μόνο η τελική οργάνωση σε κεφάλαια ολοκληρώθηκε εκ των υστέρων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μια ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία συγγραφής καθώς τα κείμενα γράφονταν ξανά και ξανά από διαφορετική οπτική και με διαφορετικούς στόχους, ενώ νέες ερμηνείες προστίθονταν κάθε

---

25 Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι ως ερευνήτρια βρίσκομαι σε πλεονεκτική θέση καθώς έχω πρόσβαση σε ολόκληρο το βιογραφικό κείμενο αλλά και ολόκληρο το βίωμα της συνέντευξης

26 το σύμβολο (...) σημαίνει ότι έχουν αφαιρεθεί τμήματα της αφήγησης που δεν προσφέρουν κάτι στο συγκεκριμένο θέμα ή επαναλαμβάνονται. Στις περιπτώσεις απλής επανάληψης λέξης αυτή διαγράφεται χωρίς κάποια σήμανση εκτός από τις περιπτώσεις που η επανάληψη αναδεικνύει την ιδιαίτερη δυσκολία στην αφήγηση ή κάτι άλλο που έχει νόημα για την έρευνα. Η επιμέλεια των αποσπασμάτων είναι απαραίτητη για να γίνουν κατανοητά, καθώς ο προφορικός λόγος εκφέρεται και διαμορφώνεται εν τη γενέσει του, δεν υπάρχει ο χρόνος να δομηθεί εκ των προτέρων, ρέει και τροποποιείται διαρκώς.

27 σε περιπτώσεις αφαίρεσης ονομάτων, αυτά υποδηλώνονται με την ιδιότητά τους σε [...]

φορά. Αφού τελικά (κατάφερα και) έγραψα ένα "τελικό" κείμενο, με αποσπάσματα από όλες τις αφηγήσεις, αυτό μπήκε σε μια διαδικασία συμπύκνωσης ώστε να παρουσιαστούν τόσα στοιχεία ώστε να είναι εύκολη η διαδικασία ανάγνωσής της αλλά και να μην χάνεται τίποτα από την ουσία της έρευνας.

Το κεφάλαιο των τελικών ερμηνειών αποτέλεσε την πιο δύσκολη διαδικασία στην οποία έγινε ανακεφαλαίωση και σύνθεση των σημαντικότερων συνολικών/ γενικών "ευρημάτων" που αποκόμισα από το ερευνητικό έργο και διατυπώθηκαν συνακόλουθα νέα ερωτήματα.

Ο τρόπος γραφής του κειμένου και ο λόγος που χρησιμοποιείται, αντικατοπτρίζει τα χαρακτηριστικά μου ως ερευνήτρια. Αποτελεί συνειδητή επιλογή και απόφαση να γράψω το κείμενο με γλώσσα απτή, κατανοητή και προσιτή. Αποτελεί μια επιλογή σεβασμού της προσωπικής μου ταυτότητας και απόφαση να μην προσπαθήσω να γίνω "κάτι άλλο".

Μετά από όλη τη διαδικασία πραγματοποίησης και ανάλυσης των συνεντεύξεων, πιστεύω ότι αυτό το κείμενο όσον αφορά την ουσία του και την μορφή δεν θα μπορούσε να γραφτεί διαφορετικά, αφού στην πράξη αντικατοπτρίζει την προσωπικότητά μου, τους φόβους και τους ενδιασμούς που είχα, την πραγματική μου ζωή. Όπως λέει και ο Walter Benjamin οι εμπειρίες του ερευνητή γράφονται με "συμπαθητική μελάνη" στην έρευνα και στο κείμενό του (Βερβενιώτη 2003:231). Θεωρώ ακόμα ότι η έρευνα είναι από μια άποψη "αυτοβιογραφική" καθώς σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιεί ως μέσο γνώσης και κατανόησης τις προσωπικές εμπειρίες, αντιλήψεις και ιδέες και τελικά μιλά και για τη δική μου ζωή.

3.10. Συνθήκες πραγματοποίησης της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα διάστημα 10 περίπου χρόνων (2009 - 2018), ως τρίτη ή και τέταρτη ταυτόχρονη απασχόληση μέσα στην καθημερινότητά μου. Υπήρξαν διαστήματα εντατικής ενασχόλησης και άλλα στα οποία έμοιαζε ότι τα είχα παρατήσει, ήταν όμως σημαντικά για να ξανασκεφτώ όσα είχα κάνει, να αναθεωρήσω, να παρατηρήσω, να "χωνέψω" όσα έβλεπα, άκουγα, ζούσα. Τα διαστήματα αυτά σχετίζονταν με την πορεία της προσωπικής και επαγγελματικής μου ζωής.

Η έρευνα ξεκίνησε στα μέσα του 2009, αμέσως μετά το τέλος των μεταπτυχιακών σπουδών. Τον πρώτο χρόνο μελέτησα για πρώτη φορά κείμενα σχετικά με τις βιογραφικές έρευνες και έκανα τις δύο πρώτες συνεντεύξεις. Στη φάση αυτή οι συνεντεύξεις διαπνέονται από ένα κύμα αισιοδοξίας και ταυτόχρονα και εγώ βρισκόμουν σε μια κατάσταση αναζήτησης και μεγάλης όρεξης για να δουλέψω βλέποντας το διδακτορικό ως μια προσπάθεια προσωπικής εξέλιξης, που δευτερευόντως θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για την επαγγελματική μου εξέλιξη. Η πρώτη περίοδος τελείωσε με τη γέννηση του δεύτερου παιδιού μου στις αρχές του 2010, όταν έκανα μια παύση ενός έτους,

για να του παράσχω τη φροντίδα που χρειαζόταν και να τον απολαύσω. Η δεύτερη περίοδος ενασχόλησης με την έρευνα διήρκεσε από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 2011, στη διάρκεια της οποίας έκανα και ανέλυσα άλλες δύο συνεντεύξεις.

Ακολούθησε μια νέα δίχρονη περίοδος παύσης από τα μέσα του 2011, στην οποία συνέβαλαν ποικίλοι λόγοι. Η καθημερινή εργασία εκτός Αττικής απαιτούσε πολύ χρόνο και ήταν εντελώς ασύμβατη με την έρευνα, όπως και ο μητρικός μου ρόλος. Επιπλέον η οικονομική κρίση με έπληξε ιδιαίτερα και μου προκάλεσε έντονες αγωνίες για θέματα καθημερινής επιβίωσης που απαιτούσαν άμεσες και ευρηματικές λύσεις. Ένας ακόμα ανασταλτικός παράγοντας ήταν τα αισθήματα ματαίωσης που ένιωθα, ανακαλύπτοντας ότι η έρευνα θα έπρεπε να γίνει αποκλειστικά ως μια παράλληλη απασχόληση με όλες τις άλλες που είχα, καθώς η εκπαιδευτική άδεια που σκόπευα να διεκδικήσω κόπηκε εξαιτίας των μνημονιακών δεσμεύσεων, αλλά και αναγνωρίζοντας πλέον ότι η απόκτηση ενός διδακτορικού δεν θα είχε καμιά σημασία στην επαγγελματική μου εξέλιξη, παρά μόνο στην προσωπική. Ταυτόχρονα η επαφή με άλλες γυναίκες που μου "έλεγαν τον πόνο τους" για τις συνθήκες στο επάγγελμα αυτή την περίοδο με έφερνε αντιμέτωπη με μια παρόμοια πραγματικότητα με αυτή που βίωνα κι εγώ και αυτό με "έριχνε" ακόμα περισσότερο.

Η παύση αυτή τελείωσε με την απόφασή μου ότι η έρευνα έχει νόημα, ακόμα κι αν γίνεται για την "προσωπική" μου απόλαυση, και με την μετάθεσή μου στην Αττική, που μου έδωσε τον απαραίτητο χρόνο να ασχοληθώ μ' αυτήν. Ακολούθησε μια τρίτη ετήσια περίοδος δουλειάς (μέσα 2013 - μέσα 2014) στην οποία έκανα άλλες 3 συνεντεύξεις, την κατακόρυφη ανάλυσή τους και μια πρώτη οριζόντια ανάλυση των 7 συνεντεύξεων, που είχα πραγματοποιήσει μέχρι τότε.

Η επόμενη παύση συνέπεσε χρονικά με τη γέννηση του τρίτου παιδιού μου στα τέλη του 2014. Την περίοδο αυτή πίστευα ότι εκμεταλλευόμενη τις άδειες εγκυμοσύνης, μητρότητας και ανατροφής θα μπορούσα να προχωρήσω τη δουλειά μου, όμως αυτό ήταν πολύ μακριά από την πραγματικότητα. Από τον Σεπτέμβρη του 2015 μέχρι τα μέσα του 2016 ακολούθησε μια ιδιαίτερα εντατική περίοδος στην οποία τελείωσα την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων. Η δυνατότητα που μου δόθηκε οφείλεται αποκλειστικά στην άδεια ανατροφής που είχα και στην προσφορά των συνταξιούχων γονιών μου να "κρατούν" τα πρωινά το μωρό για να μπορώ να δουλεύω "κλεισμένη" σε ένα δωμάτιο, αλλά με το ένα αυτί στο άλλο.

Η περίοδος από τον Σεπτέμβρη του 2016 συμπίπτει με την επιστροφή μου στη δουλειά. Η ενασχόληση με την έρευνα αυτή την περίοδο, ήταν μια μάχη μεταξύ της επιθυμίας μου να προχωρήσω, της κούρασής μου και των άλλων υποχρεώσεων της καθημερινότητας. Η συνέχισή της αποτέλεσε οικογενειακή υπόθεση καθώς μπήκε στο εβδομαδιαίο οικογενειακό πρόγραμμα κάποιες φορές με επιτυχία και άλλες όχι. Ο χρόνος που μπορούσα να διαθέσω την περίοδο αυτή ήταν ελάχιστος, όμως το προχώρημα της έρευνας

δεν μου επέτρεψε να αφήσω το νήμα της για άλλη μια φορά. Ξημερώματα στο σαλόνι και βράδια κλεισμένη στο δωμάτιο, απογεύματα σε καφετέριες²⁸ στον χρόνο αναμονής των παιδιών από τις εξωσχολικές τους δραστηριότητες, διακοπές-ημέρες και απογεύματα που τα παιδιά έφυγαν με τον πατέρα τους για να με αφήσουν να δουλέψω, μικρές σφήνες ανάμεσα σε άλλες δραστηριότητες στους πιο περίεργους "τόπους" (προαστιακός, στο κρεβάτι, παράλληλα με το διάβασμα των παιδιών κ.ά.) αποτέλεσαν τον μη συνεχή και διασπασμένο χώρο και χρόνο που γράφτηκε η παρούσα διατριβή (και αυτό πιθανά αντικατοπτρίζεται στο παρόν κείμενο).

---

28 Σε μια από τις καφετέριες που συνηθίζω να "γράφω" γνώρισα μια ακόμα γυναίκα - υποψήφια μεταδιδάκτορα κοινωνικής ανθρωπολογίας- που επέλεξε να δουλεύει εκεί "για να βάζει και λίγο τα ρούχα της". Η παρουσία της εκτός από ενθαρρυντική για τη δουλειά μου, αποδεικνύει ότι τέτοιες πρακτικές δεν είναι τόσο σπάνιες ή περιθωριακές όσο φαίνονται εκ πρώτης όψης και θα μπορούσαν να υποστηρίξουν μια νέα έρευνα για το θέμα φύλο και χώρος...

4. Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ

Πραγματικά δεν το ξέρω, δηλαδή λοιπόν, θυμάμαι ακριβώς πώς έγινε η φάση. Έρχεται μια μέρα, ήμαστε Δευτέρα λυκείου, νωρίς, πολύ νωρίς, και έρχεται η φίλη μου τότε η κολλητή και λέει: "εγώ αποφάσισα να σπουδάσω ιατρική".

Και λέω εγώ: "Ωχ! Πρέπει να αποφασίσω και εγώ;" (σύντομο γελάκι)

(...) Πάω μετά από μια βδομάδα ξέρω γω και τους λέω "θα σπουδάσω αρχιτεκτονική".

Και μου λένε: "και δηλαδή;"

Δηλαδή το θυμάμαι αυτό ότι κάπως δεν ήταν καθόλου συνηθισμένο στους δικούς μου χώρους εδó πέρα, να πεις ότι θα σπουδάσεις αρχιτεκτονική.

"Και τι θα γίνεις;"

Λέω: "παιδιά, δεν ξέρω ακριβώς τι θα γίνω, αλλά (ταυτόχρονο γέλιο) κοιτάχτε να δείτε αφού μ' αρέσει το σχέδιο ξέρω γω και αυτό κάνουν γιατί;"

Και είπα: "μαμά θέλω να ξεκινήσω σχέδιο, να πάω να σπουδάσω αρχιτεκτονική."

Δεν είχα κανένα ερέθισμα. (...) Τίποτα απολύτως. Κανένα φίλο, κανένα συγγενή, δεν ήξερα καν σχεδόν τι είναι η δουλειά. Είπα, θέλω να σπουδάσω κάτι που να 'ναι πανεπιστήμιο, δηλαδή δεν θα σκεφτόμουνα εύκολα τότε τα ΤΕΙ και να έχει να κάνει και με σχέδιο.

(...) Οπότε είπα αυτό, αρχιτεκτονική. Είπαν οι γονείς κατευθείαν, εντάξει το Πολυτεχνείο είναι μια καλή σχολή, κάντο. Ναι, χωρίς να το ξέρω. Νομίζω ήταν πολύ τυχαίο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Οι σχετικές με τις σπουδές αφηγήσεις αναφέρονται στην επιλογή των σπουδών, στην προετοιμασία, στις εκπαιδευτικές, κοινωνικές και πολιτικές εμπειρίες των χρόνων των σπουδών, στις μεταπτυχιακές σπουδές και στη σύνδεση των σπουδών με το επάγγελμα. Οι αφηγήσεις αναφέρονται στην περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι το 2016 που έγινε και η τελευταία συνέντευξη. Στη διάρκεια αυτή καταγράφονται κάποιες διαφοροποιήσεις, όχι όμως τόσο έντονες, καθώς οι αφηγήτριες δεν αναφέρονται τόσο στο θεσμικό πλαίσιο των σπουδών όσο στις προσωπικές τους εμπειρίες.

4.1 Η επιλογή των σπουδών

Οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή των αρχιτεκτονικών σπουδών και του επαγγέλματος διαφέρουν μεταξύ των αφηγητριών και πάντα προκύπτουν από έναν συνδυασμό παραγόντων. Ως κύριο λόγο επιλογής των σπουδών ανέφεραν το γεγονός ότι ήταν "καλές μαθήτριες" σε συνδυασμό με μια ικανότητα στο σχέδιο και ένα "ασαφές" ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική. Ο ρόλος των γονέων είναι πάντα ισχυρός καθώς προτρέπουν τις αφηγήτριες για "καλές" ανώτατες σπουδές γενικότερα ή σπουδές στην αρχιτεκτονική ειδικότερα, καθώς θεωρείται ότι μπορούν να προσφέρουν κοινωνική καταξίωση και ταιριάζουν στις γυναίκες. Ως επιπλέον κίνητρα της επιλογής τους οι αφηγήτριες αναφέρουν την αγάπη τους για τα μαθηματικά και ιδιαίτερα τη γεωμετρία, την επιθυμία τους για δημιουργικότητα και τον συνδυασμό θεωρητικών γνώσεων και πρακτικών δεξιοτήτων καθώς και την ευρύτητα του αντικειμένου σπουδών που προσφέρεται κάτω από τον τίτλο "Αρχιτεκτονική".

Οι περισσότερες αφηγήτριες αποφασίζουν τι θα σπουδάσουν στις 2 τελευταίες τάξεις του λυκείου. Λίγες είναι αυτές που από το γυμνάσιο ήδη έχουν αποφασίσει ότι θέλουν να ασχοληθούν με την αρχιτεκτονική, ενώ μόνο μία αποφασίζει να δώσει στην αρχιτεκτονική αφού τελειώσει το λύκειο. Δυο από τις αφηγήτριες δίνουν κατατακτήριες αφού πρώτα έχουν τελειώσει άλλη σχολή. Οι αφηγήτριες που έχουν γονείς ή άλλους συγγενείς αρχιτέκτονες ή μηχανικούς είναι πιο ενημερωμένες για το αντικείμενο και πιο συνειδητοποιημένες για την επιλογή τους, ενώ οι υπόλοιπες ανέφεραν ότι είχαν ελλιπή εικόνα για το επάγγελμα του αρχιτέκτονα πριν αρχίσουν τις σπουδές και ότι η επιλογή τους βασίστηκε σε άλλους παράγοντες ή κάποιες φορές ήταν τυχαία.

Δεν είχα καμιά επαφή. Καταλαβαίνεις ότι ήμουνα από ένα πλαίσιο που δεν υπήρχε καν άλλος αρχιτέκτονας, ούτε στους φίλους, ούτε στην οικογένεια, δεν ήξερα καν τι σημαίνει αρχιτέκτονας. Στο σχολείο δεν είχαμε κάποια μαθήματα που να μας λένε ότι αυτό το έκανε κάποιος αρχιτέκτονας αν εξαιρέσεις την Ακρόπολη από τον Ικτίνο και τον Καλλικράτη (...) δεν ήξερα τι είναι αυτό το πράγμα. Εεε απλά ήξερα ότι... από τα υπόλοιπα είναι το πιο κατάλληλο για μένα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο ρόλος της οικογένειας και τα κοινωνικά πρότυπα

Οι προσδοκίες και επιταγές της οικογένειας και τα προσφερόμενα παραδείγματα παίζουν σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις των αφηγητριών, για τη ζωή τους γενικότερα και για τις σπουδές ειδικότερα, και κάποιες φορές είναι δεσμευτικές. Παράλληλα τις περισσότερες φορές οι προσδοκίες των γονέων επηρεάζονται από τα επικρατούντα κοινωνικά πρότυπα σχετικά με την εκπαίδευση. Ωστόσο δεν προκύπτει η ύπαρξη μιας και μοναδικής στάσης της οικογένειας ως προς τις σπουδές των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών. Χαρακτηριστικά όπως η ταξική και τοπική καταγωγή, το επάγγελμα, οι σπουδές, τα ενδιαφέροντα αλλά και ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής ή της ζωής των γονέων, επηρεάζουν διαφορετικά τις προσδοκίες τους. Γενική διαπίστωση πάντως είναι ότι οι σπουδές είναι επιθυμητές και συνήθως υποστηρίζονται με όλες τις δυνάμεις των γονέων.

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία αφηγήτριες αναδεικνύουν πολύ καθαρά την επιθυμία των γονιών τους να σπουδάσουν και τις ανάλογες προσπάθειες ή θυσίες τους. Επιθυμία που πιθανά συνδέεται με την πίστη ότι οι σπουδές και ένα "καλό" επάγγελμα βοηθούν την κοινωνική άνοδο, την οικονομική αυτονομία και την επαγγελματική καταξίωση (Κασσωτάκης και Φωτιάδου-Ζαχαρίου 2004). Η οικογένεια της Κωνσταντίνας, τη δεκαετία του '60, παρόλο το βάρος που επωμίζεται ώστε να ανταπεξέλθει οικονομικά στην προετοιμασία, στις σπουδές, στη διαμονή σε μια ξένη πόλη και σε όλα τα έξοδα που έχει ένας φοιτητής, αισθάνεται χρέος της να το κάνει, ευχαρίστηση και ικανοποίηση γι' αυτό:

Για την οικογένεια, κοίταξε, υπήρχε το οικονομικό πρόβλημα, σίγουρα. (...) Κοίταξε, σπουδάσαμε 3 παιδιά μαζί, ξέρω ότι ζοριστήκανε οι γονείς μου, αλλά ποτέ δεν το μετρήσανε, εγώ ποτέ δεν κατάλαβα ότι, να τους βαραίνει, παρόλο που εκ των υστέρων ξέρω ότι δεν ήταν εύκολα. (...) Με παιδιά που σπουδάζανε και σε σχολές αρκετά απαιτητικές. Τα συγγράμματα της αδερφής μου ας πούμε που τον πρώτο χρόνο, το δεύτερο, δεν ήταν δωρεάν, ήτανε ακριβά. Η αρχιτεκτονική επίσης ήταν μια σπουδή ακριβή, αλλά ποτέ δεν κατάλαβα εγώ, δεν προβάλανε σ' εμάς τον κόπο, τη θυσία ας πούμε που κάνανε. Όχι, ίσα-ίσα, ήταν και περήφανοι να 'χουνε 3 παιδιά να σπουδάζουνε. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Οι μεγαλύτερες αφηγήτριες επισημαίνουν ότι οι γονείς τους δεν είχαν προκαταλήψεις λόγω φύλου στο θέμα των σπουδών, ενώ οι νεότερες δεν θίγουν καν αυτό το ζήτημα:

Και τότε που ήμουνα σε ηλικία που θα 'πρεπε έτσι να αρχίσω να σκέφτομαι τι θα κάνω, ο πατέρας μου βέβαια, ούτε η μάνα μου, δεν είχαν καμία προκατάληψη, είμαστε 3 παιδιά, 2 κορίτσια ένα αγόρι, ως προς το ότι έπρεπε και οι 3 να σπουδάσουμε. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Και η Ανθή αναφέρεται στην αξία που έδινε στην εκπαίδευση η μητέρα της ως μέσο κοινωνικής ανόδου και καταξίωσης, στα τέλη της δεκαετίας του '70. Αν και οικονομικά ήταν

πολύ δύσκολο να υποστηρίξει τις επιθυμίες της, φροντίζει να πάει στο καλύτερο δημόσιο σχολείο της περιοχής της, απόφαση που όπως περιγράφει η αφηγήτρια είχε ως παράλληλο στόχο την κοινωνική άνοδο μέσω των γνωριμιών:

{Γιατί πήγαινες στο Κολωνάκι;

[Γιατί ήταν καλύτερο. Έμενα Αμπελόκηπους. (...). Εεε οι Αμπελόκηποι είχαν, ένα θηλέων, ένα αρρένων, γυμνάσια. Και το Κολωνάκι είχε ένα θηλέων, ένα αρρένων. Η μαμά μου θεωρώντας ότι πας σε ένα σχολείο που η γειτονιά είναι το Κολωνάκι που το τροφοδοτεί, έχεις και πιο καλές επαφές και τέτοια. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Οι πιο νέες αφηγήτριες δεν αναφέρονται στις οικονομικές θυσίες των γονιών τους για να σπουδάσουν ή σε πιθανές αντιρρήσεις. Πιθανά τις τελευταίες δεκαετίες θεωρήθηκε δεδομένο, και είχε γίνει περισσότερο εφικτό οικονομικά, να σπουδάσει όποια μαθήτρια/μαθητής είναι "ικανή". Η οικογένεια, οφείλει να καλύψει αυτή την ανάγκη των νεαρών μελών της, ακόμη κι αν πρόκειται για σχολές όπως η αρχιτεκτονική, που απαιτεί προετοιμασία πολυέξοδη, δύσκολη, χρονοβόρα και συχνά μεγάλες μετακινήσεις μέσα ή προς την πόλη ώστε να γίνουν τα μαθήματα του σχεδίου.

Ήταν αυτονόητο κατά κάποιο τρόπο ας πούμε με την οικογένεια ότι θα γίνουμε όλοι επιστήμονες ή κάπως έτσι τέλος πάντων. Εεε (...) και γι' αυτό είναι και η επιλογή του καλού σχολείου και όλα αυτά τα πράγματα... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και η οικονομική κατάσταση των γονέων μοιάζει ότι διαφοροποιεί τις προσδοκίες για τις σπουδές των παιδιών. Οι γονείς που έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση και κυρίως οι μηχανικοί και οι εκπαιδευτικοί, προτείνουν στις κόρες τους τις σπουδές αρχιτεκτονικής, ενώ τις αποτρέπουν από τις Τέχνες και τα ΤΕΙ.

Η Λουκία περιγράφει τους σύνθετους παράγοντες που την οδήγησαν στην επιλογή των σπουδών, δηλαδή τη σχολική επιτυχία, την "κλίση" που είχε στο σχέδιο και τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών γονιών να σπουδάσει κάτι επιστημονικό αλλά και συμβατό με τα κοινωνικά πρότυπα της εποχής για τις γυναίκες της τάξης και της θέσης της: επιστήμη και τεχνολογία και όχι (μόνο) τέχνη, πανεπιστήμιο και όχι ΤΕΙ, σχολή με κύρος και επαγγελματική προοπτική. Ο λόγος του πατέρα είχε μεγάλη σημασία στην επιλογή των σπουδών καθώς αποπροσανατόλισε την κλίση της "στα καλλιτεχνικά", δείχνοντάς της τον δρόμο της αρχιτεκτονικής:

Πώς ξεκίνησε; Περισσότερο από μια κλίση που είχα εγώ στα καλλιτεχνικά, την οποία ξέρεις με καθοδήγηση τότε των γονιών που πάντα παρέμβαιναν, δεν ήθελαν να την οδηγήσουν σε κάτι που έχει να κάνει με τέχνες. Θα μπορούσα ας πούμε να σπουδάσω Καλών Τεχνών. Ήθελαν κάτι που να είναι και λίγο επιστημονικό, να έχει να κάνει και με κάτι καλλιτεχνικό. Και με καθοδήγηση περισσότερο του πατέρα μου που ήταν λίγο των καλλιτεχνικών, του άρεσε να ζωγραφίζει και αυτά, ίσως και μια

λάθος παρότρυνση ότι κάποιος που του αρέσει να ζωγραφίζει μπορεί να γίνει και αρχιτέκτονας. Ε! τέλος πάντων μου είχε ρίξει κάποιες ιδέες εεε, (...) μέσα σε αυτές ήταν η αρχιτεκτονική και η διακοσμητική. Και επειδή μου άρεσε σαν ιδέα, είχε και τον όρο της εποχής ας πούμε γυναίκα αρχιτεκτόνισσα (γέλιο) εεε, πήρα μια τέτοια κατεύθυνση από την αρχή. (...) Ε! τώρα η διακόσμηση είναι σε ΤΕΙ, είναι επιπέδου ΤΕΙ, λέει "εντάξει αν τα καταφέρεις να μπεις αρχιτεκτονική". Έτσι ξεκίνησαν δηλαδή τα πρώτα βήματα (Λουκία, 36 ετών, 2009)

Η Ελένη θεωρεί ότι η ίδια θα επέλεγε άλλες σπουδές, όμως οι γονείς, πολιτικός μηχανικός η μητέρα και δικηγόρος ο θετός πατέρας, την παρότρυναν να σπουδάσει αρχιτεκτονική, ως ένα επάγγελμα με μέλλον:

Ομολογώ ότι όταν ήμουν στο σχολείο δεν είχα αυτήν την... τάση προς την αρχιτεκτονική. Μάλλον οι γονείς μου με σπρώξανε προς αυτό, με την έννοια ότι σε μια πρώτη φάση είχα... μεγαλύτερο ενδιαφέρον για φιλολογικά... (...) και επίσης με ζωγραφική. Ε και ήθελα να πάω στην Καλών Τεχνών. Εντέχνως νομίζω οι γονείς μου με σπρώξανε προς το να μην πάω στην Καλών Τεχνών. Πιθανόν... μια αρκετά κοινή ιστορία κι όλο αυτό! (γέλια) Διότι πιθανόν η Καλών Τεχνών δεν προσφέρει επαγγελματική αποκατάσταση, σάμπως προσφέρει η αρχιτεκτονική! Αλλά εν πάση περιπτώσει! (γέλια). Τέλος πάντων τότε έτσι τα σκεφτόντουσαν τα πράγματα.... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Αντίθετα οι αφηγήτριες των οποίων οι γονείς δεν έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση ή ασκούν τεχνικό επάγγελμα, φαίνεται ότι δεν δέχονται τόσο κατευθυνόμενο επαγγελματικό προσανατολισμό και επιλέγουν τις σπουδές τους με μεγαλύτερη ελευθερία. Αν και σ' αυτές τις οικογένειες οι σπουδές είναι επιθυμητές ως μέσο κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης, οι γονείς δεν παρεμβαίνουν ιδιαίτερα στην επιλογή συγκεκριμένου αντικειμένου σπουδών ή όταν το κάνουν τα κριτήριά τους είναι διαφορετικά.

Η Ανδρομάχη, η Άννα, η Χριστίνα και η Φωτεινή είναι τέσσερις από τις αφηγήτριες με πατέρα τεχνικό και μητέρα που ασχολείται με τα οικιακά ή είναι υπάλληλος, που αναφέρουν ότι δεν δέχτηκαν πιέσεις από τους γονείς τους και ιδιαίτερα τον πατέρα τους για την μελλοντική εκπαιδευτική τους πορεία. Η Ανδρομάχη περιγράφει πως την ώρα της επιλογής των σπουδών ο πατέρας της δεν παρενέβη καθόλου. Σημασία είχε η κόρη του να γίνει ανεξάρτητη και ικανή να στηρίζεται στον εαυτό της, ανεξαρτήτως του αν θα σπουδάσει και του επαγγέλματος που θα επιλέξει. Το μοναδικό που της ζητά είναι, αφού έχει επιλέξει να σπουδάσει, να προσπαθήσει να περάσει στην Αθήνα, γιατί δεν μπορεί να χρηματοδοτήσει σπουδές σε άλλη πόλη.

Ναι. Δική μου σκέψη ήτανε (σ. η επιλογή της αρχιτεκτονικής). Οι γονείς μου ποτέ δεν ήταν, ίσως επειδή δεν χρειάστηκε, δεν ήταν ποτέ του στυλ διάβασε ή πρέπει να

περάσεις κάπου ή οτιδήποτε. Μάλιστα ο πατέρας μου με έβαζε τα καλοκαίρια να δουλεύω. (...) Δηλαδή το σημαντικό για τον πατέρα μου ήταν να μπορώ να σταθώ στα πόδια μου, να μάθω πώς είναι η πιάτσα, να μπορώ να... δεν ήταν τόσο ότι ήθελε να σπουδάσει το παιδί του (παύση). (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Αντίθετα με τον πατέρα η μητέρα της έχει πιο πολλές απαιτήσεις και της ζητά να περάσει σε ΑΕΙ και όχι σε ΤΕΙ:

Έρχεται η ώρα να φτιάξουμε το μηχανογραφικό και συμπληρώνω: Αρχιτεκτονική Αθήνας, Αρχιτεκτονική Θεσσαλονίκης, ΤΕΙ Φωτογραφίας, ΤΕΙ Γραφιστικής, ΤΕΙ Διακοσμητικής, αυτά! Μου λέει η μάνα μου: "παιδάκι μου τι κάνεις;" Της λέω: "τι κάνω; αυτά θέλω να περάσω", "Κι άμα δεν περάσεις αρχιτεκτονική θα πας ΤΕΙ δηλαδή; είσαι καλά;" (με θυμωμένο ύφος) "δεν θα δηλώσεις άλλη σχολή ΑΕΙ;". (...) Ο πατέρας μου, μού δήλωσε ότι (...) "κοίταξε να περάσεις στην αρχιτεκτονική στην Αθήνα γιατί εγώ Θεσσαλονίκη... δεν μπορώ". (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η ίδια όμως δεν μοιάζει να νοιάζεται για το επίπεδο και το status της σχολής αφού επιλέγει αυτό που θεωρεί ότι της ταιριάζει και της αρέσει περισσότερο.

Από την άλλη πλευρά οι αγροτικής καταγωγής γονείς της Θεοδώρας την προωθούν να σπουδάσει στην καλύτερη δυνατή σχολή που μπορεί βάσει των ικανοτήτων της. Η Θεοδώρα είναι μια από τις λίγες αφηγήτριες που δεν είχε αποφασίσει από τα σχολικά της χρόνια να σπουδάσει αρχιτεκτονική. Καθώς ήταν πολύ καλή μαθήτρια και δεν είχε κάποια επαφή με τον επαγγελματικό χώρο των αρχιτεκτόνων, το μοναδικό κριτήριο που είχε θέσει για την επιλογή των σπουδών της, ήταν να πάει στην "καλύτερη" σχολή.

Δεν ήμουν αποφασισμένη ότι θα γίνω αρχιτέκτονας, δεν το 'χα ποτέ στο μυαλό μου. Εεε ήμουν λίγο φυτό και ήθελα να πάω στην καλύτερη σχολή που υπήρχε τότε, οπότε πέρασα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών. Εεε μετά αποφάσισα ότι θέλω να γίνω αρχιτέκτονας οπότε έδωσα Αρχιτεκτονική. Δεν πέρασα - πέρασα Χημικών Μηχανικών, και μετά την τρίτη χρονιά πέρασα Αρχιτεκτονική. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Όμως η αντίδραση του συγγενικού περιβάλλοντος στην εισαγωγή της στην Αρχιτεκτονική δεν ήταν θετική, καθώς θεωρούσαν ότι θα της έδιναν περισσότερες επαγγελματικές ευκαιρίες οι σπουδές στη σχολή Χημικών Μηχανικών. Η άποψη των γονιών έχει βαρύνουσα σημασία για τη Θεοδώρα που υπαναχωρεί πρόσκαιρα, αλλά τελικά εγγράφεται στην Αρχιτεκτονική:

Είναι μια πολύ μεγάλη ιστορία πώς πέρασα Αρχιτεκτονική, αλλά θέλω να την πω γιατί έχει πολύ ενδιαφέρον! Εεε ναι πέρασα Χημικών Μηχανικών, ενώ ήθελα Αρχιτεκτονική την δεύτερη χρονιά και δεν πέρασα. Με κόψανε με 9.5 στο σχέδιο που η βάση ας πούμε ήτανε 10 (...) και είχα στεναχωρηθεί πάρα πολύ. Τέλος

πάντων δεν... Ξεκίνησα Χημικών Μηχανικών, τα πήγαινα πάρα πολύ καλά, ήμουνα πρώτη στις εξετάσεις και τα λοιπά ως φυτό, και... λέω: "δεν δίνω πάλι για Αρχιτεκτονική", έτσι ας πούμε για... την πλάκα, οπότε σηκώθηκα την μέρα των εξετάσεων, πήγα έδωσα ελεύθερο και μετά πέρασα Αρχιτεκτονική.

Αλλά μετά, μου λέγανε όλοι (...) μην πάω αρχιτέκτονας, μου λέγανε όλοι ότι θα φάω τα μούτρα μου, ότι δεν θα 'χω λεφτά, ότι καλύτερα χημικός μηχανικός και τα λοιπά. Και αποφασίζω να μην πάω αρχιτέκτονας και συνεχίζω κανονικά Χημικών Μηχανικών. Οπότε στα μέσα του δευτέρου έτους, κάπως μου 'ρθε μια φλασιά, λέω "τι κάνω εδώ πέρα στη ζωή μου και τα λοιπά" και αποφασίζω, ότι "όχι θα το κάνω, θα γίνω αρχιτέκτονας". Και πήγα στην σχολή Αρχιτεκτονικής, δεν με δεχόντουσαν, γιατί είχε περάσει η ημερομηνία, και χάρη στον κύριο Χ., που του είπα "κύριε Χ., αν δεν γίνω αρχιτέκτονας θα... 'μαι δυστυχισμένη", ε φρόντισε να με δεχτεί με ειδικό συμβούλιο Αρχιτεκτονικής. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Θεοδώρα που έχει μεγαλώσει σε επαρχιακό περιβάλλον και χωρίς βιωματική επαφή με το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, προωθείται από τους γονείς να επιλέξει σπουδές με σίγουρη επαγγελματική αποκατάσταση και υψηλές οικονομικές απολαβές και στάτους. Πιθανά η άγνοια για το επάγγελμα και ο φόβος ότι δεν θα μπορέσει να το ασκήσει στον τόπο καταγωγής της συμπληρώνουν το σκεπτικό της αρνητικής στάσης των γονέων της. Όμως από τη στιγμή που η Θεοδώρα ξεκινά τις σπουδές η οικογένεια δεν παρεμβαίνει πλέον, όπως φαίνεται και από τη συνέχεια της βιογραφίας της.

Πατέρες και μητέρες φαίνεται ότι έχουν διαφορετικό ρόλο στην οικογένεια ως προς την εκπαιδευτική πορεία των παιδιών τους. Από τις αφηγήσεις αναδεικνύεται ότι οι μητέρες συχνότερα έχουν τη γενικότερη ευθύνη των αποφάσεων και τον υποστηρικτικό ρόλο για όλα τα εκπαιδευτικά ζητήματα από την προσχολική ηλικία μέχρι και τις σπουδές.

Η Ιφιγένεια αφηγείται πως η μητέρα της είχε πάντα την αποκλειστική ευθύνη της εκπαίδευσης και της ανατροφής των δύο κοριτσιών της, αφού άφησε τη δουλειά της για να τις μεγαλώσει. Επέλεξε σχολεία και εξωσχολικές δραστηριότητες που θα εξασφάλιζαν τους εκπαιδευτικούς στόχους που η οικογένεια είχε θέσει. Ταυτόχρονα το γεγονός ότι η Ιφιγένεια ήταν καλή μαθήτρια καθιστά δεδομένες τις "καλές σπουδές":

Εεε η μαμά ήταν βασικά αυτή που ασχολούταν με εμάς, δηλαδή με ό,τι αφορούσε περισσότερο τη διαπαιδαγώγησή μας, τις αποφάσεις για το πού θα πάμε σχολείο, αν θα κάνουμε αγγλικά, αν θα κάνουμε γαλλικά, αν θα κάνουμε πιάνο, ξέρω γω οτιδήποτε τέτοιο. (...) Πήγα (σ. στο Αρσάκειο) γιατί η μαμά μου ήταν Αρσακειάδα και πίστευε ότι είναι πολύ καλό σχολείο. Εεε τώρα το γεγονός ότι αποφάσισα να δώσω για την αρχιτεκτονική, καλά καταρχήν θεωρώ ότι ενδεχομένως να ήταν ένα σπρώξιμο και από το σπίτι. (...) Όχι πολύ συγκεκριμένα να δώσω για αρχιτεκτονική,

απλά εντάξει επειδή ήμουνα αυτό που λέμε καλή μαθήτρια δηλαδή είχα καλούς βαθμούς ας πούμε, η μαμά μου έλεγε δώσε στην ιατρική, ξέρω γω να γίνω γιατρός (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Φαίνεται ότι οι σπουδές αρχιτεκτονικής προωθούνται ως σχετικά πιο κατάλληλες από άλλες συναφείς για τα κορίτσια: η αρχιτεκτονική είναι σχολή υψηλού κύρους, εμπεριέχει την καλλιτεχνία, μπορεί να δώσει στις απόφοιτες μια καλή δουλειά μηχανικού και δεν έχει τόσες απαιτήσεις και πιέσεις όσες οι άλλες ειδικότητες μηχανικών. Από την άλλη πλευρά, κάποιες μητέρες προσπαθούν να επισημάνουν στις κόρες τους την "ασυμβατότητα" του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος με τη δημιουργία οικογένειας και τη μητρότητα. Έτσι εμφανίζονται διχασμένες στα μηνύματα προς τις κόρες τους: κάνουν τα πάντα για να τις υποστηρίξουν να σπουδάσουν, αλλά ταυτόχρονα τις προειδοποιούν ότι το αρχιτεκτονικό επάγγελμα δύσκολα μπορεί να συνδυαστεί με τους "γυναικίους ρόλους".

Η μητέρα της Τασούλας, εκπαιδευτικός στο επάγγελμα, προσπαθεί να επισημάνει στην κόρη της τις δυσκολίες του επαγγέλματος και να την στρέψει στην εκπαίδευση.

Η Ανδρομάχη περιγράφει πως η μητέρα της αρνήθηκε να την "μυήσει" στον "γυναικείο ρόλο" της συζύγου και μητέρας και την προόριζε να σπουδάσει, όμως όταν ήρθε η ώρα της επιλογής των σπουδών, της επεσήμανε ότι θα δυσκολευόταν να κάνει οικογένεια:

μου είπε: "Εντάξει παιδί μου χαιρόμαι, αλλά αυτές οι δουλειές δεν είναι για γυναίκες, να το ξέρεις. Η αρχιτεκτονική δεν είναι για γυναίκες, γιατί... πώς θα κάνει οικογένεια όταν θα φτάσει η ώρα; πρέπει να δουλεύεις..." (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Παρ' όλα αυτά, οι προτροπές της μάνας της δεν της δημιουργούν ενδοιασμούς και δεν μπαίνει στη λογική να αναζητήσει πιο ταιριαστό επάγγελμα. Τα έμφυλα στερεότυπα δεν την επηρεάζουν είτε επειδή δεν έχει παρατηρήσει τις συνέπειές τους στην πραγματική ζωή, είτε γιατί συνειδητά επιλέγει ότι (μόνο) αυτό την ενδιαφέρει να κάνει:

Δεν σκεφτόμουνα τότε στη βάση, ενώ έβλεπα πώς ήταν η δουλειά του πατέρα μου (σ. ηλεκτρολόγος οικοδομών) που έλειπε πάρα πολλές ώρες που ήταν ελεύθερος επαγγελματίας και τα λοιπά και τα λοιπά, (...) εεε δεν έδωσα βάση. (...) Και όχι ότι δεν είχα άλλη επιλογή, απλά δεν έδωσα βάση. Τι άλλο θα μπορούσα να κάνω; Δεν, δεν ήταν κάτι άλλο που θα σκεφτόμουνα να κάνω. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Οι μαμάδες επηρεάζουν επίσης με το παράδειγμα και τον τρόπο ζωής τους τις κόρες τους, οι οποίες κάποιες φορές μοιάζει να αντιδρούν απέναντι σ' αυτόν και άλλες να τον ακολουθούν. Για την Χριστίνα το παράδειγμα της νοικοκυράς μάνας της ήταν το απόλυτο πρότυπο που έπρεπε να αποφύγει:

Είχα εύκολα παιδικά χρόνια γενικώς σε μια οικογένεια όπου ο πατέρας μου ήταν εργάτης, η μητέρα μου δεν δούλευε και μεγάλωνε τα παιδιά της. Εμένα αυτός ο

ρόλος δεν μου άρεσε και γι' αυτό υπήρχανε πάντοτε οι αντιθέσεις με τη μάνα μου. Η μάνα μου ήταν αυτή που θα ξέπλυne όλη την ιστορία της καθημερινότητας, ξέρεις το φάε, το διάβασε, το κάνε, δείξε, χωρίς να έχει μια πολύ ισχυρή άποψη, οπότε αποκαταστάθηκε μέσα μου πάρα πολύ αργότερα, αυτό. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Ο ρόλος των πατέρων μοιάζει ότι γίνεται πιο ενεργός καθώς οι κόρες τους μεγαλώνουν και έτσι εμφανίζονται πιο συχνά να παρεμβαίνουν στα θέματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της επιλογής των σπουδών. Για τη Σοφία ο ρόλος της μητέρας της είναι ισχυρότερος κατά τις εγκύκλιες σπουδές, ενώ αντίθετα όσον αφορά στην επαγγελματική δραστηριότητα και τις μεταπτυχιακές σπουδές ο πατέρας της έχει ισχυρότερο λόγο. Οι προσδοκίες του για την κόρη μοιάζει να αναπληρώνουν τις δικές του ματαιωμένες επιθυμίες του για σπουδές, ωστόσο η αφηγήτρια δεν τις βιώνει ως φορτίο, αλλά ως ένα σημείο όπου τέμνονται οι δικές της επιθυμίες με τις ανεκπλήρωτες προσπάθειες (της γενιάς) του πατέρα της για καλύτερη ζωή.

Ο πατέρας μου (...) έλεγε τουλάχιστον να κάνεις διδακτορικό. Αφού ακόμα καμιά φορά λέω να κάνω διδακτορικό γιατί το χρωστάω στον πατέρα μου. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Το παράδειγμα των γονέων, τα ενδιαφέροντα και οι δημιουργικές τους δραστηριότητες επηρεάζουν επίσης έμμεσα τις αφηγήτριες στην επιλογή των σπουδών. Οι δημιουργικές δραστηριότητες που γνώρισαν οι αφηγήτριες στις οικογένειές τους, αναφέρονται ως πρώτα ερεθίσματα για να στραφούν προς μια σχολή που μπορεί να υποστηρίξει την επιθυμία τους για κατασκευαστική δημιουργικότητα.

Εεε ο πατέρας μου είναι γεωργός, αλλά ταυτόχρονα είναι πολύ δημιουργικός άνθρωπος, δηλαδή κάνει τα πάντα, έχει μάθει να κάνει τα πάντα, μόνος του κυρίως, για να μπορεί ας πούμε οικονομικά να αντέξει. Οπότε κατάφερε και έμαθε πολλά πράγματα, αλλά αντίστοιχα και η μητέρα μου είναι επίσης πολύ δημιουργική δηλαδή... ξέρει να ράβει, ξέρει να φτιάχνει πράγματα και τα λοιπά, οπότε θεωρώ ότι κάπως με έχουne επηρεάσει. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η μεγαλύτερη σε ηλικία Κωνσταντίνα περιγράφει ότι οι δημιουργικές ασχολίες του οικογενειακού περιβάλλοντος την επηρέασαν ως προς την επιλογή των σπουδών. Η δημιουργία ήταν πάντα μέσα στην καθημερινότητα της οικογένειας και η Κωνσταντίνα πιστεύει - εκφράζοντας και έναν δισταγμό μήπως μια τέτοια σύνδεση δεν είναι δεκτή από μένα ως ερευνήτρια- πως επηρέασε την επαγγελματική της επιλογή:

{Και η αρχιτεκτονική πώς προέκυψε σαν επιλογή;

Ε, εντάξει ζωγράφιζα, τώρα δεν νομίζω ότι ήτανε τίποτα φοβερό. Βέβαια πρέπει να υπήρχε στην οικογένεια μάλλον και στις δύο οικογένειες, τώρα μην τρομάξεις με

αυτό που θα σου πω: Η μητέρα μου κεντούσε, (...). Εγώ σου λέω την θυμάμαι παρ' όλα αυτά (σ. τις δουλειές του σπιτιού) επειδή ήταν πολύ δραστήριος άνθρωπος το βράδυ με τη λάμπα του πετρελαίου να κεντάει. (...) Η αδερφή όμως της μάνας μου, είχε έτσι κάποιες τάσεις καλλιτεχνικές, (...) εκείνη όμως έκανε κάτι υπέροχους δίσκους για τα μνημόσυνα, θυμάμαι πώς στόλιζε τους δίσκους. Τώρα από το σόι του πατέρα μου ο πατέρας του, έφτιαχνε ρολόγια, επισκεύαζε ρολόγια και ο θείος μου αυτός που έμενε μαζί μας, ε σχεδίαζε, έκανε με σινική μελάνη, και κάτι ξαδέρφια μου επίσης από το σόι αυτό. Οπότε πιστεύω ότι υπήρχε μια τάση προς το να κάνει κανείς πράγματα με τα χέρια του. Εγώ ήμουν επιδέξια σε αυτά.

A! Το άλλο, τα καλοκαίρια για να μην ασχολούμαστε με τα αγόρια και να μαθαίνουμε και κάτι, εμάς μας στέλνανε σε μοδίστρα και μαθαίναμε εκεί και δεν μας πλήρωναν (...) της αδερφής μου δεν της άρεσε καθόλου, αλλά εγώ είχα σ' αυτά μια άνεση. Καρικώματα, στριφώματα, έπλεκα, μ' άρεσαν οι κούκλες και τους έφτιαχνα ρούχα ή τους έπλεκα ή τους έραβα και αυτό συνέχισε και μεγάλη, δηλαδή, έχω ράψει ρούχα δικά μου μεγάλη όταν τέλειωσα το Πολυτεχνείο ή στα παιδιά όταν ήταν μωρά έχω πλέξει ρουχαλάκια έτσι πουλοβεράκια, ασχολιόμουν. Μου άρεσε να κάνω, τέλος πάντων. Σχεδιάζα έτσι είχα μια άνεση στο σχέδιο, με είχαν γράψει και στην ABC. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Οι αφηγήτριες επιλέγοντας τις αρχιτεκτονικές σπουδές φαίνεται πώς με κάποιο τρόπο, ασυνείδητα, επιδιώκουν τη συνέχιση της πολιτισμικής εμπειρίας των προηγούμενων γενεών και επιθυμούν να συνδυάσουν το προσωπικό νόημα της δημιουργικότητας με την επαγγελματική τους δραστηριότητα.

Το παράδειγμα των γονέων όταν είναι μηχανικοί ή τεχνίτες, προσελκύει επίσης τις αφηγήτριες προς το επάγγελμα. Η Αλέξια της οποίας η μητέρα είναι αρχιτέκτονας και ο πατέρας πολιτικός μηχανικός επηρεάστηκε κυρίως επειδή της άρεσε η οικεία ατμόσφαιρα των γραφείων. Η επιλογή αυτή δεν είχε ωφελιμιστικά κίνητρα καθώς δεν στόχευε να εργαστεί μαζί με τους γονείς της, ούτε περίμενε ότι θα την βοηθήσουν επαγγελματικά:

Σίγουρα με... επηρέασε. Προφανώς! Δεν φαντάζομαι ότι ήταν και τελείως τυχαίο. Μου άρεσε που έβλεπα... (...) δηλαδή κάπως είχα αίσθηση τι είναι η δουλειά του αρχιτέκτονα, είχαν πολλούς φίλους αρχιτέκτονες, είχα πάει σε πολλά γραφεία αρχιτεκτονικά, σαν παιδί μου άρεσε η ατμόσφαιρα ας πούμε. Φαντάζομαι ότι από 'κει κάπως με τράβηξε το... επάγγελμα. Δηλαδή δεν είναι ότι είχαμε σημμένο γραφείο, οπότε είπα... ότι αυτό θα με βοηθήσει επαγγελματικά. Καλά προφανώς δεν ξέρω και ποιο παιδί σκέφτεται έτσι, γιατί πάντα όλοι νομίζουν ότι θα μπορέσουν να τα κάνουν όλα μόνοι τους (γελάει ταυτόχρονα). Οπότε! Όχι, δεν υπήρχε δηλαδή τέτοιου είδους... Αλλά φυσικά κάτι μου άρεσε ας πούμε σ' όλο αυτό που έβλεπα. Ήταν δεν ξέρω, τα τρίγωνα, πράγματα τα οποία δεν χρησιμοποίησα

ποτέ μου. Οι παράλληλοι, ξέρεις τα μολύβια, οι ραπιτογράφοι, ναι! (γελάει). (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η σχολική επιτυχία και η ικανότητα σχεδίασης

Η σχολική επιτυχία και η ευκολία στη ζωγραφική και το σχέδιο είναι δυο ακόμα παράγοντες που καθορίζουν την επιλογή των αρχιτεκτονικών σπουδών, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Η έφεση όμως στο σχέδιο ή τη ζωγραφική ή η ενασχόληση με τα "καλλιτεχνικά" είναι συχνά πλασματική και παραπλανητική, χωρίς μια ευρύτερη αρχιτεκτονική, καλλιτεχνική και αισθητική παιδεία, καθώς οι αφηγήτριες αναφέρονται σε δεξιότητες όπως η ξεπατικωτούρα, η ζωγραφική "μοντέλων", η αντιγραφή σχεδίων κ.ά..

Είχα μια κλίση στο σχέδιο, με την έννοια ότι μου άρεσε και ζωγράφιζα από μόνη μου, εννοώ ότι ξεπατίκωνα - όχι ξεπατίκωνα με ριζόχαρτο, αλλά έβλεπα φωτογραφίες και τις αναπαρήγαγα. Το οποίο μπορεί να ήταν είτε Sarah Key, είτε μοντέλα από περιοδικά που τα ζωγράφιζα με μαύρο με μολύβι και τέτοια, το οποίο το έκανα έτσι, δεν ξέρω δηλαδή πώς μου είχε έρθει, απλά το έκανα. Και ίσως εκεί κάπου να μου είχανε δώσει ώθηση προς τα εκεί, επειδή η αρχιτεκτονική ήταν κάτι που είχε σχέδιο ας πούμε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η σύνδεση της καλλιτεχνίας, του γούστου, της αισθητικής με την αρχιτεκτονική φαίνεται ότι διατηρεί κατάλοιπα από την εποχή της διαμάχης σχετικά με την ένταξη των γυναικών στο επάγγελμα (δες κεφ 1). Οι απόψεις εκείνες αν και προφανώς δεν είναι οικείες στις αφηγήτριες ούτε στους γονείς τους, έχουν περάσει και αποτυπωθεί στον καθημερινό λόγο, σύμφωνα με τον οποίο η αρχιτεκτονική θεωρείται αρκετά καλλιτεχνική για τις γυναίκες και τόσο τεχνολογική όσο μπορεί να αντέξει η "ευαίσθητη φύση τους". Όσο κι αν μοιάζει ότι οι αντιλήψεις αυτές ανοίγουν το αρχιτεκτονικό επάγγελμα στις γυναίκες, ταυτόχρονα δημιουργούν νέους αποκλεισμούς και στερεότυπα: τις αποπροσανατολίζουν από αμιγώς τεχνικές σχολές, κρατούν μακριά τις γυναίκες αρχιτέκτονες από τομείς όπως η οικοδομική και η τεχνολογία και αποκλείουν όσες και όσους δεν έχουν "καλλιτεχνικό ταλέντο" από τις αρχιτεκτονικές σπουδές.

Η Βάσια, η νεότερη αφηγήτρια, επιλέγει την αρχιτεκτονική με κριτήρια την επιτυχία στο σχολείο, την ικανότητα στη ζωγραφική και την απόρριψη των σχολών των ΤΕΙ:

Κάποια στιγμή λοιπόν, αποφάσισα ότι θέλω να γίνω αρχιτέκτονας, το οποίο έγινε πολύ τυχαία τότε... (...) Ήμουνά πάντα πολύ καλή μαθήτρια, εννοώ κάπως πάντα μου άρεσε να διαβάζω, ήτανε και ο τρόπος μου να... δεν ξέρω, να μένω μόνη μου και ταυτόχρονα να μαθαίνω, πάντα το διάβασμα. Οπότε είχα πάντα πάρα πολύ καλούς βαθμούς, οπότε μπορούσα να μπω σε όποια σχολή ήθελα και κάπως δια του αποκλεισμού, η πρώτη μου επιλογή ήτανε να μπω... (...) Ήθελα να δηλώσω το

κόμικ, που ήτανε... μία άσχετη σχολή κάπου στο ΤΕΙ εδώ (σ. ίσως εννοεί τη Γραφιστική) και... μετά τέλος πάντων ήταν αυτή η εποχή που επειδή είχες καλούς βαθμούς έπρεπε να σκεφτείς κάτι πιο grande ας πούμε. Οπότε δήλωσα την Αρχιτεκτονική... (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Χριστίνα αιτιολογεί την απόφασή της να σπουδάσει αρχιτεκτονική με τη μαθητική της αγάπη για τη γεωμετρία και την ικανότητά της να φαντάζεται χώρους:

Εεε, αποφάσισα πάρα πολύ γρήγορα τι θα ήθελα να κάνω, ήξερα δηλαδή από τη πρώτη γυμνασίου, ότι ήθελα να κάνω αρχιτεκτονική. (...) Από τη γεωμετρία μου ήρθε. Δεν ήξερα ακριβώς τι είναι ο αρχιτέκτονας, ε μπορούσα να φαντάζομαι, (...) οι σκέψεις οι δικές μου είναι και εικόνες. Μπορώ πολύ εύκολα να φαντάζομαι χώρους, από πολύ μικρή δηλαδή. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Κωνσταντίνα θεωρεί ότι στην επιλογή της συνέβαλε η θετική στάση της οικογένειας προς την μόρφωση η οποία είχε σαν αποτέλεσμα τη σχολική επιτυχία:

Ναι, λοιπόν εγώ σου λέω σχεδίαζα και ήμουν και καλή στα μαθηματικά. (...) Ε ήμουν καλή μαθήτριά, διάβαζα. Είχαμε το καλό ότι αυτός ο θείος που έμενε μαζί μας -δεν ήταν σπουδαγμένος, το γυμνάσιο είχε τελειώσει, ο πατέρας μου δεν ξέρω αν είχε πάει καν το δημοτικό καθόλου σχολείο- αλλά είχε βιβλία και μας χαρίζανε και βιβλία παιδικά, δηλαδή. Και είχαμε και τον "Ηλιο" την εγκυκλοπαίδεια του "Ηλιου" στο σπίτι. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Η Ανδρομάχη βρίσκει μέσω της σχολικής επιτυχίας έναν λόγο και χώρο κοινωνικής ύπαρξης, έκφρασης και δημιουργικότητας. Η δυσκολία να ενταχθεί στο σχολικό περιβάλλον και στην παρέα της γειτονιάς και οι εφηβικές ανασφάλειες -κυρίως για την "ομορφιά" της- την οδήγησαν στην απόφαση να δώσει μεγάλη σημασία στη σχολική επιτυχία.

Είχα πει στον εαυτό μου ότι ο μόνος τρόπος για να κάνω κάτι σημαντικό στη ζωή μου, ήταν να χρησιμοποιώ το μυαλό μου. Γιατί άλλος τρόπος δεν υπήρχε. Εεε το είχα κίολας, μπορούσα να το κάνω, οπότε ήμουν πολύ καλή μαθήτριά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Μέσα σ' ένα σχολικό περιβάλλον που διατηρεί και αναπαράγει τα έμφυλα στερεότυπα και ρόλους και συχνά προβάλλει το πρότυπο της θηλυκής, όμορφης και όχι απαραίτητα σκεπτόμενης έφηβης, η Ανδρομάχη καταφέρνει να αποδεσμευτεί από τα στεγανά αυτά και να βρει στα μαθήματα, και στις σπουδές αργότερα, έναν χώρο κοινωνικής ύπαρξης, και δημιουργίας ταυτότητας. Το διάβασμα, η ζωγραφική και το γράψιμο αποτέλεσαν τον κόσμο της Ανδρομάχης σαν παιδί, που αργότερα την οδήγησε στην αρχιτεκτονική.

Και ζωγράφιζα ας πούμε και... έγγραφα ποιήματα όταν ήμουν μικρή. Είχα πάρει και ένα βραβείο σε κάποια φάση, (...), τέλος πάντων άκουγα πάντα ότι "ζωγραφίζεις ωραία". Θυμάμαι επίσης είχα την εγκυκλοπαίδεια της "Δομής", ξέρεις απ' αυτά που αγοράζουν οι γονείς, τα θεωρούν πολύ καλά για τα παιδιά τους, (...). Τις μισούσα

τις εγκυκλοπαίδειες, αλλά είχε μόνο ένα τόμο που ήταν η Δομή Πινακοθήκη και είχε με... λουστρασιόν, από όλη την ιστορία της τέχνης κάποια πολύ σημαντικά έργα. (...) Μπορούσα με τις ώρες να κάθομαι και να τα κοιτάω αυτά. (...)

Εν τω μεταξύ δεν ήμουν καθόλου καλή στην απομνημόνευση οπότε όταν ήρθε η ώρα με τις δέσμες να διαλέξουμε τι θα κάνουμε στη ζωή μας δια της ατόπου απαγωγής (γελάει). Δηλαδή δεν υπήρχε περίπτωση να πάω τρίτη δέσμη γιατί δεν μπορούσα να απομνημονεύσω, ιατρική δεν ήθελα με τίποτα, οικονομικά επίσης, οπότε θα πήγαινα πρώτη δέσμη που ήταν για το Πολυτεχνείο. Και τι θα δήλωνα στο Πολυτεχνείο; Αφού ήμουν τόσο καλή στη ζωγραφική θα δήλωνα Αρχιτεκτονική. Τι θα δήλωνα; Και κορίτσι κιόλας! Εεε... (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η μοναδική από τις αφηγήτριες που δεν περιγράφει τον εαυτό της ως καλή μαθήτρια είναι η Άννα. Θεωρεί ότι επειδή δεν την ικανοποιούσε κάποιο αντικείμενο ως μαθήτρια, δεν είχε το κίνητρο να είναι "καλή" στο σχολείο, γεγονός που καθόρισε τον τρόπο επιλογής των σπουδών αλλά και συνολικά την μελλοντική της πορεία:

Εεεμ ήμουν πολύ μέτρια μαθήτρια γιατί δεν νομίζω ότι μου προκαλούσε κάτι ενδιαφέρον για να γίνω καλύτερη για κάποιο λόγο, οπότε, μέχρι να αποφασίσω να δώσω πανελλήνιες εεε οι βαθμοί μου ήτανε λίγο ό,τι να 'ναι. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Κι άλλοι λόγοι επιλογής των σπουδών

Αν και οι δυο βασικότερες παράμετροι που οδηγούν τις αφηγήτριες στη σχολή αρχιτεκτονικής είναι οι επιδράσεις των γονέων και οι ικανότητες στα μαθήματα και το σχέδιο, οι παράγοντες αυτοί δεν είναι μοναδικοί. Τυχαία γεγονότα, συγκυρίες, επιδράσεις από τρίτα πρόσωπα, και ένα αδιευκρίνιστο "ενδιαφέρον" για την αρχιτεκτονική ή πιο ορθολογικά κίνητρα όπως η ευρύτητα του αντικειμένου, αποτελούν εξίσου σημαντικούς παράγοντες που ωθούν τις αφηγήτριες στις συγκεκριμένες σπουδές.

Η Άννα, αποφασίζει να δώσει πανελλήνιες "σαν πρόβατο που ακολουθεί το κοπάδι", χωρίς να έχει αποφασίσει με τι θέλει να ασχοληθεί. Ο έρωτας με έναν καθηγητή φροντιστηρίου και η παρότρυνσή του για καλές σπουδές αποτελεί τον βασικό λόγο επιλογής της αρχιτεκτονικής. Ο έρωτας όμως δεν αποτελεί ικανή συνθήκη για να της αρέσουν οι σπουδές, με αποτέλεσμα στη διάρκειά τους να συνειδητοποιεί ότι τα ενδιαφέροντά της είναι άλλα. Η ιστορία της Άννας αναδεικνύει ότι όταν η επιλογή των σπουδών βασίζεται σε εξωτερικούς παράγοντες και όχι σε ενδογενείς επιλογές, οδηγεί σε εσωτερικές συγκρούσεις και κάποιες φορές στην αλλαγή της αρχικής πορείας.

Μνήμες, συναισθηματικοί δεσμοί με τόπους, η ταύτιση μιας ευχάριστης εμπειρίας με έναν χώρο, προκαλούν επίσης την αρχική επιλογή των σπουδών. Για τη Φωτεινή το αγαπημένο πρόσωπο της θείας της και το όμορφο νεοκλασικό σπίτι που ζει, συνδυάζονται στο μυαλό της και δημιουργούν νωρίς το αρχικό έναυσμα για να σπουδάσει αρχιτεκτονική.

Ένα πρώτο πράγμα που μου είχε έρθει με την αρχιτεκτονική ήταν όταν πήγαινα γυμνάσιο, που ουσιαστικά δεν νομίζω ότι είχε να κάνει με την αρχιτεκτονική σαν αρχιτεκτονική, είχε να κάνει με μια πολύ μεγάλη αδυναμία που είχα στην αδερφή της μάνας μου που ζούσε στην Πάτρα σε ένα πολύ ωραίο νεοκλασικό. Που το είχα ερωτευτεί αυτό το σπίτι και πήγαινα και έλεγα ότι εγώ θέλω να πάω να σπουδάσω στην Πάτρα να μένω σε αυτό το σπίτι μαζί της. Και νόμιζα ότι είχε Αρχιτεκτονική η Πάτρα και έλεγα ότι θα γίνω αρχιτέκτονας (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Συνειδητοποιημένο ενδιαφέρον για τον κτισμένο χώρο και την αρχιτεκτονική ελάχιστες αφηγήτριες αναφέρουν ως έναυσμα για τις σπουδές τους. Ωστόσο κάποιες μιλούν για χώρους και ιδιαίτερα σπίτια που όταν ήταν παιδιά είχαν τραβήξει το ενδιαφέρον τους:

Γενικά μου άρεσαν πάντα και τα σπίτια, από μικρή δηλαδή πάντα χάζευα, παρατηρούσα και εξωτερικά και εσωτερικά. (Λουκία 36 ετών, 2009)

Το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε η Κωνσταντίνα, καθώς και οι παραστάσεις που είχε ως παιδί την επηρέασαν αισθητικά και την έκαναν να ενδιαφερθεί για την αρχιτεκτονική:

Είχα βέβαια ένα περιβάλλον, παραστάσεις μάλλον από ένα περιβάλλον ενδιαφέρον θα έλεγα. (...) Ε, το σπίτι αυτό που έχουμε έχει μπαλκόνια μαρμάρινα με κιγκλιδώματα μαντεμένα της σχολής του Τσίλερ, (...) και πράγματα που εγώ ας πούμε τότε δεν μπορούσα να τα εκτιμήσω, απλώς οι εικόνες που είχα ήτανε θετικές και έτσι μπήκα στην διαδικασία... (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Την επιλογή της Κωνσταντίνας επηρέασε η συνονόματη αρχιτέκτονας, που έφτιαξε το πατρικό της σπίτι, η οποία αποτέλεσε ζωντανό πρότυπο για την ίδια:

Και ήταν και η εποχή που κάναν την επισκευή στο σπίτι και υπήρχε μια (...) αρχιτέκτων που έβγαλε κάποια άδεια υποθέτω ή επέβλεψε εκεί τις επισκευές. Η Κωνσταντίνα. Κωνσταντίνα και εγώ... (...) Ε! Και το δέσανε και οι δικό μου, είπα και εγώ, εντάξει. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η ευρύτητα του αντικειμένου των σπουδών είναι ένας ακόμα λόγος που ελκύει τις αφηγήτριες. Επιστήμη και τέχνη, θεωρία και πράξη, θετική και κοινωνική επιστήμη ταυτόχρονα, είναι τα χαρακτηριστικά που προσδοκούν να βρουν στις σπουδές τους, τα οποία στην πορεία προσπαθούν να εντάξουν σε μια πλούσια και πολύπλευρη ζωή. Η δημιουργικότητα και ο συνδυασμός των θεωρητικών γνώσεων με τις τεχνικές δεξιότητες είναι λόγοι που οδηγούν τις αφηγήτριες στις αρχιτεκτονικές σχολές:

Μου άρεσε η έννοια του Πολυτεχνείου, δηλαδή αυτό ότι πρέπει να χρησιμοποιείς το μυαλό σου και τα χέρια σου. Είχα αυτή την εικόνα, ότι δεν είναι μόνο το μυαλό σου για να αποστηθίσεις, να μάθεις πράγματα, αλλά πρέπει να χρησιμοποιήσεις και τα χέρια σου για να φτιάξεις κάτι. Μου φαινόταν πιο... πολύ πιο δημιουργικό. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

4.2. Η προετοιμασία για τις σπουδές

Το ζήτημα της προετοιμασίας για τις σπουδές αναφέρεται μόνο από τις αφηγήτριες για τις οποίες αποτέλεσε ένα κεφάλαιο ιδιαίτερης σημασίας στη ζωή τους. Η ένταση και ο φόρτος των μαθημάτων αλλά και κάποιες φορές η ικανοποίηση από αυτά, ο συνδυασμός της σκληρής δουλειάς με τη δύσκολη εφηβική ηλικία και οι πρακτικές δυσκολίες που απαιτεί η προετοιμασία, όπως για παράδειγμα η μετακίνηση σε άλλη πόλη είναι τα κύρια ζητήματα στα οποία αναφέρονται.

Η Τασούλα με την οικογένειά της μετακομίζουν από την πόλη καταγωγής του πατέρα στη Θεσσαλονίκη για να προετοιμαστεί για την εισαγωγή στο Πολυτεχνείο.

Η μεγαλύτερη σε ηλικία Κωνσταντίνα, φεύγει από την επαρχιακή πόλη καταγωγής της για να φοιτήσει αρχικά σε κοντινό Πρακτικό Γυμνάσιο και στη συνέχεια έρχεται μόνη στην Αθήνα για να κάνει φροντιστήριο:

Στα 15 μου περίπου αποφάσισα ότι θα σπουδάσω αρχιτεκτονική και τότε είχαν αρχίσει να λειτουργούν τα κλασικά και τα πρακτικά σχολεία. Ε στην πόλη μου δεν υπήρχε τέτοιο σχολείο και για ένα εξάμηνο πήγα, (...) δηλαδή έχοντας τελειώσει τα τρεισήμισι χρόνια, το δεύτερο εξάμηνο πήγα στη πόλη που έμενε ο αδερφός του πατέρα μου για να παρακολουθήσω το Πρακτικό Γυμνάσιο Αρρένων. Γιατί δεν είχα άλλη δυνατότητα. Μετά ευτυχώς μπήκε η αδερφή μου στο Πανεπιστήμιο και από το Φθινόπωρο του 61, πλέον ήρθα στην Αθήνα. (...) Ήρθα, και άρχισα σχέδιο, (...) και τα άλλα μαθήματα. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η προετοιμασία όμως για την Κωνσταντίνα εκτός από τις δυσκολίες που είναι κοινές για τις περισσότερες υποψήφιες, είχε και επιπλέον πρόβλημα καθώς έπρεπε να αντιμετωπίσει, ένα άλλο, ανοίκειο περιβάλλον με διαφορετικές εκπαιδευτικές πρακτικές στο οποίο θα έπρεπε να αποδείξει τις γνώσεις της:

Η αλλαγή, η αλλαγή, κοίταξε ήταν ένα σοκ, ήταν ένα σοκ. (Την προηγούμενη χρονιά) παρόλο που πήγα ως πούμε σε ένα σχολείο ξένο, ήταν σου λέω 40 αγόρια και 4 κορίτσια, (...) εξακολούθησα να είμαι η καλή μαθήτριά, ε και εντυπωσίαζε τους συμμαθητές μου το ότι παρόλο που ήταν πρακτικό, εγώ ήμουνα καλή και στα αρχαία και στα ελληνικά και αυτά, (...). Στην Αθήνα όμως ήταν δύσκολα τα πράγματα. Εντάξει θηλέων σχολείο, πρώτη φορά εγώ ήμουν σε θηλέων στην ουσία,

ε εβδομήντα παιδιά στην τάξη, 70 κορίτσια, δεν ήξερα γαλλικά έπρεπε να παρακολουθήσω τα γαλλικά και δεν με απαλλάσσανε και αυτό μου κατέβαζε το βαθμό, ε υπήρχε μια δυσπιστία από τους καθηγητές. (Στην πόλη μου) με ξέρανε, (...) ε εκεί ζορίστηκα. Ε μου στοίχισε δηλαδή αυτό το πράγμα και μετά άρχισα και το φροντιστήριο που και εκεί ήταν ζόρικα τα πράγματα. Καινούργια πράγματα... (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).

Τα χρόνια αυτά η Κωνσταντίνα τα θυμάται ως πολύ σκληρά και δύσκολα. Πολύ διάβασμα, μεγάλη καμπή και μια αίσθηση διαφορετικότητας από τις "άλλες", τις Αθηναίες συνυποψήφίες της:

Πολύ σκληρό πράγμα. Πολύ σκληρό. Εγώ θυμάμαι ότι όλο αυτό το διάστημα διάβαζα μέχρι τις 2 η ώρα τη νύχτα. Δεν είχα χρόνο, άντε κανένα σινεμά ήταν η διασκέδαση και κανένα πάρτι σε σπίτι. Δεν είχα εγώ κάτι άλλο, και υποθέτω και τα πιο πολλά παιδιά που ετοιμάζονταν, βέβαια δεν ξέρω αυτοί που είχαν μεγαλώσει στην Αθήνα, πού 'χαν τα σπίτια τους στην Αθήνα (...). Εγώ ήξερα τα παιδιά που ήμαστε μαζί στο σχολείο και κάναμε. Δύσκολα ήτανε δύσκολα πολύ δηλαδή ήταν μια προσγείωση έτσι ανώμαλη και δεν μπορούσα να καταλάβω και οι συμμαθήτριες τι ήτανε, εκτός από αυτές που έκανα πολύ παρέα διαβάζαμε μαζί, πηγαίνοερχόμαστε μαζί στο φροντιστήριο (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Αν και η αφήγηση της Κωνσταντίνας είναι μοναδική -καθώς αναφέρει εμπειρίες μετανάστευσης και μάλιστα πριν ενηλικιωθεί- ο τρόπος που βιώνει την περίοδο της προετοιμασίας για τις σπουδές έχει κοινά στοιχεία με άλλες αφηγήτριες. Το αίσθημα της διαφορετικότητας, η κούραση και οι δυσκολίες στις οποίες δύσκολα ανταπεξέρχεται, η συνειδητοποίηση της ζωής που αλλάζει αλλά και μια αισιοδοξία για το μέλλον αναφέρονται και από άλλες αφηγήτριες.

Η Ανδρομάχη περιγράφει την περίοδο αυτή ως εξαιρετικά δύσκολη, ταυτόχρονα όμως ως πρώτο βήμα προς την ανεξαρτησία, μια ευκαιρία να γνωρίσει νέους φίλους και να φύγει από τα στενά όρια της γειτονιάς και του σχολείου με κατεύθυνση τα φροντιστήρια του κέντρου. Περιγράφει με θαυμασμό τον νέο (ανδρικό) κόσμο των φροντιστηρίων στον οποίο ως καλή μαθήτρια ήταν απολύτως αποδεκτή από τους, ίσης δυναμικής με την ίδια, συμμαθητές της.

Εκεί ήταν η πρώτη φορά στην τρίτη λυκείου που δέσαμε περισσότερο και σαν τάξη, δηλαδή ένιωσα ότι ανήκω κάπου. Με βοηθούσε ότι ήταν περισσότερα αγόρια -και στο φροντιστήριο και στο σχολείο- είχαμε όλοι έναν κοινό σκοπό, γιατί αυτοί που πηγαίναν πρώτη δέσμη δεν ήτανε για να σαλιαρίσουν ας πούμε, μιλάμε ότι διαβάζαμε όλοι. (...)

Συν ότι ήτανε η πρώτη φορά, αυτό μου άρεσε πάρα πολύ όμως γιατί πήγαινα στο κέντρο με τη μάνα μου μόνο, (...) δεν κατεβαίναμε, δεν κατεβαίναμε στο κέντρο! Εγώ ενθουσιαζόμουνα με το κέντρο. Όχι... παρόλο που γινότανε πανικός, ενθουσιαζόμουνα να βλέπω τους ανθρώπους. Ήτανε τόσο διαφορετικοί! Μου φαινότουσαν τόσο διαφορετικοί οι άνθρωποι που περπατούσανε στο κέντρο από τους ανθρώπους που είχα εγώ στην περιοχή μου. Πολύ διαφορετικοί! Πολύ πιο ενδιαφέροντες ρε παιδί μου! Αυτό μου άρεσε λοιπόν, κατέβαινα στο κέντρο για το σχέδιο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο, η προετοιμασία για το σχέδιο της προκαλεί έκπληξη, καθώς η εικόνα που είχε για το αντικείμενο και τις ικανότητές της ήταν πολύ διαφορετική από την πραγματικότητα:

Από τη μέση της δευτέρας λυκείου ξεκίνησα φροντιστήριο τα μαθήματα και έπρεπε να κάνω και προετοιμασία για το σχέδιο το καλοκαίρι...! (χαμογελά), όπως ξέρεις άλλωστε. Εκεί έπαθα μεγάλη νίλα όμως! Διότι όταν πας, ξέρεις σε έχουνε παραμυθιάσει ότι "Α! τι ωραία που ζωγραφίζεις και τι ωραία που ζωγραφίζεις!" και πας να κάνεις ελεύθερο και καταλαβαίνεις ότι το ελεύθερο δεν έχει καμία σχέση με αυτό που νόμιζες εσύ για ζωγραφική! (...) Δυσκολεύτηκα πάρα πολύ! (...) Για να μην σου πω για το γραμμικό που μου ερχόταν να τα πετάξω όλα από το παράθυρο από τα νεύρα μου (γελάει). Ήμουνα... δεν στο συζητάω δηλαδή, ζορίστηκα πάρα πολύ με αυτά. Αλλά επειδή ήμουν πολύ πεισματάρια, πάρα πολύ πεισματάρια... (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η διαδικασία της προετοιμασίας κλονίζει τη βεβαιότητα της καλής μαθήτριας. Διαπιστώνει ότι ούτε η ζωγραφική είναι αυτό που περίμενε, ούτε στα μαθήματα είναι η καλύτερη πια. Δεν το βάζει κάτω, καθώς είναι και αυτή μια διαδικασία ενηλικίωσης, την οποία απολαμβάνει, αν και δεν θα ήθελε να ξαναβρεθεί ποτέ σε αυτή τη θέση:

Εεε και όλα ήτανε πολύ... με πίεζε πάρα πολύ, πάρα πολύ. Γιατί είχα πάρα πολλές ώρες φροντιστήριο, είχα πάρα πολλές ώρες σχέδιο, είχαμε πολύ καλό σχολείο, (...) ήταν πολύ καλοί οι καθηγητές που είχαμε. Όλα αυτά παίζανε πάρα πολύ. Συν στα μαθηματικά έπαθα νίλα επίσης γιατί ήταν ένας καλός, αλλά όχι καλός για να διδάσκει τύπος ο οποίος είχε κόλλημα με τα *Baccalaureate* και έφερνε κάτι ασκήσεις που τις έλυνε μόνο ένα παιδί απ' όλη τη τάξη. Δηλαδή ένιωσα τότε εντελώς χαζή και ο λόγος που δεν πήρα τόσο... καλό βαθμό στα μαθηματικά στις πανελλήνιες τελικά ήτανε γιατί δεν πίστευα στον εαυτό μου. Είχα αρχίσει να πιστεύω ότι δεν ήμουνα καλή στα μαθηματικά. Τέλος πάντων, με φωνάζανε "βλήμα" επίσης γιατί ήμουνα πολύ καλή στις βολές στη φυσική (γελάμε). (...) Αλλά τότε κάναμε πλάκα, τότε δηλαδή καταλαβαινόμαστε μεταξύ μας, είχαμε μια κοινή γλώσσα πια, είχε μικρύνει κάπως το τέτοιο. Ε, και έλεγα τότε ότι "αν δεν περάσω,

δεν υπάρχει περίπτωση να ξαναδώσω. Εγώ αυτό το πράγμα δεν το ξαναπερνάω, δεν ξέρω τι θα κάνω, δεν το ξαναπερνάω!". (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Μετά από όλη την ταλαιπωρία της προετοιμασίας και την καταπόνηση των ίδιων των εξετάσεων, η στιγμή της ανακοίνωσης της εισαγωγής ήταν για την Ανδρομάχη ιδιαίτερη. Με αγωνία έστειλε τη φίλη της να δει τα αποτελέσματα και ενώ γέμισε χαρά για την επιτυχία της, περιγράφει διακριτικά την απογοήτευση που της προκλήθηκε όταν οι καθηγητές της θεώρησαν "κωλοφαρδία" ότι πέρασε από τους πρώτους στη σχολή. Το αντικειμενικό γεγονός της εισαγωγής της στο Πολυτεχνείο και η μεταγενέστερή της πορεία μοιάζει ότι την βοηθούν να ξεπεράσει αυτήν την πίκρα της υποτίμησης της επιτυχίας της:

Και... βγαίνουν τα αποτελέσματα, πήρα τη Φ. (σ. παιδική φίλη) αγκαζέ, της λέω "κοίταξε θα πας εσύ (...) και μετά θα μου πεις γιατί εγώ δεν μπορώ να τους δω". Και... έβγαλα κάτι απίστευτους βαθμούς. Πήγα στο φροντιστήριο μετά και μου είπανε ότι "είσαι τρομερά κωλόφαρδη". Δεν ξέρω γιατί μου το είπανε αυτό, μάλλον γιατί είχανε παιδιά που περίμεναν ότι θα γράφανε πολύ καλύτερα από μένα. (...) Αλλά... μπήκα τρίτη στην Αρχιτεκτονική Αθήνας. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Το απόσπασμα αυτό περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο το βίωμα της συμμετοχής των αφηγητριών στη δίχρονη τουλάχιστον προετοιμασία για τις εξετάσεις, η οποία σηματοδοτεί το τέλος των εγκύκλιων σπουδών και ταυτόχρονα την εισαγωγή τους σε έναν απαιτητικό ακαδημαϊκό στίβο. Κατά την επίπονη αυτή πορεία έρχονται αντιμέτωπες με λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές επιβιώσεις παραδοσιακών αξιών: κυριαρχία της επιστημονικής αυθεντίας, έμφυλες και ταξικές διακρίσεις και ανταγωνιστικές πρακτικές του εκπαιδευτικού συστήματος. Παράγοντες οι οποίοι απαιτούν εντατικοποίηση της προσπάθειας που καταβάλλουν τόσο κατά την προετοιμασία για την εισαγωγή όσο και στη συνέχεια (δες και το επόμενο κεφάλαιο).

Οι περισσότερες αφηγήτριες εισάγονται στη σχολή αμέσως μετά το σχολείο. Εξαίρεση αποτελούν η Φωτεινή, η Κωνσταντίνα και η Άννα, οι οποίες δίνουν περισσότερες φορές εξετάσεις. Η Κωνσταντίνα θεωρεί ως θετικό στοιχείο την εισαγωγή της τη δεύτερη χρονιά γιατί της έδωσε την ευκαιρία να ωριμάσει και να είναι πιο "έτοιμη" για τις σπουδές:

Ήμουν σχετικά καλή φοιτήτρια, σχετικά καλή φοιτήτρια αλλά και ευτυχώς που μπήκα με την δεύτερη, νομίζω ότι ήταν πολύ πιο εύκολο να παρακολουθήσω τις σπουδές (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Υπάρχουν τέλος 2 ακόμα αφηγήτριες, η Χριστίνα και η Ανθή που ακολουθούν διαφορετική πορεία στην προετοιμασία τους για τη σχολή καθώς έχουν ήδη λάβει ένα πτυχίο και εισάγονται στην Αρχιτεκτονική με κατατακτήριες εξετάσεις.

Η Χριστίνα που από το γυμνάσιο είχε επιλέξει την Αρχιτεκτονική, περνάει στη Διακοσμητική. Η αφήγησή της συνδέει, άρρηκτα μεν φανερά όμως, τη δυσκολία να μπει στη σχολή με την πολιτική δραστηριότητα των μαθητικών χρόνων:

Έδωσα στην αρχιτεκτονική. Όταν ήμουνα μικρή, στα χρόνια της μεταπολίτευσης, υπήρχε μια ιδιαίτερη, έντονη πολιτικοποίηση. Εγώ είχα οργανωθεί. Πέρασα στα ΤΕΙ ως πρώτη σχολή, ε για την Αρχιτεκτονική είχα δώσει, απλά είχα γράψει στο ελεύθερο σχέδιο 9μιση οπότε, κόπηκα. Πέρασα στη Διακόσμηση. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Ο τρόπος ζωής της, η δουλειά, η παρέα και η πολιτική δραστηριότητα συνδέονται στη συνέχεια της αφήγησης με την απόφασή της να μην ξαναδώσει πανελλήνιες:

Δούλευα, οπότε με όλες αυτές τις παρέες, τα πήγαινε έλα, αυτά, σιγά μην καθόμουν εγώ να ξαναδώσω. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Για τη Χριστίνα, που ενηλικιώθηκε την εποχή της μεταπολίτευσης σε εργατική οικογένεια, η πολιτικοποίηση, η κοινωνικοποίηση μέσω της παρέας και η ανεξαρτητοποίηση μέσω της δουλειάς φαίνεται πώς έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία και αξία από τις "αστικές" σπουδές. Το ενδιαφέρον της όμως για την αρχιτεκτονική είναι ισχυρό και μετά το ΤΕΙ συνεχίζει τις σπουδές. Η επιλογή της την φέρνει σε αντίθεση με το φιλικό της περιβάλλον αλλά και η ίδια σκέφτεται μήπως υπερβαίνει αυτό που της αναλογεί:

Οι τότε φίλοι μου δεν πιστεύανε ότι εγώ θα δώσω στην αρχιτεκτονική, μπορώ να περάσω στην αρχιτεκτονική. Χάλασα τη σχέση μου με τον προηγούμενο φίλο μου γιατί είχε πάθει σοκ ο άνθρωπος, σου λέει: "τι κάνει η τρελή 27 χρόνων πηγαίνει στην Αρχιτεκτονική;" (γέλια) (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Ανθή που είναι συνομήλικη με τη Χριστίνα, σπουδάζει πρώτα στη σχολή Τεχνολόγων μηχανικών δομικών έργων των ΚΑΤΕΕ και στη συνέχεια Αρχιτεκτονική. Η οικονομική κατάσταση της μονογονεϊκής οικογένειάς της δεν επιτρέπει την προετοιμασία για την Αρχιτεκτονική καθώς απαιτεί επιπλέον φροντιστήριο σχεδίου:

Ζωγράφιζα από μικρή (γελάει) και ήμουνα... γενικά καλή ήμουνα στα μαθήματα. (...) Εεε, ήμουνα καλή στο γυμνάσιο και στα μαθηματικά επομένως πήγα πρακτικό και η όλη ιδέα ήτανε να δώσω στο Πολυτεχνείο. Έδωσα, αλλά δεν πέρασα (χαμογελά) πέρασα όμως στα ΚΑΤΕΕ (σ. Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης) γιατί ήταν μαζί αυτές οι εξετάσεις. (...) Όταν ήταν να δώσω στο Πολυτεχνείο, εεεμ σκέφτηκα και την Αρχιτεκτονική, όμως η Αρχιτεκτονική είχε μαθήματα σχεδίου (...) εκεί υπήρχε ένα οικονομικό θέμα, το οποίο μπορούσε να ξεπεραστεί εάν εγώ ήμουνα πολύ σίγουρη, δηλαδή έλεγα "το θέλω". Ε! εντάξει το ήθελα, αλλά... "καλοί ήταν και οι Πολιτικοί μηχανικοί"! (γελάει) Κάπως έτσι. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Όμως το "απωθημένο" της αρχιτεκτονικής μένει και μετά το τέλος των πρώτων σπουδών η Ανθή επιδιώκει να περάσει στο Πολυτεχνείο. Τα κίνητρα πλέον είναι πιο συνειδητά και σχετίζονται, εκτός από τα ακαδημαϊκά της ενδιαφέροντα, με την πραγματική ζωή της, την κοινωνικοποίηση, το ενδιαφέρον της για την πόλη και τα κοινά:

Δεν πέρασα λοιπόν στο Πολυτεχνείο, η αρχιτεκτονική είχε μείνει και είχε μείνει πολύ. Μεγαλώνοντας πια, διαβάζοντας και τέλος πάντων συμμετέχοντας πιο πολύ και στο χώρο και στην πόλη και στη ζωή και στα κοινωνικά και στα πολιτικά και σε όλα, ε μου δημιουργούσε εντύπωση, όχι εντύπωση, εεε σκεφτόμουν πολύ αυτή τη σύνδεση του χώρου με την κοινωνία και το σκεφτόμουνα κατά καιρούς, τώρα δεν θυμάμαι αν ήταν, αν διάβαζα και κάτι σχετικό, νομίζω πώς όχι, διάβαζα ό,τι διαβάζαμε όλοι τότε (σ. περίπου το 1985), αλλά πάντα με απασχολούσε αυτό: πώς διαμορφώνονται οι, όχι το σπίτι τόσο, όσο οι χώροι οι κοινόχρηστοι. Οι δημόσιοι χώροι, και πάντα το είχα στο μυαλό μου, δηλαδή πέρα από το τι ωραία που ζωγραφίζεις και αυτά, με απασχολούσε και αυτό. Και η κατασκευή σε ένα βαθμό, πιάναν και τα χέρια μου, αυτό που λέμε. Αυτά (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Έτσι αποφασίζει να δώσει κατατακτήριες. Σημαντική σε αυτή την απόφαση ήταν η προτροπή του συντρόφου της, αλλά και η μικρή εμπειρία που είχε εργαζόμενη ως "παιδί για όλες τις δουλειές" όπως λέει σε μια κατασκευαστική εταιρία:

Εεε ναι ήθελα να πάω και παραπέρα δηλαδή. Κοίταξε! το 'λεγα πάντα εγώ αυτό. Θυμάμαι όμως κάτι που μου είχε πει ένας, τα είχα τότε με ένα παιδί και μου είπε τότε, λέγοντας εγώ "δεν έγινα αρχιτέκτονας, και ήθελα να γίνω αρχιτέκτονας...", και τέτοια. Και μου λέει "κοίταξε να δεις, ή θα το κάνεις, δηλαδή θα προσπαθήσεις να γίνεις αρχιτέκτονας ή σταμάτα να το κουβεντιάζεις". Και με έπιασε το πείσμα τότε και λέω "Ναι ρε συ! Ναι, εντάξει δοκίμασε να το κάνεις". Και έτσι δοκίμασα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η αφήγηση της Ανθής αναδεικνύει έναν από τους πιο συνειδητούς τρόπους επιλογής των σπουδών. Η προηγούμενη εκπαιδευτική εμπειρία, η συμμετοχή της στην εργασία, κυρίως όμως τα ερεθίσματα και οι εμπειρίες που έχει αποκτήσει στα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από το σχολείο, την κατευθύνουν αποφασιστικά στις σπουδές αρχιτεκτονικής. Ίσως η ιστορία της, όπως και άλλες στη συνέχεια, αποδεικνύει την ανάγκη ενός διαφορετικού τρόπου επιλογής των σπουδών, τον θετικό ρόλο μιας παύσης ανάμεσα στις σπουδές και στο σχολείο ή την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός γενικού κύκλου σπουδών πριν την επιλογή του τελικού αντικειμένου.

4.3. Εμπειρίες από τη σχολή

Όλες οι αφηγήτριες εκτός από τη νεότερη, ξεκίνησαν τις σπουδές τους την περίοδο που στην Ελλάδα λειτουργούσαν μόνο οι Αρχιτεκτονικές Σχολές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Η επιλογή ανάμεσα στις δυο πόλεις φαίνεται ότι γίνεται αποκλειστικά βάσει τόπου καταγωγής. Καθώς οι περισσότερες αφηγήτριες κατάγονται από την Αθήνα ή την Νότια Ελλάδα επιλέγουν το ΕΜΠ ως σχολή πρώτης προτίμησης. Τρεις μόνο Αθηναίες σπουδάζουν στη Θεσσαλονίκη, καθώς πέρασαν εκεί. Αντίστοιχα οι δυο αφηγήτριες (η Λουκία και η Τασούλα) που κατάγονται από πόλεις της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας, επιλέγουν τη σχολή της Θεσσαλονίκης. Η Αλέξια είναι η μοναδική από τις αφηγήτριες που κάνει προπτυχιακές σπουδές στην Αγγλία. Στην απόφαση αυτή οδηγείται καθώς ζορίστηκε ιδιαίτερα στο ενδεχόμενο να ξαναδώσει πανελλήνιες, αφού την πρώτη χρονιά δεν πέρασε και με δεδομένο το γεγονός ότι είχε την οικονομική στήριξη της οικογένειά της.

Η εισαγωγή στη σχολή και η ένταξη στο περιβάλλον της

Όταν τελικά πέρασα ήταν στιγμή πολύ μεγάλης ευτυχίας γιατί κάπως μου άρεσε, μαζί με... τη σπουδή μου, δεν γνώριζα τι θα περιλαμβάνει, αλλά μου άρεσε και η ιδέα ότι θα είμαι στο κτίριο ρε παιδί μου... Κάπως περνούσα πάντα απέξω με δέος. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η εισαγωγή στη σχολή είναι για τις περισσότερες από τις αφηγήτριες μια ιδιαίτερα σημαντική στιγμή στη ζωή τους που παράλληλα με την έναρξη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σηματοδοτεί το πέρασμα στην ενηλικίωση.

Η στιγμή της εισαγωγής, η στιγμή που έμαθαν ότι πέρασαν στην αρχιτεκτονική, η πρώτη φορά που πήγαν στην σχολή, το πρώτο μάθημα, περιγράφονται από τις αφηγήτριες ως ιδιαίτερης σημασίας εμπειρίες. Η έκπληξη, η ευχαρίστηση, η λαχτάρα, η επιθυμία, η αναγνώριση της προσπάθειας, η χαρά της επιτυχίας αλλά και ο φόβος για τη συνέχεια είναι συναισθήματα που βγαίνουν στην επιφάνεια τις στιγμές αυτές. Το ζόρι που έχει προηγηθεί κάνει αυτά τα συναισθήματα ακόμα εντονότερα.

Και μετά πάω στο Πολυτεχνείο! Ε! καλά μαγεύτηκα με την πρώτη εντύπωση από 'κει. Δηλαδή αυτό το κτίριο... Και παθαίνεις και ένα τρόμο, λες "εγώ τι; τι κάνω εδώ;" (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Με αντίστοιχη δυναμική εκφράζονται και άλλες αφηγήτριες όπως η Ανθή και η Βάσια οι οποίες -η κάθε μια για τους δικούς της λόγους- νιώθουν δέος αντικρίζοντας για πρώτη φορά τη σχολή, ως φοιτήτριες πλέον. Για την Ανθή, η εισαγωγή στην Αρχιτεκτονική σημαίνει το τέλος μιας σκληρής προσπάθειας και την επίτευξη μιας μεγάλης επιθυμίας. Η ημέρα που έμαθε τα αποτελέσματα περιγράφεται ως η πιο ευτυχισμένη της ζωής της και η

περίοδος που ακολούθησε ως η πιο σημαντική, καθώς σηματοδότησε συμπυκνωμένες επιστημονικές, επαγγελματικές γνώσεις, εμπειρίες, έντονες φιλίες και έρωτες:

Λοιπόν! Όταν βγήκαν τα αποτελέσματα ήταν η πιο ευτυχισμένη μέρα της ζωής μου! Εεε δεν υπάρχει αυτό! Δηλαδή ήταν η μοναδική φορά που φοβήθηκα μη πεθάνω! Δηλαδή θυμάμαι ότι είχα φύγει από το σπίτι και κατέβαινα στο Πολυτεχνείο, γιατί είχαμε τηλεφωνηθεί όλοι και λέγαμε, δώσαμε ραντεβού εκεί. Στην πηγή πια!

Ε, και περπατούσα, κατέβαινα τη Δημητσάνας, την ξέρεις... και ήταν η πρώτη φορά που περπατούσα και φοβόμουνα μην πάθω κάτι. Δηλαδή έπρεπε να φτάσω εκεί. (Γελάει) (...) Εεε και όλη αυτή η περίοδος, νομίζω ήταν η πιο, με άλλο τρόπο η πιο σημαντική. Σε όλα τα επίπεδα, εεε, στις φιλίες, στις σχέσεις, και στο αντικείμενο το ίδιο, ήταν πάρα πολύ καλή. Εεε (μικρή παύση) και μετά στις δουλειές που γίνανε. Αυτό. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Για κάποιες αφηγήτριες όμως τα θετικά συναισθήματα συνυπάρχουν με μια αίσθηση φόβου για το νέο άγνωστο περιβάλλον ή ότι είναι "ξένες" και δεν ανήκουν ολοκληρωτικά εκεί. Κι αυτό συνεπάγεται την υποχρέωση να κατακτήσουν έναν "άβατο" χώρο.

Σοκ ήταν για την Αλέξια η έναρξη των σπουδών στην Αγγλία κυρίως γιατί βρέθηκε σε μια εντελώς διαφορετική συνθήκη απ' όσες είχε βρεθεί έως τότε. Η ελευθερία μετά το "δεσμευτικό" ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν σχεδόν τρομακτική:

Στο πρώτο πτυχίο, ήτανε αρκετό το σοκ ας πούμε το πώς από το σχολείο μπαίνεις... κάπου που πρέπει να..., εντελώς να απελευθερωθείς και να ξεχάσεις όλα αυτά τα... στεγανά ας πούμε, να μπορείς να γίνεις δημιουργικός. (Αλεξία 41, Δεκέμβρης 2015)

Αισθήματα αμφιβολίας για τη θέση στη σχολή ή ανεπάρκειας, εκφράζουν κυρίως οι αφηγήτριες που δεν έχουν γονείς, συγγενείς, ή φίλους αρχιτέκτονες.

Η Ανδρομάχη την πρώτη φορά που πηγαίνει στη σχολή, ξαφνιάζεται από το πλήθος των κοριτσιών και ανακαλύπτει την ανομοιογένεια της σπουδαστικής κοινότητας ως προς την καταγωγή, τις γνώσεις και τις προγενέστερες εμπειρίες.

Εν τω μεταξύ, υπήρχαν δύο θέματα. Το ένα ήταν ότι ήταν αρκετά παιδιά τα οποία 'ξέραν τι σημαίνει αρχιτεκτονική, είχαν γονείς που ήταν αρχιτέκτονες ή γνωστούς που ήταν αρχιτέκτονες και... η πλειοψηφία των παιδιών εεε ήτανε από βόρεια προάστια και επίσης πάρα πολλές γυναίκες. Πάρα πολλά κορίτσια. Αυτό με ξένισε γιατί ερχόμουνα από μια ανδροκρατούμενη φάση που ήτανε τα φροντιστήρια και το σχολείο και πήγα εκεί μέσα και γινότανε... λες και μπήκα σε μοναστήρι θηλέων! (...) Μου 'κανε εντύπωση δηλαδή αυτό. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016).

Αν και έχει μπει από τις πρώτες στο Πολυτεχνείο νιώθει ότι λόγω έλλειψης γνώσεων δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των σπουδών:

Σε κάποια φάση μας δώσανε μία λίστα με πράγματα που έπρεπε να αγοράσουμε. Εγώ δεν ήξερα τις μισές από αυτές τις λέξεις, (...) δεν τις είχα ξανακούσει ποτέ. Οντουλέ, ας πούμε. Τι είναι το οντουλέ; (κάνει γκριμάτσα ότι δεν το γνωρίζει) Άγνωστο. Εεε, οπότε, το πρώτο - πρώτο που κάναμε ήταν να πάμε να δούμε ένα κτίριο του Κωνσταντινίδη, ε που έπρεπε να το σκισάρουμε κιόλας. Άλλη πίκρα αυτή! Ποτέ δεν ήμουν καλή στο σκίτσο, τέλος πάντων προσπαθούσα. Και μετά έπρεπε να φτιάξουμε τη μακέτα του κτιρίου αυτού. Τι να σου πω; (...) οπότε έφτιαξα τη μακέτα τότε με UHU στικ. Είχα παιδευτεί απίστευτα να τη φτιάξω... Ναι... και το πρωί που πήγα να την πάρω να την πάω στη σχολή είχε ξεκολλήσει εννοείται (γελάει). (...) Για να μην τα πολυλογώ, μου άρεσε πάρα πολύ. Και μου κινούσε και το ενδιαφέρον παρόλο που δεν τα κατάφερα και πολύ καλά. Είχα να καλύψω πολλά κενά. Εεε προσπαθούσα και προσπαθούσα και βελτιωνόμουν εξάμνηνο με το εξάμνηνο.

Δεν είχα, δεν είχα οπτικά ερεθίσματα. Δεν είχα, εεε γνώση των εργαλείων, δεν είχα μία παιδεία πάνω στο αντικείμενο, δεν ήξερα να βλέπω...

{Παρόλο που ο πατέρας σου ήταν μες στην οικοδομή;

Ναι. Αλλά... για έναν περίεργο λόγο, ίσως επειδή ενδόμυχα θεωρούσε ότι αυτές δεν είναι δουλειές για γυναίκες, δεν με είχε πάρει στην οικοδομή ποτέ του να δω τι γίνεται εκεί. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη αξιολογεί ως προσωπικό της ζήτημα τα "κενά" σε γνώσεις και δεξιότητες, που, προφανώς, δεν όφειλε να έχει πριν εισαχθεί στη σχολή. Τα συνδέει με ένα αίσθημα ταξικής και κοινωνικής διαφορετικότητας από τις άλλες συμφοιτήτριες αλλά και με την έλλειψη τεχνικών και εμπειρικών γνώσεων που θεωρεί ότι έπρεπε να έχει ως κόρη ηλεκτρολόγου κατασκευών, αλλά ποτέ δεν απέκτησε καθώς ποτέ δεν βρέθηκε μαζί του στην οικοδομή. Ο πατέρας, ανοιχτός μεν στις επιλογές της κόρης του για τις σπουδές, απέφυγε να την πάρει μαζί του στη δουλειά, θεωρώντας την ακατάλληλη λόγω του χειρωνακτικού χαρακτήρα της και επιπλέον ακατάλληλη για κορίτσια "λόγω φύλου".

Η Κωνσταντίνα που σπούδασε σχεδόν 40 χρόνια πριν από τη νεότερη αφηγήτρια περιγράφει πώς ένιωθε "διαφορετική" από τις άλλες συμφοιτήτριες και συμφοιτητές της καθώς δεν είχε τις ίδιες εκπαιδευτικές, κοινωνικές και άλλες ευκαιρίες από την οικογένειά της, ενώ η καταγωγή από την επαρχία τη διαφοροποιούσε σημαντικά. Ωστόσο η ένταξη στη σχολή ήταν πιο εύκολη από την ένταξη στο σχολικό περιβάλλον της Αθήνας:

Οι πιο πολλές φίλες μου από την σχολή πια μετά, είχανε πιο, ας το πω έτσι, πιο ψηλό πολιτιστικό επίπεδο από μένα. Μπορεί να 'χανε γονείς καθηγητές, ε επιστήμονες. (...) Να σου πω νομίζω ότι ήταν πιο εύκολη η προσαρμογή στην σχολή απ' ό,τι στο σχολείο στην Αθήνα. Ήταν πολλά παιδιά και από την επαρχία και από, έτσι τάξεις πιο... Είχα βέβαια και πολλούς συμφοιτητές, συμφοιτήτριες που είχαν

τελειώσει καλά σχολεία Αρσάκεια, Κολέγια, ταξιδεμένους (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).

Το αίσθημα διαφορετικότητας εντείνει και η πολιτική της τοποθέτηση, καθώς βρέθηκε πιο "συντηρητική", σε μια σχολή που είχε ένα στίγμα "αριστερό".

Εγώ, σου λέω ήμουνα δεξιά, τα παιδιά που έκανα πιο πολύ παρέα ήτανε ανακατεμένα. Είχα παιδιά με αριστερούς γονείς που τους είχανε κυνηγήσει, είχα παιδιά αξιωματικών, παρέες, ανάμεικτα. Συζητάγαμε πολιτικά, συζητάγαμε γιατί ήτανε αυτή η περίοδος λίγο πριν την χούντα, φαινότανε ότι βράζουνε τα πράγματα, αλλά εγώ σου λέω ήμουνα συντηρητική, δεξιά. Ε με το πραξικόπημα, έφαγα έτσι μια, ένα τράνταγμα και σιγά - σιγά άρχισα... Παρόλο που σου λέω οι παρέες μου δεν ήτανε μόνο, όχι δεν ήταν αριστερά παιδιά, αλλά ήταν πιο δημοκρατικοί, πιο προβληματισμένοι από μένα. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Οι δυσκολίες ένταξης στο περιβάλλον της σχολής που περιγράφουν οι αφηγήτριες, ίσως σχετίζονται με την έλλειψη προηγούμενων εμπειριών από τέτοια πολιτισμικά περιβάλλοντα και από την αδυναμία τους να ελιχθούν σε ένα "αστικό" και συχνά ελιτίστικο περιβάλλον που νιώθουν ότι δεν τις χωρά, ούτε τις αποδέχεται με ευκολία και δυσκολεύεται να συμπεριλάβει με ισοτιμία τη διαφορετικότητα. Οι αφηγήτριες αυτές λίγο ή πολύ νιώθουν ότι βρίσκονται έξω από τα νερά τους και δεν μπορούν να ταιριάξουν στο ταυτόχρονα δύστροπο και "φιλόξενο" περιβάλλον του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού χώρου, που με την ίδια ευκολία μπορεί να δεχτεί το διαφορετικό ως κάτι "εξωτικό" αλλά και να το απορρίψει ως "συνηθισμένο" ή "συντηρητικό".

Το ζήτημα της κοινωνικής-ταξικής καταγωγής των φοιτητριών της αρχιτεκτονικής σχολής είναι αρκετά πολύπλοκο. Αν και φαίνεται ότι η πρόσβαση στις σχολές Αρχιτεκτονικής είναι "ελεύθερη", υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι δεν έχουν όλοι οι υποψήφιοι τις ίδιες δυνατότητες πρόσβασης κυρίως λόγω του κόστους προετοιμασίας και των σπουδών αλλά ίσως και εξαιτίας μιας "επιλεκτικής" παράδοσης του πολυτεχνείου και ιδιαίτερα της Αρχιτεκτονικής σχολής, που "απωθεί" αδιόρατα τις/τους μη προνομιούχες/χους και κάνει να νιώθουν δύσκολα όσες/όσους δεν προέρχονται από περιβάλλοντα αρχιτεκτόνων, καλλιτεχνών ή έστω επιστημόνων. Η πολιτικοποίηση και η δημιουργικότητα είναι δυο από τους τρόπους ενσωμάτωσης των αφηγητριών στο νέο περιβάλλον χωρίς να περιορίζονται από τα στενά όρια της καταγωγής τους.

Το αντικείμενο των σπουδών

Ε, εντάξει σε αυτό το διάστημα, (σ. που μπήκα στη σχολή) βασικά τότε κατάλαβα τι θα πει αρχιτεκτονική. Μέχρι τότε να πω την αλήθεια δεν είχα ιδέα. Μην έχοντας και άτομα στο άμεσο περιβάλλον που να δω πώς μελετάει το χώρο, τη λειτουργικότητα και όλα αυτά. Πιο πολύ νομίζω ήτανε σαν ιδέα το ότι ήθελα να σπουδάσω αρχιτέκτονας παρά... έτσι... Δεν ήταν εμπειριστατωμένο τέλος πάντων... Έτσι όπως ξεκίνησε θα μπορούσε και να αποτύχει. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Οι αναφορές των αφηγητριών στο αντικείμενο των σπουδών είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Μιλούν γι' αυτό μόνο όταν θέλουν να εκφράσουν θαυμασμό, έκπληξη ή δυσαρέσκεια για συγκεκριμένα μαθήματα. Αναφέρονται ακόμα στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, στις αξίες και τις στάσεις τους απέναντι στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Η Ελένη, που επιθυμούσε να σπουδάσει στη σχολή Καλών Τεχνών αναφέρει πως την ενδιέφεραν τα καλλιτεχνικά και τα συνθετικά μαθήματα, σε αντίθεση με τα πιο τεχνικά και τα μαθηματικά. Η αφήγησή της αναδεικνύει το παίδεμα των αφηγητριών που ήθελαν να σπουδάσουν τέχνες αλλά κατευθύνθηκαν από τους γονείς στην αρχιτεκτονική ως υποκατάστατο σ' αυτές, ακόμα κι αν τελικά είναι ευχαριστημένες με την επιλογή τους:

Εεε τα πρώτα χρόνια, εντάξει με ενδιέφεραν περισσότερο τα συνθετικά και τα καλλιτεχνικά, δηλαδή η ζωγραφική και μ' αυτά ασχολιόμουνα. Τα άλλα μού ήταν αρκετά μεγάλο φόρτωμα, δηλαδή δεν τα ήθελα. Ας πούμε είχαμε και πολλά μαθηματικά, εμείς τότε είχαμε και πολλές δομικές (...), αλλά τέλος πάντων όλα αυτά τα μαθήματα μου φαινόταν λιγάκι... δεν τα ήθελα, ήθελα να ξεφυγω απ' αυτό το πράγμα τέλος πάντων... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Απογοητεύεται ακόμα από τα μαθήματα της πολεοδομίας, τα οποία θεωρεί ότι, αν και συνδέονται στενά με την πολιτική, δεν κατάφεραν να συνδυάσουν τις κοινωνικές ανησυχίες με τις δημιουργικές αναζητήσεις της:

Εεε οι πολιτικοκοινωνικές ας πούμε ανησυχίες (γέλιο) με απασχολούσαν περισσότερο όλο αυτό το διάστημα και δεν έβρισκα τη διέξοδο στη σχολή ως προς αυτό, κυρίως γιατί είχα αρκετά μεγάλη καχυποψία απέναντι στην πολεοδομία (παύση). Παρότι έχει πιο άμεσα ας το πούμε κοινωνικό περιεχόμενο, (...) νομίζω όμως ότι με ευχαριστούσε περισσότερο το... πιο... ας το πούμε δημιουργικό κομμάτι. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Συχνά, η επιτυχία σε κάποιο/α από τα αντικείμενα των σπουδών οδηγεί τις αφηγήτριες στη χάραξη της μελλοντικής εκπαιδευτικής και επαγγελματικής πορείας. Η Λουκία αν και ξεκίνησε προσανατολισμένη για τις τέχνες, το νέο ενδιαφέρον για τις αποτυπώσεις και η επιβράβευση την κατεύθυναν προς αυτό το αντικείμενο και στη σχολή και στο επάγγελμα:

Από το μέσο περίπου της σχολής με αφορμή ένα μάθημα που αφορούσε σε αποκαταστάσεις κτιρίων, (...) αποτυπώσαμε κάποιο παλιό πέτρινο. Ε και τότε ξύπνησε μέσα μου. Δηλαδή πιο πολύ από την αρχιτεκτονική μου άρεσε αυτό το κομμάτι: το να μελετάω παλιά κτίρια. Και μάλιστα ήταν το μοναδικό μάθημα που η καθηγήτρια (...) είχε ενθουσιαστεί πάρα πολύ με τα σχέδιά μου, με τον τρόπο που αποτυπώνω δηλαδή, με το τελικό αποτέλεσμα. Και εγώ πιο πολύ το έβγαλα σαν ζωγραφική παρά σαν σχέδιο και τότε άρχισε και η επιβράβευση και όλα αυτά και λέω "άντε εντάξει αυτός είναι ο τομέας μου, προς τα εδώ θα κινηθώ" και έτσι και έγινε. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Φωτεινή, όταν εισάγεται στη σχολή, δυσσαρесеτείται από τα μαθήματα και το περιεχόμενο των σπουδών. Αρχικά ενδιαφέρεται για τις αποκαταστάσεις, στην πορεία όμως στρέφεται σε άλλους τομείς. Η αρχιτεκτονική σχολή τελικά την ικανοποιεί για το εύρος των γνώσεων και για τον τρόπο σκέψης που τη βοήθησε να αναπτύξει:

Θυμάμαι τα πρώτα μαθήματα, δηλαδή πήγαινα στο αμφιθέατρο και εκτός του ότι μου φαινόταν ολοι ηλίθιοι, όλοι όμως, εντάξει ήμουν πολύ κολλημένη και μου φαινόταν και αυτά που κάναμε πολύ χαζά, σαν να μην με ενδιέφεραν, είχα πειστεί ότι δεν με νοιάζει. Αλλά μετά ήταν μια χαρά, μετά έστρωσε και μετά άρχισε να μου αρέσει. Δηλαδή τώρα λέω, δεν το έχω μετανιώσει καθόλου.

Γενικά μου άρεσε σαν σχολή, μου άρεσε γιατί εντάξει αισθάνομαι ότι δεν μου έδωσε πράγματα για κάτι, απλώς μου έδειξε πόσα πράγματα υπάρχουν. (...) Μου έδωσε (...) μια διαδικασία να σκέφτομαι. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η Ανθή περιγράφει ότι η προηγούμενη της εκπαιδευτική και επαγγελματική εμπειρία, της επέτρεψε να αξιοποιήσει όσα προσφέρονταν στη σχολή και να επιλέξει με γνώση και σκέψη μαθήματα, καθηγητές και συνεργασίες. Να χαράξει την εκπαιδευτική της πορεία μέσα από στοχευμένες επιλογές:

Κοίταξε και εγώ και η Χριστίνα (σ. η αφηγήτρια που την σύστησε) και οι άλλοι, είχαμε και μια διαφορά. Ότι ήμαστε πολύ μεγαλύτεροι από τους συμφοιτητές μας και... (...) η διαδρομή ήταν πιο μεγάλη. Επομένως ο τρόπος που αντιμετώπιζα και τα θέματα στη σχολή μέσα ήταν διαφορετικός. Εεε πολλές φορές ήταν και άτσαλος γιατί, εντάξει δεν είχα την εμπειρία... Θυμάμαι την πρώτη μακέτα που την έκοβα με ψαλίδι ας πούμε (γελάει) (...) Τέλος πάντων, ήταν άλλη η ορμή, άλλου τύπου ορμή. Αλλά και η επιλογή των θεμάτων, των ομάδων, είμαι σίγουρη ότι ήταν διαφορετική, δηλαδή έκρινες λίγο και αν σου ταιριάζει ο άλλος. Δεν πήγαινες αυθόρμητα ή στα χαζά ας πούμε "ένα όνομα το γράφω". Χρωματίστηκε δηλαδή λίγο και ο τρόπος που σπούδασα την αρχιτεκτονική από την ηλικία που είχα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Πρότυπα και Αξίες στη σχολή

Οι σχολές είναι ιδιαίτερα απαιτητικές και ζητούν από τις φοιτήτριες και τους φοιτητές πλήρη αφοσίωση και την τήρηση μιας σχεδόν "προτεσταντικής" ηθικής στάσης ως προς την εργασία και το καθήκον. Οι αφηγήτριες παρουσιάζονται έτοιμες να ακολουθήσουν αυτό το πρότυπο συχνά με ευχαρίστηση και σπανιότερα ασκώντας κριτική.

Η Ανδρομάχη περιγράφει την πίεση που ένιωθε και την υπερπροσπάθεια που έπρεπε να καταβάλει ώστε να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις των σπουδών. Οι δυσκολίες δεν της προκαλούν δυσαρέσκεια, καθώς θεωρεί ότι είναι αναπόσπαστο κομμάτι των σπουδών, τις οποίες η ίδια επέλεξε να ακολουθήσει:

Ε, θυμάμαι, είχες πολύ βαρύ πρόγραμμα επίσης. Πάρα πολύ βαρύ πρόγραμμα. (...) Εεε ένα εξάμηνο θυμάμαι που είχα περάσει μια βδομάδα ολόκληρη σχεδόν άγρυπνη σε διαφορετικά σπίτια, γιατί είχαμε ομάδες και έπρεπε να... Με αποτέλεσμα όταν τελείωσαν όλα αυτά να με πάρει ο ύπνος μέσα στο λεωφορείο και να φτάσω στην άλλη άκρη της Αθήνας. Εεε ήτανε δύσκολα. Δεν ήταν εύκολα αλλά... αυτό ένιωθες ότι υπήρχε λόγος που το κάνεις. Δεν γινότανε γιατί πρέπει να το κάνεις, ήθελες εσύ να το κάνεις. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Βάσια, αν και αναγνωρίζει ότι όταν πήγε στη σχολή είχε ήδη διαμορφωμένη μια στάση που επέβαλε τη σκληρή προσπάθεια, η σχολή την ενίσχυσε, καθορίζοντας επιθυμητές στάσεις και συμπεριφορές, διδάσκοντας την αίσθηση καθήκοντος και αξιολογώντας τις/τους σπουδάστριες/τές ανάλογα με το βαθμό της δέσμευσής τους, της υπερπροσπάθειας και της αποδοχής των δικών της προτύπων.

*Κάπως υπήρχε στα πρώτα χρόνια, επειδή είχα πάει με αυτό το... την κουλτούρα που είχα ήδη δομήσει όλα τα προηγούμενα χρόνια και που είχε φτάσει να γίνεται και λίγο καταναγκαστική, δηλαδή να μην είναι πια επιλογή... Αυτή την κουλτούρα ότι θα διαλέξω πάντα κάτι δύσκολο και θα προσπαθήσω πολύ και θα... Με μία τελειοθηρία ας πούμε και ένα άγχος και ένα συναίσθημα ευθύνης. Αυτό όλο ενισχύθηκε πάρα πολύ από τα συνθετικά μαθήματα που ήταν τα πιο ενδιαφέροντα, αλλά κάπως οι δικές μου επιλογές τα πρώτα χρόνια ήταν πάντα να βρω ας πούμε τον πιο *fatous* καθηγητή και να είμαι πάρα πολύ απίκο και να ιδρώνω και να λιώνω και τα λοιπά και τα λοιπά. Που μέσα σε αυτό υπήρχε βέβαια χαρά αλλά υπήρχε και αυτή η αίσθηση του καθήκοντος πολύ έντονη. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)*

Αυτό σε κάποιες περιπτώσεις δημιουργεί πιέσεις και μειώνει τη χαρά και την ελευθερία των σπουδαστικών χρόνων - όπως στην περίπτωση της Βάσιας η οποία αρχίζει να απολαμβάνει τις σπουδές της μόνο όταν με προσωπικό κόπο καταφέρνει να αμφισβητήσει και να απεμπλακεί από πρότυπα που συντηρεί η σχολή όπως το τελειοθηρικό άγχος, η αίσθηση της αποστολής και η υπερτίμηση της αξίας συγκεκριμένων μαθημάτων τα οποία πρέπει να επιλέγονται κατά προτεραιότητα:

Εκεί που άρχισα να είμαι πολύ χαρούμενη ας πούμε με τη σπουδή μου ήταν μόνο στα τελευταία χρόνια. Όταν εεε επιτέλους μπόρεσα να βγω... γνωρίζοντας κάποιους καθηγητές και τα λοιπά, να βγω από αυτό το τριπάκι της βαρύτητας της σύνθεσης. Γιατί στη σχολή ας πούμε προωθούνταν πολύ στα δικά μου χρόνια, που φαντάζομαι το ίδιο θα ίσχυε και σε σένα, αυτή η έννοια της αποστολής. Ότι ρε παιδί μου δεν είναι απλά ένα επάγγελμα ή μια σπουδή. Είναι κάτι (αλλάζει τον τρόπο ομιλίας) "που πρέπει να το ποθείς και να σε ανησυχεί το βράδυ, και..." (γελάει). Και αυτή, αυτή η βαρύτητα σε μένα, κάπως χτυπούσε πολύ γιατί υπήρχαν τόσες άλλες βαρύτητες να αντιμετωπίσω που δεν μπορούσα να έχω κι άλλες. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Τελικά βρίσκει αυτό που την ενδιαφέρει και καταφέρνει να απολαύσει τις σπουδές. Ενώ στο παρελθόν συχνά αναρωτιόταν ή αμφισβητούσε αν τα άλλα αντικείμενα πλην της σύνθεσης συνιστούσαν αρχιτεκτονική, τώρα αφήνεται στα πραγματικά της ενδιαφέροντα που συνδυάζουν τη θεωρία με τον σχεδιασμό και την κατασκευή. Με πολλή προσπάθεια καταφέρνει να ελαφρώσει από τα προηγούμενα βάρη της και να εργαστεί με δημιουργικό τρόπο χωρίς να την απασχολεί η "επιστημοσύνη" και η "σοβαροφάνεια" όσων κάνει:

Εεε μετά, κάποια στιγμή άρχισα να παρακολουθώ τα μαθήματα του [καθηγητή], ο οποίος μιλούσε για όλα τα πράγματα με ένα τέτοιο κυνισμό και με μία τέτοια απόσταση που τους έδινε μια τελείως διαφορετική διάσταση, τους έδινε την ελαφρότητα. Εεε οπότε έτσι ξεκίνησε η δική μου... εννοώ κάπως μετά αποφάσισα να κάνω τη διάλεξή μου μαζί του και ήταν πάρα πολύ ωραία γιατί από ένα σημείο και μετά αισθανόμουν ότι θα μπορούσα να... κυρίως σε θεωρητικές εργασίες να γράφω για πράγματα που αν τα κοιτούσα ας πούμε λίγα χρόνια πριν θα είχα μεγάλες αμφιβολίες για το αν αυτό συνιστά αρχιτεκτονική; ή αν αυτό με κάνει επιστήμονα; ή αν με κάνει σοβαρή; ενώ μετά μπορούσα απλά να γράφω ό,τι - ό,τι σκέψη είχα, με τη πεποίθηση ότι όλα αυτά κάπου οδηγούν, άσχετα με το αν τα βλέπω ή όχι. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Οι σχολές ζητούν ολοκληρωτική δέσμευση και συμπόρευση με τις αρχιτεκτονικές αρχές και αξίες των "καθηγητών", αντιφάσκοντας με το απελευθερωμένο προφίλ που εμφανίζουν σε ένα πρώτο επίπεδο. Κάποιες φορές απαιτούν ακόμα και "επιστημονικοφάνεια", απορρίπτοντας ως μη "επιστημονικές" θέσεις και πράξεις των φοιτητριών της. Τα όρια μεταξύ του συντηρητισμού και του ριζοσπαστισμού, της ανατρεπτικής ιδεολογίας και του "φιλελευθερισμού" είναι ρευστά και εύκολα κανείς περνά από τη μια πλευρά στην άλλη.

Και η Φωτεινή ένωθε ότι δεν μπορούσε να ακολουθήσει τα "πρότυπα" και τις προσδοκίες της σχολής. Ο προβληματισμός της για συγκεκριμένα αντικείμενα, το κλίμα της σχολής και τις σχέσεις της με καθηγητές, τη δυσκόλευαν με αποτέλεσμα να αντιδρά σε όσα αξιολογούσε ως "ελιτισμούς" και "εμμονές":

Ειδικά στη σχολή είχα και ένα αντιδραστικό... υπήρχε ένα σημείο που μου άναβε κατακόκκινα λαμπάκια. Δηλαδή ειδικά με κάποιους καθηγητές που ήθελαν σε κάποια πιο προσωπικά μαθήματα, θεωρητικά δηλαδή, κάτι θεωρίες της αποδόμησης, (...) είχαν την προσωπική τους έπαρση και ήθελαν και στον διάλογο με τους φοιτητές τους αυτό το πράγμα και να ενισχύεται αλλά και να υπάρχει έτσι μια φλυαρία, ένα πράγμα που δεν μπορούσα να το καταλάβω. (...) Δηλαδή άμα είχα να περιγράψω ένα κτίριο, εεε το θυμάμαι πάρα πολύ χαρακτηριστικά αυτό της αποδόμησης γιατί το είχα μαζί με τον [φίλος και συμφοιτητής] και είχαμε κάνει πάρα πολλή κουβέντα για τη δική μου τη συμπεριφορά και τη δική του, γιατί αυτός είναι πολύ πιο διπλωματικός στις απαντήσεις του, και εγώ ήμουν πολύ αντιδραστική ότι "είναι αυτό και αυτό και αυτό, αυτή είναι η περιγραφή, αυτό βλέπω και τέλος". Και η απάντηση ήταν ότι "δεν προσπαθείς, ότι δεν κάνεις, δεν βλέπεις, δεν δείχνεις, γιατί δε θες να δεις ας πούμε ότι αυτό το έχει κάνει γιατί υπάρχει ένας παραλληλισμός με τη μουσική και με τη φούγκα". Όχι αυτά δεν μπορούσα να τα δω. Και όσο με πίεζαν να τα δω γινόμουνα πολύ αντιδραστική. (...) Με τη σχολή είχα πολλά θέματα, κατά τη διάρκεια δηλαδή (μικρή παύση). Όταν άρχισε ειδικά να διαμορφώνονται τα "μικρά αρχιτεκτονάκια" (γέλιο) τότε ήταν που υπήρχε το πρόβλημα. Αυτό εννοώ αντιδραστική, είχα μια ανατριχίλα με κάποιες συμπεριφορές, οπότε έπιανα το άλλο άκρο, χωρίς απαραίτητα να το πιστεύω. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Αντίστοιχα δυσκολία ή έλλειψη επιθυμίας να αποκτήσουν το ιδιαίτερο προφίλ και στάτους που απαιτεί από τους φοιτητές η σχολή εκφράζουν και άλλες αφηγήτριες, όπως η Θεοδώρα και η Άννα. Τα συναισθήματα αυτά, όπως φαίνεται από το σύνολο της αφήγησής τους και την πορεία της ζωής τους, δεν μπορούν να αποδοθούν στην έλλειψη ικανοτήτων.

Η Θεοδώρα, μια ιδιαίτερα αναγνωρισμένη για τη δημιουργικότητά της επαγγελματίας, ένιωθε τα χρόνια των σπουδών της δυσάρεστα καθώς θεωρούσε πως δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις επιταγές της σχολής και αισθανόταν ότι δεν πληρούσε "το συγκεκριμένο προφίλ που πρέπει να έχει μία αρχιτέκτονας":

Στη σχολή στην Αθήνα, δεν μπορώ να πω ότι πέρασα πάρα πολύ καλά. Δεν μου άρεσαν δηλαδή οι σπουδές μου εδώ πέρα και ένιωθα πολύ περίεργα για την επιλογή μου. Εεε κάπως ας πούμε ένιωθα ότι... (κομπιάζει) είχα αυτή την εντύπωση ότι κάπως ο αρχιτέκτονας πρέπει να είναι και λίγο καλλιτέχνης, θα πρέπει να ζωγραφίζει, να κάνει, να έχει ένα συγκεκριμένο προφίλ για να καταφέρει να είναι αρχιτέκτονας. (...) Και αυτό το πράγμα δεν με εξέφραζε καθόλου. (...) Εεε ένιωθα πολύ καταπιεσμένη στο Πολυτεχνείο (γελάκι). (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Οι καθηγητές και οι καθηγήτριες

Οι σχέσεις των αφηγητριών με τις καθηγήτριες και τους καθηγητές στη σχολή αποτελούν ένα από τα ζητήματα που αναφέρουν στις αφηγήσεις. Δεν αναπτύσσονται μόνο στο περιβάλλον της σχολής, αλλά και στους τόπους δουλειάς, όταν οι αφηγήτριες εργάζονται στα γραφεία τους. Οι καθηγήτριες και οι καθηγητές λειτουργούν ως πρότυπα, ως πρόσωπα αναφοράς, ως εμπνεύστριες/στές, ως εμπυχωτρίες/τές, ακόμα κι όταν οι σχέσεις δεν είναι στενές, αλλά και κάποιες φορές ως πρόσωπα ετεροκαθορισμού.

Η Ανδρομάχη περιγράφει το πρώτο της ξάφνιασμα όταν εισάγεται στη σχολή. Περιμένοντας να αντικρίσει μια συγκεκριμένη "εικόνα" καθηγητή που εκ των προτέρων είχε στον νου της, ξαφνιάζεται όταν βλέπει ανθρώπους πιο απλούς και ίσως πιο κοντά στην καθημερινότητα του ηλεκτρολόγου πατέρα της:

Α! και μου 'κανε εντύπωση επίσης το πώς ήταν οι καθηγητές. Δηλαδή ήταν κάποιοι καθηγητές οι οποίοι ήταν σαν Αλβανοί. Στο παρουσιαστικό εννοώ, όχι ρατσιστικό σχόλιο. Εννοώ σαν οικοδόμοι τέλος πάντων που είχανε έρθει στην οικοδομή, είχαν έρθει στη σχολή με τα ρούχα της οικοδομής. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη σε όλη την αφήγηση αναφέρεται στα χαρακτηριστικά των αντρών καθηγητών, σαν οι γυναίκες να είναι απούσες. Η παρουσία του άντρα, "σαν μόλις να έχει έρθει από το γιαπί", έρχεται σε αντίθεση με την "περιποιημένη καθηγήτρια" (που προφανώς έρχεται από το γραφείο ή το σπίτι της). Τα έμφυλα πρότυπα που οδηγούν σε συγκεκριμένες επιλογές στο επάγγελμα πιθανά γίνονται ορατά στις αφηγήτριες πολύ νωρίς, αν και δεν μοιάζει να τα συνειδητοποιούν.

Η Ανδρομάχη, αναγνωρίζει τους καθηγητές ως πολύ σημαντικά πρόσωπα της εκπαιδευτικής της πορείας και περιγράφει ότι με διάφορους τρόπους "συχνά σκληρούς, αλλά πάντα με ειλικρινές ενδιαφέρον" κατάφερναν να προωθήσουν την εκπαιδευτική διαδικασία και την ενηλικίωση των φοιτητριών/τών τους. Ακόμα και η πρώτη της γνωριμία είναι σημαντική: ένα "καψόνι" της διδάσκει πώς πρέπει κάθε φορά να αξιολογεί πότε και πώς πρέπει να δρα:

Και το άλλο που δεν θα το ξεχάσω ποτέ... Μας μαζεύουν όλους τους πρωτοετείς στη μεγάλη αίθουσα. Έρχονται και μας δίνουνε κάτι φύλλα που είχε από τη μία μεριά το σχέδιο του κτιρίου Αβέρωφ (...) και μας λένε ότι έχετε τρεις ώρες για να σχεδιάσετε, (...) τους υπαιθρίους χώρους γιατί θέλουμε να κάνουμε μια μελέτη ανάδειξης των υπαιθρίων χώρων. Εεε υπήρχαν και κάποιοι φοιτητές, φαινότουσαν μεγαλύτεροι, πεμπτοετείς ξέρω γω ή κάτι τέτοιο, τεταρτοετείς. Δεν είχαμε κάνει μάθημα ακόμα. (...) Καθίσαμε εκεί λοιπόν κοιτάζαμε τα χαρτιά, κοιτάζαμε ο ένας τον άλλον, κουβέντα! και ξεκινήσαμε, μας δώσαν και τις κόλλες να δούμε τι θα κάνουμε με αυτό (γελά). Και αφού πέρασε λοιπόν μισή ώρα, τρία τέταρτα, μπορεί και μία ώρα ιδροκοπώντας, βγαίνει ένας τύπος επάνω στην έδρα και μας λέει: "Αυτό που κάνετε

τώρα να φροντίσετε να μην το ξανακάνετε ποτέ στη ζωή σας". Ήταν το καψόνι αυτό. "Δεν θα κάνετε ποτέ τίποτα αν δεν υπάρχει λόγος να το κάνετε κι αν δεν ξέρετε πώς να το κάνετε και χωρίς να φέρετε καμία αντίρρηση. Αυτά που ξέρατε για το σχολείο που περάσατε να τα ξεχάσετε. Εδώ δεν είναι λύκειο." Και μου είχε κάνει τρομερή εντύπωση αυτό μετά που το σκεφτόμουνα γιατί έλεγα πραγματικά πώς δεχτήκαμε; δεν ήμουν μόνο εγώ, να κάνουμε κάτι για το οποίο δεν είχαμε καμία γνώση για αυτό, επειδή κάποιος μας είπε ότι πρέπει να το κάνουμε. Αυτό δεν θα το ξεχάσω. Δεν θα το ξεχάσω στη ζωή μου. Εεε, δηλαδή δεν μου άφησε άσχημη, παρόλο που άρχισαν να βρίζουν οι άλλοι, ξέρεις έγινε ένας ψιλοχαμός (...), εγώ σώπασα και το σκεφτόμουνα και έλεγα: "δεν έχουν άδικο". (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016).

Η τραχύτητα του συγκεκριμένου περιστατικού αλλά και άλλων, αν και δεν περνάει απαρατήρητη από την Ανδρομάχη, κρίνεται ως εκπαιδευτικά απαραίτητη και της αποδίδει εποικοδομητικό περιεχόμενο καθώς, όπως λέει, συνδυάζεται με πραγματικό ενδιαφέρον και με σχέσεις ισοτιμίας. Και η ίδια μπορούσε να υποστηρίξει τη θέση της και να αποκτήσει τον αντίστοιχο βαθμό οικειότητας με τους καθηγητές:

Εεε μου άρεσε η σχέση που υπήρχε με τους καθηγητές. Σε βρίζανε. Δηλαδή εγώ θυμάμαι πολλές κοπέλες στο πρώτο έτος να φεύγουν κλαίγοντας. Έκανες τις προσπάθειές σου όταν είχαμε θέμα, εεε και τελικά έκανες τα προσχέδια και νόμιζες ότι ήτανε ρε παιδί μου κάτι πολύτιμο, κάτι τρομερό και πήγαινες εκεί να τα δείξεις και σου λεγε ο άλλος "τι είναι αυτά;" (χτυπά το χέρι) "τι είναι αυτά;" και ήταν άλλοι τριάντα γύρω - γύρω. Και προσπαθούσες να το υποστηρίξεις αλλά έβλεπες ότι όντως κάπου χώλαινε το πράγμα και εντάξει βγαίνανε κλαίγοντας από διορθώσεις. Αλλά το καλό που είχε αυτός ο τρόπος ήτανε ότι... είχες και τη δυνατότητα να πείσεις τον άλλον. Είχες τη δυνατότητα να του την πεις κιόλας. Εγώ την έχω πει άπειρες φορές σε καθηγητές μου.

Δεν ήταν μονόπλευρο αυτό το πράγμα. Και ο βαθμός οικειότητας ήταν αμοιβαίος. Δηλαδή δεν ήταν ότι έπαιρναν οι καθηγητές έναν βαθμό οικειότητας και εσύ δεν μπορούσες να τον πάρεις, ήταν αμοιβαίο αυτό το πράγμα. Τους ενδιέφερε να είσαι μέσα σε αυτό. Από τη στιγμή που βλέπανε ότι είσαι μέσα σε αυτό υπήρχε πολύ δυνατότητα για... (...) Και επίσης ως εκ θαύματος είχα μια πολύ καλύτερη επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους γύρω μου εκεί, καμία σχέση με το υπόλοιπο, με τις υπόλοιπες χρονιές. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2017)

Η προσωπική επιτυχία της Ανδρομάχης να νιώσει καλύτερα στα χρόνια των σπουδών της σε σχέση με τα σχολικά και η αποδοχή που λαμβάνει στο Πολυτεχνείο, την κάνουν να υποβαθμίζει τα αρνητικά στοιχεία των σχέσεων με τους καθηγητές, όπως ιεραρχικές σχέσεις που εμφανίζονται όταν η αυθεντία του δασκάλου συναντά τις έμφυλες διακρίσεις (όπως στο παράδειγμα με τις "φοιτήτριες που κλαίνε" στις διορθώσεις). Αντίθετα

αναγνωρίζει και εκτιμά αυτά που η ίδια θεωρεί ουσιώδη, δηλαδή το ανιδιοτελές διδακτικό ήθος και πάθος των δασκάλων, την ενθάρρυνση των συνεργατικών σχέσεων, την ανάληψη πρωτοβουλιών και το δικαίωμα διεκδίκησης των προσωπικών θέσεων κάθε φοιτήτριας/τή.

Και επίσης εεε, μπορεί να τύχαινες σε καθηγητή που δεν ταιριάζατε, μπορεί να τύχαινες να μην πήγαινε καλά, να έπαιρνες κακούς βαθμούς, μπορεί κάποια μαθήματα να σε ζόριζαν, υπήρχε όμως μία (μικρή παύση), μία αίσθηση, υπήρχε μία ατμόσφαιρα εκεί πέρα μέσα. Η ατμόσφαιρα ότι... κάτι γίνεται. Κάτι κάνεις και ότι δεν το κάνεις μόνος σου, το κάνεις και με τον καθηγητή σου, το κάνεις και με αυτόν που είναι δίπλα σου. Υπήρχε τρομερή συντροφικότητα, υπήρχε συμμετοχή. Γιατί έβλεπες από τον τρόπο που παθιάζονταν οι καθηγητές, ότι όσο συμμετείχες εσύ συμμετείχαν και οι καθηγητές. Θυμάμαι εγώ διορθώσεις που 'φτάναν 9 η ώρα το βράδυ και αυτοί οι άνθρωποι είχαν γραφεία, είχαν υποχρεώσεις, δεν ήταν υποχρεωμένοι δηλαδή, θέλω να πω από κάποιο ωράριο ή από κάποιον από πάνω τους να κάθονται να το κάνουν αυτό το πράγμα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Στις σχέσεις με τους καθηγητές, αλλά και στο ευαίσθητο ζήτημα των έμφυλων σχέσεων και διακρίσεων εντός του εκπαιδευτικού συστήματος, αναφέρεται η Βάσια, η οποία περιγράφει πως ακόμα και στην αρχιτεκτονική σχολή που υπάρχουν τόσο πολλές γυναίκες, φοιτήτριες και καθηγήτριες, οι άντρες καθηγητές θεωρούσαν τους αρσενικούς φοιτητές ως τα "δυνατά χαρτιά", υποτιμώντας παράλληλα τις φοιτήτριές τους (μη μαγνητοσκοπημένη αφήγηση). Εκτιμά ότι με τέτοιες στάσεις, πιθανά ασυνείδητες, διαιωρίζεται η αποδοχή της ανδρικής υπεροχής και της γυναικείας κατωτερότητας. Παρατηρεί ακόμα ότι απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα πολλές συμφοιτήτριές της οδηγήθηκαν σε ατομικιστικές συμπεριφορές και ανταγωνιστικές στάσεις, ώστε να υπερβούν την παραδοχή της κατωτερότητας, στην πραγματικότητα όμως ενισχύοντάς την (δες επόμενο κεφάλαιο).

Οι συχνότερες αναφορές των αφηγήσεων αφηγήτριες στο ανδρικό εκπαιδευτικό προσωπικό της σχολής παρά στο γυναικείο προκαλούν μια σειρά από ερωτήματα, σε μεγάλο βαθμό αναπάντητα από την παρούσα έρευνα:

Είναι το έργο των αντρών καθηγητών πιο ορατό σε σχέση με το έργο των καθηγητριών; ή οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τους/τις φοιτήτριες/τές τους πιο έντονες; είναι διαφορετικός ο ρόλος, η θέση και το έργο των γυναικών καθηγητριών; συμβάλλουν οι γυναίκες ακαδημαϊκοί στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών πρακτικών έξω από τα έμφυλα όρια και στεγανά και σε ποιο βαθμό; Πώς οι φοιτήτριες (και οι φοιτητές) προσλαμβάνουν τους ρόλους των καθηγητριών και καθηγητών;

Οι ελάχιστες αναφορές πάντως στις καθηγήτριες χαρακτηρίζονται από θερμή και εκτίμηση. Οι αφηγήτριες τις περιγράφουν ως πρόσωπα οικεία τα οποία εκτός από την ακαδημαϊκή υποστήριξη τους προσφέρουν και προσωπική. Μόνο σε μια αναφορά, όπου η

καθηγήτρια εμφανίζεται να υποστηρίζει δογματικά την "αυθεντία" της, η αφηγήτρια εκφράζεται αρνητικά γι' αυτή.

Η Ελένη περιγράφει τον ξεχωριστό ρόλο δυο καθηγητριών της, που την στήριξαν στη σχολή, στο επάγγελμα και στη ζωή της ευρύτερα. Η μία από αυτές τη βοήθησε να μεταβάλει την αντίληψή της για το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, τη βοήθησε να αποκτήσει την εμπιστοσύνη στον εαυτό της και την ώθησε να τελειώσει τη σχολή. Της μεταλαμπάδευσε χωρίς ανταγωνισμό τις γνώσεις, τις εμπειρίες της και το πάθος της για την αρχιτεκτονική και όσα η ίδια είχε καταφέρει να κατακτήσει:

Εγώ ουσιαστικά, η σχέση μου με την αρχιτεκτονική φτιάχτηκε μέσω της [καθηγήτριας] μπορώ να πω. Και δεν έχω και κανένα πρόβλημα να... ειπωθεί αυτό. Ναι δηλαδή νομίζω ότι η [καθηγήτρια] μου έμαθε αρχιτεκτονική για να είμαι ειλικρινής... Έχω την αίσθηση ότι μέχρι τότε (...) τότε τσαλαβουτούσα μόνη μου. Ό,τι μπορούσα ας πούμε έκανα κι αυτό που μπορούσα δεν μου ήταν αρκετό (παύση). Πράγμα το οποίο με τα χρόνια συσώρευε μια απογοήτευση σε 'μένανε και δημιουργούσε ας πούμε μία σχέση που έλεγε ότι "εντάξει να κάνουμε το βιοποριστικό τέλος πάντων διότι αυτό είναι και τίποτα άλλο". Κατάλαβες; Δεν μπορούσα να βρω, (...) τρόπους για να μπορέσω να εκφράζομαι λίγο παραπάνω και να νοιώθω ότι... έχω ένα αντικείμενο που το ελέγχω, ας πούμε, που ξέρω κάποια πράγματα σε σχέση μ' αυτό... Δεν ξέρω αν καταλαβαίνεις τι λέω... Η [καθηγήτρια] με βοήθησε πάρα πολύ σ' αυτό το πράγμα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι συνεργασίες και οι σχέσεις με τους συμφοιτητές

Οι φιλικές, συνεργατικές και ερωτικές σχέσεις συμφοιτητών και συμφοιτητριών είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που αναδεικνύεται από τις αφηγήσεις, με τα τρία αυτά επίπεδα σχέσης να αλληλοεμπλέκονται συχνά μεταξύ τους.

Στα χρόνια των σπουδών οι αφηγήτριες δημιουργούν ισχυρούς φιλικούς και ερωτικούς δεσμούς ή ισχυροποιούν τις φιλίες τους από το σχολείο ή τα χρόνια της προετοιμασίας. Οι δεσμοί αυτοί συχνά στην πορεία οδηγούν στη δημιουργία συνεργατικών ομάδων για τα μαθήματα, ενώ αντίστροφα συνεργατικές σχέσεις οδηγούν σε νέες φιλίες ή έρωτες. Κάποιες αφηγήτριες ξεκινούν σταθερές συνεργασίες τις οποίες διατηρούν μέχρι το τέλος της σχολής, άλλες πειραματίζονται αλλάζοντας τους/τις συνεργάτιδες/τες τους και άλλες εκφράζουν δυσκολίες στο στήσιμο συνεργατικών σχέσεων. Συχνά οι φιλικές και συνεργατικές σχέσεις που ξεκινούν από τη σχολή συνεχίζουν και στο επάγγελμα.

Αυτό που μου άρεσε πάρα πολύ εμένα στη σχολή και που μου άρεσε και στην... ίσως και στη διάσταση αυτού του επαγγέλματος ρε παιδί μου, είναι το ότι είναι συνεργατικό. Δηλαδή ότι δουλεύεις και με άλλους, μπορείς να δουλεύεις και μόνος σου, αλλά ότι χρειάζεσαι και τον άλλον να σε βοηθήσει για να προχωρήσεις την

σκέψη σου, να προχωρήσεις την ιδέα σου, να κάνεις κάτι που έχεις σκεφτεί καλύτερο ή και μόνο να το υλοποιήσεις ας πούμε. Και αυτό γινόταν πολύ έντονα και στα τελευταία χρόνια που νοικιάσαμε ένα σπίτι για να κάνουμε διπλωματικές. Το νοικιάσαμε μαζί με άλλους 5 από τη σχολή, (...) εεε και αυτά ήταν πολύ ωραία χρόνια, και για εμάς έτσι προσωπικά για το πώς περνάγαμε εμείς, αλλά και για το ότι δουλεύαμε ας πούμε την διπλωματική και ερχόντουσαν ας πούμε τα παιδιά μια στο τόσο και συζητάγαμε σε σχέση με αυτό που κάναμε ή μας λέγαν την γνώμη τους ή βοηθάναν σε κάτι και βέβαια στο τέλος που την παραδώσαμε κιόλας που εκεί στήθηκε και όλο το εργαστήριο, που δουλεύαμε πάρα πολύς κόσμος μαζί και φίλοι, όλοι αυτοί που βοηθήσανε για να τελειώσουμε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Νίκη περιγράφει την αλληλοαποδοχή και τον σεβασμό που υπήρχε στις σχέσεις αυτές και την τότε προσδοκία ότι θα συνεχιστούν και στο επάγγελμα:

Στη σχολή, σε επίπεδο ομάδας που κάναμε τις συνθέσεις και την διπλωματική υπήρχε η ομαδικότητα δεν ήτανε... ή μάλλον οι συζητήσεις που κάναμε ήταν πολύ εποικοδομητικές, δεν προσπαθούσε ο ένας να κατηγορήσει τον άλλον, (...) δεν προσπαθούσαμε να μειώσουμε ο ένας τον άλλον. Γενικά είχα το αίσθημα της ομαδικότητας. Μετά κάναμε όνειρα, λέγαμε ποιοι θα κάνουν γραφείο, λέγαμε ας πούμε με συμφοιτητές ξέρω γω "όταν τελειώσουμε να κάνουμε μαζί ένα γραφείο", υπήρχε αυτό. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Όμως εξίσου σημαντική με τις συνεργασίες, είναι και η δυνατότητα των αφηγητριών να δουλέψουν μόνες τους, πριν βγουν στο επάγγελμα. Η Φωτεινή, μετά από ένα μεγάλο διάστημα πολλών και διαφορετικών επιτυχημένων συνεργασιών, αποφάσισε πώς πριν τελειώσει τη σχολή έπρεπε να δοκιμάσει τις προσωπικές της ικανότητες. Η επίπονη αυτή διαδικασία θεωρεί ότι της έδωσε αυτοπεποίθηση και την ωρίμασε αρχιτεκτονικά, τη βοήθησε να αντιμετωπίσει τις σχεδιαστικές και άλλες ανασφάλειές της, να αναλάβει προσωπική ευθύνη, να βρει την αποφασιστικότητα και τη δύναμη να είναι σίγουρη για τις επιλογές της, αλλά και να τις υποστηρίξει δημοσίως:

Αλλά το μεγαλύτερο σχολείο ήταν ένα (...) πτυχιακό εργαστήριο που είχα κάνει μόνη μου. Που το φοβόμουνα όλα αυτά τα χρόνια να πάρω εργαστήριο μόνη μου και είπα ότι πριν τελειώσω πρέπει να το κάνω. Δηλαδή ήτανε ένα μεγάλο χαστούκι σε κάθε μου αρχιτεκτονική ανασφάλεια, το να το πάρω μόνη, να έχω την απόλυτη ευθύνη αυτού του πράγματος που κάνω. Γιατί ναι μεν ότι μαθαίνεις να δουλεύεις με άλλους ανθρώπους και να συνεργάζεσαι είναι πολύ σημαντικό, αλλά έπρεπε κάπως να ενισχύσω και την αυτοπεποίθησή μου γιατί ήμουνα πολύ πεσμένη.

(...) Ξαφνικά συνειδητοποίησα ότι, ό,τι και να... δηλαδή ρε παιδί μου την αυτολογοκρισία μου. Δηλαδή ό,τι και να ήτανε το αναιρούσα, ό,τι και να πρότεινα. Δηλαδή πέρασα μεγάλη διαδικασία στο να το υποστηρίξω κάτι και να το κάνω. (...)

Το είχα κάνει σε θεωρητικές εργασίες, σε αυτές δεν με πείραζε, αλλά δεν ξέρω τι φοβόμουν, την έκθεση, την..., είχα ανασφάλεια μόνη μου. Εεε, και μετά την πολύ διαφορετικά. (...) Οπότε μετά από αυτό, στη διπλωματική, ήμουν πολύ πιο, δηλαδή ήμουν πολύ καλύτερα με τον εαυτό μου. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Οι συνεργασίες στη σχολή δημιουργούν για πολλές από τις αφηγήτριες έναν τρόπο κοινωνικοποίησης και τους δίνουν την ευκαιρία να σχετιστούν πιο ουσιαστικά και σε βάθος με τις/τους φίλες/ους και συνεργάτες/ιδές τους. Η Βάσια αναφέρεται στη σημασία που είχαν οι σχέσεις της από την σχολή όχι μόνο στις ίδιες τις σπουδές αλλά και στην ίδια ως άτομο που επιθυμούσε να αποκτήσει συνεργατικές, φιλικές και ερωτικές σχέσεις:

Σου είπα δύο πράγματα που ήταν σημαντικά (σ. στις σπουδές). Το ένα ήταν ο χρόνος και το άλλο ήταν οι σχέσεις που δημιουργήσαμε. Επειδή ήτανε μια σπουδή που χρειαζόταν να είμαστε εκεί συνέχεια, όπως ξέρεις, και να... έχουμε συνέχεια εργασίες και επαφές, είτε με τη μορφή ανταγωνισμού είτε με τη μορφή συνεργασίας, αλλά συνέχεια τριβή με άλλα πρόσωπα και επειδή εγώ σα μοναχοπαίδι μόνιμα ήμουν σε μια αναζήτηση της οικογένειας και των αδερφών μου και τα λοιπά και τα λοιπά, ήταν πολύ... δημιούργησα κάποιες σχέσεις εκεί που κάπως για χρόνια τις θεωρούσα σχέσεις ζωής ας πούμε. Πολύ δυνατές φιλίες και πολύ δυνατοί έρωτες και όλα αυτό το θεωρώ πάλι συνυφασμένο με τη ποιότητα της σχολής. Και πάρα πολύ σημαντικό επίσης. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Από την άλλη πλευρά όμως παρατηρεί ότι έξω από τις στενές συνεργατικές ομάδες (κάποιες φορές και μέσα σε αυτές) υπάρχει ανταγωνισμός. Η συλλογικότητα και το μοίρασμα δίνουν τη θέση τους σε άκρατο ατομισμό, με στόχο την προσωπική ανάδειξη μέσω ατομικών υψηλών επιδόσεων, και στον αριβισμό προς τους/τις συμφοιτητές/τριες που αντιμετωπίζονται ως αντίπαλοι σε έναν αγώνα επικράτησης:

Ο καθένας μπορεί να... φροντίσει μόνο στην έκφραση των προσωπικών του φιλοδοξιών. (...) Ότι εγώ θα δω πώς θα εκφραστώ καλύτερα και πώς θα κάνω την πιο ωραία παρουσίαση (...) ή ξέρω γω την χρησιμοθηρία ότι κάποιος θα έρθει να σου μιλήσει (...) μόνο και μόνο για να αποσπάσουν από μένα πληροφορίες του στιλ "πώς σκοπεύω να κάνω αυτή την εργασία;" Είχαμε άτομα στο έτος που (...) ήταν πάρα πολύ καλές φοιτήτριες οι οποίες αρνιόντουσαν να μοιραστούν τις πηγές, (...) τις είχανε μόνο μεταξύ τους και ήταν κάπως επτασφράγιστο μυστικό. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Μοιάζει ότι υπάρχει στις σχολές Αρχιτεκτονικής κάτι βαθιά αντιφατικό. Από τη μία θέτουν τις βάσεις της συνεργασίας και της συλλογικότητας και από την άλλη προσφέρουν έδαφος για σκληρό και κρυφό κάποιες φορές ανταγωνισμό.

Τα χρόνια των σπουδών ως μια περίοδος προσωπικής και κοινωνικής ενηλικίωσης

Όντως η περίοδος στη Θεσσαλονίκη, αυτά ήταν τα καλύτερά μου χρόνια ρε παιδί μου, που κάπως με διαμόρφωσαν πάρα πολύ σαν άνθρωπο. (...) Εεε μου ήταν διαμορφωτικά απ' όλες τις απόψεις. Δηλαδή ήταν και πολύ ωραία η σχολή, και πέρασα πολύ ωραία και... (...) ε ήταν και πολύ ωραίοι οι φίλοι, ήμουνα και στο Σχήμα στη σχολή πολιτικά, οπότε αυτό το πράγμα ήταν ένα για μένα... Ήταν ένα η παρέα, η πολιτική διαμόρφωση και ο γύρω χώρος και η αρχιτεκτονική, οι σπουδές της αρχιτεκτονικής ήταν όλα ένα μαζί. Οπότε μου ήτανε αυτά νομίζω όντως τα πιο σημαντικά χρόνια ακριβώς γι' αυτό το λόγο και ακόμα δεν είναι τυχαίο ότι όλοι μου οι φίλοι και οι καταβολές και οι αναφορές έχουν να κάνουν με αυτό. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Το διάστημα των σπουδών για τις περισσότερες αφηγήτριες αποτελεί έναν σημαντικό κύκλο στη ζωή τους. Τα χρόνια αυτά επιδιώκουν, πέρα από τις σπουδές και τη δόμηση της επαγγελματικής ταυτότητας, να καταλάβουν τον κόσμο και το περιβάλλον τους, να χτίσουν την προσωπική τους ταυτότητα μέσα σε αυτόν, να ερωτευτούν και να δημιουργήσουν τον προσωπικό τους κύκλο. Οι διαδικασίες ενηλικίωσης και αυτονόμησης είναι εφικτές για τις περισσότερες φοιτήτριες -αρκετές φορές εις βάρος της ακαδημαϊκής πορείας- γιατί το ελληνικό πανεπιστήμιο, όσο κι αν έχει κατηγορηθεί γι' αυτό, με την ευελιξία του, δίνει στις φοιτήτριες και στους φοιτητές τη δυνατότητα να "πάρουν τον χρόνο" που χρειάζονται για να τις πραγματοποιήσουν. Σε αντίθεση με το ασφυκτικό πρόγραμμα των 12 χρόνων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η άνεση χρόνου που παρέχει το πανεπιστήμιο δίνει την ευκαιρία προσαρμογής στην ενήλικη ζωή.

Η Ιφιγένεια περιγράφει την εισαγωγή στη σχολή σαν το πέρασμα από την προστατευμένη και καθοριζόμενη από τους γονείς ηλικία στην εποχή της νεότητας, στη διάρκεια της οποίας "ζυμώνεται" και χτίζει την ατομική και πολιτική της ταυτότητα νιώθοντας ενεργή, δραστήρια και δυναμική:

Από όταν μπήκα στη σχολή μου άρεσε πάρα πολύ. Μου άρεσε πολύ και σαν κλίμα και τα μαθήματα, μου άρεσε η σχολή σαν κτίριο, γενικά μου άρεσε. Ένιωθα καλά. Παρόλο έτσι και που τα πρώτα χρόνια μπορείς να πεις ότι είναι τα χρόνια που δεν πολυασχολείσαι με τα μαθήματα δηλαδή έτσι ψιλοπηγαίνεις, παίρνεις ερεθίσματα, γελάς, και τέτοια, αλλά είναι μια διαδικασία που έτσι ζυμώνεσαι... κοινωνικοποιείσαι, βλέπεις πώς λειτουργείς μέσα σε ομάδες διαφορετικές. Δηλαδή μετά θεωρώ ότι ήταν σημαντικές οι καταλήψεις που είχαν γίνει στη σχολή, (...) που συμμετείχαμε ενεργά γιατί έτσι μου είχε δώσει και μια άλλη διάσταση του πώς μπορεί να λειτουργούν τα πράγματα και πώς μπορείς να διεκδικείς πράγματα ή να αυτοοργανώνεσαι ή οτιδήποτε τέτοιο. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Οι περισσότερες αφηγήτριες αναφέρουν τις Αρχιτεκτονικές σχολές ως ένα "πολιτικό σχολείο". Η Ελένη περιγράφει τη σχολή σαν μια πόρτα προς την ελευθερία και την πολιτικοποίηση, που την αποδεσμεύει από την "ευκατάστατη" οικογένειά της:

Τώρα όταν πέρασα στην αρχιτεκτονική, γενικώς είχα... πολύ μεγάλα... πολύ έντονες κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες από μικρή, παρότι ας πούμε, είμαι από ευκατάστατη οικογένεια. (...) Εεε αρκετά νωρίς, άρχισα να ασχολούμαι λίγο με τα πολιτικά, με τα συνδικαλιστικά, με όλο αυτό το πράγμα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι αφηγήτριες που αναφέρονται στην πολιτική τους δράση στη σχολή, ανήκουν αποκλειστικά στον ευρύτερο "αριστερό" χώρο και είναι ενδιαφέρον ότι δεν θεωρούν εργαλείο πολιτικοποίησης το αντικείμενο των σπουδών, αλλά τα πολιτικά σχήματα και τις παρατάξεις που λειτουργούν στις σχολές. Η πολιτική δραστηριότητα, πέρα από το χτίσιμο της ιδεολογίας και της πολιτικής ταυτότητας και τη δράση συνδυάζεται ταυτόχρονα με τις φιλίες, τους έρωτες και τις συνεργασίες.

Όπως οι περισσότεροι φοιτητές πέρασα τα δύο χρόνια αναγνωριστικά: τι γίνεται στον κόσμο. Γιατί μέχρι τότε ήμουν σχολείο – πανελλήνιες, καμία επαφή γενικά, παρόλο που ήμουν από λαϊκή οικογένεια... ήμουν λίγο με τα υπαρξιακά μου, οι φίλοι μου, τα συναισθηματικά μου, τα αυτά. Δεν είχα πολύ κοινωνική αντίληψη του τι συμβαίνει. Τέλος πάντων, οπότε, ξεκίνησα λίγο να ασχολούμαι με το ποια είναι η θέση μου σε αυτό τον κόσμο τέλος πάντων. (...) Μπλέχτηκα εκεί και με το... με το αριστερό κομμάτι, έκανα πολλούς φίλους από κει, πέρασα ένα, ενάμιση χρόνο (...) πολύ πωρωμένη με όλα αυτά τέλος πάντων. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Για την Χριστίνα η εισαγωγή στην αρχιτεκτονική αποτελεί τομή στη ζωή της σε όλα τα επίπεδα. Αφήνει την παρέα της και τον σύντροφό της από τη γειτονιά της, κάνει νέους φίλους, νιώθει ότι απελευθερώνεται, γίνεται πιο διεκδικητική και αυτόνομη και λιγότερο ντροπαλή. Αρχίζει να δημιουργεί έναν "νέο κόσμο" που μεταφέρεται από τη συνοικία που μεγάλωσε προς το κέντρο στην περιοχή γύρω από το Πολυτεχνείο. Η σχολή κυριολεκτικά και μεταφορικά αποκτά το ρόλο εστίας γύρω από την οποία χτίζει την καινούργια της ζωή. Με τις νέες φίλες, συνεργάτες και συντρόφους σπουδάζουν, μελετούν, κάνουν διακοπές, συνεργάζονται και τελικά δουλεύουν μαζί:

Ε το μπαμ έγινε όταν εγώ θέλησα να δώσω αρχιτεκτονική, που έχω φτάσει πια 27 χρονών, δουλεύοντας συνέχεια. Ε και εκεί υπήρξε μια φοβερή αλλαγή σε σχέση με τη ζωή μου και σε σχέση με του φίλους μου και σε σχέση με τις αποφάσεις που έπαιρνα. Η αρχιτεκτονική ως δομή υπήρχε, (...) αλλά ουσιαστικά έφερνε ανατροπή σε όλο το περιβάλλον που υπήρχε στη ζωή μου. Χώρισα, σταματήσαν οι σχέσεις μου με εκείνη εκεί την παρέα, δέθηκα περισσότερο με κάποιους άλλους ανθρώπους από την παρέα και δη με γυναίκες ε! Κι από κει και πέρα υπήρξε η κατρακύλα

(γέλια). *Ε ήταν μια φοβερή απελευθέρωση γιατί σταμάτησα να είμαι πια το ντροπαλό το κορίτσι που ήταν κάτω από ένα... (...) Ναι το σημαντικό είναι ότι μαζί με αυτό άλλαξε και όλη, άλλαξε η ψυχολογία μου. Μπαίνοντας στη σχολή ευτυχώς βρέθηκα με ανθρώπους που αγαπώ και περάσαμε πάρα πολύ καλά μαζί. (...) Εντάξει άλλαξε και η οπτική μου σε σχέση, όχι με τις σχέσεις, με το, ξέρεις πώς μπορείς να βρεθείς ερωτικά με έναν άνθρωπο. Είχα και διάφορες σχέσεις της μιας βραδιάς εκείνο το χρονικό διάστημα, όπου ήρθε ο μέγας [σύντροφος]! (γέλιο) (...) Ε! Αλλά όλα εξελισσόταν τώρα πια γύρω από την αρχιτεκτονική, δηλαδή και οι παρέες και η σχέση μου, και το πώς ήταν η σχέση μου με τον [σύντροφο] είχε να κάνει σε σχέση με τη σχέση μου με την αρχιτεκτονική. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)*

Ιδιαίτερα σημαντικός στόχος που συμβάλλει στην αποδέσμευση των αφηγητριών από την οικογένειά τους και τους περιορισμούς που συχνά βιώνουν με τους γονείς, αποτελεί η απόκτηση ενός δικού τους χώρου. Οι περισσότερες αφηγήτριες ζουν μόνες όταν σπουδάζουν σε άλλη πόλη από αυτή που ζουν οι γονείς τους. Κάποιες αποφασίζουν εφόσον εργάζονται να νοικιάσουν έναν χώρο δουλειάς, που ταυτόχρονα είναι ευκαιριακός τόπος κατοικίας. Σπάνια καταφέρνουν να έχουν μια πραγματική κατοικία με φίλες ή με τον/την σύντροφο. Ο στόχος αυτός μοιάζει δύσκολα επιτεύξιμος λόγω των οικογενειακών και οικονομικών περιορισμών, ωστόσο οι αφηγήτριες δεν παραιτούνται από αυτόν.

Ε! Αγόρασα μηχανάκι, είχα γκόμενο, είχα σπίτι! (...) Δεν έφυγα από το σπίτι, έμεινα στο σπίτι μου, αλλά είχαμε νοικιάσει με τον [σύντροφο] ένα μικρό δωμάτιο κάπου εδώ, με ένα wc απ' έξω, είχα βάλει και το σχεδιαστήριο μου εκεί πέρα και... βρισκόμασταν εκεί. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Για τη Βάσια αφορμή για να ζησει μόνη αποτελούν οι σπουδές στο εξωτερικό μέσω του προγράμματος Erasmus. Είναι η πρώτη φορά που φεύγει από το σπίτι που μεγάλωσε με τη γιαγιά της και έχει την ελευθερία να εκφράσει την λεσβιακή της ταυτότητα, χωρίς τις δεσμεύσεις του στενού της κύκλου. Ανακαλύπτει τις δικές της καθημερινές συνήθειες, οργανώνει σύμφωνα με τις επιθυμίες της τον χρόνο και απολαμβάνει την αυτοδιάθεση της ζωής και της καθημερινότητάς της:

Όταν μπήκα στη σχολή ήθελα εξ αρχής να φύγω από το σπίτι γιατί... είχα ήδη συνειδητοποιήσει ότι είμαι λεσβία, κάτι το οποίο ήταν πολύ δύσκολο να εκφραστεί στο σπίτι της γιαγιάς. Ακόμα και χωρίς την παρουσία άλλων ανθρώπων, ακόμα και στο να υπάρχω εγώ ήταν δύσκολο. Και οπότε όταν μπήκα στη σχολή είχα αυτό το όνειρο ότι θα πιάσω μια δουλειά και θα φύγω. Το οποίο δεν εξελίχθηκε ακριβώς έτσι (γελάει). Πήγα, η πρώτη φορά που έφυγα ήταν με το Erasmus που ήταν μια καταπληκτική εμπειρία, (...) ήμουν τότε στο τέταρτο έτος οπότε, πόσο χρονών; γύρω στα 24. Εεε και ήταν η πρώτη στιγμή που έμεινα μόνη μου, φρόντιζα τον εαυτό μου,

μαγείρευα και τα λοιπά, άσχετα με το..., με τον τόπο, με τη σπουδή, με τις σχέσεις εκεί. Αυτή η εμπειρία του να έχεις ένα δικό σου σπίτι και όχι δωμάτιο (γελάει) ήταν κάπως έτσι πολύ... πολύ θεμελιακή. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Επαγγελματικές εμπειρίες στα χρόνια των σπουδών

Αρκετά γρήγορα άρχισα να δουλεύω, κυρίως σε διαγωνισμούς το πρώτο διάστημα, δηλαδή ως φοιτήτρια τέλος πάντων, από κάποιους καθηγητές που είχα, πήγαινα ας πούμε και βοηθούσα σε διαγωνισμούς. (...) Εεε αργότερα έπιασα δουλειά σε ένα γραφείο... πιο... Δηλαδή δούλευα πάντα περιστασιακά. Εεε έκανα και ιδιαίτερα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ιδιαίτερα σε παιδάκια για εισαγωγή στην Αρχιτεκτονική δηλαδή σχέδιο γραμμικό, (...) Κι έτσι έβγαζα ας πούμε εεε το χαρτζιλίκι μου, εν πάση περιπτώσει. Έβγαζα να το πω έτσι, ό,τι χρειαζόταν πέραν του... φαγητού και του σπιτιού, το οποίο σπίτι μου παρείχε η οικογένεια. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι περισσότερες αφηγήτριες αποκτούν κάποιου είδους εργασιακής εμπειρίας στα χρόνια των σπουδών. Εργάζονται σε αρχιτεκτονικά γραφεία ως σχεδιάστριες ή συμμετέχουν ως βοηθοί σε μελέτες, κατασκευές και αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς²⁹. Κάποιες, κυρίως όσες τελείωσαν τη σχολή τη δεκαετία του '90 εργάζονται σε γραφεία καθηγητών, ενώ άλλες το αποφεύγουν.

Η Ανθή, έχοντας ήδη ένα πτυχίο εργάζεται μόνιμα σε ένα γραφείο, παράλληλα όμως κάνει αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς σε συνεργασία με καθηγητές της:

Κοίταξε. Δούλευα στο... [καθηγητή], ή στον [καθηγητή] τότε που είχανε... project μεγάλα ας πούμε. Διαγωνισμούς κυρίως. (...) Αλλά περιστασιακά. Και σε μία άλλη δούλευα περιστασιακά. (...) Δούλευα δηλαδή εκείνο το διάστημα. Ας πούμε τη... τέταρτη χρονιά, δούλευα. Εεε όπου έβρισκα δουλειά πήγαινα. Και σπούδαζα, μαζί. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016).

Αντίθετα, η Χριστίνα αποφεύγει συνειδητά να δουλέψει με καθηγητές από τη σχολή: *Στον [καθηγητή] δεν δούλεψα ποτέ εγώ, αρνιόμουν όλο αυτό (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)*

---

²⁹ Σύμφωνα με την έρευνα του ΕΜΠ για τους απόφοιτους των ετών 2002 -2010 οι Αρχιτέκτονες έχουν το υψηλότερο ποσοστό εργαζομένων κατά τη διάρκεια των σπουδών σε αντικείμενο σχετικό με τις σπουδές, το οποίο το διάστημα 1996-2001 ήταν 77.1% και το διάστημα 2002-2010 63,1% (Κουλουμπή 2015).

Ο συνηθέστερος τρόπος που οι σπουδάστριες βρίσκουν δουλειά, είναι είτε απευθείας μέσω των καθηγητών/τριών τους που τις προσλαμβάνουν στο γραφείο τους ή τις συστήνουν σε γραφεία άλλων, είτε μέσω των συμφοιτητών που ήδη δουλεύουν:

Στο γραφείο του Χ. πήγα επειδή ήταν αυτός ο συμφοιτητής μου ο οποίος είχε πάει εκεί, (...) και θέλανε και άλλο ένα άτομο και μου είπε "θέλεις να έρθεις;" Και λέω "θέλω", έτσι δηλαδή, όπως γίνονται αυτά στη σχολή. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Βάσια αντίθετα επιλέγει να πάει σε ένα γραφείο με μοναδικό κριτήριο το έργο τους. Το προσεγγίζει στέλνοντας το βιογραφικό της και ενδιαφέρεται μόνο για την εργασιακή εμπειρία που θα αποκτήσει και σχεδόν καθόλου για τις οικονομικές απολαβές, αφού η δουλειά δεν αποτελεί δεσμευτική βιοποριστική ανάγκη:

Νομίζω στις αρχές του '10; (...) βρήκα τη δουλειά... σε ένα μεγάλο γραφείο. Που κάπως ήταν και μεγάλη κωλοφαρδία γιατί δεν είχαν αγγελία και εγώ επειδή ακόμα σπούδαζα και αισθανόμουν ότι έχω την ασφάλεια, ότι δεν εξαρτιέται από την δουλειά η ζωή μου αυτή τη στιγμή και υπήρχε φυσικά και η βοήθεια της μητέρας μου, εεε αισθανόμουν ότι μπορώ να κάνω επιλογή στο πού θα πάω να δουλέψω. Και τότε ακόμα υπήρχε αυτό. Εννοώ κάπως υπήρχαν και πολλές αγγελίες, οπότε είχα κάνει μία έρευνα με γραφεία πολύ κοντά στο σπίτι, να είναι κάπως στο κέντρο. Και είχα βρει αυτό το γραφείο (...) και τους είχα αγαπήσει πάρα πολύ. (...)

Τους έστειλα ένα βιογραφικό (...) και μου είπανε "να περάσεις από δω να σε δούμε". (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Βάσια όπως και άλλες αφηγήτριες καταφέρνουν μέσω της εργασίας στα χρόνια των σπουδών να προσεγγίσουν το επάγγελμα με έναν σχετικά "προστατευμένο" τρόπο, ως μαθητευόμενες με περιορισμένες σχετικά ευθύνες, και να ανακαλύψουν κατά πόσο τις ευχαριστεί. Η Βάσια νιώθει χαρούμενη που έχει τη δυνατότητα να δουλέψει σε ένα αρχιτεκτονικό γραφείο. Νιώθει ασφάλεια που ως μικρότερη οι ευθύνες της είναι περιορισμένες, παρ' όλα αυτά εργάζεται σκληρά ως επαγγελματίας:

Η πρώτη εικόνα ήδη όταν ξεκίνησα ήτανε σαν να εκπληρώνεται μια προσδοκία και μια φαντασίωση ας πούμε, γιατί μέσα επειδή ήτανε γραφείο αρχιτεκτονικό είχε προσεγγένους χώρους, εννοώ κάπως είχε αυτή την κουλτούρα του αρχιτέκτονα που κάπως είπα (αλλάζει τη φωνή της και την κάνει θριαμβευτική) "απίστευτο βρέθηκα να είμαι εδώ!". Οπότε νομίζω και μόνο... η απόλαυση του ότι υπήρχα εκεί, από μόνη της, άσχετα με τη δουλειά, ήτανε τρομερής σημασίας. (...)

Εεε, δούλευα part time τρεις μέρες την εβδομάδα, νομίζω ήταν εξάωρο και κάποιες φορές όταν θα υπήρχε έκτακτη δουλειά εκεί θα καθόμουνα παραπάνω. Εεε και αυτό εξαρχής με έδτε σε μία σχέση και επειδή ακόμα ήμουν φοιτήτρια και ήμουν και η νεότερη μακράν, (...) με έδτε εξαρχής σε μία σχέση ημι-ευθύνης, δηλαδή κάπως ήμουν πάντα αυτή που... αν όλοι έτρεχαν, εντάξει θα πήγαινα εκεί για να

τους βοηθήσω, αλλά δεν θα συμεριζόμουν το ίδιο βάρος και το ίδιο άγχος. Αυτή η συνθήκη ήταν λίγο περίεργη, από την άλλη... για μένα λειτούργησε θετικά ρε παιδί μου. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η εργασία στα χρόνια των σπουδών γίνεται εξίσου για την εξασφάλιση οικονομικής ανεξαρτησίας, για την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας και για ευχαρίστηση. Το γεγονός ότι οι περισσότερες αφηγήτριες δουλεύουν, βιώνοντας την παράλληλη με τις σπουδές εργασία ως υπαρξιακή ανάγκη (τη στιγμή που αυτό δεν αποτελεί κανόνα και πρότυπο για τους φοιτητές, εκτός αν η εργασία είναι οικονομικά επιβεβλημένη), αποτελεί ένδειξη ότι η σχολή της αρχιτεκτονικής εμπνέει στις/στους σπουδαστές/τριες της ως δεδομένη τη σύνδεση μεταξύ θεωρίας και πράξης. Οι αφηγήτριες αξιολογούν ότι η εργασία αποτελεί ταυτόχρονα μέσο δημιουργίας και ευχαρίστησης, μέσο κοινωνικής συμμετοχής και αλληλεπίδρασης. Ωστόσο η ευχαρίστηση και η συμμετοχή που αισθάνονται οφείλεται στον τρόπο οργάνωσης του επαγγέλματος σε μικρά γραφεία. Είναι πιθανό η εμπειρία τους από τη δουλειά να ήταν πολύ διαφορετική αν εργάζονταν σε μεγάλες εταιρίες.

Αντιμετωπίζοντας την επαγγελματική δραστηριοποίηση στα χρόνια των σπουδών ως τρόπο απόκτησης εμπειριών και ευχαρίστησης, δεν τη βλέπουν ως δουλειά, δεν συζητούν τις συνθήκες (ωράρια και αμοιβές) κάποιες φορές δεν την αντιμετωπίζουν καν ως βήμα προς την επαγγελματική τους σταδιοδρομία, ενώ είναι σχεδόν δεδομένο ότι είναι άτυπη.

Για να σου δώσω να καταλάβεις όταν προσλήφθηκα στο γραφείο, δεν ρώτησα καν τι μισθό θα παίρνω. Δεν με ενδιέφερε ας πούμε, με ενδιέφερε να αρχίσω να δουλεύω, να ασχοληθώ με το αντικείμενο. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Όταν η δουλειά επιλέγεται (και) για την οικονομική αυτονομία που προσφέρει, οι αφηγήτριες ενδιαφέρονται για να καλύψουν κυρίως τις επιθυμίες αναψυχής, διασκέδασης και ταξιδιών, καθώς σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι γονείς εξακολουθούν να καλύπτουν τις βιοτικές τους ανάγκες. Αυτός είναι ένας ακόμα λόγος που η αμοιβή δεν αποτελεί ζήτημα προς διεκδίκηση.

Η Ιφιγένεια περνά από μια μεγάλη γκάμα εργασιών όπως φύλαξη παιδιών, μαθήματα ξένων γλωσσών, πωλήτρια, σερβιτόρα, υπάλληλος γραφείου. Στη συνέχεια εργάζεται ως σχεδιάστρια και διορθώτρια σχεδίων (με ξυράφι), ως σχεδιάστρια στον υπολογιστή και βοηθητικά σε διαγωνισμούς και μελέτες. Βασικός της στόχος ήταν να καλύπτει τα προσωπικά της έξοδα και τις επιθυμίες για εκδρομές και ταξίδια:

Εγώ ξεκίνησα να δουλεύω από νωρίς, δηλαδή από 2ο έτος δούλευα, κάνοντας στην αρχή άσχετα πράγματα, (...) εντάξει το οποίο ήτανε κάτι για να βγάζεις κάποια λεφτά ας πούμε για να έχεις να περνάς, δεδομένου ότι ζούνε εδώ και οι γονείς μου δεν είχα έξοδα διαμονής, φαγητού κ.λ.π. (...) Γενικώς τα λεφτά που έβγαζα συνήθως

τα έκανα ταξίδια, αυτό δηλαδή με απασχολούσε περισσότερο. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Μόνο δυο αφηγήτριες ένιωθαν ότι η δουλειά στα χρόνια των σπουδών ήταν χρέος τους, χωρίς ωστόσο να τους έχει απαιτηθεί κάτι τέτοιο. Η Ανδρομάχη και η Χριστίνα, εργαζόμενες από νεαρή ηλικία περιστασιακά ή μόνιμα, θεωρούν τη δουλειά υποχρέωσή τους και ταυτόχρονα τρόπο απόκτησης εμπειρίας και μέσο οικονομικής ανεξαρτητοποίησης, στάση που πιθανά σχετίζεται με την εργατική καταγωγή τους. Η Χριστίνα δουλεύει πριν ακόμα τελειώσει το σχολείο και στην αρχή των σπουδών σε διάφορες θέσεις (οικοτεχνία κατασκευής χορδών, βιβλιοδετείο, εργαστήριο επιχρυσώσεων και επιμεταλλώσεων κ.ά.), ενώ στη συνέχεια εργάζεται σε αρχιτεκτονικά γραφεία.

Δούλευα σε διάφορα γραφεία σαν υπάλληλος με ένσημα του ΙΚΑ. Έχω τα πρώτα ένσημα από το '79. Το γραφείο που δούλευα από το '81 και μετά, που ήταν αρχιτεκτονικό γραφείο και εγώ δούλεψα (...) είχα κάνει τη γραμματέα, την καθαρίστρια, τη σχεδιάστρια, να πάω στο φωτοτυπά, σαν φοιτήτρια του ΤΕΙ. Δούλευα στην αρχή με ένσημα του ΙΚΑ και μετά επειδή δεν αντέχανε να μου βάζουνε ένσημα του ΙΚΑ, δούλεψα ως ελεύθερη επαγγελματίας, άνοιξα ΤΕΒΕ. (...) Και μετά όταν έδωσα στη σχολή που έκοψα τα ΤΕΒΕ και τις μαλακίες και αυτά, δούλευα με την ώρα σε ένα φωτογράφο, δούλευα μετά στον [αρχιτέκτονα], (...). Μετά δούλευα σε ποιον άλλον; σε έναν στο Κολωνάκι, ένας μεγάλος εργολάβος. Πού αλλού δούλευα; Ναι το alzeihamer δεν με βοηθάει, ναι όπου κάναμε τα πάντα. (...) Δούλεψα σε κάνα δυο γραφεία, έτσι με την ώρα σε 2 τύπους ως σχεδιάστρια. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η ευελιξία, οι αντοχές και η διαθεσιμότητα της Χριστίνας είναι εντυπωσιακές. Εργάζεται συνεχώς, εργάζεται σε διάφορες δουλειές, παρέχει μαύρη εργασία με την αιτιολόγηση, κατά βάθος, ότι είναι φοιτήτρια. Όμως μέσα σε αυτό το πλαίσιο έχει και η ίδια την δυνατότητα κάποιων επιλογών, όπως φαίνεται στο παράδειγμα που ακολουθεί για το πώς απορρίπτει με παράδοξο τρόπο μια θέση που δεν την ικανοποιεί:

Α! Έχουμε κάνει το εξής: Είμαστε στη σχολή και πάμε (σ. με έναν φίλο μου) να χτυπήσουμε δουλειές. Και πάμε σε ένα τύπο, κάπου στα Ιλίσια πρέπει να ήτανε το γραφείο του, (...) ζήτηγε σχεδιαστές. Και του ζητάμε κάτι τιμές! Βγαίνουμε έξω και μου λέει "καλά ρε Χριστίνα είσαι σοβαρή;" (...) Δεν πήγαμε. Δεν μας πήρε ο άνθρωπος. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η δουλειά έχει πολλές φορές ως συνέπεια την απομάκρυνση των αφηγητριών από τις σπουδές και την καθυστέρηση της αποφοίτησης. Όμως αυτό δεν φαίνεται να τις απασχολεί ιδιαίτερα, επειδή θεωρούν ότι οι εργασιακές εμπειρίες είναι εκπαιδευτικά ισάξιες με τις

τυπικές σπουδές από τη μία πλευρά και από την άλλη ότι είναι πολύ εύκολο να αφήσουν τη δουλειά για να συνεχίσουν τη σχολή, συνήθως στη φάση της διπλωματικής εργασίας.

Αυτή η δουλειά κράτησε όπως σου είπα για δύο... χρόνια, λίγο λιγότερο και την άφησα... όταν πια η διπλωματική είχε φτάσει σε ένα απροχώρητο σημείο. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η διάλεξη και η διπλωματική εργασία

Η πραγματοποίηση της διάλεξης και κυρίως της διπλωματικής εργασίας, αποτελεί το τελευταίο και συχνά πιο χρονοβόρο, επίπονο και ψυχολογικά επιβαρυντικό τμήμα των σπουδών. Η επιλογή του θέματος της διπλωματικής καθορίζεται από τα επιστημονικά ενδιαφέροντα που έχουν αποκτήσει οι αφηγήτριες κατά τη διάρκεια των σπουδών ή από τις εργασιακές τους εμπειρίες, καθορίζεται όμως και από άλλους παράγοντες όπως η καλή συνεργασία ή συμπάθεια με τον/την καθηγήτρια που θα την αναλάβει, η διαθεσιμότητα της/του επιβλέπουσας/ντα, η επιλογή των συνεργατών, οι επιθυμίες των συνεργατών κ.ά..

Η Φωτεινή περιγράφει ότι η οικειότητα με τον συνεργάτη της και οι κοινές αξίες αξιολογήθηκαν πιο σημαντικές από το ίδιο το αντικείμενο στην επιλογή της διπλωματικής:

Θεωρώ ότι δεν ήταν τυχαίο (...) ότι επέλεξα να κάνω διπλωματική με τον [φίλο], με έναν άνθρωπο που ουσιαστικά απείχε πάρα πολύ από την αρχι..., δηλαδή ήταν πολύ μέσα στη σχολή, ίσως πολύ περισσότερο από εμένα, αλλά ήταν πολύ ξεκάθαρο στο μυαλό του ότι δεν θα γίνει αρχιτέκτονας. Ή εν πάση περιπτώσει δεν θα γίνει μόνο αρχιτέκτονας. Και μάλλον αυτό εμένα με ανακούφιζε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η εκπόνηση της διπλωματικής αποτελεί πρόκληση και σημαντικό σταθμό στην εκπαιδευτική πορεία των αφηγητριών. Ο τρόπος που η σχολή οργανώνει και καθοδηγεί αυτό το κομμάτι της εκπαίδευσης αφήνει μεγάλα περιθώρια στην πρωτοβουλία τους. Στην πραγματικότητα οι σπουδάστριες/τές καλούνται να αντιμετωπίσουν το έργο της διπλωματικής με δική τους ευθύνη σαν να αποτελεί μια πρώτη δική τους δουλειά πριν την αποφοίτηση. Οι δυσκολίες είναι πολλές και αφορούν περισσότερο τις συνεργασίες με συμφοιτητές και καθηγητές παρά το ίδιο το έργο της πραγματοποίησης.

Η Ανδρομάχη αφήνει να εννοηθεί πως δεν είχε τη δυνατότητα να επιλέξει ελεύθερα τον επιβλέποντα της διπλωματικής της καθώς δεν ήταν "από τα δυνατά χαρτιά" της σχολής:

Δεν ήμουν από τα δυνατά χαρτιά για... Οπότε ξέρεις δεν είχα μεγάλα ονόματα, έτσι, υπευθύνους και τέτοια. Οπότε έκανα διπλωματική με τον [καθηγητή] με τον οποίο ιδιοσυγκρασιακά τα πηγαίναμε καλά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ελένη αφηγείται ότι οι δυσκολίες στη συνεργασία, οι διαφορετικές αντιλήψεις με τους συνεργάτες και η σχέση με τις/τους καθηγήτριες/τές την οδήγησαν στην αλλαγή δυο ομάδων συνεργατών και 2 καθηγητριών μέχρι να ολοκληρώσει τη διπλωματική:

Με την [καθηγήτρια] είχα δουλέψει πάρα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα και... είχα ξεκινήσει να κάνω διπλωματική και με μία φίλη μου, όπως και μαζί με ένα φίλο. (...) Αλλά δεν προχωρούσε η διπλωματική μας. Κάποια στιγμή η κοπέλα η άλλη, όταν εγώ άρχισα να δουλεύω, θεώρησε ότι δεν θα τελειώσω ποτέ ας πούμε και... θέλησε να σταματήσουμε την ομάδα οπότε μείναμε οι δύο... (...) Εεε ενδεχομένως είχε δίκιο τότε, όταν χωρίσαμε. Όχι με την έννοια ότι εγώ δεν θα τελειώνα ποτέ, αλλά με την έννοια ότι.. έβλεπε ότι είναι μια ομάδα που δεν προχωράει και τόσο οι σχέσεις μεταξύ μας παρότι ήταν πολύ καλές προσωπικά και δεν τσακωθήκαμε ποτέ ούτε... και τώρα είμαστε φίλες και βρισκόμαστε και έχουμε πολύ καλή προσωπική σχέση, νομίζω ότι είχε δίκιο στο ότι δεν περπατούσε έτσι όπως πήγαινε. Ένας λόγος που δεν περπατούσε ήταν ότι... δεν ταίριαζαν οι ανησυχίες μας και με τις ανησυχίες της [καθηγήτριας] (...) Και νομίζω ότι όλα αυτά κολλάγανε και γινότανε ένα τουρλουμπούκι ας πούμε (γέλιο). (Ελένη 48, Δεκέμβρης 2013)

Για τη Βάσια η πραγματοποίηση της διπλωματικής εργασίας αποτελεί μια βαριά, δύσκολη και ψυχοφθόρα διαδικασία που θέτει σε αμφισβήτηση τις φιλικές και συνεργατικές σχέσεις της και την αφήνει πληγωμένη και απογοητευμένη για μεγάλο διάστημα, μετά το τέλος των σπουδών της:

Ναι, η διπλωματική ήταν πολύ δύσκολη φάση, γιατί... (...) στον τελευταίο χρόνο της σχολής εεε με έπιασε μία κρίση ότι έχω μεγαλώσει και ότι πια θα μπω στον όγδοο χρόνο και πώς θα ξεκινήσω διπλωματική μόνη μου (...). Οπότε σκέφτηκα ότι πρέπει οπωσδήποτε να την κάνω με κάποιον άλλο άνθρωπο γιατί μόνη μου θα βουλιάξω μέσα στη βαρύτητα. Το οποίο εν τέλει, επειδή ήταν μία επιλογή ανάγκης, εεε και καμία επιλογή ανάγκης που έχω κάνει δε μου έχει βγει σε καλό (γελάει), δε μου βγήκε ούτε αυτό. Και βρεθήκαμε με εκείνη την κοπέλα που γενικά συμπαθιόμασταν και στην πορεία γίναμε και φίλες και ήρθαμε και πάρα πολύ κοντά και τα λοιπά, βρεθήκαμε το τελευταίο εξάμηνο να υπάρχει τέτοιο μίσος και τέτοια αηδία και αυτό το καταναγκαστικό ότι έπρεπε να είσαι εκεί ας πούμε 15 ώρες τη μέρα κάθε μέρα, non stop, να μην έχεις ζωή... Θα υπήρχε κριτική ακόμα και σε κομμάτια που δεν αφορούν τη δουλειά. Στο πώς διάγει η κάθε μία τη ζωή της. Και υπήρχε τέτοιο πράγμα τόσο πολύ ψυχοφθόρο που όταν εγώ τελείωσα τη σχολή μου πήρε περίπου ένα χρόνο για να... μπορέσω να ανακτήσω μια ήρεμη ψυχολογία. Δηλαδή... ήμουν... σαν να ξεζουμίστηκα. Βγήκαν πάρα πολλά δερματικά, γενικά τα ΄φτυσα ρε παιδί μου με τη διπλωματική (χαμογελά). (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η διάρκεια και το τέλος των σπουδών

Το τέλος των σπουδών έρχεται μετά από διαφορετική διαδρομή για κάθε αφηγήτρια.

Η Κωνσταντίνα μεταφέρει την πραγματικότητα της προηγούμενης γενιάς που οι σπουδές κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου ολοκληρώνονταν κατά κανόνα σε πέντε χρόνια. Σε αυτό συνέβαλλαν θεσμικοί παράγοντες όπως η οργάνωση των σπουδών σε έτη τα οποία θα έπρεπε να ακολουθούν διαδοχικά το ένα το άλλο, αλλά ίσως και μια διαφορετική νοοτροπία και ανάγκη που επέβαλλε στους φοιτητές να τελειώνουν γρήγορα τις σπουδές ώστε να βγουν στην αγορά εργασίας ως διπλωματούχοι:

Την εποχή που σπούδαζα εγώ όποιος τέλειωνε μετά τα 5 χρόνια ήταν φαινόμενο, ενώ στις επόμενες γενιές (παύση), ήταν φαινόμενο όποιος τέλειωνε στα 5 χρόνια. (...) Και αυτό δεν ήταν μόνο για μένα, ίσχυε για όλα τα παιδιά. (...) Δεν ήταν πολλά παιδιά που ξεμένανε, εντάξει με μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όλοι οι περισσότεροι, δηλαδή υπήρχε μια μάζα μεγάλη που ήμαστε από το πρώτο μέχρι το τελευταίο έτος μαζί. Όταν λέω μεγάλη ξέρω γω 150 παιδιά, 130 κάτι τέτοιο. Δηλαδή υπήρχανε παρέες. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Από τις πιο νέες αφηγήτριες καμιά δεν τελειώνει τη σχολή στα πέντε έτη. Οι περισσότερες δεν πιέζονται χρονικά να τελειώσουν τις σπουδές καθώς συνήθως παρεμβάλλουν διαστήματα εργασίας ή ενασχόλησης με άλλες δραστηριότητες όπως πολιτική, έρωτες, άλλες σπουδές κ.ά. Ο συνδυασμός των σπουδών με τη δουλειά δεν είναι ο μοναδικός λόγος καθυστέρησής τους, ωστόσο δίνει άλλοθι στις αφηγήτριες.

Κάποιες φορές η απόφαση για το τέλος των σπουδών έρχεται μετά από κάποιο τυχαίο γεγονός ή την συνειδητοποίηση ότι ο καιρός έχει περάσει και πρέπει να ολοκληρώσουν την προσπάθειά τους. Η Ελένη τέλειωσε τη σχολή μετά από 16 χρόνια, τόσο γιατί δούλευε, όσο και γιατί όπως λέει της έλειπε η εμπιστοσύνη στον εαυτό της, αλλά και δυσκολευόταν να δεσμευτεί με τις θεσμικές διαδικασίες -μια κατάσταση ανωριμότητας όπως περιγράφει. Αποφάσισε να τελειώσει τη σχολή, όταν στον επαγγελματικό της δρόμο βρέθηκε μια καθηγήτρια η οποία την βοήθησε να πάρει την απόφαση:

Ουσιαστικά τέλειωσα τη σχολή αφού είχα ξανα...πιάσει δουλειά σε ένα γραφείο το οποίο ήτανε μιας... της [καθηγήτριας]. (...). Όπου μου λέει: "Εσύ παιδί μου γιατί δεν έχεις πάρει πτυχίο; πού έχεις πάει; (γέλιο) ποιο είναι το πρόβλημα της δουλειάς με... που υπάρχει;" Και... εντάξει με βοήθησαν αρκετά, ας πούμε ψυχολογικά, σε συναισθηματικό επίπεδο δηλαδή... να αποκτήσω εμπιστοσύνη στον εαυτό μου ας πούμε, και να τελειώσω τη διπλωματική μου. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Χριστίνα, αποφάσισε να ολοκληρώσει τις σπουδές άμεσα, όταν έμαθε πως ο πατέρας της ήταν σοβαρά άρρωστος:

Εγώ αποφασίζω να τελειώσω την αρχιτεκτονική γιατί τα είχα γράψει λίγο, μην πεθάνει ο πατέρας μου και δεν έχω τελειώσει την αρχιτεκτονική. (Χριστίνα 48, Δεκέμβρης 2011)

Η διάρκεια των σπουδών είναι ένα θέμα που δεν απασχολεί συνειδητά τις αφηγήτριες. Εξαίρεση αποτελεί η Βάσια, η οποία μιλά για το ζήτημα των "αργών" σπουδών. Η δυνατότητα που είχε να τις καθυστερήσει της έδωσε ευκαιρίες να ανακαλύψει τα ενδιαφέροντά της και ταυτόχρονα καθώς μεγάλωνε να αντιληφθεί καλύτερα το περιεχόμενο της αρχιτεκτονικής. Εκτός, όμως από εκπαιδευτικά οφέλη της παρέιχε την ευκαιρία να ενηλικιωθεί. Η Βάσια αντιμετωπίζει τον χρόνο των σπουδών όχι μόνο σαν ένα μέσο για την απόκτηση επιστημονικών γνώσεων ή δεξιοτήτων απαραίτητων για την παραγωγή, αλλά κυρίως ως έναν τ(ρ)όπο ανάπτυξης του εαυτού:

Εεε (...) πολύ σημαντικό κομμάτι στη σχολή για μένα ήταν (...) η διάρκεια. Ότι κάπως την έκανα σε, μου πήρε περίπου 8 χρόνια, λίγο λιγότερο. Το οποίο πάλι μπαίνοντας ήταν μία σκέψη που μου φαινόταν αρκετά... ξέρω γω κάπως ότι θα είχε μία αίσθηση αποτυχίας, το οποίο δεν συνέβη καθόλου έτσι. Κάπως αισθανόμουν ότι μεγαλώνω και όσο μεγαλώνω ανοίγει το μυαλό μου και μιλώ και γράφω και εκφράζομαι διαφορετικά και σε όλα τα μαθήματα και τα λοιπά. Οπότε η δυνατότητα που είχα αυτής της αργής εκπαίδευσης, τη βρήκα πάρα πολύ πολύτιμη. (...) Αν είχα πιεστεί περισσότερο χρονικά που θα μπορούσα να το κάνω ε και να... είμαι αποδοτική έτσι όπως θα έπρεπε, θα είχα αφήσει απέξω όλη τη δημιουργική ιστορία που έχτισα εκεί. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Ωστόσο η τόσο σημαντική δυνατότητα αυτή, νιώθει ότι "απειλείται" από την σταδιακά επικρατούσα τάση για εντατικοποίηση, αποδοτικότητα και προσαρμογή των σπουδών στα "ευρωπαϊκά πρότυπα" και δεν την βρίσκει καθόλου σύμφωνη.

Θυμάμαι ότι γίνονταν τότε στον τελευταίο δικό μου χρόνο πάρα πολλές συνελεύσεις κυρίως μεταξύ καθηγητών αλλά ήταν ανοιχτές σε μας, εεε για το μέλλον του προγράμματος σπουδών. Και εκεί λοιπόν, υπήρχαν πάρα πολλοί άνθρωποι κυρίως της νεότερης γενιάς -νιώθω ότι η δική μου η χρονιά ήταν κάπως στη μετάβαση, δηλαδή... οι πριν από μένα ήταν, έχουν όλη αυτή τη κουλτούρα της αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου, είναι κάπως αριστεροί... ήρεμοι και τα λοιπά. Η επόμενη ακριβώς χρονιά από μένα και έπειτα είναι όλοι πάρα πολύ ανταγωνιστικοί, καπιταλιστές, αποδοτικοί, πάρα πολύ. Πάρα πολύ ωραία αυτά που φτιάχνουν οι περισσότεροι, αλλά έχουν πολύ έντονο αυτό το στοιχείο της καριέρας που οι προηγούμενοι δεν το είχαν- και εμείς ήμασταν κάπως στο ενδιάμεσο...

(...) δεν ξέρω πώς είναι τώρα οι συνθήκες στη σχολή, αλλά υπήρχε πολύ έντονη αυτή η κουβέντα "γιατί δεν είμαστε σαν τα αγγλικά πανεπιστήμια" και "γιατί

γίνονται καταλήψεις" και "γιατί έχουμε όλη αυτή την αριστερίλα" (κάνει με τα χέρια κίνηση εισαγωγικών). (...) Υπήρχε ένα ρεύμα ανθρώπων που κυρίως απαρτίζονταν από μικρότερες ηλικίες και κάποιοι από τη δική μου τάξη που υποστήριζαν έντονα το "να γίνουμε πιο αποδοτικοί, με τα ευρωπαϊκά πρότυπα"...

(...) π.χ. εμείς πάντα θα καθόμασταν στην T12³⁰ και θα δουλεύαμε και θα χαζολογούσαμε και όλοι μαζί και τα λοιπά. Οι προηγούμενοι από μένα αυτό το είχαν ακόμα περισσότερο, δηλαδή θα δουλεύαν, θα κάθονταν χωρίς απαραίτητα να δουλεύουν. Σε μας υπήρχε και ένα στοιχείο να βγάλουμε δουλειά και άγχος και τέτοια. Στους επόμενους, απλά κάθονται εκεί με τον υπολογιστή τους όλη μέρα, και είναι... κάπως πολύ σαφές ότι όλο αυτό γίνεται για τη δουλειά. Δεν γίνεται για τη διαδικασία. Εννοώ αυτό που έχει σημασία είναι το αποτέλεσμα και όχι η διαδικασία. Κάπως εγώ το ένιωσα πολύ ξεκάθαρα ότι υπάρχει αυτό ρε παιδί μου.

(...) Εεε ήθελα να σου πω ότι σε μία συνέλευση λοιπόν που έχει ακουστεί πολύ έντονα αυτή η κριτική (...) εγώ τότε ήμουν κάπως σε διχασμό γιατί αυτά που λέγανε ότι δεν ήμασταν αποδοτικοί τα καταλάβαινα, από την άλλη διαφωνούσαν λίγο με το δικό μου βίωμα, αλλά δεν μπορούσα ακόμα να θέσω ποιο είναι το δικό μου βίωμα. Εεε και σηκώνεται λοιπόν ο [καθηγητής], τον οποίο εγώ δεν είχα γνωρίσει ποτέ σαν καθηγητή, δεν είχε τύχει, και λέει: "Ε, εγώ διαφωνώ". Πολύ ήρεμος, "Εγώ διαφωνώ με αυτό γιατί πιστεύω στο μοντέλο της αργής εκπαίδευσης και πιστεύω ότι όλη αυτή η διαδικασία επιτάχυνσης είναι μια διαδικασία επιτάχυνσης από το σύστημα (...). Και αυτό είναι ένας τρόπος να το δεις, ναι αν επιταχυνθούμε ακολουθώντας το σύστημα θα είμαστε πιο αποδοτικοί, εγώ όμως πιστεύω" λέει "ότι στην αργή εκπαίδευση που έχουμε αυτή τη στιγμή οι άνθρωποι μπορεί να κερδίσουν οφέλη που σε ένα άλλο μοντέλο δεν θα τα είχαν". Και για πρώτη φορά αισθάνθηκα ότι αυτή ήταν η θέση μου ρε παιδί μου, ήταν πολύ... ξεκάθαρο. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Βάσια στα παραπάνω αποσπάσματα θέτει το βασικό ζήτημα της ποιότητας των σπουδών σε συνάρτηση με τη διάρκειά τους και την εντατικοποίηση. Αναγνωρίζει ότι αυτή δεν οφείλεται μόνο στους θεσμικούς παράγοντες και στις εξωτερικές πιέσεις αλλά και στις αντιλήψεις των ίδιων των φοιτητών της γενιάς της, (πιθανά και άλλων) που επιδιώκουν την αποτελεσματικότητα και την ανταποδοτικότητα όσων κάνουν και, σαν συνακόλουθο αποτέλεσμα, τον ανταγωνισμό.

Το ζήτημα της δυνατότητας πραγματοποίησης αργών σπουδών αποκτά μεγάλη σημασία τα τελευταία χρόνια που συνεχώς γίνεται προσπάθεια εντατικοποίησης των σπουδών, μέτρησης της αποτελεσματικότητας με οικονομικούς όρους, αύξησης του

---

30 Αίθουσα όπου οι φοιτήτριες/φοιτητές μπορούν να δουλεύουν τις εργασίες της σχολής.

ανταγωνισμού και ανάδειξης της αριστείας φοιτητών, πανεπιστημιακών ιδρυμάτων κλπ. Αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία καθώς η τάση εντατικοποίησης και ο στόχος για αύξηση της αποδοτικότητας αφορά κάθε τομέα και περίοδο της ζωής, από την πρώιμη παιδική ηλικία. Η συντηρητικοποίηση των σχολών ακολουθεί / και οδηγεί την πορεία της κοινωνίας. Αν και οι αφηγήτριες επιβεβαιώνουν ότι οι Αρχιτεκτονικές σχολές επιτυγχάνουν σε μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, να περιορίζουν τον ανταγωνισμό και την κυριαρχία των εντατικών, άνευ νοήματος, σπουδών, οι πιέσεις του "εκσυγχρονισμού" προς αυτή την κατεύθυνση γίνονται όλο και πιο έντονες.

Το τέλος των σπουδών βρίσκει τις περισσότερες αφηγήτριες μεγαλωμένες και δυνατές, έτοιμες να βγουν στην αγορά εργασίας και σίγουρες για τον εαυτό τους και τις ικανότητές τους. Όμως κάποιες φορές η κούραση και οι δυσκολίες που έχουν ζήσει στα τελευταία έτη των σπουδών, τις αφήνουν, με ένα πικρό συναίσθημα. Ιδιαίτερα η μοναξιά όταν τελειώνουν μόνες τη σχολή, για παράδειγμα όταν καθυστερούν γιατί δουλεύουν, προκαλεί έντονα αισθήματα ματαιώσης. Οι ίδιες οι σπουδές αφήνουν ένα "κενό" που πρέπει να καλυφθεί με άλλους τρόπους:

Και... τελείωσα. Δυστυχώς για κάποιο λόγο, χωρίς να έχω κανένα -ενώ έχω πάρα πολλούς γνωστούς- χωρίς να έχω κάποιο φίλο που να βγαίνω από τη σχολή. Το οποίο με είχε στεναχωρήσει πάρα πολύ. Ε, γιατί με πολλούς μίλαγα και εκεί πέρα με τα καμαρίνια, είχα καμαρίνι και κάναμε παρέα με διάφορους, αλλά δεν ήταν κάτι που θα μπορούσες να πεις θα τον πάρω τηλέφωνο να πάμε βόλτα ξέρω γω, να κάνουμε κάτι μαζί. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Όταν όμως υπάρχουν ισχυρές φιλικές και συνεργατικές σχέσεις μέχρι το τέλος των σπουδών, προσφέρουν προοπτικές για ένα καλό επαγγελματικό και προσωπικό μέλλον. Οι αφηγήτριες που τελειώνουν μαζί με τις φίλες τους ιδρύουν κοινά γραφεία, κάνουν διαγωνισμούς, δουλεύουν μαζί ως υπάλληλοι.

Από όλες τις αφηγήσεις παρουσιάζεται το υψηλών απαιτήσεων εκπαιδευτικό έργο που επιτελείται στις αρχιτεκτονικές σχολές, για το οποίο οι αφηγήτριες εκφράζουν την εκτίμησή τους αλλά αναδεικνύουν επίσης και τις δυσλειτουργικές πτυχές του. Παρά τις όποιες δυσκολίες, οι αφηγήτριες αξιολογούν συνολικά τις σπουδές τους ως ιδιαίτερα σημαντικές για τη ζωή τους, όχι μόνο λόγω του αντικειμένου τους αλλά κυρίως λόγω των πολλών εκπαιδευτικών και κοινωνικών ευκαιριών που τους έχουν εξασφαλίσει.

Εγώ το λέω και συγκινούμαι φοβερά, αυτή η περίοδος που σπούδασα αρχιτεκτονική, ήταν μία από τις καλύτερες περιόδους στη ζωή μου. Δε θα το άλλαζα με τίποτα αυτή τη γνώση και αυτή την αίσθηση. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η ευρύτητα των γνώσεων και των δεξιοτήτων αξιολογείται ως ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία των σπουδών στην Αρχιτεκτονική:

Λέω ότι είναι οι καλύτερες σπουδές που θα μπορούσα να έχω κάνει. Γιατί (...) ενώ ήτανε και γενικές, συνδυάζανε καταπληκτικά τη θεωρία με την πράξη. Και ένιωθε πραγματικά ότι μπορείς να ακολουθήσεις χίλιους δρόμους μετά και να σου 'χουν δώσει εφόδια, να σου 'χει δώσει εφόδια η σχολή. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Και η Ανθή εκφράζει αντίστοιχη άποψη, υποστηρίζοντας ότι η αξία της αρχιτεκτονικής είναι μεγάλη γιατί αφορά "τη ζωή":

Καμιά φορά μου λένε φίλοι "η κόρη μου θέλει να πάει στο Πολυτεχνείο, σκέφτεται... και την αρχιτεκτονική και αυτά" και τους λέω ότι "Προφανώς να πάει στην αρχιτεκτονική". Αλλά όχι γιατί έχει ένα στάτους, είχε τουλάχιστον, τώρα δεν έχει τίποτα, ψηλό κι αυτά, αλλά γιατί ακουμπάει σε πάρα πολλές πλευρές της ζωής. Πάρα πολλές όμως, απίστευτα πολλές. Νομίζω πάρα πολύ περισσότερες απ' ό,τι άλλες, ε η δικηγορία ή η ιατρική. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

4.4. Μετά τις σπουδές - Η ένταξη στην αγορά εργασίας

Μετά το τέλος των σπουδών οι αφηγήτριες είτε συνεχίζουν τις σπουδές τους σε μεταπτυχιακό επίπεδο, είτε ξεκινούν τη δουλειά.

Η διαδικασία μετάβασης από τις σπουδές στο επάγγελμα διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των αφηγητριών. Στις περιόδους που δεν υπάρχουν προβλήματα ανεργίας τα προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι αφηγήτριες κατά την ένταξή τους στο επάγγελμα είναι η κούραση μετά τις εντατικές σπουδές, η ανησυχία για το άγνωστο μέλλον και οι αμφιβολίες για την ικανότητά τους να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της δουλειάς.

Για τις αφηγήτριες που έχουν αποκτήσει εργασιακή εμπειρία πριν πάρουν το δίπλωμα οι δυο φάσεις σπουδών/εργασίας αλληλοδιαπλέκονται και η μετάβαση γίνεται με έναν σχετικά ομαλό τρόπο. Ιδιαίτερα όσες σπούδασαν στην Αθήνα, συνεχίζουν να δουλεύουν στα ίδια γραφεία ή σε άλλα που έχουν εύκολη πρόσβαση λόγω της προηγούμενης επαγγελματικής εμπειρίας. Αντίθετα για όσες σπούδασαν σε άλλη πόλη ή χώρα όπως και για όσες δεν δούλευαν στη διάρκεια των σπουδών, η μετάβαση, είναι πιο περίπλοκη, αλλά όχι πάντα δύσκολη. Οι Αθηναίες που σπούδασαν στη Θεσσαλονίκη ή στο εξωτερικό επιστρέφουν στην Αθήνα, έχοντας εξαρχής τη συνείδηση ότι πρέπει να στήσουν κάτι νέο εδώ, υποστηριζόμενες συνήθως από την πρακτική βοήθεια των γονέων και των φίλων.

Ο βαθμός δυσκολίας/ευκολίας ένταξης στην αγορά εργασίας εξαρτάται επίσης από τις οικονομικές συνθήκες και συγκυρίες της συγκεκριμένης περιόδου αποφοίτησης. Η Κωνσταντίνα που τελείωσε τη σχολή στα τέλη της δεκαετίας τους '60, περιγράφει πως τότε ήταν πολύ εύκολο να βρουν όλοι δουλειά αμέσως μετά την αποφοίτηση:

Τέλειωνες και σχεδόν αμέσως μπορούσες να βρεις δουλειά. Και αυτό δεν ήταν μόνο για μένα, ίσχυε για όλα τα παιδιά. Όλοι οι συνάδελφοί μου ας πούμε, εντάξει τα αγόρια είχαν τον στρατό, αλλά, αρχίζανε και να δουλεύουνε ή πολλοί κάνανε ομάδες μεταξύ τους, κάνανε διαγωνισμούς... (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Το ίδιο περιγράφουν και όσες αφηγήτριες αποφοίτησαν την περίοδο πριν τους Ολυμπιακούς αγώνες. Αντίθετα η Βάσια που αποφοίτησε στα χρόνια της κρίσης περιγράφει τη διαδικασία να βρει δουλειά ως μια από τις πιο ψυχοφθόρες που έχει υποστεί (δες κεφάλαιο 8).

Η Φωτεινή, αποφασίζει ότι μετά το τέλος της σχολής θέλει να δοκιμάσει δουλεύοντας διαφορετικούς τομείς του επαγγέλματος για να βρει τι είναι αυτό που την ικανοποιεί. Αντιμετωπίζει τις πρώτες επαγγελματικές της αναζητήσεις σαν στάδιο διερεύνησης και συνειδητοποίησης των προσωπικών της ενδιαφερόντων και σαν συνέχεια των σπουδών της πριν βγει στον πραγματικό στίβο της εργασίας. Η στάση αυτή αιτιολογείται από την ίδια με την έλλειψη "ρεαλιστικής εικόνας για το επάγγελμα". Η αφήγηση της Φωτεινής, φανερώνει την απουσία γνώσης των αποφοίτων για τις μελλοντικές τους δυνατότητες:

Τα φανταζόμουνα και πολύ ιδανικά, ότι θα τα δω, θα δοκιμάσω πράγματα - ό,τι θέλω να δοκιμάζω εγώ. Θέλω λίγο πολεοδομία, έτσι να πηγαίνω να βγάλω άδειες και αυτά, μπορώ να το δοκιμάσω! Θέλω να δω... ό,τι ήθελα το δοκίμαζα και θα αποφάσιζα. Το έβλεπα έτσι πολύ ιδανικά και σε όλη αυτή τη παραπλάνηση, τέλος πάντων δεν ξέρω πώς να την χαρακτηρίσω, όλα στην κοσμάρα μου εν πάση περιπτώσει. Νομίζω ότι την ενίσχυε το γεγονός ότι δεν είχα στον κύκλο μου επαγγελματίες αρχιτέκτονες να ξέρω πώς λειτουργεί το πράγμα, τι γίνεται, τι σημαίνει να δουλεύεις μόνος σου, τι σημαίνει να δουλεύεις σε ένα γραφείο. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Ο βαθμός ετοιμότητας για την αγορά εργασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν υπήρχε προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία που "συμπληρώνει" τις γνώσεις από τη σχολή με τις απαραίτητες επαγγελματικές δεξιότητες. Οι αφηγήτριες που δεν δούλεψαν στα χρόνια των σπουδών τους αφηγούνται πως βρίσκονται αντιμέτωπες με μια νέα δύσκολη κατάσταση όταν μπαίνουν στον επαγγελματικό στίβο, για την οποία δεν νιώθουν επαρκώς προετοιμασμένες, τόσο γιατί δεν θεωρούν ότι κατέχουν τις απαραίτητες δεξιότητες (για παράδειγμα σε θέματα νομοθεσίας ή στη χρήση εξειδικευμένων προγραμμάτων σχεδίασης) κυρίως όμως γιατί δεν έχουν αποκτήσει εργασιακή κουλτούρα.

Η Νίκη υποστηρίζει ότι η σχολή δίνει αρχιτεκτονικές γνώσεις, αλλά όχι τα απαραίτητα επαγγελματικά εφόδια. Ακόμα περισσότερο νιώθει ότι δεν έχει εφοδιαστεί με τις απαραίτητες δεξιότητες για να υπερασπιστεί τα εργατικά της δικαιώματα. Πιθανά στα

στοιχεία αυτά βασίζεται η υποτίμηση των νεοεισερχόμενων στο επάγγελμα μηχανικών (δες κεφάλαιο 5).

Προσδοκίες για το επάγγελμα και εργασιακή πραγματικότητα

Όταν αρχίζουν να δουλεύουν, οι αφηγήτριες κάποιες φορές βρίσκονται μπροστά σε μια κατάσταση διαφορετική από αυτή που περίμεναν, η οποία τους προκαλεί προβληματισμό και κάποιες φορές δυσφορία.

Η έλλειψη δυνατοτήτων έκφρασης της δημιουργικότητας είναι ένα από τα βασικά προβλήματα που περιγράφουν ότι αντιμετωπίζουν μπαίνοντας στο επάγγελμα. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα έζησαν στα φοιτητικά τους χρόνια μια περίοδο διανοητικής, κοινωνικής, προσωπικής και πολιτικής περίσκεψης, συνειδητοποίησης και δράσης και έντονης δημιουργικότητας σε όλους τους τομείς της ζωής τους. Η περίοδος αυτή συχνά λήγει απότομα με το πέρασμα στην αμειβόμενη εργασία. Η προσδοκία τους ότι το γόνιμο περιβάλλον και η αστείρευτη δημιουργικότητα που έζησαν στην σχολή θα συνεχιστεί και μέσα στην επαγγελματική δραστηριότητά τους, διαψεύδεται από την πραγματικότητα.

Η Φωτεινή αναπολεί τις ευκαιρίες για τις δημιουργικές διαδικασίες που χαιρόταν στα χρόνια των σπουδών της, και συνειδητοποιεί ότι με την εισαγωγή στο επάγγελμα αυτές οι δυνατότητες σε μεγάλο βαθμό χάνονται:

Νομίζω ότι απέχω πολύ από αυτή τη φάση τώρα και απ' αυτόν τον τρόπο σκέψης, από όταν τελείωσα (τη σχολή) δηλαδή και μετά. Δηλαδή εντάξει αυτό το πράγμα νομίζω χάνεται, όταν αρχίζεις να δουλεύεις. Εκτός αν μπορείς να κάνεις μια συντήρηση με διαγωνισμούς και τέτοια και να είσαι πιο δημιουργικός. Κατά τα άλλα πρέπει να είσαι πάρα πολύ καλά με τον εαυτό σου για να είσαι δημιουργικός. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η Τασούλα κάνοντας μια πιο συνολική γενικευμένη αξιολόγηση όσον αφορά στις σπουδές και στις γνώσεις που δίνουν τα πανεπιστήμια, θεωρεί ότι αυτές είναι πολύ πιο γενικές και πολύπλευρες από αυτές που απαιτούνται στην αγορά εργασίας και αξιολογεί ότι η αγορά εργασίας θα πρέπει να αλλάξει έτσι ώστε να χρησιμοποιεί τις γνώσεις και τις δεξιότητες που οι αρχιτέκτονες (και οι άλλοι επαγγελματίες) κατακτούν με τις σπουδές:

Θεωρώ ότι... χρησιμοποιούμε (σ. στην αγορά εργασίας) πολύ, πολύ, πολύ, πολύ μικρό... -και όχι μόνο στο δικό μας αντικείμενο σ' όλα τα αντικείμενα- πολύ, πολύ, πολύ, μικρό κομμάτι των γνώσεων που αποκομίζουμε στα πανεπιστήμια. Ειδικά στα πολυτεχνεία.

{Άρα τι γίνεται, αλλάζουμε τις σπουδές ή αλλάζουμε τις δουλειές;

Αλλάζουμε τις δουλειές φυσικά. Αλλάζουμε τον κόσμο. Τι τις σπουδές θα αλλάξουμε; Εντάξει είναι κρίμα που χαραμιζόμαστε, αλλά δεν είναι λόγος αυτός για να κάνουμε τις σπουδές εεε... χάλια... (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015).

Η έντονη αίσθηση της ματαιώσης που περιγράφουν οι αφηγήτριες πιθανά οφείλεται στο ότι η επαγγελματική απασχόληση με την αρχιτεκτονική, ενώ θα μπορούσε να είναι μια ουσιαστική, χρήσιμη και δημιουργική εργασία, στην πραγματικότητα απέχει πολύ από αυτά τα χαρακτηριστικά, λόγω του ότι είναι ενταγμένη στο άγριο, ανορθολογικό και κερδοκεντρικό περιβάλλον που διαχειρίζεται και κατασκευάζει τον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. Μπορεί ακόμα να οφείλεται στη συνειδητοποίηση ότι δεν διαθέτουν πραγματική ισχύ ώστε να διαμορφώνουν το χώρο, αλλά είναι απλώς διαχειρίστριες τάσεων και αποφάσεων που έχουν από πριν ληφθεί.

4.5. Οι μεταπτυχιακές σπουδές - Η δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση

Οι μεταπτυχιακές σπουδές αποτελούν μια συνήθη πρακτική, ιδιαίτερα των πιο νέων αφηγητριών, και πραγματοποιούνται είτε αμέσως μετά τις προπτυχιακές σπουδές, είτε μετά από κάποια χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας. Από τις 15 αφηγήτριες οι 7 έχουν κάνει μεταπτυχιακές σπουδές, η μία είναι σε εξέλιξη, 2 ξεκίνησαν αλλά δεν τις ολοκλήρωσαν και μόνο 4 δεν έχουν μπει στη διαδικασία, εκ των οποίων οι 2 είναι πιο μεγάλες σε ηλικία, η μία πολύ νεαρή και η άλλη έχει επιλέξει να ασχοληθεί με άλλο επάγγελμα. Οι 6 έκαναν μεταπτυχιακό στην Ευρώπη- οι περισσότερες με υποτροφία-, η μία στο Πολυτεχνείο και η μια στο ΕΑΠ. Οι δύο που σταμάτησαν τις σπουδές έκαναν μεταπτυχιακό στο ΕΜΠ.

Οι μεταπτυχιακές σπουδές

Το αντικείμενο των μεταπτυχιακών σπουδών επιλέγεται από τις αφηγήτριες με βάση τα ενδιαφέροντά τους και με στόχο να εμβαθύνουν περισσότερο, να αποκτήσουν θεωρητική ή πρακτική κατάρτιση ή να αναπληρώσουν "κενά" από τις προπτυχιακές σπουδές. Τα αντικείμενα που αναφέρουν είναι ο σχεδιασμός, η τεχνολογία και η βιοκλιματική αρχιτεκτονική, οι αποκαταστάσεις και ο αστικός σχεδιασμός. Όσες αφηγήτριες φεύγουν στο εξωτερικό επιλέγουν αντικείμενα σπουδών που δεν μπορούν να βρουν στην Ελλάδα και κυρίως εμβαθύνουν στον σχεδιασμό, στην κατασκευή, στην τεχνολογία, στις αποκαταστάσεις ή στη θεωρία της αρχιτεκτονικής. Όσες μένουν στις ελληνικές σχολές κινούνται μεταξύ των θεωρητικών σπουδών αρχιτεκτονικής και των σπουδών πολεοδομίας.

Όμως δεν είναι μόνο οι επιστημονικές γνώσεις και η άποψη ότι θα τις βοηθήσουν επαγγελματικά που ωθούν τις αφηγήτριες στην πραγματοποίηση μεταπτυχιακών. Είναι εξίσου και η δυνατότητα που έχουν μέσω αυτών να ζήσουν στο εξωτερικό και να αποκτήσουν νέες εμπειρίες. Ίσως είναι ακόμα και η επιθυμία να παρατείνουν τον χρόνο της "ανεμελιάς" των σπουδών ή η συνήθεια που τις οδηγεί σε προκαθορισμένες τροχιές.

Η Λουκία αποφασίζει να ξεκινήσει μεταπτυχιακές σπουδές αμέσως μετά την διπλωματική της, ώστε να μην αφήσει τον χρόνο να περάσει και "χαθεί" μέσα σε δουλειές:

Εεε εγώ τότε δεν ήθελα να αφήσω τον χρόνο να περάσει. (...) Παρότι αυτή ήταν η συμβουλή του καθηγητή μου που επέβλεπε την διπλωματική μου στο πανεπιστήμιο: το να δουλέψω ένα-δύο χρόνια, το να αποκτήσω κάποιες βάσεις και μετά να ασχοληθώ με μεταπτυχιακό. Είναι πολύ σωστή άποψη όντως, δηλαδή την συμμερίζομαι πλέον, τότε όμως δεν ήθελα να αφήσω τον χρόνο να περάσει δουλεύοντας γιατί φοβόμουνα ότι θα δεσμευτώ μέσα από μια δουλειά, ότι θα βολευτώ μέσα από μια δουλειά και ότι ίσως δεν βρω ποτέ τη δύναμη να κάνω αυτό το μεταπτυχιακό. Και τότε είχα πάρα πολλή όρεξη για να το κάνω. (Λουκία 36, Δεκέμβριος 2009)

Η επιθυμία της, την οδηγεί στο εξωτερικό. Από τις σπουδές της πέρα από τις γνώσεις που απέκτησε, γνώρισε φοιτητές από όλο τον κόσμο, αντάλλαξε μαζί τους γνώσεις και εμπειρίες, δούλεψε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μέσω του προγράμματος stage, έζησε σε διαφορετικές πόλεις, έζησε μόνη της και ταξίδεψε. Αξιολογεί ότι όλες αυτές οι εμπειρίες ήταν σημαντικές και ότι αξιοποίησε σωστά τον χρόνο της αφού δεν θα μπορούσε να έχει άλλη τέτοια ευκαιρία στη ζωή της:

Θεωρούσα αυτονόητο ένας φοιτητής που έχει τον χρόνο και που κάπως έχει και την μικρή οικονομική δυνατότητα που είχα εγώ, όχι κάτι ιδιαίτερο αλλά μπορούσα να ανταπεξέλθω, να το κάνει. Να εκμεταλλευτεί δηλαδή αυτή τη δυνατότητα και να συγκεντρώνει εμπειρίες που τώρα δεν μπορούμε να έχουμε βέβαια. Δυστυχώς (γέλιο). (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Σοφία ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική των μεταπτυχιακών σπουδών "κάπως σαν συνήθεια" φεύγει μετά το πανεπιστήμιο για το εξωτερικό. Στην απόφαση αυτή συμβάλλει η υποτροφία που έχει πάρει, η επιθυμία της να ζήσει στο εξωτερικό και ο επαγγελματικός προγραμματισμός που είχε κάνει, σύμφωνα με τον οποίο είχε ένα χρόνο κενό μέχρι να έρθουν στην Αθήνα οι φίλες της για να ανοίξουν μαζί γραφείο:

Έφυγα, το 2000 ήμουν στο Παρίσι δηλαδή για το μεταπτυχιακό. (...) Και... εεε το μεταπτυχιακό το έκανα κάπως σαν συνήθεια. Δεν (...) ήμουν πολύ αποφασισμένη ότι θέλω να ακολουθήσω, να κάνω ερευνητική πορεία και να πάω να κάνω μεταπτυχιακό και τέτοια. Εεε είχα πάρει υποτροφία, οπότε ήθελα να φύγω λίγο έξω (...) και έτσι το έκανα το μεταπτυχιακό, οπότε δεν το σκέφτηκα καν. Δεν μου πέρασε καν από το μυαλό να μείνω και να συνεχίσω. Ζορίστηκα κιόλας στο Παρίσι και ίσα - ίσα εκείνη την περίοδο ήταν που ήξερα ότι όσοι φίλοι είχαν τελειώσει είχαν βρει κατευθείαν δουλειά στην Αθήνα και ήταν καλά και ήταν και η περίοδος πριν την Ολυμπιάδα. Και επίσης συνέβαινε και κάτι άλλο: (...) Εγώ ήμουν κάπως μεγαλύτερη από αυτές με τις οποίες είχα καταλήξει να κάνω παρέα στο τέλος και

που είχαμε πει ότι θα δουλέψουμε μαζί και τέτοια, οπότε έφυγα έτσι για το μεταπτυχιακό με στόχο να γυρίσω όταν οι άλλες θα τελειώνουνε για να ανοίξουμε γραφείο στην Αθήνα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Η Σοφία είναι μια από τις αφηγήτριες που σε ολόκληρη τη ζωή της συνεχίζει να επιμορφώνεται και να επανεκπαιδεύεται. Εκτός από μεταπτυχιακό στην αρχιτεκτονική κάνει και δεύτερο μεταπτυχιακό στην πολιτιστική διαχείριση, σπουδάζει θέατρο, επιμορφώνεται διαρκώς και δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ξεκινήσει διδακτορικό. Όπως λέει η απόφαση αυτή σχετίζεται τόσο με την επαγγελματική της εξέλιξη, όσο και με την ανάγκη της να κάνει πάντα κάτι, ακόμα κι αν αυτό κάποιες φορές έρχεται σε αντίθεση με την προσωπική της ζωή:

Αλλά επειδή είμαι έτσι ανήσυχη, δεν ξέρω τώρα: "θα κάνω καινούργιο τμήμα; θα κάνω διδακτορικό;" Παίζει. (...) Κάτι θα κάνω. (...) Ξέρεις από τη μία λέω κάτσε ήσυχη για να ασχοληθείς με την προσωπική σου ζωή. Αμα δεν προκύπτει όμως και τίποτα, τι να κάθομαι να περιμένω; (...) Οπότε μάλλον πάλι θα κάνω. (...) Είναι σαν να βαριέμαι να κάθομαι. Να! έκανα το μεταπτυχιακό ή ξέρω γω πριν το μεταπτυχιακό είχα κάνει δύο χρόνια αυτό που ήταν σαν μεταπτυχιακό που ήταν για τις θεατρικές σπουδές. Πάντα κάτι κάνω (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Θεοδώρα προγραμματίζει τις μεταπτυχιακές σπουδές σε συνεννόηση με τον τότε φίλο της και μετέπειτα σύζυγο, πριν ακόμα τελειώσει τις προπτυχιακές σπουδές της. Με πιθανό το ενδεχόμενο να ακολουθήσουν κοινή προσωπική και επαγγελματική ζωή αποφασίζουν να μην συνεχίσουν τις σπουδές τους μαζί, αλλά να συλλέξει ο καθένας διαφορετικές γνώσεις και εμπειρίες και στη συνέχεια να "ξαναβρεθούνε". Αντίστοιχη στρατηγική ακολουθούν και στις επαγγελματικές τους επιλογές στο εξωτερικό. Οι δυο σύντροφοι με κίνητρο την καλύτερη επαγγελματική προετοιμασία βάζουν σε δεύτερη θέση τη συντροφική τους σχέση προς όφελος των επαγγελματικών και εκπαιδευτικών στόχων:

Ε στην αρχιτεκτονική γνώρισα τον [σύζυγο], εεε και είμαστε μαζί ζευγάρι από το 4ο έτος της σχολής, οπότε είμαστε μαζί δεκαοχτώ χρόνια. Αλλά είχαμε αποφασίσει ότι δεν θέλουμε να κάνουμε τις ίδιες σπουδές, ότι μετά την αρχιτεκτονική εδώ πέρα θα ακολουθήσουμε άλλους δρόμους για να ξανασυναντηθούμε με διαφορετικές εμπειρίες, και νομίζω φαίνεται κάπως και στη δουλειά μας αυτό μετά. Οπότε ο [σύζυγος] έφυγε (...), εγώ έμεινα Ελλάδα, μετά (...) πήγα Αγγλία, και κάπως ας πούμε εκεί πέρα βρεθήκαμε. Στην Ολλανδία αρχίσαμε να δουλεύαμε, και εκεί αποφασίσαμε να πάμε σε διαφορετικά γραφεία πάλι για να συλλέξουμε διαφορετικές εμπειρίες. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Αντίθετα με τις προηγούμενες αφηγήτριες η Φωτεινή, τελειώνοντας τη σχολή δεν θέλει να σπουδάσει άλλο, τελικά όμως μετά από αρκετά χρόνια δουλειάς αποφασίζει να σπουδάσει στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Η Νίκη είναι μια ακόμα αφηγήτρια που ξεκινά

μεταπτυχιακές σπουδές 3 χρόνια μετά την αποφοίτησή της από το Πολυτεχνείο και αφού έχει μεσολαβήσει ένα διάστημα σκληρής δουλειάς σε αρχιτεκτονικό γραφείο. Η απόφαση αυτή δεν σχετίζεται μόνο με την επιθυμία της για περαιτέρω σπουδές αλλά και με τις συνθήκες που βρίσκει στον χώρο εργασίας. Ωστόσο η δουλειά, η οικογένειά της και η σχέση της αποτελούν αποτρεπτικούς παράγοντες για την απόφασή της:

Ήταν μια δύσκολη απόφαση αφενός για αυτό (σ. γιατί δεν θα γύριζα στη δουλειά) και αφετέρου γιατί πρώτη φορά θα έφευγα από την Αθήνα, από την οικογένειά μου. Ήταν όλοι πολύ αρνητικοί σε αυτό και μάλιστα τότε ήταν που γνώρισα και τον [σύζυγο], τα 'χαμε ήταν οι αρχές ακόμη, ήταν μεγάλη απόφαση. Τέλος πάντων έφυγα, στην Αγγλία έχω κάνει μεταπτυχιακά. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Η Νίκη συγκρίνει τις σπουδές στο Πολυτεχνείο με το μεταπτυχιακό στο εξωτερικό. Οι σπουδές της εκεί σε αντίθεση με την Ελλάδα, την προετοίμασαν κυρίως για να γίνει επαγγελματίας, την εκπαίδευσαν δηλαδή να βγάζει με ταχύτητα καλές δουλειές. Η αφήγησή της, έρχεται σε αντίθεση με άλλες που θεωρούν προτέρημα των ελληνικών σχολών τη δυνατότητα "αργής" - εκτεταμένης εκπαίδευσης και αξιολογούν θετικά την ευρύτητα των γνώσεων που δίνουν -ακόμα κι αν δεν χρειάζονται στην αγορά εργασίας. Ωστόσο ο στόχος ενός μεταπτυχιακού είναι πάντα διαφορετικός από των σπουδών:

Ε! Ήταν πολύ καλή εμπειρία. Καταρχήν έβλεπα μια σχολή που δουλεύει τελείως διαφορετικά από το Μετσόβιο. (...) αλλά ήταν φοβερή εμπειρία (...) γιατί σε έβαζε να, ίσως ήταν θέμα γενικά των μεταπτυχιακών, ότι έπρεπε να βγάλεις κάποια λύση ή κάποιο project πολύ γρήγορα. Οπότε μάθαινες να ακολουθείς πολύ συγκεκριμένους κανόνες και εκπαίδευες τον εαυτό σου να βγάζει γρήγορα καλές δουλειές. Ενώ ας πούμε στο πολυτεχνείο δεν το είχαμε αυτό, είχαμε όσο χρόνο θέλαμε, δηλαδή την διπλωματική μπορούσες να την δούλευες χρόνια, την διάλεξη επίσης και όλα αυτά. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Η Ανδρομάχη ξεκινά το μεταπτυχιακό τέσσερα χρόνια μετά το τέλος των προπτυχιακών σπουδών, παράλληλα με τη δουλειά της και αφού έχει παντρευτεί. Κίνητρο αυτής της απόφασης είναι οι επιστημονικοί προβληματισμοί της ήδη από την περίοδο της διπλωματικής και η ανάγκη της να τους διερευνήσει μέσω των περαιτέρω σπουδών.

Εεε και από κει τέλος πάντων (σ. τη διπλωματική) προέκυψαν κάποια ερωτήματα (...) εεε, και μίλησα και στον [καθηγητή], γιατί είχαμε μια επαφή και μου λέει (...) "ξέρεις κάτι; το μεταπτυχιακό θα ήταν πολύ καλό για τους προβληματισμούς που έχεις, σκέψου το μήπως το κάνεις". Και έφτασα να ξεκινήσω μεταπτυχιακό το 2005. Ενώ είχα τελειώσει το 2001. Και το 'κανα για την πάρτη μου, γιατί ήξερα ότι αυτό το μεταπτυχιακό δεν είχε καμιά επαγγελματική, δεν είχε κανένα επαγγελματικό αντίκτυπο. Το 'κανα για την πάρτη μου και ενθουσιάστηκα, μ' άρεσε πάρα πολύ. Φιλοσοφία. Εεε, εντάξει δυσκολεύτηκα πολύ η αλήθεια είναι, γιατί παντρεύτηκα

στο ενδιάμεσο, είχα τη δουλειά, πολλή δουλειά, αλλά ήτανε πολύ, πολύ, πολύ ενδιαφέρον. Πάρα πολύ ενδιαφέρον. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Όταν οι μεταπτυχιακές σπουδές ξεκινούν σε μεγαλύτερη ηλικία, ιδιαίτερα όταν οι αφηγήτριες έχουν ήδη αποκτήσει παιδιά και εργάζονται, οι επαγγελματικές και οικογενειακές υποχρεώσεις συνδυάζονται δύσκολα με τις σπουδές. Κάποιες φορές οι αφηγήτριες αναγκάζονται να αφήσουν τις σπουδές και άλλες κάνουν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να τις τελειώσουν.

Η Ιφιγένεια είναι μια από τις αφηγήτριες που ενώ ξεκίνησε μεταπτυχιακές σπουδές, η εργασιακή και η προσωπική της καθημερινότητα ως εργαζόμενη μητέρα τη δυσκόλεψαν. Η έλλειψη χρόνου, η επιθυμία να έχει χρόνο για τον εαυτό και την οικογένειά της και ο διαφορετικός τρόπος σκέψης που απαιτούσαν σε σχέση με τη δουλειά - η αντίφαση μεταξύ "πρακτικής" και "θεωρίας" - ήταν οι λόγοι που την έκαναν να διακόψει τις σπουδές:

Το μεταπτυχιακό στη σχολή το έκανα. Μου άρεσε πάρα πολύ (...) που ξαναέμπαινα έτσι στο κλίμα της σχολής όσον αφορά στο θεωρητικό, δηλαδή αυτό που μου έλειπε ως πούμε από τη δουλειά. (...) Εκεί ήταν πια τα πράγματα πολύ τεχνοκρατικά, και πολύ ξέρεις... είναι αυτό τα κάνεις όπως τα θέλουν οι πελάτες, δουλεύεις για αυτούς που έχουν λεφτά, τα πράγματα που κάνεις δεν έχουν και πολύ ιδεολογία από πίσω. Δηλαδή συχνά είναι τελείως αντίθετα με όλα αυτά που μπορείς να πιστεύεις και αυτό βέβαια ήταν που όταν έκανα το μεταπτυχιακό ερχόταν σε τεράστια ρήξη. Δηλαδή από τη μία δούλευα και κάναμε κάτι αναπλάσεις τεράστιες με κάτι εμπορικά κέντρα με κάτι τέλος πάντων, ψιλοαπελπισία (...) και από την άλλη ήμουν στη σχολή με όλους τους καθηγητές που συζητάγαμε για διάφορα πράγματα έτσι πολύ ωραία, πολύ.... (...) Είναι ένας τελείως διαφορετικός τρόπος σκέψης, άμα δουλεύεις και κάνεις και αυτό, για μένα ήταν δύο τελείως διαφορετικά πράγματα. Έπρεπε τη μισή μέρα να δουλεύω έτσι και την άλλη μισή να γυρίζω το μυαλό μου και να σκέφτομαι κάπως διαφορετικά.

Τέλος πάντων το κομμάτι της παρακολούθησης στη σχολή του μεταπτυχιακού το έκανα φοβερά σχολαστικά και το ευχαριστήθηκα πάρα πολύ, παρόλο που ήτανε πολύ θεωρητικό, ήταν κάτι που το έκανα με μεγάλη ευχαρίστηση και μου έδωσε και πολλά πράγματα. Το κομμάτι που έπρεπε να κάνω εγώ (σ. τις εργασίες) δεν μπορούσα καθόλου να ανταπεξέλθω, γιατί ήτανε κάτι που δουλεύοντας τις ώρες που δούλευα στο γραφείο, (...) εεε... δεν μπορούσα μετά να γυρίζω και να κάθομαι να διαβάζω ως πούμε βιβλία, έτσι κάποια δυσνόητα. (...) Ε! έκανα απόπειρες τέλος πάντων, είχα ξεκινήσει εργασίες και όλα αυτά, τις οποίες ποτέ δεν τελείωσα. Είχα πει ότι μια μέρα δεν θα πηγαίνω στο γραφείο και θα κάθομαι σπίτι να διαβάζω, το οποίο το έκανα αλλά δεν ήταν αρκετό. Εγώ δηλαδή δεν μπορούσα να το κάνω έτσι.

Και επίσης έχοντας και μια προσωπική ζωή στην οποία εγώ ήθελα να αφιερώσω κάποιο χρόνο δεν μου έβγαине ο χρόνος. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Παρ' όλα αυτά σκέφτεται ότι κάποια στιγμή, κάτω από άλλες συνθήκες και ίσως με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα θα καταφέρει να κάνει μεταπτυχιακό.

Για την Ελένη που η περίοδος πραγματοποίησης των μεταπτυχιακών σπουδών ταυτίζεται με τον χρόνο απόκτησης του παιδιού της, οι δυο καταστάσεις δύσκολα συνδυάζονται. Ο προσωπικός της χρόνος, χρόνος στον οποίο θα έκανε τις μεταπτυχιακές σπουδές είναι αφιερωμένος αποκλειστικά στις ανάγκες του νεογέννητου γιου της:

Νοιώθω ότι δεν έχω προσωπικό χρόνο καθόλου. Δηλαδή για να διαβάσω ας πούμε και ν' ασχοληθώ με τα μεταπτυχιακά και αυτά, έχω δύο ώρες την ημέρα ή μετά τις 11 η ώρα το βράδυ γιατί κοιμάται και 11 το διαβολεμένο τώρα ας πούμε. Δηλαδή είναι οι ώρες που θα κοιμηθεί (παύση), το μεσημέρι ας πούμε, άντε μία ώρα, μία και κάτι ξέρω γω και μετά ας πούμε μετά τις έντεκα. Ε, δε μπορώ ας πούμε μετά τις 11, δηλαδή δεν ξέρω εσύ τι κάνεις. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Για τη Φωτεινή επίσης η ενασχόληση με το μεταπτυχιακό ενώ έχει αποκτήσει ένα παιδί και ετοιμάζεται να γεννήσει το δεύτερο είναι πολύ δύσκολη. Για να συνδυάσει τις σπουδές με τον ρόλο της ως μητέρα και τις επαγγελματικές απαιτήσεις αναγκάζεται να αλλάξει την καθημερινότητά της. Ξενυχτάει, εμπλέκει τη μητέρα της στην προσωπική της ζωή, μετακομίζει τις δύσκολες περιόδους που έχει να παραδώσει εργασίες στο σπίτι των γονιών της και σπουδάζει σε βάρος του λιγοστού της ελεύθερου χρόνου

Η Αλέξια αναφέρεται λακωνικά και ίσως και με μια πίκρα, στο γεγονός ότι δεν έκανε μεταπτυχιακό, συνδέοντας αυτή την πραγματικότητα με τις ανάγκες της ζωής της:

Τελικά δεν έκανα το μεταπτυχιακό που σου είπα. Που, που είχα σκοπό να κάνω. Τέλος πάντων, δεν βγήκε ποτέ. Όλο κάτι γινότανε. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Επιμόρφωση, δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση

Όμως εκτός από τις μεταπτυχιακές σπουδές οι γυναίκες της έρευνας συμμετέχουν και σε προγράμματα επιμόρφωσης και δια βίου κατάρτισης ώστε να μπορούν να αντεπεξέλθουν καλύτερα στις ανάγκες του επαγγέλματος. Μαθαίνουν νέα προγράμματα σχεδίασης, επανεκπαιδεύονται στις νέες τεχνολογίες και στη νέα νομοθεσία, παρακολουθούν προγράμματα επιμόρφωσης για την βιοκλιματική αρχιτεκτονική, τους εναλλακτικούς τρόπους δόμησης και τον σχεδιασμό. Στα προγράμματα αυτά συμμετέχουν κυρίως οι πιο νέες σε ηλικία αφηγήτριες, ενώ ανθούν στις περιόδους έλλειψης εργασίας, όπως για παράδειγμα στα χρόνια της κρίσης.

Εκτός όμως από την συμμετοχή σε επιμορφωτικά προγράμματα, πολλές από τις αφηγήτριες "αυτομορφώνονται", παρακολουθώντας κυρίως διαδικτυακά σεμινάρια και

μαθήματα, συνομιλώντας με άλλους επαγγελματίες και ανταλλάσσοντας επιστημονικές γνώσεις, παρακολουθώντας τοπικά και διεθνή φόρουμ και περιοδικά αρχιτεκτονικής ή συμμετέχοντας σε διαγωνισμούς και εκθέσεις. Κάποιες γυναίκες συνεχίζουν (ή επιχειρούν να συνεχίσουν) την εκπαίδευσή τους μέσα από την ίδια τη δουλειά και τις επαγγελματικές τους εμπειρίες σε γραφεία που θεωρούν ότι θα τους δώσουν νέες γνώσεις.

Η Λουκία επιλέγει το γραφείο που θα δουλέψει στην Αθήνα, θεωρώντας ότι θα είναι ένα "μεγάλο σχολείο". Η Θεοδώρα και ο σύζυγός της αποφασίζουν μετά τις μεταπτυχιακές σπουδές να εργαστούν στο εξωτερικό σε γραφεία μεγάλου κύρους, απ' όπου πήραν πολύ σκληρή πρακτική εκπαίδευση σε αρχιτεκτονικές αρχές και αξίες που αναζητούσαν. Η Θεοδώρα έμαθε πώς να είναι δημιουργική όντας ρεαλίστρια, να επιλύει προβλήματα με βάση τα αντικειμενικά δεδομένα, να παίρνει πρωτοβουλίες και να είναι έτοιμη για αλλαγές μέχρι την τελευταία στιγμή. Κατάφερε επίσης να απαλλαγεί από ένα βάρος που συγκρατούσε τη δημιουργικότητά της μετά τις σπουδές στην Αθήνα, να απελευθερωθεί στη δουλειά της και να αγαπήσει ακόμα περισσότερο το επάγγελμα. Απέκτησε σημαντικές εμπειρίες που διαμόρφωσαν τον αρχιτεκτονικό και επαγγελματικό της χαρακτήρα, τη βοήθησαν να αποκτήσει αυτοπεποίθηση, τη γέμισαν ευχαρίστηση και την ανατροφοδότησαν. Αξιολογεί ακόμα πως η ζωή και η εργασία στο εξωτερικό ήταν σημαντική για την επαγγελματική της εκπαίδευση και πορεία, καθώς από εκεί πήρε σημαντικά ερεθίσματα που στην Αθήνα δεν είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει και τη διαμόρφωσαν ως αρχιτέκτονα:

Στο εξωτερικό είναι ότι... (...) έχει πολλά ερεθίσματα. Δηλαδή επειδή έχεις πάρα πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους γύρω σου, τα ερεθίσματα που παίρνεις, είναι πάρα πολλά. Αυτό είναι κάτι το οποίο εδώ πέρα ας πούμε με τον [σύζυγο] νιώθουμε ότι είμαστε λίγο μες στη φούσκα μας. Και... μερικές φορές αυτό ξέρεις είναι... μπορεί αυτό να 'ναι καλό για την αρχιτεκτονική μας τελικά, γιατί παράγει μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική, αλλά έχεις ανάγκη... από ερεθίσματα. Εκεί στο εξωτερικό σου ερχόντουσαν από παντού. Το οποίο, όταν πας ας πούμε για λίγο καιρό, ξέρεις πρέπει να τα απορροφήσεις σαν σφουγγάρι. Αυτό τελικά κάναμε τώρα που το λέω, αυτό σκέφτομαι. (...) Άλλαξε εντελώς τον τρόπο αντίληψής μας αυτά τα πέντε χρόνια που ήμασταν Ολλανδία. Ήτανε τρομερή, αυτό που είπες, τρομερή ένεση. Τρομερή κλωτσιά, ας πούμε... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Οι φιλικές σχέσεις, οι συνεργασίες και η εργασία σε ένα ιδιαίτερα απαιτητικό περιβάλλον, την εφοδίασαν με την απαραίτητη εργασιακή αυτοπεποίθηση:

Ε, μετά δουλεύαμε με πολύ δύσκολους ανθρώπους (...) και ήτανε πολύ... περίεργες οι συνθήκες ας πούμε. Δηλαδή και σου φωνάζανε και, εεε ήτανε σκληροί πολλές φορές, εεε αλλά όταν ας πούμε το αποτέλεσμα ήταν αυτό που τους ικανοποιούσε, ήτανε πολύ μεγάλη ας πούμε ευχαρίστηση που έπαιρνες. Αλλά το πολύ καλό ήτανε

ότι κρατήσαμε πολλές επαφές με δηλαδή τα παιδιά που, με τους οποίους δουλεύαμε μαζί. Βλέπεις τώρα ότι έχουνε πάρει ένα πολύ ενδιαφέρον δρόμο, κατεύθυνση ο καθένας, οπότε αυτό κάπως με βοηθάει και σαν γραφείο, δηλαδή... (...) Κρατάμε επαφές και ξέρεις μας καλούνε για..., εεε τυχαίνει να κάνουμε εκθέσεις καμιά φορά μαζί... (...) και είναι σαν να μην έχει αλλάξει και τίποτα. Οπότε βοηθάει πάρα πολύ το γεγονός ότι έχουμε δουλέψει σε τέτοιο κύκλο... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Αναζητώντας το κοινό στοιχείο που διατρέχει τις αφηγήσεις που αναφέρονται στις σπουδές, μπορούμε να επισημάνουμε το βαθύ ενδιαφέρον των αφηγητριών για ευκαιρίες ουσιαστικής και συνεχούς εκπαίδευσης, σε ποικίλα εκπαιδευτικά πλαίσια και πάντοτε σε αλληλεπίδραση με την επαγγελματική και καθημερινή ζωή. Η διαδρομή των αφηγητριών μέσα στις σχολές καθορίζεται από πολλούς παράγοντες κάποιες φορές και τυχαίους. Σχέσεις, καθηγητές, μαθήματα, προσωπική και κοινωνική ζωή, επαγγελματικές εμπειρίες, διαφοροποιούν πλήρως την πορεία κάθε αφηγήτριας και την ολοκλήρωσή της. Το τέλος των σπουδών ορίζει το πέρασμα σε μια άλλη περίοδο ζωής, στην οποία οι αφηγήτριες προσανατολίζονται κυρίως στις επαγγελματικές εμπειρίες.

5. ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Οι αφηγήτριες εργάζονται σε μια μεγάλη ποικιλία θέσεων, σχέσεων εργασίας και σε διαφοροποιημένα αντικείμενα. Οι επιλογές αυτές σχετίζονται με ποικίλους παράγοντες όπως η προσφορά εργασίας, οι επιθυμίες τους ως προς το αντικείμενο, αλλά και οι συνθήκες της ζωής τους, που άλλοτε τους επιτρέπουν και άλλοτε όχι, να εργαστούν σε συγκεκριμένες θέσεις. Η επαγγελματική πορεία των αφηγητριών εξαρτάται επίσης από τις αξίες και τις αντιλήψεις τους σχετικά με το επάγγελμα και τη ζωή γενικότερα.

Στην επαγγελματική τους πορεία συνάπτουν σχέσεις επαγγελματικές, και κάποτε προσωπικές, με συνεργάτες μηχανικούς, πελάτες και εργαζόμενους στον κλάδο της οικοδομής, που σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται από τα έμφυλα χαρακτηριστικά και επηρεάζονται από τις ευρύτερες αντιλήψεις και πεποιθήσεις για τα φύλα, τους ρόλους και τους περιορισμούς τους.

Τα θέματα αυτά αποτελούν το αντικείμενο του 5ου κεφαλαίου.

5.1. Η υπαλληλική εργασία: οιονεί μισθωτές, μισθωτές και δουλειά "μαύρα"

Έψαξα να βρω δουλειά. Βρήκα μέσω μίας γνωστής εεε που είχε ακούσει, τέλος πάντων ήξερε κάποιαν. Κάπως έτσι. (...) Ήτανε δύο γυναίκες, που συστεγαζόντουσαν και συν-μοιραζόντουσαν και τους υπαλλήλους. Πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση (γελάκι) εεε αυτό. (...) Ήμασταν τρεις κοπέλες που δουλεύαμε, ήτανε μόνο γυναίκες εκεί πέρα, όποια είχε ανάγκη κάποιον τον έπαιρνε και οπότε εκείνη τον πλήρωνε. Πάντα ήτανε με... μπλοκάκι, ωρομίσθιος. Εεε και κάναμε... αυτοί κάνανε, κατοικίες κυρίως κάνανε. Εεε σχεδιάζαμε βασικά. Ε! κάναμε τα σχέδια της άδειας...

Μετά άλλαξα, μμμ γιατί από την αρχή όταν είχα γυρίσει (σ. από τις σπουδές), ήθελα να πάω να δουλέψω σ' αυτήν τη συγκεκριμένη αρχιτέκτονα, και εκείνη τότε δεν χρειαζότανε (...). Και όταν... μου είπε ότι χρειάζεται κάποιον, (...) τελικά πήγα εκεί. Μου φάνηκε ότι θα 'ταν καλύτερα. Και... δούλεψα εκεί πέρα, ένα με δύο χρόνια, και κάναμε πάλι... κυρίως κατοικίες και εκεί. Γενικά ήμουνα μόνη μου μαζί μ' εκείνην. Ήμαστε... κι άλλη μια... κοπέλα που ήτανε... πιο πολύ γραμματειακά... Οπότε... είχα πολύ καλή, πολύ περισσότερη ας πούμε πρωτοβουλία και... κάπως συμμετείχα και είχαμε κάνει, κανά δύο διαγωνισμούς μαζί. Εεε είχε πιο πολύ ενδιαφέρον. (...) Εεε αλλά η αλήθεια είναι ότι όταν τελικά πήγα, την πέτυχα σε μία φάση που δεν είχε κι αυτή... και πολλές δουλειές. Ήταν κάπως πεσμένα τα πράγματα. Θα ήταν τώρα γύρω στο... 2001. (...) Βαρέθηκα κάποια στιγμή, γιατί... αυτό το πράγμα που ήμασταν, τόσο λίγοι άνθρωποι στο γραφείο κατάντησε πολύ κουραστικό και βαρετό. Και δεν ήμουνα και τόσο ευχαριστημένη και με τις αποδοχές. Και τελικά έφυγα.

Και πήγα στο τελευταίο γραφείο που δούλεψα που... και εκεί ήτανε με μπλοκάκι. (...) Εεε και 'κει ήμασταν, ήταν ωραίο, πολύ ωραίο το κλίμα. Ήμασταν πολλά παιδιά. Γενικά ήτανε πάρα πολύ χαλαρό το ωράριο... (...) Ο καθένας πήγαινε ό,τι ώρα ήθελε, γενικά υπήρχε ένα κλίμα πολύ, πολύ χαλαρό. Εεε και κάπως, και πώς μοιράζαμε τη δουλειά... μεταξύ μας, δηλαδή ήτανε... ένα πολύ ωραίο... διάστημα αυτό. Ειδικά στις αρχές δηλαδή, που υπήρχε, υπήρχαν και δουλειές και πολύ καλό κλίμα, ήταν όλα πολύ ωραία. Δούλεψα εκεί... μέχρι το 2007. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η υπαλληλική σχέση εργασίας είναι μια από τις βασικές στις οποίες αναφέρονται οι αφηγήτριες και αφορά κυρίως τα πρώτα χρόνια της καριέρας τους, αλλά όχι μόνο. Περιλαμβάνει μια ποικιλία διαφορετικών μορφών όπως οιονεί μισθωτή εργασία με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών (ΔΠΥ), άτυπη υπαλληλική εργασία, υπαλληλική σχέση με σύμβαση έργου και, εξαιρετικά σπάνια, μισθωτή εργασία αορίστου χρόνου με μηνιαίο μισθό. Σε πολλές περιπτώσεις οι αφηγήτριες απασχολούνται μετά από προφορική συμφωνία με τον εργοδότη, κάποιες φορές απασχολούνται με ατομική σύμβαση εργασίας και, σπάνια, με τους όρους μιας συλλογικής σύμβασης εργασίας.

Οι αναφορές σε θέσεις εργασίας με συνθήκες (μισθό, ωράρια, υπερωρίες κλπ) προκαθορισμένες με σύμβαση είναι ελάχιστες:

Στην πρώτη-πρώτη δουλειά (...) με απασχολούσανε καθαρά οχτάωρο, και δεν ήταν κάτι που μου επέβαλαν αλλά ήταν το σύστημα της εταιρίας, δηλαδή παρακολουθούσε κάποιος τους ανθρώπους να μπαίνουνε στις 9 ας πούμε και στις 5 να κλείνουν τα πάντα και να φεύγουν όλοι. Τα ωράριά μου δηλαδή ήταν καθαρά οχταώρου τότε εκτός από τις μια-δύο φορές που υπήρξε ανάγκη. (...) Εκεί πληρωνόμουνα με κάποιο προκαθορισμένο μισθό, είχα κάνει σύμβαση, απόλυτα νόμιμος μισθός, δηλαδή μέσα στα νόμιμα πλαίσια και κάτι παραπάνω αν θυμάμαι καλά, δεν περιλάμβανε όμως καθόλου υπερωρίες, ήταν όλα νόμιμα και καθαρά και πολύ οργανωμένα. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Και στη δεύτερη δουλειά της Λουκίας, ο μισθός ήταν πάλι καθορισμένος με σύμβαση, όχι όμως οι ώρες εργασίας, καθώς η δουλειά απαιτούσε υπερωρίες. Στόχος της την περίοδο αυτή -στα πρώτα επαγγελματικά βήματα- ήταν να αποκτήσει όσο το δυνατόν περισσότερες επαγγελματικές εμπειρίες. Καθώς δεν είχε δεσμεύσεις ως προς τα ωράρια εργασίας δούλευε εντατικά σε μια ή δυο δουλειές καθημερινά.

Στην Τασούλα προκαλεί έκπληξη, η πρόταση πληρωμής με μηνιαίο μισθό - με ΔΠΥ. Οστόσο αυτός δεν περιλαμβάνει ούτε τις ασφαλιστικές εισφορές ούτε τον φόρο:

Είχα στο μυαλό μου αυτό, το ότι εμείς πληρωνόμαστε με την ώρα και μου είχε κάνει φοβερή εντύπωση το γεγονός ότι είχα πάει και είχα ζητήσει νομίζω 12€ την ώρα, που μου φαινόταν πολύ εμένα τότε και μου είχε πει αυτός (...): "τι είναι αυτά τα με την ώρα, σε παρακαλώ πες μου πόσο βγαίνει το μήνα". Και το 'χα υπολογίσει γιατί μου φαινόταν εξωφρενικό, γιατί κανένας δεν πληρωνότανε με τον μήνα από τους γνωστούς μου, του είχα πει νομίζω ότι βγαίνει 1550 € τον μήνα, και μου είπε "ωραία 1600 δηλαδή, τότε αρχίζεις ξέρω εγώ" και ήτανε μια πολύ καλή συνθήκη για το γεγονός ότι θα πληρωνόμουνα με τον μήνα, θα είχα δώρα, δηλαδή θα έπαιρνα 14 μισθούς μέσα στον χρόνο. (...) Την ασφάλεια πάλι εγώ την πλήρωνα, (...), απλά τότε δεν φορολογούμασταν, οπότε δεν ήτανε πάρα πολύ, (...) μένανε 1300, που δεν ήτανε και λίγα. Με τα δεδομένα τα τωρινά δεν ήτανε καθόλου λίγα

(γέλια). (...) Επίσης μου έκανε πολύ γρήγορα, δηλαδή μέσα στην πρώτη χρονιά μου είχε κάνει και αύξηση, δηλαδή... και έπαιρνα 1900 € στο μπλοκάκι, το μήνα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Όμως οι πρακτικές που προαναφέρθηκαν φαίνεται να είναι περιθωριακές. Αντίθετα οι αφηγήτριες εργάζονται συνήθως ως οιονεί μισθωτές, δηλαδή με ΔΠΥ ("μπλοκάκι"), με ή χωρίς επαγγελματικό συμβόλαιο και αμείβονται με ωρομίσθιο ή εξαιρετικά σπάνια κατ' αποκοπή (συμφωνία για συγκεκριμένο έργο). Όπως λέει η Ανδρομάχη το σύνηθες είναι:

Με μπλοκάκι. Σύμβαση δεν είχε κανείς. Μπλοκάκι. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η μισθωτή εργασία με μπλοκάκι, αν και είναι κυρίαρχη στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα, συχνά συγχέεται στην αντίληψη των αφηγητριών με την αυτοαπασχόληση:

Ε! με το που τελείωσα, άρχισα να δουλεύω αμέσως, σε έναν αρχιτέκτονα παύλα καθηγητή μας. (...) Ξεκίνησα αμέσως ελεύθερο επάγγελμα. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Εργάζονται με ΔΠΥ, τόσο οι πιο νεαρές ηλικίας αφηγήτριες, όσο και οι γυναίκες με παιδιά, κυρίως για την ευελιξία ωραρίων που προσφέρει και γιατί αξιολογούν ότι αυτή η σχέση εργασίας είναι λιγότερο απαιτητική από την αυτοαπασχόληση. Η "προετοιμασία" για το ελεύθερο επάγγελμα, η έλλειψη οικονομικών πόρων και ο φόβος των αφηγητριών ότι δεν θα τα καταφέρουν να εργαστούν ως αυτοαπασχολούμενες, αποτελούν άλλους λόγους που τις στρέφουν στην οιονεί μισθωτή απασχόληση.

Όμως ο κυριότερος λόγος που οι αφηγήτριες εργάζονται με ΔΠΥ είναι η ίδια η αγορά εργασίας, η οποία συνίσταται, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, από πολλές μικρές επιχειρήσεις, για τις οποίες είναι πιο συμφέρον να προσλαμβάνουν εργαζόμενες/ους με μπλοκάκι, παρά μισθωτές/ούς. Έτσι οι αφηγήτριες δύσκολα διαπραγματεύονται τους όρους εργασίας που έρχονται προδιαγεγραμμένοι από μια άτυπη επικρατούσα κανονικότητα στο επάγγελμα, όπου το ΔΠΥ αποτελεί τον κυρίαρχο τύπο προσφερόμενης εργασίας.

Αφηγήτριες που εργάζονται άτυπα πριν τη λήψη του διπλώματος, συχνά συνεχίζουν να δουλεύουν στα ίδια γραφεία, μετά:

Εμένα με περιμέναν στην δουλειά πώς και πώς, να δουλεύω φουλ ως πούμε. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η δυσκολία επιχειρηματικότητας είναι ένας λόγος που στρέφει τις αφηγήτριες στην μισθωτή εργασία. Γυναίκες με πενιχρούς οικονομικούς πόρους ώστε να ξεκινήσουν δική τους δουλειά, αφηγήτριες χωρίς ευρύ κοινωνικό κύκλο ώστε να τροφοδοτήσει γραφείο, όπως και όσες αξιολογούν ότι ως αυτοαπασχολούμενες θα είχαν εκτεταμένες ευθύνες, ασύμβατες με τους άλλους ρόλους της ζωής τους, επιλέγουν να εργαστούν ως μισθωτές. Η επιλογή τότε αποτελεί συνέπεια του "αποκλεισμού" από την επιθυμητή αυτοαπασχόληση:

Ενδεχομένως μια δική μου δουλειά να είναι ίσως πιο πειστική, (...) θα είχα ενδεχομένως περισσότερο άγχος απ' ό,τι έχω στο γραφείο (σ. ως υπάλληλος). Στο γραφείο δηλαδή κάποιες δουλειές που κάνω είναι τελείως ξένοιαστες, δηλαδή δεν έχω καμία έννοια. Εντάξει αν ήτανε δική μου δουλειά θα το είχα πιο πολύ. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Πολύ συχνά η οιονεί μισθωτή εργασία αποτελεί ένα βήμα προς την αυτοαπασχόληση. Η Σοφία, εργάστηκε σε γραφεία περιμένοντας να τελειώσουν οι φίλες της τις σπουδές για να ανοίξουν το δικό τους γραφείο. Επιλέγει να εργαστεί σε μικρά γραφεία για να έχει ευελιξία στα ωράρια αλλά και στα διαστήματα δουλειάς και γιατί αξιολογεί ότι εκεί θα αποκτήσει μεγαλύτερη εμπειρία και θα αναλάβει αντικείμενα που την ικανοποιούν:

Εγώ θυμάμαι τότε ότι μου μπήκε σαν ερώτημα αν θα πήγαινα κατευθείαν σε μια μεγάλη εταιρία και θα δούλευα κανονικά (...) ή αν θα προσπαθούσα το να δουλέψω μόνη μου. Εγώ στο σκεπτικό ότι θα προσπαθούσα να δουλέψω μόνη μου, με αυτό στον αέρα, είπα εντάξει θα πιάσω μια δουλειά σε κάτι μικρό συνοικιακό. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Ωστόσο οι συνθήκες εργασίας και το αντικείμενο της δουλειάς της δημιουργούν μεγάλη δυσφορία και με ανακούφιση φεύγει μόλις έρχονται οι φίλες της για να ανοίξουν το δικό τους γραφείο:

Βαριόμουνα πάρα πολύ, ξύπναγα κάθε πρωί και είχα πονοκέφαλο. Δηλαδή πήγαινα με πονοκέφαλο και με το που έφτανα έπινα ντεπόν, δεν ήθελα καθόλου να το κάνω γιατί έκανε και άσχημα πολύ κτίρια. Έπρεπε να δουλεύω και στον υπολογιστή, ήτανε... ήταν πολύ ανόητο λοιπόν το όλο κλίμα εκεί πέρα και μετά... (...) ήρθαν τα κορίτσια και ανοίξαμε το γραφείο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Ακόμα κι όταν άνοιξε το γραφείο της όμως, τα εισοδήματα από αυτό δεν μπορούσαν να καλύψουν τις οικονομικές ανάγκες της και έτσι η Σοφία ξεκίνησε πάλι να εργάζεται ως οιονεί μισθωτή για τα επόμενα τέσσερα χρόνια. Η παράλληλη δραστηριότητα αυξάνει τα εισοδήματα, διευρύνει την πελατεία της ως αυτοαπασχολούμενη (καθώς ο εργοδότης της της προωθεί πελάτες) και αυξάνει την επαγγελματική ικανοποίηση, μέσω της ενασχόλησης με ενδιαφέροντα αντικείμενα. Έτσι συχνά η μισθωτή εργασία γίνεται παράλληλα με την αυτοαπασχόληση, κυρίως στα πρώτα βήματα.

Δεν βγαίναμε όμως οικονομικά και κάπως έτσι (...) ξεκίνησα να δουλεύω εγώ και ωρομίσθια σε ένανε... που ήταν φίλος φίλου. (...) Δούλεψα και εγώ και η άλλη μία από τις κοπέλες που ήμασταν στην τετράδα, ανά διαστήματα. Πηγαίναμε δηλαδή, όποτε αυτός είχε ένα μεγάλο έργο και μας χρειάζονταν, ή παίρναμε και δουλειά κατ' αποκοπή. Στο σπίτι δηλαδή. Εεε εκεί η δουλειά ήταν κανονική. AutoCAD ουσιαστικά, τίποτα άλλο. (...) Εεε και σ' αυτόν εκεί κάναμε διάφορα έργα, ήταν

πάντα δημόσια (...) και ήταν αρκετή εμπειρία στο επίπεδο της κατασκευής. Πολύ ωραίες εργασιακές συνθήκες, πολύ ωραίες! Δεδομένων των συνθηκών και με δεδομένο ότι εγώ επέλεγα ή έτσι ένιωθα τουλάχιστον... λίγο να δουλεύω χαλαρά. Δηλαδή, απ' τη μία ήταν μαύρα, μαύρα εντελώς δηλαδή... εεε αλλά συμπαθητικά λεφτά, απ' την άλλη ήταν αυτό ότι το 'παιρνα εγώ σπίτι και έκανα όση ώρα ήθελα και του 'λεγα ώρες και πληρωνόμουνα με την ώρα. 'Η όταν πήγαινα εκεί, πήγαινα ό,τι ώρα ήθελα και έφευγα ό,τι ώρα ήθελα. Μας μαγείρευε κιόλας, ήταν μια πολύ ωραία συνθήκη. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Οι χαλαρές εργοδοτικές σχέσεις, το καλό κλίμα, είναι λόγοι επιλογής της μισθωτής εργασίας σε μικρά γραφεία. Η ευελιξία στα ωράρια είναι όμως ο κυριότερος λόγος επιλογής της από τις αφηγήτριες, είτε γιατί θέλουν να δουλεύουν πολύ, είτε γιατί θέλουν να δουλεύουν λιγότερο και πιο ευέλικτα:

'Εβγαζα κάποια χρήματα που μου ήτανε αρκετά, είχα την ελευθερία να πηγαίνω και ό,τι ώρα θέλω... (...) αρκεί... το ζητούμενο ήταν να βγαίνει η δουλειά, ήταν πολύ χαλαρές οι σχέσεις κι αυτό ήταν πολύ καλό, πολύ φιλικές, πώς να σου πω όλο το... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Άλλες φορές οι αφηγήτριες επιδιώκουν πολύωρη και εντατική εργασία με στόχο να χτίσουν την καριέρα τους, να αποκτήσουν πολλές και διαφορετικές εμπειρίες και να εδραιωθούν στο επάγγελμα.

Τότε οι βλέψεις μου ήτανε στο να εδραιωθώ επαγγελματικά και τίποτα άλλο. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Από την αντίθετη πλευρά γυναίκες με παιδιά, "επιλέγουν" να εργάζονται ως ωρομίσθιες οιονεί μισθωτές, λόγω της ευελιξίας στα ωράρια, απαραίτητη συνθήκη για το μεγάλωμα των παιδιών και για μια σχετική ισορροπία επαγγελματικής / προσωπικής ζωής.

Επειδή η συγκεκριμένη δουλειά μου δίνει τη δυνατότητα αυτή της ευελιξίας επηρεάζει την προσωπική μου ζωή. Και επειδή θέλω να έχω προσωπική ζωή είτε αυτή είναι με παιδιά είτε ήταν πριν με τον [σύζυγο], ναι θεωρώ ότι δεν είναι τυχαίο ας πούμε. Αλλά θεωρώ ότι είναι κάτι που το επεδίωκα και εγώ, γιατί στην ίδια δουλειά που είμαι εγώ υπάρχουν άνθρωποι που δεν λειτουργούν καθόλου έτσι. Εγώ και όταν πήγα που ήμουνα μόνη μου (...) δεν ήθελα ποτέ να δουλεύω άπειρες ώρες. 'Ηθελα κάποια στιγμή να τελειώνει η δουλειά (...). Αυτή η δουλειά μου δίνει αυτή τη δυνατότητα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Όμως η ευελιξία δεν είναι πάντα δεδομένη, αλλά συνήθως αποτελεί κατάκτηση της εργαζόμενης που επιτυγχάνεται μετά από πολλά χρόνια εργασίας και απόδειξης της αξίας:

Εντάξει, επειδή τώρα έχουνα περάσει χρόνια και τώρα έχω και 'γω πολύ μεγάλη άνεση, τώρα λειτουργώ αυτοβούλως. Πάω όποτε θέλω, φεύγω όποτε θέλω, λείπω όσο θέλω, δηλαδή αν κάποια στιγμή θέλω να λείψω λέω ότι "εγώ θα λείπω τότε". Πλέον έχω αποκτήσει αυτή την άνεση και εντάξει πλέον επειδή έχω και δυο παιδιά, έχω λίγο το απυρόβλητο, δεν μου λέει κανείς τίποτα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Από την άλλη πλευρά όμως η ευελιξία στα ωράρια οδηγεί συχνά στην ημιαπασχόληση τις αφηγήτριες που βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία ή μόλις έχουν γεννήσει, έχουν μικρά παιδιά ή έχουν στην ευθύνη τους τη φροντίδα των γονιών τους ή των συζύγων τους. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα συχνό στα χρόνια της κρίσης, όπου η προσφορά αντικειμένων εργασίας μειώνεται και ταυτόχρονα η έλλειψη οικονομικών πόρων κάνει πιο δύσκολη την αναζήτηση επαγγελματιών βοηθών που θα επέτρεπαν στην αρχιτέκτονα να ασκήσει το επάγγελμα.

Η ευελιξία σημαίνει λίγες ή πολλές ώρες δουλειάς, που όμως συχνά δεν καθορίζονται μόνο από τις επιθυμίες των αφηγητριών αλλά και από τις απαιτήσεις των εργοδοτών. Απαιτήσεις που επιβάλλονται με ήπιους τρόπους, μέσω κυρίως της καλλιέργειας αισθήματος χρέους και ευθύνης στις αφηγήτριες, και ενισχύονται μέσω της παροχής καλού περιβάλλοντος εργασίας και ενδιαφερόντων αντικειμένων.

Τα ωράρια, ήτανε πολύ άστατα. Δηλαδή υπήρχε κάπως προκαθορισμένος χρόνος άφιξης στις 9 η ώρα και από κει και πέρα, ενώ αρχικά η συμφωνία ήταν άτυπα 5, (...) δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Δηλαδή το να φύγει κάποιος 5 ήταν η φωτεινή εξαίρεση, δεν υπήρχε (...) αυτή η πιθανότητα, έπρεπε να υπάρχει λόγος για να φύγει κάποιος. Και αυτό δεν μας το επέβαλε το γραφείο, μας το επέβαλε, αλλά πολύ έξυπνα, δηλαδή το νιώθαμε ως δική μας υποχρέωση να τελειώσει η δουλειά και να φύγουμε.

Και μετά επειδή ήταν η σχέση τέτοια, (...) που ήταν και φιλική μέσα στο γραφείο, δεν υπήρχε διάθεση "δουλεύουμε, τελειώνουμε, φεύγουμε", (...) οπότε ο καθένας έμενε και παραπάνω εκεί. (...) Μια νορμάλ ώρα ήταν να φύγουμε 7, πολύ νορμάλ ώρα, την οποία καν δεν τη συζητούσαμε για υπερωρία, αλλά ήταν πάρα πολύ συνηθισμένο να φεύγουμε και 8 και 9 και 10. Εεε έτυχε κάμποσες φορές να μείνουμε εκεί το βράδυ, σε παραδόσεις διαγωνισμών κυρίως, που υπήρχε χρονικός περιορισμός, που έπρεπε κάτι να παραδοθεί ή και σε άλλα που έπρεπε να καταθέσουμε μελέτες στην πολεοδομία, θυμάμαι ότι περάσαμε ολόκληρο το βράδυ εκεί. Όλη η ομάδα και μετά βέβαια ήταν στη φιλοτιμία του καθενός. Δηλαδή εγώ θυμάμαι ότι Σαββατοκύριακα που δεν είχα πρόταση για κάτι καλύτερο ήθελα να πάω να δουλέψω. Το θεωρούσα υποχρέωση, μου άρεσε και αυτό που έκανα πάρα πολύ, μου άρεσε το εργασιακό κλίμα, και μόνη μου να ήμουν μου άρεσε ο χώρος,

δεν είχα δηλαδή ιδιαίτερη αντίρρηση σε αυτό. Εξ άλλου δεν κράτησε και πάρα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα ώστε να προλάβω να κουραστώ - πάρα πολύ. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Λουκία εδώ, όπως και άλλες αφηγήτριες, αποτελούν παράδειγμα "φιλοδοξίας για βέλτιστη απόδοση", δηλαδή της τάσης που παρατηρείται σε εξειδικευμένες γυναίκες υπαλλήλους χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις να ανταποκρίνονται στις υψηλές απαιτήσεις των γραφείων λειτουργώντας σαν "επιχειρηματίες-εργαζόμενες" (Νίκελ 2010).

Όμως ακόμα και οι αφηγήτριες που επιθυμούν να εργαστούν εντατικά, ενώ στην αρχή η πολύωρη εργασία τις ικανοποιεί, στην πορεία τις κουράζει και τις προβληματίζει. Η κούραση γίνεται ακόμα μεγαλύτερη, μετά το απόλυτο δόσιμο του πρώτου καιρού, καθώς μεγαλώνουν ή συνειδητοποιούν ότι πέρα από την εργασία θέλουν να ασχοληθούν και με άλλα στη ζωή τους, όπως να είναι με τον σύντροφο, να ταξιδέψουν, να κάνουν παιδιά, να έχουν ελεύθερο προσωπικό χρόνο κ.ά. Η Λουκία αφηγείται:

Δουλεύοντας κάποιος μέχρι τις 8 κάθε μέρα το απόγευμα και επιστρέφοντας σπίτι μετά τις 8:30, εεε μοιραία ξεκινάνε κάποιες στιγμές και κάποια προβλήματα. Εεε έχοντας δουλέψει και Σαββατοκύριακα τις περισσότερες φορές αυτό βέβαια επιβάρυνε την προσωπική ζωή, τις προσωπικές μου σχέσεις. Ευτυχώς είχα την τύχη όμως οι προσωπικές μου σχέσεις να είναι μέσα από τον εργασιακό χώρο (...), οπότε αυτό ήταν το τυχερό της υπόθεσης, ότι μπορούσα να δουλεύω και να περνάω καλά ταυτόχρονα. Εεε με τον μέλλοντα άντρα μου μόνο αν υπήρχε κάποιο θέμα ότι δεν υπήρχε ο χρόνος που εμείς θα θέλουμε να είμαστε μαζί, να περνάμε τα Σαββατοκύριακά μας. Δηλαδή τα μόνα προβλήματα δημιουργήθηκαν γύρω από αυτή τη σχέση. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Στο πρώτο απόσπασμα της παραπάνω αφήγησης η Λουκία νιώθει ικανοποίηση που μπορεί να δουλέψει πολλές ώρες και να συνδυάσει τη δουλειά της με τις φιλικές σχέσεις, αντίθετα στο δεύτερο απόσπασμα την προβληματίζει η έλλειψη χρόνου. Η αντίφαση αυτή είναι ενδεικτική για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ταυτότητά της και τη ζωή της. Στην πρώτη φάση που είναι σχεδόν αποκλειστικά εργαζόμενη - αρχιτέκτονας, ο χρόνος αφιερώνεται ολοκληρωτικά στη δουλειά. Αντίθετα όταν αποκτά και τις ταυτότητες της συντρόφου και μεταγενέστερα της μητέρας νοιώθει ότι πρέπει να βρει χρόνο και γι' αυτές στη ζωή της. Τότε πια η "ευελιξία" στα ωράρια εργασίας αρχίζει να την προβληματίζει.

Η Νίκη στην αφήγησή της περιγράφει και άλλα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες ως οιονεί μισθωτές: τις μειωμένες αμοιβές, τα υπερεντατικά ωράρια εργασίας στις περιόδους αιχμής και την έλλειψη αντικειμένου με τη λήξη τους, τον ανταγωνισμό με τους συναδέλφους και την έλλειψη υποστηρικτικού περιβάλλοντος. Έτσι πολλές

αφηγήτριες, παρά το ότι ξεκινούν ενθουσιασμένες με την "ευκαιρία" να δουλέψουν σε καλά γραφεία, στην πορεία συνειδητοποιούν τη σκληρότητα του πεδίου στο οποίο έχουν παραδοθεί αμαχητί, χωρίς στοιχειώδη εργασιακή διαπραγμάτευση:

Ήμουν πολύ ευχαριστημένη από την εμπειρία που πήρα από το γραφείο και από αυτόν τον αρχιτέκτονα (...). Αλλά ήταν πολύ... αισθάνθηκα τρομερή σκληρότητα από το ελεύθερο επάγγελμα. Δηλαδή η σχέση που είχαμε στην σχολή που πίστευα όταν τελειώσουμε, αυτή η συναδελφικότητα, όλο αυτό το πνεύμα της σχολής, δεν είχε καμία σχέση με το ελεύθερο επάγγελμα. (...) Δουλεύαμε απίστευτα πολλές ώρες, ε και οι απολαβές φυσικά οι χρηματικές δεν ήταν αντίστοιχες. Και εγώ ήμουν τόσο στην αρχή, δηλαδή για να σου δώσω να καταλάβεις... όταν προσλήφθηκα στο γραφείο δεν ρώτησα καν τι μισθό θα παίρνω. Δεν με ενδιέφερε ας πούμε, με ενδιέφερε ν' αρχίσω να δουλεύω, ν' ασχοληθώ με το αντικείμενο... Πολύ κακό βέβαια αυτό γιατί δεν διεκδίκησα ποτέ τα αντίστοιχα οικονομικά που θα έπρεπε να διεκδικήσω. (...) Ε και σε αυτό το γραφείο λοιπόν έζησα 3 χρόνια. Κάναμε πολύ ενδιαφέρουσες δουλειές (...) δηλαδή είχε μια μεγάλη γκάμα έργων, εεε ήταν πολύ δημιουργικά, αλλά τρομερά κουραστικά, τρομερά χωρίς καθόλου προσωπική ζωή, καθόλου. Δηλαδή δουλεύαμε καθημερινά 9 με 7, 9 με 6 ήταν το στάνταρ θα δουλεύαμε, από κει και πέρα τις περισσότερες μέρες μέχρι τις 8, μέχρι τις 9, υπήρχαν περιόδοι που δουλεύαμε και Σαββατοκύριακα, αν ήταν να παραδώσουμε μελέτες, εντάξει ήταν τρομερά εξαντλητικό. (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η επισφάλεια της συγκεκριμένης θέσης είναι ένα ακόμα πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Νίκη καθώς όπως λέει ήταν "αναλώσιμη":

Υπήρχαν πολλές δουλειές τότε και υπήρχαν στη σειρά πολλοί που περίμεναν να μούνε να δουλέψουν. (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Αντίστοιχα προβλήματα, ίσως πιο έντονα, συναντά και αφού επιστρέφει από τις μεταπτυχιακές σπουδές και αρχίζει να εργάζεται ως οιονεί μισθωτή στην Κρήτη. Η αφήγησή της παρουσιάζει την εντυπωσιακή επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών σε μια μεγάλη επαρχιακή πόλη πλέον, όπου η ανεργία οξύνει δραματικά τα προβλήματα:

Εεε εκεί ήταν πολύ χειρότερα τα πράγματα όσον αφορά το ελεύθερο επάγγελμα³¹. (...) Εεε σε όσους πήγα να ζητήσω δουλειά, να δουλέψω σε γραφεία δίναν πάρα πολύ λίγα χρήματα και οι περισσότεροι δεν ζητάγανε κι άτομα. Δηλαδή σε σχέση με την Αθήνα που αν ήθελα έβρισκα, μιλάμε μέχρι το 2000 όπου και να πήγαινα μια δουλειά θα την έβρισκα, εκεί δεν γινόταν να το κάνω αυτό. (...) Ξεκίνησα κάτι

---

31 Η Νίκη, όπως και άλλες αφηγήτριες, αποκαλεί συστηματικά τη μισθωτή εργασία ελεύθερο επάγγελμα. Οι λόγοι ερμηνεύονται στη συνέχεια.

συνεργασίες με γραφεία. Πολύ λίγα λεφτά όμως, δηλαδή για να φανταστείς τότε μου δίνανε μεικτά 760 ευρώ, μεικτά, δηλαδή τρελό και πάλι δούλευα τρελά ωράρια. Διότι δούλευα σε ένα συγκεκριμένο γραφείο με αυτά τα χρήματα και στις κενές ώρες έπαιρνα δουλειές από άλλους, που θέλανε ας το πούμε φασόν δουλειά. Εεε και το τρελό, μάλλον εντάξει δεν είναι τρελό, απλά εκεί τα γραφεία δουλεύανε πρωί – απόγευμα με διάλειμμα το μεσημέρι. Ήμασταν σαν κατάσταση (γελάει), σαν το Honda's ας πούμε έτσι δουλεύαμε (γέλιο) 9 με 2 και 5 με 8 κάπως έτσι. Ε! Εντάξει αυτό το έκανα για 2 χρόνια περίπου, δεν ήμουνα δηλαδή ευχαριστημένη οικονομικά καθόλου. (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Όλες αυτές οι αρνητικές εμπειρίες την κάνουν να μην αναζητήσει πάλι δουλειά ως οιονεί μισθωτή όταν ξαναλλάζει τόπο κατοικίας και ακολουθεί τον σύζυγό της στη Λέσβο:

Ε τότε εκεί πήγα να ξεκινήσω αλλά δεν ήξερα κανέναν, δεν τόλμησα, δεν σκέφτηκα να πάω σε κάποιο τοπικό γραφείο γιατί είχα φάει την κρυάδα της Κρήτης και σκεφτόμουνα ότι δεν θα μετρήσει καθόλου η εμπειρία μου, δεν πρόκειται να μου δίνουν καθόλου χρήματα αρκετά, δηλαδή δεν ήθελα να ξαναπεράσω αυτή την φάση. Δηλαδή θέλω να πω, θα μου ήταν πολύ ταπεινωτικό να το ξανακάνω. Και μάλιστα, πήγα στην αρχή έτσι να κάνω μια βόλτα από το ΤΕΕ της Μυτιλήνης και όλοι με κοίταζαν "ποια είναι τώρα αυτή η καινούργια εδώ πέρα που θα μας πάρει τις δουλειές". Δεν είχα δηλαδή καλή αντιμετώπιση. (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η αφηγήτρια δεν κάνει άμεση νύξη για το ρόλο του φύλου στον επαγγελματικό αποκλεισμό που βιώνει, αλλά η φράση που χρησιμοποιεί "ποια είναι αυτή που..." μπορεί να έχει πολλές αναγνώσεις. Η ισχύς των έμφυλων στερεότυπων στην ελληνική περιφέρεια μπορεί να εξηγεί καλύτερα τον αποκλεισμό μιας αρχιτέκτονος, έγγαμης μάλιστα. Η Νίκη πάντως δεν επιμένει άλλο και βρίσκει δουλειά εξ αποστάσεως σε ένα γραφείο στην Αθήνα στο οποίο στέλνει δουλειά μέσω mail.

Η δουλειά με ΔΠΥ δεν προσφέρει στις εργαζόμενες καμιά προστασία από την ανεργία. Τόσο γιατί δεν υπόκεινται στις όποιες προστατευτικές διατάξεις των συμβάσεων εργασίας, όσο και γιατί η εργασία τους εξαρτάται από την προσφορά του εργοδότη. Όπως λέει η Ανδρομάχη:

Όλοι δουλεύανε με αυτό τον τρόπο: "έχω δουλειά; - δίνω δουλειά, δεν έχω δουλειά; - δεν δίνω δουλειά". (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Οι οικονομικές απολαβές από την εργασία τους ως οιονεί μισθωτές απασχολεί τις περισσότερες αφηγήτριες, οι οποίες αξιολογούν ότι υποαμείβονται σε σχέση με το έργο που παράγουν, αφού ουσιαστικά εργάζονται ως συνεργάτες των γραφείων με πλήρεις ευθύνες:

Αντιλαμβάνεσαι ότι στα γραφεία, ότι δεν ανταμείβεται η δουλειά σου, δηλαδή ότι πληρώνεσαι λίγο ρε παιδί μου. (...) Δηλαδή όταν αναλαμβάνεις μια δουλειά έχεις ένα κομμάτι ευθύνης, πηγαίνεις στα ραντεβού, έρχεσαι σε επαφή με τους πελάτες, δηλαδή δεν είσαι ο τελευταίος τροχός της αμάξης (...) οικονομικά θεωρώ ότι να πληρώνεσαι 13 ευρώ την ώρα και χωρίς καμία άλλη παροχή όντας 8 χρόνια σε ένα γραφείο, θεωρώ ότι είναι εκμετάλλευση. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Οι εργοδότες όλο και συχνότερα παραβλέπουν κεκτημένα όπως οι νόμιμες αυξήσεις και η κάλυψη του κόστους ασφάλισης, φόρου, περίθαλψης, αδειών για λόγους υγείας κλπ. Έτσι, οι εργαζόμενες υποχρεώνονται να ασφαλιστούν μόνες τους ή να μένουν ανασφάλιστες. Τα προβλήματα επιδεινώνονται όταν οι δραστηριότητες των γραφείων μειώνονται, καθώς η μείωση των εσόδων μετακυλιέται στις εργαζόμενες. Η Ανδρομάχη αφηγείται πώς το ωρομίσθιο καθοριζόταν από την συγκυρία και το πόσες δουλειές είχε ο εργοδότης της:

Το καλύτερο που είχα φτάσει ήταν εντεκάμισι ευρώ την ώρα... καθαρά.

{Και το ΤΣΜΕΔΕ;

Ξεχωριστά. Εγώ το πλήρωνα. Αυτό ήτανε όμως μεγάλες δόξες, (...) όταν πήγαιναν, όταν τρέχαν τα πράγματα (...) και είχαμε κάνει καλό όνομα, είχαμε αρχίσει και παίρναμε δουλειές μεγάλες, δηλαδή δεν ήταν αδειούλες. Ήταν αδειούλες... πιο σοβαρές. (...) Εεε και εντάξει το χειρότερο που έπαιρνα ήτανε στην [εργοδότη] τα τελευταία ήτανε οχτώ ευρώ μεικτά. Την ώρα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η μοναδική αναφορά σε κάποια έξτρα παροχή εκτός από τον μισθό ή το ημερομίσθιο είναι της Ιφιγένειας, η οποία ως εργαζόμενη σε ένα μεγάλο γραφείο "απολαμβάνει" για κάποια χρόνια το δώρο Χριστουγέννων και μια ιδιωτική ασφάλεια:

Αυτό που γινόταν τις πρώτες χρονιές, που ίσως το γραφείο ήταν σε καλύτερη έτσι οικονομική κατάσταση, μας έδινε ένα δώρο τα Χριστούγεννα, που ήτανε 2 μέρες, σαν 2 8ωρα, αυτό ήταν το δώρο, το οποίο σιγά – σιγά όπως άρχισε να φθίνει η δουλειά, ούτε αυτό δεν δίνουνε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Ένα ακόμα ζήτημα στο οποίο αναφέρονται οι αφηγήτριες είναι η έλλειψη υποστηρικτικού πλαισίου όταν γίνονται μητέρες. Αν και η ευελιξία αυτού του τρόπου εργασίας κρίνεται θετική ως προς τα ωράρια, η οικονομική ανασφάλεια και η απουσία του δικαιώματος άδειας μητρότητας αναγκάζουν τις οιονεί μισθωτές, όταν δεν έχουν άλλες πηγές εσόδων, να επιστρέψουν άμεσα στην εργασία τους μετά τον τοκετό:

Δεν έχεις καμία βοήθεια ας πούμε ή εξασφάλιση σε αυτά τα θέματα, γιατί δεν έχεις ούτε άδειες τοκετού, ούτε πληρώνεσαι... Είσαι τελείως χύμα, κάτι το οποίο δεν βοηθάει καθόλου. Δηλαδή ενδεχομένως αν ήμουνα σε μια άλλη δουλειά και είχα μια εξάμηνη άδεια μετά, θα καθόμουνα με το παιδί. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Συχνά βέβαια οι αφηγήτριες "απολαμβάνουν" την διευκολυντική στάση των εργοδοτών τους με τους οποίους τους συνδέει σχέση φιλίας αλλά και αλληλεξάρτησης. Οι εργοδότες έχουν την ανάγκη των εργαζομένων -ειδικά όταν έχουν εμπειρία- ωστόσο οι αφηγήτριες δεν μοιάζει να το συνειδητοποιούν αυτό και θεωρούν ότι τους γίνεται "χάρη":

Έχω απόλυτη αναγνώριση και συμπαράσταση και από την μεριά της [διευθύνουσας του γραφείου], δηλαδή τώρα μου έκανε δώρο για το δεύτερο παιδί, μια επιταγή 1000 ευρώ. (...) Εεε, σε σχέση με τα παιδιά υπάρχει απόλυτη κατανόηση από την μεριά της. Ακόμα και τώρα δηλαδή που της είπα ότι θέλω να γυρίσω στη δουλειά (σ. μετά τον τοκετό), ότι πρέπει να γυρίσω για λόγους οικονομικούς, μου είπε "όποτε θέλεις και αύριο και μου είπε και όσες ώρες μπορείς και άμα θέλεις να παίρνεις και δουλειά στο γραφείο σου". Εντάξει πολύ ελαστική. Δεν έχω δηλαδή παράπονο από αυτό το κομμάτι, ακριβώς δηλαδή επειδή είναι τόσο ανθρώπινο το κομμάτι της επαφής της διαπροσωπικής, αυτό είναι ίσως που σου συγκαλύπτει και το γεγονός ότι αν το δεις στεγνά ρε παιδί μου, επαγγελματικά μπορείς να πεις ότι σε εκμεταλλεύονται. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Αν και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το φιλικό κλίμα που περιγράφει η Ιφιγένεια, εν τούτοις η σχέση αυτή είναι κυρίως επαγγελματική. Στα πλαίσια της αλληλεξάρτησης εργαζόμενης-εργοδότης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι "διευκολύνσεις" υποβάλλουν στις εργαζόμενες το αίσθημα της υποχρέωσης και της οφειλής και τις θέτουν σε κατάσταση υπαγωγής, όπως έχουν δείξει αντίστοιχες έρευνες στον κλάδο της αμειβόμενης οικιακής εργασίας (Rollins 1985:192-193).

Η σχέση με τους / τις εργοδότες

Η σχέση των αφηγητριών με τους/τις εργοδότες παρουσιάζεται συνήθως ως καλή και ενταγμένη σε ένα ευρύτερο φιλικό κλίμα στα γραφεία. Οι αφηγήτριες αποφεύγουν να μιλήσουν αρνητικά για τους/τις εργοδότες/τριες ή δεν τους αναφέρουν καθόλου. Πολλές φορές οι αφηγήσεις δημιουργούν την εντύπωση ότι τα γραφεία που εργάζονται είναι δικά τους, ότι υπάρχουν μόνο οι συνάδελφοι ή ότι το αφεντικό απουσιάζει. Οι ίδιες μάλιστα αυτοαποκαλούνται συνεργάτιδες ή αυτοαπασχολούμενες, λόγω των δυνατοτήτων δημιουργικής αυτονομίας που έχουν και των καλών διαπροσωπικών σχέσεων που συνήθως υπάρχουν. Οι εργοδότες συχνότερα είναι άντρες, ωστόσο υπάρχουν και αρκετές γυναίκες, με κάποιες από τις οποίες οι αφηγήτριες περιγράφουν μια κοντινή και ισότιμη σχέση.

Οι αφηγήτριες αναφέρονται στους εργοδότες τους με τα καλύτερα λόγια: είναι φίλοι, συνεργάτες, τους μαγειρεύουν, είναι σαν τον πατέρα τους, μοιράζονται κοινό χρόνο στη δουλειά και έξω από αυτή.

Εεε στο επόμενο γραφείο ήταν πιο οικογενειακό το κλίμα γιατί κάπως ήτανε και τα παιδιά πιο κοντά στις δικές μας ηλικίες και άρχισε να έχει μια διάσταση έτσι πιο

παρεϊστική, δηλαδή μπορεί να βγαίναμε, να πηγαίναμε για φαγητό. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Η Βάσια αναφέρεται στη σχέση της με μια νεαρή εργοδότη. Η επαφή τους ξεκίνησε με ένα mail που έστειλε η αφηγήτρια, με το βιογραφικό και το portfolio της, προκειμένου να βρει δουλειά. Η απάντηση ήρθε σύντομα και με μεγάλη οικειότητα και οι δυο γυναίκες συναντήθηκαν σε ένα μπαρ για να συζητήσουν την πιθανότητα πρόσληψης.

Ξαφνικά λαμβάνω μία απάντηση σε mail. "Βρε Βασούλα, τι ωραία είναι η δουλειά σου, και πόσο έχω χαρεί με το portfolio σου", ε και "θέλω οπωσδήποτε να πιούμε μια μπύρα" (γελάει). (...) Και έτσι λοιπόν γνώρισα την καινούργια μου εργοδότη. Που βγήκαμε λοιπόν για μπύρα, όπου ήταν... το πιο άκυρο επαγγελματικό ραντεβού που έχω κάνει ποτέ (γελάει). Ναι. Συναντηθήκαμε αργά το βράδυ, ήπιαμε μπύρες, εγώ είχα πάρα πολύ άγχος, μετά τη δεύτερη μπύρα κάπως είχε λυθεί η γλώσσα μου ροδάνι και... της έλεγα, της έκραζα τους καθηγητές μου στη σχολή, και τέλος πάντων, και μετά από λίγο μαθαίνω ότι είναι και αυτή καθηγήτρια αλλά όχι εδώ και ότι με όλους αυτούς είναι φίλη. Οπότε, είμαι σε κάποια φάση "Χριστέ μου! τι κάνω;" Εν τω μεταξύ ήταν τόσο εύκολο να μιλάμε, εννοώ και εκείνη μου έλεγε δικά της πράγματα που κάποια στιγμή χωρίς καν να το καταλάβω, εγώ αρχίζω να της περιγράφω που είμαι τόσο ερωτευμένη με τη [σύντροφο] και λέω "τι; τι;" ήταν όλα λάθος! (γελάει). Τελικά μετά από εκείνο το ραντεβού εγώ είχα πάθει μια κρίση πανικού ότι... εννοείται ότι κανένας σοβαρός άνθρωπος δε θα μου 'δινε βαρύτητα έτσι όπως με περιέγραψα, αλλά τελικά η [εργοδότη] ακριβώς αυτό εκτίμησε και είναι και εκείνη έτσι και βρεθήκαμε να δουλεύουμε μαζί.

Οπότε, εεε δούλευα λοιπόν μαζί της από τότε, σε ένα τέλειο project που είχαμε κάνει μια ανακαίνιση. Πολύ δημιουργική και κάπως ταιριάζουμε και κάπως... όλα είναι τέλεια ρε παιδί μου και ένα μικρό γραφείο και μπορούμε να κάνουμε πάρα πολλές θεωρητικές κουβέντες, ήτανε σαν να είμαι στον παράδεισο... (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η μπύρα και οι προσωπικές συζητήσεις στο μπαρ μεταξύ των δύο γυναικών, όπως και η προσφώνηση της Βάσιας με το υποκοριστικό της, δεν θεωρούνται από την αφηγήτρια ξεπέρασμα των προσωπικών της ορίων, όπως πιθανά θα συνέβαινε στην αντίστοιχη περίπτωση με έναν άντρα εργοδότη, αλλά θα ήταν πιθανά πιο συνηθισμένο μεταξύ δύο αντρών. Το είδος αυτής της δουλειάς απαιτεί συνεργασία, καλή διαπροσωπική σχέση, έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας και αξίες ζωής που εκτός από τον χώρο εργασίας δοκιμάζονται και στην προσωπική ζωή. Το πρόβλημα δημιουργείται όταν η σχέση αυτή δεν είναι επιθυμητή και από τις δυο πλευρές ή όταν η/ο υπάλληλος δεν έχει καν το δικαίωμα/ την ευκαιρία να αξιολογήσει αν είναι επιθυμητή.

Η Βάσια, μιλάει για έναν ακόμα εργοδότη, τον οποίο περιγράφει με την προστατευτική φιγούρα του "παππού" που στηρίζει, αλλά δεν απαιτεί και δουλειά:

Ο κύριος Ψ. ήταν σαν τον παππού μου ξέρω γω, πολύ... με κανάκευε ρε παιδί μου, είχα οποιοδήποτε περιθώριο να κάνω ό,τι θέλω. Οπότε κάπως αργούσα πολύ να πάω, μετά δεν καθόμουν... ήταν μια έτσι... λίγο... μίζερη... (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Το φιλικό κλίμα και οι σχέσεις οικειότητας που δημιουργούνται στα γραφεία, όπως περιγράφονται σε αρκετές από τις αφηγήσεις, αποτελούν τρόπο να δημιουργηθεί ένα ιδεατό περιβάλλον εργασίας στο οποίο μπορεί να υπάρξει σεβασμός των δικαιωμάτων των εργαζομένων, αυξημένες δυνατότητες δημιουργικότητας και ικανοποίηση από τη δουλειά. Από την άλλη πλευρά όμως οι περιγραφές αυτές πιθανά συσκοτίζουν άλλες όψεις της σχέσης εργοδοτών-εργαζομένων. Η απουσία διαφορετικών αναφορών, προκαλεί προβληματισμούς. Η μοναδική ευθεία αναφορά σε πρόβλημα με εργοδότη αφορά την μη πληρωμή δεδουλευμένων που αναφέρει η Ελένη, η οποία επιλύθηκε δικαστικά:

Απ' αυτό το γραφείο έφυγα με εργασιακή διαφορά για να καταλάβεις... Διότι (...) μεταξύ 2 και 3 χρόνων που δούλευα εκεί.. αυτός είχε αρχίσει να μη μας πληρώνει και βρεθήκαμε σε εργασιακή... διένεξη, τέλος πάντων...(γέλιο) με αυτό το γραφείο. Όλοι μαζί.... Η οποία είχε και συνέχεια στα δικαστήρια κι απ' την οποία κέρδισα, εγώ όπως και οι άλλοι κέρδισαν στα δικαστήρια, διότι ήταν πασιφανές ότι..., τότε ήταν και η εργατική νομοθεσία αρκετά καλύτερη απ' ό,τι είναι αυτή τη στιγμή, ότι εμείς είχαμε ζητήσει ας πούμε να μας δώσει τα λεφτά, τα οποία μας χρωστούσε μήνες ολόκληρους και εκείνος απέναντι σ' αυτό είχε απαντήσει ότι "σας απολύω, όλους". (...) Εεε μετά ουσιαστικά για... ενάμιση χρόνο πληρωνόμουνα χωρίς να δουλεύω. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Ο διαφορετικός τρόπος δουλειάς και η διαφορετική αρχιτεκτονική κουλτούρα με τους εργοδότες, αναφέρονται ως ζητήματα που απασχολούν τις αφηγήτριες και συχνά αποτελούν αιτίες για να παραιτηθούν. Η Λουκία, στις πρώτες εργασιακές της εμπειρίες ήρθε αντιμέτωπη με μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα από αυτήν που περίμενε. Η επιθυμία της να δημιουργήσει και να σχεδιάσει "ποιοτικά", ήταν αντίθεση με τους στόχους των επιχειρηματιών αφεντικών της για γρήγορες μελέτες και οικονομικές λύσεις.

Έμμεσες αρνητικές αναφορές σε εργοδότες προκύπτουν, όταν περιγράφουν διακρίσεις μεταξύ των υπαλλήλων και διαφορετική αντιμετώπιση ή προσδοκίες βάσει φύλου. Η Λουκία περιγράφει τον τρόπο που κατανέμονταν από τον εργοδότη οι δουλειές μεταξύ ανδρών και γυναικών υπαλλήλων. Αν και πιστεύει ότι δεν υπήρχε "συνειδητή" πρόθεση διάκρισης λόγω φύλου, αναφέρει τα σοβαρά περιστατικά που βίωσε η ίδια:

Στο τελευταίο γραφείο στο οποίο δούλευα κυρίως στην Αθήνα, μόνο άντρες έκαναν τις επιβλέψεις. Μπορεί συμπτωματικά όμως, μπορεί και επειδή αυτοί ήταν οι παλιότεροι στο γραφείο, μπορεί να ήταν οι παλαιότεροι επειδή ήταν άντρες και επειδή αυτοί έμειναν (σύντομο γέλιο). Πάντως ναι, εκεί έβλεπα έντονα τη διάκριση ότι οι γυναίκες είναι αυτές που θα μείνουν στο τμήμα μελετών στον κάτω όροφο και οι άντρες είναι αυτοί που θα ανέβουν στον πάνω όροφο και θα μιλάνε με τους πελάτες, θα οργανώνουν τα ραντεβού, θα βγουν έξω στην οικοδομή. Τελείως συμπτωματικά βέβαια οι γυναίκες ήμασταν όλες καινούργιες. (...) Πάντως υπήρχε ένα τέτοιο κλίμα, ότι οι γυναίκες κάποια στιγμή θα φύγετε και γι' αυτό ας είστε του γραφείου ή ότι οι γυναίκες (...) δεν είστε καλές σε αυτό, στο να επιβάλλεστε στο εργατικό προσωπικό έξω. Δηλαδή ότι μια αντρική παρουσία είναι πιο ισχυρή και μπορεί να επιβληθεί πιο καλά. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Νίκη αναφερόμενη στο ίδιο γραφείο, μιλάει για τη διαφορετική αντιμετώπιση -που φτάνει μέχρι την μισθολογική διάκριση- των υπαλλήλων υπέρ κάποιων "αγαπημένων" ή των "αστεριών". Αξιολογεί, ότι η στάση αυτή πυροδοτεί τον ανταγωνισμό μεταξύ των συναδέλφων, οι οποίοι παρωθούνται να αποδείξουν ότι αξίζουν την πρώτη θέση.

Εεε καταρχήν υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός (...), εντάξει όχι με όλους τους συναδέλφους, απλά υπήρχανε κάποιοι, που ήταν ας πούμε οι αγαπητοί, οι πιο αγαπημένοι του αφεντικού και είχαν διαφορετική μεταχείριση από τους υπόλοιπους, παρόλο που όλοι βγάζαμε δουλειά. Εεε και κατά καιρούς υπήρχαν κάποιοι περαστικοί που ερχόντουσαν για λίγο καιρό στο γραφείο και φεύγανε και είχανε τρομερό ανταγωνισμό να δείξουνε ότι είναι πιο καλή η δικιά τους δουλειά από του αλλουνού.

Τώρα στη σχολή και εκεί η αλήθεια είναι ότι υπήρχε αυτό, αλλά ήταν λίγο μεμονωμένες οι περιπτώσεις. (...) Δηλαδή στην σύνθεση ας πούμε παρουσίαζε ο καθένας το έργο του, την δουλειά του και τα σχόλια ολονών ήταν για να βοηθήσουν τον άλλον όχι για να του πουν "τι έχεις κάνει εδώ πέρα;" Έξω ήταν το αντίθετο, δηλαδή ποιανού η δουλειά θα φανεί πιο καλά για να κρατήσει την θέση του και να γίνει το "καλό", το "αγαπημένο" παιδί (σύντομο γέλιο). Γιατί σε κάποια στιγμή υπήρχε και διαφορά μισθολογική μεταξύ των παιδιών που είχαμε μαζί ξεκινήσει, είχαμε τελειώσει μαζί, δεν υπήρχε δηλαδή κάποια διαφορά εμπειρίας να πεις ότι ένας που έχει περισσότερη εμπειρία από τον άλλον (...). Δεν υπήρχε συναδελφικότητα από τους μεγαλύτερους αρχιτέκτονες (σ. τους εργοδότες). (...) Δηλαδή σε αντιμετώπιζαν λίγο σαν δεύτερη κατηγορία, δεν ήταν ίσος προς ίσο. (...) Προωθούσαν ή τα παιδιά τους ή έναν από τους πολλούς που μπορεί να ήταν το σούπερ αστέρι. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Αξιολογεί, ότι ένας λόγος που οι γυναίκες δεν προωθούνται στα γραφεία είναι η άποψη των εργοδοτών ότι υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ της εργασίας και της μητρότητας, ακόμα κι αν η εργαζόμενη δεν είναι μητέρα. Από την εμπειρία της σε διάφορα γραφεία, αναφέρει ότι πολύ δύσκολα ένας εργοδότης μπορεί να σταθεί με συνείδηση απέναντι στους πολλαπλούς ρόλους που μπορεί να έχει μια εργαζόμενη γυναίκα και να μην μεροληπτεί:

Και αργότερα αυτό που είδα είναι ότι οι περισσότεροι (σ. εργοδότες) ξέροντας ότι η γυναίκα θα έχει και μια οικογένεια από πίσω, δεν περιμένουν ότι μπορείς να ανταπεξέλθεις σε δυο ρόλους, δηλαδή ότι σίγουρα δεν θα έχεις τον χρόνο να αφιερώσεις στο ελεύθερο επάγγελμα που αφιερώνουν αυτοί. Δηλαδή είναι και αυτή η διάσταση, όχι τόσο ρατσιστικό, αλλά το ότι εσύ τώρα, αποκλείεται να αφιερωθείς εδώ, θα θες να πας και στα παιδιά σου. (Νίκη, 38, 2013)

Ακόμα η Νίκη υποστηρίζει ότι δεν βρήκε από τους εργοδότες της (τους "μεγαλύτερους συναδέλφους") την υποστήριξη και καθοδήγηση που είχε ανάγκη ως νέα εργαζόμενη. Οι εργοδότες αρνούνταν να της μεταφέρουν τη γνώση που είχαν, αντιθέτως την επέπλητταν, προσπαθούσαν να πλήξουν την επαγγελματική της εικόνα ή της επέβαλλαν οικονομικές ποινές για τα λάθη της.

Σχέσεις με τους συναδέλφους στα γραφεία

Οι περισσότερες αφηγήσεις δείχνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των συναδέλφων στα γραφεία είναι καλές και συχνά συνεχίζουν και έξω από τους χώρους της δουλειά.

Τα άτομα τα οποία δούλευαν σε όλους αυτούς τους χώρους εεε και δεν εννοώ αφεντικά, (...) εννοώ τους συναδέλφους, εεε είχαμε αναπτύξει πολύ ωραίες σχέσεις. Χωρίς να υπάρχει κάποιο αίσθημα ανταγωνισμού, δηλαδή δεν μπορώ να θυμηθώ κάποια κακή εμπειρία με συναδέλφους, υπήρχε πολύ ωραίο κλίμα, ο ένας να βοηθήσει τον άλλον, ο ένας να καλύψει τον άλλον. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Ωστόσο, οι σχέσεις φαίνεται ότι χαλάνε όταν η ιεραρχία και ο ανταγωνισμός μπαίνουν μεταξύ των υπαλλήλων. Στην αφήγηση της Βάσιας φαίνεται ότι το πρόβλημα δεν δημιουργείται με τη φυσική ιεράρχηση που προκύπτει λόγω της εμπειρίας στο επάγγελμα, η οποία εκτός από υψηλότερη αμοιβή συνεπάγεται και την ευθύνη καθοδήγησης των νεότερων -μια μορφή συναδελφικών σχέσεων.

Αντίθετα όταν η ιεραρχική κατάταξη των υπαλλήλων επιβάλλεται από τον εργοδότη, θεωρείται από τις αφηγήτριες άδικη και δημιουργεί προστριβές μεταξύ των υπαλλήλων ή ανέκφραστα συναισθήματα προς τους συναδέλφους -συνήθως άντρες- που προωθούνται. Οι ιεραρχίες μεταξύ αντρών και γυναικών υπαλλήλων και ο άνισος τρόπος αντιμετώπισής τους οδηγεί επίσης, σε μάχες ανταγωνισμού από την πλευρά των πρώτων οι οποίοι προσπαθούν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους και μια μάχη των γυναικών για να

αποδείξουν ότι αξίζουν ισότιμη μεταχείριση. Η Νίκη περιγράφει αυτή τη διαδικασία, όπως τη βίωσε στα γραφεία που δούλεψε:

Στα γραφεία που δούλευα στην Αθήνα, (...) είχα δει καταρχήν ότι όλες οι γυναίκες προσπαθούσαν, κάναν διπλή προσπάθεια για να αποδείξουν το ότι είναι καλές. Δηλαδή τις έβλεπες ήταν τρομερά αγχωμένες, ήταν πολύ τυπικές στο ωράριο, ήταν πολύ τυπικές με την δουλειά (...) πιο αγχωμένες και θέλαν πιο πολύ να αποδείξουν. Στη σχολή τους έβλεπα όλους το ίδιο, δεν μου φάνηκε ποτέ να τίθεται τέτοιο θέμα, δηλαδή συμφοιτητής μου να με θεωρήσει εμένα υποδεέστερη ή το αντίθετο. Εκεί, (στη δουλειά) αισθάνθηκα αυτό: ότι τουλάχιστον προσπαθούσανε να το αποδείξουνε. Είχα και περιπτώσεις που ήτανε πάρα πολύ καλοί συνάδελφοι, αλλά υπήρχαν και συνάδελφοι που σε αντιμετώπιζαν λίγο, "αποκλείεται να είσαι τόσο καλή όσο εγώ!", ας πούμε (γέλιο). Αυτό έτσι όπως το λέω. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

5.2. Η αυτοαπασχόληση - το ελεύθερο επάγγελμα - τα αρχιτεκτονικά γραφεία

Η έννοια του ελεύθερου επαγγέλματος στον κόσμο των αρχιτεκτόνων είναι πολύ σχετική και συχνά διαφέρει σημαντικά από τον τρόπο που ορίζουν το επάγγελμα άλλοι επαγγελματικοί κύκλοι. Συνηθίζουμε να αναφερόμαστε σε ελεύθερο επάγγελμα όταν κάποια/ος είναι αυτοαπασχολούμενη/ος ή όταν έχει επιχείρηση που απασχολεί προσωπικό. Όμως δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι συμμετέχουσες ανέφεραν ότι ασκούν το ελεύθερο επάγγελμα, επικαλούμενες κυρίως τη δημιουργική αυτονομία, ενώ στην πραγματικότητα πουλούσαν την εργασία τους σε άλλες επιχειρήσεις. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι αφηγήσεις που αναφέρονται στη λειτουργία γραφείου, που κατά κάποιο τρόπο εξασφαλίζει την ύπαρξη ελεύθερου επαγγέλματος, όπως και οι λίγες περιπτώσεις των αφηγητριών που αν και δεν έχουν δικό τους γραφείο (εργάζονται στο σπίτι ή σε γραφεία τρίτων) δεν παρέχουν υπηρεσίες σε άλλους μηχανικούς.

Όταν τελειώσα τη σχολή άνοιξα γραφείο. Εντός εισαγωγικών το άνοιξα γραφείο. Συστέγαση στον ίδιο χώρο και μοίρασμα και δουλειάς και υλικοτεχνικής υποδομής, αρχικά με την Φ., που είμαστε πολύ φίλες. Γνωριστήκαμε στο φροντιστήριο, πολύ αγαπημένες, κάναμε μαζί πολλές δουλειές στη σχολή και κάναμε μαζί και την διπλωματική. Έγινε λοιπόν, κάναμε μαζί γραφείο και κάναμε αρκετές δουλειές. Εεε μικρής κλίμακας. Αλλά συμμετείχαμε και με ομάδες σε διαγωνισμούς και τέτοια που είχαν μεγάλη επιτυχία πρέπει να πω (κουνάει το χέρι θριαμβευτικά αλλά και ντροπαλά και γελάει). Ναι! πολύ μεγάλη επιτυχία! Πρώτα βραβεία δηλαδή. (...)

Ε, λοιπόν συνεχίσαμε με την Φ. μέχρι τότε, γιατί όταν πια προχώρησε ο (διαγωνισμός), συγκροτήσαμε μια άλλη ομάδα, εεε σε έναν άλλο χώρο (...) δημιουργήσαμε μια ομάδα μελέτης. Όταν τέλειωσε αυτή η ιστορία πια, γιατί κράτησε πολλούς μήνες, έπεσε η ιδέα μήπως όλοι μαζί, γιατί είμαστε έξι άνθρωποι, (...) να συστεγαστούμε, να είμαστε όλοι μαζί.

Ο χώρος βόλευε, ήταν μεγαλύτερος, στη διάρκεια αυτή είχαν αγοραστεί και άλλα υλικά και κομπιούτερ και plotter και τέτοια. Και αυτό βόλευε και έτσι βρεθήκαμε όλοι μαζί. (...) Οι δουλειές πέφταν στο γραφείο κατά μία έννοια γιατί δεν ήταν τίποτα φοβερά... project που χρειαζόντουσαν 6 αρχιτέκτονες, αλλά ή... γινόντουσαν δυάδες, τριάδες. Καμιά φορά ήταν και αρκετά μεγάλα (...) και πέφταμε όλοι εκεί.

Αυτό στην καλή του μορφή, (...), είναι ό,τι καλύτερο υπάρχει. Γιατί... σε προχωράει πολύ. Μαθαίνεις... ανταλλάσσεις ιδέες, σκέψεις, εεε κρίνεσαι, στα πρώτα στάδια κρίνεσαι, όχι αφού έχεις τελειώσει και έχεις χτίσει. Δηλαδή είναι πολύ γόνιμο πράγμα, αυτές οι ομάδες να λειτουργούν. (...) Και γι' αυτό είναι κρίσιμο στην αρχή τουλάχιστο να υπάρχουν ομάδες, γιατί μέχρι να καθορίσει κανείς το πού πάει, δηλαδή τελικά επαγγελματικά ποια θα είναι η διαδρομή του, χρειάζεται χρόνος. Δεν το ξέρεις από την αρχή. (...)

Εντάξει, πάντα δεν λειτουργούν και φυσικό είναι. Είναι δύσκολο να διαρκέσουν. Έτσι έγινε και σε αυτή την ομάδα, δηλαδή σιγά - σιγά άρχισαν οι διασπάσεις (γελάει) όπως γίνεται και στα κόμματα! Και οι αποχωρήσεις! (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Από τις συνεντεύξεις φαίνεται ότι η αυτοαπασχόληση είναι από τους πρώτους σε προτίμηση τρόπους απασχόλησης. Ο βασικός λόγος που οδηγεί τις αφηγήτριες σ' αυτή την επιλογή, παρά τις όποιες δυσκολίες, είναι η δημιουργική αυτονομία που προσφέρει και η ευελιξία στους τρόπους δουλειάς (ωράρια, αντικείμενα εργασίας, συνεργασίες).

Νομίζω ότι αυτή η ελευθερία που σου δίνει (σ. το ελεύθερο επάγγελμα) δεν συγκρίνεται ούτε με το ρίσκο, ούτε με την οικονομική ανασφάλεια που νιώθεις σαν ελεύθερος επαγγελματίας. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Το στάτους της αυτοαπασχόλησης στον κύκλο των αρχιτεκτόνων κρίνεται ιδιαίτερα υψηλό και συνοδεύεται με συνδηλώσεις αυθεντίας, καλλιτεχνικότητας και δυνατότητας ελευθερίας των λειτουργιών του (Βαΐου και Λυκογιάννη 2007). Οι απόψεις των αφηγητριών δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται ιδιαίτερα από αυτό. Αντίθετα, η ύπαρξη υπαλλήλων δεν αποτελεί συνήθη πρακτική.

Η Φωτεινή μόλις τελείωσε τη σχολή αποφάσισε ότι ήθελε να φτιάξει το δικό της γραφείο. Οι δυνατότητες αυτονομίας ήταν ο βασικός λόγος αυτής της απόφασης:

Σε γραφείο δεν ήθελα να πάω (σ. ως υπάλληλος). Είχα δουλέψει σε ένα γραφείο μακέτας όσο ήμωνα στην σχολή (...), δεν μπορούσα να το φανταστώ σαν προοπτική ζωής ότι θα πάω κάπου και θα δουλεύω σε ένα γραφείο. (...) Με ενοχλούσε ότι έπρεπε να μπω μέσα σε μια πραγματικότητα που δεν την είχα στήσει εγώ μαζί τους, ήταν ήδη στημένη. Αυτό με ενοχλούσε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Οι συνθήκες της αγοράς ευνοούν ή αποτρέπουν τη δημιουργία και τη λειτουργία των γραφείων. Σε περιόδους που υπάρχει έντονη οικοδομική δραστηριότητα οι αφηγήτριες επιχειρούν, εκμεταλλευόμενες τις δυνατότητες εργασίας. Αλλά και σε περιόδους κρίσης, όπου οι δυνατότητες μισθωτής εργασίας μειώνονται, φαίνεται ότι η αυτοαπασχόληση αποτελεί μια διέξοδο, ακόμα κι αν είναι επισφαλής οικονομικά.

Τη δεκαετία του '90, εποχή με πολλές ευκαιρίες εργασίας, η Ανθή και μια φίλη της δημιουργούν το γραφείο τους αμέσως μόλις τελείωσαν τη σχολή.

Δεν ξέρω γιατί, ποτέ δεν πήγα υπάλληλος σε κάποιο γραφείο αρχιτεκτονικό. Εεε ίσως γιατί ήταν και η παρέα τέτοια που ενωθήκαμε για να στήσουμε κάτι δικό μας. Και μας έπαιρνε κιόλας τότε. Το τότε είναι το '95, έτσι. Δηλαδή υπήρχαν δουλειές και πράγματι μπορούσες να κάνεις πράγματα ως νέος αρχιτέκτονας και κάναμε. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Κάποιες αφηγήτριες ξεκινούν τη λειτουργία του γραφείου τους αμέσως μετά το τέλος των σπουδών, ενώ οι περισσότερες ξεκινούν την αυτοαπασχόληση, μετά από αρκετά χρόνια εργασίας ως υπάλληλοι, όταν έχουν αποκτήσει αρκετή εμπειρία και νιώθουν σίγουρες ή όταν έχουν απογοητευθεί από τη δουλειά ως υπάλληλοι.

Η Ελένη αφού εργάστηκε αρκετά χρόνια ως οιονεί μισθωτή αποφάσισε να δοκιμάσει τις δυνάμεις της στο ελεύθερο επάγγελμα. Αν και ήταν απόλυτα ικανοποιημένη από τα αντικείμενα και από το εργασιακό κλίμα στο γραφείο που δούλευε, η απόφαση να δουλέψει ως αυτοαπασχολούμενη συνδέεται με την ανάγκη να αποδεσμευτεί από την προστατευτική φιγούρα της εργοδότης της:

Από την ώρα που τελείωσα την αρχιτεκτονική για ένα διάστημα εργάστηκα εκεί που εργαζόμουνα (...) και στη συνέχεια αποφάσισα ότι θέλω να δουλέψω... να δοκιμάσω τις δυνάμεις μου τέλος πάντων... πιο ελεύθερα. (...) Ήθελα ας πούμε να ψαχτώ πιο... (γέλιο) αυτόνομα, θα το πω έτσι. Να μην είμαι με τις μαμάδες μου (γέλιο). (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Ωστόσο οι αφηγήτριες εκφράζουν και φόβους ή πρακτικές δυσκολίες που τις αποτρέπουν από την αυτοαπασχόληση. Η έλλειψη πόρων, η αυτοαμφισβήτηση, ο φόβος αποτυχίας και η έλλειψη περιβάλλοντος που θα μπορούσε να τροφοδοτήσει με δουλειές, αναφέρονται ως κύριοι λόγοι που στρέφουν τις αφηγήτριες σε άλλες μορφές απασχόλησης.

Είναι και θέμα χαρακτήρα ότι δεν είμαι και το πιο δυναμικό άτομο, δηλαδή γενικά ήθελα, είχα ακόμα την ανάγκη να προσκολληθώ σε κάποιον δεν μπορούσα να κάνω κάτι δικό μου ακόμα. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Για την ίδρυση γραφείου επιστρατεύονται οι φιλικές σχέσεις και τα οικογενειακά δίκτυα. Η Αλέξια, παρόλο που είναι κόρη μηχανικού, επιλέγει να δουλέψει αρχικά ως οιονεί μισθωτή σε τρία γραφεία και στη συνέχεια χαράσσει τη δική της πορεία, αναλαμβάνοντας δουλειές ως αυτοαπασχολούμενη τα απογεύματα. Μεταγενέστερα ιδρύει μια εταιρία και στη συνέχεια ένα μελετητικό και κατασκευαστικό γραφείο. Επιλέγει να στηριχτεί στις δικές της δυνάμεις, αν και στην πορεία της στο ελεύθερο επάγγελμα η βοήθεια του πατέρα της είναι σημαντική. Της δίνει κάποιες δουλειές και, περιστασιακά, συνεργάζεται μαζί της σε αντικείμενα του δικού του γραφείου.

Την απόφαση της Ελένης να ξεκινήσει το ελεύθερο επάγγελμα στήριξε ο σύντροφός της - αρχιτέκτονας, δημόσιος υπάλληλος- συναισθηματικά και οικονομικά:

Ο άντρας μου μ' έσπρωξε προς αυτό (το ελεύθερο επάγγελμα), ο οποίος ομολογώ ότι στο θέμα της σχέσης μου με την αρχιτεκτονική, είχε πολύ θετικό ρόλο. (...) Μ' έσπρωξε προς τα κει, αυτό θεωρούσε ας πούμε ότι μου ταιριάζει και ότι μπορώ να την κάνω ας πούμε καλά αυτή τη δουλειά και ότι... να την κάνω. Και εφόσον κι αυτός έχει το μισθό από το δημόσιο, ήμασταν αρκετά καλά... οικονομικά τέλος πάντων... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Στην προσπάθεια της Χριστίνας και μιας φίλης της να ανοίξουν γραφείο, αρωγός είναι ο πατέρας της συνεργάτιδάς της, ο οποίος ως μηχανικός τις τροφοδοτεί σταθερά με δουλειές.

Το οικογενειακό περιβάλλον συνήθως βοηθά οικονομικά και επιπλέον οι πατέρες που έχουν ευχέρεια στα κατασκευαστικά ζητήματα βοηθούν όπου υπάρχει ανάγκη. Η Άννα ανοίγει ένα εργαστήριο κατασκευής μακέτας, με την οικονομική βοήθεια των γονιών της. Το "εφάπαξ" του πατέρα της δίνεται γι' αυτόν τον σκοπό:

Αποφάσισα να ανοίξω ένα εργαστήριο και να κάνω μακέτες επαγγελματικά. Οπότε άνοιξα το εργαστήριο, το οποίο το άνοιξα το '08, τσούλησε για κανά χρόνο καλά, (...). Ε προς το τέλος του '09 που θεωρούσα ότι κάπως πρέπει να το εξελίξω αυτό το πράγμα αποφάσισα να πάρω ένα 3D Printer, βασικά γιατί υπήρχε το κεφάλαιο από τους γονείς μου. Είπαν "αυτά τα λεφτά τα πήρε ο πατέρας μου ΕΦΑΠΑΞ, αυτά τα λεφτά είναι για σένα, θα τα κάνεις ό,τι θες". Του λέω "εντάξει, θα πάρω ένα 3D Printer, γιατί είναι η εξέλιξη και μπλα, μπλα, μπλα". (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Ο πατέρας, τη βοηθά ακόμα στα πρακτικά ζητήματα λειτουργίας του εργαστηρίου, μεταβιβάζοντάς της την πολύχρονη εμπειρία του στις κατασκευές:

Ε τέλος πάντων ήμουν λίγο μαστοράκος και επειδή ο πατέρας μου είναι μάστορας, δηλαδή είναι από τους ανθρώπους που συντηρούνε όλο το σπίτι, (...) ήτανε λίγο σαν επίτιμος βοηθός. Δηλαδή ό,τι, όπου κώλωνα του 'λεγα: "πατέρα θέλω να φτιάξω αυτό. Πώς; Έχεις να μου προτείνεις κάτι;" Και συνήθως μου 'δινε λύσεις, δηλαδή μου 'βγαζε εργαλεία, μου 'βγαζε τέτοια, πώς θα κάνουμε αυτό με τη σέγα, πώς θα αυτό, πώς θα τρυπήσω και λοιπά. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Για τη Φωτεινή η στήριξη των γονιών της ήταν πολύ σημαντική αμέσως μετά το τέλος των σπουδών της. Ο πατέρας της μεσολαβεί για να πάρει το πρώτο -και από τα μεγαλύτερα- κατασκευαστικά έργα που έχει αναλάβει, στη συνέχεια οι γονείς τη βοηθούν οικονομικά για την εγκατάσταση του γραφείου και την στηρίζουν τα πρώτα χρόνια που τα έσοδα είναι μειωμένα. Επιπλέον ο πατέρας βοηθάει τη Φωτεινή και τη συνεργάτιδά της σε όποιο κατασκευαστικό πρόβλημα προκύψει στα έργα που αναλαμβάνουν. Παρά την ικανοποίηση που νιώθει για τη βοήθεια που δέχεται από τον πατέρα της, νιώθει και την ανάγκη να αποδεσμευτεί από την αναγκαιότητα της υποστήριξής του:

Και εγώ τώρα αρχίζω και συμφιλιώνομαι με αυτό γιατί ήμουν πολύ αντιδραστική. Ναι μεν ήθελα την συμβουλή, αλλά (...) ήμουν πολύ αντιδραστική απέναντι στο "πώς, άντε τώρα ήρθε η Φωτεινή με τον μπαμπά της!" Μου φαινότανε πολύ άκυρο σαν εικόνα, κάτι με έπιανε τώρα με αυτό το πράγμα πολύ έντονο. Αλλά η αλήθεια είναι ότι πολλές φορές τον έχω ανάγκη να μου πει την γνώμη του για κάτι που υποτίθεται είναι το αντικείμενό μου, αλλά σου λέω εμπειρικά έχει μεγαλύτερη εμπειρία (γέλιο). (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Οι αφηγήτριες ζητούν τη βοήθεια του πατέρα, ιδιαίτερα στα κατασκευαστικά ζητήματα, αλλά συχνά δεν νιώθουν άνετα μ' αυτό. Μοιάζει πως ο πατέρας, υποκαθιστά τον ρόλο του "μέντορα" που κάθε νεοεισερχόμενος/η στο επάγγελμα έχει ανάγκη.

Συνήθως η παρέμβαση των γονιών -οικονομική και υποστηρικτική- δεν είναι τόσο μεγάλη που να επιδρά στις αποφάσεις τους αλλά αφήνει περιθώρια επιλογών. Οι αφηγήτριες, εκτός από την επιδίωξη δημιουργικής ελευθερίας μέσω του ελεύθερου επαγγέλματος, διατυπώνουν και την ανάγκη να αυτονομηθούν εργασιακά και να χειραφετηθούν από προστατευτικούς εργοδότες, μπαμπάδες, συντρόφους κλπ.

Όμως η λειτουργία των γραφείων εμφανίζει δυσκολίες που κάποιες φορές οδηγούν τις αφηγήτριες στην απόφαση να καταφύγουν σε παράλληλες θέσεις απασχόλησης. Ιδιαίτερα, τα πρώτα χρόνια λειτουργίας των γραφείων, οι αφηγήτριες σπάνια μπορούν να καλύψουν τις οικονομικές τους ανάγκες. Η Ιφιγένεια για πολλά χρόνια δουλεύει ταυτόχρονα ως αυτοαπασχολούμενη και ως οιονεί μισθωτή, εργαζόμενη σε κάθε θέση ανάλογα με τη ζήτηση της αγοράς -για παράδειγμα όταν έχει δικές της δουλειές, δουλεύει λιγότερο σαν υπάλληλος. Η αυτοαπασχόληση της δίνει τη δυνατότητα να εργαστεί σύμφωνα με τους δικούς της όρους, της δίνει περισσότερες δυνατότητες δημιουργικότητας και έκφρασης. Από την άλλη πλευρά η δουλειά ως υπάλληλος της εξασφαλίζει οικονομική αυτονομία:

Εεε... εντάξει ένας λόγος που βρήκα και εγώ αυτό το γραφείο (σ. για να δουλέψει ως ελεύθερη επαγγελματίας) είναι το να μπορέσω να κάνω την δουλειά περισσότερο με δικούς μου όρους. Αλλά αυτό πάντα προϋποθέτει ότι πρέπει να έχεις δουλειά που ακόμα και αν δεν πληρωθείς τώρα, να έχεις την προοπτική ότι θα πληρωθείς. Και σε αυτό το θέμα είναι αυτό που με καλύπτει (σ. η μισθωτή εργασία). Δηλαδή πληρώνομαι τώρα, κάθε μήνα που έχουμε να πληρώσουμε το ενοίκιο, τον παιδικό σταθμό, την κοπέλα που έρχεται στο σπίτι και όλα αυτά. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Οι αυτοαπασχολούμενες αφηγήτριες δεν μπορούν να αναφερθούν με ακρίβεια στα έσοδά τους, τα οποία λόγω της φύσης της δουλειάς εμφανίζουν μεγάλες εποχιακές διακυμάνσεις. Όσο πιο μεγάλες είναι ηλικιακά και όσο πιο καλή είναι η γενικότερη οικονομική κατάσταση τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες έχουν να είναι οικονομικά αυτόνομες από την εργασία τους. Αντίθετα οι πιο νεαρές αφηγήτριες συχνά έχουν την οικονομική συνδρομή των γονέων τους ή του συντρόφου. Οι αμοιβές είναι επίσης χαμηλές γιατί οι αφηγήτριες υποκοστολογούν την εργασία τους, γιατί τα έξοδα λειτουργίας των γραφείων (στέγαση, φόροι, ασφάλιση, αναλώσιμα) είναι ιδιαίτερα αυξημένα, γιατί δεν έχουν αρκετές δουλειές ή γιατί ο οικονομικός προγραμματισμός δεν γίνεται σωστά.

Πέντε χρόνια μετά τις σπουδές, το γραφείο της Φωτεινής δεν μπορεί να τη συντηρήσει σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Υπάρχουν περίοδοι που δεν έχουν πολλή δουλειά και άλλες που έχουν, έκτακτα γεγονότα που απαιτούν αυξημένα έξοδα και περίοδοι με μειωμένα έσοδα. Η Φωτεινή προσλαμβάνει μια λογίστρια για να τη βοηθήσει να γίνει οικονομικά αυτόνομη και να συντηρεί το γραφείο της χωρίς τη βοήθεια τρίτων.

Τελευταία είναι μια φίλη της [συνεργάτιδας] η οποία προσπαθεί να μας οργανώσει το οικονομικό κομμάτι, μπας και μπορέσουμε κάποια στιγμή να είμαστε... αυτόνομες οικονομικά, μόνο με την αρχιτεκτονική και όχι με τους παράπλευρους παράγοντες, όπως οικογένεια... Δηλαδή δεν είναι εύκολο. Περνάμε διαστήματα που έχουμε λεφτά και διαστήματα που δεν έχουμε τίποτα. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Τα έσοδα είναι περιορισμένα γιατί κάποιες φορές οι αφηγήτριες υποκοστολογούν το έργο τους. Η Άννα δεν πετυχαίνει να διεκδικήσει από τους πελάτες την αμοιβή που αντιστοιχεί στη δουλειά της ώστε να μπορέσει να στηρίξει οικονομικά τη συνέχεια του εργαστηρίου κατασκευής μακέτας, με αποτέλεσμα να σταματήσει τη λειτουργία του:

(Το θέμα των αμοιβών) ήταν ένα θέμα που δεν το χειρίστηκα ποτέ καλά. Δηλαδή ποτέ δεν κατάλαβα, ποτέ δεν μπόρεσα να ψυχολογήσω τον πελάτη για να ξέρω τι να ζητήσω. Αυτό ήταν πάντα ένα σοβαρό μου μειονέκτημα, γιατί άλλοι ήταν αυτοί που 'θέλαν να τους λες πολλά για να νομίζουν ότι θα αγοράσουν κάτι σπουδαίο και άλλοι ήταν αυτοί που δεν είχανε, οπότε αν τους έλεγες πολλά φεύγανε. Δεν το έπαιξα ποτέ σωστά αυτό. Δηλαδή πάντα έπεφτα λίγο έξω, συνήθως έμπαινα μέσα. Συνήθως δηλαδή έκανα παραπάνω δουλειά ή πληρωνόμουνα λιγότερο την ώρα μου. Προσπαθούσα να υπολογίζω με τις ώρες, ότι αν αυτή μακέτα μου έχει πάει 100 ώρες ε! θέλει ένα χιλιάρικο. Το οποίο επίσης ήταν λίγο γιατί στην πραγματικότητα τα 10 ευρώ την ώρα όταν διατηρείς ένα χώρο και έχεις και ΤΣΜΕΔΕ, είναι πολύ λίγα λεφτά. Αλλά... επίσης με τις μακέτες, ενώ μου άρεσε πάρα πολύ να το κάνω, δεν ένιωθα ότι κάνω κάτι φοβερό. Δεν ένιωθα ότι κάνω κάτι που θα λείψει στον κόσμο αν δεν υπάρχει, οπότε λίγο ντρεπόμουνα κιόλας να ζητήσω πολλά λεφτά. Έλεγα "εντάξει εμένα μ' αρέσει να το κάνω αυτό, εγώ περνάω καλά, αλλά εντάξει τώρα δεν είναι και κάτι που έχει καμιά, κανένα φοβερό βάθος ας πούμε" και έλεγα "τώρα τι να ζητήσω; ξέρω γω;". (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Οι εκτεταμένες ώρες εργασίας και η πλήρης "αφοσίωση" που απαιτεί μια επιχείρηση είναι ένα ακόμα πρόβλημα που αναφέρουν οι αφηγήτριες. Τα ωράρια εργασίας καθορίζονται εξωγενώς από το είδος των εργασιών που αναλαμβάνουν, από τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, από τις σχέσεις με τους συνεργάτες.

Η Φωτεινή λέει πώς είναι πολύ χαρούμενη που μπορεί να εργάζεται όσο και όποτε θέλει, όμως θεωρεί ότι αυτή η ευελιξία είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματική εφόσον οι ανάγκες της δουλειάς είναι αυτές που καθορίζουν τελικά το πόσο και πότε θα δουλέψει.

Κάνοντας μια αξιολόγηση των θετικών και των αρνητικών που έχει αυτός ο τρόπος δουλειάς, αυτά που μου προσφέρει θεωρώ ότι είναι πολύ περισσότερα από αυτά που μου αφαιρεί, που μου στερεί. Δηλαδή ότι δεν θα γυρίσω 5 η ώρα στάνταρ σπίτι μου είναι κάτι που με ενοχλεί, αλλά δεν το συγκρίνω με την άνεση που έχω να πω

ότι σήμερα δεν πάω. Είναι και λίγο πλασματικό όμως αυτό, δηλαδή λες ότι σήμερα δεν πάω, αλλά δεν είναι και τόσο εύκολο να το πεις. Αν πρέπει να πας δηλαδή, θα πας. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Αν και θεωρητικά το ελεύθερο επάγγελμα δίνει δυνατότητες ευελιξίας στα ωράρια εργασίας, οι αφηγήσεις δείχνουν ότι η αυτοαπασχόληση απαιτεί πολύωρη εργασία, ώστε να είναι οικονομικά αποδοτική. Απαιτεί δουλειά χωρίς ωράριο και πλήρη αφοσίωση. Αυτό σημαίνει ότι αφηγήτριες με άλλες υποχρεώσεις δύσκολα μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της. Η Αλέξια προσπαθεί να διατηρήσει ένα σταθερό ωράριο εργασίας ώστε να μπορεί να έχει χρόνο με την οικογένειά της, αλλά αυτό δεν είναι πάντα εφικτό. Συχνά, ο συνεργάτης της αναγκάζεται να δουλεύει περισσότερες ώρες από την ίδια και αυτό συνεπάγεται περίπλοκους οικονομικούς διακανονισμούς:

Υπάρχουνε περίοδοι που είναι πολλή η δουλειά, δηλαδή μπορεί να γυρίσω και κάποιες μέρες και αφού κοιμηθούν τα παιδιά. Πολλές φορές. Και να γυρίσω και στις 2 το πρωί. Άλλοι περίοδοι είναι πιο χαλαρές, αλλά γενικά... εντάξει πια... δηλαδή ο συνεργάτης μου δουλεύει πιο πολλές ώρες από μένα, πολύ πιο πολλές.

{Και πώς το ρυθμίζεται αυτό σε σχέση με τη λειτουργία του γραφείου;

Εντάξει, κάπως... το κάνουμε ας πούμε σε σχέση με τις αποδοχές ας πούμε, ναι. (...)

Δεν μετράμε ώρες, είναι λίγο στο φλου, ναι. Εντάξει γενικά είμαστε και φίλοι, δηλαδή είναι καλό το κλίμα και... πολύ βοηθητικό. (Αλέξια 41, Νοέμβρης 2015)

Οι συνεργάτες και οι συνεργασίες

Μια συχνή πρακτική των γυναικών όταν αποφασίζουν να δημιουργήσουν τη δική τους επιχείρηση είναι να συνεργάζονται με φίλες τους, με άλλους συναδέλφους τους, κάποιες φορές και με το σύντροφό τους, δημιουργώντας γραφεία ανεξάρτητων-συστεγασμένων ή συνεργαζόμενων επαγγελματιών με ή χωρίς άλλο προσωπικό. Με τον τρόπο αυτό, μοιράζονται τα έξοδα λειτουργίας του γραφείου, αυξάνονται οι πιθανότητες εύρεσης αντικειμένων εργασίας και περιορίζεται η οικονομική αστάθεια του επαγγέλματος.

Η Τασούλα, η Σοφία και δυο ακόμα συμφοιτήτριές τους, μετά τις σπουδές στη Θεσσαλονίκη αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Αθήνα και να ανοίξουν το δικό τους γραφείο. Οι τέσσερις φίλες δουλεύουν με συνεργατικό πνεύμα, όπως στη σχολή, ακόμα κι αν αυτός δεν αποτελεί τον πιο προσοδοφόρο τρόπο:

Εεε μετά ανοίξαμε το γραφείο, το οποίο δεν ήταν ακριβώς γραφείο ήταν ένας χώρος στο σπίτι των κοριτσιών που ήταν εδώ στο Κουκάκι. Ήμασταν τέσσερις και ξεκινήσαμε κάνοντας δουλειές ουσιαστικά για σόγια. Η ξαδέλφη μου, το σόι, η φίλη σου, η άλλη και τα λοιπά. Εεεμ ήταν πολύ ωραία φάση, πολύ ωραία περίοδος γιατί εμείς επιμέναμε να δουλέψουμε σαν στη σχολή. (...) Δεν μοιράζαμε τις δουλειές. Σε σχέση με όλους τους άλλους φίλους οι οποίοι μοιράζαν τις δουλειές, κάναν ένα -

ένα και ήταν πιο αποτελεσματικοί τελικά, οικονομικά ας πούμε και σε επίπεδο δουλειάς, εμείς κάναμε κάθε δουλειά και οι τέσσερις μαζί, την συζητάγαμε εξαρχής, την αναλύαμε, την κάναμε όλη σαν να ήμασταν εργαστήριο στη σχολή δηλαδή. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Χριστίνα περιγράφει ότι στο γραφείο των 6 διαφορετικών αρχιτεκτόνων, κατά διαστήματα συνεργάζονται μεταξύ τους -άλλοτε σε дуάδες, τριάδες ή περισσότεροι με βάση τα ενδιαφέροντα, τις μεταξύ τους σχέσεις, τη διαθεσιμότητα. Μοιράζονται τα έξοδα και τον εξοπλισμό και, ανάλογα με την εργασία του καθενός σε κάθε δουλειά, τα έσοδα:

Το γραφείο ήμασταν έξι άνθρωποι. Ποιος έκανε [δημόσιο έργο]; - στα οικονομικά του εμείς παίζαμε. (...) Στα οικονομικά του γραφείου παίζαμε όλοι. Θέλαμε τόσα λεφτά τον μήνα για το χαρτί, για το αυτο, για το εκείνο, για το οίκημα, για την [υπάλληλο]. (...) Ποτέ δεν ήταν γραφείο ως γραφείο. Ήταν ουσιαστικά συστέγαση, ανεξάρτητοι και ανάλογα συνεργαζόμενοι ανά δύο-δύο, τρεις-τρεις, ανάλογα πώς καθότανε κάθε φορά. Το ποιος θα δούλευε σε κάθε δουλειά ήταν συγκυριακό και εσωτερικό. (...) Ο καθένας έφερνε κάτι και έλεγε "τι έγινε; Θα κάνουμε αυτό;" Εκεί ήταν ανοιχτή η πρόσκληση σε όλους. (Χριστίνα 48, Μάης 2011).

Η συνεργατικότητα είναι βασικός στόχος της Φωτεινής όταν στήνει το γραφείο της, σημαντικότερος από το ίδιο το αντικείμενο των εργασιών που αναλαμβάνει. Επιλέγει την συνεργατιδά της με κριτήριο όχι μόνο την αξία της ως αρχιτέκτονα αλλά τη δυνατότητα καλής συνεργασίας. Σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις συστέγασης και επιλεκτικής συνεργασίας των συνεργαζόμενων αρχιτεκτόνων, η Φωτεινή και η συνεργατιδά της αναλαμβάνουν όλες τις δουλειές μαζί. Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του γραφείου οι δύο συνεργατιδες κάνουν τα πάντα μαζί και ιδιαίτερα τη δουλειά στο γιαπί. Στη συνέχεια καθώς αποκτούν εμπειρία καθιερώνεται ένας καταμερισμός σε διακριτούς τομείς ανάλογα με τις ανάγκες της δουλειάς, τις επιθυμίες και τις ιδιαίτερες ικανότητές τους (στο γιαπί, στο γραφείο, στις δημόσιες υπηρεσίες, στο "μάγεμα" των πελατών, στην επιλογή υλικών κλπ).

Στην αρχή όταν δουλεύαμε υπήρχε ανάγκη για λόγους ασφάλειας και για λόγους εμπειρίας να πηγαίνουμε και οι δύο στο γιαπί δηλαδή να βλέπουμε κάποια πράγματα μαζί. Πλέον δεν ισχύει και μάλιστα στις δουλειές σιγά - σιγά διαμορφώνεται τυχαία, αν κάποια πάει από την αρχή περισσότερες φορές, το ψιλοαναλαμβάνει άτυπα τελείως (...). Εντάξει θεωρώ ότι λίγα χρόνια δουλεύουμε μαζί, αλλά έχουν δημιουργηθεί πόστα χωρίς να έχουν όλα συζητηθεί. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η σχέση της Φωτεινής με τη συνεργατιδά της αποτελεί μια από τις πιο "ιδεατές" σχέσεις φιλίας και συνεργασίας. Έχουν δημιουργήσει το γραφείο μαζί και μοιράζονται τις ίδιες αγωνίες, προβληματισμούς και χαρές. Έχουν οργανώσει τη δουλειά και τα οικονομικά του γραφείου με τρόπους έξω από την εμπορευματική λογική και ταυτόχρονα παραμένουν

στενές φίλες και λειτουργούν απόλυτα εναρμονισμένα. Το ταμείο του γραφείου είναι κοινό και οι αμοιβές τους καθορίζονται με βάση τις ανάγκες τους. Αντίστοιχα οι ώρες εργασίας εξαρτώνται από τη διαθεσιμότητα της κάθε μίας, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για τη Φωτεινή που σε φάσεις της ζωής της που δεν μπορούσε να δουλέψει με ίσους όρους, ήταν οικονομικά εξασφαλισμένη. Την περίοδο που η Φωτεινή ζει μεταξύ Αθήνας και επαρχίας με τον σύντροφό της, στη φάση που είναι έγκυος ή στη φάση που το παιδί της είναι μικρό, η συνεργασία της είναι η μοναδική εγγύηση ότι το γραφείο θα συνεχίσει να λειτουργεί. Αντίστοιχα και η Φωτεινή είναι διατεθειμένη να αναπληρώσει τη συνεργάτιδά της όποτε χρειαστεί.

Εγώ με τη [συνεργάτιδα] δεν έχουμε ποτέ "ποιος δουλεύει και τι κάνει και πόσες ώρες και τα λοιπά και τα λοιπά" (...) Είμαστε μια κοινή επιχείρηση, τελείως κοινή.

{Όπου μοιράζεστε την δουλειά και τα έσοδα αντίστοιχα;

Ναι, ναι και αν ας πούμε κάποια από τις δύο έχει μεγαλύτερη ανάγκη κάποια χρήματα, συγκεκριμένη χρονική στιγμή θα είναι και αυτή που θα έχει τα... Δηλαδή θέλω να πω ότι αν πρέπει εγώ να πληρώσω κάτι δεν θα πω ότι πήραμε 300 ευρώ και θα πάρουμε από 150, θα πάρω και τα 300 και θα πληρώσω, κάποια στιγμή θα το αποκαταστήσω, τι εννοώ: ναι είναι τελείως μισά – μισά χωρίς να μετράς ας πούμε ώρες δουλειάς τρόπο δουλειά και παραγωγικότητες ας πούμε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Συχνά, οι αφηγήτριες συστεγάζονται ή συνεργάζονται με τους συντρόφους τους. Η Ιφιγένεια αξιολογεί ότι είναι πολύ θετικό το ότι είναι και οι δύο αρχιτέκτονες:

Θεωρώ πολύ σημαντικό επίσης το ότι και αυτός είναι αρχιτέκτονας (σ. ο σύζυγος), στο πως βλέπω και εγώ την αρχιτεκτονική, γιατί εκτός από τη δική μου εμπειρία που είχα κάθε φορά μέσα από τις δουλειές που έκανα ή μέσα από τις δουλειές που κάναμε μαζί, (...) έβλεπα τα πράγματα και μέσα από κάποιον άλλο που σίγουρα τα βλέπει διαφορετικά (μικρή παύση). Και... έβλεπα ότι κάπως μπορείς να εκτιμάς και τα πράγματα λίγο διαφορετικά όταν έχεις και κάποιον άλλο που έχεις έναν αντίλογο ρε παιδί μου σε κάποια πράγματα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Θεοδώρα και ο σύζυγός της, μετά την πολυετή παραμονή τους στο εξωτερικό, αποφάσισαν ότι ήθελαν να ζήσουν και να δουλέψουν στην Ελλάδα. Αν και δεν είχαν σκεφτεί τη συνεργασία, οι κοινές αρχιτεκτονικές αξίες και επαγγελματικοί στόχοι και οι ταιριαστοί τρόποι δουλειάς τους ώθησαν στη δημιουργία ενός κοινού γραφείου:

Ποτέ δεν είχαμε στο μυαλό μας ότι θα δουλεύαμε μαζί, δηλαδή νομίζω ότι και εγώ και ο [σύζυγος] ήμασταν λίγο δύσκολοι στις συνεργασίες και ποτέ δεν μας πέρασε από το μυαλό να κάνουμε γραφείο. Εεε αλλά κάπως ας πούμε, όλες αυτές οι εμπειρίες κάπως μαζευτήκανε μετά από κάποια, φάνηκε ας πούμε ξαφνικά ότι

έχουμε κοινές ας πούμε ανησυχίες και κοινή αντίληψη για την αρχιτεκτονική (μικρή παύση) (...) Και μετά αποφασίσαμε με τον [σύζυγο] να ιδρύσουμε, να κάνουμε μαζί το γραφείο που ξεκίνησε πολύ δειλά, εεε κάνοντας κάποιους διαγωνισμούς, (...), διάφορα πράγματα. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Οι δυο σύντροφοι επιδίωξαν να συνεργαστούν με μια ακόμα αρχιτέκτονα, το έργο της οποίας εκτιμούν ιδιαίτερα. Όμως η κοινή ζωή του ζεύγους που είναι ταυτόσημη και με την εργασία, άφησε απέξω την τρίτη συνεργάτιδα η οποία αναγκάστηκε να αποχωρήσει:

Μετά είχαμε και κάποιον άλλον συνεργάτη, δεν έχει και πολύ μεγάλη σημασία, ή μάλλον έχει σημασία! Γιατί είχαμε και μια τρίτη κοπέλα στην αρχή στο γραφείο, (...) με την οποία τελικά... το χωρίσαμε γιατί ήτανε πάρα πολύ δύσκολο να μας ακολουθήσει επειδή ήμασταν ζευγάρι. Δηλαδή εγώ με τον [σύζυγο] γυρνάγαμε σπίτι ή περπατάγαμε στον δρόμο και συζητάγαμε συνέχεια για ιδέες ας πούμε για τα projects και μετά πηγαίναμε την επόμενη μέρα και τα 'χαμε έτοιμα και δεν μπορούσε να παρακολουθήσει. (...) Αφού δεν καταφέραμε ας πούμε να κάνουμε γραφείο (σ. μαζί της) δεν θα μπορούσαμε να κάνουμε με κανέναν, ήταν πολύ δύσκολο. Συν το ότι ήμασταν με τον [σύζυγο] δεκαπέντε χρόνια μαζί και... ήταν πολύ δύσκολο να μας παρακολουθήσει. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η συνεργασία των δύο συντρόφων βασίζεται στην κατανόηση, την κατανομή των αρμοδιοτήτων αλλά και την αλληλοσυμπλήρωση και εναλλαγή ρόλων.

Εεε με τον [σύζυγο] μπορούμε και δουλεύουμε πάρα πολύ καλά μαζί. Δηλαδή... δεν υπάρχουνε ας πούμε πολλές εντάσεις, καταλαβαίνουμε αμέσως τι θέλει ο ένας από τον άλλον, αλλά ταυτόχρονα είμαστε πολύ διαφορετικοί στο τι κάνουμε. (...) Εγώ ας πούμε αναλαμβάνω πιο πολλά πράγματα, αγγίζω διάφορα πράγματα πάνω στην δουλειά, ο [σύζυγος] έχει μία πιο συγκεκριμένη κατεύθυνση ας πούμε (...). Δηλαδή κάπως όταν είναι για τεχνικά θέματα το αναλαμβάνω εγώ, δηλαδή όταν είναι για κανόνες, όταν είναι για πολεοδομίες, όταν είναι για υδραυλικούς, όλα αυτά τα πράγματα που είναι κάπως τεχνικά, που έχουν μια πολυπλοκότητα. Και νομίζω ότι έχει και κάπως σχέση με το γυναικείο μυαλό, τα αναλαμβάνω εγώ. Εεε όταν έχει να κάνει ας πούμε με γράψιμο, με συνεντεύξεις, δημοσιεύσεις και εικόνες είναι κυρίως ο [σύζυγος]. (...) Είναι πιο ικανός στο να φέρει εις πέρας, δηλαδή να αναλάβει κάτι και να το ολοκληρώσει ας πούμε, κυρίως όταν πρόκειται για εικόνα να την ολοκληρώσει. Εγώ έχω πιο πολύ μεγάλη ανάγκη... να αγγίξω τα πάντα σε ένα project δηλαδή και τα σχέδια και τις εικόνες, είναι πολύ χαρακτηριστικό αυτό του τρόπου που δουλεύουμε. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ των δύο συντρόφων επιφανειακά έρχεται σε αντίθεση με τα καθιερωμένα στερεότυπα που θέλουν τον άντρα στην κατασκευή και τη γυναίκα στη σχεδίαση, την μελέτη, την απεικόνιση. Στην πραγματικότητα όμως η

αφηγήτρια παράλληλα με τα πιο απαιτητικά και πρακτικά τμήματα της δουλειάς έχει στην αρμοδιότητά της και την ευθύνη να ολοκληρωθούν τα πάντα.

Η Ελένη περιγράφει ότι οι συνεργασίες στα γραφεία είναι από μόνες τους ένα είδος "γάμου" καθώς με τους συνεργάτες της μοιράζεται την καθημερινότητά της:

Κοίταξε και στα δύο αυτά γραφεία, δουλεύαμε... πάνω από οχτάωρο, δεν τίθεται θέμα γι αυτό... δηλαδή δουλεύαμε πάρα πολλές φορές ήταν δωδεκάωρα και παραπάνω. (...) Σ' αυτές τις δουλειές ξέρεις υπάρχει ένα μικρό πρόβλημα που λέει ότι παντρεύεσαι αυτούς με τους οποίους δουλεύεις. Δηλαδή, στην πραγματικότητα είναι πολύ περισσότερες ώρες μ' αυτούς που δούλευα παρά με τον άντρα μου (γέλιο)... (...) Διότι τρως μέσα (γέλιο), ξυπνάς, πας και έρχεται ας πούμε δέκα η ώρα το βράδυ, έντεκα η ώρα το βράδυ, σαββατοκύριακα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι αφηγήτριες εκτός από τους/τις στενούς συνεργάτες των γραφείων επιδιώκουν να συνεργάζονται σταθερά και με άλλους αρχιτέκτονες, μηχανικούς ή άλλους επαγγελματίες, για να μειώνουν την ανασφάλεια του ελεύθερου επαγγέλματος. Η Φωτεινή και η συνεργάτιδά της έχουν δημιουργήσει μαζί με φίλους, επαγγελματίες διαφόρων ειδικοτήτων (αρχιτέκτονες, ξυλουργοί, συντηρητές έργων τέχνης, σκηνοθέτης, μοντέρ, παραγωγός, οικονομολόγος) ένα δίκτυο και ανάλογα με τις δουλειές συνεργάζονται:

Κινητήρια δύναμη δεν ήταν η αρχιτεκτονική, αλλά ήταν η ανθρώπινη επαφή. Το... να μπορούμε ανά περίπτωση να συνεργαζόμαστε πάλι με ανθρώπους που επιλέγουμε εμείς, του κύκλου μας, δηλαδή να δημιουργηθεί ένα δίκτυο. Δηλαδή πιο πολύ ήταν το κίνητρο κοινωνικό, όχι συναισθηματικό, παρά αρχιτεκτονικό. Και έτσι βγήκε αυτό το πράγμα της μιας ευρύτερης ομάδας των πολλών ειδικοτήτων. (...) Τώρα αυτό τόσο αφηρημένο όσο σου το λέω, προέκυπτε κάθε φορά. (...) Για οτιδήποτε όμως κι αν χρειαζόμασταν η πρώτη μας μέριμνα ήταν να δούμε με ποιον μπορούμε από τον κύκλο μας, με ποιον θα θέλαμε εν πάση περιπτώσει να συνεργαστούμε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Διαπιστώνει όμως ότι και αντίστροφα οι συνεργατικές σχέσεις με άλλους μηχανικούς ή συνεργεία μπορεί να εξελιχθούν σε φιλίες:

Τώρα σου λέω τελευταία προσπαθούμε να φτιάξουμε (...) έναν κύκλο ανθρώπων που να μπορούμε να δουλεύουμε, ξέρεις να είμαστε σάνταρ συνεργάτες. Δεν είναι φίλοι μας, αλλά με κάποιους από αυτούς έχει δημιουργηθεί φοβερή εκτίμηση και αυτό είναι μια πλευρά που δεν την ξέραμε μέχρι τώρα. Ναι, και (...) κάποιες από αυτές τις σχέσεις είναι πολύ αληθινές, δεν είναι ξέρεις ρε παιδί μου προσποιητές, επαγγελματικές, (...) είναι πολύ αληθινές και τις χαίρεσαι. Δηλαδή είναι πολύ

πρωτόγνωρο για εμάς, το θεωρήσαμε ότι μόνο αντίστροφα πάει: να έχεις μια πολύ καλή σχέση και να εξελιχθεί σε μια καλή συνεργασία. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Ωστόσο, οι συνεργασίες στα πλαίσια λειτουργίας των γραφείων, δεν είναι πάντα εύκολες. Οργανωτικά προβλήματα, διαφορετικές αντιλήψεις και προβλήματα σχέσεων, αποτελούν αιτίες διάλυσης των συνεργασιών ή/και των γραφείων.

Το γραφείο της Χριστίνας, της Ανθής και άλλων τεσσάρων συνεργατών, μετά από πολλά χρόνια λειτουργίας, οδηγήθηκε σε διάσπαση μέχρι που έκλεισε οριστικά για να δημιουργηθούν στην πορεία νέες ομάδες.

Δεν ξέρω αν ήταν ιδανικό γραφείο, πολλοί άνθρωποι με τελείως διαφορετικούς στόχους ο καθένας. Τελείως διαφορετικά πράγματα είχε ο καθένας στο κεφάλι του, διαφορετικά ως προς τη δουλειά και διαφορετικά ως προς τη νοοτροπία. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η Χριστίνα διαφωνεί με μια κυρίαρχη "συγκεντρωτική" αντίληψη, σύμφωνα με την οποία όλες οι εργασίες θα έπρεπε να πραγματοποιούνται αποκλειστικά από τους 6 συνεργάτες. Εκτιμά ότι η στάση αυτή στερούσε από τους συνεργάτες τη δυνατότητα να αφοσιωθούν στο πραγματικά δημιουργικό κομμάτι της δουλειάς, με μοναδικό όφελος το μεγαλύτερο κέρδος και υποστηρίζει ότι αν είχαν υπαλλήλους το γραφείο θα λειτουργούσε καλύτερα. Η αφηγήτρια, πιθανόν λόγω της εργατικής της καταγωγής, δεν ήταν διατεθειμένη να εξαντλείται για επιπλέον κέρδος, θεωρώντας ότι όταν υπάρχει δουλειά αυτή πρέπει να μοιράζεται, όπως και τα εισοδήματα.

Όταν έχεις και τέτοιες δουλειές, δίνεις δουλειά και σε κάποιους ανθρώπους. Δηλαδή, βγάζει κάποιος φωτοτυπίες, κάποιος σχεδιάζει... Δεν γίνεται ένας άνθρωπος ή δυο άνθρωποι να κρατάνε ένα ξενοδοχείο 3000 κλινών και να το σχεδιάζουνε. Δεν γίνονται αυτά τα πράγματα. Κάποιος πρέπει να παίρνει τις αποφάσεις, κάποιος πρέπει να κάνει την μαλακία, την παπάρα, έτσι δεν είναι; Λέω εγώ! Έχει κανένα νόημα να κάνω εγώ την παπάρα; Όχι. Έχει κανένα νόημα στο [δημόσιο έργο] εγώ να κάνω τουβλάκι, τουβλάκι; (...) Έλεος τώρα! Είναι αρχιτεκτονική αυτό το πράγμα;

(...) Εντάξει, οκ σε δύσκολους καιρούς βρεθήκαμε, αλλά όταν βγάζεις κάποια λεφτά, η λογική είναι για 'μένανε δίνεις και κάποια λεφτά. Δίνεις σε κάποιους ανθρώπους, ρε παιδί μου, δουλειά, για να μπορείς να κάνεις τη ζωή τη δικιά σου πιο εύκολη και για να μπορεί να προχωρήσει, να πάρεις και μια άλλη δουλειά, να πάρεις εσύ το σπιτάκι που δεν πρόκειται να πληρωθείς και να κάνεις την αρχιτεκτονική σου. Αυτό δεν το είχαμε ως γραφείο. Σαν λογική δεν συμφωνούσαμε σε καίρια πράγματα. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η αντίληψη ότι υπάλληλοι προσλαμβάνονται μόνο όταν υπάρχει απόλυτη ανάγκη επικρατεί στο επάγγελμα και, ενώ οι αφηγήτριες την έχουν βιώσει δυσάρεστα ως υπάλληλοι, συνήθως την υιοθετούν όταν οι ίδιες δημιουργούν το δικό τους γραφείο. Σπάνια προσλαμβάνουν μόνιμους υπαλλήλους, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι προσλαμβάνουν περιστασιακά σχεδιάστριες ή νεαρές/ους αρχιτέκτονες για να εργαστούν για συγκεκριμένα έργα στα γραφεία τους. Πιθανά οι οικονομικοί λόγοι, όπως κάποιες φορές τα περιορισμένα έσοδα, η δραστηριοποίηση σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα σε μικρές ιδιωτικές δουλειές και η επιθυμία αύξησης του κέρδους, είναι οι κύριες αιτίες που οδηγούν σ' αυτή την πρακτική. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν ενδείξεις ότι η στάση αυτή οφείλεται και σε μια ιδιαίτερη κουλτούρα των αφηγητριών που αφ' ενός δεν θέλουν να αναλάβουν ρόλο του αφεντικού και αφ' ετέρου λειτουργούν ιδιαίτερα συγκεντρωτικά και δεν εμπιστεύονται σε τρίτους τη δουλειά τους.

Η Θεοδώρα αναφέρει ότι όταν έχουν ανάγκη επαγγελματικής βοήθειας, προσλαμβάνουν κατ' αποκλειστικότητα φοιτητές ώστε το κόστος να είναι μικρό, ενώ επιδιώκουν να διατηρούν σταθερές συνεργασίες ώστε να υπάρχει εμπιστοσύνη και να διευκολύνεται η εργασιακή πρακτική:

Για παράδειγμα αν τύχει κάποιος διαγωνισμός, (...) τηλεφωνούμε σ' αυτά τα άτομα με τα οποία έχουμε ήδη κάποια σχέση και μας βοηθάνε ας πούμε για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Κοίτα! Είναι πολύ σημαντικό το ότι δεν έχουμε την οικονομική δυνατότητα να... προσλάβουμε κάποιον για... πολύ καιρό. Βασικά δεν έχουμε προσλάβει ποτέ κανέναν. Δηλαδή είναι συνήθως φοιτητές που κάνουν πρακτική. Εεε οπότε... αυτό ας πούμε απαιτεί ακόμα μεγαλύτερη ενέργεια, προσπάθεια από μας για να εξηγήσουμε πώς δουλεύουμε. Οπότε με τα παιδιά αυτά που ήδη ξέρουμε πώς να δουλεύουνε μαζί μας... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Το ωράριο εργασίας και η κατανομή αρμοδιοτήτων είναι ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες με τους/τις συνεργάτες τους. Η Χριστίνα αξιολογεί ότι αυτές ήταν από τις βασικότερες αιτίες της διάλυσης του γραφείου της:

Για να μπορείς να έχεις ένα χώρο που λέγεται γραφείο, λέω εγώ, πρέπει να υπάρχουν μερικά δεδομένα: "είναι αυτός, χωροθετούνται έτσι τα πράγματα, είναι αυτοί οι υπολογιστές μας, δουλεύουμε από τις 10 μέχρι τις 6". Αν θα πας στις 9μισή ή αν θα πας στις 10 και μισή ή στις 11 γιατί έτυχε μια άλλη δουλειά, εντάξει. Αλλά δεν μπορείς εσύ να δουλεύεις από τις 5 η ώρα το απόγευμα, λέω εγώ έτσι, μέχρι τις 12 η ώρα το βράδυ και να θεωρείς ότι εγώ που έρχομαι στις 12 η ώρα το μεσημέρι πρέπει να κάτσω μέχρι τις 12 η ώρα το βράδυ επειδή κάθεσαι εσύ. Είναι τελείως βασικά πράγματα. (...) Δεν δημιουργήσανε ποτέ ανοιχτά θέματα – κόντρα δηλαδή, αλλά ήτανε πάντοτε θέματα υπό... που λεγόντουσαν με κάποιο τρόπο. (...) Αν δεν

συμφωνείς ουσιαστικά σε μερικά πράγματα και αν δεν τυποποιείς τους τρόπους, υπάρχει αυτό. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η Φωτεινή περιγράφει το αντίστοιχο πρόβλημα από την άλλη όχθη. Ένας νέος συνεργάτης του γραφείου απαιτεί να αλλάξουν τον τρόπο που οργάνωναν την εργασία τους η Φωτεινή και η συνεργάτιδά της. Προσπάθησε να οριοθετήσει τα ωράρια, να διευθετήσει τα διαλείμματα και τα κενά και να προωθήσει μια μεγαλύτερη παραγωγικότητα σαν να δούλευε σε μια μεγάλη εταιρία. Όμως ο λόγος που η Φωτεινή επέλεξε να δουλέψει σαν αυτοαπασχολούμενη ήταν ευελιξία του ελεύθερου επαγγέλματος και δεν ήθελε με τίποτα να τη χάσει:

Είχε μάθει να δουλεύει σε μια πολύ μεγάλη εταιρία με συγκεκριμένο πρωτόκολλο και τα λοιπά. Δηλαδή το ότι ας πούμε θα ερχόταν στο γραφείο και θα έλεγε "λοιπόν κλείνουμε κινητά και δεν μιλάμε, δεν θα μιλήσουμε στο τηλέφωνο για μισή ώρα". Sorry ρε φίλε και εγώ γιατί δεν πήγα να δουλέψω πουθενά αλλού; (γέλιο) δηλαδή όχι θα μιλήσω και στο τηλέφωνο και δεν θα φύγω από δω στις 5 θα φύγω στις 8, γιατί έτσι έχω μάθει. Να μαλακίζομαι, δεν μπορείς να μου το χαλάσεις εσύ αυτό τώρα. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Ένα ακόμα πρόβλημα που δημιουργήθηκε στη συνεργασία ήταν ο οικονομικός διακανονισμός. Μέχρι τότε, το ταμείο του γραφείου ήταν κοινό και οι αμοιβές των δύο συνεργατιδών δεν καθορίζονταν με βάση το πόσο δούλεψε η καθεμία, όπως επίσης και οι ώρες που δουλεύαν εξαρτώνταν από την διαθεσιμότητα της κάθε μιας σε σχέση με την προσωπική της ζωή. Κάτι τέτοιο όμως ήταν αδύνατο να συμβεί με τον νέο τους συνεργάτη, για τον οποίο όλα έμπαιναν σε υπολογισμούς και μετρήσεις. Η αποτυχία της συνεργασίας οδήγησε πρόσκαιρα σε διάλυση της φιλίας.

Η Φωτεινή αξιολογεί ότι το βασικό πρόβλημα δεν ήταν τόσο οι διαφορετικές αντιλήψεις - οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν συζητηθεί και να έχουν βρεθεί σημεία κοινών πρακτικών, αλλά η δυσκολία να εισχωρήσει ένας νέος συνεργάτης σε μια ήδη προχωρημένη συνεργασία στην οποία θα έπρεπε να βρεθούν νέες ισορροπίες:

Και μετά υπήρχαν κι άλλα, υπήρχε και το δικό μας έτσι το κομμάτι, που γίναν και πολλά λάθη και από την δική μας την πλευρά. Γιατί εντάξει ήμασταν δυο άνθρωποι που δουλεύαμε μαζί, ξέραμε πώς δουλεύαμε, αισθάνομαι ότι μπορεί να τον ευνουχίσαμε πολλές φορές, διότι ξέρεις και ο [συνεργάτης] προσπαθεί να ενταχθεί μέσα σε αυτό. (...) Ο ίδιος αισθάνθηκε, γενικά στο τέλος είχε ένα πολύ μεγάλο κατηγορώ απέναντί μου, (...) ότι δεν του συμπεριφέρθηκα ποτέ σαν να ήμασταν συνεργάτες, αλλά σαν να ήταν υπάλληλός μου. Κυρίως αυτό ήταν νομίζω το πιο σκληρό που είπε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Πέρα από τα πρακτικά - οργανωτικά προβλήματα, τα προβλήματα σχέσεων είναι εξίσου σημαντικά στις συνεργασίες. Ο επαγγελματικός ανταγωνισμός είναι το μεγαλύτερο πρόβλημα, το οποίο οι αφηγήτριες προσπαθούν να μείνει έξω από τις ζωές τους, αλλά δεν είναι πάντα εφικτό. Ο ανταγωνισμός μπορεί να ξεκινά από μια ελάχιστα ορατή άσκηση ηγεμονίας από κάποιον εκ των συνεργατών και να φτάνει μέχρι τον φανερό ανταγωνισμό για τα αντικείμενα που αναλαμβάνουν, την ποσότητα της δουλειάς, τα ωράρια, τις αμοιβές ή την επιβολή στον χώρο της δουλειάς.

Η Αλέξια δημιούργησε μια κατασκευαστική εταιρία με άλλους 4 συνεργάτες. Η συνεργασία ξεκίνησε από τη φιλική σχέση της Αλέξιας με έναν συνομήλικο αρχιτέκτονα και στο γραφείο συμμετείχαν ακόμα ο έμπειρος πατέρας του, μια νεαρή αρχιτέκτονας και ένας με λίγο μεγαλύτερη εμπειρία. Η έλλειψη συνεργατικού πνεύματος και ισοτιμίας μεταξύ των 5 συνεργατών και οι διαφορετικές προσδοκίες, οδηγούν σύντομα στη διάλυση της εταιρίας:

*Ο μεγάλος γενικά ήταν περισσότερο από όσο έπρεπε τελικά, ήθελε να... (παύση).
Κι αυτός εντάξει αποφάσισε να κάνει ομάδα σε μια ηλικία που... αν δεν έχεις κάνει ομάδα σ' όλη σου τη ζωή, προφανώς δεν μπορείς να ξεκινήσεις την ομάδα στα εξήντα πέντε σου. Γι' αυτό και δεν δούλεψε. Γιατί εκείνος τελικά, μόλις άρχισαν να έρχονται και δουλειές και να υπάρχει πίεση, φάνηκε ότι εκείνος απλά ήθελε να 'χει υπαλλήλους. Δηλαδή κάπως έτσι ήταν τελικά η σχέση, οπότε δεν έβγαζε νόημα. Και οικονομικά τελικά δεν έβγαζε νόημα, όπως είχε γίνει όλο το... deal ας πούμε, για αυτό και το διαλύσαμε τελικά. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)*

Πολύ συχνά τα όρια ανάμεσα στη συνεργασία και στις ιεραρχικές υπαλληλικές σχέσεις είναι ιδιαίτερα ρευστά. Η Ελένη στην πρώτη της συνεργασία με 2 άντρες, διαπίστωσε ότι η σχέση δεν ήταν ισότιμη, αλλά υπήρχαν ηγεμονικές τάσεις που οφείλονταν στον διαφορετικό βαθμό εμπειρίας των τριών συνεργατών, στις διαφορετικές οικονομικές αφετηρίες, στον διαφορετικό βαθμό δέσμευσης και αφιέρωσης στη δουλειά, πιθανά και στο διαφορετικό φύλο. Και στο δεύτερο γραφείο που συνεργάστηκε με δύο άντρες - φίλους της αντιμετώπισε διαφορετικά, αλλά εξίσου μεγάλης βαρύτητας προβλήματα. Η συνεργασία αυτή ανέδειξε, πέρα από το ζήτημα της μη ισότιμης δέσμευσης και δουλειάς, και το πρόβλημα του ανταγωνισμού, το οποίο τελικά οδήγησε στη διάλυση του γραφείου και ταλαιπώρησε την αφηγήτρια συναισθηματικά.

Ξεκίνησε με τις καλύτερες προϋποθέσεις. Ήμασταν τρεις αρχιτέκτονες και φίλοι μεταξύ μας, εεε και με τη λογική ότι θα τα μοιραζόμαστε όλα και... θα βοηθάμε ο ένας τον άλλον και... ξέρεις πολύ συνεργατικά και... όλα αυτά (παύση). Εεε και νομίζω εκεί... πέρα δυσκολεύτηκα πάρα πολύ. Δηλαδή ομολογώ ότι... η διάλυση αυτής της σχέσης μου ήτανε (...) η πιο τραυματική εμπειρία τέλος πάντων στην... διαδρομή σε σχέση με το επάγγελμα (παύση). (...)

(Αυτό που) συνέβαινε ας πούμε, (...) ήτανε ότι... ενώ υποτίθεται ότι θα ήμασταν ίσοι και θα τα κάναμε όλα μαζί και τέτοια, δεν ήταν ακριβώς έτσι τα πράγματα. Εεε ο ένας από τους τρεις (...) ήθελε να καρπώνεται τα πράγματα. Ότι αυτός έχει φέρει τον πελάτη, άρα αυτός ας πούμε ελέγχει και την κατάσταση. Εντάξει εγώ στην αρχή δεν καταλάβαινα τίποτα, (...) θεωρούσα ότι είναι... γραφείο κοινό ας πούμε και ότι όλα πάνε έτσι. Όμως δεν ήταν έτσι τα πράγματα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Στην πορεία της συνεργασίας η Ελένη αντιλαμβάνεται ότι της έχουν ανατεθεί όλα τα δύσκολα έργα, οι δύσκολοι πελάτες και οι δουλειές με τα λιγότερα έσοδα. Ταυτόχρονα οι συνεργάτες της, επιδίδονται σε αφ' υψηλού κριτική, υπερτιμούν μονίμως τις δεξιότητες και τα έργα τους, αποσιωπώντας και αγνοώντας συστηματικά τη δική της αποτελεσματικότητα, ενώ στις δυσκολίες δεν την βοηθούν. Η αφηγήτρια προσπαθώντας να αμβλύνει τις συγκρούσεις, αναλαμβάνει όλο και περισσότερες ευθύνες, είναι πάντα εκεί για να βοηθήσει τους συνεργάτες της και επιστρατεύει έναν ενωτικό και συμβιβαστικό ρόλο:

Ο δε άλλος φίλος μου ας πούμε, άρχισε να μου βγάζει έναν ανταγωνισμό στο παραμικρό. Το οποίο ήταν κόλαση πλέον, δηλαδή γινότανε... πώς να σου πω... (...). "Α! θα το κάνω εγώ καλύτερα από σένα". Δηλαδή έμπαινε συνέχεια ένα τέτοιο πράγμα το οποίο... από πού μας είχε προκύψει; (...) Είχα αρχίσει να καταλαβαίνω ότι κάτι δεν πάει καλά ας πούμε εδώ πέρα, αλλά δεν καταλάβαινα τι παίζεται ακριβώς και στην πραγματικότητα παιζόντουσαν σχέσεις ηγεμονίας, έτσι; Τις οποίες ας πούμε εγώ δεν τις είχα έτσι στο μυαλό μου και δεν μπορούσα και να τις... χειριστώ καλά. (...)

Καταλάβαινα ότι οι άλλοι... δεν το κάνουν επίτηδες, δεν είναι ότι... έχουν συνείδηση ότι το κάνουν αυτό το πράγμα, γίνεται ασυνείδητα. Δηλαδή είναι ο τρόπος που... έχει ο άλλος, ας πούμε. Ο οποίος είναι αυτός. Να σου λέει: "Εγώ, Εγώ, εγώ", ας πούμε, χωρίς να το καταλαβαίνει ότι το κάνει αυτό το πράγμα.

Ε! και κάποια στιγμή είπα (...) ότι δεν πάει άλλο αυτή η ιστορία, δηλαδή ότι, εντάξει, εγώ δεν μπορώ να τα βγάλω πέρα ας πούμε με την κατάσταση αυτή (...) τους είπα: "παιδιά δεν είναι εύκολο να με βάζετε εμένα μόνη μου στην κατασκευή και να μου σπρώχνετε την κατασκευή, μετά να βοηθάω κι όλα ας πούμε στις δικές σας τις δουλειές, αλλά σ' όλες τις δυσκολίες δεν με βοηθάτε, μου την λέτε κιόλας". Τα είπα αυτά τα πράγματα αλλά δεν... Ήταν σα ναμίλαγα... "τι είναι αυτά που λες", ας πούμε, "πώς σου έχουν έρθει αυτά τώρα". (...) Κάπως έτσι τέλος πάντων... (...)

Ε, μετά τούτων αποφάσισα ότι θέλω να 'μαι μόνη μου διότι "άει σιχτίρ... δηλαδή... κι εσύ κι ο γρύλος σου". (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι αρνητικές εμπειρίες που είχε από τους άντρες συνεργάτες της η Ελένη την οδηγούν αναπόφευκτα σε σύγκριση των συνεργασιών της με άντρες και γυναίκες μηχανικούς. Αξιολογεί ότι οι γυναίκες είναι πιο συνεργατικές, πιο ευαίσθητες και λιγότερο

ανταγωνιστικές. Αν και ο λόγος της μπορεί να θεωρηθεί "γενικευτικός", βασίζεται στις προσωπικές της εμπειρίες, στις οποίες η Ελένη έχει δώσει καθολική ισχύ:

Κυρίως και από το γραφείο που 'μουνα με την Κ. (παύση) όχι μόνο από τη Κ. αλλά και από άλλες γυναίκες που ερχόντουσαν εκεί... (...) γενικά η... παρουσία των γυναικών πιστεύω ότι είναι πιο θετική σ' αυτό το επίπεδο. Δηλαδή είναι πολύ πιο συνεργατικές, είναι πολύ πιο... ευαίσθητες σε διάφορα πράγματα. Δηλαδή... και θα 'λεγα και... τώρα για ανταγωνιστικές δεν μπορώ να σου πω αν είναι λιγότερο, νομίζω όμως ότι κατά βάση είμαστε λιγότερο ανταγωνιστικές στο επίπεδο της δουλειάς (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Ελένη συνδέει τον ανταγωνισμό με την φιλοδοξία και θεωρεί ότι υπάρχουν μεν κάποιες γυναίκες αρχιτέκτονες που είναι φιλόδοξες και ανταγωνιστικές αλλά ακόμα και τότε, αυτό το κάνουν με πιο ευθύ και διαχειρίσιμο τρόπο:

Νομίζω ότι υπάρχουνε κάποιες φιγούρες ας πούμε γυναικών, οι οποίες είναι πολύ φιλόδοξες και βγάζουνε ένα πολύ... έντονο ας πούμε ανταγωνισμό. Αλλά ξέρεις... νομίζω ότι υπάρχει κι ένα άλλο, είναι πιο ευθείς οι γυναίκες. (...) Δεν έχουνε πρακτικές χειρισμού τόσο πολύ... κι ο ανταγωνισμός είναι ευθύς. Είναι ξεκάθαρος ας πούμε. Βγαίνει. Και βγαίνει και συναισθηματικά, κατάλαβες; Είναι... όλο αυτό... και το συναισθηματικό κομμάτι είναι πιο έντονο ας πούμε και πιο... έτσι... ανοιχτό και αυθόρμητο. Ενώ στους άντρες δεν είναι έτσι, και είναι και είναι πολύ χειρότερο αυτό. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Αξιολογεί ακόμα ότι οι άντρες είναι χειριστικοί και καταφέρνουν να κάνουν αυτά που θέλουν χωρίς πολλά λόγια. Περιγράφει μια εμπειρία κατά την οποία οι άντρες συνάδελφοί της δημιουργούσαν τέτοιες καταστάσεις που την έφερναν μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα, για τα οποία όταν άνοιγε η συζήτηση αντιμετωπιζόταν ως "γκρινιάρια":

Δεν μπορείς να μιλήσεις με τους άντρες. Δηλαδή εγώ αυτό που κατάλαβα, η εμπειρία μου κυρίως απ' το δεύτερο γραφείο, είναι ο χειρισμός. Δηλαδή ότι ο άλλος προσπαθεί συνεχώς να φτιάξει τα πράγματα μ' έναν τρόπο ώστε "να γίνουν". Ποτέ δε λέγονται κι όταν πας να μιλήσεις δεν ξέρει τι είναι, "τι είν' αυτά που του λες;", ας πούμε (παύση). Κάτι που αντιστοίχως υπάρχει και στις σχέσεις μεταξύ, (...) του ζευγαριού ας πούμε, είναι πάρα πολύ σύνηθες αυτό. Οι άντρες κάπως τα καταφέρνουν, γίνονται αυτά, τα περνάνε αυτά που θέλουν να κάνουνε, τα επιβάλλουν ας πούμε με ένα τρόπο κι όταν τους λες ότι "να, κοίτα" ας πούμε λέει "τι κοίτα; εσύ γκρινιάζεις", ας πούμε. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι συνεργάτες της Ελένης, ασκούν τον ανταγωνισμό (όπως και την καταπίεση και εκμετάλλευση πιθανόν) ως κάτι φυσικό. Η αφηγήτρια τον ανέχεται μέχρι τη στιγμή που "σκάει" και τότε αντιμετωπίζεται ως δύστροπη. Μοιάζει ότι οι συνεργάτες της θεωρούν αυτονόητο το δικαίωμα επιβολής των απόψεων και των πράξεών τους και δεδομένη την

αποδοχή τους από την Ελένη. Αποτελεί όμως ερώτημα αν η αρχική ανοχή της αφηγήτριας έναντι του ανταγωνισμού αποτελεί μια εσωτερικευμένη έμφυλη στάση, δεδομένου ότι η Ελένη, όπως και άλλες αφηγήτριες, προσπαθούν να τον αγνοήσουν προς όφελος της συνεργασίας. Και ακόμα συχνότερα, για να πάει η συνεργασία μπροστά, δουλεύουν όχι μόνο για τον εαυτό τους, αλλά συμμετέχουν και στις ευθύνες των άλλων, αναλαμβάνουν τα πιο δύσκολα αντικείμενα και κάποιες φορές δεν διεκδικούν ίσες απολαβές.

5.3. Η δουλειά στο δημόσιο

Πριν γεννησω βγήκε ένας διαγωνισμός στο υπουργείο Οικονομικών που ζητούσε μηχανικούς γενικά, όχι αρχιτέκτονες συγκεκριμένα (...). Και υπήρχαν θέσεις, οπότε έκανα τα χαρτιά μου, έδωσα εξετάσεις παράλληλα - είχα δώσει και ΑΣΕΠ για το υπουργείο Πολιτισμού- (...) και είχα περάσει και στα δύο (Γέλιο). Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα βέβαια και Διαχειριστικά στη Μυτιλήνη. Και εκεί ήταν το μεγάλο δίλημμα. Διότι έλεγα: Υπουργείο Πολιτισμού; που είναι, θέλαν καθαρά αρχιτέκτονα, να ασχοληθώ αποκαταστάσεις και τα λοιπά και τα λοιπά (...) αλλά θα έπρεπε να αφήσω τον [σύζυγο] (σ. που εργαζόταν εκτός Αθήνας), να μένω στην Αθήνα και να έμπαινα στην διαδικασία ότι κά...ποια στιγμή μπορεί να έπαιρνα απόσπαση, το οποίο μπορεί να γινότανε και μετά από δεν ξέρω πόσα χρόνια, ή να καθίσω εκεί και να δω τι είναι αυτό το διαχειριστικό; Ήταν τρομερά μεγάλη, δύσκολη απόφαση.

Ε! φυσικά με κέρδισε το δεύτερο για πολλούς λόγους. Πρώτον επειδή δεν ήθελα να χωρίσουμε την οικογένεια που μόλις είχαμε ξεκινήσει, δεύτερον ήταν πολύ καλύτερα μισθολογικά, τρίτον επειδή ήξερα ότι στο Υπουργείο Πολιτισμού, σε κεντρική υπηρεσία πάλι δεν θα 'κανα πολλά με το αντικείμενο, πάλι εκεί περισσότερο διαχειριστικά, διαχειριστική δουλειά θα είχα, αποφάσισα να κάνω το δεύτερο, να πάω στη Μυτιλήνη. Και με την ελπίδα ότι κάποια στιγμή μπορεί να ξαναέκανα ελεύθερο επάγγελμα, ίσως κατά βάθος σκεφτόμουνα αυτό.

Ήμουνά πολύ τυχερή που μπήκα στο ευρύτερο δημόσιο με το που έκανα τα παιδιά γιατί είχα το χρόνο που χρειαζότανε να ασχοληθώ. Δηλαδή πήρα αυτή την άδεια μητρότητας, (...) στην [κόρη] (...) είχα κερδίσει το μειωμένο ωράριο, το οποίο ήταν πάρα πολύ χρήσιμο. Με τον [γιο] κάθισα και ένα χρόνο μετά, οπότε ευχαριστήθηκα αυτά τα πρώτα χρόνια, τη γέννα και τη λοχεία και την ανατροφή του πρώτου έτους και ακόμη το καλό είναι ότι φχαριστιέμαι τα απογεύματα. Δηλαδή σχολάω 3 η ώρα και μετά ασχολούμαι πολύ με τα παιδιά, αυτό τα πρώτα χρόνια που πρέπει να είσαι κοντά, είμαι από τους τυχερούς δηλαδή... (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η δουλειά στο δημόσιο είναι από τις λιγότερο δελεαστικές για τις αφηγήτριες, λίγες από τις οποίες επιλέγουν να δουλέψουν σ' αυτό. Η Ελένη το απορρίπτει με τη λογική ότι "θα βαριόταν" και η Ανθή, αναφέρει ότι δεν θα μπορούσε να φανταστεί τον εαυτό της να εργάζεται στο δημόσιο, αλλά ούτε και αλλού ως υπάλληλος:

Αντιπαθούσα το δημόσιο. Αντιπαθούσα! Δεν μ' άρεσε ποτέ αυτό... Επομένως πάντα ήμουνα πώς το λένε; Ιδιώτης (γελάει) στην ελεύθερη αγορά. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Μόνο τρεις από τις αφηγήτριες έχουν δουλέψει σε θέση μόνιμου δημόσιου υπαλλήλου, η Κωνσταντίνα ως ΔΕΠ, η Λουκία στο ΥΠΕΚΑ (ΥΠΕΧΩΔΕ στη συνέντευξη) και η Σοφία σε σχολείο. Η Νίκη εργάζεται με σύμβαση αορίστου χρόνου σε υπηρεσία του ευρύτερου δημόσιου τομέα και άλλες αφηγήτριες έχουν δουλέψει, μικρά διαστήματα, με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή έργου στο ΥΠΠΟ και στη ΔΕΠΟΣ.

Οι αφηγήτριες αναφέρονται στο αντικείμενο της εργασίας τους, στις συνθήκες (ωράρια, αμοιβές, σχέσεις με συναδέλφους) και κυρίως στην ικανοποίηση που παίρνουν / ή όχι από το επάγγελμα. Ως ιδιαίτερο ζήτημα αναδεικνύεται ο συνδυασμός προσωπικής ζωής και ιδιαίτερα της μητρότητας με τη δουλειά, που στη συγκεκριμένη σχέση εργασίας φαίνεται ότι γίνεται υπό καλύτερες συνθήκες σε σχέση με άλλες.

Η εργασία στην εκπαίδευση εμφανίζει σημαντικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις άλλες θέσεις εργασίας στο δημόσιο. Διαφοροποιείται ως προς το αντικείμενο, το οποίο στις άλλες περιπτώσεις αφορά τη δημόσια διοίκηση ή τις μελέτες. Διαφοροποιείται ακόμα ως προς τους λόγους επιλογής και τα αίτια ικανοποίησης των αφηγητριών, ενώ και οι σχέσεις που περιγράφουν με τους συναδέλφους εμφανίζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Η Σοφία σε μια από τις πολλές επαγγελματικές δοκιμές (αυτοαπασχολούμενη, οιονεί μισθωτή, συμβασιούχος στη ΔΕΠΟΣ) της εργασιακής της πορείας, δουλεύει ως ωρομίσθια σε σχολείο. Νιώθει ικανοποίηση από τη δουλειά και αποφασίζει να δώσει εξετάσεις στο ΑΣΕΠ για να γίνει μόνιμη εκπαιδευτικός.

Εκεί που δούλευα ωρομίσθια, λέω... "εντάξει μ' αρέσει αυτό, ας δώσω ΑΣΕΠ". Το 'κανα λίγο για πλάκα όμως, δηλαδή ούτε την πήρα σοβαρά την απόφαση (...). Και πέρασα, δηλαδή εμένα μου είχε αρέσει, το 'χα δοκιμάσει, εεε και πέρασα κατευθείαν. Και... πήγα στο νησί την πρώτη χρονιά, (...) δύο χρονιές ήμουνα δηλαδή. Ε, εκεί έκανα μάθημα σε... ΕΠΑΛ (...) Σαν να ξαναζεις φοιτητικό ήτανε (...). Όλοι παρέα, όλοι νέοι και... πέρασα πάρα πολύ ωραία. Εεε και... χωρίς να καταλάβω πήρα μετάθεση. Κάπως με την εκπαίδευση μου κάθισαν όλα πάρα πολύ εύκολα, δηλαδή διορίστηκα με την πρώτη, πήγα σε πολύ κοντινό μέρος. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Τα επόμενα χρόνια η Σοφία δουλεύει σε ΓΕΛ στον Νέο Κόσμο, στη Δάφνη και στο Παγκράτι. Διδάσκει ελεύθερο και γραμμικό σχέδιο, ιστορία τέχνης και κάνει δημιουργικές δραστηριότητες όπως θέατρο κ.ά. Η δουλειά της την ικανοποιεί σε μεγάλο βαθμό καθώς της δίνει ευκαιρίες δημιουργικότητας και επικοινωνίας, παρόλο που τα τελευταία χρόνια είναι αρκετά επισφαλής και έχει μειωμένα έσοδα.

Το σχολείο μ' άρεσε πάρα πολύ. Εντάξει δηλαδή δεν το συζητώ, δεν το μετανιώνω με τίποτα. Ε! νομίζω ότι είναι αυτό που ήθελα να κάνω. Και περνάω πολύ ωραία με τους εφήβους, δηλαδή με αυτούς τους μεγάλους του λυκείου, ε έχω φοβερό κώδικα επικοινωνίας και νομίζω ότι αυτό είναι σουπερ. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η δουλειά της στο σχολείο την έκανε να συνειδητοποιήσει ότι δεν την ικανοποιούσε η δουλειά στα γραφεία:

Όλα αυτά τα χρόνια (...), δεν έχω δουλέψει καθόλου σαν αρχιτεκτόνισσα και νιώθω και φοβερή απελευθέρωση με αυτό. Δηλαδή κατάλαβα ότι δεν μ' άρεσε καθόλου η δουλειά πώς γινότανε. Ακόμα κι όταν καταφέραμε να κάνουμε ένα ωραίο σπίτι, (...) ήταν τόσο μικρό το κομμάτι χρονικά που ήταν ωραίο, που 'φχαριστιόμουνα τη φάση που δουλεύαμε όλοι μαζί, που έλεγα δεν θέλω να το κάνω με τίποτα. Και ενώ, αναλογικά, στο σχολείο το κομμάτι που είναι δημιουργικό με τα παιδιά είναι μεγαλύτερο χρονικά. Γιατί φυσικά και το σχολείο, όπως ξέρεις, έχει και όλη την σκαρτούρα που λες... ναι βρίζεις πολύ καιρό. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Παρόλο που η ίδια νιώθει ικανοποίηση από τη δουλειά στο δημόσιο, η επιλογή της δεν αντιμετωπίστηκε θετικά από το περιβάλλον της. Ο πατέρας της Σοφίας ένιωσε πίκρα για την επιλογή της και ο σύντροφός της την θεώρησε "ξεπεσμό":

Η επιλογή μου να γίνω καθηγήτρια στοίχισε πάρα πολύ στον πατέρα μου. Εεε είναι πολύ χαρακτηριστικό όταν πέθανε ο πατέρας μου ήμουνα την δεύτερη χρονιά διορισμένη, και ήταν ένας εκεί που είπε: "εντάξει ο πατέρας σου δεν πρόλαβε να σε δει παντρεμένη, αλλά τουλάχιστον σε είδε δημόσιο υπάλληλο". Και έλεγα: "ήταν ο μεγάλος πόνος του πατέρα μου". Διότι ο πατέρας μου είχε περάσει Νομική και την παράτησε για να πάει να γίνει δημόσιος, δημοτικός υπάλληλος, ως την καβάντζα. Και δεν μπορούσε να το πιστέψει καθόλου το ότι παράταγα την αρχιτεκτονική για να γίνω καθηγήτρια (...). Οπότε του πατέρα μου του είχε στοιχίσει φοβερά. Αλλά είχε στοιχίσει και στον φίλο μου, ο οποίος έλεγε εντάξει μου φαίνεται ξεπεσμό που θα γίνεις καθηγήτρια. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η επιλογή της Σοφίας να εργαστεί ως καθηγήτρια στο δημόσιο σχολείο συνδέεται με τις επιθυμίες και τις αξίες της ζωής της. Η ανάγκη κοινωνικής επαφής και το αίσθημα της προσφοράς (και της ανταπόδοσης) που παίρνει μέσα από τις καθημερινές επαφές με τους μαθητές, είναι ο κύριος λόγος που επέλεξε το επάγγελμα. Το ωράριο εργασίας αντίθετα δεν φαίνεται να αποτέλεσε σημαντικό λόγο επιλογής αφού η Σοφία και στις προηγούμενες

θέσεις δουλειάς διεκδικούσε ωράριο που θα της επέτρεπε να έχει ελεύθερο χρόνο για τις προσωπικές της επιθυμίες.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, η Κωνσταντίνα βρήκε αμέσως μετά τις σπουδές δουλειά σε δήμους. Παράλληλα είχε τη δυνατότητα να εργαστεί σε γραφεία αλλά και να προσληφθεί ως βοηθός στο Πολυτεχνείο. Επέλεξε την τελευταία θέση και εργάστηκε αρχικά ως βοηθός επί θητεία και στη συνέχεια ως διδάσκουσα σε όλες τις βαθμίδες, ενώ άσκησε και διοικητικό έργο.

Ε όπως σου είπα έβρισκες δουλειά πολύ εύκολα. Εγώ ξεκίνησα με ένα γραφείο, μετά (...) αρχίσαν οι διαγωνισμοί, το '70 (...), μας φώναξε (στο Πολυτεχνείο) και μας αναθέσανε 4 κοριτσάκια που μόλις είχαμε τελειώσει να κάνουμε μάθημα στο δεύτερο έτος. Κατοικία. (...) Ε και άρχισε αυτό, ένα χρόνο δουλέψαμε άμισθες, 4 κορίτσια ήμαστε, οι 3 διοριστήκαμε στον χρόνο, τον Νοέμβρη του '71... (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η εμπειρία της από τη διδασκαλία, η επαφή με τους φοιτητές, αλλά και το γεγονός ότι συνεργάστηκε με πολλούς συμφοιτητές της από τη σχολή την ικανοποιούσαν ιδιαίτερα:

Η δουλειά στο πανεπιστήμιο έχει πάρα πολλά θετικά, καταρχήν το (...) να είσαι σε επαφή με νέο κόσμο, είναι πολύ σημαντικό. Για μένα νομίζω επίσης ήταν σημαντικό (...) ότι πάρα πολλοί συμφοιτητές μου, παρόλο που μπορεί να μην ήταν άνθρωποι με τους οποίους έκανα ιδιαίτερα παρέα στα χρόνια των σπουδών, αλλά είχαμε κοινούς δασκάλους, κοινή σπουδή, αισθανόμουν ότι ήμουν σε ένα περιβάλλον προστατευτικό, ας το πω έτσι. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Πιο συμβατική με την τυπική έννοια της εργασίας στο δημόσιο είναι η εμπειρία της Λουκίας. Η αφηγήτρια, εργάστηκε για 8 περίπου χρόνια ως μισθωτή σε διάφορες θέσεις και ήταν σχετικά ικανοποιημένη απ' αυτόν τον τρόπο εργασίας. Δεν είχε σκεφτεί ποτέ να δουλέψει ως δημόσιος υπάλληλος, ούτε ήθελε μέχρι τότε να δημιουργήσει δικό της γραφείο. Κάποια στιγμή όμως, με παρότρυνση της μητέρας της και του συζύγου της σκέφτηκε το ενδεχόμενο να εργαστεί ως μόνιμη δημόσια υπάλληλος στο Υπουργείο ΧΩ.Δ.Ε:

Ώσπου... τελείως ξαφνικά προέκυψε μια προκήρυξη στο δημόσιο, την οποία δεν ήθελα καν να την συζητάω, δηλαδή δεν ήταν ποτέ στο μυαλό μου, ούτε στην πίσω άκρη του μυαλού μου να μπω στο δημόσιο. Δεν ξέρω πώς βρέθηκα εκεί, μου ήταν πολύ εύκολο και πολύ...σαν να ήταν προκαθορισμένο ας πούμε. Έγιναν τόσο γρήγορα τα πράγματα, συμπλήρωσα την... έστειλα τα χαρτιά μου μόνο και μόνο για να αποδείξω ότι δεν πρόκειται να τα καταφέρω. Δηλαδή έτσι σχεδόν για πλάκα ας πούμε και με παρότρυνση της μητέρας μου πιο πολύ και του άντρα μου που μου είπανε ότι... το κλασικό ελληνικό πιστεύω ότι η γυναίκα είναι καλύτερα να είναι

στο δημόσιο διότι μπορεί να κάνει οικογένεια και να είναι εξασφαλισμένη οικονομικά μια ζωή και τα γνωστά. (...)

Εεε το έκανα πιο πολύ για να μην λέω αργότερα ότι δεν το δοκίμασα και αυτό. (...) Αλλά τελικά ήταν πολύ εύκολο να μπω (γέλια). Και έτσι ξεκίνησα τελείως διστακτικά εκεί, δίνοντας στον εαυτό μου διορία ένα χρόνο να δω αν μου αρέσει. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Στη συνέχεια η Λουκία παραθέτει διαδοχικά και αξιολογεί τα θετικά και αρνητικά στοιχεία του νέου εργασιακού περιβάλλοντος, περιγράφει τις προσδοκίες που ικανοποιήθηκαν και αυτές που δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει και παραθέτει τους λόγους που την οδηγούν στην απόφαση να παραμείνει στη δουλειά αλλά και τους λόγους που την κάνουν να σκέφτεται και να φύγει. Ο τρόπος που η Λουκία περιγράφει την εργασιακή της εμπειρία μοιάζει ότι γίνεται υπό το πρίσμα μιας εσωτερικής διαμάχης για την ορθότητα της απόφασής της και της ανάγκης να πείσει και να πειστεί ότι η επιλογή της είναι θετική.

Σύντομα αποφάσισε να παραμείνει στη δουλειά κι ας μην ήταν πλήρως ικανοποιημένη. Η επισφάλεια της μισθωτής εργασίας στον ιδιωτικό τομέα αποτέλεσε τον κύριο λόγο της επιλογής της εκείνη την περίοδο:

Δεν μου άρεσε τον πρώτο χρόνο, από την άλλη μου ήταν και πάρα πολύ δύσκολο να κάνω το βήμα να παραιτηθώ γιατί ήδη είχαν αρχίσει να ακούγονται προβλήματα ανεργίας σε συναδέλφους μου, είχα και πάντοτε τον φόβο ότι η Αθήνα δεν ήταν η πόλη στην οποία γεννήθηκα και η πόλη όπου έχω τις γνωριμίες μου και τον κύκλο μου, (...) και ήξερα ότι και η δουλειά σε αυτό το γραφείο θα είχε κάποιο τέλος. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Στο πίσω μέρος του μυαλού της, όμως υπήρχε το ενδεχόμενο της δραστηριοποίησης στο ελεύθερο επάγγελμα και αντιμετώπισε τη δουλειά στο δημόσιο σαν ένα βήμα που θα την κατεύθυνε -με περισσότερες εμπειρίες- προς τα εκεί:

Στην άκρη του μυαλού μου έλεγα ας το δω και αυτό, ίσως με βοηθήσει και ως ελεύθερος επαγγελματίας να ξέρω και πώς κινούνται τα πράγματα εκεί και γιατί όχι να γνωρίσω και κάποιους ανθρώπους. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Στην πορεία οι λόγοι της απόφασης να παραμείνει στο δημόσιο, εμπλουτίζονται με τα θετικά στοιχεία της ίδιας της δουλειάς. Βρίσκει ενδιαφέροντα πεδία εργασίας, φιλικό εργασιακό κλίμα, σχετικά καλές οικονομικές απολαβές και δυνατότητες εξέλιξης και εργασίας σε άλλες πόλεις.

Και από κει και πέρα ο λόγος που τελικά έμεινα στο δημόσιο, εεε ήταν γιατί δεν έχω ιδιαίτερα προβλήματα μέσα από αυτό. Εεε έχουμε να κάνουμε με μηχανικούς, υπάρχει μια μικρή αρχιτεκτονική φύση ας πούμε στον εργασιακό χώρο -πολύ μικρή, πιο πολύ είμαστε, ασχολούμαστε βέβαια με εγκρίσεις μελετών- αλλά δεν είναι τελείως εκτός αντικειμένου. Υπάρχει πάλι (...) το καλό εργασιακό κλίμα, που για

μένα είναι πάρα πολύ σημαντικό, (...) είμαι σε κάποιο γραφείο, είμαστε 6 άτομα και οι σχέσεις μας είναι υπέροχες. Δηλαδή πηγαίνουμε με χαρά, λέμε τα νέα μας, βγαίνουμε μαζί έξω, έχουν γίνει προσωπικές οι σχέσεις μας, δεν είναι συναδελφικές μόνο, με τους περισσότερους από αυτούς, (...) υπάρχει αίσθημα αλληλεγγύης, πάλι δεν υπάρχει ανταγωνισμός, εεε κυλάει η μέρα ευχάριστα.

Ξέχασα να πω ότι το αντικείμενο του διορισμού, της θέσης μου στο δημόσιο, και η βασική μου επιδίωξη ήταν αν μπω στο δημόσιο, θα μπω μόνο σε κάτι που αφορά αποκαταστάσεις κτιρίων. (...) Οπότε το κλίμα λίγο πολύ είναι σε αυτό που ήθελα. Σίγουρα δεν είναι αυτό που ονειρευόμουν να υλοποιώ σε όλη μου τη ζωή, δηλαδή δεν σπούδασα γι' αυτό, αλλά σαφώς και οι σπουδές μου με βοηθάνε. (...)

Τα οικονομικά σε σύγκριση με τις υπάρχουσες συνθήκες είναι αρκετά καλά θεωρώ. Εεε δεν υπάρχει ανασφάλεια εργασιακή που και αυτό στις μέρες μας είναι πάρα πολύ σημαντικό.

Εεε και μετά πάντα στην άκρη του μυαλού υπάρχει και κάτι άλλο, ότι εκμεταλλεζόμενη αυτή τη δουλειά θα μπορούσα να αλλάξω και πόλη, θέλοντας ίσως κάποια στιγμή να φύγω από την Αθήνα. (...) να πάω σε μια άλλη πόλη έχοντας δουλειά. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Εκ των υστέρων αναγνωρίζει ότι μέχρι ν' αρχίσει να δουλεύει δεν γνώριζε τι ακριβώς ήταν η δουλειά στο δημόσιο και ενεργούσε επηρεασμένη από την κοινή γνώμη που τη θεωρεί "δεύτερη" απασχόληση για κάποιον που έχει σπουδάσει. Περιγράφει όμως και τα αρνητικά δεδομένα της δουλειάς και τον τρόπο να τα ξεπεράσει:

Και η αλήθεια είναι ότι έλεγα όχι δημόσιο, όχι δημόσιο, αλλά στην ουσία δεν ήξερα και τι είναι το δημόσιο. Εεε, υπάρχει ένα αρνητικό κλίμα για τους δημοσίους υπαλλήλους που το είχα και εγώ πιστέψει χωρίς όμως να έχω την εμπειρία: "τι γίνεται μέσα από το δημόσιο;".

Από κει και πέρα έχει τα αρνητικά που όλοι γνωρίζουμε: το γραφειοκρατικό που έχει το δημόσιο, εεε τα κολλήματα σε ότι αφορά, δηλαδή την έλλειψη λίγο προοδευτικών ανθρώπων, την έλλειψη γνώσεων σε ό,τι αφορά τις αποκαταστάσεις κτιρίων. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Οι αλλαγές στην προσωπική της ζωή και ιδιαίτερα η γέννηση της κόρης της την κάνουν στην πορεία να επαναξιολογήσει θετικά τη δουλειά της. Ο ελεύθερος απογευματινός χρόνος, η δυνατότητα να μην μεταφέρει στο σπίτι τη δουλειά και τις έγνοιες της και οι άδειες μητρότητας αξιολογούνται από την Λουκία ως ιδιαίτερα θετικά στοιχεία τα οποία επιτρέπουν έναν ευνοϊκό συνδυασμό προσωπικής και επαγγελματικής ζωής.

Έχοντας ήδη αποκτήσει ένα παιδί και περιμένοντας το δεύτερο εεε δεν μπορώ και δεν θέλω να φύγω (...) γιατί άρχισα να βλέπω και τα καλά του δημοσίου. Τα οποία είναι μια ήρεμη οικογενειακή ζωή το απόγευμα. (...) Δεν μεταφέρεις το άγχος της

δουλειάς στο σπίτι παρά μόνο με ελάχιστες εξαιρέσεις και μπορείς να δημιουργήσεις μια ήρεμη οικογένεια. Αυτό είναι αυτό που εκμεταλλεύομαι αυτή τη στιγμή από το δημόσιο. Γιατί συμπίπτει με αυτή την ανάγκη μου, αυτή τη στιγμή να εδραιώσω την δική μου οικογένεια και να είμαστε ήρεμοι στο σπίτι μας.

Εεε το δημόσιο ας πούμε έχει παροχές για εργαζόμενη μητέρα, (...). Το ότι μια μητέρα μπορεί να απομακρυνθεί από την υπηρεσία της για μεγάλο διάστημα ώστε να γεννήσει το παιδί της, σχεδόν για ένα χρόνο, είναι αυτό μια παροχή που οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι είναι προς διευκόλυνση ας πούμε της μητέρας. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Παρ' όλα αυτά μικρές φράσεις δείχνουν ότι η Λουκία "βαραίνεται" από την επιλογή της και ιδιαίτερα την προβληματίζουν οι περιορισμοί που θέτουν στην επαγγελματική της ζωή η οικογένεια και ο μητρικός ρόλος:

Και έτσι με τα πολλά κατέληξε η ζωή μου μέσα στο δημόσιο, μετά προέκυψε οικογένεια και πλέον ούτε σκέψη για να δουλέψω έξω. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η χρήση της λέξης "κατέληξε", φανερώνει απογοήτευση για τη συγκεκριμένη επιλογή, τα αίτια της οποίας δεν αναφέρονται ρητά. Πιθανά οφείλονται στην εσωτερίκευση της κυρίαρχης νόρμας που θέλει τον/την αρχιτέκτονα ειδικότερα ελεύθερο επαγγελματία, ώστε να θεωρηθεί επιτυχημένος (Βαΐου και Λυκογιάννη 2007). Πιθανότερο όμως να προέρχεται από την αναγνώριση των περιορισμών που της θέτει η μητρότητα στα συγκεκριμένα πλαίσια. Μοιάζει πώς η Λουκία αντιμετωπίζει την εργασία στο δημόσιο ως ένα "τίμημα" που πρέπει να πληρώσει για την απόφασή της να κάνει οικογένεια:

Το πιο σημαντικό είναι αυτό: αν δεν σκόπευα ποτέ στη ζωή μου να κάνω οικογένεια, δεν θα πήγαινα και ποτέ στο δημόσιο.

(...) Πάντως δεν έχω και ιδιαίτερα προβλήματα, δηλαδή δεν μου δημιουργεί η δουλειά μου προβλήματα. Το μόνο ότι δεν ικανοποίησα τα όνειρά μου έτσι όπως τα είχα φανταστεί, αλλά δεν ξέρω τελικά αν ικανοποιούνται πολύ εύκολα με τις συνθήκες τις εργασιακές που ζούμε. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Λουκία, εκφράζει ευθέως και χωρίς φεμινιστικές ή άλλου είδους ενοχές την άποψη ότι ως μητέρα, ως "ξένη" στην πόλη και ως άτομο χωρίς άκρες οικογενειακές ή οικονομικές δεν "μπορεί" να σταθεί στην ελεύθερη αγορά εργασίας. Και προσπαθεί να βρίσκει τρόπους να ασκεί το επάγγελμα στο δημόσιο, έτσι ώστε να παίρνει ικανοποίηση απ' αυτό.

Συχνά οι αφηγήτριες που εργάζονται στο δημόσιο έχουν και μια δεύτερη απασχόληση, ως αυτοαπασχολούμενες, ως υπάλληλοι σε γραφεία ή ως εργαζόμενες άτυπα μόνες ή με φίλους. Η δεύτερη εργασία αποτελεί μια διέξοδο των δημιουργικών τους αναζητήσεων και σχεδόν ποτέ δεν έχει μόνο οικονομικά κίνητρα. Σημαντικό ρόλο στη δυνατότητα

πραγματοποίησης έχει η οικογενειακή κατάσταση των αφηγητριών και η στήριξη που έχουν.

Η Νίκη μόλις τα παιδιά της μεγάλωσαν λίγο αποφάσισε να εργαστεί παράλληλα -τα απογεύματα- και σε μελετητικό γραφείο:

Τώρα που και το δεύτερο μου παιδί έχει κλείσει τα, είναι τριάμισι ετών, ξαφνικά ξαναβρέθηκε μια συνεργασία με έναν πολιτικό μηχανικό, δηλαδή ξαναμπήκα κάπως στο ελεύθερο επάγγελμα. (...) Είχα κλείσει τα βιβλία μου και τώρα τα ξανάνοιξα, δηλαδή έτσι το λογιστικό της υπόθεσης. Και τώρα που πάλι μπαίνω στο ελεύθερο επάγγελμα (...) δεν είναι καλές οι αμοιβές καθόλου. Αλλά... τώρα δεν με νοιάζει τόσο πολύ γιατί εγώ έχω ήδη τον μισθό μου, δεν με νοιάζει τόσο πολύ το οικονομικό όσο το να ξανατριφτώ με το επάγγελμα. (γέλιο). (Νίκη 38, Μάιος 2011).

Η Λουκία εξιστορεί ότι, παράλληλα με τη δουλειά στο δημόσιο, τα πρώτα χρόνια έκανε εξωτερικές δουλειές για να καλύψει το "μεράκι" της, για δημιουργικότητα. Καθώς όμως οι οικογενειακές υποχρεώσεις αυξάνονται, η δεύτερη εργασία μένει στην άκρη:

Παράλληλα με το δημόσιο βέβαια βοηθούσα μια φίλη που έκανε κάποιες μελέτες τελείως βοηθητικά (...) έτσι περισσότερο για να βγάλω μεράκι ας πούμε ξεκίνησε αυτή η ιστορία. Εεε έκτοτε δεν έχω ασχοληθεί με κάποια μελέτη, μετά ασχολήθηκα με τα δικά μου τα σπίτια (...). Έτυχε παράλληλα με το δημόσιο να κατασκευάζω ένα, να αποκαθιστώ ένα παλιό πέτρινο σπίτι που αγόρασα και από το 2004 και μετά να έχει μεγάλες απαιτήσεις από μένα σε ό,τι αφορά επίβλεψη και σχεδιασμό, οπότε κάπως αυτό γέμισε την ανάγκη μου αυτή για να ασχοληθώ με το αντικείμενο. Εεε περιστασιακά προέκυψαν και κάποιοι φίλοι που θα θέλανε κάποια βοήθεια για το σπίτι τους. Τελείως αφιλοκερδώς, δεν με ενδιαφέρει το οικονομικό, απλά ήθελα κάτι να παράγω και αυτή την ανάγκη την έχω καλύψει μέχρι τώρα, με τα σπίτια αυτά, με το δικό μου το διαμέρισμα που έπρεπε να οργανώσω, (...) οπότε αυτό με γεμίζει αρκετά μέχρι στιγμής.

Αυτή τη στιγμή τα πράγματα είναι πολύ ήρεμα βέβαια, δεν σκέφτομαι για δεύτερη δουλειά, τουλάχιστον για τα άμεσα 5 χρόνια να πω. Κάποια στιγμή όμως θα μου ξυπνήσει η ανάγκη αυτή να κάνω κάτι παράλληλα με το δημόσιο. Τώρα, (...) δεν έχω ανάγκη να κάνω, να μπω στη διαδικασία να κάνω κάτι δικό μου. Τουλάχιστον τώρα το λέω αυτό που ίσως είμαι και ζορισμένη οικογενειακά, από οικογενειακές υποχρεώσεις εννοώ. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Κωνσταντίνα συνδυάζει ισόποσα τη δουλειά στο δημόσιο με το ελεύθερο επάγγελμα. Μέσω του ελεύθερου επαγγέλματος, εκτός από τη δημιουργική ευχαρίστηση και κάποια έσοδα που κάλυψαν τις ανάγκες της οικογένειάς της, κέρδισε κυρίως εμπειρία η οποία τροφοδότησε τον εκπαιδευτικό της ρόλο στο Πολυτεχνείο:

Τέλος πάντων είναι εμπειρίες αυτά αλλά και που με βοηθήσαν πολύ στην δουλειά μου στο πανεπιστήμιο. Δηλαδή αυτό δεν μπορώ να το υποτιμήσω, ήτανε μεγάλη η κούραση, (...) αλλά ήτανε σαν ένα δεύτερο σχολείο όλη αυτή η ιστορία. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Σοφία συμπληρώνει την έμμισθη εργασία κάνοντας εθελοντικά μαθήματα σχεδίου σε υποψήφιους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η δραστηριότητα αυτή τη γεμίζει συναισθηματικά, καθώς νιώθει ότι προσφέρει και το έργο της έχει αποτελεσματικότητα:

Ναι, αυτό που θυμήθηκα τι ήθελα να σου πω, που κάπως μου είναι σημαντικό γιατί το κάνω τα τέσσερα τελευταία χρόνια, κάνω μαθήματα αλληλεγγύης στην εργατική λέσχη (...). Κάνω ουσιαστικά προετοιμασία σχεδίου για τα παιδιά που δεν μπορούνε οικονομικά και κάνουνε τις Πανελλήνιες. Και το λέω ιδιαίτερα γιατί είμαι πολύ περήφανη γι' αυτό γιατί... φέτος έφτασα να μπούνε όλοι μου οι μαθητές, όλες μου οι μαθήτριες γιατί ήταν μόνο κορίτσια. Κάθε χρόνο μπαίνανε οι μαθήτριες, που κάναν σχέδιο, αλλά μπαίνανε σε ΤΕΙ, ενώ φέτος έβαλα και τρία στην Αρχιτεκτονική. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Η τοποθέτηση της Σοφίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του εργασιακού ήθους που χαρακτηρίζει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό όλες τις αφηγήτριες: έμφαση στην εσωτερική ικανοποίηση, επίγνωση των κοινωνικά χρήσιμων και αναγκαίων έργων, αίσθηση χρέους συνεισφοράς στις ανθρώπινες ανάγκες και αποσύνδεση του οικονομικού οφέλους από την προσφορά έργου. Τοποθετήσεις που έχουν την καταγωγή τους σε αξίες εκ διαμέτρου αντίθετες με εμπορευματικές.

Σχέσεις με συναδέλφους και κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στο δημόσιο

Οι σχέσεις με τους συναδέλφους στο δημόσιο είναι "τυπικές" και σχετικά ελεγχόμενες καθώς υπάρχουν αυστηροί παράγοντες που καθορίζουν την ιεραρχία και επιβάλλουν συμπεριφορές. Όμως πάντα, όπως και σε άλλους εργασιακούς χώρους, υπάρχει το ζήτημα των άτυπων ιεραρχιών, των κρυφών διακρίσεων και των υπόρρητων/εθιμικών συμπεριφορών. Η εργασία στο δημόσιο, διαφοροποιείται επίσης από άλλες σχέσεις εργασίας, καθώς οι συνάδελφοι και οι συνεργάτες δεν επιλέγονται.

Η Λουκία που εργάζεται στο ΥΠΕΧΩΔΕ και συνεργάζεται κυρίως με μηχανικούς, περιγράφει ότι δεν έχει αντιληφθεί φαινόμενα διακρίσεων. Η παρατήρησή της συνδέεται προφανώς με την αριθμητική υπεροχή των γυναικών στο συγκεκριμένο υπουργείο και την κατάληψη θέσεων ευθύνης από γυναίκες, που δεν είναι σπάνιο φαινόμενο.

Στο υπουργείο καταμερισμός δεν υπάρχει, νομίζω ότι τουλάχιστον εγώ δεν έχω εντοπίσει κάτι (...). Σε ό,τι αφορά τις αρμοδιότητες δεν υπάρχει, ακόμα και στις θέσεις που είναι αξιώματα δεν... Έχουν περάσει και άντρες, έχουν περάσει και γυναίκες. Πιστεύω ότι υπάρχει ένας καταμερισμός ισάξιος σε ό,τι αφορά το φύλο.

Από κει και πέρα εεε, είναι έντονο το ότι είναι πολύ πιο πολλές διορισμένες γυναίκες στο δημόσιο, τουλάχιστον από τη δικιά μου εμπειρία. Υπάρχει μεγάλη διαφορά στα ποσοστά αυτά. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Διαφορετική εικόνα ως προς την κατάληψη θέσεων στις ανώτερες βαθμίδες από γυναίκες παρουσιάζει η Κωνσταντίνα για τον χώρο του ΕΜΠ. Η αφήγησή της αναδεικνύει την ύπαρξη του ορίου της γυάλινης οροφής (glass ceiling) στην εξέλιξη των γυναικών στα ακαδημαϊκά ιδρύματα (Jackson κ.ά. 2014).

Ξέρεις είναι ανταγωνιστικός ο χώρος στο πανεπιστήμιο, ε το να είσαι γυναίκα δεν είναι τόσο απλό. Στους άντρες, χωρίς να θέλω να τους υποτιμήσω, αναγνωρίζονται ακόμα και στα τελευταία χρόνια ας πούμε πολύ πιο εύκολα, δεν ξέρω αν υπερβάλλω, πράγματα απ' ό,τι σε μια γυναίκα. Παρόλο που ήμαστε και είμαστε και μια σχολή που είναι πολλές οι γυναίκες, δεν είναι τόσο πολλές όσο νομίζουμε. Εγώ κάποια στιγμή είχα επιχειρήσει να μετρήσω, ακόμα και στο δικό μας τον Τομέα που είναι πολλές οι γυναίκες, μέχρι κάποια στιγμή ήταν περισσότεροι οι άντρες, ε λίγα χρόνια πριν που αρχίσανε συνταξιοδοτήσεις, φύγανε πολλοί άντρες μαζεμένοι και ξαφνικά βρεθήκαμε να είμαστε πιο πολλές οι γυναίκες, αλλά αυτό δεν ισχύει γενικά³².

{Τι είναι αυτό που πρέπει να κάνει περισσότερο μια γυναίκα που είπατε πριν ότι δεν γίνεται τόσο εύκολα δεκτό; Κάπως το είπατε (παύση) ότι είναι πιο εύκολα για έναν άντρα να είναι αποδεκτό;

Ναι του αναγνωρίζονται πράγματα, εντάξει δεν μ' αρέσει να γενικεύω, αλλά ξέρω από περιπτώσεις ας πούμε. Ε, μέσα στην ζωή ας πούμε στο πανεπιστήμιο υπήρχε όλη αυτή η διαδικασία της εξέλιξης, της βαθμολογικής ας το πούμε έτσι. Ε! μπορεί ένας άντρας και μια γυναίκα με την ίδια εμπειρία, τα ίδια χρόνια και όλα αυτά να αντιμετωπιστούν με διαφορετικό τρόπο, να προηγηθεί ο άντρας από τη γυναίκα στην εξέλιξη. Χωρίς να πιστεύω ότι είναι απόλυτο αυτό.

{Αυτό είναι κάτι που γίνεται φανερά; που γίνεται με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο; Όχι, όχι δεν θα το 'λεγα ότι γίνεται με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο. Το βλέπεις στο αποτέλεσμα ας πούμε. Ναι, μπορεί ξέρεις και αυτή η εικόνα να επηρεάζει τον άντρα, δηλαδή και εσένα την ίδια να σε επηρεάζει. Και να φτιάχνεις την εικόνα σου, την δική σου την εικόνα, με αυτό τον τρόπο. Ναι περίπου να θεωρείς ότι είναι

---

32 Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το έτος 2018 τα μέλη ΔΕΠ της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ κατανέμονταν ως εξής: 13 Καθηγητές και 6 Καθηγήτριες, 5 Αναπληρωτές καθηγητές και 4 Αναπληρώτριες, 17 Επίκουροι καθηγητές και 22 Επίκουροι καθηγήτριες και 1 Λέκτορας. (<https://www.arch.ntua.gr/staff/72/125>, 4.6.2018)

φυσικό οι άντρες να προχωρήσουνε. Ίσως όχι πολύ συνειδητά. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η αφήγηση της Κωνσταντίνας δίνει μια άλλη πτυχή στις διαφορετικές ευκαιρίες εξέλιξης των γυναικών. Περιγράφει πώς παράλληλα με τους εξωτερικούς παράγοντες διάκρισης, οι ίδιες οι γυναίκες μπορεί να εσωτερικεύουν τις έμφυλες ιεραρχίες, να μην έχουν φιλοδοξία ανέλιξης και να μένουν ένα βήμα πίσω για να προηγηθούν οι άντρες συνάδελφοί τους (Μαραγκουδάκη 2007).

Όταν οι συνάδελφοι δεν είναι μηχανικοί, οι σχέσεις είναι αρκετά διαφορετικές. Η Σοφία που εργάζεται ως εκπαιδευτικός σε ΓΕΛ της Αθήνας, περιγράφει μια διαφορετική μορφή σεξισμού που επικρατεί στα σχολεία, την υποτίμηση των θεωρητικών ειδικοτήτων και των τεχνών όπου συνήθως οι γυναίκες πλειοψηφούν από τις θετικές:

Το αρχιτέκτονας κάπως ήτανε πάντα, άνοιγε δρόμους. Γιατί, ρε παιδί μου στο σχολείο (...) υπήρχε μια σειρά αντρών που ήταν εκεί γύρω, της θετικής, που απαξιώνουν τις φιλολόγους και όλο αυτό, και εννοείται τις εικαστικούδες. Το ότι εγώ ήμουνα αρχιτεκτόνισσα εεε έσωζε αυτό το πράγμα πάρα πολύ έντονα γιατί καταλάβαιναν ότι, δεν θα μου πεις εμένα ότι είμαι ούτε του θεωρητικού, ούτε ότι ζωγραφίζω γιατί σε έχω.

{Όλοι δηλαδή των θετικών είναι άντρες;

Κάπως είναι πιο πολύ άντρες συνήθως και από αυτούς το έχω ζήσει αυτό το πράγμα σαν στιλάκι και πολύ γρήγορα σε μένα λέγανε: "με σένα είναι αλλιώς μπορούμε να μιλήσουμε. Που έχεις βγάλει το πολυτεχνείο, έχεις κάνει κάτι θετικό". (...) Άνοιγε δρόμους δηλαδή στο σχολείο σίγουρα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η στάση αυτή, αν και ευνοεί φαινομενικά τη Σοφία -σαν άτομο- στην πραγματικότητα την υποβάλλει σε σημαντική διάκριση -ως γυναίκα, εφόσον οι άντρες του εργασιακού περιβάλλοντος θεωρούν κεκτημένο τους να αξιολογούν και να ιεραρχούν εκείνοι την επιστημοσύνη των γυναικών συναδέλφων τους με βάση τα δικά τους κριτήρια. Το ζήτημα αυτό αν και μοιάζει περιφερειακό και μεμονωμένο, μπορεί να ανιχνευθεί και στους άλλους εργασιακούς χώρους που περιγράφουν οι αφηγήτριες με άλλα χαρακτηριστικά. Στο γιατί πχ. το μέτρο ιεράρχησης είναι η αντρική δυνατότητα επιβολής, στο σχεδιασμό η ανδρική δυναμική, στις σχέσεις με τους πελάτες η κυριαρχία της δεδομένης ανδρικής πειθούς.

Οι αφηγήτριες ως αποδέκτριες των υπηρεσιών του δημόσιου

Στις σχέσεις των αφηγητριών με τον δημόσιο τομέα περιλαμβάνονται και οι περιπτώσεις που απευθύνονται σε αυτό ως αποδέκτριες των υπηρεσιών του. Αποτελεί κοινό τόπο των αφηγήσεων η δυσκολία στις συναλλαγές με το δημόσιο, δεδομένη προς όλους του πολίτες αλλά ακόμα πιο δύσκολη για τις γυναίκες επαγγελματίες.

Η Ανθή παρατηρεί πως το φύλο της επηρεάζει αρνητικά τις επαφές της με τους υπαλλήλους της πολεοδομίας, όπου δεν την θεωρούν "τόσο μηχανικό" όσο έναν άνδρα συνάδελφό της. Ρόλο παίζουν και η ηλικία και η εμφάνιση. Οι υπάλληλοι της πολεοδομίας, συχνά ψάχνουν ευκαιρίες να συμπεριφερθούν με αδιαφορία, υποτίμηση, σαρκασμό ή αναίδεια στη μηχανικό:

Ας πούμε το πώς πας στην πολεοδομία και πώς είσαι και εμφανισιακά εεε καθορίζει πάρα πολύ το πώς σε αντιμετωπίζει ο άλλος. Εεε αν είσαι άνδρας σε βλέπει αλλιώς, (...) εεε σε θεωρεί μηχανικό ρε παιδί μου αν είσαι άνδρας. (...) Σου απευθύνεται δηλαδή πιο... με μεγαλύτερη ακρίβεια ή είναι πιο δεκτικός... Ενώ... μπορεί να σε παίξει αν είσαι... γυναίκα, δηλαδή να σου πει "δεν μπορώ τώρα ή... κοίτα θρέστο ή...". Δύσκολα θα το πει σε έναν άνδρα αυτό. Βέβαια και οι άνδρες έχουν διαβαθμίσεις γιατί αν είναι ένα παλικάρι νέο, δεν ξέρω. (...) Εεε στις γυναίκες θα έλεγα ας πούμε την έκφραση, "τις κόβουν πρώτα". Αρχίζουν και τις παίζουν λιγάκι.

{Ο,τι και να ναι ο υπάλληλος της πολεοδομίας; Γυναίκα ή άνδρας;}

[Εεε κοίταξε. Ναι. Ό,τι και να είναι. Εξαρτάται ποιος είναι. Συνήθως είναι άντρες, αλλά ό,τι κι αν είναι, το κάνουν αυτό. Γιατί είναι πιο αναίδεις στις γυναίκες, εεε και σου λέω. Εξαρτάται πάντα από ηλικία... από... εμφάνιση και τέτοια. Από περιπαιχτική η διάθεσή τους μέχρι... αναίδεια ας πούμε. Εεε θέλω να πω ότι... δύσκολα είναι τόσο αναίδεις σε άνδρες. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ελένη περιγράφει τις επαφές της με τις δημόσιες υπηρεσίες και κυρίως την πολεοδομία, ως ιδιαίτερα επώδυνες:

Δεν μπορώ να πω ότι είναι το φόρτε μου, έτσι (γέλιο) ούτε ότι μ' ευχαριστεί ιδιαίτερα! Εννοώ πολεοδομία και τα λοιπά (γέλιο). Ένα από τα πιο στρεσαριστικά κομμάτια της δουλειάς για μένα είναι το θέμα πολεοδομία. (παύση) Ναι. Στο οποίο ας πούμε είναι κάπως σαν να πηγαίνω στους μπάτσους που λέω και 'γω, ή περίπου τέλος πάντων. Όταν πηγαίνω στα αστυνομικά τμήματα νοιώθω ότι καλύτερα να κάνεις την χαζή (...) όσο λιγότερο πας τόσο καλύτερα, όσο πιο εύκολα την κάνεις και πιο γρήγορα τόσο καλύτερα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Κωνσταντίνα αναφέρεται στην αλλαγή που παρατήρησε στις σχέσεις της με τις δημόσιες υπηρεσίες στη διάρκεια των 40 χρόνων που δούλεψε. Παλαιότερα η διαδικασία αδειοδότησης ήταν πιο εύκολη, ενώ όσο περνούν τα χρόνια οι απαιτήσεις για την έκδοση μιας άδειας είναι περισσότερες, οι σχέσεις με τους υπαλλήλους γίνονται πιο δύσκολες και υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις που επιδιώκουν να χρηματιστούν.

Από τη μεριά τώρα των υπηρεσιών εγώ πιστεύω ότι έχει αυξηθεί τόσο πολύ η γραφειοκρατία αφού το λέω: την πρώτη άδεια που έβγαλα όταν τέλειωσα το '71 πήγα το πρωί στην πολεοδομία, το μεσημέρι ή την άλλη μέρα τέλος πάντων είχα πάρει την άδεια. (...) Και εδώ έχει τύχει να πρέπει να πάω 15 φορές στην

πολεοδομία για να πάρω μια άδεια, ξέροντας συναδέλφους που έχουνε τλαιπωρηθεί πάρα πολύ από υπαλλήλους που βέβαια καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο άλλος θέλει να πληρωθεί για να βγάλει την άδεια. Εμένα δεν μου 'χει τύχει αυτό το πράγμα, το λέω και είμαι και από τους ανθρώπους που εντάξει μια περίοδο είχαμε έναν άνθρωπο που έτρεχε στην πολεοδομία και πήγαινε ο ένας από τους δύο μας όταν έφτανε σε κάποιο κρίσιμο σημείο και έπρεπε να... Ε τα τελευταία χρόνια, δεν ήταν δα και τόσες πολλές οι δουλειές, εγώ έτρεχα στην πολεοδομία, δηλαδή και τις τελευταίες άδειες που έβγαλα τις πήγα, τις είχα τις συναντήσεις μου στην πολεοδομία. Έ στο τέλος-τέλος απευθύνθηκα σε μια νεότερη συνάδελφο να με βοηθήσει γιατί δεν το άντεχα.

Μετά, παλιότερα ήξερα πολύ καλά τον ΓΟΚ, δηλαδή μπορούσα να έχω τα επιχειρήματά μου, να διεκδικήσω κάτι, τώρα δεν μπορώ να πω ότι τον ξέρω με όλες αυτές τις αλλαγές. Ε και από τότε που μπήκε και η ψηφιακή, πώς να το πώ, ψηφιακός τρόπος είτε για τα σχέδια, είτε για τα έγγραφα, για τη διεκπεραίωση μιας δουλειάς, ε αυτό έχει δυσκολέψει πάρα πολύ τη ζωή μου (γέλιο). (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2011)

Παρά τις αντίθετες προσδοκίες οι τεχνολογικές αλλαγές αποτελούν έναν επιπλέον λόγο επιδείνωσης της γραφειοκρατίας, που δημιουργεί νέες ιεραρχίες μεταξύ των έμπειρων στη χρήση της πληροφορικής (νέων στη πλειονότητα) και των μη έμπειρων.

5.4. Άλλες επαγγελματικές εμπειρίες και η αλλαγή επαγγέλματος

Μια από τις αφηγήτριες, η Άννα έχει αποφασίσει ότι δεν θέλει να ασχοληθεί επαγγελματικά με την αρχιτεκτονική, έχει διαγραφεί από το ΤΕΕ και άλλαξε τον επαγγελματικό της προσανατολισμό. Στο παρόν απόσπασμα εξετάζονται οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την απόφαση και περιγράφονται τα νέα επαγγελματικά πεδία και η σχέση τους με την αρχιτεκτονική.

Η Άννα πριν από τη λήψη του διπλώματος ανακάλυψε ότι η αρχιτεκτονική δεν ήταν αυτό που την ενδιέφερε. Ωστόσο τελείωσε τις σπουδές της και στη συνέχεια σπούδασε χορό. Μετά το τέλος των σπουδών, λειτούργησε ένα εργαστήριο κατασκευής μακέτας, το οποίο σύντομα έκλεισε λόγω μειωμένων δραστηριοτήτων. Στη συνέχεια εργάστηκε, σχεδόν τυχαία, σε έναν παιδικό σταθμό ως βοηθητικό προσωπικό και τελικά ως παιδαγωγός χορού και εικαστικών συνδυάζοντας τις γνώσεις και από τις δυο σπουδές. Η επιθυμία να αποκτήσει επαγγελματική ταυτότητα ήταν το βασικό της κίνητρο. Ήταν πολύ ευτυχημένη με το νέο αυτό πεδίο εργασίας και κυρίως με την επαφή με τα παιδιά:

Γενικώς είχα την ανάγκη να ανήκω κάπου, γιατί ένιωθα ότι δεν ανήκω σε τίποτα από αυτά που έχω κάνει. (...) Και βρέθηκα εκεί με τετράωρη εργασία, που ήτανε

συνεπικουρική στις δασκάλες, δηλαδή ξέρω γω "χέστηκε το παιδάκι παρ' το να το αλλάξεις", εεε "κάτσε λίγο με τα παιδιά για να κάνουμε το τάδε", "φερ' τη φωτογραφική". Εεε αυτό και επειδή ο άνθρωπος που το ξεκίνησε αυτό ήταν αρκετά ανοιχτός γενικά, μου είπε ότι αφού κάνεις και χορό να βάλουμε και δυο ώρες στα πιτσιρίκια, να τους κάνεις ξέρω γω δυο φορές την εβδομάδα, κάτι ρε παιδί μου, και έτσι μπήκα στη διαδικασία με τα παιδιά όπου μετά άνοιξε ένας τεράστιος κόσμος! Εεε η πρώτη χρονιά εκεί πέρασε έτσι, (...) τη δεύτερη χρονιά... (...) ανέλαβα λίγο παραπάνω το κομμάτι το χορευτικό, εεεμ γιατί πήγαινε κάπως καλά, παρόλο που το μάθαινα στο δια ταύτα. (...). Εεεμ και εκεί σιγά - σιγά άρχισε να μου βγαίνει η σύνδεση σε όλα τα πράγματα που είχα κάνει τόσα χρόνια, δηλαδή και μέσα από την αρχιτεκτονική άρχισα να επαναφέρω στοιχεία στον τρόπο που σκέφτομαι. Την τρίτη χρονιά επίσης που ήμουν α' αυτό το χώρο ανέλαβα και το εικαστικό στα πιτσιρίκια, έγινα δηλαδή λίγο κάτι σαν υπεύθυνη αισθητικής αγωγής. Τους έκανα χορό και εικαστικά. Οπότε εκεί δέσανε όλα. Εγώ είχα ξαναθυμηθεί γιατί μ' αρέσει να χορεύω, το να χορεύεις με παιδιά είναι υπέρτατη χαρά, γιατί είσαι και μακριά από φόρμες και από τέτοια και απαιτήσεις χορευτικές. Είσαι σε αυτοσχεδιασμό και χαρά της ζωής. Εεε άρχισα να κάνω και τα εικαστικά οπότε άρχισα και να χρησιμοποιώ στοιχεία από τις μακέτες και όλα αυτά και ήμουν ευτυχής. Δηλαδή μπήκα σε ένα καινούργιο πράγμα, παίρνοντας από τα προηγούμενά μου ό,τι μου 'κανε, ό,τι μου 'κανε. Ό,τι είχα επιλέξει. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Παρ' όλη την ικανοποίηση από το αντικείμενο της δουλειάς, οι συνθήκες δεν ήταν καλές. Η δουλειά ήταν κακοπληρωμένη και το αρχικό φιλικό κλίμα έγινε έντονα εκμεταλλευτικό.

Έπαιζε πάρα πολύ το αμερικάνικο στιλάκι ότι εδώ είμαστε όλοι φίλοι και αγαπάμε αυτό που κάνουμε και όλες αυτές οι... (παύση). Εεε και παράλληλα έπαιζε και ένα τέτοιο ότι (αλλάζει τη φωνή της) "άμα αγαπάς αυτό που κάνεις και αγαπάς τα παιδιά δεν σε νοιάζουν τα λεφτά". Οπότε άρχισε να γίνεται πολύ άσχημο και πολύ ενοχλητικό. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Οι συνθήκες αυτές την οδήγησαν στην παραίτηση μετά από τρία χρόνια. Την επόμενη χρονιά, συνέχισε να εργάζεται με παιδιά και με τον χορό, σε ένα πρόγραμμα που στόχο έχει να εντάξει τον χορό στη δημόσια εκπαίδευση. Όμως η ζωή και η δουλειά στην Αθήνα δεν την ικανοποιούσαν πια (δες κεφ. 7.1.) και ταυτόχρονα ο σύντροφός της ζούσε σε νησί του Αιγαίου. Έτσι αποφάσισε με πολλή σκέψη αλλά και αβεβαιότητα να φύγει από την Αθήνα.

Στον νέο τόπο που ζει, επεδίωξε να συνεχίσει το πρόγραμμα του χορού σε σχολεία, χωρίς όμως επιτυχία. Το περιεχόμενο του όρου "δουλειά" για την Άννα, την περίοδο αυτή, αλλάζει εντελώς. Στο νησί τα έξοδα είναι μειωμένα και έτσι μπορεί να ζήσει με ελάχιστα έσοδα. Εκεί η επ' αμοιβή δουλειά αντικαθίσταται με τις οικιακές και αγροτικές εργασίες

όπως το μάζεμα των ελιών, το ψάρεμα, οι οικοτεχνικές δραστηριότητες. Μόνο ένα μικρό μέρος του χρόνου της το αφιερώνει περιοδικά σε αμειβόμενες δραστηριότητες, όπως η προετοιμασία και η συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα σε άλλους τόπους:

Ασχολούμαι αρκετά με τα οικιακά, έχω αρχίσει να φτιάχνω πολλά είδη κουλουράκια και τέτοια (γελάει), όπως επίσης και ψωμί με προζύμι, για το οποίο είμαι πολύ περήφανη (...). Ε και μετά έχει πολλή βόλτα, δηλαδή βόλτα για να μαζέψω χόρτα, βόλτα για να μαζέψω το τάδε... (...)

Οπότε, έχω μια απολύτως διαφορετική καθημερινότητα από αυτή που είχα εδώ. Α! και παράλληλα όμως επειδή προσπάθησα να τρέξω όλο αυτό με τον χορό στα σχολεία, εεε υπήρχανε κάπως δύο κομμάτια μέσα στη μέρα μου. Δηλαδή το ένα ήτανε αυτό που ήτανε με τις δουλειές του σπιτιού ή με το έξω, με δουλειές στο περιβάλλον και λοιπά και σε κάποια φάση έκανα την αλλαγή και άνοιγα τον υπολογιστή και ήταν ότι τώρα διαβάζω, σκέφτομαι, γράφω πώς θα κάνω το πρόγραμμα, (...) οπότε με ένα τρόπο κρατάω ένα νήμα από τα προηγούμενα αλλά μέχρι στιγμής μόνο στο μυαλό μου. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Αν και η Άννα δεν ασχολείται πλέον επαγγελματικά με την αρχιτεκτονική, αξιολογεί ότι οι σπουδές της, καλλιέργησαν βασικές αξίες όπως τη διάκριση των σημαντικών από τα ασήμαντα, την αναζήτηση και εύρεση της δομής κ.ά. που καθόρισαν ολόκληρη τη ζωή της και όλες τις επαγγελματικές της δραστηριότητες:

Δεν το μετάνιωσα (σ. που σπούδασα αρχιτεκτονική), θα σου πω γιατί. Γιατί κατάλαβα εκ των υστέρων... (...) κατάλαβα τι σημαίνει δομή. Το οποίο μετά πέρασε σε όλη την υπόλοιπη ζωή μου. Δηλαδή μετά το ξανασυνάντησα στη χορογραφία, το ξανασυνάντησα στο πώς στήνω ένα κείμενο, ε και νομίζω ότι υπάρχει γενικά στον τρόπο που σκέφτομαι και στήνω τη ζωή μου: δομικά. Αυτό ήταν το μεγάλο πράγμα που μου 'δωσε η αρχιτεκτονική και γι αυτό δεν το μετανιώνω, και χαίρομαι που το σπούδασα, ναι αυτό. (...) Η "δομή" υπάρχει συνέχεια στο κεφάλι μου. (...) Ποια είναι τα βασικά συστατικά. Και σε σχέση με το χορό, δηλαδή και σε σχέση με το σώμα με βοηθάει να καταλαβαίνω την καθαρότητα σε κάποια πράγματα. (...) Ποιες είναι οι ποιότητες ας πούμε. Και να μην χιώνομαι στις λεπτομέρειες ας πούμε. Ξέρεις να μπορώ να διακρίνω μέσα σε ένα σύνολο πραγμάτων τις κατευθύνσεις, τις βασικές ποσότητες στα πράγματα, να μπορώ να 'χω μια ανάγνωση ρε παιδί μου, πιο συνολική. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Εκτός όμως από την Άννα που άλλαξε εντελώς την επαγγελματική της πορεία υπάρχουν και άλλες αφηγήτριες οι οποίες πειραματίστηκαν σε άλλα επαγγέλματα. Η Χριστίνα εργάστηκε σε μια μεγάλη γκάμα επαγγελμάτων, η Φωτεινή παράλληλα με την

αρχιτεκτονική έχει ασχοληθεί με τη γραφιστική, την παραγωγή ταινίας, τα τουριστικά κ.ά. και αρκετές από τις αφηγήτριες έχουν εργαστεί περιστασιακά ως σερβιτόρες ή πωλήτριες.

Η Βάσια αποφασίζει να ετεροαποσχοληθεί για μεγάλα διαστήματα στη ζωή της χωρίς να σημαίνει ότι θέλει να αφήσει το αρχιτεκτονικό επάγγελμα. Η δυσκολία να βρει δουλειά σε αρχιτεκτονικό γραφείο (λόγω κυρίως της κρίσης) αλλά και η ανάγκη της να δουλέψει σε μια δουλειά που δεν θα χρειαζόταν τόση ενέργεια και σκέψη, την οδήγησαν στην απόφαση να εργαστεί ως τηλεφωνήτρια. Στη συνέχεια με την επιθυμία να ενταχθεί πιο ενεργά στη λεσβιακή κοινότητα εργάστηκε ως αρθρογράφος και διαχειρίστρια σε λεσβιακά site, σε μαγαζιά στην Ερεσό και ως εθελόντρια σε κοινωνικές δράσεις, πολιτιστικά φεστιβάλ κ.ά..

Ήταν πολύ ενδιαφέρουσα η δουλειά, ήμουν κυρίως σε δημοσιογραφικό ρόλο, δηλαδή έπρεπε να βρίσκω επί καθημερινής βάσης κείμενα για τα site της (...). Καταρχάς να κάνω την επιλογή τι μπορούμε να δημοσιεύσουμε, μετά από έρευνα. Μετά να κάνω την επιμέλεια αν χρειαζόταν και σε πολλά από αυτά να κάνω μετάφραση και επίσης να... φροντίζω τις εικόνες που θα τα συνοδεύουν και τα λοιπά και τα λοιπά. Και σε λίγες περιπτώσεις έγγραφα και πρωτότυπα άρθρα. Εεε, αυτό όλο ήταν τρομερά ενδιαφέρον (...), επίσης είχα την επικοινωνία με το κοινό, επειδή τα site αυτά έχουνε, είναι στο Facebook, έπρεπε να μιλώ με τον κόσμο, να τα δημοσιεύω και μετά να πιάνω κουβέντα... (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Τα καλοκαίρια δουλεύει στην Ερεσό, σε επίπονες θέσεις που απαιτούν εξοντωτική εργασία, ωστόσο της δίνουν την ευκαιρία να βρίσκεται σε έναν τόπο που αγαπά. Παράλληλα σε διάφορα διαστήματα στη ζωή της έχει δουλέψει και σε άλλα αντικείμενα:

Κάποια εποχή δούλευα, έχω κάνει διάφορα πράγματα, κάποια εποχή δούλευα σαν κλόουν, έχω δουλέψει σαν μεταφράστρια, έχω μεταφράσει ένα βιβλίο, μετέφραζα κάτι αρχιτεκτονικά κείμενα, εννοώ πάντα κάτι θα βρεθεί να κουτσοδουλεύω και είναι πάντα μαύρα. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η ζωή της πιο νεαρή από όλες τις αφηγήτριες δίνει κάποιες ενδείξεις ότι έχει "εκπαιδευτεί" να έχει δυνατότητες ευελιξίας και να αντιμετωπίζει τη ζωή δυναμικά. Ξέρει από πριν (τουλάχιστον σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι προηγούμενες γενιές) ότι η ζωή της δεν θα ακολουθήσει απαραίτητα την καθιερωμένη τροχιά σχολείο - σπουδές - (ένα) επάγγελμα κλπ, αλλά ότι μπορεί να ορίσει μια δική της τροχιά ή οι ανάγκες και οι συγκυρίες να την αναγκάσουν να το κάνει. Έτσι παρόλο που θέλει να δουλέψει σαν αρχιτέκτονας δεν διστάζει να δει τον εαυτό της και σε άλλες θέσεις χωρίς να πιστεύει ότι αυτό αποτελεί συμβιβασμό. Διευρύνει, επίσης το "αρχιτεκτονικό πεδίο" με τα ποικίλα αντικείμενα της αρχιτεκτονικής στα οποία θα ήθελε να δουλέψει.

5.5. Αντικείμενα εργασίας

Συνοψίζοντας τις πληροφορίες των αφηγήσεων παρατηρείται ότι τα πιο συνηθισμένα αντικείμενα εργασίας των πληροφορητριών είναι οι μελέτες και κατασκευές μικρών ιδιωτικών έργων όπως κατοικιών και καταστημάτων, και σπανιότερα μεγαλύτερων ή δημοσίων, και οι ανακαινίσεις. Οι αφηγήτριες, ασχολούνται επίσης με αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. Σε μια δεύτερη κατηγορία αντικειμένων εντάσσονται εργασίες όπως η σύνταξη φακέλων για επενδυτικά προγράμματα και πιο πρόσφατα οι νομιμοποιήσεις αυθαιρέτων και η έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών. Αρκετές αφηγήτριες έχουν εργαστεί στην κατασκευή μακέτας, στη σχεδίαση στο χέρι και τον υπολογιστή ή έχουν διδάξει σχέδιο. Τέλος ένα μεγάλο μέρος των καθημερινών δραστηριοτήτων είναι οι εργασίες που οι αφηγήτριες αποκαλούν ως "δεύτερες" όπως η προώθηση του έργου τους και η εύρεση νέων πελατών, η οργάνωση και τεχνική υποστήριξη του γραφείου τους, η αρχιτεκτονική ενημέρωση κ.ά. Υπάρχουν ακόμα οι αμισθί εργασίες που γίνονται για φίλους και συγγενείς και άλλους και εκτείνονται σε όλη τη γκάμα των παραπάνω αντικειμένων (για λεπτομερέστερη καταγραφή δες πίνακα 5.5.α.).

Το είδος των μελετών και των έργων που αναλαμβάνουν οι αφηγήτριες καθορίζεται από παράγοντες όπως η ζήτηση της αγοράς, η αρχική ενασχόλησή τους με κάποιο αντικείμενο και οι επιθυμίες τους. Καθορίζεται ακόμα από τις δυνατότητες που έχουν να ασχοληθούν με συγκεκριμένα έργα λόγω των συνθηκών της προσωπικής τους ζωής, που τις ωθούν σε αντικείμενα με συγκεκριμένες απαιτήσεις ή τις αποκλείουν από άλλα. Οι οικονομικές ανάγκες περιορίζουν και καθορίζουν τις επιλογές των αντικειμένων εργασίας. Το κυριότερο κριτήριο όμως επιλογής αντικειμένων εργασίας, όταν δεν υπάρχουν περιορισμοί επιβίωσης και προσωπικής ζωής, είναι η δυνατότητα δημιουργικότητας.

Πίνακας 5.5.α: Αντικείμενα "αρχιτεκτονικής" εργασίας που αναφέρθηκαν στις αφηγήσεις

Ανακαινίσεις, Μελέτες, Κατασκευές:	<ul style="list-style-type: none"> • Κατοικιών • Καταστημάτων, χώρων εργασίας και τουριστικών καταλυμάτων • Δημόσιων κτιρίων (μουσεία, σχολεία, δημόσιες υπηρεσίες κ.ά.) • Δημόσιων υπαίθριων χώρων • Πολεοδομικές • Εσωτερικών χώρων • Επιπλώσεων
Αποκαταστάσεις	<ul style="list-style-type: none"> • Παραδοσιακών κτιρίων
Δουλειές στο δημόσιο:	<ul style="list-style-type: none"> • Διοικητικό έργο σε υπουργεία, δήμους, υπηρεσίες του ευρύτερου δημόσιου τομέα • Διδασκαλία σε πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια εκπαίδευση • Αρχιτεκτονικές μελέτες σε υπουργεία, εφορίες αρχαιοτήτων, υπηρεσίες του ευρύτερου δημόσιου τομέα κ.ά.
Αρχιτεκτονικοί Διαγωνισμοί	
Σχεδίαση:	<ul style="list-style-type: none"> • στο χέρι, • στον υπολογιστή (2D, 3D, φωτορεαλισμός) • σχέδια όψεων και παρουσιάσεων
Αποτυπώσεις διατηρητέων κτιρίων και μνημείων	
Σύνταξη εγγράφων	<ul style="list-style-type: none"> • Περιβαλλοντικές μελέτες • Τακτοποιήσεις αυθαιρέτων • Έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών • Σύνταξη φακέλων για επενδυτικά έργα • Κατάθεση φακέλων στην Πολεοδομία, Αρχαιολογική Υπηρεσία, Δήμους κλπ. και διαδικασία αδειοδότησης
Άλλες υπηρεσίες	<ul style="list-style-type: none"> • Μεσιτεία
Διοργάνωση εκθέσεων και στήσιμο εκθεσιακών περιπτέρων	
Προβολή έργου:	<ul style="list-style-type: none"> • Διαλέξεις σε συνέδρια, μουσεία, πανεπιστήμια κλπ • Συμμετοχή σε εκθέσεις αρχιτεκτονικού έργου • Acquisition • Επικοινωνία με πελάτες
Ιδιωτικά Μαθήματα:	<ul style="list-style-type: none"> • Μαθήματα σχεδίου • Μαθήματα ηλεκτρονικής σχεδίασης
Συμπληρωματικές εργασίες:	<ul style="list-style-type: none"> • Οργάνωση, καθαρισμός γραφείου και τεχνική υποστήριξη • Οικονομικά γραφείου - τακτοποίηση ασφαλιστικών

	<p>εισφορών, φορολογικών υποχρεώσεων κ.ά.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Εκτυπώσεις σχεδίων, κοπή, δίπλωμα • Φωτοτύπηση σχεδίων • Διατήρηση αρχείου • Δημιουργία και επικαιροποίηση portfolio • Επικοινωνία με συνεργάτες • Γραμματειακή υποστήριξη
Άλλα αντικείμενα	<ul style="list-style-type: none"> • Κατασκευή μακέτας • Κατασκευή σκηνικών και παραγωγή ταινιών • Γραφιστικός σχεδιασμός

Μελέτες

Οι μελέτες είναι το κύριο αντικείμενο εργασίας των αφηγητριών. Ασχολούνται κυρίως με τον σχεδιασμό και τις μελέτες ανακαίνισης μονοκατοικιών, πολυκατοικιών και καταστημάτων, τις μελέτες τουριστικών καταλυμάτων και βοηθητικών εγκαταστάσεων και σε μικρότερο βαθμό με τις μελέτες δημοσίων κτιρίων και δημόσιων χώρων. Εκτός από το ίδιο το αντικείμενο της μελέτης οι αφηγήτριες αναλαμβάνουν τις διαδικασίες αδειοδότησης των μελετών, εργασία που περιγράφεται χρονοβόρα, κουραστική, απαιτεί συγκεκριμένες γνώσεις (π.χ. νομοθεσίας) και γίνεται χωρίς ευχαρίστηση. Κάποιες φορές αναλαμβάνουν και το στάδιο της επίβλεψης, συχνά όμως το αναθέτουν σε συνεργάτες.

Στα γραφεία που οι αφηγήτριες απασχολούνται ως υπάλληλοι, τα αντικείμενα μελετών είναι προκαθορισμένα από τους εργοδότες. Οι αφηγήτριες που εργάζονται ως υπάλληλοι, έχουν διαφορετικούς βαθμούς ελευθερίας στις αποφάσεις που μπορούν να πάρουν σχετικά με τις μελέτες. Όταν εργάζονται ως σχεδιάστριες, αρμοδιότητά τους είναι η πραγματοποίηση των σχεδίων της άδειας, χωρίς να έχουν καμιά εμπλοκή στο δημιουργικό επίπεδο της μελέτης. Άλλες φορές μπορούν να πάρουν μικρές αποφάσεις ή έχουν μεγάλο βαθμό ελευθερίας στο σχεδιασμό. Η Ανδρομάχη περιγράφει πώς ο βαθμός ελευθερίας και δημιουργικότητας ήταν μεγαλύτερος όταν εργάστηκε σε γραφεία πολιτικών μηχανικών:

Με τον πολιτικό μηχανικό, (...) και με έναν άλλο που είχα συνεργαστεί, (...) μπορώ να σου πω ότι... υπήρχε... αμέριστη εμπιστοσύνη και συνεργασία και... "αυτό είναι το κομμάτι του αρχιτέκτονα και αυτό είναι το κομμάτι του πολιτικού μηχανικού". (...) Το συν ήταν ότι έκανες σύνθεση μόνος σου, το μείον ήτανε ότι δεν είχες άλλους αρχιτέκτονες να ξεστραβωθείς λιγάκι, να δεις τι κάνει ο υπόλοιπος κόσμος. Δεν ξέρω, τι είναι το καλύτερο από τα δύο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Όταν οι αφηγήτριες εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενες, η επιλογή των αντικειμένων εργασίας γίνεται με μεγαλύτερη ελευθερία. Στόχος τους είναι να επιλέγουν αντικείμενα που δίνουν πρωτίστως τη δυνατότητα δημιουργικής δουλειάς καλύπτοντας ταυτόχρονα τις βιοτικές τους ανάγκες. Και τότε όμως μεγάλη σημασία έχει η ζήτηση της αγοράς.

Η Ελένη, σε ένα από τα γραφεία που εργάζεται ως αυτοαπασχολούμενη, αναλαμβάνει τη μελέτη εξοχικών κατοικιών γιατί αυτό ήταν το αντικείμενο στο οποίο λόγω καταγωγής είχε εξειδικευτεί ο ένας από τους συνεργάτες της.

Η Φωτεινή, περιορισμένη οικονομικά και δραστηριοποιούμενη σε μια περίοδο που τα αντικείμενα εργασίας είναι λιγοστά, ασχολείται κυρίως με μελέτες ανακαίνισης κατοικιών και καταστημάτων, των οποίων αναλαμβάνει και την επίβλεψη. Ασχολείται ακόμα με τις μελέτες εκθεσιακών περιπτέρων και τα τελευταία χρόνια με τη μελέτη και μετατροπή παλαιών διαμερισμάτων σε τουριστικά καταλύματα. Η ζήτηση της αγοράς εργασίας είναι αυτή που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη δουλειά της, καθώς αν υπήρχε δυνατότητα θα ήθελε να εργαστεί και σε άλλα αντικείμενα (π.χ. μελέτες κατοικιών, δημοσίων έργων κ.ά.)

Η Κωνσταντίνα, έχει εργαστεί στη μελέτη και κατασκευή κατοικιών και μικρών ιδιωτικών αλλά και μεγάλων δημοσίων έργων και ξενοδοχείων. Η επιλογή των αντικειμένων, αν και δεν αναφέρεται ρητά, φαίνεται ότι καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη ζήτηση της εύρωστης περιόδου που εργάστηκε, αλλά και από τις επαγγελματικές σχέσεις του συζύγου της, με τον οποίο συνεργάζεται. Όπως και στην περίπτωση της Ελένης, η καταγωγή του συνεργάτη από συγκεκριμένο τόπο εκτός Αθήνας, καθορίζει τα αντικείμενα εργασίας με βάση τη ζήτηση στους τόπους αυτούς.

Το γραφείο της Ανθής και της Χριστίνας, τις δεκαετίες του '90 και του 2000, αναλαμβάνει "καλές" δουλειές: δημόσια έργα κτιριακά, οδοποιίας και συγκοινωνιακά, ξενοδοχεία και μικρά ιδιωτικά έργα, κυρίως κατοικίες. Συνεργάζεται με άλλα γραφεία και τροφοδοτείται με αντικείμενα από γνωστούς, φίλους και άλλους μηχανικούς.

Οι δουλειές ήταν καλές δουλειές. Ήταν σπίτια, ήταν διαγωνισμοί, ήταν ενδιαφέροντα πράγματα. Πιθανόν και οι επαφές που είχαμε, εννοώ ότι ο κάθε ένας -ας πούμε ότι είμαστε η μεσαία τάξη δηλαδή... στην Αθήνα- όλο και κάποιος γνωστός είχε ένα σπιτάκι, ένα εξοχικό, μία... κάτι, έτσι μας τροφοδοτούσε αυτό. Και οι γνωριμίες! Δηλαδή έλεγα πάντα ότι οι δουλειές έρχονται τελικά πάντα από τον κλάδο σου. Όχι τόσο από... πελατεία ας πούμε που φέρνει κι άλλους πελάτες. Σε μένα δεν έγινε αυτό. Ε πολλές φορές ερχόταν από συναδέλφους, που δεν μπορούσαν, δεν τις ήθελαν ή... αν είσαι καλός και... αξιόπιστος και όλα αυτά, έρχονται και από τον κλάδο σου. Πολλές φορές από μηχανολόγους, από... Είχαμε λοιπόν καλές... δουλειές. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή επιλέγει να εργαστεί αποκλειστικά στην κατοικία, καθώς αυτό της αρέσει, και δευτερευόντως ασχολείται με δημόσια κτίρια μέσω διαγωνισμών. Η οικονομική αυτονομία

από τον γάμο της και η αίσθηση αυτάρκειας την "προστατεύουν" από την ανάγκη αναζήτησης υψηλά κερδοφόρων αντικειμένων εργασίας:

Ποτέ δεν είχα στο μυαλό μου να κάνω ένα μεγάλο γραφείο. (...) Ήθελα οι δουλειές να είναι καλές, να μπορώ να κάνω αρχιτεκτονική, να μην είναι διεκπεραιωτικές δηλαδή, να έχουν αυτό το κομμάτι της δικής μου παρέμβασης και άποψης... Αυτό είναι το ένα κομμάτι και απ' την άλλη δεν είχα πολλές απαιτήσεις. Δηλαδή το βιοτικό μου επίπεδο δεν ήθελα να πάει... (δείχνει με τα χέρια της ψηλά) κάπου, επομένως δεν κυνηγούσα και δουλειές, "άντε να 'χουμε, άντε να μεγαλώσουμε, άντε να στήσουμε γραφείο και να κάνουμε...".

Εεε εμένα μου άρεσε η κατοικία. Εεε πολύ! Όχι η κατοικία με την έννοια της διακόσμησης όμως, αυτό δεν το κατάφερα ποτέ! (...) Εεε μ' άρεσε όμως να στήνω τους χώρους για τους άλλους. Επομένως εγώ, έχοντας βέβαια και την τύχη να έχω... πελάτες... πώς να το πω; ευκαιρίες να κάνω κατοικίες που είναι το αγαπημένο μου εεε, εντάξει επικεντρώθηκα εκεί. Εντάξει ας πούμε είχα την πολυτέλεια και λόγω γάμου, λόγω... τι να σου πω; (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο, εκτός από τους λόγους που προαναφέρθηκαν οι ευθύνες της μητρότητας δεν της επιτρέπουν να ασχοληθεί με τα άλλα αντικείμενα που αναλάμβανε το γραφείο της και είχαν απαιτήσεις εργασίας εκτός Αθήνας. Η επιλογή επομένως του αντικειμένου αποτελεί έναν συνδυασμό πολλών παραγόντων, επιθυμιών, δεσμεύσεων και περιορισμών:

*Τα ξενοδοχεία ή τα δημόσια έργα, όλα αυτά είναι μεγάλοι, έχουνε ένταση, δηλαδή απαιτούν. Είναι κάτι που είναι: πολλή δουλειά - πολύ γρήγορα. Αυτό, ε συνέπεσε τότε και με τη γέννηση του [γιου], εεε επομένως εγώ δεν είχα αυτό τον χρόνο, δεν μπορούσα δηλαδή, και δεν μπορούσα και δεν ήθελα. Εεε, έκανα πολύ μεγάλη προσπάθεια και προσπάθειες για να γεννήσω, εεε ήταν συνειδητό, ήθελα πια να κάνω ένα παιδί, εεε και φυσικά να το μεγαλώσω κιόλας. Λοιπόν με τον [γιο] μωρό δεν μπορούσα εγώ να ανταποκριθώ στις απαιτήσεις ούτε του δημόσιου έργου, ούτε των ξενοδοχείων ή κάποιου διαγωνισμού ή κάποιου άλλου project, εεε μεγάλης έκτασης, ή αλλού σε άλλο μέρος της... εεε Ελλάδας. Άρα ας πούμε ότι ήταν σε ένα βαθμό και η τάση μου η κατοικία, αλλά ήταν και λίγο *forcé* κιόλας. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)*

Κατασκευές

Οι κατασκευές είναι ένα ακόμα πεδίο απασχόλησης στο οποίο δραστηριοποιούνται αρκετές αφηγήτριες και αφορά κτίρια και κατασκευές, που οι ίδιες έχουν μελετήσει, ή ανακαινίσεις παλαιότερων κατασκευών. Ασχολούνται συνήθως με μικρά ιδιωτικά έργα - κατοικίες και καταστήματα- και σπανιότερα μεγαλύτερα έργα όπως τουριστικά καταλύματα και δημόσια κτίρια. Είναι ένα αντικείμενο που επιδιώκεται από τις αφηγήτριες κυρίως γιατί

μέσω αυτού μπορούν να υλοποιήσουν τις μελέτες τους όπως τις έχουν σχεδιάσει και να δουν το έργο τους τελειωμένο και, δευτερευόντως, γιατί δίνει μεγαλύτερα εισοδήματα.

Ενώ μου αρέσει και το κομμάτι της μελέτης, της σύνθεσης και του πώς φτάνεις ως πούμε να φτιάξεις κάτι, μ' αρέσει πάρα πολύ το κομμάτι της κατασκευής, δηλαδή που βλέπεις αυτό που έχεις σχεδιάσει να γίνεται και το να είσαι εκεί ρε παιδί μου και να μπορείς επί τόπου να δίνεις λύσεις, απαντήσεις, στα πράγματα έτσι άμεσα και γρήγορα. Επί τόπου. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Αναλαμβάνουν τις κατασκευές, συνήθως με τη μέθοδο της αυτεπιστασίας³³ και εξαιρετικά σπάνια ως εργολάβοι³⁴. Κάποιες αφηγήτριες κάνουν περιστασιακή επίβλεψη³⁵, των έργων και άλλες είναι καθημερινά στο εργοτάξιο και εμπλέκονται με κάθε τρόπο - ακόμα και χειρωνακτικά- στην κατασκευή³⁶.

Η Ελένη έχει εργαστεί σε κατασκευές, αποκλειστικά με τη μέθοδο της αυτεπιστασίας. Αναγνωρίζει ότι με την αυτεπιστασία έχει αυξημένες πιθανότητες να μην πληρωθεί καλά, όμως της δίνει τη δυνατότητα να κάνει καλύτερης ποιότητας κατασκευές. Λέει όμως ότι οι πελάτες, οι οποίοι στόχο έχουν πάντα να κάνουν πιο γρήγορα ένα έργο, δεν μπορούν να αντιληφθούν τη διαφορά της ποιότητας και τη σχέση τιμής/ποιότητας/χρόνου:

Δουλεύω -όποτε έχω δουλέψει- με προσφορές και επιλέγω συνεργεία ελεύθερα. Δεν έχω δουλέψει... δηλαδή σαν εργολάβος ως το πούμε έτσι. Όταν είσαι εργολάβος έχεις μόνιμη συνεργασία. (...) Στην πραγματικότητα αυτός ο τύπος της εργολαβικής σχέσης είναι αυτή που έβγαζε και χρήματα. Και ως πούμε... λειτουργικά μπορούσε να είναι πιο αποτελεσματική σε σχέση με το... δίπολο χρόνος/χρήμα, έτσι; Εεε (παύση) η αυτεπιστασία είναι πολύ πιο δύσκολη, είναι πολύ πιο χρονοβόρα, (...). Στην πραγματικότητα αν ο πελάτης σ' αφήσει να την κάνεις με το σωστό τρόπο κι αν σε πληρώσει γι' αυτή τη δουλειά (...) βγάζει, έβγαζε τα καλύτερα αποτελέσματα αυτό. (...) σαφώς έχει καλύτερα αποτελέσματα για τον πελάτη. Αν και εκείνος δεν το καταλαβαίνει, διότι διαρκεί σαφώς περισσότερο, δηλαδή ο

---

33 η ανάληψη της ευθύνης κατασκευής ενός τεχνικού έργου από τον κύριό του (ιδιοκτήτη, οργανισμό, φορέα κλπ που ενδιαφέρεται άμεσα για το έργο).

34 ο επαγγελματίας που αναλαμβάνει την εκτέλεση οικοδομικών ή τεχνικών έργων έχοντας αποκτήσει το απαραίτητο πτυχίο και σχετική άδεια, με απευθείας ανάθεση από τον κύριο του έργου (Λαμπροπούλου 2009)

35 ο έλεγχος της διαδικασίας κατασκευής για την σωστή υλοποίηση του έργου σύμφωνα με τα εγκεκριμένα σχέδια της άδειας δόμησης και την εφαρμογή των μέτρων ασφάλειας (αρ.91, Π.Δ696/1974 και αρ.7,Ν.1396/1983

36 οι έννοιες επίβλεψη, αυτεπιστασία, εργολαβία πέρα από τη νομική τους υπόσταση παίρνουν στην επαγγελματική πρακτική διάφορες μορφές. Τα όρια είναι ασαφή και οι αφηγήτριες μπορεί να αναλαμβάνουν ταυτόχρονα περισσότερες από μία αρμοδιότητες.

χρόνος που χρειάζεται είναι μεγαλύτερος. Αλλά επειδή υπάρχει ξέρεις το δίπολο χρόνος/χρήμα, στο μυαλό και στο φαντασιακό παίζει με περίεργους τρόπους. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Ανθή που εργάζεται επίσης με τη μέθοδο της αυτεπιστασίας, επιδιώκει την έμπρακτη εμπλοκή στην κατασκευή, είναι εκεί καθημερινά και αποφεύγει την αφ' υψηλού επίβλεψη, η οποία εκνευρίζει τα συνεργεία και δημιουργεί αντιπαραθετικές σχέσεις. Αποφεύγει να παίρνει εργολαβίες και όταν οι πελάτες έχουν δικά τους συνεργεία εργάζεται μ' αυτά. Προσπαθεί να διατηρεί σχέσεις συνεργασίας με όλους και διαμεσολαβεί την επικοινωνία μεταξύ συνεργείων και πελατών. Αποφεύγει όμως την οικονομική διαμεσολάβηση η οποία προκαλεί προβλήματα και δίνει δυνατότητες δοσοληψιών (μίζας).

Η Αλέξια, αν και αναλαμβάνει τις επιβλέψεις των μελετών του γραφείου της, αναθέτει σε υπεργολάβους³⁷ την κατασκευή γιατί θεωρεί ότι τη συμφέρει περισσότερο οικονομικά, αλλά και γιατί απαιτεί πολύ χρόνο εργασίας. Σ' αντίθεση με άλλες αφηγήτριες που επιδιώκουν να βρίσκονται όσο πιο κοντά στο γιαπί, η αφηγήτρια περιγράφει ότι δεν την ικανοποιεί καθόλου το συγκεκριμένο αντικείμενο:

Εμείς πάντα πηγαίναμε με υπεργολάβους φυσικά. Εεε και επίσης είναι κάτι το οποίο είναι τόσο πολύ χρονοβόρο και τόσο πολύ... βασικά σου παίρνει όλο σου το χρόνο και όλη την ενέργεια και δεν είναι δική μας δουλειά (γκριμάτσα απαξίωσης), δεν είμαστε καλοί σε αυτό, δηλαδή υπάρχουνε πολύ καλύτεροι σε αυτό, εμείς είμαστε για να κάνουμε κάτι άλλο. Να είμαι στο γιαπί ναι, αλλά δεν μ' αρέσει να κάνω την οργάνωση εγώ όλων των συνεργείων και των οικονομικών. Αυτό το πράγμα όχι, δεν με συγκινεί, καθόλου, ίσα - ίσα. Ναι, για επίβλεψη φυσικά, δεν γίνεται χωρίς επίβλεψη, αλλά δεν θέλω να είμαι εγώ ο υπεύθυνος εργολάβος. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Εκτός από τις κατασκευές νέων έργων οι αφηγήτριες συχνότερα ασχολούνται με την κατασκευή μέσω των ανακαινίσεων. Αν και οι ανακαινίσεις είναι ένα αρκετά υποτιμημένο αντικείμενο εργασίας, για αρκετές από τις αφηγήτριες θεωρούνται σημαντικό πεδίο, που εκτός από τα απαραίτητα έσοδα μπορεί να δώσει ευκαιρίες δημιουργικότητας.

Η Φωτεινή αναλαμβάνει μικρά έργα ανακαίνισης καταστημάτων και κατοικιών και σπανιότερα κατασκευής εκθεσιακών χώρων και καταστημάτων, καθώς αυτές είναι οι δουλειές που μπορεί να αναλάβει στα χρόνια της κρίσης. Τα έργα αυτά αποτελούν για την αφηγήτρια ένα είδος δουλειάς πρώτης επιλογής καθώς της δίνουν τη δυνατότητα να ζήσει

---

37 ο επαγγελματίας στον οποίον ανατίθεται η κατασκευή τμήματος ενός δομικού ή τεχνικού έργου ή ολόκληρου του έργου από τον κύριο εργολάβο (Π.Δ. 305/96) - στην προκειμένη περίπτωση η αφηγήτρια μάλλον εννοεί ότι αναθέτουν την κατασκευή σε εργολάβο ή θεωρεί τον εαυτό της εργολάβο που συμβάλλεται με υπεργολάβους για τα επιμέρους τμήματα της κατασκευής.

το έργο σαν σύνολο, να συμμετέχει στην παραγωγή του και να μην διαχωρίζει τη μελέτη από την κατασκευή, να δουλέψει (και) με τα χέρια, γεγονός που της δίνει δυνατότητες δημιουργικότητας. Από την άλλη πλευρά αξιολογεί ότι της στερεί τη σχεδιαστική ευχέρεια.

Έχει ενδιαφέρον σε όλα αυτά το ότι δεν απέχει από αυτό που σκέφτεσαι, από αυτό που σχεδιάζεις. Είναι πολύ κοντά σου, μπορείς να το κάνεις με τα χέρια σου δηλαδή, μπορείς να συμμετέχεις στη διαδικασία της παραγωγής του, δεν είσαι τόσο μακριά. (...) Γι' αυτό και οι ανακαινίσεις, μπορεί να τις θρίζω και αυτά, αλλά μου έχουνε δώσει πολύ πράγμα. Η κλίμακά τους δηλαδή, το ότι μπορώ και παρακολουθώ από πολύ κοντά το παραμικρό ρε παιδάκι μου. Τη βλάβη στο καζανάκι, και τη λάθος τοποθέτηση του εντοιχισμένου, μέχρι... Τα οποία εντάξει, μετά όταν κάνεις ένα διαγωνισμό (...) (και) συνειδητοποιώ πόσο ανίκανη, πόσο αργή είμαι πλέον στο να σχεδιάζω κάτι, εντάξει την σιχτιρίζω την ανακαίνιση, αλλά όταν ας πούμε μου λέει η φίλη μου κάτι που καταλαβαίνω από την ατάκα της ότι απέχει πάρα πολύ από την κατασκευή, εκτιμάω το ότι το γνωρίζω. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί

Οι περισσότερες αφηγήτριες αναφέρουν ότι έχουν συμμετάσχει σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς είτε βοηθητικά ως φοιτήτριες και νεαρές απόφοιτες σε ομάδες μεγαλύτερων αρχιτεκτόνων, είτε σε ομάδες με τους συνεργάτες τους και σπανιότερα μόνες.

Οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία αντικειμένων εργασίας, που, αν και δεν προσφέρουν οικονομικές απολαβές, οι αφηγήτριες τις επιλέγουν. Επιλέγουν να κάνουν διαγωνισμούς για να ασχοληθούν με έργα που στην "πραγματική" επαγγελματική ζωή είναι δύσκολο να βρουν, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους και των ιδιαίτερων απαιτήσεων καθώς και γιατί μέσω της συμμετοχής σε διαγωνισμούς τους δίνεται η δυνατότητα να εργαστούν δημιουργικά, χωρίς περιορισμούς. Η συμμετοχή και ακόμα περισσότερο τα βραβεία και οι έπαινοι κάνουν γνωστό το έργο τους και θεωρούνται στον κύκλο των αρχιτεκτόνων σημαντικά για την αναγνώριση της επαγγελματικής αξίας. Τέλος σε εποχές με μειωμένες δυνατότητες απασχόλησης, όπως για παράδειγμα στα χρόνια της κρίσης, οι διαγωνισμοί κρατούν τις αφηγήτριες σε "εγρήγορση" και τις "προστατεύουν από την ανεργία".

Η Ανδρομάχη μέσω της συμμετοχής σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς τα πρώτα χρόνια αμέσως μετά τις σπουδές αποκτά περισσότερες γνώσεις, επαγγελματικές εμπειρίες και αναγνώριση. Κυρίως όμως ενισχύει τους συνεργατικούς και φιλικούς δεσμούς:

Σε κάποια φάση με παίρνει τηλέφωνο μία πρώην συμφοιτήτριά μου που ήταν και στα καμαρίνια και μου λέει: "Ξέρεις κάτι; γίνεται ένας διαγωνισμός", ήταν τότε οι Ολυμπιακοί αγώνες, "γίνεται ένας διαγωνισμός και σκεφτόμαστε να λάβουμε

μέρος, θέλεις να 'ρθεις;" "Εννοείται!" της λέω. Και κάναμε μια ομάδα που εκτός του ότι περάσαμε τέλεια, (...) απέκτησα κάποιους από τους καλύτερους φίλους μου (χαμογελά). (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή είναι μια από τις αφηγήτριες με μεγάλη εμπειρία συμμετοχής σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς και διακρίσεις από τα χρόνια των σπουδών της μέχρι σήμερα. Αξιολογεί θετικά τη συμμετοχή σε διαγωνισμούς, καθώς δίνει την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να ξανασκεφτούν την αρχιτεκτονική και να εργαστούν σε κλίμακες και μεγέθη που δεν έχουν την ευκαιρία στην καθημερινότητα του επαγγέλματος. Ωστόσο, περιγράφει ότι η συμμετοχή σε διαγωνισμό απαιτεί τεράστιο κόπο και χρόνο -που συνήθως δεν πληρώνεται- και προϋποθέτει την ύπαρξη ικανών και έμπειρων συνεργατών με διαφορετικές δεξιότητες, ικανότητες συνεργασίας και καταμερισμού ευθυνών. Περιγράφει δυσανασχέτωντας το ότι σήμερα οι διαγωνισμοί χρησιμοποιούνται μόνο ως μέσο προβολής και σπάνια υλοποιούνται:

Εεε οι διαγωνισμοί είναι... (παύση-γέλιο- αλλάζει τη φωνή της και λέει ειρωνικά:) "εγώ πιστεύω σ' αυτούς". Ναι. Είναι πολλή δουλειά. Πολλή γνώση συσσωρευμένη. Εεε και αν είναι καλή η κριτική επιτροπή, το αποτέλεσμα είναι πράγματι πολύ καλό. Θα έπρεπε να υλοποιούνται. Βέβαια εγώ έμαθα πολύ νωρίς (...) ότι τρίχες! Δεν υλοποιείται τίποτα. Εεε επομένως... ξέρεις δεν το 'χεις στο μυαλό σου ως μια μέθοδο που την έχεις επαγγελματικά αυτή. Αλλά... είναι... ξαναλέω, πολύ γόνιμη διαδικασία. Πιστεύω για όλους. Μεγάλο σχολείο. (...)

Είναι μια αφορμή, εεε για να ξαναέχεις επαφή με... την αρχιτεκτονική, να ξανασκεφτείς την αρχιτεκτονική, να ενημερωθείς, να πας και λίγο παρακάτω. Αν είσαι τύπος που δεν το κάνει μόνος του. (...) Εντάξει εγώ χρειάζομαι τις αφορμές για να το προχωρήσω. Οι διαγωνισμοί... ναι, αυτό το ρόλο παίζουν τώρα. Τίποτα άλλο. Τίποτα άλλο, γιατί δεν υλοποιούνται έτσι κι αλλιώς.

Επίσης οι διαγωνισμοί έχουν κάτι ακόμα. Ότι... είναι θέματα που είναι πάρα πολύ δύσκολο να τα... δουλέψεις, να τα επεξεργαστείς. Δε πρόκειται ποτέ ένας μέσος εεε επαγγελματίας να κάνει μουσείο... είκοσι χιλιάδες τετραγωνικά, ούτε όπερα (...) ή στάδια ή... Επομένως ξαναβρίσκεις εεε και αυτό. (...)

Και πολλοί... διαγωνισμοί τελικά, γίνονται έτσι για το... θεαθήναι. Ναι... μοιάζει, δηλαδή σαν να 'ναι... πως λέμε *public relation* ας πούμε, ή προβολή σε ένα μέσο. Οπότε, ένα μέσο προβολής είναι η διαφήμιση. Ένα μέσο λοιπόν προβολής είναι και ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Συμπληρωματικά αντικείμενα εργασίας

Εκτός από τα αντικείμενα που προαναφέρθηκαν, οι αφηγήτριες αναφέρονται σε ένα μεγάλο πλήθος ετερόκλητων δραστηριοτήτων που αναλαμβάνουν ως αρχιτέκτονες (δες πίνακα 5.5.) αλλά και σε ένα σύνολο εργασιών που είναι απαραίτητες για να υποστηρίξουν τη λειτουργία του γραφείου τους.

Η Φωτεινή περιγράφει πόσο την απομακρύνουν από τους επαγγελματικούς της στόχους οι παράλληλες ευθύνες της οργάνωσης και οικονομικής διαχείρισης του γραφείου:

Το καθημερινό μας κάνει και χανόμαστε πάρα πολύ, γιατί δεν ξέρω νομίζω ότι αυτή η ανάλυση σε πολύ δεύτερα πράγματα όταν κάνεις κάτι δικό σου (...) δεν ξέρω αν πρέπει να σου παίρνει ένα 20% του μυαλού σου, του χρόνου σου, της ενέργειάς σου, εμένα τουλάχιστον είναι 50-50 αυτή τη στιγμή, να μη σου πω και παραπάνω, τα δεύτερα πράγματα. Το πώς θα οργανωθεί αυτό το πράγμα εδώ μέσα που είναι ακόμα χαοτικό, δηλαδή... τα λογιστικά, τα οικονομικά, τα της ασφάλειας, αυτά που (...) άμα δουλεύεις σε ένα γραφείο είναι πολύ πιο σάνταρ, δηλαδή είναι πολύ πιο συγκεκριμένα. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η προβολή του έργου απαιτεί ένα σημαντικό τμήμα του χρόνου δουλειάς και έχει στόχο τη δημιουργία προϋποθέσεων για την εύρεση νέων αντικειμένων. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι εργασίες υποδομής όπως η εκμάθηση νέων σχεδιαστικών προγραμμάτων, η δημιουργία portfolio και ιστοσελίδας, η αρχιτεκτονική ενημέρωση μέσω επισκέψεων σε εκθέσεις και φυσικά έργα, η επιμόρφωση και η εκπαίδευση κ.ά.

Θέλω να κάνω κάποια έργα υποδομής. Ας πούμε έμαθα φέτος ένα πρόγραμμα για να κάνω τρισδιάστατα σχέδια που δεν το ήξερα το οποίο ήταν πάρα πολύ σημαντικό για μένα. (...) Εεε και το άλλο που θέλω να κάνω είναι ότι δεν έχω ένα portfolio της προκοπής, δηλαδή ένα site. Δηλαδή έχω τόσες δουλειές, υπάρχει υλοποιημένο έργο και δεν είχα ποτέ το χρόνο να το μαζέψω αυτό και να το βάλω σε ένα site ας πούμε για να μπορεί κάποιος να έχει ένα δείγμα της δουλειάς μου, που δε με ξέρει. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Κάποιες από τις αφηγήτριες θεωρούν ότι οι δραστηριότητες αυτές δεν αποτελούν δουλειά εφόσον δεν πληρώνονται, αλλά εντάσσονται στη σφαίρα των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου και άλλες τις θεωρούν απαραίτητες ώστε να συνεχίσουν να ασκούν το επάγγελμα. Η Θεοδώρα αναγνωρίζει ότι ένα μεγάλο τμήμα της εργασίας της αποτελούν αυτές οι δραστηριότητες, οι οποίες μάλιστα της "τρώνε" χρόνο από την "αρχιτεκτονική" δουλειά. Όμως η προβολή του έργου, πέρα απ' το (σχεδόν) υπαρξιακό του νόημα αποτελεί και τρόπο εύρεσης νέων αντικειμένων εργασίας. Τη θέση των διαπροσωπικών δημοσίων σχέσεων και των φιλικών επαφών παίρνει στην περίπτωση της Θεοδώρας η συστηματική προβολή μέσω του διαδικτύου, η οποία το κάνει γνωστό όχι μόνο στον στενό τοπικό κύκλο, αλλά στην παγκόσμια αρχιτεκτονική κοινότητα, της οποίας η Θεοδώρα είναι μέλος:

Κάνουμε και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και acquisition³⁸, δηλαδή να στέλνεις για να αποκτήσεις project και δημοσιεύσεις που παίρνουνε πάρα πολύ χρόνο για να απαντήσεις και όλα τα PR που πρέπει να στείλεις, να ενημερώσεις τι έχεις κάνει. Εεε και όλα αυτά τα πράγματα, δηλαδή μόνο το να απαντάς σε e-mail είναι μια ώρα ας πούμε την ημέρα. (...) αυτό είναι δηλαδή πολύ δύσκολο, δηλαδή πολλές φορές με τον [σύζυγο] δεν έχουμε τον χρόνο να σχεδιάσουμε καν, λόγω όλων των υπόλοιπων ναί. Θα βάλω τα κλάματα τώρα! (γελάει) (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Επιπλέον μαζί με τον σύντροφό της και πολύ σπανιότερα μόνη πηγαίνει στο εξωτερικό ως προσκεκλημένη πανεπιστημίων, εκθέσεων και συνεδρίων για να δώσει διαλέξεις για το έργο τους. Παλαιότερα οι δυο σύντροφοι πήγαιναν πάντα μαζί, μετά την απόκτηση όμως του παιδιού η Θεοδώρα μένει πιο συχνά στην Αθήνα για να είναι μαζί του.

Μας καλούν από το εξωτερικό λόγω των δημοσιεύσεων νομίζω και... (...) λόγω της δουλειάς μας βασικά. (...) Αν είναι κάποια διάλεξη ας πούμε σε μέρος που... δεν μπορούμε να πάμε και οι δύο μαζί -συνήθως απαιτούμε να πηγαίνουμε και οι δύο μαζί- ε, συνήθως πηγαίνει ο [σύζυγος], γιατί κάθομαι εγώ με τον [γιο], συνήθως κάπως έτσι το έχουμε... βγαίνει αυθόρμητα αυτό το πράγμα. Εεε επίσης μας καλούνε πολλές φορές για ακαδημαϊκά, όπου εκεί... (...) πηγαίνει ο [σύζυγος], έχει και εμπειρία ως καθηγητής οπότε... προτιμάω να πηγαίνει (...) εκτός αν είναι κάποιο workshop που μας καλούνε και τους δύο μαζί που... δουλεύει καλά τότε. (...) Και συνήθως, στις διαλέξεις καθόμαστε και μία-δύο μέρες παραπάνω, με φίλους και τα λοιπά, οπότε... είναι... (...) Είναι μίνι διακοπές οι διαλέξεις. Είναι ωραίες. Ναι, ναι. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

---

³⁸ acquisition: σύνολο πρακτικών για την αναγνώριση και προώθηση του αρχιτεκτονικού έργου με στόχο τη μεγαλύτερη συμμετοχή του γραφείου στην αγορά εργασίας (Dixon κ.ά. 2018).

5.6. Η οικοδομή - γυναίκες αρχιτέκτονες στο εργοτάξιο

(Μας είπε) να πάμε να βάλουμε γυψοσανίδα σε ένα χώρο γραφείων που κάνανε. "Δεν είναι τίποτα, μια γυψοσανίδα θα βάλετε και τελείωσε". Και να μην τα πολυλογώ, ξεκίνησε μια δουλειά τεράστια, εξάμηνη, από τις μεγαλύτερες που έχουμε κάνει. (...) Μετά το πτυχίο η πρώτη δουλειά και η μεγαλύτερη που έχω κάνει ποτέ. Οικονομικά σίγουρα, η μόνη που έχω πληρωθεί σωστά. Ήταν ένα data center και ένας χώρος γραφείων στο κέντρο (...) που όντως πήγαμε να βάλουμε μια γυψοσανίδα, αλλά τελικά κάναμε κατασκευή και επίβλεψη.

Εγώ δεν ήξερα καν τι κάναμε, δηλαδή την πρώτη μέρα ψάχναμε να βρούμε γυψοσανίδα. Είναι και από αυτά που πρέπει να γίνουν πολύ γρήγορα, μιλάμε την προηγούμενη το βράδυ και λέει αύριο το πρωί πρέπει να πάει κάποιος να βάλει γυψοσανίδα. Εγώ δεν ήξερα ούτε πώς μπαίνει αυτό το πράγμα και αφού βρήκαμε, δηλαδή είμαστε εκεί και μας λέει "μείνετε να δείτε αν θα τη βάλει σωστά" (...). Εντάξει τίποτα δεν σου λέω, πρώτη φορά έβλεπα στρωτήρες, πρώτη φορά (γέλιο) τα έβλεπα όλα και έπρεπε να κάτσω εκεί, να δω αν μπαίνουν σωστά και να με κοιτάνε αυτοί που τα βάζανε και να το θεωρούν γελοίο ας πούμε ότι ήμουνα εγώ εκεί. Εγώ και η [συνεργάτιδα] κοιτούσαμε αν μπαίνουν σωστά και αν βάζουνε το σωστό πετροβάμβακα μέσα, και να κάτσει λίγο εκεί, να πηγαίνεις μέσα, να κοιτάξεις τα φυλλάδια, και γενικά το μάτι σου να μην παίζει, δηλαδή να μην ξέρεις αν βάζει το σωστό πάχος, αυτό που έχετε συνεννοηθεί. Δεν μπορούσα να το καταλάβω με το μάτι μου τότε, αν είναι 5 ή αν είναι 7, έπρεπε να πάω να το μετρήσω σε κάποια φάση που δεν θα με βλέπανε (γέλιο).

Εντάξει όπως και να το κάνουμε, υπήρχε άγνοια πέρα από το αντικείμενο, υπήρχε άγνοια και στη συμπεριφορά, στη συναναστροφή με τα συνεργεία. Δηλαδή εγώ θεωρούσα ότι θα πω αυτό, γιατί αυτό συνεννοηθήκαμε και αυτό θα γίνει. Δεν μπορούσα να διανοηθώ ότι θα γίνει κάτι άλλο από αυτό που είχαμε συνεννοηθεί, οπότε όταν δεν γινότανε δεν είχα τρόπο να το διαχειριστώ, γινόμουν έξαλλη. Έξαλλη όχι τόσο με νεύρα, αλλά δεν το χωρούσε το κεφάλι μου ότι δεν γίνεται αυτό το πράγμα που έχουμε πει. Αισθανόμουν ότι ήμουνα αλλού τελείως, και ηλικιακά δεν ήταν ότι ήμουνα πια και τόσο μικρή, αλλά αισθάνομαι ότι ήμουνα παιδάκι επαγγελματικά τουλάχιστον. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις ανέφεραν αρκετές φορές στην αφήγησή τους, ότι ήθελαν ή θέλουν να ασχοληθούν με την κατασκευή. Για κάποιες από αυτές αυτό έχει γίνει εφικτό στη διάρκεια της επαγγελματικής τους ζωής και άλλες το έχουν καταφέρει σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι θα ήθελαν. Οι περισσότερες αφηγήτριες όμως, ξεκινούν την καριέρα τους αρχικά μέσα στα γραφεία και αργότερα μόνο επιδιώκουν ή καταφέρνουν να βγουν στην οικοδομή, αν και συχνά αυτό είναι εξαρχής ο στόχος τους.

Η οικοδομή είναι το βασικό πεδίο εργασίας στο οποίο οι αφηγήτριες νιώθουν ότι αμφισβητούνται οι ικανότητές τους και η επαγγελματική τους ταυτότητα και αντιμετωπίζουν τα περισσότερα προβλήματα με τους συνεργάτες μηχανικούς, με τους οικοδόμους και τους πελάτες. Αξιολογούν ότι εκεί συντηρούνται ακόμα τα στερεότυπα που θέλουν τις γυναίκες μακριά από την πράξη, ικανές μόνο για τη θεωρία και τον σχεδιασμό.

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται αυτά που δυσκόλεψαν ή φόβισαν τις αφηγήτριες στην κατασκευή, τα πρακτικά προβλήματα που αντιμετώπισαν και οι θετικές ή αρνητικές στάσεις και αντιλήψεις με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωπες. Εξετάζονται τα προβλήματα σχέσεων με εργάτες, συναδέλφους μηχανικούς και πελάτες, οι πρακτικές που ακολουθούν για να τα ξεπεράσουν, οι στάσεις τους στην οικοδομή και οι επαγγελματικές αξίες που θέλουν να εφαρμόσουν στα εργοτάξια: θέματα που αλληλοδιαπλέκονται και είναι δύσκολο να ενταχθούν σε διακριτές θεματικές ενότητες ενός γραπτού κειμένου.

Οι συνάδελφοι μηχανικοί στην κατασκευή

Το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες στις συνεργασίες τους με άλλους μηχανικούς είναι η αμφισβήτηση που νιώθουν ότι υπάρχει διάχυτη στους άνδρες συναδέλφους ως προς τις γνώσεις και ικανότητές τους στα τεχνικά ζητήματα. Αρκετές αφηγήθηκαν επίσης περιπτώσεις, στις οποίες περισσότερο ή λιγότερο φανερά αντιμετώπισαν ζητήματα διάκρισης και ανταγωνισμού με τους μηχανικούς συναδέλφους στο γιαπί. Τα προβλήματα συνήθως είναι εντονότερα σε συνεργασίες, εκ των συνθηκών επιβεβλημένες, με αρχιτέκτονες ή σε συνεργασίες με μηχανικούς άλλων ειδικοτήτων.

Κάποιες αφηγήτριες βλέπουν και αναγνωρίζουν τις συμπεριφορές αυτές, τις περιγράφουν και τις κριτικάρουν ή τις παλεύουν στην πράξη. Άλλες έχουν την τάση να τις δικαιολογούν θεωρώντας ότι δεν γίνονται σκόπιμα, ενώ κάποιες φαίνεται πως, αν και τις συνειδητοποιούν, τις χρησιμοποιούν ως "άλλοθι", αποφεύγοντας την επίπονη προσπάθεια που απαιτείται για να αντιμετωπίσουν τα "κατεστημένα" του έμφυλου ρόλου τους.

Η αμφισβήτηση προϋπάρχει, πριν καν οι αφηγήτριες βγουν στο εργοτάξιο, και πολλές φορές αποτελεί το βασικό λόγο που αποτρέπονται ή αποκλείονται από την επίβλεψη, σε συνδυασμό με τις δικές τους εσωτερικές αντιστάσεις (φόβους και συναισθήματα ανικανότητας, λόγω έλλειψης τεχνικών γνώσεων ή απειρίας). Η Νίκη περιγράφει ότι αισθάνθηκε πολύ ισχυρή την αποτρεπτική στάση των εργοδοτών της:

Από ένα σημείο και μετά, εγώ ήθελα να περάσω στην κατασκευή, γιατί αφού ήθελα να κάνω τότε ελεύθερο επάγγελμα, λέω "δεν γίνεται πρέπει να αρχίσω να βλέπω οικοδομές". Εεε δεν μπόρεσα να το κάνω αυτό (...) και ο λόγος ήταν ότι δεν με άφησε. Ας πούμε στο γραφείο που δούλευα δεν με άφηναν να βγω έξω στην οικοδομή. Τους έκανα τις μελέτες, πολύ ωραία, εντάξει τους άρεσαν και τα λοιπά, αλλά δεν με άφηναν να βγω προς τα έξω. (...) Εντάξει, εγώ το εξέλαβα δηλαδή ότι ήθελε να μην πάρω αυτή την γνώση. Οπότε έμεινα πίσω. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Αξιολογεί ότι αυτή η στάση οφείλεται στις προσωπικές αντιλήψεις των εργοδοτών και ότι απευθύνεται στο σύνολο των γυναικών. Σαν λύση επιλέγει τη διπλή προσπάθεια ώστε να αποδείξει ότι αξίζει:

Αναλόγως σε τι περιπτώσεις έπεσα, είναι λίγο φαλλοκράτες να το πω; (...) Καταρχήν δεν πιστεύουν ότι εσύ ξέρεις θέματα κατασκευής, δεν... περνάει από το μυαλό. Δηλαδή η πρώτη εικόνα είναι λίγο "εσύ τι θες εδώ;" (γέλιο) ναι! (...) Αυτό που έχω ζησει εγώ είναι ότι σαν γυναίκα πρέπει να κάνω διπλή προσπάθεια. Δηλαδή δεν πας ότι "αυτή ξέρει", πρέπει να το αποδείξεις ότι ξέρεις. (...) Αλλά όσους είδαν την δουλειά μου, σε περιπτώσεις ας πούμε που έκανα πολλές κατασκευαστικές λεπτομέρειες εκεί άρχισαν και με καταλάβαιναν ότι "εσύ μάλλον ξέρεις και θα μπορούσες να βοηθήσεις". (Νίκη 38, Μάιος 2013).

Ωστόσο η πραγματικότητα αυτή, την κάνει να αναρωτιέται για τον δικό της ρόλο και να την ερμηνεύει ως αποτέλεσμα ατομικών της χαρακτηριστικών:

Εντάξει εγώ είμαι και σαν φυσιολογία πολύ χαμηλών τόνων οπότε ίσως είναι και θέμα εικόνας. Δηλαδή όχι επειδή είμαι γυναίκα ή άντρας, αλλά γενικά θέμα εικόνας, ότι μπορεί (...) να μην τα καταφέρω να επιβληθώ. Η εικόνα που έχουνα για όσους ασχολούνται με την κατασκευή είναι ότι πρέπει να είσαι σαν τον εργολάβο να 'σαι επιβλητικός ρε παιδί μου, να μιλάς άσχημα. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Παρόμοιες αξιολογήσεις κάνουν και άλλες αφηγήτριες, οι οποίες αν και αρχικά διατυπώνουν την σκέψη ότι οι διακρίσεις που υφίστανται στην οικοδομή είναι θέμα φύλου, στη συνέχεια προσπαθούν να τις αιτιολογήσουν με στοιχεία όπως η απειρία τους στο επάγγελμα, το νεαρό της ηλικίας, η ντροπαλοσύνη κ.ά.

Η Ελένη περιγράφοντας τη συνεργασία της με δύο άντρες, έναν αρχιτέκτονα και έναν πολιτικό μηχανικό σε μελέτες και κατασκευές εξοχικών κατοικιών, λέει πώς, παρά την αρχική πρόθεση να δουλέψουν εξίσου στις κατασκευές και οι τρεις συνεργάτες, τελικά γινόταν ένας καταμερισμός, κατά τον οποίο η Ελένη αναλάμβανε αποκλειστικά τις μελέτες και την τελική ευθύνη για τις κατασκευές την είχε ο πολιτικός μηχανικός. Όταν μπήκε το ζήτημα της αναδιανομής αρμοδιοτήτων, ο πολιτικός μηχανικός θεώρησε ότι οι ευθύνες της κατασκευής, "δικαιωματικά" ανήκαν στον έτερο αρσενικό συνεργάτη:

Τι συνέβαινε όμως, εκεί πέρα έμπαινε το φύλο σ' ένα μεγάλο βαθμό, με την έννοια ότι θεωρούσε ότι γι' αυτό έπρεπε περισσότερο να ενεργοποιηθεί το αρσενικό μέλος... Το δεύτερο αρσενικό μέλος της παρέας (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Μέσα σ' αυτό το κλίμα η Ελένη αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την όποια επιθυμία να ασχοληθεί με την κατασκευή, αντιμετωπίζοντας από τους συναδέλφους της έντονη διάκριση τόσο λόγω φύλου όσο και λόγω ειδικότητας (οι αρχιτέκτονες θεωρούνται λιγότερο κατάλληλοι από τους πολιτικούς μηχανικούς για το γιατί). Η αφήγησή της όμως είναι αρκετά αντιφατική: ενώ έχει αναγνωρίσει, περιγράψει και δυσανασχετήσει με τη διάκριση που υφίσταται, δηλώνει παράλληλα ότι βολεύτηκε με τον αποκλεισμό της και δεν τον πάλεψε, και επιπλέον βρίσκει και επιχειρήματα να τον δικαιολογήσει. Εφόσον είναι καλύτερη στο σχεδιασμό η ίδια, είναι καλύτερο να μείνει στις μελέτες:

Αυτό είναι ένα πράγμα που το αντιμετώπισα στην επαγγελματική μου (...) συνεχώς. Δηλαδή ότι ναι μεν το αντικείμενο του σχεδιασμού είναι ένα αντικείμενο που... η γυναίκα είναι παραδεκτή, ε όταν μπαίνουμε στην κατασκευή και στα οικονομικά... εεε υπάρχει ζήτημα, (παύση) έτσι; (...) Δεν έχει να κάνει μόνο με το φύλο, έχει να κάνει και με τα επαγγέλματα, δηλαδή κατά κάποιο τρόπο η ελληνική κοινωνία ασ πούμε λέει ότι ο αρχιτέκτονας κάνει την ελαφριά δουλειά ασ το πούμε έτσι. Η βαριά δουλειά που έχει να κάνει με τα λεφτά, με τα υλικά, με τους εργάτες με όλα αυτά τα πράγματα, είναι αντρική δουλειά ή και δουλειά των πολιτικών μηχανικών σ' ένα πολύ μεγάλο βαθμό.

Εντάξει με βόλευε και μένα αυτό, έτσι; για να είμαι ειλικρινής... Και με βόλευε και επίσης συνέβαινε και κάτι άλλο, ότι εγώ ήμουν σε θέση να... λειτουργώ στο άλλο κομμάτι (σ. στον σχεδιασμό) πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι λειτουργούσε ο άλλος. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Όμως ο περιορισμός της Ελένης στις μελέτες έχει τελικά επιπτώσεις στη δουλειά της. Καθώς δεν μπορεί βρεθεί στο γιατί όπου συναντιέται η μελέτη και η κατασκευή, η δουλειά της αγνοείται και η μελέτη που έχει πραγματοποιήσει, υλοποιείται παραποιημένη:

Στην κατασκευή γινότουσαν άλλα αντ' άλλα. (...) Και δε φαινόταν να υπάρχει δυνατότητα να... μπω σε αυτό το κομμάτι έχοντας ασ το πούμε έτσι... τον έλεγχο του πράγματος... Δηλαδή... και στο βαθμό που θα 'μπαινα θα 'τανε πάρα πολύ... διορθωτικό (γέλιο). Θα 'τανε δηλαδή πολύ... δευτερεύων ο ρόλος μου. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Χριστίνα αναφέρει την εμπειρία της από ένα μεγάλο εργοτάξιο στο οποίο δούλεψε ως ομάδα μαζί με άλλους δυο αρχιτέκτονες -μια γυναίκα και έναν άντρα. Εκεί οι δυο συνεργάτιδες αντιμετώπισαν την πλήρη απαξίωση των άλλων μηχανικών. Το μοναδικό

στάδιο της κατασκευής στο οποίο εισπράττει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη ως γυναίκα είναι τα τελειώματα³⁹ και η διακόσμηση:

Έχω κατέθει στο ξενοδοχείο, εγώ, ο [συνεργάτης] που δεν είχε ιδέα για το τι κάναμε και η [συνεργάτιδα]. Δεν υπήρχαμε οι δυο μας και από τα συνεργεία και από τους μηχανικούς. Δεν το συζητάμε. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Παρατηρεί επίσης ότι οι σχέσεις ιεραρχίας μεταξύ των αντρών, μηχανικών και εργολάβων, και των γυναικών μηχανικών, που αντιμετωπίζονται ως ξένες "εισβολείς" στο εργοτάξιο, δεν περιορίζονται μέσα σ' αυτό, αλλά αναπαράγονται, και μάλιστα σε μεγέθυνση, στον κοινωνικό χώρο της δουλειάς:

Ε! Πήγαινα όταν δούλευα στο ξενοδοχείο και βγαίναμε μετά από το εργοτάξιο με τους διάφορους μηχανικούς, μεγαλοεργολάβους, ο τρόπος ήταν απίστευτος, Μαρία. Ο τρόπος που προσπαθούσαν να έρθουν σε αντιπαράθεση. Δεν ήταν αντιπαράθεση, ήταν ή σε πηδάω - κυριολεκτικά όμως - δεν γίνεται εσύ να μου βγαίνεις στο ποτό και να κουβεντιάζεις. Πώς γίνεται; (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Χριστίνα όμως, δεν νιώθει εσωτερικούς περιορισμούς στις δουλειές που αναλαμβάνει. Οι περιορισμοί είναι εξωτερικοί και προέρχονται κυρίως από την αμφισβήτηση των αντρών συνεργατών της.

Οι περιορισμοί είναι εξωτερικοί. Δεν υπάρχουν περιορισμοί στο τι ακουμπάω εγώ και τι όχι. Οι περιορισμοί έχουν να κάνουν σε σχέση με το περιβάλλον κάθε φορά. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η ίδια αφηγήτρια, αναφέρεται τελείως διαφορετικά στις συνεργασίες της με γυναίκες μηχανικούς στο γιαπί, τις οποίες αξιολογεί ως πιο "εύκολες", γιατί οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να είναι πιο διαλλακτικές και συζητήσιμες και δεν επιχειρούν να επιβάλλουν την άποψή τους στις συναδέλφους. Αντίθετα προσπαθούν να συζητήσουν και να καταλήξουν από κοινού στην απόφαση που θα πάρουν. Θεωρεί βέβαια ότι αυτή η ικανότητα συζήτησης και διαλλακτικότητας δεν σχετίζεται μόνο με το φύλο, αλλά και με την ιδεολογία και τα ατομικά χαρακτηριστικά της κάθε μίας. Παρατηρεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις που και οι γυναίκες αρχιτέκτονες, επηρεασμένες από την έμφυλη καταπίεση και τα κυρίαρχα πρότυπα του εργοταξίου, παρωθούνται να λειτουργήσουν με τους αντρικούς όρους της κυριαρχίας και συμπεριφέρονται όπως οι άντρες (γυναίκες-επίτιμοι άντρες), ασκώντας καταπίεση στις όμοφυλές τους ή στους κατώτερους:

Η κυριαρχία για μένα έχει να κάνει σε σχέση με το φύλο. Κάποια γυναίκα μπορεί να είναι πιο κυρίαρχη από την άλλη και να είναι το ίδιο φύλο. Πώς θα τη φέρει η

---

39 τα τελικά στάδια κατασκευής ενός τεχνικού έργου στα οποία τοποθετούνται τα υλικά επενδύσεων, οι χρωματισμοί, τα διακοσμητικά δομικά στοιχεία κ.ά.

μια στην άλλη, παίζει άλλο παιχνίδι πια. Γιατί και εκείνη η γυναίκα που θα την φέρει στην άλλη γυναίκα, θα πρέπει να κυριαρχήσει σε ένα ανδροκρατούμενο πράγμα που λέγεται εργοτάξιο. Μεταφέρεται. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Νίκη αφηγείται πώς μετά από πολλά χρόνια δουλειάς, έχει πάψει να είναι το ντροπαλό κορίτσι με τον ήπιο χαρακτήρα, του παρελθόντος, και έχει μπει στους χώρους του εργοταξίου δημιουργώντας το νέο της προφίλ, της επιβλητικής μηχανικού:

Εντάξει είναι μια περίεργη περίπτωση. Εγώ ας πούμε σε αυτή τη δουλειά τώρα, βγάζω μια ας το πούμε, με φοβούνται λίγο ας το πω έτσι, που παλιά δεν ίσχυε. Τώρα είναι θέμα ότι μεγάλωσα και τα βλέπω αλλιώς τα πράγματα, δεν ξέρω πώς να στο εξηγήσω. (...) Έχει τύχει δηλαδή να φωνάξω και πολύ στη δουλειά ή να επιβληθώ δηλαδή κάπως. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Η άρνηση του εργοδότη της Ανδρομάχης να την αφήσει να ασχοληθεί με την κατασκευή δεν οφείλεται στην αμφισβήτηση των ικανοτήτων της, αλλά σε οικονομικούς λόγους και στην άποψή του ότι το έργο του αρχιτέκτονα είναι η μελέτη, η αδειοδότηση και η τυπική επίβλεψη, ενώ η κατασκευή αποτελεί ζήτημα και απόφαση του πελάτη.

Κυρίως δουλεύαμε κατοικίες, εξοχικές κατοικίες και ενοικιαζόμενα, πισίνες, (...) μικρά πράγματα. Εεε και έκανα τη σύνθεση σε αυτά, δηλαδή μπορούσα να συνομιλώ με τους πελάτες όταν αυτοί ήτανε στην Αθήνα, (...) και το έφερνα όλο αυτό σε επίπεδο πολεοδομικής άδειας. Μετά τελείωνε.

Γιατί για κάποιο λόγο ο πολιτικός μηχανικός που ήταν και το αφεντικό μου, δεν ήθελε να πηγαίνω εγώ στις Κυκλάδες. Εκείνος ταξίδευε πολύ στις Κυκλάδες, αναγκαστικά, πολεοδομίες, επιβλέψεις και τα λοιπά. (...) Και επιπλέον ήταν τότε ότι "ο πελάτης θα κάνει ό,τι θέλει". Δηλαδή και αυτοί οι πελάτες που είχαμε εμείς ήταν για να πάρουν χαρτί, έτσι το λέγανε, για να πάρουν την άδεια.

Εμένα αυτό με είχε κουράσει γιατί ήταν κάποιες δουλειές που τις θεωρούσα καλές δουλειές. Και όντως όσες φορές το είχα συζητήσει με τον πολιτικό μηχανικό, που κατέληξε να είναι δεύτερός μου πατέρας βέβαια, γιατί μιλάμε για 13 χρόνια σε αυτό το γραφείο, και του 'λεγα "ρε συ να το προσπαθήσουμε, να κάνουμε κάτι παραπάνω" (...) ε μου 'λεγε ότι "δεν παίζει αυτό". (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η άρνηση του εργοδότη της για την εμπλοκή της στην κατασκευή ήταν ο βασικός λόγος που η Ανδρομάχη άλλαξε δουλειά για ενάμισι χρόνο. Στη συνέχεια επέστρεψε στο ίδιο γραφείο με αποκλειστικό στόχο να εμπλακεί στην κατασκευή. Η επιμονή και η πίεση που άσκησε στον εργοδότη οδήγησαν στο επιθυμητό αποτέλεσμα και η Ανδρομάχη κατάφερε να μπει στα βαθιά νερά της κατασκευής, ανεξάρτητα από τον εργοδότη της:

Και σε κάποια φάση που έκανα μια μελέτη αρκετά καλή, μεγάλη και... έβλεπα ότι με την τύπισσα, με την πελάτισσα υπήρχε δυνατότητα, λέω του πολιτικού

μηχανικού "κοίταξε, εγώ αυτή τη φορά θα της το προτείνω να της κάνω τα εσωτερικά." Μου λέει: "Πήγαινε μόνη σου και δεν θα... ασχοληθώ εγώ με αυτό". Λέω "εντάξει, okay" και πήγα και της το 'πα και δέχτηκε. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ένα ακόμα πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες στις σχέσεις με τους συνεργάτες μηχανικούς στο εργοτάξιο είναι ο διαφορετικός τρόπος δουλειάς που δυσκολεύει τη μεταξύ τους συνεργασία, όπως φαίνεται στο παράδειγμα της Φωτεινής. Η αφηγήτρια και η συνεργάτιδά της, ξεκινούν συνεργασία με ένα φίλο και συμφοιτητή τους, η οποία όμως δεν πάει καθόλου καλά, λόγω του διαφορετικού τρόπου δουλειάς και των διαφορετικών αντιλήψεων που είχαν για τον ρόλο του αρχιτέκτονα και τη σχέση του με τα συνεργεία. Ενώ οι δύο γυναίκες είχαν αναπτύξει με τους μάστορες ισότιμες συνεργατικές σχέσεις, ο νέος συνάδελφος στόχο είχε να επιβληθεί ως ανώτερος στο εργοτάξιο και να επιβάλει στις συνεργάτιδές του αυτήν την αντίληψη:

Ο Φ. είναι ένας φίλος από Θεσσαλονίκη. Και είχε έρθει στην Αθήνα, ψαχνόταν, έκανε και δικά του, έκανε κάτι άδειες και συστεγαζόμασταν. Δηλαδή του είχαμε προσφέρει το χώρο, το γραφείο για να δουλεύει και αυτά και κάπως έτσι χωρίς να το ξέρουμε, χωρίς να το καταλάβουμε καν ας πούμε, είπαμε να δουλέψουμε μαζί, χουπ! δουλέψαμε μαζί. Και πήγε, πήγε πάρα πολύ άσχημα! Πήγε συγκλονιστικά κακά! (γέλιο)

Ξεκινήσαμε με μια ανακαίνιση. Και εγώ τότε, έπαιζε (σ. και άλλη) δουλειά, οπότε ξέρεις, εδώ στο γιαπί και στα μαγαζιά αυτά ήταν ο Φ. (...) Δηλαδή αυτό ήταν άλλη μια πολύ μεγάλη μαλακία που κάναμε χωρίς να ξέρουμε. Υποτίθεται ήταν μια δική μας δουλειά που μπήκε και ο Φ. γιατί είχαμε αυτή τη διάθεση να συνεργαστούμε, χωρίς να έχουμε δουλέψει ποτέ, χωρίς να ξέρουμε πώς δουλεύει. Και είπαμε εντάξει στο γιαπί θα πηγαίνει ο Φ. Αυτό το πράγμα ήταν πάρα πολύ άκυρο, γιατί η εικόνα μας με τους συνεργάτες αυτούς που είχαμε, ήταν ο Φ. Καμία αντίρρηση, αλλά δεν ξέραμε πώς δουλεύει. Ή εν πάση περιπτώσει να είναι μια από τις δυο μας και ο Φ. μαζί, αυτό θα ήταν το πιο σωστό. Να δει και αυτός πώς δουλεύουμε, να δούμε και εμείς πώς δουλεύει αυτός και να προχωρήσει το πράγμα. Ε! και δεν... Είχαμε τελείως διαφορετική αντίληψη για τα πράγματα. (...)

Γενικά είχαμε μια τελείως διαφορετική αντιμετώπιση των συνεργείων που εμένα προσωπικά με έφερνε σε δύσκολη θέση. (...) Το βασικό για μένα ήταν η επαφή που είχε με τα συνεργεία, η προσέγγιση των συνεργείων και καλά κάνουμε πλάκα και είμαστε και γαμώ τα φιλαράκια, αλλά επί της ουσίας πολύ μεγάλη απόσταση. Πολύ μεγάλη απόσταση. Και σε αυτό γίναν λάθη. Δηλαδή να σου πω ότι ο πλακάς ας πούμε που τον θεωρώ πολύ καλό μάστορα, πολύ καλός στη δουλειά του, επειδή

του την έσπαγε ο Φ., το είδα μετά ότι του την έσπαγε, του έλεγε ο Φ., ας πούμε "αυτό θα το ξεκινήσεις από εδώ, από εδώ θα γίνει η αρχή", και του έλεγε αυτός "ναι;" "Ναι". "Από εδώ θες; Από εδώ θες, έτσι;" "Ήξερε ο πλακάς ότι αν το ξεκινήσει από εκεί που 'λεγε ο Φ., στη συνάντησή με το ξύλο θα είχε πρόβλημα (...), αλλά δεν του το είπα, γιατί του την έσπαγε, γιατί δεν είχαν καλή σχέση να τον προστατέψει από αυτό. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Οι σχέσεις με τα συνεργεία - Η αμφισβήτηση, ο σεξισμός και η επιβολή

Ένα από τα βασικά ζητήματα, όπως φαίνεται από τις συνεντεύξεις, είναι οι σχέσεις που αναπτύσσουν οι αφηγήτριες με τους μάστορες και κυρίως το ζήτημα της επιβολής και της ιεραρχίας μεταξύ τους καθώς και το ζήτημα της αμφισβήτησης από την πλευρά των εργατών προς τη γυναίκα αρχιτέκτονα. Στο γιατί συναντώνται εκεί πολλές διαφορετικές ιεραρχήσεις σε ζεύγη που αντιπαλεύουν για την κυριαρχία: ο άντρας και η γυναίκα, ο εργάτης και η μηχανικός, η μόρφωση και η εμπειρία, η μικρο/μέσο/μεγαλοαστική τάξη και οι μετανάστες / ντόπιοι εργάτες. Οι αντιθέσεις αυτές γίνονται ακόμα εντονότερες καθώς εκτός από την τάξη, την καταγωγή και την εκπαίδευση υπάρχει και το φύλο και αρκετά συχνά και η ηλικία. Όλες αυτές οι ιεραρχήσεις που μπορεί στην κοινωνία να επιτυγχάνουν μια διαφορετική ισορροπία, στο χώρο του εργοταξίου είναι ρευστές και μεταβαλλόμενες, δίνοντας κάποιες φορές κυριαρχικό ρόλο στη γυναίκα μικρο/μεσο/μεγαλοαστική μορφωμένη αρχιτέκτονα και άλλες στον μετανάστη ή εργατικής τάξης έμπειρο άντρα τεχνίτη.

Το κύριο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ελένη στο γιατί είναι η αμφισβήτηση που νιώθει από τη μεριά των εργατών. Η αμφισβήτηση αυτή πιστεύει ότι σχετίζεται με το "γυναικείο" χαρακτηριστικό της αδυναμίας "επιβολής", την έλλειψη δηλαδή θέλησης ή την "εγγενή" δυσκολία τους να επιβάλλονται:

Η κατασκευή η ίδια ως αντικείμενο μου είναι πολύ, τη θεωρώ πάρα πολύ... ενδιαφέρον. Αλλά... νομίζω ότι... εμπεριέχει μια σχέση επιβολής η οποία... μου είναι δυσάρεστη. Με δυσκολεύει. Μπορώ να την κάνω, αλλά έχει πολύ μεγάλο ψυχικό κόστος και πιστεύω ότι για τις γυναίκες είναι ακόμα πιο δύσκολο αυτό. Γιατί... (παύση) στους άντρες είναι δεδομένο (...) δηλαδή απολαμβάνουν καθεστώς επιβολής ευθύς εξ αρχής. Οι γυναίκες απολαμβάνουν ευθύς εξ αρχής καθεστώς αμφισβήτησης αυτής της επιβολής. Δηλαδή ότι αυτό που θα πούνε είναι σωστό; όχι! (...) Ενώ ο άντρας μηχανικός, είναι ο άντρας μηχανικός, αυτός που θα πει και τέλος, ας πούμε. Η γυναίκα μηχανικός δεν είναι έτσι κι εφόσον δεν πηγαίνεις με τη λογική να αποκτήσεις αυτήν την επιβολή, (...) ε συνήθως αντιμετωπίζεις ας πούμε... καθεστώς αμφισβήτησης. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Αναφέρει ότι το μεγάλο πρόβλημα στο γιατί είναι η σχέση με τους οικοδόμους - πάντα άντρες, φορείς έντονου ανδρισμού (Λαμπροπούλου 2009)- οι οποίοι δύσκολα δέχονται "εντολές" από μια γυναίκα και ακόμα πιο δύσκολα κατανοούν ότι δεν είναι εντολές, αλλά οδηγίες με στόχο τη συνεργασία:

Και για τους εργάτες είναι δύσκολο, πιστεύω. Δηλαδή... πολύ. Και... εγώ έχω δει δηλαδή ότι ενοχλούνται πάρα πολύ από το γεγονός ας πούμε ότι λαμβάνουν εντολές κατά κάποιο τρόπο από τις γυναίκες. Και... (...) δεν νιώθουνε καλά ας πούμε με το ότι... εσύ ας πούμε ξέρεις παραπάνω απ' αυτούς. Αυτό το πράγμα τους ενοχλεί. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Σοφία αναφερόμενη στο ίδιο ζήτημα υποστηρίζει πως, αν και η ίδια δυσκολεύτηκε πολύ, όσες γυναίκες το προσπάθησαν, κατάφεραν να αποκτήσουν σεβασμό στην οικοδομή. Η ίδια όμως δεν θέλει να αναλάβει τον ρόλο της επιβλέπουσας, επειδή απαιτεί το στοιχείο της εξουσιαστικής επιβολής. Η Σοφία συγκρίνει τη δουλειά στο γιατί και στο σχολείο και αξιολογεί ότι σχέσεις επιβολής ενυπάρχουν και στα δύο. Ωστόσο στην πρώτη περίπτωση υπάρχει ασταμάτητη διεκδίκηση της ιεραρχίας μεταξύ ενηλίκων, ενώ στη δεύτερη η "επιβολή" αποτελεί ένα "βοηθητικό" παιχνίδι ρόλων.

Εεε έζησα σίγουρα ζήτημα στην οικοδομή και είπα "εντάξει δεν μπορώ να το κάνω". Αλλά ήτανε διπλό. Εεε γιατί ένιωσα ότι όντως δεν με ακούνε. Καθόλου. Α! με ελάχιστη όμως εμπειρία. Οι φίλες μου ας πούμε (...) η μία που το συνέχισε και άρχισε αυτή να πηγαίνει μετά στις οικοδομές, εεε επιβλήθηκε. Νομίζω ότι όλες το καταφέρνουνε.

Εγώ έλεγα ότι δεν θέλω να ασκήσω τέτοια τρελή εξουσία για να επιβληθώ. (...) Μπορώ να επιβληθώ, το κάνω στους μαθητές, αλλά στους μαθητές είναι και ένας ρόλος που τον παίρνεις και τον αφήνεις.(...) Ενώ δεν μπορούσα να το κάνω στο εργοτάξιο γιατί ένιωθα ότι ήταν μεγάλοι άνθρωποι που έπρεπε να τους μιλήσω με έναν τρόπο αυστηρό που ήταν εκτός ρόλου. Θέλω να πω ήταν σαν να 'μαι αφεντικό τους εκεί με ρόλο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Συνειδητοποιεί ότι για να γίνει η δουλειά πρέπει να παίξει αποτελεσματικά το ρόλο της ως μηχανικός απέναντι στους εργάτες, αλλά λόγω του φύλου πρέπει να καταβάλει διπλή προσπάθεια για να είναι πειστική. Αυτό φαινόταν δύσκολο, σχεδόν όχι θεμιτό και τελικά μη επιθυμητό από τη Σοφία:

Ένιωθα ότι αλλάζω σαν άνθρωπος και ότι έπρεπε να γίνω σκυλί και κυρίως αυτό, να είμαι αφεντικό τους. Να βάζω μεγάλους ανθρώπους να τους λέω τι πρέπει να κάνουνε. Το οποίο το σιχαίνομαι. (...) Με ενοχλούσε πολύ αυτό. Έχω δουλέψει και σε ένα άλλο γραφείο τώρα που το λες, που είχε σχεδιάστρια, και εκεί μου την είχε σπάσει γιατί έπρεπε να λέω στη σχεδιάστρια τι να κάνει, δεν ήθελα να το κάνω. Έλεγα "ας κάνεις ό,τι καταλαβαίνεις εσύ και... θα κάνω και γω σχεδιαστικά". Δεν

ήθελα να παίρνω αυτό το ρόλο. Οπότε έτσι το είχα βιώσει και με τους εργάτες. Δηλαδή, διπλό. Και ότι εδώ για να σας επιβληθώ σαν γυναίκα πρέπει εγώ να ασκήσω μια εξουσία του μηχανικού ας πούμε πάνω σας. (...) Διπλή, και του μηχανικού και που σαν γυναίκα μηχανικός να το κάνω πιο έντονο για να γίνει αυτό το πράγμα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Ανδρομάχη πέρα από την ανάγκη να αποκτήσει τον σεβασμό των συνεργείων, ως γυναίκα, δυσκολεύεται ακόμα περισσότερο γιατί ως αρχιτέκτονας ζητά από τους εργάτες περισσότερα από όσα έχουν συνηθίσει να κάνουν. Με τη σειρά τους αμφισβητούν ευθέως τις οδηγίες της και κάποιες φορές την αντιμετωπίζουν με χλευαστικά υπονοούμενα. Σταδιακά όμως καταφέρνει να χτίσει καλές συνεργατικές σχέσεις:

Πήγαινα να κάνω επίβλεψη και φωνάζανε... "Α! ήρθε, ήρθε η αρχιτέκτονας, να μας κοιτάξει". Εεε αυτό ήθελε προσπάθεια να το ξεπεράσεις. (...) Ε, εντάξει μετά από χρόνια καταλήγεις στον εεε, αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ σας, αλλά στην αρχή υπάρχει... θέμα. Δηλαδή πρέπει να αποδείξεις την αξία σου, ενώ δεν ισχύει το αντίστοιχο για τους άνδρες. Για να... κάνουνε αυτό που τους λες ή για (...) να έχεις μια καλή συνεργασία, πρέπει να αποδείξεις την αξία σου. Αν τύχει και κάνεις ένα στραβοπάτημα την έχεις άσχημα. Και θα μιλήσουνε για σένα, και θα σε κουτσομπολέψουνε και θα... σε αντιμετωπίσουν αρνητικά. Εεε και γιατί τους ζητάς ως αρχιτέκτονας κάτι παραπάνω από αυτό που είναι (...) μαθημένοι να κάνουνε εξ αρχής. Δηλαδή συμβαίνει αυτό: και τους ξεβολεύεις σε εισαγωγικά, ε! και γιατί είσαι γυναίκα μετά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Αλέξια περιγράφει ότι οι εργοδηγοί ενοχλούνται περισσότερο όταν τους δίνει οδηγίες, σε σχέση με τους εργάτες που διατηρεί πιο μόνιμη συνεργασία. Η διαφορά αυτή μπορεί να οφείλεται στον διαφορετικό τρόπο που βιώνουν την ιεραρχία εργάτες και εργοδηγοί. Οι πρώτοι μπορούν να δεχτούν πιο εύκολα τις οδηγίες της μηχανικού, ενώ οι δεύτεροι -πιο ψηλά στην ιεραρχία- αντιμετωπίζουν την επιβλέπουσα καχύποπτα.

Η Ανδρομάχη περιγράφει τη δύσκολη συνεργασία με τον πατέρα της ο οποίος ανέλαβε την ανακαίνιση του σπιτιού της. Ο μάστορας πατέρας είναι ο πρώτος τη τάξει, που αμφισβητεί τη μηχανικό κόρη. Η αφηγήτρια, νιώθει μεγάλη ένταση, την οποία δεν έχει νιώσει σε άλλη συνεργασία, καθώς ο πατέρας με την "άνεση" που "επιτρέπει" ο οικείος ρόλος του, δεν έχει κανέναν ενδοιασμό, να την αμφισβητήσει.

Τότε παρουσιάστηκαν διάφορα θέματα με τον πατέρα μου γιατί επειδή θεωρούσε τον εαυτό του ειδικό επί της οικοδομής και δεν μπορούσε να καταλάβει ότι η κόρη του έχει σπουδάσει αρχιτεκτονική και μπορεί να... ξέρει. Ήθελε να μας ορίσει το χρονοδιάγραμμα, να μας ορίσει τι πρέπει να γίνει. (...) Εεε αυτό μου ήταν λίγο δύσκολο, να το χειριστώ. Ευτυχώς ο [σύζυγος] είναι πολύ ήρεμος άνθρωπος και

παρόλο που εγώ γινόμουν μπίλιες με τον πατέρα μου και γύρναγα σπίτι κλαίγοντας, ο [σύζυγος] μου έλεγε: "γιατί δίνεις τόση σημασία ρε παιδί μου, ας τον να κάνει κι αυτός αυτά που θέλει, αφού αυτά που του λες εσύ κάνει τελικά, γιατί τσακωνόσαστε;" Και πήγαινε έτσι το πράγμα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Βάσια συνδέει τις δυσκολίες της στην οικοδομή με την ηλικία και την απειρία. Όταν ξεκίνησε το γιαπί ήταν μόλις είχα τελειώσει τη σχολή, δεν έχω ιδέα ας πούμε πρακτικά πώς γίνονται όλα αυτά τα πράγματα. Εεε ξαφνικά θα πρέπει να μιλήσω σε ανθρώπους που... διαθέτουν ένα συγκεκριμένο κώδικα επικοινωνίας, είναι μόνο άντρες, δουλεύουν πάρα πολλά χρόνια και με αμφισβητούν με μία τέτοια ευκολία καταρχάς επειδή είμαι γυναίκα και έπειτα επειδή είμαι μικρή. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Αντίθετα όταν, εξίσου νέα, δουλεύει σε προστατευμένο περιβάλλον μαζί με την εργοδότη της, απολαμβάνει την εργασία της. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η γυναίκα εργοδότη δείχνει μεγάλη εμπιστοσύνη στη Βάσια και της δίνει όλη την ευθύνη του γιαπιού και την ευκαιρία να δουλέψει σ' αυτό. Κάτι που από άλλες συνεντεύξεις φαίνεται ότι οι άντρες εργοδότες επιτρέπουν πολύ δύσκολα:

Χαμός! στο γιαπί (γελάει έντονα). Χαμός, χαμός. Πολύ δύσκολη φάση γενικά το γιαπί. Ε, πολύ ευχάριστη, πολύ δύσκολη που είναι όλοι άντρες και κάπως... εγώ ήμουν και μικρούλα κιόλας, άντε πες η [εργοδότης] έχει και κάποια ηλικία. Μμμ (μικρή παύση), ναι δεν ξέρω τι να σου πω, προσωπικά μου αρέσει πάρα πολύ. (...) Κάναμε, έκανα την επίβλεψη της ανακαίνισης γιατί εκείνη έλειπε, οπότε ήμουν εγώ σε συνεννόηση με τους εργάτες και... χαμός! (σύντομο γέλιο) Και εντάξει, νιώθω ότι είχα περισσότερο βοηθητικό ρόλο ρε παιδί μου γιατί κάπως η [εργοδότης] είχε εν τέλει εξ ολοκλήρου την συνολική εποπτεία του πράγματος, δηλαδή κανόνιζε τα ραντεβού τους και τότε θα έρθουν να συμπέσουν και τα λοιπά και επίσης ό,τι πρόβλημα αντιμετωπίζαμε ή με ρωτούσαν κάτι, το πιο πιθανό ήταν ότι εγώ δεν θα 'ξερα πώς να απαντήσω και θα την έπαιρνα τηλέφωνο. (...) Εεε, μου άρεσε πάρα πολύ σαν εμπειρία, πάρα πολύ, πάρα πολύ, και αυτή η... το να βλέπεις τα πράγματα να κατασκευάζονται... και η επικοινωνία με τους ανθρώπους που τα δουλεύουνε... δηλαδή πάρα πολύ μου άρεσε. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Ακόμα όμως και μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες, με μεγάλη εμπειρία στην οικοδομή, έχουν βιώσει την "αμφισβήτηση" των εργατών. Η Κωνσταντίνα περιγράφει ότι με τα συνεργεία που κάνουν τα "τελειώματα" είχε καλύτερη σχέση η ίδια παρά ο σύζυγός της, με τον οποίο δουλεύανε μαζί, αντίθετα όμως είχε σημαντικά ζητήματα με τα συνεργεία που ασχολούνται με τα "βαριά", "ανδρικά" αντικείμενα όπως τα μπετά κ.ά.. Επισημαίνει όμως ότι όταν αποδεικνύει την αξία και τις γνώσεις της η αρχική αμφισβήτηση αίρεται:

Λοιπόν οι τεχνίτες που δουλεύουν στο φινιρίσμα της κατασκευής, σιδεράδες, μαραγκοί, μπογιατζήδες, συνήθως είναι πιο συνεργάσιμοι με τις γυναίκες, ε ενώ μου 'χουν τύχει μπετατζήδες που με αντιμετώπιζαν σαν να μην ξέρω τι, πώς γίνεται η δουλειά. Και θυμάμαι μια περίοδο, έλειπε ο [σύζυγος], μαζί την είχαμε κάνει τη δουλειά, ε που πήγα επίβλεψη στα μπετά, ε λοιπόν του λέω, είχε χαράξει, του λέω "να κάνω έλεγχο στη χάραξη". Με αντιμετώπιζε με μια περιφρόνηση, με μια αυτή, εκείνος τα ήξερε όλα, εγώ δεν ήξερα τίποτα. Και μεγάλη, δεν ήμουνα και κοριτσάκι όταν έγινε αυτό. Λοιπόν όταν του βρήκα ότι είχε κάνει λάθος, άλλαξε αμέσως συμπεριφορά. Με είχε εντυπωσιάσει! (...)

Τώρα αλλιώς αντιμετώπιζουμε μια γυναίκα με άσπρα μαλλιά όπως και να το κάνουμε και αλλιώς ένα κοριτσάκι (γέλιο). (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).

Το είδος της επαγγελματικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αφηγητριών και συνεργείων διαφοροποιεί το βαθμό αμφισβήτησης ή αποδοχής τους στο εργοτάξιο. Οι αφηγήτριες περιγράφουν ότι με τα συνεργεία που εργάζονταν σταθερά δεν έχουν προβλήματα. Αντίθετα, όταν τα συνεργεία έχουν επιλεγεί από τους πελάτες, οι αφηγήτριες περιγράφουν ότι αντιμετώπιζουν μεγαλύτερες αντιστάσεις καθώς οι εργάτες αντιλαμβάνονται ως πρόσωπο αναφοράς τον ιδιοκτήτη του έργου και όχι τη μηχανικό. Η έλλειψη ξεκάθαρων ρόλων, αρμοδιοτήτων και σαφούς ιεραρχίας των εμπλεκόμενων προσώπων είναι ένας βασικός λόγος που δημιουργεί προβλήματα στις σχέσεις.

Εγώ πρότεινα στην αρχή (σ. συνεργεία) και κάποιοι φέρναν κάποιους άλλους οπότε δεν... (...) Δεν μπόρεσα εγώ να επιβληθώ, ποτέ, σε κανέναν από αυτούς. Γιατί δεν ήμουνα εγώ που είχα τον πρώτο λόγο. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Φωτεινή, σε αντίθεση με τις προηγούμενες αφηγήσεις που αναδεικνύουν το φύλο ως βασικό παράγοντα αμφισβήτησής τους στο εργοτάξιο, αξιολογεί ότι κάποιες φορές αυτό μπορεί να λειτουργήσει και ως θετικός παράγοντας. Το "αδύναμο φύλο" αντιμετωπίζεται με ευγένεια, η οποία φυσικά συνυπάρχει με τις άρρητες υποδηλώσεις της:

Έχω νιώσει μόνο ευεργετικά για το ότι είμαι γυναίκα αρχιτέκτονας. Μπορεί να νιώθω ειρωνεία, γιατί είναι ένα ανάμεικτο ηλικία και φύλο, (...) δηλαδή αν είναι ένας μάστορας ας πούμε παππούς με χρόνια εμπειρία στην πλάτη του είναι περίεργο για αυτόν... Είναι ένα θέμα να κερδίσεις τον σεβασμό του. (...) Αλλά ναι, δεν μπορώ να το πω σαν πρόβλημα. Σου λέω, ίσα – ίσα κάποιες φορές νομίζω ότι λειτουργεί πολύ θετικά. Δηλαδή μπορείς πολύ πιο εύκολα να πεις κάποια πράγματα και να μην σε βρίσει ο άλλος γιατί υπάρχει αυτό το στερεότυπο "τι να πεις στην κυρία!" (γέλιο). Υπάρχει! Αυτή η βλακεία υπάρχει. Δηλαδή υπάρχει έτσι ένας "ιπποτικός σεβασμός". Όχι πάντα. Υπάρχει και ένα έτσι σεξιστικό, ένα βλέμμα που

δεν αντέχεις να το βλέπεις, που σου φαίνεται πιο προκλητικό από τον ιπποτικό σεβασμό... (...) Σου λέω μερικές φορές προσφέρει ευκολίες, πάλι με την ίδια λογική, τη σεξιστική, αλλά προσφέρει ευκολίες όχι δυσκολίες, έτσι νομίζω.... (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011).

Ο ρητός και απροκάλυπτος σεξισμός στα εργοτάξια είναι ένα ακόμα πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες, αλλά δύσκολα συζητούν. Οι αφηγήτριες αναφέρονται σ' αυτό με κάποιες νύξεις, διάσπαρτες στα αποσπάσματα, καθώς φαίνεται ότι περισσότερο τις απασχολεί η αμφισβήτηση του επαγγελματικού τους ρόλου και των γνώσεών τους.

Η Ανθή αφηγείται τις αρνητικές εμπειρίες της από το εργοτάξιο που δούλεψε ως πολύ νεαρή τεχνολόγος μηχανικός, στο οποίο η σεξουαλική παρενόχληση ήταν κοινή πρακτική στους άντρες του εργοταξίου από τους μηχανικούς και τους μάνατζερ μέχρι τους εργάτες:

Είχα τρομερή.. τρομερό... πρόβλημα, εεε πολύ φανερό... αντιμετώπιση, όταν δούλευα στο... [μεγάλο εργοτάξιο]. (...) Ήμουνα εικοσικάτι χρονών. Ε! εκεί ήτανε η συμπεριφορά απαράδεκτη. Οι μισοί υπάλληλοι οι μάνατζερ (...) εεε σε είχανε δηλαδή "έλα να σεβάλω κάτω..." και οι άλλοι... μισοί αδιαφορούσαν ας πούμε... τελείως. Ήταν φοβερό αυτό. Πολύ, πολύ σκληρό... Οι δε εργάτες: (...) δούλεμα... απρεπής συμπεριφορά..., κόλλημα, όλα. Δεν το... συζητάμε ας πούμε. Ήμουνα και πολύ πιτσιρικά. Στα άλλα ήμουνα πολύ πιο μεγάλη. Και είχα περάσει κι απ' αυτό, οπότε... (κάνει κίνηση παιχνιδάκι) Αυτό. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη, αισθάνεται ότι η αμφισβήτηση στο ρόλο της στο γιατί εκφράζεται παράλληλα μέσω της αμφισβήτησης της γνώσης και των ικανοτήτων αλλά και μέσω σεξουαλικών υπονοούμενων ή πειραγμάτων από τους εργάτες:

Έπρεπε (...), να πάω στην οικοδομή και να κάνω... επίβλεψη, και ήταν στη φάση των μπετών και ήτανε όλο το συνεργείο εκεί πέρα, και πήγαινα εγώ το πρωί και άκουγα σφυρίγματα και... "να ήρθε η αρχιτέκτονας να μας κοιτάξει, αν κάνουμε καλά τη δουλειά μας". Ή... αυτό το... πολλές φορές με συνεργεία, με υδραυλικούς, με ηλεκτρολόγους "Αυτό δεν γίνεται. Αυτό που μου λες. Από πού; Έχεις ξαναπατήσει σε... οικοδομή;" (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Φωτεινή περιγράφει ένα αντίστοιχο περιστατικό, όπου ως γυναίκα αρχιτέκτονας αποτελεί πεδίο "αναψυχής" για τους εργάτες, κρεμασμένους στις σκαλωσιές, και όχι μια ισότιμη μ' αυτούς επαγγελματία, με την οποία θα πρέπει να συνεργαστούν στην πορεία:

Έκανα αποτύπωση στις εγκαταστάσεις για να περάσουν έλεγχο ασφάλειας (...). Οπότε μπήκα σε ένα πραγματικά τεράστιο εργοτάξιο, δεν είχα ξαναμπεί σε αντίστοιχο (ούτε χρόνο δεν είχα κλείσει από το πτυχίο εξάλλου).

Δεν μπήκαμε από κεντρική είσοδο, το θυμάμαι γιατί είχε ελάχιστο κόσμο, συνεργεία δηλαδή σκόρπια και ακουγόντουσαν κυρίως μακριά. Φτάσαμε σε ένα

σημείο με πολύ μεγάλο ύψος. Χάζευα το χάος ενώ προχωρούσα και άκουσα από αρκετά ψηλά την ατάκα: "εεεε τζάμι, τζάμι, περνάει τζάμι... έλααα είναι και διπλό!", όταν κοίταξα προς τη φωνή για να δω κι εγώ το τζάμι είδα δυο τρεις κάτι έλεγαν, δεν άκουγα, μου πήρε λίγη ώρα να καταλάβω ότι ήμουν το "τζάμι" ενώ ακόμα αναρωτιέμαι πού αναφερόταν το "διπλό". (Φωτεινή 40, Ιούνης 2018) (γραπτή αφήγηση της αφηγήτριας μετά από παράκληση να μου γράψει τι είχε συμβεί - το περιστατικό το είχε αφηγηθεί παλαιότερα έξω από τα πλαίσια των συνεντεύξεων),

Η μοναδική αφηγήτρια που διαφοροποιεί σαφώς την άποψή της για τις δεσμεύσεις και τους έμφυλους περιορισμούς στη ζωή, είναι η Άννα. Αξιολογεί ότι στη σημερινή εποχή, στις χώρες του δυτικού κόσμου οι γυναίκες και ακόμα περισσότερο οι αρχιτέκτονες που ανήκουν σε μια προνομιούχα κατηγορία δεν αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα ή ότι όταν αυτό συμβαίνει εξαρτάται κυρίως από τη δική τους θέση και στάση.

Νομίζω ότι λίγο, ο κόσμος καμιά φορά φτιάχνεται ανάλογα με τον τρόπο που τον κοιτάμε. Αυτή είναι μια βασική μου διαφορά νομίζω σε σχέση με τις φεμινίστριες ή σε σχέση με τις φεμινίστριες φίλες μου τις οποίες συνηθίζω να κοροϊδεύω. Εεε εντάξει! Ξέρεις μπορώ να κοροϊδέψω άπειρα γι' αυτό το πράγμα, αλλά στο σοβαρό κομμάτι θα σου πω ότι αντιλαμβάνομαι ότι υπάρχουν πολύ σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά δεν θεωρώ ότι είναι τόσο έντονες στη δύση, για να είναι οι φεμινίστριες τόσο, ε να θίγονται τόσο εύκολα. (...) Δεν μπορώ να ακούω από γυναίκες που ζούνε ξέρω εγώ στην Ευρώπη ή στην Αμερική ή ξέρω γω που είναι φίλες μου, που έχουνε σπουδάσει αρχιτεκτονική, έχουνε πάει και έχουνε κάνει μεταπτυχιακά, διδακτορικά στο εξωτερικό, έχουνε κάνει ένα σωρό πράγματα, κυκλοφορούνε ελεύθερα στο κόσμο και σου λένε "είμαστε σε μειονεκτική θέση". (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Η Άννα τονίζει τη σημασία της ατομικής ευθύνης και πιστεύει ότι κάθε γυναίκα πρέπει να έχει μια στάση τέτοια που θα υπερνικά κάθε εμπόδιο και περιορισμό που θα βρεθεί μπροστά της, μεταξύ αυτών και όσα οφείλονται στο φύλο ή στην τάξη της:

Είναι σίγουρο ότι θα βρεις ανθρώπους στο δρόμο σου που θα σου δημιουργήσουνε εμπόδια και κάποιιοι μπορεί να έχουνε και φαλλοκρατική στάση ή να προσπαθήσουν να σε χαλιναγωγήσουν ως γυναίκα ας πούμε. Αλλά και το πώς αντιμετωπίζεις εσύ η ίδια σαν γυναίκα τον εαυτό σου, ως αδύναμο φύλο έχει μεγάλη σημασία. Δηλαδή εγώ δεν έχω νιώσει ποτέ, (...) ποτέ δεν έχω βάλει εγώ τον εαυτό μου σε αυτή τη θέση. Δηλαδή αν κάποιος μου φερθεί με τρόπο που δεν μ' αρέσει, δεν θα θεωρήσω αυτομάτως ότι το κάνει επειδή είμαι γυναίκα. Θα θεωρήσω ότι το κάνει επειδή είναι μαλάκας. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Θεωρεί ακόμα ότι οι γυναίκες της γενιάς της που έχουν μεγαλώσει με σεβασμό στο φύλο τους, καταρχήν μέσα στην οικογένεια, πρέπει και μπορούν να μην παίρνουν το ρόλο

του θύματος. Αλλά και ότι η κοινωνία είναι πια αρκετά υποστηρικτική ώστε να βοηθά τις γυναίκες να μπορούν να αντιμετωπίσουν τέτοια ζητήματα.

Αν και η άρνηση των περιορισμών και των διακρίσεων μπορεί να αποτελέσει ένα πρώτο βήμα για την καταπολέμησή τους, η θέση της Άννας έρχεται σε αντίθεση με τη βιωμένη εμπειρία των άλλων αφηγητριών που έχουν αντιμετωπίσει ποικίλες διακρίσεις λόγω φύλου στους χώρους της δουλειάς, χωρίς να βάζουν οι ίδιες τον εαυτό τους στη θέση του θύματος ή της μειονεκτούσας. Πιθανά η θέση της Άννας σχετίζεται με την έλλειψη εμπειρίας σε χώρους όπως το γιαπί, όπου εκφράζονται και οι μεγαλύτερες αμφισβητήσεις στις γυναίκες.

Οι αφηγήτριες πάλι που έχουν δουλέψει στο γιαπί, είναι υποχρεωμένες να ξεπεράσουν τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τόσο για να ολοκληρωθεί η δουλειά τους, όσο και για να γίνει σε πλαίσιο καλής συνεργασίας ή έστω συνεννόησης. Αυτό το επιτυγχάνουν με ποικίλους τρόπους, ταιριαστούς κάθε φορά στις διαφορετικές συνθήκες.

Η Φωτεινή "τεχνάζεται" στάσεις και στρατηγικές για να ανταπεξέλθει ικανοποιητικά στο εργοτάξιο. Εργάζεται εντατικά, μελετά, σέβεται τους συνεργάτες της και προσπαθεί να δημιουργήσει σχέσεις εμπιστοσύνης και σεβασμού και όταν υπάρξει η ανάγκη επιστρατεύει την επινοητικότητα, το θάρρος/θράσος, το ρίσκο και την προσποίηση. Αναφέρει πως σε κάθε νέα συνεργασία αντιμετωπίζει την αμφισβήτηση και τη δοκιμή από τα συνεργεία. Συνηθισμένη τακτική αμφισβήτησης είναι οι ερωτήσεις που στόχο έχουν να αποδείξουν ότι δεν γνωρίζει τη δουλειά της και ότι η θέση της δεν είναι εκεί. Απέναντι σε αυτό έχει αναπτύξει "δεξιότητες" που της επιτρέπουν να συνομιλεί πιο εύκολα μαζί τους:

Εγώ είμαι πιο πολύ των συνεργείων, στο κατασκευαστικό, γιατί είμαι καλύτερη στο να υποκριθώ ότι το ξέρω κάτι και να μην με καταλάβουνε (γέλιο). Ας πούμε, ο πρώτος σοβατζής (...), ήταν, δεν είχαμε ξανασοβατίσει να ξέρουμε ρε παιδάκι μου πώς είναι ο καλός σοβάς, ε! ήταν πολύ παίδεμα να τον πείσουμε ότι ξέρουμε και πολλές φορές ας πούμε είπα ψέματα. Έλεγε "θα βάλουμε ποταμούς στα μπαλκόνια;" δεν ήθελα να φανεί ότι δεν ξέρω τι είναι ο ποταμός (...) και έλεγα "θα βάλουμε αλλά..." έλεγα μια μπούρδα ας πούμε, ένα ψέμα, "αλλά ασ' το ακόμα να δούμε, γιατί δεν είμαι και πολύ σίγουρη τώρα τι θα κάνουμε με αυτό" και εκεί το έψαχνα, (...) και έλεγα "εντάξει θα βάλουμε τον ποταμό". Και αυτός ήταν από αυτά τα λαμόγια που σου λέγανε πράγματα για να δούνε αν ξέρεις, όχι μόνο για τον ποταμό, για πολλά, σε κοιτούσε έτσι με ένα χαμογελάκι, ότι "τώρα σε έπιασα, τώρα δεν το ξέρεις!". Σε αυτά τα μικροψέματα είναι και το θέατρο που έχει βοηθήσει (γέλιο) (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011).

Η Ανθή από τη μεγάλη της εμπειρία στο εργοτάξιο περιγράφει ότι συνήθεις αντιδράσεις των συνεργείων είναι να αγνοήσουν την αρχιτέκτονα, υποτιμώντας την πλήρως ή "ζυγίζοντας" την για να δουν ποια συμπεριφορά "τους παίρνει" να έχουν. Η ίδια

ανακάλυψε ή εκπαιδεύτηκε να ακολουθεί πολλές διαφορετικές στρατηγικές ώστε να ξεπερνάει τις δυσκολίες: την προσεγμένη σωματική στάση, απόσταση και επαφή που ξεκαθαρίζει το ποιος έχει τον ηγετικό ρόλο τη συγκεκριμένη στιγμή, τις διαπροσωπικές σχέσεις με τους εργάτες, την υπενθύμιση του ρόλου τους και την αναγνώριση των ικανοτήτων και της αξίας τους, το πέρασμα των εντολών με ήπιο και αποφασιστικό τρόπο, την κατάλληλη προετοιμασία και κυρίως την επίγνωση, υποστήριξη και περιφρούρηση του ισχυρού θεσμικού ρόλου της στο εργοτάξιο.

Εεε και πάμε στο μεγάλο κομμάτι, που είναι η υλοποίηση. Εκεί είναι πολύ μεγάλο το πρόβλημα. Εννοώ η κατασκευή. Εεε δύσκολο να τους... επειδή είναι και... άνδρες όλοι. Εεε και... είναι πολύ... συνήθως σε αγνοούν δηλαδή: Ότι είναι μια κυριούλα η οποία ήρθε τώρα κάτι μας είπε και... τρίχες. Ή σε περιπαίζουν ή σε κοροϊδεύουν ή στην πέφτουν ή σε... κόβουν ας πούμε. Όλα αυτά υπάρχουν. Ε πάλι εξαρτάται ποιος είσαι. Δυστυχώς δηλαδή θέλει και εκεί, θέλουν χειρισμό αυτοί... όλοι.

Θα σου πω το εξής πράγμα που το... χρησιμοποίησα. Μου 'λεγε η... [πρώην εργοδότρια] ότι... ένας τρόπος για να επιβάλλεσαι στον άλλο, είναι να τον πιάνεις. Δηλαδή του μιλάς, δεν χαζογελάς προφανώς, αλλά όταν του μιλάς, του κρατάς το μπράτσο. (...) Κι έλεγε ότι το έκανε και... στους εργάτες. Εγώ λοιπόν... αυτό... το χρησιμοποιούσα. Κοίταξε, εδώ ήτανε και λίγο... εεε εντάξει, ιδιωτικά έργα. Δηλαδή δεν είχες... Το χρησιμοποιούσα, το να τους κοιτάζω... και να τους ακουμπάω, ότι: "τώρα θα κάνουμε, και αυτό θα γίνει έτσι".

{Επιανε;

[Ναι. πάντα πιάνει. Έπιανε. Εεε εντάξει.

Επίσης ένα πράγμα που πιάνει, δεν είναι... χαζοί οι άνθρωποι αυτοί, είναι το να 'σαι καλά προετοιμασμένος. Αυτό είναι εμπειρία όμως, κλασσικά. Δηλαδή να ξέρεις ακριβώς τι λες. Εεε κι αυτό πιάνει. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η σιγουριά στον εαυτό, η ηρεμία και η ανάπτυξη ηγετικής συνείδησης και δεξιοτήτων στις ανθρώπινες σχέσεις, τις οποίες απέκτησε με τα χρόνια εμπειρίας, βοήθησαν στις σχέσεις της με τους εργάτες και στην πραγματοποίηση των έργων της χωρίς λάθη:

Οι γυναίκες γινόμαστε και λίγο υστερικές. Ξέρεις, ή δεν λέμε τίποτα ή φωνάζουμε. Εντάξει, πιάνει το να μη γίνεσαι υστερικός. Απλώς να λες "θα κάνεις αυτό". Πιάνει. (...) Εεε θυμάμαι κόντρες. Ότι... ξέρεις, λες κάτι ας πούμε και το κάνει κάπως αλλιώς. Εκεί πρέπει να ζυγίσεις "τώρα τι; δηλαδή γκρέμισ' το και ξαναφιάξ' το; τι γίνεται;" "Εεε και θυμάμαι κόντρες που κάποιος μου λέει "εγώ πάω να φύγω" ας πούμε. Η... θυμάμαι υδραυλικούς ειδικά, που είναι κι άλλες οι ειδικότητες που, "τι λες εδώ;". Πρέπει να βρεις το κουμπί τους. Εγώ έχω τσακωθεί με μαστόρους, εεε υστερικά μερικές φορές. Άλλες φορές, όσο μεγάλωνα δηλαδή και το ξανάκανα αυτό εεε δεν... δεν είχα... προβλήματα, ιδιαίτερα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Όμως τη σημαντικότερη στήριξη θεωρεί ότι παρέχει η ισχύς του ρόλου της, με την οποία η Ανθή έκαμψε οποιαδήποτε αμφισβήτηση, βασισμένη στην εσωτερική της βεβαιότητα για την ηγετική θέση της στο εργοτάξιο:

Αλλά σου λέω εγώ πάντα, θεσμικά ας πούμε είχα ισχυρό ρόλο, (...) γιατί εγώ ήμουνα..., εγώ έβαζα..., ήμουνα ο επιβλέπων μηχανικός. Ε! εκεί κάναν την καρδιά τους πέτρα και... εντάξει το κάνανε στο τέλος. Αυτό. Εεε σίγουρα κουτσομπολεύουνε, σίγουρα... λέγονται και αστειόκια τέτοια (γελάκι). (...) Γίνεσαι όμως αποδεκτή. Δηλαδή, πώς γίνεται; (...) Εεε τι να σου πω; πας και χαράξεις. Δηλαδή κάποιος περιμένει να χαράξεις. Εσύ χαράξεις όμως. Δηλαδή πρέπει να το κάνει ο άλλος. Τι θα πει αποδεκτός ή όχι; Εξαρτάται τι ρόλο έχεις δηλαδή... (...). Έχεις σχεδιάζει κάτι και πας και το χαράξεις και λες "εδώ! θέλω αυτό". Δεν μπορώ να θυμηθώ άλλον τρόπο. Δεν έχω κάνει ποτέ άλλο τρόπο. Διότι ποτέ δεν ήμουν εντεταλμένη κάποιου. Δεν πήγαινα να χαράξω για κάποιον. (...) Δεν μπήκα ποτέ φοβισμένη. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Αντίστοιχη εμπειρία περιγράφει και η Βάσια, όταν μετά από πολλές δυσκολίες στο γιαπί, ανακαλύπτει (με έκπληξη) πως ο τρόπος να "πεισει" τον μάστορα για τις οδηγίες της, ήταν η πίστη στον ρόλο, στη δουλειά και τις ικανότητές της:

Εεε και σε κάποια φάση κάπως μου περιέγραφαν κάτι σκαλιά που 'θελαν να φτιάξουν και μου λέει (αλλάζει τόνο φωνής) "εδώ θα κάνουμε το πρώτο, το δεύτερο, το τρίτο..." και τους λέω "είναι τέσσερα" (ξαναλλάζει τόνο φωνής) "όχι, όχι δεν είναι τέσσερα", υπήρχε συνέχεια εν τω μεταξύ αυτό το "όχι, όχι δεν ξέρεις εσύ", οπότε (...) λέω "όχι είναι τέσσερα τα σκαλιά" και ήταν η πρώτη φορά που επιτέλους, ενώ σε όλες τις φορές που με αμφισβητούσαν εγώ ήξερα ότι έχω δίκιο, αλλά μετά όταν με αμφισβητεί κάποιος με τέτοια εξουσία, αρχίζω και αυτοανααιρούμαι και λέω, "μήπως δεν έχω δίκιο;", οπότε ήμουνα πάντα "α! ναι να το κοιτάξω" και το κοιτάζα και έλεγα "έχω δίκιο" ξέρω γω. Αλλά δεν το υπερασπιζόμουνα. Εκείνη τη φορά, κάπως το είχα πάρει πάρα πολύ πατριωτικά ότι "όχι είναι τέσσερα". "Όχι είναι τρία", "όχι είναι τέσσερα", "όχι είναι τρία", τέλος πάντων με τα πολλά του λέω, αλλά με πολύ θυμωμένο και υπεράνω ύφος, του λέω "να κοιτάξουμε λίγο τα σχέδια, μήπως κάτι δε θυμάστε ξέρω γω και τα λοιπά;" Και μου λέει "ναι, ναι, ναι". Και κοιτάμε τα σχέδια και μου κάνει " α! είχες δίκιο! και πώς σκοπεύεις να το κάνουμε;" Και λέω "ουάου! έτσι γίνεται!" (γελάει).

{Πώς γίνεται επομένως;

Ότι κάπως υπερασπίζεις τη θέση σου ρε παιδί μου. Δηλαδή όλοι αυτοί έχουν αυτή την κουλτούρα προκειμένου να σε εκτοπίσουν επειδή δεν είσαι άντρας, μεγάλος, δεν είσαι έμπειρη, οτιδήποτε. Αλλά ναι... και φυσικά θα κάνανε λάθη, και ανθρώπινο είναι, και φυσικά και εγώ έκανα λάθη, αλλά όχι να μου φορτώνεις όλα

τα λάθη ότι ξαφνικά είναι όλα δικά μου πρόβλημα. Ενώ... κάπως όταν υπερασπίστηκα τη θέση μου σε εκείνο το μικρό πράγμα και μετά... τους καθοδήγησα στο τι θα κάνουνε σε κάτι, εεε, αισθάνθηκα πολύ, ότι "αυτός είναι ο τρόπος". Ότι δεν το βάζεις κάτω ρε παιδί μου.

Η Ανθή, σχολιάζοντας το ρόλο της σωματικής εμφάνισης της μηχανικού στην αντιμετώπισή της στο εργοτάξιο, παρατηρεί ότι η στάση των εργατών εκεί διαφοροποιείται με τρόπους πολύπλοκους, που συμψηφίζουν το επαγγελματικό κύρος, τη στάση της και την εμφάνισή της. Για παράδειγμα η εγκυμοσύνη προσδίδει κύρος και προστασία από σεξουαλικά πειράγματα ενώ η ομορφιά την κάνει ορατή και ικανή συνομιλήτρια, αρκεί να μην είναι "κραυγαλέα":

Απ' την άλλη υπήρχαν άνθρωποι που όταν ήμουν έγκυος ας πούμε στην οικοδομή, προφανώς και σεβόντουσαν αυτό το πράγμα. Και το εκτιμούσανε. (...) Να! ας πούμε οι άνδρες έχουν εκεί (...) μια υπέρμετρη ευαισθησία... στην κοιλιά ας πούμε, σε εγκυμονούσες που... πια εντάξει, πάνε πάσο. Αλλά άμα είσαι φυσιολογικός (...) είσαι μία απλή περίπτωση, αλλά δεν είσαι μία κούκλα, μία..., που και κει ξεφτιλίζεται γιατί αλλού το πάει το... σύστημα ο άλλος, σου λέω είναι σαν να, σαν να μη σε βλέπουνε. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο, δεν αντιμετωπίζει τις σχέσεις στο γιατί ούτε τους εργατές ως πρόβλημα. Αναγνωρίζει τους διαφορετικούς ρόλους και προσπαθεί να δημιουργήσει ένα κατάλληλο περιβάλλον συνεργασίας. Προσπαθεί ακόμα, να περιορίσει τις σεξιστικές συμπεριφορές υπενθυμίζοντας τους ρόλους με τους οποίους ο καθένας έρχεται στο γιατί:

Έκανα ένα άλλο που βέβαια το κάνω και τώρα (...) και πρέπει να πω... μετά από κάποια εμπειρία, δεν το 'κανα απ' την αρχή. Είναι ότι πρέπει να τους ξεναθυμίζεις ποιοι είναι. Με ποια έννοια; Ότι... ας πούμε είναι τεχνίτες, οπότε τους ρωτάς πράγματα ή κουβεντιάζεις πράγματα γι αυτό. Εεε (...) όταν αρχίζανε τις... μαλακίες (...), που πήγαινε λίγο σε κόλλημα ή τέτοια, του έλεγες "τι κάνεις; Εεε η αδελφή σου ή η γυναίκα σου τι κάνει; Πόσα παιδιά έχεις;" Ναι. Φτάνει. Και πια σαν να ξεναστήνεις το ποιοι είναι. Γιατί ξέρεις ότι εκεί στην οικοδομή ας πούμε, εντάξει, δεν είναι... κάποιοι γκόμενοι. Είναι αυτοί οι άνθρωποι που δουλεύουν μεροκάματο, που ξέρουν την τέχνη τους, οπότε έκανες να έχει αυτό. Και... μερικές φορές πίναμε και μπύρες και τέτοια. (...) Αυτό είναι πολύ σημαντικό, δηλαδή... να τον βλέπεις τον άλλον όχι σαν... (κάνει έκφραση αηδίας) "μπιαχ! πήγαινε σκάψε" ας πούμε. Εντάξει, προφανώς και αυτή τη δουλειά κάνεις. "Σκάβε" ωραία. Εεε και πρέπει να την κάνει κιόλας, και καλά, αλλά κάτι είναι κιόλας αυτός. Αυτό το έκανα, επομένως δεν είχα... δεν είχα πολλά... τέτοια. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Σχέσεις συνεργασίας στην οικοδομή

Οι αφηγήτριες, όταν πρωτοβγαίνουν στο γιαπί εκφράζουν αισθήματα "ανεπάρκειας" για τη γνώση και εμπειρία τους σχετικά με τα κατασκευαστικά ζητήματα και τις σχέσεις στην οικοδομή. Η Κωνσταντίνα αξιολογεί ότι η καλύτερη προετοιμασία και εκπαίδευση στις σχολές τα τελευταία χρόνια έχει θετικά αποτελέσματα και οι γυναίκες, παρά τις όποιες αρχικές δυσκολίες, τελικά τα καταφέρνουν πολύ καλά. Τονίζει όμως, ότι το γιαπί δεν είναι υπόθεση ενός προσώπου αλλά αποτέλεσμα συνεργασίας όλων των εμπλεκόμενων.

Νομίζω ότι και πολλές γυναίκες τα βγάζουν πολύ καλά πέρα με το γιαπί, ε αρχιτεκτόνισσες. Βέβαια να πούμε ότι και οι σπουδές που κάνουνε σήμερα τα παιδιά, (...) προσφέρουνε άλλα πράγματα. Εμείς είχαμε πολύ λιγότερες προσλαμβάνουσες παραστάσεις, είχαμε καλούς δασκάλους, ήτανε καταξιωμένοι αρχιτέκτονες, ίσως μαθαίναμε μερικά πιο βασικά πράγματα. Σήμερα απλώνονται οι σπουδές, μάλλον οι γνώσεις που παίρνεις, οι αφορμές για να δεις πράγματα. Ε βέβαια επειδή η αρχιτεκτονική δεν είναι κάτι που το κάνεις μόνος σου, σίγουρα το αποτέλεσμα εξαρτάται και από σένα σε πολύ μεγάλο βαθμό αλλά και από όλους τους άλλους που εμπλέκονται σε αυτή την ιστορία, είτε είναι οι συνεργάτες, είτε είναι οι πελάτες, είτε είναι οι συνεργάτες τεχνικοί ανώτατης εκπαίδευσης ή όλοι αυτοί οι άνθρωποι που δουλεύουνε στο γιαπί. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).

Στόχος της Φωτεινής είναι οι συνεργατικές σχέσεις να βασίζονται στην ισοτιμία και την αναγνώριση του ξεχωριστού και σημαντικού ρόλου καθενός. Η αμοιβαιότητα, η εμπιστοσύνη και η προσπάθεια αποφυγής εκμεταλλευτικών σχέσεων αποτελούν βασικά βήματα για την επίτευξη καλής συνεργασίας. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνει μια διαφορετικού τύπου ηγετική θέση στο εργοτάξιο, που της επιτρέπει να μην είναι παντογνώστρια και να βασίζεται στην πραγματική υποστήριξη των συνεργατών της:

Δεν ήθελα να έχω αυτή τη σχέση με τα συνεργεία, ε να είμαι ο μηχανικός και να είναι τα συνεργεία σε μια τέτοια σχέση. Δεν το παίζω ας πούμε έτσι τελείως λαϊκίστικα, ότι εγώ είμαι ένα πράγμα με τα συνεργεία και τα λοιπά, αλλά εγώ έχω ανάγκη τα συνεργεία. Δηλαδή μέσα σε μια ανακαίνιση δεν υπάρχει περίπτωση να ξέρω τα πάντα για το πώς γίνεται, από τον ηλεκτρολόγο, τον υδραυλικό, τον πλακά. Δηλαδή αν δεν έχω καλή σχέση μαζί τους και δεν με εμπιστεύονται και περιμένουν πότε θα στρίψω για να μου ρίξουν και την μούντζα, τότε δεν μπορώ να δουλέψω γιατί δεν τα ξέρω όλα. Ή θα κάτσω να μάθω τα πάντα για όλες τις ειδικότητες και θα ξέρω κάθε τελευταία λέξη της τεχνολογίας για να μην με κοροϊδέψει ο καθένας, ή θα έχω μαζί τους μια πολύ ειλικρινή σχέση, θα ξέρουν ότι πολλά πράγματα δεν τα γνωρίζω και θα με φροντίζουνε ώστε να μην εκτεθώ. (...) Θέλω ο υδραυλικός να είναι τέτοιος άνθρωπος, να έχουμε μάλλον τέτοια συνεργασία που να μου πει ότι

αυτό θα βάλουμε γιατί είναι το καλό, θα βάλουμε αυτό, είναι το φτηνό αλλά δεν πειράζει και να το πιστέψω ότι δεν πειράζει. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η δημιουργία καλών σχέσεων εξασφαλίζεται πιο εύκολα όταν οι συνεργασίες είναι σταθερές -και οι περισσότερες αφηγήτριες φροντίζουνε γι' αυτό. Έτσι υπάρχει καλύτερη επικοινωνία, γρήγορο και εγγυημένο αποτέλεσμα δουλειάς.

Αυτό που προσπαθούμε τελευταία είναι να το οργανώσουμε, δηλαδή να έχουμε λίγο στάνταρ κύκλο ανθρώπων που δουλεύουμε, συνεργείων. Για να μπορούμε να συνεννοούμαστε και να μπορούμε να βγάλουμε λίγο από πάνω μας όγκο δουλειάς, από την άποψη ότι πρέπει να είσαι εκεί και να δεις πώς δουλεύει ο άλλος, να βρείτε ένα τρόπο συνεργασίας. Δηλαδή να ξέρεις ότι θα τον στείλεις κάπου, κάποιον να δει μια δουλειά και θα σου πει τι είναι να γίνει. Δηλαδή να γίνουν πιο πολύ συνεργάτες μας, από ό,τι είναι. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η Ελένη επιδιώκει τη συνεργασία στο γιαπί, ωστόσο περιγράφει ότι τα συνεργεία την αρνούνται όχι γιατί έχουν κάποιο πρόβλημα μαζί της, αλλά γιατί δεν τους ενδιαφέρει το αντικείμενο της δουλειάς τους:

Θεωρώ ότι η σχέση με τους εργάτες είναι πάρα πολύ σημαντική για να μπορέσεις να κάνεις την κατασκευή καλά, και ότι είναι και πάρα πολύ βοηθητική κιόλας η συμμετοχή τους. (...) Το να είναι καλός ο εργάτης, ο άνθρωπος που δουλεύει ας πούμε τη δουλειά, σημαίνει ότι σε βοηθάει πάρα πολύ και ότι μαθαίνεις πάρα πολλά πράγματα απ' αυτόν. Αλλά είναι πάρα πολύ σπάνιο το να είναι καλός. Σ' ένα πολύ μεγάλο βαθμό (...) ο άλλος προσπαθεί να την κάνει όσο πιο εύκολα μπορεί (...), να βγάλει όσο περισσότερα χρήματα μπορεί και να τελειώνει ας πούμε. Δεν... τον ενδιαφέρει το ίδιο το αντικείμενο. (...) Η οικοδομή πιστεύω ότι και για τους εργάτες, παρ' όλες τις σκληρές συνθήκες, ας το πούμε έτσι, έχει αρκετές πλευρές δημιουργικές, για τις οποίες όμως δεν ενδιαφέρονται ως επί το πλείστον. Είναι πολύ σπάνιο δηλαδή να βρεις ανθρώπους που στη δουλειά τους έχουνε και μεράκι. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η αφήγησή της περιγράφει το πρόβλημα της απαξίωσης της χειρωνακτικής εργασίας, από τους ίδιους τους εργάτες της οικοδομής. Η Ελένη, ασκεί κριτική στις συνήθειες των οικοδόμων και κυρίως στην τάση τους να μην βλέπουν τις δημιουργικές πλευρές του επαγγέλματος, να μην ενδιαφέρονται για το αποτέλεσμα, παρά μόνο για την ταχύτητα και τη δυνατότητα γρήγορου και εύκολου κέρδους και αξιολογεί ότι οι συνθήκες αυτές σαμποτάρουν τις όποιες προσπάθειες συνεργασίας. Ωστόσο η άποψή της μοιάζει σαν σύγχρονη εκδοχή της στερεοτυπικής αναπαράστασης του οικοδόμου ως ανειδίκευτου, μετανάστη (ξένου πια) εργάτη, με στόχο το γρήγορο κέρδος (Λαμπροπούλου 2009).

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η δυσκολία στην εύρεση των τρόπων που αρχιτέκτονας και τεχνίτες θα μπορούσαν να συνεργαστούν ώστε να πετύχουν μια πραγματικά δημιουργική δουλειά. Αν και πολύ συχνά η συνεργασία αυτή επιτυγχάνεται και δίνει σωστά αποτελέσματα, ο τρόπος που δουλεύει συνήθως η οικοδομή και κυρίως η ανάγκη για γρήγορες κατασκευές με όσο το δυνατό μικρότερο κόστος δεν αφήνει πολλά περιθώρια δημιουργικότητας στο πεδίο. Επιπλέον η τυπική σχέση ιεραρχίας μεταξύ αρχιτέκτονα και εργάτη δύσκολα επιτρέπει στον δεύτερο να προτείνει αλλαγές ή να συμμετάσχει σε μια ισότιμη συζήτηση, αν και από τις αφηγήσεις προκύπτει ότι δεν είναι σπάνιο αυτό. Προφανώς αφηγήσεις από την πλευρά των μαστόρων θα έδιναν άλλα στοιχεία στο πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί η συνεργασία και η μέγιστη δημιουργικότητα. Σίγουρα, όμως απαιτείται κίνητρο και προσπάθεια και από τις δύο πλευρές ώστε η κατασκευή να είναι πραγματική δημιουργική και για τους δύο.

Η Κωνσταντίνα, αξιολογεί ότι το γιατί είναι ένα μεγάλο σχολείο, στο οποίο η δημιουργικότητα μπορεί να εκφραστεί και στο οποίο η ίδια πολλές φορές έχει πετύχει να συνεργαστεί δημιουργικά με τα συνεργεία:

Επειδή μια μελέτη μπορεί να μην τελειώσει όλη πριν ξεκινήσεις το γιατί, μπορεί να σχεδιάσεις κάποια πράγματα δηλαδή και στη φάση της κατασκευής κάποιες λεπτομέρειες. Εγώ πολλές φορές έχει χρειαστεί όταν έχω συνεργεία που έχω συνεργαστεί και άλλοτε μαζί τους να σχεδιάσω κάτι να το συζητήσω μαζί τους, να το αναπροσαρμόσω και μετά να προχωρήσουμε στην κατασκευή. Αυτό αν του χεις εμπιστοσύνη του άλλου ότι ξέρει, και υπάρχουν άνθρωποι που ξέρουνε, ε βέβαια, πού τους βρίσκεις; πόσο τους πληρώνεις; υπάρχουν και όλα αυτά. Δεν σημαίνει βέβαια ότι πάντα ο πιο ακριβός είναι και ο καλύτερος, αλλά ε συνήθως η σχέση ποιότητας τιμής που λένε (γέλιο) ποιότητας – κόστους υπάρχει. Ναι, ε είναι το γιατί είναι, είναι μεγάλο σχολείο (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Ανδρομάχη περιγράφει πως επιθυμεί να συνεργάζεται και να συναποφασίζει με τους μάστορες. Όμως η διαδικασία αυτή απαιτεί εκπαίδευση και από τις δυο πλευρές αλλά και το χτίσιμο μιας σχέσης αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης:

Εγώ δεν είμαι από τους ανθρώπους που θεωρώ ότι ο αρχιτέκτονας δίνει την εντολή και ο άλλος... εγώ γενικά... δουλεύω ρωτώντας. Δηλαδή λέω: "θέλω να κάνω αυτό. Πιστεύω ότι αυτός είναι ο σωστός τρόπος, έχεις να προτείνεις κάτι άλλο;". Και πάει έτσι. Θα ήθελα να πηγαίνει έτσι. Αλλά όταν ο άλλος σου λέει, από την αρχή "αυτό δεν γίνεται", δεν μπορείς να το χειριστείς τόσο... διαλεκτικά το θέμα. Στη συνέχεια όταν βλέπει ο άλλος το αποτέλεσμα βέβαια, του αρέσει, γιατί μετράει και για τη δική του δουλειά. Και από κει ξεκινάει η σχέση, η καλή, που είναι απαραίτητη για να κάνεις τη δουλειά σου. Γιατί, έχουνε δει και οι δύο πλευρές τα αποτελέσματα

αυτής της δουλειάς που... η μία πλευρά την αμφισβητούσε και μετά απλά παύει να αμφισβητεί. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή επιδιώκει την έμπρακτη εμπλοκή στην κατασκευή. Συμμετέχει στο έργο, είναι εκεί καθημερινά και αποφεύγει την αφ' υψηλού επίβλεψη, η οποία όπως λέει εκνευρίζει τα συνεργεία και δημιουργεί αντιπαραθετικές σχέσεις. Θεωρεί ότι είναι σημαντικό ως μηχανικός να στέκεται δίπλα τους, να ξέρει πώς να διορθώσει τη δουλειά τους, να μην τους υποτιμά, να μην γίνεται ένα μαζί τους στις περιόδους της αιχμής αλλά και να μπορεί να υπερβεί την επαγγελματική απόσταση όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν:

Ποτέ δεν έκανα, εεε τους εκνευρίζει κιόλας όμως (...) αυτεπιστασία αφ' υψηλού. Ήρθα, είδα, "α! Θα ρθω αύριο να έχει γίνει έτσι". Πολλές φορές ανακατευόμουν, μπλεκόμουν. Δεν το 'θγαζε κάποιος, έλεγα "Ρε παιδί μου, φέρε εδώ να σου πω", "να... το βάλεις αυτό εδώ κι αυτό από πάνω". Δηλαδή ήμουν και πήγαινα..., μπλεκόμουν στη δουλειά. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Αξιολογεί ότι η σχέση με τα συνεργεία είναι "απλή" εφόσον οι συνεργάτες έχουν μια έντιμη σχέση μεταξύ τους:

Νομίζω ότι είναι απλή αυτή η σχέση. Τελικά, αν με ρωτήσεις, δεν είναι και τίποτα. Κατ' αρχάς δεν έχεις να μοιράσεις τίποτα. Έχεις να κάνεις μία δουλειά. Εάν ο άλλος είναι ικανός και... στοιχειωδώς ας πούμε... έντιμος, την κάνει καλά τη δουλειά του. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Εκτός από τις επαγγελματικές σχέσεις, όπως σε κάθε χώρο εργασίας, και στην οικοδομή, παρά τις βραχείας διάρκειας συνεργασίες, συχνά αναπτύσσονται προσωπικές σχέσεις μεταξύ των αρχιτεκτόνων και των εργατών. Οι σχέσεις αυτές περιορίζονται συνήθως στα πλαίσια της καθημερινής κοινωνικής συνεύρεσης στον χώρο δουλειάς και ιδιαίτερα στα διαλείμματα που συνοδεύονται με καφέ ή μπύρα. Ωστόσο, κάποιες αφηγήτριες νιώθουν άβολα όταν βρίσκονται σ' αυτή την κατάσταση που είναι καθημερινή στη ζωή των εργατών της οικοδομής. Η δυσκολία προκαλείται τόσο γιατί υπάρχει κάποιο χάσμα μεταξύ τους λόγω ιεραρχίας και φύλου, όσο και γιατί συνήθως οι αφηγήτριες πιέζονται χρονικά να τελειώσουν το έργο τους, συνθήκη που δεν τους επιτρέπει να συνδυάζουν δουλειά και αναψυχή.

Είχε τύχει ας πούμε να πάμε μία φορά και να 'ναι και Πάσχα και να ψήνουνε και να κάθονται και εγώ να έχω να κάνω τη δουλειά και να φύγω και να 'μαι ταυτόχρονα και αυτό ότι είσαι και γυναίκα και ότι "έλα τώρα εδώ να κάτσεις να φάμε". Και γω να θέλω να τους πω τι; "Άντε παρατήστε το φαΐ, γιατί πρέπει να κάνω τη δουλειά και πρέπει να φύγω". Και είπα εντάξει δεν μπορώ να το κάνω αυτό. Δεν μπορώ, να πρέπει δηλαδή να γίνω τόσο σκυλί. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Αντίθετα ο άντρας συνάδελφος με τον οποίο βρίσκονται στο γιαπί, δεν νιώθει την ίδια δυσκολία και δεν αποφεύγει την "παρέα" με τους εργάτες στην ώρα της χαλάρωσης:

Ο [συνεργάτης], ας πούμε αυτό που έκανε επειδή είχαμε τύχει να πάμε μαζί, ήταν πολύ χύμα: να πάει να κάτσει και να φάει μαζί τους ξέρω γω. Εγώ αυτό δεν μπορούσα να το κάνω. Είχα άγχος πολύ για την δουλειά, και όταν πήγαινα εγώ για ένα λόγο, (...) ήθελα να κάνω τη δουλειά. Δεν ήθελα να καθίσω να φάω. Ναι δεν ήταν σαφή τα όρια δηλαδή του τέτοιου. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Ανθή αντίθετα είναι "ανοιχτή" να μοιραστεί μια μπύρα ή έναν καφέ με τους εργάτες, καθώς νιώθει ότι γίνεται στα πλαίσια μιας σχέσης αμοιβαίας αποδοχής και σεβασμού σε μια στιγμή ανάπαυλας. Ο λόγος της όμως αφήνει κάποιες δυσσερμηνευτες αμφιβολίες, για το ρόλο του φύλου και της ηλικίας στη σχέση αυτή.

Και... μερικές φορές πίναμε και μπύρες και τέτοια. (...)

{Πόσο εύκολο σου ήταν να πιεις μπύρες;

[Πολύ. Πολύ. Εεε (...) όχι πολύ απλό ήτανε. Καλά εγώ πίνω και μπύρες, οπότε δεν... δεν το θεωρούσα. Ήταν μέσ' στην μέρα μου εμένα, αυτό. Εεε όχι, ήταν απλό, εεε αλλά σου λέω ότι εκείνη την ώρα, θέλει λίγο... εξαρτάται γιατί το κάνεις. Για μένα ήταν απλό. Εγώ ήθελα να πιω μια μπύρα στις δώδεκα η ώρα ή μία. Αν κάποιος έπινε μπύρα και μου 'λεγε πάρε μια μπύρα προφανώς και θα την έπαιρνα. Όπως θα 'παιρνα και ένα καφέ. Δεν ήταν ξεσάλωμα δηλαδή, κι αυτό προφανώς έβγαίνει. Ήταν μες στο... (δείχνει το πέρασμα της μέρας) (...) Και... με όλους πίναμε καφέ. Σιγά μη δεν έπινα, δηλαδή δεν... δεν πήγαινα για να πιω καφέ, αλλά με όλους έπινα καφέ, δεν υπήρχε περίπτωση. Έτσι; Και είναι, και ήμουνα και σχετικά μεγάλη. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Τελικά, οι αφηγήτριες, παρά τις όποιες δυσκολίες αντιμετωπίζουν στο γιαπί, διεκδικούν τη θέση τους σ' αυτό, είτε χωρίς ιδιαίτερους θεωρητικούς προβληματισμούς είτε έχοντας κάποιες φορές συνείδηση της πολιτικής σημασίας της παρουσίας του σ' αυτό:

Η παρουσία μου σαν "γυναίκα" σε έναν ανδροκρατούμενο χώρο φέρει και μια πολιτική διάσταση. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

5.7. Σχέσεις με πελάτες / πελάτισσες

Ο ικανοποιημένος πελάτης

Θεωρώ ότι το μεγαλύτερο κομπλιμέντο που μου έκανε κάποιος εεε για τη δουλειά μου δηλαδή, είναι ο Γ. από κάτω (σ. πελάτης που αγόρασε μία από τις κατοικίες που σχεδίασε) που μου είπε ότι "νιώθουμε τόσο ωραία", είχε μείνει δυο τρία χρόνια ήδη σε αυτό το σπίτι, εεε "νιώθουμε τόσο ωραία σε αυτό το σπίτι που δεν μας κάνει κέφι να βγούμε, δηλαδή δεν επιθυμούμε να πάμε κάπου ή... έξω, να κάνουμε κάτι άλλο". Ε, εντάξει δεν είναι κλεισμένοι μέσα οι άνθρωποι (γελάμε), αλλά εννοώ ότι είναι αυτό. Αυτό είναι... Αυτό είναι το ζητούμενο δηλαδή. Εεε και νομίζω ότι το 'χω πετύχει σε κάποιες... νομίζω σε όλες τις κατοικίες το έχω πετύχει. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Ο τσιγκούνης πελάτης

Ήταν ένας πάρα πολύ δύσκολος άνθρωπος, εεε ο οποίος ήταν πολύ ευχαριστημένος. (...) Δηλαδή ενώ.. πώς να σου πω δεν θα το ευχόμουνα σε κανέναν να τον έχει για πελάτη, είχε όμως ένα θετικό, ότι..., γιατρός ήτανε στο επάγγελμα, ενδιαφερότανε για την αρχιτεκτονική του σπιτιού του. Εκτός δηλαδή από το ότι ήθελε ένα αρχιτεκτονημένο σπίτι, που ήταν το πολύ θετικό, ήταν πάρα πολύ σκληρός στα οικονομικά, ήταν πάρα πολύ... τσιγκούνης, (...). Είναι πάρα πολύ... ζόρικός κι ο οποίος έκανε συνέχεια φασαρίες με τους μαστόρους, δεν ήθελε να πληρώσει... Δηλαδή μιλάμε μια κατάσταση κόλαση, δεν καταλάβαινε ότι έπρεπε να πληρώνει ΦΠΑ, μία απίστευτη ας πούμε ιστορία. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Ο μεγαλοαστός πελάτης

Με τη μεγαλοαστική τάξη πια της χώρας μας, εεε δεν... μπορώ. Είναι κάτι το οποίο δεν μπορώ να... (...) δεν μπορώ να σταθώ.

Ξεκίνησα για κάποιους έτσι... μεγαλοαστούς, φίλους δηλαδή, αλλά... φίλους; κοινωνική γνωριμία. Όχι... δεν μπόρεσα να, δεν μπορώ να σταθώ.

{Γιατί;

Εεε γιατί κοίταξε... Δεν ξέρω... θα έπρεπε να ρωτήσεις κάποιον άλλον, ε αλλά έχω την αίσθηση ότι... αυτοί προσλαμβάνουν ανθρώπους. Εεε, εγώ πιστεύω ότι οι αρχιτέκτονες, ή οι γιατροί αν θέλεις, δεν προσλαμβάνονται. Επιλέγονται, αλλά δεν μπορείς να τον προσλάβεις με την έννοια ότι δουλεύεις για μένα. Είναι λάθος προσέγγιση αυτή. Εγώ έπεσα, νομίζω ότι έτσι είναι όμως οι πιο πολλοί, έπεσα σε τέτοιους. Όποτε... δεν, δε μπορείς να κάνεις κάτι! Ή έχεις τον τσαμπουκά, που τον έχουν κάποιοι αλλά εγώ δεν τον έχω δυστυχώς, να περνάνε, να στέκονται ας πούμε

και να περνάνε τη γραμμή τους, την άποψή τους, ή δεν τον έχεις. Εγώ δεν τον είχα, δηλαδή κάποια στιγμή ένωσα μαλάκας. Sorry κιόλας (κοιτάει την κάμερα).

Ναι, γιατί μπλέχτηκα σε ένα πράγμα που έπαιρνα εντολές σχεδιαστικές. Εεε επομένως δεν μπόρεσα να το πετύχω. Δεν είμαι και, δεν είναι και ο τύπος μου τέτοιος, δηλαδή δεν μπορώ να επιβάλω κάτι εύκολα. Πρέπει να φτάσω στο αμήν. Προτιμώ να συνεργάζομαι με τους άλλους. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Το χωριό και ο αρχαιολόγος

Το καλοκαίρι είχαμε πάει με τη [συνεργάτιδα] στο νησί. (...) Εκεί ήταν ένα παλιό μοναστήρι, τώρα είναι εκκλησία που θέλανε, εμάς μας φώναζαν για τον περιβάλλοντα χώρο, για τη διαμόρφωσή του, και καλά. Σε μια πολύ ανοργάνωτη κατάσταση, κάποιοι που είχαν αποφασίσει ότι θέλανε να το φτιάξουν είχαν στείλει μια ομάδα, είχαν βρει λεφτά από έναν και καλά σεισμό που είχε γίνει, είχαν πάρει ένα δάνειο, και αυτό ήταν το ένα. Και το άλλο να κάνουμε μια έρευνα για αυτό το μοναστήρι, αυτή την εκκλησία τέλος πάντων γιατί θα γινότανε ένα site. (...) Και πήγαμε εκεί και παίρναμε συνεντεύξεις, καλή ώρα, από τον κόσμο για τις μνήμες που έχει από αυτό το πράγμα, γιατί κάποτε ήταν κάτι πολύ ζωντανό. Αλλά επειδή ήταν ανοργάνωτο σαν στήσιμο, όλη η ομάδα, ήτανε μια πολύ, μια προσωπική πρωτοβουλία κάποιων ανθρώπων που δεν είχε κάποια... Καλά νομική υπόσταση δεν είχε σίγουρα, βρήκαμε να μην τα πολυλογώ φοβερό πόλεμο, "και ποιες είναι αυτές; Και τι ήρθανε να κάνουνε;" Και ξαφνικά βρεθήκαμε σε μια κλειστή κοινωνία, σε ένα μέρος που δεν ξέραμε κανέναν και μας ήξεραν όλοι, ξέρανε τα πάντα για το τι κάναμε κάθε ώρα και στιγμή, και εμείς... προσπαθούσαμε υποτίθεται να κάνουμε μια δουλειά. (...) Και για τον περιβάλλοντα χώρο δεν κάναμε τίποτα, γιατί σου λέω βρεθήκαμε αντιμέτωποι με έναν αρχαιολόγο στην ηλικία μας ο οποίος θεώρησε ότι καταπατάμε τα εδάφη του και δεν μας άφηνε να κάνουμε, που στην τελική δεν... δηλαδή πρόταση θα κάναμε, δεν είχαμε πάρει και τις μπουλντόζες να αρχίσουμε να... (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Το φύλο του/της αρχιτέκτονα, οι άντρες πελάτες και οι γυναίκες πελάτισσες

Οι σχέσεις των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα με τους πελάτες επηρεάζουν σημαντικά το αρχιτεκτονικό έργο τους και τον τρόπο που ασκούν το επάγγελμα. Οι σχέσεις αυτές καθορίζονται από το φύλο των πελατών, από τα χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων (ηλικία, κοινωνικοοικονομική κατάσταση, μόρφωση κ.ά.), αλλά και από το ίδιο το έργο ανάλογα με το οποίο, συχνά, καθορίζεται το φύλο των πελατών.

Κάποιες φορές οι πελάτες -άντρες και γυναίκες- έχουν διαφορετικές προσδοκίες από τη γυναίκα μηχανικό, με την οποία θα συνεργαστούν, σε σχέση με έναν άντρα μηχανικό. Το πεδίο της μελέτης και του σχεδιασμού όπως και τα τελικά στάδια της κατασκευής και η διακόσμηση ανατίθεται ευκολότερα σε μια γυναίκα απ' ό τι η κατασκευή και τα οικονομικά. Φυσικά δεν ισχύει πάντα αυτό και υπάρχουν πολλές περιπτώσεις που οι πελάτες σχετίζονται με τις μηχανικούς χωρίς να ακολουθούν στερεότυπα ή να καταφεύγουν σε διακρίσεις λόγω φύλου.

Γενικά πιστεύω ότι ως προς τις γυναίκες στο επάγγελμα υπάρχει γενικά μικρότερη εμπιστοσύνη σ' όλα τα επίπεδα, εκτός ίσως στο επίπεδο του σχεδιασμού που κατά κάποιο τρόπο ας πούμε μας εκχωρούνε την... καλλιτεχνική ας το πούμε έτσι, εντός εισαγωγικών, την καλλιτεχνικότητα. Κάπως μπορούμε να την έχουμε εμείς περισσότερο από τους άντρες, αλλά μέχρις εκεί.

Νομίζω ότι... όντας γυναίκα και χωρίς να έχεις και το ανάλογο ύφος τέλος πάντων το οποίο είναι της μεγάλης πχ, του μεγάλου επιχειρηματία ή κάτι τέτοιο τέλος πάντων, το οποίο εγώ δεν το έχω, εεε δεν σε παίρνουν και πολύ στα σοβαρά. Δηλαδή υπάρχει ένα ζήτημα μέχρι να μπορέσεις να... επιβληθείς ας πούμε. Και πάλι δεν είναι απλό αυτό και πιστεύω ότι και οι πελάτες έχουνε πολύ μεγάλη δυσκολία σε σχέση μ' αυτό... Ότι είναι πολύ δύσκολο να σε θεωρούν ας πούμε αξιόπιστο ως προς τα οικονομικά..., ως προς τη διαχείριση ας πούμε του... εργοταξίου..., τη σχέση με τους εργάτες και όλα αυτά. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Αντίστοιχες εμπειρίες έχει και η Αλέξια η οποία έχει εργαστεί κυρίως σε μικρά ιδιωτικά έργα. Παρατηρεί ότι στις συναντήσεις που κάνουν με τον συνεργάτη της και τους πελάτες, κάποιες φορές αντιμετωπίζεται σαν να "μην υπάρχει":

Καμιά φορά κάνουμε και πλάκα, ξέρεις με κάποιους πελάτες που μιλάνε μόνο στον [συνεργάτη], (γελάει). Δεν γυρνάνε καν να με κοιτάξουν (γελάει). Ναι καμιά φορά με τους πελάτες είναι έτσι. Αλλά μπορεί να τύχει και το αντίθετο. Καμιά φορά, μπορεί να είναι και θέμα χημείας ας πούμε. (...) Νομίζω είναι οι άντρες που πολλές φορές απευθύνονται στον [συνεργάτη], ναι, ναι. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η Χριστίνα περιγράφει ότι οι σχέσεις με τους πελάτες διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο τους, καθώς και ότι το είδος των έργων σχετίζεται με το φύλο των πελατών. Στα

επιχειρηματικά έργα ο πελάτης - εκπρόσωπος είναι πάντα άντρας. Αντίθετα, στα μικρά έργα και κυρίως στις κατοικίες πιο συχνά είναι η γυναίκα η κύρια συνομιλήτρια.

Οι γυναίκες οι πελάτισσες, υπάρχουν δύο κατηγορίες για μένα. Υπάρχει η κατηγορία αυτή που ακολουθεί τον άντρα κάνοντας μεγάλα έργα, φτιάχνοντας ένα ξενοδοχείο (...) και στην άλλη περίπτωση όπου φτιάχνεις ένα σπίτι ή διακοσμείς ένα χώρο ή φτιάχνεις ένα μικρό χώρο, είναι ο άντρας που ακολουθεί την γυναίκα γιατί οι άντρες αφήνουν το σπίτι στις γυναίκες. Βαριά όμως περιστατικά, εκεί που είναι επιχειρηματικό δηλαδή, είναι ο άντρας βασικά. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Ανθή αξιολογεί ότι οι σχέσεις με τους πελάτες μικρών έργων είναι πιο προσωπικές και επομένως οι συνεργασίες πιο εύκολες, ενώ η Χριστίνα περιγράφει ότι οι άντρες πελάτες των μεγάλων επιχειρηματικών έργων προτιμούν έναν άντρα μηχανικό ως συνομιλητή τους παρά μια γυναίκα. Αξιολογεί ότι η στάση αυτή δεν έχει να κάνει τόσο με την ευκολία που νιώθουν με ένα άτομο του ίδιου φύλου, όσο με την αντίληψη ότι τα επαγγέλματα των κατασκευών ανήκουν στους άντρες:

Κατέβαινα, εγώ με τον [συνεργάτη], εγώ το είχα σχεδιάσει, τον [συνεργάτη] ρώταγαν. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Κωνσταντίνα αναφέρεται στο ζήτημα της καχυποψίας που έχει νιώσει από τους πελάτες της και θεωρεί ότι οι άντρες είναι συνήθως πιο καχύποπτοι:

Κυρίως αυτό της καχυποψίας που μερικές φορές ας πούμε, που είναι σαν να μην σε εμπιστεύεται. Και αυτό κυρίως το έχω αντιμετωπίσει, κυρίως, χωρίς πάλι να είναι, σε άντρες πελάτες και λιγότερο σε γυναίκες. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Ανδρομάχη λέει πως οι πελάτες της στις κατοικίες και στα εξοχικά ήταν αντρόγυνα. Κάποιες φορές όμως, μετά την πρώτη συνάντηση, ο άντρας άφηνε τη συνεννόηση με την μηχανικό στη γυναίκα του. Αξιολογεί ότι οι γυναίκες πελάτισσες είναι πιο δύσκολες, γιατί έχουν περισσότερες απαιτήσεις, αλλά και γιατί δεν εμπιστεύονται τη γυναίκα μηχανικό και την ικανότητά της να υλοποιήσει τις επιθυμίες τους:

{Οι πελάτες σου τι είναι συνήθως; Άνδρες ή γυναίκες;

[Και άνδρες και γυναίκες. Αλλά κυρίως γυναίκες επειδή είχαν να κάνουν με θέματα κατοίκησης. (...)] Ήτανε ζευγάρια που εμφανίζονταν πάντα και οι δύο. Ήτανε ζευγάρια που ερχότανε την πρώτη φορά ο άνδρας και μετά άφηνε τη γυναίκα να... συνεχίσει. Τις περισσότερες φορές όμως ήταν ζευγάρια και οι δύο παρόντες.

Οι γυναίκες ήταν οι πιο δύσκολες. Και γιατί είχαν μια γυναίκα απέναντί τους και γιατί... έχουνα μια πιο ξεκάθαρη εικόνα... για το τι... είναι το σπίτι και τι θέλουμε να έχουν στο σπίτι τους. Και έχουνα και την εικόνα ότι... ένας αρχιτέκτονας δεν μπορεί να σκεφτεί την λειτουργικότητα των πραγμάτων. Δηλαδή... ξέρεις, να σε διορθώσουνε πάνω σε αυτό. Ότι "εγώ το σπίτι μου το θέλω λειτουργικό. Θέλω... να... με εξυπηρετεί πάνω απ' όλα". Δηλαδή θεωρούν, όλες το λέγανε αυτό,

προσπαθώντας να σε πείσουνε εσένα ότι... (...) ξέχνα αυτά, (...) Ξέχνα αυτά τώρα περί τέχνης και ιστορίες τέτοιες. Εγώ θέλω το σπίτι μου να 'ναι λειτουργικό. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ελένη που επίσης έχει ασχοληθεί κυρίως με κατοικίες, περιγράφει πως οι γυναίκες παρά τη συμβατική εικόνα τους, ως ακόλουθοι των συζύγων τους, της δημιουργούσαν, εμβόλιμα, πολλές δυσκολίες: είχαν υπερβολικές απαιτήσεις, δεν είχαν αντίληψη του οικονομικού κόστους κάθε έργου και συμπεριφέρονταν σαν "μικρά παιδιά". Η αφηγήτρια πάντως υποστηρίζει ότι η ποιότητα της συνεργασίας τους καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις και την κατανομή εξουσίας μεταξύ του ζεύγους των πελατών:

Μπορώ να πω ότι δεν έχω καλή εμπειρία από τις γυναίκες, τις συζύγους των συζύγων που... εμφανίζεται συνήθως ο σύζυγος ας πούμε είναι το... αφεντικό της υπόθεσης αλλά... η σύζυγος έχει πάρα πολλές απαιτήσεις ας πούμε. Γιατί ενδιαφέρεται βεβαίως για το σπίτι, γι' αυτά (παύση) και γίνεται όλο αυτό το πράγμα, ένα πολύ μεγάλο τουρλουμπούκι τέλος πάντων. Που είναι... οι σύζυγοι μεταξύ τους και... (γέλιο) ποιος έχει το πάνω χέρι, ποιος δεν το 'χει, τι ακριβώς θα γίνει, τι δεν θα γίνει κλπ και δεν μπορώ να πω ότι είχα καλή συνεργασία με τις γυναίκες (...). Έχω την αίσθηση ότι συμπεριφερόντουσαν μάλλον σαν παιδιά στις ιστορίες αυτές (...). Όταν μπήκε το οικονομικό στη μέση, όπου κατά κάποιο τρόπο συνήθως οι άντρες είναι ας πούμε εκείνοι οι οποίοι... προΐστανται της οικονομικής διαχείρισης, (σ. οι γυναίκες) δεν έχουνε και γείωση με το οικονομικό και... δεν είναι σε θέση να κάνουν τους απαραίτητους συμβιβασμούς. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Ένα ζήτημα που αναδεικνύεται από το παραπάνω απόσπασμα είναι το πώς η ίδια η αρχιτέκτονας ορίζει ποιος/α είναι ο/η πελάτης. Η Ελένη θεωρεί ότι πελάτης είναι αυτός που πληρώνει, δηλαδή ο άντρας, και όχι όσοι θα ζήσουν στο σπίτι, δηλαδή και ο άντρας και η γυναίκα. Πιθανώς όμως αυτή να είναι μια τακτική προστασίας της ίδιας καθώς της είναι πιο δύσκολο να συνεργαστεί με τη γυναίκα πελάτισσα που έχει πιο πολλές απαιτήσεις για το σπίτι της, παρά με τον "εύκολο" πελάτη, τον άντρα, που μοιάζει να μην πολυενδιαφέρεται για λεπτομέρειες που αφορούν την καθημερινότητα και το χτισμένο χώρο και της αφήνει περιθώρια έκφρασης. Σ' αυτή τη σχέση η γυναίκα αρχιτέκτονας, φαίνεται ότι αναπαράγει τα στερεότυπα και τις δυσκολίες που αναγκάζεται να πολεμήσει στην επαγγελματική της ζωή. Δυσκολεύεται να καταλάβει τις απαιτήσεις της γυναίκας πελάτισσας και να βρει έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας μαζί της και αιτιολογεί τη στάση της με την υιοθέτηση του στερεότυπου ότι οι γυναίκες είναι ανώριμες και άσχετες με τα οικονομικά.

Συνεχίζοντας την αφήγησή της για τις (αρνητικές) εμπειρίες που είχε από γυναίκες πελάτισσες, λέει για άλλη μια πελάτισσα με "παράλογες απαιτήσεις" που επιπλέον δεν της συμπεριφέρθηκε με φροντίδα.

Το πρώτο-πρώτο σπίτι ήταν ένα σπιτάκι στην [νησί των Κυκλάδων], (...) και... η κοπέλη κυρία που ήταν να... (...) ήθελε να ξεκινήσει να φτιάχνει το σπίτι, αλλά ένα άλλο σπίτι απ' αυτό το οποίο υπήρχε στην άδεια, το οποίο να 'ναι μικρότερο κι όπως εκείνη το ήθελε. (...) Και πήγα εκεί και το ένα σπίτι ήθελε να το αλλάξουμε επί τόπου, κατάλαβες τι θα πει επί τόπου; Και ν' αρχίσει ο εκσκαφέας να σκάβει την πλαγιά (παύση). Και το οποίο έκανα, δεν μπορούσα να κάνω και τίποτα άλλο δηλαδή... (παύση). (...) Μου 'πε εκεί... πώς... θέλει να είναι το σπίτι τέλος πάντων... έβγαλα κάποιο συμπέρασμα για το πώς μπορεί ενδεχομένως να σκάψει κάποιος εκσκαφέας (γέλιο) για να μπει ένα σπίτι ας πούμε σαν αυτό το πράμα και έγινε ας πούμε. (...) Μου 'βγαλε την παναγία δηλαδή, όταν λέμε μου βγαλε την παναγία μου την έβγαλε, τελείως δηλαδή. Παρόλ' αυτά βγήκε μια χαρά το σπιτάκι, αλλά... μιλάμε... με πολύ δυνατές (γέλιο) φωνές, όλος ο σχεδιασμός γινότανε με φωνές.

Και... ταλαιπωρήθηκα πάρα πολύ διότι... ξεκίνησα να πάω και να γυρίσω και... έμεινα τρεις μέρες. Αλλά τρεις μέρες που δούλευα από το πρωί ως το βράδυ και δεν είχα ούτε ν' αλλάξω ας πούμε. (...). Και ομολογουμένως μου είχε κάνει πάρα πολύ κακή εντύπωση, διότι δεν ενδιαφέρθηκαν να μου πούνε, ούτε ρε παιδί μου, ξέρεις κάτι, ένα βρακί ν' αλλάξεις, ξέρεις κάτι, κάπως ας πούμε. Τίποτα. Ακόμα και για να φύγω από το χωριό που ήταν αυτό το σπίτι, ενώ ήταν εκεί και οι τρεις ιδιοκτήτριες και τρώγανε κι αυτά δεν προσφέρθηκαν να με πάνε στο λιμάνι, πώς να σου πω... δεν μπορώ να πω ότι ήτανε καλή εμπειρία... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η φορτικότητα των πελατισσών να ανατραπεί όλος ο σχεδιασμός για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους, ξαφνιάζει την Ελένη η οποία παραδέχεται ότι δεν μπόρεσε να τις οριοθετήσει. Περιγράφει όμως και την οδυνηρή έκπληξη που της προκάλεσε η απουσία κάθε ίχνους ανθρώπινου νοιαξίματος από τις (ομόφυλες) πελάτισσες.

Η Χριστίνα, θεωρεί επίσης ότι η συνεργασία με τις γυναίκες πελάτισσες είναι δυσκολότερη απ' ότι με έναν άντρα, όχι γιατί έχουν παράλογες απαιτήσεις, αλλά γιατί οι γυναίκες ξέρουν πάντα αυτό που θέλουν και το διεκδικούν και επιπλέον δεν μπορούν να "ξεγελαστούν". Η Χριστίνα περιγράφει ότι αν και κάποιες φορές καταφέρνει να κατευθύνει τις γυναίκες πελάτισσες χρησιμοποιώντας "αρχιτεκτονικά επιχειρήματα", οι άντρες επηρεάζονται ευκολότερα με έναν συνδυασμό επιχειρημάτων και θηλυκών "κόλπων":

Εγώ δεν έχω βρεθεί με γυναίκα επιχειρηματία. Ευτυχώς! Θεωρώ ότι είναι πιο σκυλιά οι γυναίκες, απλά επειδή ακριβώς ξέρουνε τι θέλουνε, ρε Μαρία. Δεν μπορείς να τις παραμυθιάσεις δηλαδή τόσο πολύ εύκολα, όσο μπορείς να παραμυθιάσεις έναν άντρα. Αν ο άλλος (σ. η άλλη) είναι σκυλί, η άλλη θέλει αυτό δεν το συζητάμε.

Όλους τους ανθρώπους μπορείς να τους παραμυθιάσεις (...) και στο επίπεδο του σχεδιασμού έχεις τα εργαλεία να το κάνεις. Απλά του λες, ένας βορράς, ένα τσουνάμι, ένα φυτό. Τι να σου πει ο άλλος; Και το λέω με το καλό και με το κακό. Μπορείς πιο εύκολα να παραμυθιάσεις έναν άντρα αν φερθείς με τον αντίστοιχο τρόπο. Επειδή ακριβώς πάντοτε, θεωρώ μάλλον, τις περισσότερες φορές το σεξουαλικό σε σχέση με τους άντρες, οι άντρες το έχουν στο κεφάλι τους πολύ έντονα, ένα πώς να το πω, ένα τσαλίμι να τους κάνεις, ένα γύρισμα του ματιού, ένα γύρισμα της φωνής, μπορείς πιο εύκολα, όχι όλους τους άντρες, να τους καθοδηγήσεις εκεί όπου εσύ θέλεις. Με τον ίδιο τρόπο που θα το έκανε και η γυναίκα τους, άσχετα αν θα δώσεις κάτι ή όχι.

{Είπες όμως και για τον βορρά και το αεράκι και την βερικοκιά...

Αυτός είναι ένας τρόπος. Με ποιον τρόπο θα το κάνεις αν θα είναι η βερικοκιά ή αν θα είναι το τσαλίμι, το τσαλίμι από μόνο του προκαλεί συγκεκριμένη αντίδραση. Το διανθίζεις και με τη βερικοκιά, οπότε δεν μπορούν να σου αντισταθούν, δεν μπορεί να σου πει κάτι ο άλλος. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011).

Η αφηγήτρια πιστεύει ότι κάθε γυναίκα, αυθόρμητα και ασυνείδητα, μπορεί να καταφύγει σε τέτοιες πρακτικές "τσαλιμιών", εσωτερικευμένες ως "ανώδυνες" τακτικές στήριξης της θέσης και του έργου της. Διατυπώνει όμως ένσταση στη χρήση τέτοιων πρακτικών και θεωρεί ότι αυτό εξαρτάται από την ιδεολογία της μηχανικού:

Εγώ θεωρώ ότι το κάνουμε όλες οι γυναίκες σε αντίστοιχες περιπτώσεις και το κάνουμε όχι επειδή ακριβώς θέλουμε να το κάνουμε εκείνη τη στιγμή. Βγαίνει αυθόρμητα, είναι ένας τρόπος, αν θες είναι ένας τρόπος άμυνας, είναι ένας τρόπος να υπερασπίσεις τον εαυτό σου εκείνη τη στιγμή. Τι, να αφήσεις τον οποιοδήποτε δηλαδή σου λέει μια κουβέντα; Δεν γίνεται. Ας πάει στην επόμενη. Αυτός θεωρώ ότι είναι ένας τρόπος. Κάποιοι το κάνουν, κάποιοι όχι. Αλλά λογικά (...) θεωρώ ότι άμα θέλει να κάνει μια γυναίκα, μπορεί να το κάνει. Αν είναι στην ιδεολογία της, αν... ναι. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η σύντομη αναφορά της Χριστίνας για τη χρήση της γοητείας ή του φλερτ ως επαγγελματικού εργαλείου δεν επεκτείνεται περισσότερο. Προφανώς χρειάζεται περισσότερη έρευνα για να διατυπωθεί μια εκτίμηση σχετικά με το αν και πώς η γυναικεία (ή η ανδρική) "γοητεία" εμπλέκεται σε ζητήματα υπέρβασης επαγγελματικών εμποδίων.

Ένα επιπλέον ερώτημα, πώς δηλαδή η εμφάνιση των γυναικών αρχιτεκτόνων επηρεάζει τις σχέσεις με τους πελάτες, θέτει η αφήγηση της Ελένης για τον πελάτη που απαιτεί από την αρχιτέκτονά του μια συγκεκριμένη "θηλυκή" εμφάνιση:

Ο άλλος πελάτης, εεε δήλωσε ότι το σπίτι του δε θέλει να του το σχεδιάσω εγώ ας πούμε αλλά ότι θέλει να του το σχεδιάσει ο... [άντρας συνεργάτης]. Γιατρός, και πολύ κολλημένος σε σχέση με όλα τα... γυναικεία πρότυπα. Δηλαδή εγώ δεν...

κυκλοφορώ με βαμμένο νυχάκι, μπορώ να σου πω ότι σήμερα είμαι και φτιαγμένη σε σχέση με το πώς κυκλοφορώ στη ζωή μου (γέλιο). Κι αυτά... φαίνεται πως παίζανε ρόλο απ' ότι... έμαθα αργότερα (...) Ότι "πώς είναι έτσι; αρχιτεκτόνισσα είναι αυτή που είναι έτσι;" Τι είναι το έτσι; Ότι εγώ κυκλοφορούσα μ' ένα τζιν κι ένα παντελόνι κι ένα... πουλόβερ, δεν βαφόμουνα, δεν φτιαχνόμουνα, ήμουνα και λίγο μάγκας ξέρω γω, κάπως του φαινότανε αυτό το πράγμα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η άγνοια των πελατών σχετικά με το έργο της/του αρχιτέκτονα

Ένα ακόμα πολύ σημαντικό ζήτημα που αναδεικνύουν οι αφηγήτριες ως στοιχείο που δυσχεραίνει τη συνεργασία με τους πελάτες είναι ότι συχνά αγνοούν τις αρμοδιότητες της/του αρχιτέκτονα, τις/τους μπερδεύουν με αυτές των πολιτικών μηχανικών και έχουν ανεξήγητες προσδοκίες. Επίσης η έλλειψη δεξιοτήτων ανάγνωσης και κατανόησης των αρχιτεκτονικών σχεδίων συχνά δημιουργεί προβλήματα επικοινωνίας και παρανοήσεων.

Στο ζήτημα αυτό αναφέρεται η Αλέξια και ο συνεργάτης της, οι οποίοι παρατηρούν ότι οι πελάτες, συχνά καταφεύγουν σ' αυτούς για να ζητήσουν συμβουλές διακόσμησης και για να τους συστήσουν κάποιον μηχανικό!

Συνεργάτης: Από την άλλη βέβαια, έχει να κάνει με την γενικότερη λάθος αντίληψη του επαγγέλματος

Αλέξια: Ακριβώς! Ναι, ότι διαλέγεις κουρτίνες ας πούμε (...) Όντως ναι, έχει δίκιο σε αυτό. Όπως αυτό που σε ρωτάνε ας πούμε: "Ε! μας είπανε να μιλήσουμε με μηχανικό", ε μιλάνε σε εμάς και μας ρωτάνε σε ποιο μηχανικό να... (Γελάμε όλοι) {Και εκεί τι απαντάτε;

Αλέξια: Εντάξει, πραγματικά ούτε καν απαντάμε πια. Δηλαδή...

Συνεργάτης: και οι πιο ευγενικοί, που έχουν την πιο καλή πρόθεση, ρωτάνε τι ακριβώς κάνει ο αρχιτέκτονας.

Αλέξια: πολλοί σου λένε εντάξει εγώ χρειάζομαι ένα μηχανικό να μου βγάλει την άδεια, ότι ο αρχιτέκτονας είναι και λίγο εκ του περισσού. (Αλέξια 41 και συνεργάτης της, Δεκέμβρης 2015)

Η Ανδρομάχη αναφέρεται στο πρόβλημα της επικοινωνίας με τους πελάτες και στις προσπάθειες που έκανε ώστε να κατανοούν τη δουλειά της:

Και (...) βέβαια το πρόβλημα του μέσου. Δηλαδή κι όταν τους έδειχνα προσχέδια, δεν ήτανε... και σίγουρο ότι είχαν κατανοήσει πλήρως τι βλέπανε. Έδειχνα και σκίτσα βέβαια, εγώ το τρισδιάστατο δεν το κατείχα, (...) οπότε προσπαθούσα με σκίτσα να τους βοηθήσω. Ε και πολύ μπλα - μπλα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και η Ελένη, η οποία περιγράφει ότι οι πελάτες δεν μπορούν να αντιληφθούν από τα σχέδια τι χτίζουν, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιούνται από το παραγόμενο προϊόν.

Στην κατασκευή, ως γνωστόν η σχέση με τον πελάτη είναι η μαύρη κόλαση. Ας πούμε μόλις δει το σπίτι (...) άλλα έχει καταλάβει, άλλα βλέπει... Είναι αυτό που λέω: μόλις μπουν τα τούβλα παθαίνουν ένα σοκ ας πούμε, γιατί νομίζουν ότι θα πάρουν τη βιλάρια με τα τεράστια δωμάτια ας πούμε και μόλις μπει το τούβλο καταλαβαίνουν ότι δεν πρόκειται για ένα τεράστιο δωμάτιο. Μα πώς να πρόκειται για ένα τεράστιο δωμάτιο, αφού είναι ένα σπίτι άντε 120 τετραγωνικά *maximum*. (...) Φαντάζεται ο κόσμος άλλα πράγματα. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Ανδρομάχη και άλλες αφηγήτριες μιλούν ακόμα για τα λάθος πρότυπα που επηρεάζουν τους πελάτες ως προς τις απαιτήσεις τους και δημιουργούν δυσκολίες στη συνεργασία τους. Πρότυπα που δημιουργούνται από εικόνες και όχι πραγματικές ανάγκες. Η Κωνσταντίνα θεωρεί ότι οι πελάτες, κυρίως μετά την επικράτηση των περιοδικών διακόσμησης και των εκπομπών αρχιτεκτονικής στην τηλεόραση, έχουν μεταβάλει τις απαιτήσεις τους τις οποίες υπερασπίζονται με την πεποίθηση ότι είναι ειδικόι:

Στους μεν πελάτες νομίζω ότι ο κόσμος έχει γίνει πιο καχύποπτος και το 'χω συζητήσει και με άλλες συναδέλφους, ε ίσως έχει και μια ενημέρωση. Δηλαδή τα μέσα, εδώ ο Φατούρος είχε βγάλει κάποια στιγμή το ερώτημα "ποιος κάνει αρχιτεκτονική;". Όταν έχεις εκπομπές στην τηλεόραση που μπορεί να είναι από πολύ καλές αλλά μπορεί να είναι και σαχλαμάρες, (...) όταν υπάρχουν όλα αυτά τα περιοδικά με το *lifestyle*, σχεδόν δεν υπάρχει περιοδικό, δεν υπάρχει κυριακάτικη έκδοση, ή δεν υπήρχε γιατί τώρα τα πράγματα έχουνε στριμωχτεί, που να μην μιλάει κάποιος, που να μην δημοσιεύει, που να μην δείχνει εικόνες από την αρχιτεκτονική. Μετά μην ξεχνάμε ότι ζούμε σε μια εποχή που η εικόνα είναι πάρα πολύ σημαντική και πολύ έντονη, δηλαδή και ένα σίριαλ βλέπεις στην τηλεόραση, είτε ελληνικό, είτε ξένο και αυτό σου φτιάχνει πρότυπα χώρου – κατοίκησης. Λοιπόν εγώ πιστεύω ότι όλα αυτά έχουνε επηρεάσει τον κόσμο -παρόλο που δεν τα βλέπω όλα στο ίδιο τσουβάλι, δηλαδή μέσα εκεί υπάρχουν και θετικές προτάσεις, θετικές εικόνες- ε ο οποίος έχει άποψη για τα πράγματα (...). Όχι ότι παλιότερα δεν είχαν άποψη, αλλά ήταν πολύ πιο (παύση) ας το πω πρόθυμοι να δεχτούνε τις προτάσεις σου, με την αιτιολόγηση. Ενώ έχω καταλάβει ότι τώρα θέλουνε και λίγο να γίνει το δικό τους. Μπορεί να δέχονται και εσένα, αλλά να κάνουν και κάποιες επεμβάσεις που σου διαλύουνε. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Κωνσταντίνα θεωρεί ότι είναι χρέος της να υποδείξει στους πελάτες ποιο είναι το σωστό και όταν δεν καταφέρνει να τους πείσει θυμώνει με τον εαυτό της.

{Έχετε δηλαδή εσείς αντιμετωπίσει παράλογες απαιτήσεις;

Όχι, δεν θα το 'λεγα, ε απλώς θέλει πάρα πολύ, πάντα ήθελε πολλή κουβέντα για να καταλάβεις τι θέλει ο άλλος και για να προτείνεις και κάποια πράγματα. Ε δεν νομίζω ότι έχω, Α! Ναι μπορεί και να 'χω παράλογες απαιτήσεις. Και εκεί έτσι ρίχνω

ευθύνη στον εαυτό μου ότι δεν αντέδρασα να πω ρε παιδάκι μου "τι είναι αυτά που ζητάς ας πούμε, θα βάζεις προδιαγραφές που δεν θα κάνουν καλό στο κτίριο, ούτε σε σένα, ούτε στη ζωή σου μετά, ούτε στην οικονομία". (γέλιο) (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Ελένη εντοπίζει το πρόβλημα των παράλογων απαιτήσεων στην υπερβολική σημασία που δίνουν οι πελάτες στα τελευταία στάδια της κατασκευής ώστε να έχουν ένα "όμορφο" αποτέλεσμα. Επικρίνει την αδυναμία τους να αντιληφθούν τη σημασία των άλλων σταδίων όπως και τις αξίες της λειτουργικότητας και της ασφάλειας. Σχετίζει αυτή τη θέση με την έλλειψη αρχιτεκτονικής παιδείας και με μια τάση νεοπλουτισμού και επίδειξης που εκφράζεται μέσω της αρχιτεκτονικής:

Στην οικοδομή παίζουν πολλά πράγματα με περίεργους τρόπους. Δηλαδή ξαφνικά στα πλακάκια ας πούμε παθαίνουν ένα ντελίριο ότι πρέπει να βάλουμε τα τρομερά πλακάκια ή πρέπει να βάλουμε τα τρομερά μπάνια. Μέχρι εκείνη την ώρα ας πούμε είναι πώς θα γλυτώσουμε από δω, πώς θα γλυτώσουμε από κει και ξαφνικά βλέπεις ο άλλος ότι είναι "α!!!" και λες "καλά βρε παιδιά, οκ! (γέλιο) θα τα βάλουμε τα πλακάκια", αλλά σ' έχονε φάει ας πούμε... για να γλυτώσουνε απ' την πέτρα, να γλυτώσουν απ' το μπετόν, και μετά πάνε και τ' ακουμπάνε, πηγαίνανε τουλάχιστον και τα ακουμπούσανε, για να είναι η τουαλέτα λες και... Εντάξει ας πούμε. Ναι, έπαιζε αυτό το σχέδιο, ο πολιτισμός της τουαλέτας που λέω και γω, έπαιζε πολύ (...). Την οποία πιστεύω την έχει η ελληνική κοινωνία στο σύνολό της, δηλαδή ανεξαρτήτως από την οικοδομή, παντού. Ναι! ανεξαρτήτως από... ξέρεις μορφωτικό. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η συνεργασία με τους πελάτες

Οι περισσότερες αφηγήτριες δηλώνουν πως επιθυμούν πραγματική συνεργασία με τους πελάτες. Ιδιαίτερα όσες έχουν εργαστεί στη μελέτη και κατασκευή κατοικιών, αξιολογούν θετικά τη σημασία της προσωπικής επαφής, περιγράφουν τους τρόπους συνεργασίας και απαριθμούν τα θετικά αποτελέσματα που έχει στη δουλειά τους.

Η Ανδρομάχη, αναγνωρίζει ότι η άποψη της μηχανικού δεν είναι κανόνας, αλλά ως αρχιτέκτονας οφείλει να συνεργαστεί με τους πελάτες της και να προτείνει τον καλύτερο δυνατό τρόπο για να καλύψει τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους. Στόχος της είναι να μεταβιβάσει τις σχεδιαστικές της ιδέες, χωρίς όμως να θεωρεί δευτερεύουσες τις δικές τους απαιτήσεις, ακόμα κι αν αυτές βασίζονται σε λάθος πρότυπα, όπως συχνά συμβαίνει:

Ένας αρχιτέκτονας δεν είναι γιατρός, όπου πας και του λες, "γιατρέ μου πονάω" και θα κάνεις ό,τι σου πει. Τελείωσε. (...) Ο άλλος έρχεται σε σένα έχοντας ονειρευτεί το σπίτι του. Κι αυτό για μένα είναι σημαντικό. (...) ο άλλος έρχεται με το όνειρό του στο κεφάλι του, εντάξει; (...)

Εγώ δεν θέλω να φτιάξω στους άλλους το σπίτι που θα 'φτιαχνα για μένα. Εμένα σημαντικό είναι "να μου πείτε το όνειρό σας, αυτό που θέλετε, και γω με τα μέσα που έχω, επειδή έχω σπουδάσει τόσα χρόνια αυτό το αντικείμενο, να σας το... κάνω ακόμα πιο όμορφο απ' ό,τι το φαντάζεστε, και πιο λειτουργικό, και πιο πολύ απ' όλα. Εεε εμένα με ενδιαφέρει να είναι μοναδικό, να είναι, να είσαστε εσείς". Αυτό τους έλεγα πάντα. Δηλαδή δεν είχα την τάση να... απομυθοποιώ το όνειρο ή να... σηκώνω ένα τοίχο μπροστά σ' αυτό. Απλά προσπαθούσα να το οδηγήσω το όνειρο. Κατ' αρχήν να το καταλάβουν γιατί δυστυχώς ήταν πάρα πολλοί που δεν το είχαν αυτό το όνειρο. Κατάλαβες τι σου λέω. Δηλαδή, το όνειρο της κατοίκησης, πώς θα ήθελα εγώ να ζήσω. Είχαν το όνειρο της εικόνας. Δηλαδή θέλω ένα τέτοιο σαλόνι, θέλω μια τέτοια κουζίνα, θέλω ένα τέτοιο υπνοδωμάτιο, κατάλαβες τι σου λέω; Το οποίο είναι, είναι τελείως διαφορετικό πράγμα. Εκεί δυσκολευόμουνα πραγματικά πάρα πολύ, γιατί δεν είχα εγώ την κεντρική ιδέα του πράγματος για να το δουλέψω. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Φωτεινή θαυμάζει τις ικανότητες της συνεργάτιδάς της για τον τρόπο που επικοινωνεί με τους πελάτες τους, για το πόσο καλά κατανοεί τις ανάγκες τους, αλλά ταυτόχρονα πόσο εύκολα μπορεί να τους οδηγήσει εκεί που θεωρεί ότι θα βρουν καλύτερη ανταπόκριση σ' αυτές:

Η [συνεργάτιδα] έχει έτσι ένα τρόπο τους μαγεύει (σ. τους πελάτες). Τους πάει, τους πάει, τους πάει και τσουπ τους πάει εκεί που θέλει. Τους κάνει υπνωτισμό (γέλιο), όχι τους ηρεμεί, έχει έναν τρόπο που τον χαλαρώνει τον άλλον γιατί έχει πολύ, ξέρεις, αναποφασιστικότητα και ανασφάλεια και τι θα βάλει για το σπίτι του που θα το βλέπει μια ζωή. Και τους χαλαρώνει, αν δει ότι αυτό θέλουν ρε παιδί μου, τους χαλαρώνει ότι "ναι αυτό θες!". Έχει ένα τρόπο. Εγώ δεν τον έχω τον τρόπο αυτόν. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η Ανθή στις σχέσεις της με τους πελάτες θέλει να υπάρχει συνεργασία και αλληλεπίδραση. Προσπαθεί να μετουσιώνει τις επιθυμίες και τα όνειρά τους για το σπίτι τους σε πραγματικότητα. Παίρνει το όνειρο και τις ανάγκες κάθε μέλους μιας οικογένειας και το πλάθει μαζί τους από τη αρχή μέχρι το τέλος. Της αρέσει να βλέπει "τι άνθρωποι είναι", την αισθητική τους, τις ανάγκες και τις επιδιώξεις που θέλουν να καλύψουν με το χτίσιμο του σπιτιού τους. Για την Ανθή, ο σχεδιασμός μιας κατοικίας είναι μια διαρκής και πραγματική μάχη- "έναν πόλεμο"- μεταξύ των επιθυμιών και των αναγκών όλων των μελών της οικογένειας. Στην μάχη αυτή τείνει να υπερτερήσει αυτός ή αυτή που έχει περισσότερο χρόνο, περισσότερο ενδιαφέρον ή αντιλαμβάνεται καλύτερα τα σχέδια. Η Ανθή είναι εκεί για να αποκαλύψει τις διαφορετικές επιθυμίες και τις ανάγκες και να μπορέσει μέσω της αρχιτεκτονικής λύσης να τις συμβιβάσει όλες. Ταυτόχρονα όμως η (κάθε) προτεινόμενη λύση πρέπει να καλύπτει και τα δικά της κριτήρια. Επιπλέον λαμβάνει

υπόψη τον θεσμικό, οικονομικό, τεχνολογικό, πολιτιστικό παράγοντα. Εξ αιτίας αυτής της πολυπλοκότητας η Ανθή θεωρεί πάρα πολύ προκλητικό και απολαυστικό το έργο της. Η αφήγησή της αναδεικνύει όλες τις θετικές πλευρές της συνεργασίας με τους πελάτες και δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η αφηγήτρια βρίσκει ευρηματικές λύσεις σε όλα τα προβλήματα που αναφέρονται σε άλλες αφηγήσεις.

Προφανώς είχανε επιθυμίες (σ. οι πελάτες), απόψεις, όλα πολύ ισχυρά, αλλά αυτό το πράγμα ήτανε... πώς το λένε; υπήρχε αλληλεπίδραση. Προφανώς (...) δεν κάνεις απ' την αρχή κάτι δικό σου. Αλλά αυτό είναι και το πολύ ωραίο! Ότι υπάρχει αυτή η αλληλεπίδραση. Δηλαδή σου λέει ο άλλος "θέλω, ξέρω γω, ένα πατάρι και εκεί, γιατί μετά θα είναι ο γιος μου και θα κοιμάται και θα το κλείσω και μπλα, μπλα, μπλα". Αλλά αυτό είναι λάστιχο, δηλαδή πλάθεται. Όχι μόνο το πατάρι, πλάθεται όλο το σπίτι. (...) Αυτή είναι όλη η ιστορία.

Δεν γεννάς εσύ τις επιθυμίες, το πώς θα είναι το σπίτι, δεν γεννάς εσύ το πώς θέλει ο άλλος το σπίτι του, είναι σαν να (...) αποτυπώνεις αυτά που θέλει τελικά. Τώρα ακούγονται κοινότοπα αυτά, αλλά έτσι ερμηνεύεις... σε πολλά επίπεδα τον άλλον. Δηλαδή τι τύπος είναι, αχ! και είναι ωραίο κομμάτι αυτό, δηλαδή... "τι αισθητική έχει; τι τύπος είναι; είναι; τσακώνεται; είναι πράος άνθρωπος; είναι πιο επιθετικός; είναι ψωνισμένος; είναι μετρημένος; είναι συντηρητικός; είναι; θέλει να κάνει εντύπωση; Όλα αυτά. Ερμηνεύεις αυτόν και προσπαθείς, αυτούς μάλλον, γιατί πρέπει όλους να τους ερμηνεύσεις, γιατί είναι όλοι διαφορετικοί σε μια οικογένεια. Εεε και το άλλο είναι προσπαθείς να καταλάβεις τι σημαίνει ξέρω γω "ένα μεγάλο δωμάτιο" τι είναι το μεγάλο γι' αυτούς; ή τι είναι το φωτεινό; Και... αυτό είναι ένα πήγαινε - έλα συνέχεια. Τι σημαίνει "θέλω ασφάλεια"; "δεν θέλω να με βλέπουν"; "θέλω ιδιωτικότητα", "θέλω κάτι για τη συλλογή μου", (...)

Α! και το άλλο! που είναι εντυπωσιακό είναι το πώς έρχεται ο καθένας. Δηλαδή: Όλοι θέλουν ένα σπίτι. (...) Αλλά απ' αλλού έρχεται ο καθένας. "Θέλω ένα σπίτι για μένα και τα παιδιά μου", "θέλω ένα σπίτι για μένα και τα πράγματά μου", "θέλω ένα σπίτι για μένα και τους απέναντι", "θέλω ένα σπίτι για μένα και τη γειτονιά", (γελάει) (...) δεν ξέρεις από πού έρχεται. Ε, μου έχουν τύχει όλοι. (...)

Μετά περνάει πώς θα 'ναι αυτό το σπίτι. Αφού υπάρχουν όλοι αυτοί οι παράγοντες. "Ε, θέλω ένα σπίτι όπως αυτό", "όπως εκείνο σε εκείνη την ταινία", "όπως αυτό που ζούσα μικρός ή μικρή", (...) μπαίνει και αυτό δηλαδή το τι μορφή έχει αυτό το σπίτι. Γενική δηλαδή. Τι γενικά χαρακτηριστικά, πέρα από το μεγάλο - μικρό. Συνήθως αυτό δεν παίζει πολύ, γιατί όλοι τελικά, μα όλοι! μηδενός εξαιρουμένου, εξαντλούν τη δόμηση και την κάλυψη. Και λίγο παραπάνω. (...) Επομένως το μεγάλο - μικρό λύνεται πολύ γρήγορα.

Δηλαδή είναι γεμάτο επιθυμίες και γεμάτο εικόνες που έχουνε αυτοί οι άνθρωποι όλοι. Τις οποίες... πρέπει να τις κάνεις σπίτι πια. Ε μερικές από αυτές δεν γίνονται σπίτι... εκεί είναι πια το (κάνει με τα χέρια πέρα - δώθε) δεν χωράνε όλες! Είναι... αλληλοσυγκρούονται και στον ίδιο άνθρωπο, αλλά και στην οικογένεια (...).

Ναι! Εκεί υπάρχουν πολλές συγκρούσεις, πάρα πολλές. Μεταξύ μελών, γιατί δεν είναι πάντα ο άντρας και η γυναίκα, μπορεί να είναι και τα παιδιά που είναι μεγάλα. Υπάρχουν πολλές συγκρούσεις γιατί τελικά η έννοια της κατοικίας είναι πολύ προσωπική. Και πάει πολύ πίσω. Δηλαδή η υλοποίηση στο χώρο είναι φοβερό το πόσο πίσω πηγαίνει για τον καθέναν. Άρα οι συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες. Δηλαδή το προϊόν, η κατοικία είναι ένας συμβιβασμός πολύ μεγάλος, ανάμεσα σε αυτούς, σε εμένα, προϊόν συμβιβασμού είναι τελικά. Στην οικογένεια δε, γίνονται ομηρικοί καυγάδες, κόντρες, χτυπήματα κάτω από τη μέση, (γελάει) (...) και ίντριγκες, γίνονται όλα αυτά, ακούγονται έτσι, αλλά όλα αυτά σε μικροκλίμακα υπάρχουν. Πόλεμος γίνεται.

(...) Συνήθως αυτός που τελικά περνάει και πιο πολύ τις απόψεις του, είναι αυτός που ασχολείται πιο πολύ. Αυτός που τρέχει πιο πολύ, συνήθως. Ή αυτός που βάζει τα λεφτά. Εάν ενδιαφέρεται. Γιατί μπορεί κάποιος να βάλει τα λεφτά και να μην ενδιαφέρεται. Να μην ενδιαφέρεται; να μην το έχει που λέμε, ή να μην έχει το χρόνο, ή να μη μπορεί να διαβάσει, ή... να μη μπορεί να αντιληφθεί. Γιατί είναι και σε ένα βαθμό θέμα αντίληψης. Να καταλαβαίνεις όταν σου περιγράφει κάποιος ένα χώρο, να μπορείς να τον φανταστείς.

Η άλλη περίπτωση είναι όταν είσαι εσύ ο πελάτης σου. Ή προσπαθείς να φανταστείς έναν κάτοικο. (...) Άλλο ένα περίεργο, αλλά που μ' αρέσει πολύ είναι ότι (...) όταν έχω απέναντί μου κάποιους που θέλουν να κάνουν ένα σπίτι, εεε την ώρα που σχεδιάζω, αυτοί οι άνθρωποι κινούνται. Κινούνται, δηλαδή προσπαθώ να φανταστώ τον κύριο Γ. ή τον Ε. να τρώνε, να πηγαίνουν για ύπνο, να κινούνται (...). Αλλά (μικρή παύση) δεν είναι μόνο αυτοί, γιατί και εγώ τρώω, κοιμάμαι, σε αυτό που σχεδιάζω για αυτούς. Εγώ δεν μπορώ να βγω από αυτό, δεν μπορώ να σχεδιάσω δηλαδή εύκολα κάτι που δεν μπορώ να φάω εγώ, ή δεν μπορώ να κοιμηθώ εκεί. (...) Εεε θα μου πεις φυσικό δεν είναι; δεν ξέρω. Μπορεί, αλλά είναι αυτό ότι δεν είναι εμπόριο κανονικό. (...)

Αυτό είναι το ωραίο τελικά με την αρχιτεκτονική, ότι πάντα κάνεις κάτι για κάποιους. Πάντα υπάρχει ο χρήστης, δεν ξέρω δηλαδή, πάντα υπάρχει. Είτε ως θεατής, είτε ως χρήστης - χρήστης, είτε ως... επηρεάζει, πάντα υπάρχει. Εεε επομένως, γι' αυτό λέω για την αρχιτεκτονική ότι για μένα είναι το... δεν ξέρω ποιες άλλες επιστήμες το έχουν αυτό. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016).

5.8. Αξίες στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα

Ο εαυτός ως αρχιτέκτονας

Αν και όλες οι αφηγήτριες αυτοπροσδιορίζονται ως αρχιτέκτονες (αυτό άλλωστε ήταν ένα βασικό κριτήριο συμμετοχής τους στην έρευνα) ο βαθμός σύνδεσής τους με τον όρο είναι διαφορετικός. Οι ερωτήσεις "είμαι αρχιτέκτονας;" "πότε έγινα αρχιτέκτονας;" και "πόσο αρχιτέκτονας είμαι;" εκφράζονται συχνά και οι απαντήσεις εξαρτώνται κυρίως από την επαγγελματική τους κατάσταση, αλλά και από πιο υποκειμενικούς παράγοντες όπως το πώς νιώθουν σε σχέση με το επάγγελμα, τη δυνατότητα δημιουργικότητας, την αυτοπεποίθησή τους κ.ά.

Η Ιφιγένεια αναφερόμενη στη "στιγμή που θεωρεί ότι έγινε αρχιτέκτονας" δηλώνει ότι δεν μπορεί να την προσδιορίσει, γιατί θεωρεί ότι είναι μια διαρκής διαδικασία εξέλιξης που ακόμα δεν έχει τελειώσει:

Εεε (μικρή παύση), δεν ξέρω ακριβώς ποια είναι η στιγμή που θα θεωρούσα ότι έγινα αρχιτέκτονας, (...) όταν μπήκα στην σχολή δεν ήτανε σίγουρα, γιατί δεν ήξερα, είναι αυτό που πας και άλλα πράγματα έχεις στο μυαλό σου ότι θες να κάνεις (...). Νομίζω ότι ήταν κάτι που έγινε σταδιακά και που ακόμα και τώρα γίνεται σταδιακά, δηλαδή δεν νιώθω ότι είναι κάτι που έχει τελειώσει. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Βάσια δυσκολεύεται να αποκαλέσει τον εαυτό της "αρχιτέκτονα" επειδή της λείπει η επαγγελματική εμπειρία.

Έχω τελειώσει την αρχιτεκτονική ναι, αλλά προσπαθώ, δεν... μου είναι λίγο δύσκολο να με αποκαλώ αρχιτέκτονα, εννοώ γιατί κάπως νιώθω ότι μου λείπει μεγάλο κομμάτι εμπειρίας. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Νίκη νιώθει ότι αφήνοντας τη δουλειά στα γραφεία και ξεκινώντας να εργαστεί στο δημόσιο, "χάνει" την ταυτότητα της αρχιτεκτόνισσας:

Εντάξει γιατί εγώ πέρασα και μια φάση που ήμουν φανατική το να δουλεύω στο γραφείο, να παράγω, να φτιάξω, να κάνω και μετά έπεσα τελείως στην απραξία ε μπήκα σε άλλους κύκλους που ας πούμε τους έλεγα πράγματα που δεν με καταλαβαίνανε στη δουλειά, άνθρωποι με άλλο background, άλλες σπουδές, όλα διαφορετικά. Ε πέρασα ένα σοκ, ένιωσα δηλαδή ότι "τι σπούδασα; Δεν είμαι αρχιτέκτονας". Αφού δεν ήθελα να λέω ότι είμαι αρχιτέκτονας, λέω "είμαι ιδιωτική υπάλληλος", συνειδησιακό δηλαδή μεγάλο. (Νίκη 38, Μάης 2013)

Η Σοφία που εργάζεται σαν εκπαιδευτικός μπαίνει συχνά στο δίλημμα της αυτοπεριγραφής ως εκπαιδευτικού ή ως αρχιτέκτονα. Ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνεται ο αυτοπροσδιορισμός αλλάζει, πάντα όμως συμπεριλαμβάνει και την αρχιτεκτονική ιδιότητα αλλά και την επαγγελματική ταυτότητα της καθηγήτριας:

Λέω: "ε είμαι εκπαιδευτικός, εεε αρχιτεκτόνισσα (Γέλιο και από τις δύο). Έχει πλάκα, κάνω πάντα έτσι. (...) Ή μπορεί, και εξαρτάται αν θα πω πρώτα είμαι

εκπαιδευτικός, αρχιτεκτόνισσα στο ακροατήριο στο οποίο μιλάω. Ή είμαι αρχιτεκτόνισσα, αλλά είμαι εκπαιδευτικός, δηλαδή ίσως πιο απλά όταν με ρωτάνε: τι είσαι; Θα πω "είμαι αρχιτεκτόνισσα", έτσι προσδιορίζομαι "αλλά δουλεύω σαν εκπαιδευτικός, μόνιμα και κάνω αυτό". (...) Γιατί νιώθω και... λίγο διαφορετική στο σχολείο, δηλαδή δεν μπορώ ακριβώς να ταυτιστώ με τους γύρω μου οπότε να λέω είμαι καθηγήτρια. Πολύ συχνά με συστήνουν οι άλλοι "η Σοφία είναι καθηγήτρια", εεε ακόμα με ξενίζει λίγο. Αμα μου πούνε "η Σοφία η φίλη μας είναι καθηγήτρια", θα πω "ναι είμαι αρχιτεκτόνισσα και κάνω αυτό". Θα το προσδιορίσω.

{Όταν σε συστήνουν η Σοφία είναι αρχιτεκτόνισσα, ξενίζεσαι το ίδιο;

Ε ναι, ξενίζομαι και με αυτό. Ναι, λέω: "αλλά είμαι εκπαιδευτικός", γιατί αρχιτεκτόνισσα δεν μπορώ να πω αφού δεν το κάνω καθόλου. Είναι πιο πολύ σαν ιδιότητα. Είναι σαν να είναι η ιδιότητά μου και το επάγγελμά μου. Οπότε τα λέω, τα βάζω και τα δύο. Και υπογράφω πάντα έτσι, δηλαδή άμα χρειαστεί κάπου να στείλω ένα έγγραφο θα πω "αρχιτέκτονας, εκπαιδευτικός δευτεροβάθμιας", θα το βάλω όλο το πακετάκι. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Αν και οι δύο προηγούμενες αφηγήτριες συνδέουν την ταυτότητα της αρχιτέκτονα με το επάγγελμα που ασκούν, η Φωτεινή θεωρεί ότι δεν είναι "γεννημένη αρχιτέκτονας", σε αντίθεση με άλλους συναδέλφους της, και αυτό τη φέρνει κάποιες φορές σε δύσκολη θέση ή την οδηγεί σε αμφισβήτηση του εαυτού και των ικανοτήτων της (και αντίστροφα):

Και στη σχολή, και ακόμα όχι μόνο στη σχολή δεν είχα ποτέ την πεποίθηση, όχι δεν το λέω σαν ανασφάλεια, αλλά δεν θεωρούσα τον εαυτό μου από αυτούς τους ανθρώπους που είναι και καλά... Ξέρεις νομίζω ότι είναι συγκεκριμένη κατηγορία αρχιτεκτόνων αυτοί που είναι "αρχιτέκτονες" ρε παιδί μου, "γεννημένοι αρχιτέκτονες". Ότι πάντα έχουν στο μυαλό τους την αρχιτεκτονική. (...) Έχει σταματήσει να με προβληματίζει, γιατί κάποτε το έφερα πολύ βαρέως ότι δεν είμαι πωρωμένη, αλλά νομίζω ότι όσο είμαι, είμαι, τέλος πάντων. Και δεν με ενοχλεί πια. Γιατί κάποτε με ενοχλούσε. Είναι και για μένα πολύ μεγάλο θέμα να προσδιοριστώ, να αυτοπροσδιοριστώ μέσα από την αρχιτεκτονική. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η ταυτότητα της κάθε αφηγήτριας δηλώνεται και με τη σωματική παρουσία και αναπαράσταση. Αν και οι αφηγήτριες της παρούσας έρευνας περιγράφουν λίγες φορές τη σημασία που έχει η ενσώματη ταυτότητα και η εμφάνιση στην άσκηση του επαγγέλματος, για παράδειγμα τι αντιδράσεις προκαλεί στους συνεργάτες η ομορφιά, η ηλικία, το ντύσιμο, η εγκυμοσύνη κλπ, οι ίδιες φαίνεται ότι δεν δεσμεύονται από συγκεκριμένα πρότυπα εμφάνισης.

Η συζήτηση σχετικά με το ζήτημα της εμφάνισης που (πρέπει να) έχει μια γυναίκα αρχιτέκτονας ή με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει σε σχέση με την εμφάνισή της είναι

ευρεία. Οι συμμετέχουσες στην έρευνα "Why do women leave architecture?" (2003), αναφέρονται στις όχι μεμονωμένες απαιτήσεις της "σεμνής" ενδυμασίας για το εργοστάσιο, της "σοβαρής" για το γραφείο με τους ηλικιωμένους εργοδότες, της "θηλυκής" για τη συνάντηση με τους πελάτες. Με αφορμή την κυκλοφορία της κούκλας Barbie-αρχιτέκτονας⁴⁰ με ξανθά μαλλιά, φόρεμα, uncle boots και λευκό κράνος, ξεκίνησε μια σειρά συζητήσεων στα αρχιτεκτονικά forums, για το πώς είναι και πώς πρέπει να είναι μια αρχιτέκτονας. Κάποιοι/ες είπαν: "όλοι γνωρίζουν ότι οι πραγματικές αρχιτέκτονες φοράνε μόνο μαύρα", "το κράνος είναι άχρηστο γιατί μ' αυτά τα τακούνια δεν θα την αφήσουν να πάει στο γιατί", "μοιάζει με πρωτοετή φοιτήτρια που θα αποτύχει και θα βιάσει νύχια", ενώ άλλες, κυρίως νεότερες σχολιάστριες, υποστήριξαν τον συνδυασμό θηλυκότητας και δυναμικότητας που αποπνέει η κούκλα (Levinson 2011, Stratigakos 2016), ο οποίος ταιριάζει και σε κάθε αληθινή αρχιτέκτονα.

Ωστόσο το ζήτημα της ελεύθερης επιλογής της εμφάνισης φαίνεται ότι έχει κατακτηθεί από τις αφηγήτριες σε σημαντικό βαθμό (bell hooks). Η φυσική παρουσία και το ντύσιμό τους τη στιγμή της συνέντευξης, αν και με σημαντικές διαφορές μεταξύ των αφηγητριών, δεν έδειχνε να είναι αποτέλεσμα ούτε της επικράτησης του στιλ που προβάλλουν τα περιοδικά αλλά ούτε και των εμφανισιακών χαρακτηριστικών που αποδίδονται στις γυναίκες αρχιτέκτονες στον δημόσιο λόγο (δες παράρτημα "ωραία αρχιτεκτόνισσα", Doroteo 2016, τα φόρουμ που προαναφέρθηκαν, τις εικόνες του pinterest- how to dress like an architect κλπ). Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν αφηγήτριες "κυριλέ" με βαμμένα μαλλιά και τακούνια, μακιγιαρισμένες και μη, αφηγήτριες με αθλητικό ντύσιμο, με μαύρα ρούχα, με φορέματα ή παντελόνια, με τις πιτζάμες και τις κάλτσες τους, ανάλογα με το προσωπικό τους στιλ, τον χώρο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη και φυσικά τη συγκεκριμένη περίπτωση⁴¹. Το γεγονός ότι βρέθηκαν σε έναν συγκεκριμένο χώρο (το σπίτι, το γραφείο τους, το σπίτι μου, ένα μαγαζί) με μια άλλη γυναίκα - επίσης αρχιτέκτονα που τις άκουγε, τις ηχογράφοι ή τις βιντεοσκοπούσε, καθόρισαν ίσως σε κάποιο βαθμό την εμφάνισή τους που πιθανά σε άλλη περίπτωση να ήταν διαφορετική.

Από συζητήσεις όμως που έγιναν στα πλαίσια διερεύνησης του θέματος, σημειώθηκε η άποψη, σε αρχιτέκτονες και μη, ότι οι γυναίκες αρχιτέκτονες έχουν πάντα κάποια

---

40 Η κυκλοφορία της οποίας είχε στόχο να προωθήσει στα μικρά κορίτσια το επάγγελμα. Αν και θεωρείται ότι η κούκλα πέτυχε σε σημαντικό βαθμό τον στόχο της πρέπει να αναφερθεί ότι η τιμή της είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη Barbie γιατρό, για δυο κυρίως λόγους - συνδεδεμένους μεταξύ τους: Το status της γιατρού είναι μεγαλύτερο σε γονείς υψηλότερων εισοδημάτων και η ζήτηση της κούκλας αρχιτέκτονα μικρότερη (Rice 2012)

41 Μια αφηγήτρια ζήτησε λίγο χρόνο πριν ξεκινήσουμε την αφήγηση για να βαφτεί, όταν είδε ότι θα γινόταν βιντεοσκόπηση.

χαρακτηριστικά στην εξωτερική τους εμφάνιση που τις κάνουν να ξεχωρίζουν αδιόρατα από άλλες επαγγελματικές ομάδες (π.χ. έχουν φυσική ομορφιά, συχνά τα ρούχα τους δεν είναι πολύ φροντισμένα - ούτε ολοκαίνουργα αλλά είναι ντυμένες εκκεντρικά ή πιο απλά, με λεπτομέρειες που ξεχωρίζουν). Η παρατήρηση ότι η εμφάνιση των αφηγητριών ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις προσωπικές τους θέσεις, αντιλήψεις και αισθητικά πρότυπα δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι έχουν εξαιλεσθεί στη συνείδησή τους τα σεξιστικά και άλλα στερεότυπα για την εμφάνιση και τη σωματική αναπαράσταση. Το ζήτημα της εμφάνισης του/της αρχιτέκτονα, του πώς αυτή επηρεάζει την επαγγελματική ταυτότητα, θέτει περιορισμούς ή ανοίγει δρόμους, είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής ή αποτελεί μια "στολή εργασίας", είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

Η αξία της αρχιτεκτονικής και η αρχιτεκτονική ως αξία

Η αρχιτεκτονική, πέρα από επιστήμη ή επάγγελμα, παρουσιάζεται σε αρκετές από τις αφηγήσεις ως αυταξία που καθορίζει τη ζωή των αφηγητριών. Αν και η άποψη αυτή υποστηρίζεται από λέξεις ή μικρές φράσεις, που αποκομμένες από το σύνολο της αφήγησης χάνουν το νόημά τους, η αφήγηση της Χριστίνας είναι ενδεικτική:

Θεωρώ ότι το πιο σημαντικό πράγμα στη ζωή μου ήταν η αρχιτεκτονική. Ήταν αυτό που ήθελα, δηλαδή δεν ήθελα ούτε να κάνω παιδιά, ούτε... Ήταν η αρχιτεκτονική και ήταν να έχω μια σχέση έτσι όπως εγώ την έχω στο κεφάλι μου βασικά. Ε! η αρχιτεκτονική όμως ήταν πάντοτε το διαφορετικό. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Ακόμα κι αν η θεώρηση της αρχιτεκτονικής ως αυταξίας δεν είναι η επικρατούσα ή μοιάζει υπερβολική, οι αφηγήτριες μιλούν για την αξία που έχει το αρχιτεκτονικό επάγγελμα στη ζωή τους, για την ικανοποίηση που παίρνουν απ' αυτό ή για την έλλειψη της όταν οι προσδοκίες τους διαψεύδονται, ακριβώς γιατί της έχουν δώσει μεγάλη αξία.

Η Ανδρομάχη, αγαπά την αρχιτεκτονική η οποία τη συνδέει με την επαγγελματική της ταυτότητα ακόμα και τις περιόδους που δεν δουλεύει όπως θα ήθελε:

Θέλω να πω κάτι... τελευταίο που... για μένα είναι πάρα πολύ σημαντικό. Θέλω να τονίσω ότι αγαπάω πάρα πολύ τη δουλειά μου. Είναι κομμάτι της ζωής μου. Ποτέ δεν ένιωσα ότι δουλεύω για να βγάλω χρήματα. Δηλαδή, δεν μπορώ χωρίς αυτό. Ε μπορεί για λόγους, για τις συνθήκες που είναι... κρίση ή δημιουργία οικογένειας να έχει πάει σε δεύτερη μοίρα. Δεν έχει εξαφανιστεί ποτέ. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο φιλοδοξούσα ακόμα και όταν ήμουν έγκυος, ακόμα και όταν τα παιδιά ήταν πολύ μωρά... εεε υπήρχε πάντα αυτό. Δεν μπορώ χωρίς τη δουλειά μου γιατί... αλλιώς θα ήμουν ανάπηρη κάπως. Μπορεί να δουλεύω πολύ λίγο, αλλά κάνω κάτι που είναι δημιουργικό και κάτι που με... βοηθάει. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Οι αφηγήτριες δεν θεωρούν την αρχιτεκτονική απλώς επάγγελμα. Προσδοκούν απ' αυτήν ευκαιρίες και δυνατότητες δημιουργικότητας, ελεύθερης έκφρασης, χαράς και ζωής

πλούσιας σε εμπειρίες. Επιθυμούν επίσης να αποτελέσει μέσο άσκησης πολιτικής, για να υλοποιήσουν μέσω του αρχιτεκτονικού έργου τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές αξίες που πρεσβεύουν. Συχνά όμως, ακριβώς επειδή έχουν τόσες προσδοκίες από αυτή, απογοητεύονται και δεν νιώθουν ικανοποίηση.

Η Ελένη περιγράφει την πορεία της ενασχόλησής της με την αρχιτεκτονική ως μέσο βιοπορισμού αρχικά, έως την ανακάλυψη της ικανοποίησης μέσα από αυτή. Προβληματίζεται όμως γιατί θεωρεί ότι το κοινωνικό νόημα της αρχιτεκτονικής σήμερα δεν φαίνεται να πραγματώνεται.

Για ένα μεγάλο διάστημα εγώ την αρχιτεκτονική την αντιμετώπισα ως τρόπο βιοπορισμού. (...) Και... θεωρούσα ότι η αρχιτεκτονική είναι αυτό για μένα, γιατί δεν μου ήταν εύκολο να βρω άλλες σχέσεις που να με ικανοποιούν σ' αυτό. Ομολογώ ότι... σήμερα που μ' αρέσει πλέον το επάγγελμα, θεωρώ ότι υπάρχει ένα κενό σε σχέση μ' αυτό. Για το... (παύση) πόσο με ευχαριστεί... Δηλαδή... ενώ πλέον μ' αρέσει ας πούμε (...) δεν μπορώ να πω... (παύση) ότι μέσα από την αρχιτεκτονική είναι εύκολο ας πούμε να... έχεις και μια κοινωνική ή... (παύση) πολιτική στάση, να το πούμε έτσι... (παύση). Κι αυτό... με δυσκολεύει (...) εντάξει, έχει ενδιαφέρον το να φτιάχνεις ένα σπιτάκι (γέλιο) αυτό, αλλά εν πάση περιπτώσει, η σχέση σου με την κοινωνία και στο με ποιο βαθμό προσφέρεις στην κοινωνία ή τι είναι αυτό που προσφέρεις ακριβώς είναι υπό ερωτηματικό. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Φωτεινή αναφέρεται στο αίσθημα "ματαιότητας" που της δημιουργεί η άσκηση του επαγγέλματος, επειδή, με τις επιβεβλημένες συνθήκες άσκησής του, στοχεύει στην ικανοποίηση εγωιστικών αναγκών του/της αρχιτέκτονα για αναγνώριση και όχι στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών:

Η ένστασή μου με την αρχιτεκτονική έχει να κάνει με μια ματαιότητα που έχει ο χαρακτήρας της. (...) Θεωρητικά αυτό που σπουδάζεις σε πείθουν ας πούμε ότι είναι ένα πολύ σημαντικό πράγμα, το να είσαι αρχιτέκτονας, το να έχεις να φροντίσεις αυτά που έχει να φροντίσει ένας αρχιτέκτονας. Στην πράξη δηλαδή εγώ αυτό που έχω δει, αυτό που μου δημιουργεί εν πάση περιπτώσει η άσκηση αυτού του επαγγέλματος, είναι μια πολύ μεγάλη ματαιότητα και ένα πολύ μεγάλο κενό. Δεν αισθάνομαι ρε παιδί μου καλύτερη ως άνθρωπος δουλεύοντας σαν αρχιτέκτονας. Ίσα – ίσα. Δηλαδή αυτό δεν μου το εξασφαλίζει. Αυτό το κομμάτι δεν δουλεύει καλά. Το μοναδικό πράγμα που δεν αισθάνομαι αυτή τη ματαιότητα είναι η ενασχόληση με πράγματα με πιο εναλλακτικά, με πιο εναλλακτικούς τρόπους δόμησης, με πιο φυσικά πράγματα, αυτό λίγο. Δεν ξέρω μπορεί ξέρεις να είναι και placebo, να θέλω να αισθανθώ καλύτερα και να με κάνει να αισθάνομαι αυτό. (...) Αλλά τώρα και σε μικρότερη κλίμακα δεν μπορώ, εμένα δεν με κάνει να αισθάνομαι καλά μια διαμόρφωση ενός μαγαζιού, δηλαδή είναι... ικανοποιώ κάποιες ανάγκες

που είναι πολύ εγωιστικές. Στο να αισθανθώ εγώ ότι δημιούργησα κάτι που κάποιος θα το θαυμάσει και αυτό, μέχρι εκεί. Δεν λέω ότι πρέπει να κάνω, (μικρή παύση) κοινωνικό έργο, αλλά τουλάχιστον αυτό που κάνω να μην είναι τόσο μάταιο. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η δημιουργικότητα

Η "δημιουργικότητα" επαναλαμβάνεται διαρκώς στον λόγο των αφηγητριών, ως ζητούμενο, προσδοκία ή επίτευγμα. Περιγράφεται ως η δυνατότητα ελεύθερου σχεδιασμού και έκφρασης χωρίς την ύπαρξη δεσμευτικών εξωγενών περιορισμών.

Οι αφηγήτριες επιλέγουν τις σπουδές αρχιτεκτονικής επειδή οδηγούν σε ένα δημιουργικό επάγγελμα. Η προσδοκία της "δημιουργικότητας" καλλιεργείται και στα χρόνια των σπουδών και συντηρείται από τις επικρατούσες στον χώρο τον αρχιτεκτόνων αντιλήψεις. Ο Frank Gehry για παράδειγμα παραλληλίζει την απώλεια του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση (self-expression) με την απώλεια της δημοκρατίας (Hosey 2013). Οι αντιλήψεις αυτές αν και σπάνια εμφανίζονται ρητά διατυπωμένες, όπως στην περίπτωση του Gehry, αποτελούν κοινή πεποίθηση, εμφανή στα αρχιτεκτονικά έργα που προβάλλονται από θεωρητικούς και κριτικούς της αρχιτεκτονικής, ακαδημαϊκούς, περιοδικά και αρχιτέκτονες της δουλειάς.

Η ανάδειξη της δημιουργικότητας σε ύψιστη αξία του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος και η αντίληψη ότι μπορεί να επιτευχθεί κυρίως μέσω του σχεδιασμού και της σύνθεσης, δημιουργεί άτυπες και άρρητες ιεραρχίες και σχηματίζει δίπολα σε πεδία που στην πραγματικότητα έχουν ενιαία υπόσταση. Ο σχεδιασμός και η κατασκευή, η ιδέα και η πράξη, η αισθητική και η λειτουργικότητα κ.ά. μπαίνουν σε ιεραρχικές σχέσεις ανάλογα με τις δυνατότητες δημιουργικότητας που δίνουν. Όσο πιο ελεύθερος/χωρίς περιορισμούς είναι η/ο αρχιτέκτονας να "σχεδιάσει", τόσο πιο δημιουργική θεωρείται η δουλειά του, άρα τόσο ψηλότερα στην ιεραρχία. Αντίθετα όταν στον σχεδιασμό μπαίνουν περιορισμοί θεσμικοί, τεχνικοί και τεχνολογικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, οικονομικοί κ.ά. τόσο ο σχεδιασμός (και η αρχιτέκτονας) υποβιβάζεται. Και όταν φτάσει στο σημείο να μην σχεδιάζει, τότε η αρχιτέκτονας μπορεί να χάσει και τον τίτλο της. Σε αντίστοιχη κλίμακα μπαίνουν και οι σχέσεις εργασίας, με την εξαρτημένη εργασία στο δημόσιο να βρίσκεται στην υποδεέστερη θέση και το ελεύθερο επάγγελμα στην προνομιακή. Αντίστοιχα η συμμετοχή σε διαγωνισμούς αξιολογείται ως σημαντικότερη από τον σχεδιασμό ενός ιδιωτικού κτιρίου, που δίνει λίγες δυνατότητες δημιουργικότητας.

Στις ιεραρχήσεις αυτές καταφεύγουν κάποιες φορές και οι αφηγήτριες. Οι δυνατότητες δημιουργικότητας, είναι το πρώτο ζητούμενο από την στιγμή που οι αφηγήτριες βγαίνουν στην αγορά εργασίας:

{Πώς τα ορίζεις τα καλά Projects;

Ε! κάποια που δίνουν πιο πολύ δημιουργικότητα και κάποιες καλύτερες αποδοχές.

Έτσι. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Από την άλλη πλευρά όμως επιδιώκουν να είναι δημιουργικές σε πεδία που η δημιουργικότητα δεν αναγνωρίζεται ευρέως. Επίσης σπάνια ορίζουν τη δημιουργικότητα ως αποκλειστική έκφραση των ατομικών τους επιθυμιών και δεξιοτήτων, ως ατομικιστικό δικαίωμα, αλλά προσπαθούν να τη συνδυάζουν με την ικανοποίηση πρακτικών και κοινωνικών αναγκών που επιδιώκουν να καλύψουν μέσω του αρχιτεκτονικού έργου τους.

Οι αφηγήτριες περιγράφουν πως στις μελέτες μπορούν να πετύχουν τη μέγιστη δυνατότητα δημιουργικότητας, αναγνωρίζουν όμως ότι σε κάθε μελέτη και σε κάθε δουλειά υπάρχουν περιορισμοί που τίθενται από τη νομοθεσία, το κόστος του έργου, τις επιθυμίες του πελάτη ή το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, που από τον κοινό λόγο θεωρούνται καταστροφικοί για τη δημιουργικότητα, οι αφηγήτριες δηλώνουν πως βρίσκουν τρόπους να εκφραστούν ελεύθερα.

Η Χριστίνα, ενισχύοντας τη θέση ότι η δημιουργικότητα δεν αναιρείται από τους εξωτερικούς περιορισμούς, υποστηρίζει ότι αυτοί αυξάνουν τις δυνατότητες δημιουργικότητας στο έργο της, επειδή για να δημιουργήσει έχει ανάγκη σταθερές και οριοθετήσεις. Αξιολογεί ότι ο προσωπικός φόβος της πρωτογενούς δημιουργικής σκέψης ξεπερνιέται όταν στηρίζεται σε δεδομένα, που ενεργοποιούν και απελευθερώνουν το δημιουργικό δυναμικό της. Πολύ ισχυρή δημιουργική ώθηση επίσης παίρνει, όταν συνδέει το έργο της με τις ανάγκες που καλείται να καλύψει:

Υπάρχουνε, τα όρια που έχω βάλει εγώ. Πάντοτε υπάρχουνε για μένα ως άνθρωπο. Πάντοτε υπάρχουν όρια. Πολλές φορές στα βάζουνε οι άλλοι, ένας ιδιοκτήτης που έρχεται να κτίσει κάτι, εγώ προχθές με ένα φίλο που θέλει να κάνει ένα 4,5Χ9, μου έφερε και σκαρίφημα και μου είπε όταν εγώ του έβαλα την σκάλα κάπου αλλού "εγώ την σκάλα δεν την έχω φανταστεί εκεί, την έχω φανταστεί πίσω". Δεν μου βάζει όρια; Δεν νομίζω ότι υπάρχει αρχιτεκτονική χωρίς όρια. Και όρια θεωρητικά βέβαια.

Καταρχήν στο βάζει η πολεοδομία: "μπορώ να χτίσω εγώ ό,τι θέλω;" Όχι βέβαια, θα πρέπει να είναι μέσα σε ένα πλαίσιο. Εμένα αυτό με βοηθάει σαν άνθρωπο -όχι αυτό της πολεοδομίας- με βοηθάει το να βάζω όρια... διαφορετικά θα μπορούσε να είναι το οτιδήποτε. Δεν θα μπορούσα να πιαστώ, σαν άνθρωπος εγώ. (...)

Νομίζω ότι φοβάμαι την πρωτογενή δημιουργική σκέψη, αν μιλήσουμε για αυτό. (...) Θέλω συγκεκριμένες σταθερές, και στη ζωή μου και στα μαθηματικά και στην αρχιτεκτονική.(...) Πρέπει να έχω ένα μπούσουλα, ένα 1,2,3,4, μια πρόοδο, ένα κάναβο, κάτι. Δεν μπορώ να υπάρχω... ακόμα και να κάνω ένα γλυπτό, θα πρέπει να έχει αρχή, μέση και τέλος. Πώς να στο πω; (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Στη σημασία των περιορισμών και της επαφής με τα πραγματικά δεδομένα, ως μέσου ανάπτυξης της δημιουργικότητας αναφέρεται και η Θεοδώρα από μια τελείως διαφορετική σκοπιά. Η εμπειρία της από τη δουλειά στην Ολλανδία -βασισμένη στον ορθολογισμό- και τα ερεθίσματα από την λαϊκή αρχιτεκτονική της Ελλάδας, την έχουν οδηγήσει σε έναν τρόπο δουλειάς που παράγει μελέτες μοναδικές, δημιουργικές, που είναι ανέφικτο να παραχθούν με άλλο τρόπο και έτσι συχνά τη θεωρούν "καλλιτέχνη", χωρίς η ίδια να το συμμαρτίζετα:

Θεωρώ ότι εκεί πέρα που έγινε η μεγάλη απελευθέρωση στον τρόπο που σκέφτομαι και αντιλαμβάνομαι την αρχιτεκτονική ήταν στην Ολλανδία. Όπου... έμαθα πώς μπορείς να είσαι δημιουργικός όντας ρεαλιστής. Δηλαδή αυτό που κάνουν οι Ολλανδοί είναι ότι λύνουνε προβλήματα και επειδή τα λύνουνε ωμά και ρεαλιστικά εεε σχεδόν σαν data base ας πούμε, βάζει απλά τα δεδομένα κάτω, αυτό το πράγμα σου δίνει μια τρομερή ελευθερία τελικά στο να λύσεις κάτι και... Ε αυτή για μένα ήταν η απελευθέρωση, πραγματικά ένιωσα, είπα: "ουφ αυτό είναι!". Δηλαδή, μετά αγάπησα ακόμα περισσότερο το επάγγελμα. (...)

Κοίτα νομίζω ότι είναι ο... συνδυασμός της Ολλανδικής εμπειρίας και (...) του... ότι μένουμε ας πούμε στην Ελλάδα(...) που υπάρχει αυτή η λαϊκή αρχιτεκτονική, υπάρχει η πατέντα... Εδώ πέρα δεν έχεις πολύ συγκροτημένη αρχιτεκτονική. Είναι πράγματα ας πούμε που 'χουνε τύχει να βρεθούνε μαζί, που έχουνε προκύψει... εεε είτε από κάποια άλλη λειτουργία, ανάγκη. Ειδικά ας πούμε το παράδειγμα της αρχιτεκτονικής των νησιών, νομίζω ότι είναι το πιο χαρακτηριστικό. Δηλαδή όλο αυτό το... η μικρή κλίμακα, πως έχει έρθει και έχει δέσει, χωρίς να υπάρχουνε κανόνες, με μια τρομερή ελευθερία, ξέρεις. Οπότε αυτό σε συνδυασμό με την ανάλυση, έχει δώσει ας πούμε μια αρχιτεκτονική που έχει βάση, δηλαδή υπάρχει επιχείρημα σε αυτό που κάνουμε, αλλά υπάρχει και αυτή η ελευθερία έκφρασης. Δηλαδή δεν... κάποτε μας είχαν πει κάποιοι "γιατί αποφασίσατε να είστε καλλιτέχνες;". Καμία σχέση. Δηλαδή δεν θεωρούμε ότι είμαστε αρχιτέκτονες - καλλιτέχνες. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Αλέξια βρίσκει δυνατότητες δημιουργικότητας ακόμα και σε μικρά έργα και αξιολογεί ως ιδιαίτερα σημαντική τη δυνατότητα να πραγματοποιεί όσα σχεδιάζει, δουλεύοντας ως αυτοαπασχολούμενη.

{Μπορείς να πεις γι' αυτό; για το θέμα της δημιουργικότητας;

Ναι, ε εντάξει είναι φοβερά σημαντικό να μπορείς να ξεκινάς ένα project και να είναι όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά, να μπορείς να κάνεις αυτό που θέλεις, φοβερά σημαντικό. Και ακόμα και για ένα διαμέρισμα ας πούμε για μία ανακαίνιση, μπορείς να βρεις κάτι φοβερά δημιουργικό και κάτι που να σε ενθουσιάζει ας πούμε. Ναι,

είναι πολύ σημαντικό (παύση). Και ειδικά όταν υλοποιείται κιόλας μετά. Ναι. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η Φωτεινή, αρχικά προσπαθεί να είναι δημιουργική στις ανακαινίσεις που αναλαμβάνει αλλά και σε όλες τις δουλειές: μελέτες ή κατασκευές, μικρές ή μεγάλες. Σταδιακά όμως, παρατηρεί ότι δεν είναι πάντα το ίδιο εύκολο. Η ρουτίνα και η επανάληψη αποτελούν βασικό εχθρό της δημιουργικότητας:

Πρέπει να είσαι πάρα πολύ καλά με τον εαυτό σου για να είσαι δημιουργικός σε τόσο μικρά πράγματα που κάνεις, έτσι το να βρίσκεις ας πούμε νόημα σε μια ανακαίνιση. Γιατί στην αρχή βρίσκεις, στην δεύτερη βρίσκεις, στην τρίτη βρίσκεις, ε μετά σταματάς να βρίσκεις, δεν σε ενδιαφέρει ούτε η χέστρα, ούτε το πλακάκι και ναι μπορεί να κάνεις μια λεπτομέρεια και να σε πωρώσει, αλλά κρατάει λίγο και πρέπει να έχεις πολύ, να είσαι πολύ εντάξει με εσένα για να είσαι πωρωμένος κάθε ώρα και στιγμή και με το παραμικρό που κάνεις. (...) Γιατί στην αρχή με είχε πωρώσει αυτό το πράγμα πάρα πολύ γιατί μου ήταν πολύ άγνωστο και ήταν, ξέρεις, να το μάθεις, ήτανε πωρωτικό, αλλά τώρα θέλω να έχει και ένα δημιουργικό κομμάτι, γιατί αισθάνομαι ότι κολλάει το μυαλό μου και δεν... σταματάει να σκέφτεται. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Αναπολεί τα χρόνια των σπουδών και τη δημιουργικότητα της περιόδου:

Νομίζω ότι απέχω πολύ από αυτή τη φάση τώρα (σ. των σπουδών) και αυτό τον τρόπο σκέψης, από όταν τελείωσα δηλαδή και μετά. Θα ήθελα δηλαδή λίγο να επιστρέψω, όχι δηλαδή και καλά στα φοιτητικά χρόνια, αλλά σε μια διαδικασία παραγωγική, αλλά έτσι πιο δημιουργική από την τωρινή. Δηλαδή εντάξει αυτό το πράγμα νομίζω χάνεται, όταν αρχίζεις να δουλεύεις, εκτός αν μπορείς να κάνεις μια συντήρηση με διαγωνισμούς και τέτοια και να είσαι πιο δημιουργικός. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Παρ' όλα αυτά όμως ελπίζει, πιστεύει και προσπαθεί να βρει και άλλους πιο δημιουργικούς τρόπους να ασκήσει το επάγγελμα:

Ναι, αλλά νομίζω ότι υπάρχει και μέση λύση, δηλαδή μπορείς να κάνεις πράγματα που να είναι δημιουργικά, λίγο πιο δημιουργικά από αυτά που είναι τώρα. Ακόμα και η ανακαίνιση στο (...) που είχε έναν τοίχο από μπουκάλια και ένα κρεβάτι ψηλά, και στο μπάνιο μια ειδική κατασκευή, είχε ένα κομμάτι δημιουργικό. Να έχει ένα ενδιαφέρον αυτό, να μην είναι μόνο συντονισμός συνεργείων. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Ωστόσο, ο κυριότερος εχθρός της δημιουργικότητας είναι η οικονομική εξάρτηση από τη δουλειά. Οι περισσότερες αφηγήτριες αναγκάζονται να αναλάβουν αντικείμενα που δεν τις ικανοποιούν για να μπορέσουν να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες:

Έχει γίνει τόσο μεγάλη ανάγκη ρε παιδί μου να, να έχουμε ένα εισόδημα, που νομίζω δεν ενδιαφέρει καμία από τις δύο. Πλέον. Έχει υποβιβαστεί εντελώς ας πούμε το δημιουργικό κομμάτι της αρχιτεκτονικής (σύντομο γέλιο). Δηλαδή πραγματικά είναι, θα είναι τόσο μεγάλη ικανοποίηση αν εξασφαλίσουμε τα πολύ βασικά, που το άλλο μετά μοιάζει πολύ μεγάλη πολυτέλεια. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η καριέρα

Η καριέρα και η "καταξίωση" δεν είναι ένα ζήτημα που φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα, τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα.

Η "καριέρα", περιγράφει την *ανοδική εξελικτική πορεία σε επαγγελματικό χώρο*. Όμως η χρήση της λέξης στην καθομιλουμένη διαφοροποιείται σημαντικά και μπορεί να έχει εξίσου θετικό και αρνητικό πρόσημο. Η καριέρα συνδυάζεται με την "αριστεία", την προσπάθεια δηλαδή να είσαι πάντα καλύτερη, συνδυάζεται ακόμα με τις υψηλές αμοιβές ή και την εξέλιξη στην ιεραρχία του επαγγέλματος.

Το πώς ορίζουν την καριέρα και την επαγγελματική καταξίωση οι αφηγήτριες, η σημασία που έχει για τη ζωή τους και οι τρόποι που επιδιώκουν (ή όχι) να την αποκτήσουν, διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους. Η Χριστίνα για παράδειγμα περιγράφει τη "γυναίκα καριέρας":

Τα χαρακτηριστικά είναι και η ζωή και το status και οι προσωπικές επιλογές (...) από το σπίτι που μένεις, από το πού μένεις, από το με ποιον συναναστρέφεσαι, ποιον παντρεύεσαι, με ποιον κάνεις παιδιά, πώς είναι το γραφείο σου, πόσους υπαλλήλους έχεις, αν πηγαίνεις στις 10 κάθε μέρα και σου φέρνουνε τον καφέ, αν οι υπάλληλοι σου συμπεριφέρονται με αυτόν τον τρόπο, αν παίρνεις αυτά τα χρήματα για να κάνεις τη μαλακία σου... Αυτό θεωρώ γυναίκα καριέρας. Η γυναίκα η οποία είναι μια στημένη, πώς το λένε, αυτό που βλέπουμε στις ταινίες βρε παιδί μου. (Χριστίνα 48, Μάης 2011).

Ο ορισμός της επιτυχίας που οδηγεί στην καριέρα είναι αρκετά ρευστός. Συμπεριλαμβάνει αντικειμενικά και υποκειμενικά κριτήρια, όπως τις μεγάλες και δημιουργικές δουλειές, τη συμμετοχή σε διαγωνισμούς και εκθέσεις, τα βραβεία, τις δημοσιεύσεις έργου, τις παρουσιάσεις σε συνέδρια και workshops αρχιτεκτονικής, τις συνεργασίες με διάσημους αρχιτέκτονες και γραφεία του εξωτερικού και κάποιες φορές και την οικονομική ευρωστία, το μέγεθος του γραφείου, το είδος των εργασιών που αναλαμβάνει. Από την άλλη πλευρά υποκειμενικά κριτήρια είναι η αξία που έχει η δουλειά στην καθημερινότητα, η εσωτερική πληρότητα και ικανοποίηση που προκαλεί, η αίσθηση και η επιθυμία επιτυχίας, το γενικότερο προφίλ και η στάση ζωής της αφηγήτριας, η επιθυμία προβολής του έργου και του εαυτού.

Βάσει του είδους των έργων που αναλαμβάνουν και των διακρίσεών τους πολλές από τις αφηγήτριες θα μπορούσαν να θεωρηθούν πετυχημένες γυναίκες καριέρας. Οι ίδιες περιγράφουν τις επιτυχίες τους με χαρά, φαίνεται όμως ότι δεν αποτέλεσαν αυτοσκοπό, ούτε καθόρισαν στη συνέχεια την αυτοεικόνα τους ή άλλαξαν τον τρόπο ζωής και δουλειάς. Οι περισσότερες αφηγήτριες δεν θεωρούν τον εαυτό τους "γυναίκα καριέρας".

Η Θεοδώρα είναι μια από τις "αντικειμενικά πετυχημένες" αρχιτέκτονες της έρευνας. Έχει δημοσιεύσεις, βραβεία σε διαγωνισμούς, εργασία σε γραφεία μεγάλων αρχιτεκτόνων στο εξωτερικό, συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις αρχιτεκτονικής κ.ά. και προσεγγίστηκε ως αφηγήτρια ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο. Η ίδια αναγνωρίζει την επιτυχία της και μοιάζει ότι αυτή αποτελεί έναν στόχο της δουλειάς και της ζωής της αλλά όχι τον μοναδικό. Η αφήγησή της δίνει ενδείξεις ότι οι σπουδές και η δουλειά στο εξωτερικό, δίπλα στα μεγάλα ονόματα της αρχιτεκτονικής αντιμετωπίζονται εξίσου ως μέσο επίτευξης της καριέρας, εκπαίδευσης αλλά και απόλαυσης. Φαίνεται επίσης ότι είναι σημαντικό τόσο να εργαστεί ως αρχιτέκτονας, όσο και να αναδείξει το έργο της, ενώ συχνά οι διαδικασίες αυτές είναι ταυτόσημες. Τέλος αν και είναι ένα πρόσωπο έντονα προβαλλόμενο, η ζωή της δεν διαφοροποιείται σημαντικά από των άλλων αφηγητριών. Η αφηγήτρια, αυτοσαρκάζεται και αναρωτιέται πόσο θα ξαφνιαζόταν το "κοινό" της, όταν πίσω από τη δημόσια εικόνα των "επιτυχημένων αρχιτεκτόνων" έβλεπε τις αντιφάσεις της καθημερινότητάς της:

Μας στέλνουν e-mail και λένε... "καταλαβαίνουμε ότι είστε μεγάλο γραφείο και θέλουμε να δουλέψουμε για σας κλπ". Αν ξέρανε το τι... πώς είναι οι [όνομα γραφείου], πώς είναι η καθημερινότητά τους, νομίζω θα... τρελαινόntonουσαν. Τώρα έχω τραβήξει κάποια βίντεο με... την κατασκευή του σπιτιού που θα... θέλαμε να...εγώ θα 'θελα να τα δείξω σε κάποια διάλεξη. Γιατί είναι ο [σύζυγος] με τον μπαμπά μου, που ηλεκτροκολλούν ας πούμε, φτιάχνουν τη σκάλα, μετά βλέπεις από πίσω όλο αυτό το σπίτι το ουάου ας πούμε, (...) ξέρεις, βλέπεις μια απίστευτη αρχιτεκτονική και μετά γυρνάς την κάμερα κάτω και βλέπεις το παιδί να κλαίει (γέλια). Να τρέχουνε να φύγουν από τις σπίθες ας πούμε και στο τέλος θα παρουσιαστεί αυτό το σπίτι και θα λένε όλοι ουάου!, ξέρεις, (γελάει έντονα) Αυτό. Κάπως έτσι. Έχει πολύ πλάκα αυτό, πολύ τρέλα. Αυτά. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Χριστίνα πιστεύει ότι η προσδοκία της καριέρας από κάποιες/ους αρχιτέκτονες, σχετίζεται και με την πολιτική της/του τοποθέτηση, κυρίως όμως από τη στάση ζωής. Διαχωρίζει επίσης τις αρχιτέκτονες που θέλουν να έχουν επαγγελματική εξέλιξη από τις "καριερίστριες" οι οποίες αποζητούν με κάθε μέσο την προσωπική επιτυχία:

Η ιδεολογία που έχει ο άλλος, η όποια γυναίκα θα μιλήσεις μαζί της, για μένα παίζει ένα πολύ σημαντικό ρόλο (...) Είναι ένα πολύ μεγάλο κομμάτι αυτό σε σχέση με το πώς ο καθένας βλέπει κάποια πράγματα και από ποια θέση τα κάνει. Είναι τελείως

διαφορετικό, ένας άνθρωπος, μια γυναίκα ας πούμε αριστερή να μπει στο γρανάζι και να γίνει καριερίστας για να βγάλει λεφτά, από μια άλλη γυναίκα που αυτό είναι το μόνο πράγμα που θα ήθελε να κάνει. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Αν και έχει γνωρίσει καριερίστριες, οι συνεργάτιδές της δεν ήταν. Το στάτους τους ήταν πολύ διαφορετικό, παρά τις πολύ καλές δουλειές που έχουν αναλάβει στο γραφείο τους.

Καμία από τις γυναίκες που ήμασταν στο γραφείο δεν ήταν γυναίκα καριέρας, αυτό που λένε γυναίκα καριέρας. Εγώ δεν θεωρώ ότι κάποια από εμάς ήτανε, είναι τέτοια. Ε! Με αυτό που εγώ έχω στο μυαλό μου ως καριέρα. Θεωρώ ότι όλοι, όλες μας, αυτές που ήμασταν στο γραφείο τέλος πάντων, την αγαπάμε την αρχιτεκτονική με τις ιδιαιτερότητές της η κάθε μια και με το τι χαρακτήρας είναι, θεωρώ ότι την ψάχνουμε, θεωρώ ότι θα κάνουμε το... αλλά δεν ήταν καριέρα. Αν και θα μπορούσαμε να έχουμε κάνει καριέρα. (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Η Ιφιγένεια, αναφέρει ότι έχει "ιδεολογικές διαφορές" με το επάγγελμα, παρ' ότι της αρέσει και της ταιριάζει. Οι αντιρρήσεις της αφορούν τον τρόπο που ασκείται και την αξίωση των αρχιτεκτόνων να γίνουν "μεγάλα ονόματα". Η ίδια πιστεύει, ότι το επάγγελμα δεν είναι μέσο καταξίωσης, αλλά ένας τρόπος να βγάλεις τα απαραίτητα χρήματα για να ζήσεις, απασχολούμενη σε κάτι που σε ευχαριστεί:

Ήτανε η αρχιτεκτονική κάτι που άρεσε και με ενδιέφερε και έβλεπα ότι ήταν ένα πράγμα που μου ταιριάζει για διάφορους λόγους, αλλά μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια και ακόμα και τώρα, βλέπω ότι είναι κάτι που... έχω σοβαρούς ιδεολογικούς... έχω θέματα μ' αυτό το επάγγελμα ρε παιδί μου, με τον τρόπο που γίνεται, με τον τρόπο που λειτουργούν τα πράγματα... Δεν είχα δηλαδή ποτέ βλέψεις, να το πω και αλλιώς να γίνω ο ονομαστός αρχιτέκτονας ας πούμε ή να κάνω τα super έργα ή κάτι τέτοιο. Απλά έβλεπα την δουλειά πάντα σαν ένα μέσο που να μπορώ να αποκτήσω χρήματα για να κάνω τα πράγματα που θέλω και να είναι και κάτι το οποίο με ευχαριστεί. Δηλαδή να πηγαίνω στη δουλειά μου και να βρίσκω μια ευχαρίστηση σε αυτό που κάνω, να μ' αρέσει. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η αφήγηση της Ιφιγένειας, αλλά και άλλων αφηγητριών αναδεικνύει την επιλογή να βάζουν σε προτεραιότητα την προσωπική ικανοποίηση από το επάγγελμα, αρνούμενες να ακολουθήσουν τα βήματα που θα χρειάζονταν για να κάνουν "καριέρα".

6. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

Η μελέτη της καθημερινότητας αποτελεί προνομιακό τόπο για τη μελέτη της ζωής των γυναικών. Ζητούμενο της έρευνας είναι να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι αφηγήτριες κατασκευάζουν την καθημερινότητά τους μέσα από διαπλοκές επιθυμιών, δεσμεύσεων, υποχρεώσεων και προσωπικών (ή όχι) αναγκών και πώς την επηρεάζουν άλλοι, λίγο ή περισσότερο συναφείς, εκούσιοι ή ακούσιοι, παράγοντες.

Οι αφηγήτριες στην πρόκληση να αφηγηθούν την καθημερινότητά τους επικεντρώνονται είτε στον εργασιακό τους βίο, είτε αποκλειστικά στη ζωή τους στο σπίτι ή στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και άλλες δίνουν μια πιο συνολική αποτύπωση της πραγματικότητάς τους. Κάποιες αφηγούνται την καθημερινή ζωή τους με πολλές λεπτομέρειες και άλλες απολύτως επιγραμματικά. Οι αφηγηματικές αυτές επιλογές είναι σημαντικές γιατί δείχνουν τη σημασία κάθε οργανωτικού (ή αποδιοργανωτικού) παράγοντα της ζωής τους.

Οι παράγοντες που επιδρούν στην καθημερινότητα των αφηγητριών είναι πολλοί και διαφοροποιούνται καθώς η ζωή των αφηγητριών μεταβάλλεται. Η δουλειά ή η έλλειψή της, οι προσωπικές επιθυμίες, η ύπαρξη συντρόφου, οικογένειας και παιδιών, οι αξίες για τη ζωή, οι προσωπικές σχέσεις -φιλικές και ερωτικές-, το οικογενειακό περιβάλλον, οι επιθυμίες για τον ελεύθερο χρόνο, τα προβλήματα υγείας, οι συναισθηματικές χαρές ή δυσκολίες, οι τόποι της ζωής και τα χαρακτηριστικά τους, καθορίζουν την καθημερινή ζωή των αφηγητριών και επιδρούν σ' αυτή συνδυαστικά και προσθετικά. Όλα αυτά δεν καθορίζονται μόνον από τα ατομικά θέλω, αλλά επηρεάζονται εξίσου, κάποιες φορές και περισσότερο, από το κοινωνικό περιβάλλον, τους θεσμούς, τις κρατικές πολιτικές σε θέματα εργασίας, υγείας και πρόνοιας, την αγορά εργασίας και την οικονομία.

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια προσπάθεια ταξινόμησης των οργανωτικών παραγόντων της καθημερινότητας. Τα αποσπάσματα που συνοδεύουν τον κάθε παράγοντα που αναλύεται, προφανώς δεν αναφέρονται αποκλειστικά σ' αυτόν. Η ζωή και οι αφηγήσεις της δεν ακολουθούν την ταξινομική κατάταξη του γραπτού λόγου μιας διατριβής.

6.1. Ο χρόνος στις αφηγήσεις

Οι αφηγήτριες σπάνια προσδιορίζουν ημερολογιακά τον χρόνο των γεγονότων που αφηγούνται και, ακόμα και στις περιπτώσεις που τους ζητήθηκε, δύσκολα ήταν σε θέση να το κάνουν, με εξαίρεση τη χρονολογία γέννησής τους και το έτος εισαγωγής στο Πολυτεχνείο. Προσδιορίζουν όμως τη χρονολογική εξέλιξη του βίου χρησιμοποιώντας εμπειρίες - σταθμούς της ζωής τους: Το τέλος του σχολείου, η εισαγωγή και η αποφοίτηση από τη σχολή, ο γάμος, οι μετακομίσεις σε νέα σπίτια, οι γέννες, οι νέες δουλειές κλπ. Σημαδιακά κοινωνικά γεγονότα (η μεταπολίτευση, η κρίση, τα capital controls κ.ά.) χρονολογούν επίσης τις αφηγήσεις, λειτουργούν ως σημεία τομής/αλλαγής και συνδέονται με τη ζωή τους. Οι αφηγήσεις δεν είναι αποκομμένες από τον χρόνο, μόνο που αυτός δεν εκφράζεται με αριθμούς⁴².

Όταν όμως οι αφηγήτριες αναφέρονται σε γεγονότα της μικροκλίμακας του καθημερινού χρόνου, η συνείδηση της σημασίας του "αντικειμενικού" χρόνου είναι φανερή. Μιλούν για τον χρόνο που αφιερώνουν στην εργασία, στην οικογένεια και στην προσωπική τους ζωή, μιλούν για την έλλειψή του και τη "βιασύνη" που προκαλεί (Paolucci 1995). Μιλούν όμως και για την ανάγκη τους να μην ακολουθήσουν τον "πραγματικό χρόνο" και το πώς το καταφέρνουν σε διάφορες φάσεις της ζωής τους, στις οποίες επιβραδύνουν τις δραστηριότητές τους ανάλογα με τις επιθυμίες τους (π.χ. απολαμβάνουν αργά-αργά τις σπουδές τους, δεν βιάζονται να κάνουν οικογένεια και παιδιά, αντιμετωπίζουν τις ατελείωτες ώρες επαγγελματικών και έμφυλων δραστηριοτήτων με ευχαρίστηση) ή τις επιταχύνουν προσπαθώντας χωρέσουν κι άλλες στον πεπερασμένο χρόνο.

Οι διασταυρούμενοι χρόνοι, οι μεταβατικές περίοδοι και οι ρουτίνες

Οι χρόνοι που οι αφηγήτριες αφιερώνουν σε κάθε δραστηριότητα της καθημερινότητάς τους, δεν είναι σταθεροί ούτε σαφώς ορισμένοι. Ο χρόνος δουλειάς, ο χρόνος για την οικογένεια, ο προσωπικός χρόνος, ο χρόνος ξεκούρασης διασταυρώνονται, διαπλέκονται, επικαλύπτονται και συχνά ταυτίζονται (Βαΐου κ.ά. 2007). Οι αφηγήσεις που ακολουθούν είναι ενδεικτικές: στον χρόνο της εργασίας εντάσσεται κάποιες φορές ο χρόνος που αφιερώνεται στις κοινωνικές και φιλικές σχέσεις, στον "ελεύθερο" χρόνο πραγματοποιούνται ταυτόχρονα η ξεκούραση, η φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού, η διασκέδαση μπορεί να προκύψει στο χρόνο της δουλειάς και ο χρόνος της διασκέδασης μπορεί να συνδυάζεται με τη δουλειά ή με τις ευθύνες της μητρότητας.

---

42 Ακριβώς γι' αυτό στην καρτέλα της κάθε αφηγήτριας κάποιες φορές είναι ασαφείς οι ημερομηνίες, άλλες πάλι υπολογίζονται από εμένα και σπάνια τις δίνουν οι αφηγήτριες.

Επιπλέον, από τις περισσότερες συνεντεύξεις προκύπτει ότι η καθημερινότητα των αφηγητριών είναι ιδιαίτερα ευμετάβλητη. Περιγράφουν ότι βρίσκονται διαρκώς σε διαδικασίες μετάβασης και σπάνια αναφέρουν ρουτίνες που επαναλαμβάνονται για μεγάλα διαστήματα. Οι έκτακτες ή άλλες απαιτήσεις της δουλειάς από τη μία και από την άλλη οι αλλαγές στην προσωπική ζωή και κυρίως η γέννηση παιδιών, το μεγάλωμα και οι ανάγκες τους, αποτελούν βασικούς λόγους απουσίας ρουτίνας, αν και συχνά υπάρχει η προσδοκία ότι η ζωή κάποτε θα "τακτοποιηθεί":

Κοίτα! Όπως σου είπα και πριν η καθημερινότητά μας ακόμα δεν είναι πολύ στάνταρ, γιατί υπάρχουν πολλές παράμετροι που αλλάζουν την καθημερινότητα. Ας πούμε ο [σύζυγος] έχει ταξίδια αρκετά συχνά. Εγώ επίσης έχω κάποια ταξίδια, όχι τόσο συχνά. Εεε επειδή, τα τελευταία πέντε χρόνια γίνανε πάρα πολλά στην οικογένεια, δηλαδή γεννήθηκαν τα τρία παιδιά, που σημαίνει μεγάλη ανατροπή στην καθημερινότητα, εεε οπότε δεν είναι πολύ εύκολο, δεν υπάρχει μια καθημερινή ρουτίνα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Θεοδώρα ανακαλύπτει και αποκαλύπτει στη διάρκεια της συνέντευξης ότι η ζωή της τα τελευταία χρόνια βρίσκεται διαρκώς σε ένα μεταβατικό στάδιο:

Σου λέω είναι λίγο μεταβατική η περίοδος γιατί και είμαστε εκατό τα εκατό στην κατασκευή του σπιτιού, ε και είναι περίοδος που είμαστε στο μεταίχμιο να ξεκινήσουνε κάποια project, (...), οπότε είναι ξέρεις, είναι ακόμα, προσπαθούμε να δούμε πώς θα δουλέψει όλο αυτό το πράγμα.

{Πριν από αυτή τη μεταβατική περίοδο δεν ήσασταν σε μεταβατική περίοδο;

Πριν από τη μεταβατική, ναι, ήμασταν στην μεταβατική περίοδο του φτιάχνουμε το σπίτι (γελάει) και ότι όλα θα αλλάξουν. (...) Ναι έχεις δίκιο, και πριν από αυτή ήμασταν σε μια άλλη μεταβατική περίοδο όπου ήτανε στήνουμε το γραφείο μας θα κάνουμε κάποια προσπάθεια και θα δούμε μετά πώς (γελάει) σωστά! (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Οι γυναίκες με παιδιά συχνά αναφέρουν ότι η ζωή τους όσο τα παιδιά μεγαλώνουν, αποκτά μεγαλύτερη κανονικότητα και κάποιες ρουτίνες που καθορίζονται από τις καθημερινές δραστηριότητές τους και κυρίως από το σχολείο. Πάντα όμως υπάρχουν τα μικρά ή μεγαλύτερα έκτακτα γεγονότα, τα οποία ανατρέπουν όποιες κανονικότητες τείνουν να δημιουργηθούν.

6.2. Η εργασία ως κύριος οργανωτικός παράγοντας της καθημερινότητας

Η Χριστίνα στην αφήγησή της περιγράφει τη θεαματική αλλαγή της καθημερινότητάς της καθώς περνά από τη σκληρή και συνεχή εργασία στη συνταξιοδότηση. Από νεαρή ηλικία, ο κύριος οργανωτικός παράγοντας της καθημερινότητάς της ήταν η εργασία, μέχρι τη στιγμή που αποφάσισε να κλείσει αυτόν τον κύκλο της ζωής της.

Στην αφήγηση που ακολουθεί, η Χριστίνα ξεκινάει από τους λόγους που την οδήγησαν στη σύνταξη, πηγαίνει πίσω στα χρόνια της καθημερινής σκληρής δουλειάς για να επιστρέψει ξανά στην καθημερινότητά της ως συνταξιούχου.

Οι δυσκολίες συνεργασίας στο γραφείο, η βαθιά κούραση που της έχει προκαλέσει η μακρόχρονη και σκληρή εργασία, τα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει και πιθανά οι δυσκολίες που διαβλέπει να φέρνει η κρίση στο επάγγελμα, είναι οι βασικοί λόγοι που την οδηγούν στη σύνταξη. Η απόφασή της συμπίπτει χρονικά με τον χωρισμό από τον σύντροφό της και την συναισθηματική της αποδέσμευση, που σημασιοδοτεί την αρχή της απελευθέρωσης από όσα την βαραίνουν στη ζωή της:

Κι όταν αποφάσισα να χωρίσω... ήτανε λες, πώς να το πούμε, ήταν το κλείσιμο αυτού του κύκλου, γιατί σταμάτησα να δουλεύω και με αυτόν τον τρόπο, ήρθα και έμεινα στο σπίτι, εδώ που ήταν χρόνια ακατοίκητο, εεε αποφάσισα να πάρω σύνταξη (...). Ήρθε η απελευθέρωση, η πλήρης απελευθέρωση. Δηλαδή διαφορετική θεώρηση που έχει να κάνει σε σχέση με τα χρήματα, έχει να κάνει σε σχέση με το χώρο (...). Άρχισα να σταματάω τη σχέση μου με τα παιδιά από το γραφείο... στα σημεία που εγώ δεν μπορούσα. Σταμάτησα να δουλεύω [δημόσιο έργο], άρχισα να δουλεύω ξενοδοχείο περισσότερο, μετά σταμάτησα να δουλεύω και το ξενοδοχείο, δεν μπορούσα να ζήσω δηλαδή. (...) Δεν μπορούσα να πηγαίνω στο γραφείο και να αισθάνομαι βάρος. (...) Ήθελα λίγο πιο ήσυχα πράγματα.

Απλά άρχισε η αναθεώρηση της ζωής μου. Ο χωρισμός με τον [πρώην σύντροφο], όχι το λέω ότι χωρίζω, το ξέκομμα το συναισθηματικό το δικό μου, άρχισε να φέρνει και άλλα πράγματα, άρχισε να μου δείχνει τι ήτανε καλύτερο για 'μένανε, τέλος πάντων να κάνω τα πράγματα που γουστάρω. Δεν έχω να δώσω σε κανέναν λογαριασμό, εκτός από 'μένανε. Αποφάσισα ότι ΟΚ έκανες ένα σπίτι, εντάξει αν δεν μπορείς να το πληρώσεις ας το πάρει και η τράπεζα. Και τι έγινε; (...) Αυτό άρχισε να λειτουργεί, με απεγκλώβισε στην ουσία. (...)

Και αποφάσισα να βγάλω λεφτά από το κράτος. Λέω "δεν δικαιούμαι σύνταξη; Γιατί να μην πάρω σύνταξη (γέλιο), τόσα έχω περάσει στη ζωή μου" (γέλιο). Ξέρεις είναι ξαφνικά σαν να ξύπνησα μια μέρα και να είπα: "ρε παιδιά η ζωή μας είναι πάρα πολύ λίγη", ενώ θα μπορούσα να το έχω πει 15 χρόνια πιο πριν. Αξίζει να δουλεύεις μόνο;

Ο χρόνος δουλειάς μου τα τελευταία χρόνια, όχι τα τελευταία, ήταν πολύς. Δηλαδή το μόνο πράγμα που θυμάμαι στη ζωή μου να κάνω, είναι να δουλεύω. Δούλευα και παράλληλα έκανα και κάτι, δούλευα και είχα σχέση, δούλευα και είχα σπίτι, δούλευα και είχα..., δούλευα. Από 17 χρόνων και τα τελευταία χρόνια στο γραφείο, θεωρώ ότι δούλευα πάρα πολύ. Δεν υπήρχαν Σαββατοκύριακα, δεν υπήρχαν αυτά, δεν υπήρχαν εκείνα, ήμουν από το πρωί μέχρι το βράδυ. (...)

Σηκωνόμουν με την τσίμπλα στο μάτι, τις περισσότερες φορές έφευγα χωρίς να πιω καφέ, όταν είχα το μηχανάκι για να πάω στο γραφείο, να κερδίσω χρόνο, όσο πίνω τον καφέ, να μπορώ να είμαι πάνω στον υπολογιστή. Πρωί, εκεί γύρω στις 10, όχι πριν από τις 10. Ξαφνικά σκοτείνιαζε. Μου την έσπαγε όποτε υπήρχε κουβέντα ή φωνή στο γραφείο που με αποσπούσε, τηλέφωνα και τέτοια μου σπάγανε τα νεύρα, ώσπου κάποια στιγμή (...) κοίταξα στον υπολογιστή, το έχω κόψει το ρολόι χρόνια (σύντομο γέλιο), ή σκοτείνιαζε πολύ. Και μια τυπική μέρα ήτανε αυτό, χωρίς να έχω φάει το μεσημέρι ή κάποιος να έχει πάρει τέλος πάντων να τσιμπήσουμε κάτι, όχι όλοι μαζί. Το όλοι μαζί ήταν σε εξαιρετική περίπτωση. Και να έπαιρνα το μηχανάκι μου μετά και να γύριζα σπίτι μου και να κοιμόμουν και να ξύπναγα. Όταν έμενα στην μάνα μου κοιμόμουν βλέποντας τηλεόραση. Πάντα.

Όσο ήμουν με τον [σύντροφο], είχα άγχος. Τι ώρα θα φύγω και τι ώρα θα φτάσω... Κάτι κάναμε τα βράδια, για κάποιο χρονικό διάστημα. Λίγο μετά εγώ έμαθα ότι έχω (θέματα υγείας) οπότε ξάπλωνα στο κρεβάτι και διάβαζα ή βλέπαμε τηλεόραση. Αυτό. Και κοιμόμουν και ξύπναγα την άλλη μέρα το πρωί και ήταν το ίδιο σκηνικό. Όλες τις φορές όμως ήταν το ίδιο σκηνικό. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η πυκνότητα και η ένταση εκείνης της ζωής περιγράφονται από την αφηγήτρια σαν σχεδόν αυτονόητη κατάσταση, μέχρις ότου η εσωτερική ασφυξία, της πάλης με τον χρόνο, προκαλεί μια εκρηκτική μεταστροφή σε εντελώς καινούργια ρότα ζωής:

Όταν ήρθα εδώ σταμάτησε και το όλο σκηνικό, δηλαδή σταμάτησα να δουλεύω έτσι. Η μέρα μου η διαφορετική είναι απλά ότι, είναι όλο ίδιο, αλλά σε κάποιους χρόνους αργούς. Δηλαδή θα... σηκωθώ το πρωί, όταν δεν γουστάρω δεν σηκώνομαι, κοιμάμαι, άμα αισθάνομαι κουρασμένη δεν έχω... Θα πιω καφέ εδώ οπωσδήποτε, στο σπίτι, και θα αρχίσω να σκέφτομαι "τι έχω να κάνω;". Θα ανοίξω τηλεόραση να δω ειδήσεις οπωσδήποτε. Όταν δούλευε ο υπολογιστής έμπαινα και σε εφημερίδες, διάβαζα, ενημερωνόμουν. Ε και μετά ξεκινάει ο Γολγοθάς τι θα κάνω σήμερα, θα πάω στη πολεοδομία; (...) ή θα βγω έξω για δουλειά. Δεν βγαίνω έξω εκτός δουλειάς, ακόμα και ψώνια να έχω να κάνω δεν αποφασίζω ότι θα βγω από το σπίτι. (...) Θα διαβάσω, θα μαγειρέψω, (...) θα ασχοληθώ με τα λουλούδια, θα ξαπλώσω το μεσημέρι, θα χαζέψω το απόγευμα, θα διαβάσω κάτι το βράδυ, θα δω καμιά μαλακία στην τηλεόραση, αυτό. Σπάνια βγαίνω έξω. Α! Εντάξει η αλήθεια

είναι τώρα, δεν είμαι σωστή σε αυτό, γιατί κατά διαστήματα συνήθως, εδώ υπάρχει πολύς κόσμος. Πριν από τα Χριστούγεννα έκανα μια θεραπεία, (...) ε και το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τις 5-6 και μετά είχα κόσμο. Έφτιαχνα φαγητά, έφτιαχνα γλυκά, έφτιαχνα πίτες, έφτιαχνα τέτοια, ναι...

Τώρα το Σαββατοκύριακο θα έρθει η [ανιψιά μου], θα κάτσουμε να διαβάσουμε, δηλαδή δεν ξέρω πώς έχει περάσει όλη η εβδομάδα για να σου πω, θα πάμε βόλτα... για να αλλάξει το κλίμα, όχι γιατί εγώ θέλω να πάω βόλτα μέχρι το Μπουρνάζι να δούμε κόσμο. Δεν έχω ανάγκη πια, εγώ ως άνθρωπος να βγω έξω. (...)

Θέλω να χαζέψω να μην κάνω τίποτα, αυτό, τ ο τ ί π ο τ α, αυτό. Να φτιάξω τα λουλούδια μου, μπορεί να περάσω ώρα απίστευτη στα λουλούδια να βγάξω τα φύλα που είναι ξερά, γιατί δεν μ' αρέσει ως εικόνα, όχι για κανέναν άλλο λόγο. Αυτό δεν μπορείς να φανταστείς πόσο πολύ μπορεί να με γαληνεύει.

Η αλήθεια είναι ότι επειδή έχω αποστασιοποιηθεί κανένα χρόνο από το γραφείο και ξεκουράζομαι, τώρα αρχίζω να καταλαβαίνω ότι είμαι ξεκούραστη. Μου πήρε..., καλά δυο χρόνια, τον πρώτο χρόνο καθόμουνα και ήμουνα έτσι, δεν μπορούσα να επικοινωνήσω, αλήθεια. Και σκεφτόμουνα "ρε πούστη μου γιατί; αφού δεν κάνω τίποτα όλη την ημέρα!" Αρνιότανε το κορμί μου, Μαρία, αρνιότανε. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η σύνταξη δεν σημαίνει το τέλος της ενεργού ζωής, αντιθέτως σημασιοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου στην οποία ασχολείται πιο χαλαρά και ουσιαστικά με όσα την ενδιαφέρουν, έχοντας όμως μέσα της πολύ ισχυρή την αίσθηση της νοσταλγίας για όσα έκανε πριν:

Ξέρεις τι μου λείπει; Μου λείπει η δημιουργία της σύνθεσης, μου λείπει πάρα πολύ, αυτό μου λείπει. Δεν αναπληρώνεται ούτε με τα λουλούδια, ούτε με τα φαγητά, ούτε με τις πίτες και τα ψωμιά, ούτε με το να ξεκαθαρίσεις το κομπιούτερ. Να κάνεις ένα κουτί 5Χ4 και να βάλεις 4 παραθυράκια, αυτό, αυτό μου λείπει. Και μου λείπει και η συλλογικότητα πια, γιατί θεωρώ ότι όντως έχω γίνει μονόχωντος άνθρωπος. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η εργασία αποτελεί τον κύριο οργανωτικό παράγοντα της καθημερινότητας, για όσες αφηγήτριες δεν έχουν οικογένεια, παιδιά ή ασχολίες καθοριστικές σε μεγάλο βαθμό για τη ζωή τους και για όσες η δουλειά αποτελεί ύψιστη αξία. Το ίδιο ισχύει συχνά για αφηγήτριες που βρίσκονται στην αρχή της επαγγελματικής τους καριέρας, οι οποίες στοχεύουν να αποκτήσουν πολλές και διαφορετικές εμπειρίες, να ανακαλύψουν τα πεδία του επαγγέλματος που τις ικανοποιούν και να πειραματιστούν επαγγελματικά. Ο ρόλος της εργασίας στην οργάνωση της καθημερινότητας είναι μεγαλύτερος σε περιόδους με πολλή δουλειά, παρά σε φάσεις "κρίσης" τους επαγγέλματος.

Οι αφηγήτριες για τις οποίες η εργασία έχει καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της καθημερινότητάς τους, εργάζονται χωρίς περιορισμούς στα ωράρια, συνδυάζουν την επαγγελματική και προσωπική ζωή εντός των χώρων εργασίας και συνηθίζουν να σχηματίζουν επαγγελματικές ομάδες που έχουν σημαντικό ρόλο και στη ζωή τους εκτός εργασίας. Η καθημερινότητα καθορίζεται από τη δουλειά και οι αφηγήσεις περιορίζονται συνήθως στην εργασιακή ζωή.

Ωστόσο ποτέ η εργασία δεν έχει αποκλειστική σημασία στην οργάνωση της καθημερινότητας.

Για τη Φωτεινή, την περίοδο πριν αποκτήσει παιδιά, η δουλειά αποτελεί τον κύριο οργανωτικό παράγοντα της καθημερινότητας. Δουλεύει πολλές ώρες καθημερινά, απολαμβάνει όμως το γεγονός ότι είναι αυτοαπασχολούμενη και μπορεί να οργανώσει τον χρόνο δουλειάς όπως ακριβώς θέλει. Η καθημερινότητα δεν είναι ίδια κάθε μέρα, αλλά συνήθως περιλαμβάνει πολλές ώρες εργασίας, γιόγκα, διασκέδαση. Μικρές ή μεγαλύτερες ανατροπές όπως για παράδειγμα ημέρες χωρίς δουλειά, ταξίδια, μικρά διαστήματα παραμονής στην πόλη του συντρόφου αποτρέπουν κάθε αίσθηση ρουτίνας.

(Είμαστε πολλές ώρες στη δουλειά). Τώρα πόσες από αυτές είναι όντως παραγωγικές δεν ξέρω, αλλά είναι αρκετές. (...) Αν υπάρχει κάποια παράδοση και πολλά ξενύχτια παίζουν, αλλά γενικά είμαστε από το πρωί μέχρι αργά. (...) Εγώ πάω και γιόγκα, οπότε ψιλολογικά κατά τις 9 φεύγω. (...)

Δουλεύω παραπάνω από 8 (ώρες), τώρα δεν τις μετρώ γιατί παίζει... Σήμερα ήρθα 8 η ώρα (...) και είπα ότι δεν το έχω και γύρισα σπίτι και κοιμήθηκα και γύρισα το μεσημέρι, δηλαδή έχεις αυτή την ευχέρεια. Κατ' επέκταση μια μέρα ας πούμε που δεν υπάρχει κάτι που είναι υποχρεωτικό να γίνει, ξέρω 'γω να είναι κάποια πολύ συγκεκριμένη παράδοση, τότε μπορείς να ξυπνήσεις και να μην πας. Εντάξει δεν γίνεται συχνά, άμα ας πούμε ξυπνήσω και πονάω από την περίοδο δεν θα 'ρθω, αν έχω ξενυχτήσει και έχω έρθει εδώ και είμαι χάλια θα φύγω, τώρα πήγα 3 μέρες για ελιές, δηλαδή έχασα 3 εργάσιμες ας πούμε. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η Άννα αφηγείται την "τρελή" καθημερινότητά της το διάστημα που ζούσε στην Αθήνα, και αφού είχε αφήσει το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, για να εργαστεί ως παιδαγωγός χορού και εικαστικών με μικρά παιδιά (το αδιάκοπο τρέξιμο δεν είναι προνόμιο των αρχιτεκτόνων). Η έλλειψη σταθερού τόπου εργασίας κάνει τη ζωή της δύσκολη, αφού είναι αναγκασμένη να τρέχει από τη μία άκρη της Αθήνας στην άλλη, να "ξοδεύει" τον χρόνο της και να έχει άπειρες ώρες αναμονής μεταξύ της κάθε δουλειάς. Η οικονομικά αποδοτική δουλειά διαρκεί ελάχιστες ώρες και έτσι στην περίπτωση της Άννας η ευελιξία στα ωράρια εργασίας δυσκολεύει την οργάνωση της καθημερινής ζωής.

Ωραία! Πώς ήτανε εδώ η καθημερινότητά μου πριν φύγω; Ξύπναγα το πρωί, (σ. στο Ίλιον) έπαιρνα το μετρό, πήγαινα στο Μετσ, δούλευα τέσσερις ώρες, τελείωνα γύρω στις δύο, γιατί πάντα είχαμε μία ώρα έξτρα για διάφορα. Εεε μετά έπρεπε να περιμένω κάπου να σπαταλήσω δύο ώρες μέχρι να περιμένω, (...) αυτό, εεε το απογευματινό μάθημα που είχα, που ήτανε στο Χολαργό, μία ώρα με πεντάχρονα. (...) Εεε αυτό ήτανε δύο φορές την εβδομάδα, άλλες δύο είχα πρόβα (...). Την Πέμπτη που δεν δούλευα την πρωινή δουλειά, πήγαινα πάλι στον Βύρωνα για την πρόβα και γενικώς η καθημερινότητά μου ήτανε ότι φεύγω το πρωί και γυρνάω το βράδυ συνήθως. Εεε οπότε έχω ξοδέψει, είμαι δώδεκα ώρες έξω από το σπίτι, έχοντας δουλέψει ξέρω γω τις πέντε ή τις έξι. Όλες οι υπόλοιπες ήτανε σκόρπιες, από δω κι από κει και περιμένοντας το επόμενο, που δεν μπορούσα όμως να γυρίσω σπίτι γιατί ήτανε μακριά, και ούτε είχε και νόημα και πολύ κουραστικό δηλαδή. (...) Πολύ περίμενε γενικώς. (...) Αυτή ήταν η καθημερινότητα στην Αθήνα τον τελευταίο χρόνο (...). Αρκετό τρέξιμο, αρκετές δραστηριότητες και αρκετή κούραση και κάπως αρκετό σπατάλημα κιόλας. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Όταν η εργασία είναι χρονικά προσδιορισμένη και περιορισμένη, η καθημερινότητα οργανώνεται διαφορετικά. Η ημέρα της Σοφίας χωρίζεται στα δύο. Το πρωί αφιερώνεται στη δουλειά στο σχολείο και το απόγευμα και το βράδυ στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, την ξεκούραση και κάποιες δουλειές του σπιτιού. Ο χρόνος που μεσολαμβάνει ανάμεσα στα δύο και αφιερώνεται στον μεσημεριανό ύπνο, λειτουργεί σαν μια ζώνη απομόνωσης ανάμεσα στις πρωινές και απογευματινές δραστηριότητες και τέμνει τον χρόνο της δουλειάς από τον προσωπικό. Η διχοτόμηση αυτή, προκύπτει από την ανάγκη της Σοφίας να ηρεμήσει από την εντατική, συνεχόμενη επαφή με πολλούς ανθρώπους στο σχολείο.

Ξυπνάω αργά γιατί έχω πάντα τελευταίες ώρες μάθημα, (...) πάω σχολείο, θα κάνω το μάθημα, (...) εεε και συνήθως έμενα και λίγο μετά το μεσημέρι πιο αργά ή μπορεί να 'χαμε θεατρικό, είτε κάτι, δεν έφευγα δεδομένο στις δυόμιση. (...)

Εεε στάνταρ γυρνάω, κοιμάμαι. Τρώω, κοιμάμαι. Και... τα απογεύματα (...) ή μπορεί να πάω εεε στους παραδοσιακούς χορούς στη λέσχη (...) εεε και μετά καμιά βόλτα. (...) Θα γυρίσω, θα δω πάλι χαζοσειρές στον υπολογιστή και θα κοιμηθώ και θα ξυπνήσω πάλι την άλλη μέρα. Ή μπορεί και να μην κάνω απολύτως τίποτα. Δηλαδή να μείνω μέσα, να διαβάσω κανένα βιβλίο και να... κάνω αυτό. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η έλλειψη εργασίας

Η έλλειψη εργασίας, είτε λόγω ανεργίας ή υποαπασχόλησης είτε λόγω συνταξιοδότησης, θέτει νέους όρους στην οργάνωση της καθημερινότητας των αφηγητριών.

Όπως και η Χριστίνα, έτσι και η Κωνσταντίνα από τη στιγμή που βγήκε στη σύνταξη έχει χρόνο για τον εαυτό της. Σε αντίθεση με τα εντατικά χρόνια της εργασίας, που δούλευε μέχρι και 70 ώρες την εβδομάδα, τώρα έχει χρόνο να αφιερώσει στην ξεκούραση και σε δραστηριότητες που την ευχαριστούν. Η καθημερινότητα μεταβάλλεται και οι ρυθμοί γίνονται πιο χαλαροί. Όπως λέει, για πρώτη φορά έχει την ευκαιρία να διαβάσει, να κάθεται και να μην κάνει τίποτα "παραγωγικό" - με κάποια άρρητη εσωτερική αντίσταση πάντως. Όμως οι ανάγκες της ηλικίας προσθέτουν νέες υποχρεώσεις όπως η περιποίηση του εαυτού της και της υγείας της και η φροντίδα του συζύγου:

Διαβάζω, δηλαδή νομίζω το διάβασμα πού 'χω κάνει από το Σεπτέμβρη πια που δεν έχω αυτή την υποχρέωση να 'μαι συχνά στο Πολυτεχνείο, ε! έχω διαβάσει πάρα πολύ, είτε λογοτεχνία ή εφημερίδες ή θέματα σχετικά με τα πολιτικά γεγονότα, ιστορία. (...) Α, και έχω και πολλή απασχόληση και με τον εαυτό μου σε σχέση με διάφορα προβλήματα υγείας, ξέρω γω το να πασαλειφτώ, γιατί έχω πρόβλημα με δερματικά ή να βάλω στα μαλλιά μου κάτι για να μην μου πέφτουνε (γέλιο) ή να κάνω τις ενέσεις στον άντρα μου, όταν γυρνάμε από το νοσοκομείο είμαι που λέω νοσοκόμα αποκλειστικής απασχόλησης (γέλιο). Και ένα διάστημα είδα και πολλή τηλεόραση, (...) θα ήθελα να βλέπω λιγότερο, μάλλον τώρα την έχω περιορίσει, (...) και βέβαια και σταυρόλεξα, Sudoku, ναι.

Παλιότερα, όταν ήμουνα πολύ νεότερη πάντα κάτι έκανα, δηλαδή δεν καθόμουνα ποτέ, δηλαδή και όταν καθόμουνα, κάτι είχα ή έπλεκα ή με βελόνες, ή βελονάκι, τέτοια πράγματα, τα τελευταία χρόνια θέλω και λίγο να, να μην κάνω κάτι με στόχο να παραχθεί και κάτι. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

6.3. Η προσωπική ζωή

Η προσωπική ζωή, αφορά τις ατομικές δραστηριότητες του "ιδιωτικού" βίου, που συνδέονται με τις προσωπικές ανάγκες και επιθυμίες: την ερωτική ζωή, τις σχέσεις και την επικοινωνία με τους σημαντικούς άλλους, τη ζωή στο σχήμα της οικογένειας ή σε άλλα σχήματα, τις φίλιες, τις δραστηριότητες που απορρέουν από πολιτικά, ιδεολογικά ή πολιτισμικά πιστεύω. Αντιπαραβάλλεται, διαχωρίζεται αλλά συνυπάρχει πάντα με το τμήμα της ζωής που αφορά τη δημόσια σφαίρα και κυρίως την επαγγελματική δραστηριότητα και την κοινωνική-πολιτική ζωή αποτελεί για τις αφηγήτριες της έρευνας βασικό παράγοντα οργάνωσης της καθημερινότητας, μαζί με τη δουλειά.

Θεσμοί και σχήματα οργάνωσης της προσωπικής ζωής

Στην έρευνα συμμετείχαν γυναίκες που έχουν ζήσει σε διάφορα σχήματα οργάνωσης της προσωπικής ζωής.

Κάποιες αφηγήτριες, κυρίως τα πρώτα χρόνια μετά τις σπουδές ζουν με τους γονείς τους, αυτόνομες μεν οικονομικά, αλλά με την υποστήριξη της μητρικής-πατρικής οικογένειας.

Οι περισσότερες, για κάποια διαστήματα στη ζωή τους έχουν ζήσει μαζί με φίλες τους. Η πρακτική αυτή είναι πολύ συνηθισμένη στα χρόνια των σπουδών ή τα αμέσως επόμενα και εξασφαλίζει πέρα από κάποια οικονομική ελάφρυνση, την επιθυμία συντροφικότητας και παρέας.

Άλλες αφηγήτριες ζουν μόνες. Κάποιες εξέφρασαν έναν αρχικό φόβο για τη μοναχική ζωή, τον οποίο συνήθως ξεπέρασαν, άλλες απολαμβάνουν ιδιαίτερα αυτή την επιλογή και άλλες εκφράζουν την επιθυμία να βρουν συγκάτοικο ή να αποκτήσουν ερωτική σχέση ώστε να μην ζουν μόνες, καθώς η συντροφικότητα έχει υψηλή αξία στη ζωή τους.

Άλλες αφηγήτριες ζουν με τον/την σύντροφο και οι περισσότερες παντρεύονται και κάνουν παιδιά.

Διάφορες επιπλέον παραλλαγές στους τρόπους οργάνωσης της προσωπικής ζωής, αναφέρονται από πολλές αφηγήτριες και διαρκούν μικρά ή και μεγαλύτερα διαστήματα: δύο σπίτια σε δυο πόλεις, φιλοξενία για μικρά διαστήματα σε φίλες, συντρόφους ή συγγενείς, φιλοξενία από τις ίδιες σε τρίτους.

Η Χριστίνα ζει με ένα νεαρό κορίτσι, ανιψιά μιας φίλης της, η οποία ήρθε στην Αθήνα για να σπουδάσει. Η συγκατοίκηση έχει δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς και η αφηγήτρια ανέλαβε την πρακτική και συναισθηματική φροντίδα της νεαρής συγκατοίκου της, και, παρόλο που η ίδια δεν το περιγράφει έτσι, λειτουργεί σαν άλλου τύπου μητέρα:

Μένω εγώ εδώ και η Κ. η οποία μένει εδώ τρία χρόνια τώρα. Ας πούμε σε στιλ φιλοξενίας τα δύο πρώτα χρόνια, εδώ και έξι μήνες είναι συγκατοίκηση, που

σημαίνει ότι συμβάλλει οικονομικά, γιατί πια δεν αντέχω εγώ οικονομικά, συμβάλλει στα πάγια έξοδα του σπιτιού ή και στο φαγητό.

Προσπαθεί να κάνει χορό, απλά είναι, ήτανε, νομίζω ότι δεν είναι πια, ήτανε ένα παιδί που είχε πολύ σοβαρά προβλήματα γιατί ήταν από μια οικογένεια πολύ άσχημη. (...) Εντάξει, όχι είναι καλά τώρα, νομίζω ότι είναι καλά. Την ζορίζω βέβαια εγώ, αλλά... είμαι ένας άνθρωπος που αγαπάει και εμπιστεύεται. (...) Ε! ένα λουλούδι αν δεν το ποτίσεις θα μαραθεί. Θα μαραθεί το λουλούδι, θα πάρεις ένα άλλο λουλούδι, τι θα μαραθεί το παιδί θα πάρεις ένα άλλο παιδί; (γέλιο) Δεν υπάρχει, δεν μπορείς να το κάνεις, δεν γίνεται. Και το έχω αισθανθεί με την Κ. που δεν είναι δικό μου παιδί, αλλά την πονάω πάρα πολύ. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Πολλές αφηγήτριες έχουν συγκατοικήσει με τους/τις συντρόφους τους, χωρίς να έχουν δεσμευτεί με γάμο, είτε πριν από αυτόν ή έχουν συντροφικές σχέσεις σημαντικές για τη ζωή τους, χωρίς να μοιράζονται κοινό χώρο κατοίκησης.

Οι αφηγήτριες αναφέρονται σε ερωτικές σχέσεις μικρής ή μεγαλύτερης διάρκειας, σχέσεις που δοκιμάζονται και τελειώνουν, σχέσεις που είναι σε εξέλιξη και σχέσεις που οδηγούν στην απόκτηση παιδιών. Κάθε μια από αυτές έχει διαφορετική επίδραση στην οργάνωση της καθημερινής ζωής. Ο χρόνος που αφιερώνεται στη συντροφική σχέση μπορεί να είναι σημαντικός ή περιθωριακός, ανάλογα με τις επιθυμίες και τις αξίες των αφηγητριών, τις επιθυμίες και τις απαιτήσεις του/της συντρόφου, αλλά και τις υποχρεώσεις της καθημερινότητας (δουλειά, παιδιά, κ.ά.).

Στα πρώτα χρόνια μετά τις σπουδές η εδραίωση στην εργασία και οι ερωτικές σχέσεις φαίνεται ότι αντιπαλεύουν ως προς τη διάθεση χρόνου και τη βαρύτητα που έχουν στη ζωή κάθε αφηγήτριας. Συνήθως οι αφηγήτριες επιδιώκουν να έχουν περισσότερο χρόνο με τους συντρόφους τους, αλλά αυτό δεν αποτελεί μοναδική πρακτική. Επειδή η δουλειά αποτελεί αξία ζωής και απαιτεί χρόνο, στη συντροφική σχέση διατίθεται λιγότερος.

Άλλες αφηγήτριες αναφέρουν ότι όταν τελειώσει τις σπουδές και έχουν ξεγνοιάσει από το βάρος της εύρεσης εργασίας αφιερώνουν πάρα πολύ χρόνο στη συντροφική σχέση. Επιδιώκουν να ζήσουν μαζί με τον/την σύντροφο, να περνούν τον χρόνο μετά τη δουλειά μαζί και με φίλους, να κάνουν ταξίδια και να απολαύσουν τη ζωή τους μέχρι να κάνουν παιδιά.

Από την άλλη πλευρά όταν το ζευγάρι αποκτά παιδιά, η σχέση με τον σύντροφο συχνά έρχεται σε δεύτερη "μοίρα", πίσω από τη σχέση με τα παιδιά και τις υποχρεώσεις της μητρότητας. Παρότι οι αφηγήτριες αναφέρονται στις προσπάθειες που κάνουν για να έχουν χρόνο με τον σύντροφο, αυτές δεν είναι πάντα αποδοτικές. Ο χρόνος με τον σύντροφο την περίοδο αυτή αφορά κυρίως τον λιγοστό ελεύθερο χρόνο που απομένει μετά από κάθε άλλη ευθύνη ή δραστηριότητα (δες ενότητα 6.7.).

Δεδομένου ότι, συνηθέστερο σχήμα οργάνωσης της προσωπικής ζωής παραμένει η ετερόφυλη πυρηνική οικογένεια με παιδιά, οι περισσότερες από τις μισές αφηγήτριες, έχουν παντρευτεί και έχουν από ένα έως τρία παιδιά. Τρεις ακόμα συζούν με τους συντρόφους τους και τα παιδιά τους χωρίς να έχουν παντρευτεί, ενώ μία έχει παντρευτεί και έχει χωρίσει.

Η Ανθή αναφέρεται στην προσωπική ζωή της περιγράφοντας ότι ακολούθησε "την πεπατημένη". Ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας αποτελούσε την προδιαγεγραμμένη πορεία των γυναικών της γενιάς της, την οποία ακολούθησε και η ίδια:

*Το προσωπικό κομμάτι, δεν ξέρω αν ενδιαφέρει, εεε (μικρή παύση) ακολουθεί κατά κάποιο τρόπο την πεπατημένη (γελάει). Δηλαδή μετά από μια σειρά σχέσεων, βρίσκεται εντός εισαγωγικών "ο κατάλληλος" ε και... εντάξει παντρεύτηκα εεε... (...)
Τον πρώην σύζυγο τον γνώρισα το '90. Εεε και παντρευτήκαμε το '96. Εεε και... τον [σ. γιο] τον έκανα πολύ αργότερα το 2005. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)*

Οι αφηγήτριες με οικογένεια συχνά προσπαθούν συνειδητά ή ασυνείδητα να αμφισβητήσουν το πρότυπο της πατριαρχικής οικογένειας, λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικά. Μια πρώτη πολύ "εύληπτη" αλλά ίσως και επιφανειακή κίνηση είναι η επιλογή να ζουν με τους συντρόφους τους χωρίς να έχει προϋπάρξει νομική δέσμευση. Ωστόσο, η δημιουργία οικογένειας εκτός της σύμβασης του γάμου, δεν φαίνεται ότι αμφισβητεί την ουσία του, παρά μόνο τον συντηρητικό χαρακτήρα των θεσμικών του μορφών (θρησκευτικός, πολιτικός, σύμφωνο συμβίωσης). Είναι δηλαδή μια κίνηση αντίστασης στις θεσμοθετημένες κανονικότητες και δεσμεύσεις που επιβάλλονται κυρίως στις γυναίκες και πιθανά δίνει τη δυνατότητα μιας "τυπικής" ισότητας σε κάτι που μέχρι πρόσφατα οι άντρες είχαν περισσότερο δικαίωμα να κάνουν, παιδιά εκτός γάμου. Σε καμιά περίπτωση, όμως αυτή η επιλογή από μόνη της δεν διαφοροποιεί ουσιαστικά τον τρόπο ζωής τους. Οι οικογένειες των "μη παντρεμένων" ζευγαριών στην πραγματικότητα δεν παρουσιάζουν καμιά σημαντική διαφοροποίηση από τις υπόλοιπες, καθώς οι δυο σύντροφοι και τα παιδιά ζουν σε ένα κοινό σπίτι και όλοι οι πατέρες έχουν αναγνωρίσει τα παιδιά τους. Ένας ακόμα λόγος επιλογής είναι τα λιγοστά αλλά ουσιαστικά προνόμια που δικαιούνται οι ανύπαντρες μητέρες (υψηλότερα επιδόματα τέκνων, ευκολότερη πρόσβαση στους δημοτικούς παιδικούς σταθμούς, λιγότερη φορολόγηση κτλ).

Η μητρότητα αποτελεί έναν από τους πιο βασικούς παράγοντες που, μαζί με άλλους, συν-καθορίζει τον τρόπο ζωής και την καθημερινότητα κάθε αφηγήτριας που έχει κάνει αυτή την επιλογή στη ζωή της. Βιώνεται με έντονα συναισθήματα, απαιτεί ολοκληρωτικό δόσιμο και ταυτόχρονα δημιουργεί αποκλεισμούς και μειωμένες ευκαιρίες σε διάφορους τομείς της ζωής, με καίριες συνέπειες στην καθημερινότητά τους. Η μητρότητα είναι κατεξοχήν κοινωνικό γεγονός και ως τέτοιο εξετάζεται στη συνέχεια για την ερμηνεία των

αφηγήσεων. Διερευνάται το πώς συνδέεται με τα κυρίαρχα ιδεολογήματα και αν (και πώς) επιβάλλει ρόλους, συμπεριφορές, δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Ο λόγος των αφηγητριών σε σχέση με την μητρότητα είναι "υπόρρητος" και συγκρατημένος. Οι αφηγήτριες δεν μιλούν ιδιαίτερα για την επιθυμία τους να κάνουν παιδιά, αλλά ούτε και για την απροθυμία τους, εκτός από τις περιπτώσεις που αυτές είναι πολύ συνειδητές, ενώ στην περίπτωση που έχουν ήδη γίνει μητέρες, μοιάζει ότι αυτός είναι ένας δεδομένος σταθμός της βιογραφικής τους πορείας. Όπως δεν μιλούν για την επιλογή της μητρότητας, έτσι δεν μιλούν ούτε για την αντισύλληψη, για "ανεπιθύμητες" εγκυμοσύνες ή εκτρώσεις. Τα προσωπικά θέματα που σχετίζονται με την αυτοδιαχείριση του γυναικείου σώματος αποσιωπούνται, πιθανά γιατί οι αφηγήτριες τα θεωρούν απολύτως ιδιωτικά, μη κατάλληλα να συζητηθούν στη δημόσια σφαίρα, "γυναικεία" (επομένως όχι τόσο ενδιαφέροντα), θεωρούν ότι έρχονται σε αντίθεση με τον κοινό λόγο ή αξιολογούν ότι δεν αφορούν την συγκεκριμένη έρευνα. Οι αφηγήτριες φαίνεται ότι αποσυνδέουν τα ζητήματα της προσωπικής ζωής από την επιστημονική έρευνα και δεν θεωρούν ότι μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενό της, καθώς πολλές φορές διερωτήθηκαν στην πορεία της αφήγησης αν αυτά που λένε ενδιαφέρουν.

Η Χριστίνα είναι η μοναδική αφηγήτρια που αναφέρεται στη συνειδητή απόφαση να μην κάνει παιδιά (ακόμα κι αν αυτό θα βοηθούσε να ξεπεράσει το πρόβλημα υγείας που αντιμετώπιζε). Η απόφαση της ατεκνίας παρουσιάζεται απόλυτα θεμιτή και η αφηγήτρια μένει συνειδητά ανεπηρέαστη από την κοινωνική απαίτηση της μητρότητας:

Ξέχασα να σου πω μια σημαντική απόφαση που είχα πάρει στη ζωή μου όταν αρρώστησα. Μετά από λίγο χρονικό διάστημα γιατί ήμουν 34 τότε, (...) έπρεπε να αποφασίσω πώς θα συνεχίσω τη ζωή μου. Ένα θέμα που έμπαινε από τη στιγμή που υποτίθεται έκανα τη θεραπεία και ήμουν καλά, ήταν αν θα κάνω παιδιά ή όχι. Αν θέλω να κάνω παιδιά ή όχι. Οπότε τότε αποφάσισα ότι εγώ δεν θα κάνω παιδιά. Έμπαινε ένα θέμα γιατί (...) και ο γιατρός που με παρακολουθούσε με πίεζε να κάνω παιδί. Υπήρχε μια πολύ σοβαρή πιθανότητα στατιστικά δηλαδή (...) να μην χρειαζόταν να κάνω θεραπεία, ποτέ. Αυτή ήταν μια σημαντική απόφαση, δηλαδή ήξερα ότι δεν με ενδιαφέρει εμένα πια να κάνω παιδιά. Δεν θα μπορούσα ποτέ ως άνθρωπος να το παίξω. Δηλαδή θα είχα πολύ μεγάλο άγχος. Έτσι κι αλλιώς ποτέ μέχρι τότε στην ζωή μου δεν είχε μπει το θέμα, ξέρεις, ότι εγώ ήθελα να κάνω παιδί. Και δύο φορές που είχα μείνει έγκυος με τον [σύντροφο], πήγα και έκανα έκτρωση. Δεν ήταν κάτι που ήθελα στη ζωή μου, δεν ήθελε και ο [σύντροφος], με βόλευε και όλο αυτό.(...) Τώρα σε τρίτο επίπεδο υποσυνείδητα τι γίνεται και γιατί το κάνει κανένας, μπορεί να είναι μια άλλη ιστορία, αλλά δεν ήτανε κάτι που πώς το

λένε, που το λαχτάρησα. Ενώ τα αγαπάω τα παιδιά, με τους δικούς μου όρους όμως. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Τασούλα επίσης δεν σκόπευε όσο ήταν μικρή να κάνει οικογένεια:

Δεν ήμουν και πολύ οικογενειακός τύπος. Δεν είναι ότι... είχα στο πλάνο στη ζωή μου ότι εγώ θα κάνω παιδιά και θα κάνω οικογένεια. Για την ακρίβεια για μέχρι... που ήμασταν μαζί με τον σύντροφό μου, (...) εεε η... εικόνα που είχα στο μυαλό μου για τον εαυτό μου ήτανε ότι θα είμαι μόνη μου στον κόσμο. Δεν εεε μου ήτανε πολύ... απολύτως απαραίτητο να έχω... οικογένεια. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Κάποιες αφηγήτριες αναφέρονται στη μητρότητα σαν ένα αναμενόμενο γεγονός της πορείας της ζωής τους, για το οποίο δεν χρειάστηκε να πάρουν συνειδητές αποφάσεις.

Είμαι νομίζω ένας άνθρωπος που δεν θέλω να σέρνονται πάρα πολύ τα πράγματα. Δηλαδή, ας πούμε και με τον [σύντροφο] ήμασταν κάποια χρόνια μαζί, μετά μείναμε μαζί. (...) Είχα πει ότι εφόσον είμαστε καλά ας πούμε ότι ας μην χρονοτριβούμε, δηλαδή ότι δεν θα αλλάξει κάτι. (...) Δεν ήτανε κάτι που το σκεφτήκαμε, εγώ τουλάχιστον που το σκέφτηκα πάρα πολύ, αλλά ούτε και καθόλου, ήξερα ότι κάποια στιγμή ήθελα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Αντίθετα η Ανδρομάχη, μιλά για τη συνειδητή απόφαση να κάνει παιδιά πριν καν γνωρίσει τον σύντροφο και για την αξία της μητρότητας στη ζωή της:

Μου κάνανε πλάκα οι φίλοι μου γιατί από πριν γνωρίσω τον [σύζυγο] έλεγα ότι θέλω να κάνω παιδιά. Θέλω να κάνω οικογένεια. Δεν ξέρω γιατί! Το θεωρώ πολύ σημαντικό αυτό το πράγμα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή αναφέρεται στη συνειδητή απόφαση, σε πιο μεγάλη ηλικία, να κάνει παιδί:

Εεε, έκανα πολύ μεγάλη προσπάθεια και προσπάθειες για να γεννήσω τον [γιο], εεε ήταν συνειδητό, ήθελα πια να κάνω ένα παιδί (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

6.4. Η καθημερινότητα στα χρόνια της μητρότητας

Η μητρότητα αποτελεί ένα οριακό γεγονός της ζωής των αφηγητριών με σημαντικές επιδράσεις στην επαγγελματική και προσωπική ζωή και φυσικά στην καθημερινότητα.

Οι σχετικές με τη μητρότητα αφηγήσεις, αναφέρονται σε τρία κυρίως θέματα: Τις αξίες σε σχέση με αυτή, τη σχέση της μητρότητας με την εργασία και τις καθημερινές πρακτικές που συνδέονται με αυτή.

Η αξία της μητρότητας είναι σημαντική για τις αφηγήτριες οι οποίες κάνουν ό,τι μπορούν για να είναι "καλές μητέρες" σύμφωνα με τις αξίες τους και να δώσουν στα παιδιά τους καλή παιδική ηλικία και εφόδια για το μέλλον: τα θηλάζουν, τους αφιερώνουν

δημιουργικό χρόνο, αφιερώνονται συναισθηματικά, σχεδιάζουν ενεργά την εκπαίδευσή τους, εκπαιδεύονται ως μητέρες, παλεύουν να τα μεγαλώσουν μέσα σε υγιείς συντροφικές σχέσεις ή μόνες, όταν η σχέση με τον σύντροφο δεν προχωρά.

Μητρότητα και εργασία

Όταν οι αφηγήτριες κάνουν παιδιά, η εργασία και η μητρότητα συνιστούν βασικούς παράγοντες οργάνωσης της καθημερινότητάς τους, ανταγωνιστικούς συνήθως μεταξύ τους, εντοπισμένους τοπικά και χρονικά, αλλά και αρκετά ρευστούς. Δουλειά και προσωπική ζωή καθορίζουν η μία την άλλη ή κάποιες φορές αλληλοαποκλείονται:

Μπορεί να ήμουν και τυχερή που κατάφερα και έφτιαξα και την οικογένειά μου γιατί ξέρω και συμφοιτητές μου που ακόμα προσπαθούνε... Θα θέλανε ας πούμε παιδιά και ακόμα δεν έχουν καταφέρει να μαζευτούν να κάνουνε... Δηλαδή δεν πάνε καλά στα προσωπικά τους γιατί δεν έχουνε... τον χρόνο. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Όπως και άλλες αφηγήτριες, η Ελένη αξιολογεί ότι οι ανάγκες ενός παιδιού στα πρώτα χρόνια της ζωής έρχονται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις του ελεύθερου επαγγέλματος:

Νομίζω ότι είναι εντελώς ανταγωνιστική η σχέση αυτή. (...) Τα παιδιά χρειάζονται πολύ χρόνο, και το επάγγελμα δεν αφήνει πολύ χρόνο. Και αυτό είναι κακό. Είναι κακό δηλαδή για το πώς μεγαλώνουν τα παιδιά μας. (Ελένη 46, Φλεβάρης 2013)

Όταν οι αφηγήτριες γίνονται μητέρες, συχνά αφήνουν τη δουλειά για κάποιο (συνήθως μικρό) διάστημα ή μειώνουν τις ώρες εργασίας. Η επιλογή αυτή καθορίζεται καταρχήν από τη δυνατότητα να σταματήσουν τη δουλειά (γιατί είναι αποδεκτό από τον εργοδότη και γιατί έχουν την οικονομική άνεση να το κάνουν) αλλά συνδέεται και με άλλους παράγοντες όπως η εργασία του συντρόφου (γιατί αποφέρει αρκετά χρήματα ή/και γιατί απαιτεί πολλές ώρες δουλειάς και δεν επιτρέπει τη συμμετοχή του στον γονεϊκό ρόλο), η έλλειψη υποστηρικτικού συγγενικού δικτύου ή κοινωνικών παροχών κ.ά..

Η Νίκη περιγράφει πως όταν έμεινε έγκυος αποφάσισε να μην ψάξει για δουλειά, απόφαση που σχετίζεται με χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, τη δυνατότητα να το κάνει εφόσον επαρκούσε ο μισθός του συζύγου και την έλλειψη συγγενών στην πόλη που ζούσε, πάνω απ' όλα όμως από την δυναμική της εγκυμοσύνης, που αποδιοργάνωσε την έως τότε κανονικότητά της:

Έμεινα έγκυος μετά, οπότε δεν σκέφτηκα καν πού θα δουλέψω, τίποτα. Λέω, κάτσε να ασχοληθώ τώρα με αυτό το οποίο ήταν πρωτόγνωρο και εντάξει φοβερή περίοδος, αλλά στην αρχή ήτανε... λίγο σοκ. Γιατί ήμουν σε ένα μέρος που δεν ήξερα κανέναν, δεν δούλευα, η εγκυμοσύνη τελείως καινούργιο πράγμα, ήμουν λίγο ψυχολογικά για ένα τρίμηνο ήμουν χάλια... Εντάξει δεν ασχολήθηκα λοιπόν

με το επάγγελμα μέχρι που γέννησα, δηλαδή μετά είπα ας απολαύσω την εγκυμοσύνη μου. (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Αντίθετα η Ιφιγένεια, που εργάζεται ως οιονεί μισθωτή, επιδιώκει να σταματήσει τη δουλειά για όσο λιγότερο γίνεται, τόσο για οικονομικούς λόγους, αλλά και για να μη χάσει τη συνέχεια της ζωής της και να μην μεταβάλει την ταυτότητά της.

Όταν γέννησα τον [γιο] που είναι το πρώτο μου παιδάκι, γύρισα πολύ γρήγορα στη δουλειά. Και νομίζω ότι ένας λόγος που το έκανα αυτό ήταν αφενός γιατί χρειαζόμουνα τα χρήματα (...) και από την άλλη βέβαια ήθελα κιόλας να το κάνω με την έννοια ότι ήθελα κάπως να νιώσω ότι "ωραία τώρα τα πράγματα κάπως να βρούμε το νέο τρόπο που λειτουργούνε αλλά να ξαναγυρίσουμε σε αυτά που ούτως ή άλλως είτε πρέπει είτε θέλουμε να κάνουμε". (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Ενδεχομένως όμως αν η δουλειά της παρείχε κάποιες εξασφαλίσεις - όπως άδεια μητρότητας- να μην επέστρεφε τόσο γρήγορα. Η Ιφιγένεια, αξιολογεί ότι οι συνθήκες για μια εργαζόμενη μητέρα δεν είναι καθόλου ευνοϊκές και την υποχρεώνουν να βρει η ίδια τις λύσεις για να συνδυάσει το επάγγελμα με τη μητρότητα.

Ωστόσο πέρα και πάνω από τις αλλαγές που επιφέρει η μητρότητα στους τρόπους δουλειάς, αυτό που αλλάζει ολοκληρωτικά είναι η καθημερινότητα, η αίσθηση της ταυτότητας, οι κοινωνικές σχέσεις. Τμήματα των αφηγήσεων δείχνουν αυτές τις μεταβολές καθώς οι αφηγήτριες περνούν από την αυτόνομη ή συντροφική ζωή στη μητρότητα. Οι συγκρίσεις μεταξύ των δύο καταστάσεων αποτελεί συνήθη αφηγηματική επιλογή.

Η Λουκία στα πρώτα χρόνια της καριέρας της εργάστηκε ως οιονεί μισθωτή σε μεγάλα γραφεία και ήταν πολύ ικανοποιημένη που μπορούσε να δουλέψει πολλές ώρες και μέσα από τη δουλειά να καλύψει και τις φιλικές της σχέσεις. Σταδιακά όμως ένιωσε την ανάγκη να έχει περισσότερο χρόνο εκτός δουλειάς για να βρίσκεται με τον σύντροφό της. Η καθημερινότητά της άλλαξε εντελώς όταν, με δεδομένη την επιθυμία της να κάνει παιδιά, αποφάσισε να εργαστεί στο δημόσιο. Οι ώρες εργασίας ήταν λιγότερες, το ωράριο σταθερό και η προσωπική ζωή μπορούσε να συνδυαστεί καλύτερα με την εργασιακή:

Μπαίνοντας βέβαια στο δημόσιο, άλλαξαν πάρα πολύ τα πράγματα, γιατί μπορούσα να τα συνδυάζω όλα. Και την άμεσα προσωπική μου ζωή και μετέπειτα να οργανώσω τον γάμο μου και τον ερχομό των παιδιών και είχα χρόνο για τις προσωπικές σχέσεις, τις φιλικές, και τα Σαββατοκύριακα και τις καθημερινές. Δηλαδή, άλλαξε κατακόρυφα η ζωή, δεν μπορώ να το συγκρίνω αυτό. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η καθημερινότητα της Λουκίας αλλάζει μια ακόμα φορά όταν γεννά το πρώτο της παιδί. Η δυαδική διαίρεση του ημερήσιου χρόνου (εργασία και προσωπική ζωή) υποδιαιρείται σε πολλά μικρότερα τμήματα. Την περίοδο αυτή οι αξίες της σε σχέση με την

μητρότητα, οι πρακτικές ανάγκες του παιδιού και το γεγονός ότι ζει στην Αθήνα μόνη με τον σύντροφό της, καθορίζουν την καθημερινότητά της. Η Λουκία επιθυμεί και επιδιώκει να περνά τα απογεύματα με την κόρη της και να μοιράζεται με τον σύντροφό της κάποιες κοινές ώρες και δραστηριότητες. Σταματά την παράλληλη εργασία και αποφεύγει να παίρνει δουλειά στο σπίτι, γιατί το μεγάλωμα της κόρης είναι σε πρώτη προτεραιότητα. Όταν τα παιδιά της μεγαλώσουν, τότε θα μπορεί να ασχοληθεί με τη δική της καριέρα. Το πρότυπο της οικογένειας που μεγάλωσε είναι ισχυρό και για τη δική της οικογένεια:

Έζησα σε μια τέτοια οικογένεια που τα απογεύματα ήταν δικά μας, οπότε ίσως αυτό με σπρώχνει στο να έχω τέτοια επιδίωξη και για τη δική μου οικογένεια. Εεε ναι είναι πιο πάνω η οικογένεια από την καριέρα. Το βλέπω αυτό για τα πρώτα - πρώτα χρόνια. (...) Δεν με τρομάζει δηλαδή η δουλειά, ούτε μου αρέσει το σπίτι, απλά θεωρώ ότι δουλεύω με κάποιον άλλο τρόπο αυτή τη στιγμή. Δουλεύω την ψυχολογία του παιδιού μου, εεε χτίζω για το μέλλον του. Θεωρώ ότι πρέπει να είμαι κοντά του αυτή τη στιγμή και δεν υπάρχει άλλη δυνατότητα, ούτε από τον άντρα μου, ούτε από κάποιον άλλο δικό μου, συγγενή. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Αξιολογεί ότι ακόμα κι αν δεν δούλευε στο δημόσιο θα έβρισκε τρόπους να αφιερώσει χρόνο στην κόρη και την οικογένειά της, ακόμα κι αν αυτό την οδηγούσε στην ανεργία:

Εεε πιστεύω ότι θα την έκανα την οικογένεια ακόμα κι αν δούλευα στο τελευταίο γραφείο, ας πούμε. Θα κοιτούσα ίσως να κάνω ένα διακανονισμό σε σχέση με τα ωράρια. Δηλαδή θα το θεωρούσα ως προϋπόθεση για να κάνω κάτι να σταματάω στις 5 η ώρα το απόγευμα. (...) Με ό,τι σήμαινε βέβαια αυτό, ακόμα και με ανεργία. Εεε γιατί ξέρουμε όλοι ότι δεν είναι εύκολο να θέσεις προϋποθέσεις σε ένα εργοδότη, 5 η ώρα εγώ θέλω να φεύγω. Εεε δεν το έζησα ποτέ εγώ ευτυχώς, αλλά θεωρώ ότι θα το έκανα προκειμένου να μεγαλώσω τα παιδιά μου ήρεμα. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Λουκία αναγνωρίζει πως οι γυναίκες που αποφασίζουν να κάνουν παιδιά και δουλεύουν ως υπάλληλοι σε ιδιωτικά γραφεία, βρίσκονται ανάμεσα σε δυο αντικρουόμενες καταστάσεις. Από την μια πλευρά είναι η οικογένεια με όλες τις απαιτήσεις της και από την άλλη οι εργοδότες οι οποίοι δεν δέχονται όρους και προϋποθέσεις από τις εργαζόμενες τους σχετικά με τους τρόπους και τις ώρες δουλειάς. Ακόμα και το βασικό εργασιακό δικαίωμα του οκτάωρου, στα αρχιτεκτονικά γραφεία αποτελεί εξαίρεση. Αυτό αξιολογείται ως πολύ μεγάλο πρόβλημα από την αφηγήτρια, η οποία πιστεύει ότι μια ευτυχισμένη και ήρεμη επαγγελματική ζωή μπορεί να τροφοδοτήσει θετικά τη μητέρα ώστε επιστρέφοντας απ' αυτή να έχει το απόθεμα ενέργειας και έμπνευσης να το μοιραστεί με την οικογένειά της το απόγευμα.

Όταν η Τασούλα γέννησε το πρώτο της παιδί επέλεξε να μην δουλέψει για ένα χρόνο μέχρι το παιδί να πάει παιδικό σταθμό. Όμως όταν αποφάσισε να επιστρέψει στη δουλειά, το γραφείο είχε κλείσει λόγω της οικονομικής κρίσης. Καθώς συνειδητοποιεί ότι η "διαθεσιμότητά" της ως προς τα ωράρια, δεν καθορίζεται από την ίδια, αλλά από το βρέφος της, διαπιστώνει ότι θα μπορούσε να συνεργαστεί επαγγελματικά μόνον με έναν εργοδότη που θα έδειχνε κατανόηση στις ανάγκες της. Κάτι τέτοιο της φάνηκε εξαιρετικά δύσκολο και έτσι η Τασούλα αποφάσισε να μείνει εκτός εργασίας:

Οι δεσμεύσεις που απορρέαν από το γεγονός ότι είχα ένα μικρό παιδάκι... και δεν υπήρχε και κάποιος άλλος για να το προσέχει (...) σήμαινε ότι το να ψάξω να βρω ως πούμε μία δουλειά 8ωρη, βλέπε 10ωρη, όπως ήτανε οι δουλειές τότε, και πιθανώς θα μπορούσα να βρω, ότι θα ήτανε... μη αποδεκτό. (...) Οπότε σε αυτό το πλαίσιο δεν έψαξα άλλη δουλειά. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η αφηγήτρια επισημαίνει το ρόλο του έμφυλου καταμερισμού της φροντίδας των παιδιών στον αποκλεισμό των μητέρων από τις επαγγελματικές δραστηριότητες υψηλών απαιτήσεων:

Κατ' αρχήν εννοείται ότι υπάρχει κατά φύλο... καταμερισμός εργασίας και... κάπως τον επιλέγουμε κιόλας. (...) Ότι κάποιος από τους δύο, από τη στιγμή που υπάρχουν παιδιά, θα αναλάβει... την φύλαξη των παιδιών. Και αυτός... συνήθως είναι η μαμά. Υπάρχουν περιπτώσεις που δεν είναι η μαμά. Που είναι ο μπαμπάς ξέρω εγώ, γιατί είναι... άνεργος ή γιατί... δεν έχει τόσο μόνιμη δουλειά ή γιατί η μαμά είναι διορισμένη κάπου που είναι μακριά και έχει καλό μισθό και δεν... και μπορούν να το συντηρήσουνε έτσι. Αλλά συνήθως αυτός που... αναλαμβάνει το... ατομικό - οικογενειακό νοικοκυριό είναι η γυναίκα. Από τη στιγμή που το αναλαμβάνει... η... διαθεσιμότητά της για δουλειά και οι περιορισμοί που μπαίνουν από αυτή τη... σκοπιά είναι τέτοιοι που δεν της δίνουνε τη δυνατότητα να κάνει πολλές δουλειές. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η Τασούλα μένει αρκετά χρόνια εκτός εργασίας και αποφασίζει να ψάξει μόνιμη εργασία όταν και τα δυο της παιδιά πάνε παιδικό σταθμό. Ωστόσο επειδή ο χρόνος εργασίας καθορίζεται από τις ώρες που τα παιδιά είναι στο σχολείο και τις έκτακτες ανάγκες τους (αρρώστιες κλπ) επιδιώκει να υπάρχει ευελιξία ως προς τους χρόνους εργασίας. Έτσι, με δεδομένο και τις λιγοστές θέσεις εργασίας λόγω της κρίσης, αποφασίζει να εργαστεί ως εξωτερική συνεργάτιδα σε μεσιτικό γραφείο.

Ωστόσο η Τασούλα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για "επιλογή" μεταξύ μητρότητας και εργασίας, αφού η επιλογή της πρώτης είναι μονόδρομος λόγω της έλλειψης κοινωνικών υποδομών και των εκτεταμένων ωραρίων εργασίας στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα.

Από την άλλη βέβαια εμένα η ζωή μου είναι πολύ στραμμένη γύρω από το σπίτι και την οικογένεια. Που... από τη μια θα μου πεις επιλογή σου είναι, δηλαδή (...) θα μπορούσες να προσλάβεις έναν άνθρωπο να... παίρνει τα παιδιά από το σχολείο, να... τα κρατάει όταν λείπει η δασκάλα ή όταν αρρωσταίνουνε και να... βρεις μια δουλειά έξω, ας πούμε. (...) Αλλά... δεν θεωρώ ότι είναι... ακριβώς επιλογή. Ειδικά εεε αφ' ενός έτσι όπως είναι οι μισθοί σήμερα, από το γεγονός ότι δεν υπάρχουνε δουλειές, από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κοινωνική πρόνοια (...) αναγκάζεσαι να καλύψεις την φροντίδα του παιδιού, δηλαδή την αγωγή του και την υγεία του και τα λοιπά, μόνος σου, δηλαδή στα πλαίσια της οικογένειας. (Αυτό) εεε εγκλωβίζει θεωρώ την γυναίκα σε μεγάλο βαθμό στο... σπίτι. Μόνο (...) όταν το εισόδημα είναι αρκετά υψηλό ή υπάρχει το *back up* μιας οικογένειας δηλαδή... παππούδων από πίσω που θα καλύψουν αυτό το κενό, μπορεί μια γυναίκα να είναι εργαζόμενη θεωρώ, με μικρά παιδιά. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Μελλοντικός της στόχος είναι να δουλέψει ως αυτοαπασχολούμενη, καθώς αξιολογεί ότι μόνο αυτή η σχέση εργασίας μπορεί να συνδυαστεί ευνοϊκότερα με τη μητρότητα:

Εεε... ο στόχος, ο στόχος. Λοιπόν. Αυτό που θα ήθελα θα ήτανε να στηθεί κάπως η αυτοαπασχόληση. Γιατί πάλι με... το να μπω σε μια διαδικασία να... πάω σε... μεγάλες κατασκευαστικές ή σε μικρά γραφεία και να δουλεύω δεκάωρα... δεν είναι... στόχος μου. Δηλαδή δεν θέλω να το κάνω. Κυρίως για τους οικογενειακούς λόγους. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Αξιολογεί ότι με την καλύτερη ρύθμιση των συνθηκών εργασίας, μια ολοκληρωμένη κοινωνική πολιτική, την ύπαρξη υποδομών και κυρίως τη θέσπιση της άδειας μητρότητας, θα προστατεύονταν οι εργαζόμενες μητέρες, θα αναγνωριζόταν η σημασία της κοινωνικής αναπαραγωγής και θα τους δινόταν η ευκαιρία να παραμείνουν στην παραγωγή:

Νομίζω ότι η απάντηση είναι ότι πρέπει να υπάρχει κοινωνική υποδομή, ούτως ώστε η γυναίκα να μη βγαίνει από την αγορά όταν κάνει παιδί. Ο καιρός της ανάπαυλας δηλαδή από τη στιγμή που... φεύγεις εεε από τη δουλειά για να γεννήσεις μέχρι που γυρνάς να μην είναι χρόνος ανεργίας. Και δηλαδή να είναι προγραμματισμένο το πώς, το... πότε θα γυρίσεις στη δουλειά. Γιατί... άπαξ και βγεις στην ανεργία μετά είναι πολύ δύσκολο να ξαναβρείς δουλειά. Δηλαδή κάπως πρέπει να διαφυλαχθεί το ότι.. η μητέρα που γεννάει θα γυρίσει στη δουλειά της (χτυπάει το χέρι στο τραπέζι). (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Κάνοντας ανασκόπηση της βιογραφικής της πορείας, η Τασούλα, περιγράφει ότι η γέννηση των παιδιών ήταν ένα σοκ. Ο νεανικός της στόχος ήταν να γίνει αρχιτέκτονας - και όχι να μεγαλώνει παιδιά. Αν γνώριζε τις συνθήκες που θα αντιμετώπιζε στην ενήλικη ζωή, πιθανά να είχε επιλέξει άλλο επάγγελμα.

Κατ' αρχήν για μένα ήτανε ένα φοβερό σοκ όταν άρχισε να μου συμβαίνει. Γιατί δεν είχα σκεφθεί ότι θα μου συμβεί. Δεν είχα σκεφθεί ότι δεν θα μπορώ να κάνω τη δουλειά μου επειδή θα έχω παιδιά. (...) Τελείωσα τη σχολή, θεωρώντας ότι εγώ θα είμαι αρχιτέκτονας. Όχι ότι... θα μεγαλώνω παιδιά.

Αν είχα σκεφθεί ότι θα ήτανε έτσι ο χρόνος μου (...) εξ αιτίας των ευθυνών που θα είχα στο σπίτι, (...) μπορεί να είχα επιλέξει άλλες σπουδές, άλλο επάγγελμα, άλλη κατεύθυνση. (...) Γιατί, δεν προτιμώ τώρα να... είμαι σε αυτή την ημιαπασχόληση. Δηλαδή, εγώ αισθάνομαι αρχιτεκτόνισσα, δεν αισθάνομαι "έχω κάνει σπουδές αρχιτεκτονικής", και να μη δουλεύω. Δηλαδή είναι φοβερή η... αχρηστία και να πιθανώς να είχα διαλέξει, αν είχα αυτή τη συνείδηση, να σπουδάσω κάτι το οποίο θα ήτανε πιο ρεαλιστικό σ' αυτή την κοινωνία να έχω μια... ανθρώπινη δουλειά. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Πέρα από τα πιεστικά συναισθήματα που προκαλεί στις αφηγήτριες ο δύσκολος συνδυασμός της μητρότητας με τη δουλειά, η μητρότητα και τα παιδιά περιγράφονται συνήθως ταπεινά, αλλά και -σπανιότερα- με ενθουσιασμό ως παράγοντες ευτυχίας:

Μου αρέσει αυτό το θαύμα που βλέπω μπροστά μου. Δηλαδή... δεν θεωρώ τα παιδιά μου κτήμα μου, είναι κάτι το οποίο εξελίσσεται ανεξάρτητα από μένα και έχει τρομερό ενδιαφέρον να το δεις, όταν δεν είσαι κουρασμένος βέβαια από την καθημερινότητα. Σε εκπλήσσει, σε μαθαίνει, σε κάνει καλύτερο άνθρωπο. Εεε βλέπεις κάτι να μεγαλώνει, να μπουμπουκιάζει... (...) και να βγάζει λουλούδια και δεν ξέρεις καν τι σόι λουλούδια θα βγάλει. Και ξαφνικά τα βλέπεις και είναι πανέμορφα! (...) Οπότε... άμα το βλέπεις έτσι είναι δύσκολο να μην μπεις στον πειρασμό να κάνεις ένα ακόμα παιδί γιατί είναι κάτι καινούργιο εντελώς! (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο, ούτε η Ανδρομάχη που εκφράζεται με προφανή συγκίνηση για τη μητρότητα, δεν αποσιωπά τις δυσκολίες. Αν και η απόφαση να κάνει παιδιά ήταν συνειδητή, νιώθει πώς δεν ήταν προετοιμασμένη. Η αδυναμία να δουλέψει και η συνεπαγόμενη οικονομική εξάρτηση από τον σύζυγο, η αδυναμία αυτοδιάθεσης του χρόνου αλλά και η έλλειψη των πρακτικών γνώσεων που είναι απαραίτητες για το μεγάλωμα των παιδιών τη δυσκόλεψαν ιδιαίτερα. Είχε προετοιμαστεί άλλωστε να γίνει επαγγελματίας και όχι μητέρα:

Ήμουνα πάντα πολύ ανεξάρτητη και από άποψη οικονομική. Δούλεψα πολύ μικρή, εεε διαχειριζόμουνα τα χρήματά μου, έκανα μία δουλειά που μου άρεσε πολύ, δούλευα πάρα πολλές ώρες και έκανα τη ζωή που ήθελα. Ε, παρόλο λοιπόν που ήθελα να κάνω παιδιά, το πρώτο παιδί ήταν μεγάλο σοκ για μένα. Αυτό, από το να δουλεύω από το πρωί μέχρι το βράδυ μέχρι το να 'μαι κλεισμένη στο σπίτι εικοσιτέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο, ήταν τραγικό. Και μάλιστα... να μην ανήκω

πια στον εαυτό μου αλλά σε ένα πλάσμα το οποίο δεν ήξερα τι να το κάνω. Δεν ήμουν εκπαιδευμένη για τέτοια. Το κύριο μέλημά μας στο σπίτι ήταν να διαβάζουμε. Αυτή ήταν η δουλειά μας έλεγε η, έλεγαν οι γονείς μου. Κακώς! (...) Εεε, οπότε από τη μία κατάσταση στην άλλη... (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη, δεν διστάζει να αποδομήσει τις επιλογές της και να παρουσιάσει τα διλήμματα, τις δυσκολίες και την κρίση ταυτότητας που της δημιουργεί το πέρασμα από την αυτόνομη ζωή στην μητρότητα, από τη βιοποριστική εργασία στην δουλειά στο σπίτι, από τη ζωή έξω στην εσωστρέφεια της οικογενειακής ζωής. Η αφήγησή της αναδεικνύει τις αντιφάσεις, καθώς "συγκρούονται" η αγάπη της για την αρχιτεκτονική και η νέα αγάπη που "ανακαλύπτει" μόλις αποκτάει παιδιά.

Εγώ αισθάνθηκα ότι χάθηκα σε κάποια φάση. Δεν ήξερα πού βρισκόμουν, "ποια ήμουν; είμαι η Ανδρομάχη; είμαι μαμά; είμαι αρχιτεκτόνισσα; τι είμαι τέλος πάντων;" ακόμα δεν το έχω κατασταλάξει αυτό το πράγμα, το δουλεύω. Το οποίο είναι δημιουργικό αλλά είναι και πολύ χαοτικό και πολύ άσχημο την ίδια στιγμή. Είναι σαν να αποδομείς λίγο τον εαυτό σου. Οι συνθήκες σε αναγκάζουν να κάνεις πράγματα που... μπορεί και να μην έκανες ή να αφήσεις πράγματα που θα έκανες. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Και η Ανδρομάχη, όπως και άλλες αφηγήτριες, μετά τη γέννηση των παιδιών της αναγκάζεται να αφήσει την καθημερινή δουλειά. Οι διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες των παιδιών, η οικονομική δυνατότητα που έχει να μείνει εκτός δουλειάς αλλά και οι δύσκολες συνθήκες εργασίας λόγω της κρίσης, είναι οι βασικές αιτίες αυτής της απόφασης. Ωστόσο η ίδια αξιολογεί ότι ο σημαντικότερος παράγοντας αυτής της επιλογής είναι οι προτεραιότητες που θέτει για το μεγάλωμα των παιδιών της:

Είναι όμως και οι προτεραιότητές μου. Γιατί αν εγώ είχα αποφασίσει ότι θέλω περισσότερο χρόνο να (δουλεύω) πιθανά θα μπορούσα, έστω κι αν οικονομικά με δυσκόλευε, να είχα βρει τον τρόπο. Δηλαδή να έπαιρνα μια γυναίκα και να αφήνα τον [γιο] (...) και να δούλευα τα πρωινά. Αλλά φαίνεται ότι οι προτεραιότητές μου δεν είναι αυτές προς το παρόν. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη αξιολογεί ότι η ευελιξία που παρέχει η αυτοαπασχόληση είναι "δίκοπο μαχαίρι", γιατί την θέτει ενώπιον της "ελευθερίας" να επιλέξει πόσο χρόνο θα μείνει με τα παιδιά της και πόσο θα αφιερώσει στη δουλειά, σε αντίθεση με μια μισθωτή εργασία:

Κοίταξε! Αν ήμουν υπάλληλος κάπου και υπήρχε μια δουλειά και έπρεπε να πάω εκεί, θα το έκανα. Τώρα έτσι όπως είναι τα πράγματα η ευελιξία αυτή είναι δίκοπο μαχαίρι. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Οι περισσότερες αφηγήτριες έχουν στόχο να επιστρέψουν στη δουλειά με τους όρους που έφυγαν, όταν τα παιδιά μεγαλώσουν και οι συνθήκες το επιτρέψουν. Η Νίκη αφηγείται

πως ξαναρχίζει να συνεργάζεται με γραφεία (παράλληλα με τη δουλειά στο δημόσιο), με μεγάλο σωματικό και ψυχικό κόστος για την ίδια. Αυτό βέβαια προϋποθέτει την υποστήριξη του συντρόφου και μια "καλή" οργάνωση της καθημερινότητας. Και δεν γίνεται χωρίς ενδοιασμούς, καθώς η Νίκη αναρωτιέται πώς θα καταφέρει να δουλέψει, χωρίς να λείπει από τα παιδιά της:

Τώρα που ξαναμπάινω στο ελεύθερο επάγγελμα που έχουν ήδη μεγαλώσει κάπως τα παιδιά, η [κόρη] είναι 7 ο μικρός τριάμισι και πάλι μου κοστίζει όμως που (...) δεν έχω στην ουσία χρόνο πλέον με τα παιδιά. (...) Βέβαια δουλεύω από το σπίτι το οποίο είναι πολύ σημαντικό, αλλά και πάλι με... ενοχλεί που δεν μπορώ να ασχοληθώ πολύ με τα παιδιά. Δηλαδή προβληματίζομαι πάρα πολύ και λέω, τι ήθελα; Είμαι αρχιτέκτονας, ήθελα να έχω το γραφείο μου, αυτό ήταν το όνειρό μου, έτσι. Έχει μεγάλο κόστος αυτό άμα έχεις οικογένεια και επίσης πρέπει να έχεις ένα σύντροφο να σε υποστηρίζει. Ευτυχώς ο [σύζυγος] τώρα με υποστηρίζει σε αυτό, σκέφτομαι ότι αν δεν με υποστήριζε δεν υπήρχε περίπτωση να το έκανα. Πολύ δύσκολο! δηλαδή ειδικά σωματικά έχω εξαντληθεί πάρα πολύ! (γέλιο). (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η δουλειά στο σπίτι, γίνεται σε περιέργες συνθήκες και περιλαμβάνει αλληλοκαλυπτόμενες δραστηριότητες μητρικής φροντίδας, παιχνιδιού, προετοιμασίας για το σχολείο, φροντίδας για το φαγητό και την καθαριότητα. Ωστόσο τα παιδιά της Νίκης συμμερίζονται την επιθυμία της και συχνά "συμμετέχουν" στη δουλειά:

Αυτές τις μέρες είναι οι πιο δύσκολες γιατί έχω και τις τύψεις με τα παιδιά τα οποία μου λένε "μαμά πότε θα κάνουμε αυτό; μαμά πότε αυτό;" και στην ουσία τα κάνω μαζί. Δηλαδή έχω ανοιχτό το κομπιούτερ, τα αφήνω τρώνε, πάω δουλεύω λίγο, μετά τα αφήνω βλέπουνε ένα DVD, δουλεύω άλλο λίγο, μετά τα αφήνω τα σχέδια, ασχολούμαι με τα παιδιά, παίζουν, διαβάζουμε, τρώνε, κοιμούνται και μετά συνεχίζω να δουλεύω. Το οποίο είναι λίγο... Δεν είσαι συγκεντρωμένος (γέλιο). Οπότε η δουλειά που είναι να βγει σε μια ώρα βγαίνει σε τρεις. Τέλος πάντων ναι, είναι λίγο περίεργο. Τώρα που τα λέμε και καταλαβαίνω τι κάνω εντάξει έχει πλάκα (γελάει), είναι πολύ κουραστικό, λίγο παράδοξο πώς τα κάνω όλα αυτά μαζί, αλλά εντάξει από την άλλη μάλλον έχει ενδιαφέρον. Και επίσης από την άλλη βλέπω τα παιδιά ότι συμμετέχουν σε αυτό: μου λένε "μαμά τώρα έχεις να δουλέψεις;" λέω "ναι, θα τα πούμε σε λίγο", "εντάξει!" και έχει πλάκα γιατί έρχονται καμιά φορά δίπλα μου και θέλουνε, ο μικρός έρχεται την ώρα που δουλεύω, κάθεται πάνω μου και σαν να μου λέει τώρα σταμάτα ξέρεις (γέλια). Του τυπώνω κάτι προσχέδια ξέρω γω και τους αρέσει παίρνουν τις κατόψεις, και τα ζωγραφίζουνε... (...) η [κόρη] μου λέει, "μαμά, εδώ δεν έβαλες τραπεζάκι με λουλούδια" (γέλια και από τις δύο), έχει πολύ πλάκα. Μια άλλη φορά μου είχε σχεδιάσει, ξέρω γω στο λουτρό είχε βάλει το

καζανάκι (γέλια - σοβαρεύει απότομα). Έχει πλάκα, αλλά υπάρχουν ώρες που είμαι τόσο κουρασμένη και ξέρω ότι πρέπει να τελειώσω κάτι να το παραδώσω, είναι πολύ... Τέλος πάντων εντάξει, σε γενικές γραμμές δεν ξέρω πόσο θα κρατήσει αυτή η φάση, αλλά είναι έτσι πολύ ιδιαίτερη περίοδος. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Η ζωή της Φωτεινής πριν αποκτήσει παιδιά επικεντρώνεται στη δουλειά και η καθημερινότητα περιλαμβάνει πολύωρη εργασία και αρκετές δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου. Όταν γεννά την κόρη της, η καθημερινότητά της μεταβάλλεται σημαντικά. Για τους πρώτους μήνες μετά τον τοκετό έμεινε στο σπίτι, αλλά και μετά, όταν επέστρεψε, η δουλειά είχε χάσει τον πρώτο και κύριο οργανωτικό ρόλο της ημέρας, τον οποίο πήρε το μεγάλωμα της κόρης της και η ταυτόχρονη πραγματοποίηση μεταπτυχιακών σπουδών. Οι ώρες εργασίας την περίοδο αυτή είναι λιγότερες και σαφώς καθορισμένες. Τα απογεύματα επιστρέφει όσο πιο γρήγορα γίνεται στο σπίτι, τα περνά με την κόρη της και όταν αυτή κοιμηθεί συνεχίζει τη δουλειά στο σπίτι. Η ζωή της την περίοδο αυτή χαρακτηρίζεται από εσωτερική αμφιθυμία και αποδιοργάνωση που σχετίζεται με τον νέο ρόλο της, τη δουλειά και τις σπουδές και έντονη κούραση από την προσπάθεια να συνδυάσει όλες τις ασχολίες.

Πήγα στο γραφείο... άρχισα να πηγαίνω σιγά - σιγά ας πούμε και για πολύ λίγες ώρες, (...) 10 μήνες μετά. Και πάλι, όχι οκτώωρα, για λίγο. Και... (μικρή παύση) χωρίς πολύ ιδιαίτερη διάθεση. (...) Είχα μία διάθεση να... ενεργοποιηθώ ας πούμε σε προσωπικό επίπεδο αλλά έπεσε και το μεταπτυχιακό μαζί και αυτή η επιστροφή στο γραφείο που... η μόνη μου επιθυμία ήταν να μην κάνω τίποτα και να κάθομαι σπίτι. Δηλαδή έφυγε πολύ γρήγορα αυτή η παύση των δέκα μηνών που έλεγα "άντε να κάνω κάτι". (...)

Εντάξει αυτή η χρονιά πέρασε και εγώ νομίζω ότι μου άφησε ρε παιδί μου πράγματα, δηλαδή ότι... έγραψε πάνω μου, δηλαδή κουράστηκα τόσο πολύ που... νομίζω κάπως σημαδεύτηκα. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Καθώς η κόρη της μεγαλώνει και πηγαίνει σχολείο, αλλάζει πάλι η καθημερινότητά της. Η Φωτεινή και ο σύντροφός της συμμετέχουν σε έναν αυτοοργανωμένο παιδικό σταθμό με στόχους εκπαιδευτικούς για το παιδί και για να μπορέσουν να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στη δουλειά τους. Οι συνθήκες λειτουργίας του (περιορισμένο ωράριο, απόσταση, ευθύνη για τη λειτουργία), δεν την διευκολύνουν ιδιαίτερα και έτσι η Φωτεινή αξιολογεί ότι θα ήταν καλύτερα αν η κόρη έμενε με τη μητέρα της, όπως την προηγούμενη χρονιά:

Τη δεύτερη χρονιά του μεταπτυχιακού ήταν που η [κόρη], το Σεπτέμβριο ας πούμε, ήταν περίπου ενάμιση. Εεε είχαμε ένα μπρος πίσω αν θα πάει παιδικό, δεν θα πάει, αν είναι μικρή, αν μπορούμε να βγάλουμε μία χρονιά πάλι με την μάνα μου και μεταξύ μας... Και κάναμε αυτή την προσπάθεια (...) τρεις φορές την εβδομάδα από τρεις ώρες που πήγαινε ας πούμε σαν έναν πρόδρομο σχολείου. (...) Αλλά για μένα

και για τον [σύντροφο] ήταν πάρα πολύ δύσκολο. Γιατί ήτανε πολύ λίγες ώρες, για να πάω εγώ στο γραφείο και να γυρίσω. (...) Οπότε... αυτό που κάναμε ήταν παίρναμε λάπτοπ, συγκεντρώναμε κάποια δουλειά που θα μπορούσε να γίνει εκείνες τις ώρες και πηγαίναμε σε ένα καφέ εκεί δίπλα. Ή στον ίδιο τον χώρο άμα δεν ενοχλούσαμε. Άρα και αυτή ήταν μια έξτρα δυσκολία, δεν ήταν μια άνεση. Δηλαδή ήτανε πολύ πιο βολικό να έρθει η μάνα μου το πρωί και να... την πάρει, να πάμε στο γραφείο και να φύγει όταν γυρίσουμε. (...) Οπότε ήτανε και η περυσινή χρονιά αρκετά δύσκολη με τη δουλειά... (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η Θεοδώρα, είναι μια από τις ελάχιστες αφηγήτριες που δεν άφησε τη δουλειά όταν γέννησε. Συνέχισε να εργάζεται με τον σύζυγό της σε μια εντατική αλλά και ευέλικτη καθημερινότητα που ξεκινά από τις 7 το πρωί και τελειώνει στη 1 το βράδυ. Παρά την κούραση, αισθάνεται ευχαρίστηση από τη δουλειά και τη συνεργασία με τον άντρα της και βρίσκει θετικό το ότι το γραφείο στεγάζεται στο σπίτι και έτσι μπορεί να έχει μικρά διαλείμματα με τον γιο της. Δουλειά και προσωπική ζωή δεν ξεχωρίζουν ούτε χωρικά ούτε χρονικά, αν και εκφράζει την επιθυμία να πετύχει έναν στοιχειώδη διαχωρισμό:

Πολλές φορές ας πούμε σκέφτομαι πώς θα 'ταν η ζωή μου αν είχα ένα ρυθμό, τελειώνα στις 6, 7, 5-6 δεν ξέρω και γω τι ώρα αλλά (να) ήξερα ότι μετά κάνεις shut down και δεν κάνεις τίποτα. Εεε αλλά δεν είναι έτσι. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Κωνσταντίνα που έγινε μητέρα στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του '70, περιγράφει μια διαφορετική καθημερινότητα και έναν άλλο τρόπο συνδυασμού της δουλειάς με το μεγάλωμα των παιδιών σε σχέση με τις προηγούμενες αφηγήτριες. Εργάζεται πολλές ώρες κάθε ημέρα στο Πολυτεχνείο και στο γραφείο της και στο σπίτι όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Στις δουλειές του σπιτιού και στη φροντίδα των παιδιών, έχει βοήθεια από τη μητέρα της, την πεθερά και γυναίκες που κρατούν επ' αμοιβή τα παιδιά, αλλά ακόμη και με αυτόν τον τρόπο η τελική ευθύνη πέφτει στην ίδια. Οι ευθύνες του συζύγου στο σπίτι, είναι σημαντικά λιγότερες καθώς έχει σαν προτεραιότητα τη δουλειά:

Το '75 τέλος είχα το πρώτο παιδί, ε υπήρχαν τότε οι 2 μήνες πριν τον τοκετό και 2 μήνες μετά. Ε μετά στη δουλειά κανονικά. Είχα μία γυναίκα που το κρατούσε (...) και έμενε και η πεθερά μου μαζί μας, μεγάλη γυναίκα, δεν μπορούσε να κρατήσει μόνη της ένα μωρό, αλλά είχε μία επίβλεψη και ήταν σημαντικό αυτό. Ε και είχα πολύ εντατική έτσι δουλειά. Και οι απαιτήσεις στο Πολυτεχνείο ήτανε πολλές και στο γραφείο. Ε μετά το '79 γέννησα την κόρη μου, εκεί μού 'ρθαν λίγο πιο εύκολα τα πράγματα γιατί γέννησα Απρίλιο, ε και 2 μήνες μετά άρχισαν οι καλοκαιρινές διακοπές και έτσι μπόρεσα και έμεινα με το παιδί αρκετό καιρό, με βόηθησε και η μάνα μου τότε, είχε πεθάνει ο πατέρας μου και μπορούσε να με βοηθήσει. (...)

Στα πρώτα χρόνια είχα ένα τρόπο και για τα δύο παιδιά (σ. εννοεί μια γυναίκα), δηλαδή για 2 χρόνια περίπου που φρόντιζε να ψωνίζει, να μαγειρεύει, να τα ταΐζει, εντάξει τα ρούχα τους να τα... (...). Ήτανε μια σχέση που ήταν αρκετές ώρες κάθε πρωινό, ε και επειδή πάντα υπήρχε κάποια μέρα που 'χα απογευματινό μάθημα, αντί να 'ρχονται πρωί, ερχόντουσαν απόγευμα. Ήταν κυρίως σε μένα πάντως το βάρος. Όχι ότι δεν ασχολιότανε ο άντρας μου αλλά... πάντα η προτεραιότητα για κείνον ήταν η δουλειά και σε μένα έπεφτε η έγνοια για τα παιδιά. (...) Πάρα πολλές φορές ας πούμε γυρνούσε πολύ αργά από το γραφείο, τα παιδιά είχανε πλυθεί, είχαν φάει, είχαν κοιμηθεί. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Στα πλαίσια των σκληρών απαιτήσεων της δουλειάς και της δύσκολης καθημερινότητας επιλέγει να πάνε τα παιδιά σε ιδιωτικό σχολείο ώστε να παραμένουν αρκετές ώρες εκεί, να τρώνε και να κάνουν και τις εξωσχολικές δραστηριότητες. Οι επιλογές αυτές της επιτρέπουν να δουλέψει περισσότερες ώρες:

Το διάστημα με την κόρη μου μωρό, δηλαδή '80 με '90 ήταν 10 χρόνια που δούλεψα πάρα πολύ σκληρά.. Να σκεφτείς ότι παραδίναμε, ξενυχτούσα στο γραφείο, εντάξει η απόσταση ανάμεσα στο σπίτι και στο γραφείο δεν ήτανε μεγάλη. (...) Ε 5-10 λεπτά απόσταση, μπορούσες τότε ακόμη και με το αυτοκίνητο να μετακινηθείς και πήγαινα το πρωί, έδινα το μπιμπερό στο μωρό, ερχόταν η γυναίκα και ξαναγύριζα στο γραφείο να τελειώσει η παράδοση. Αυτό να γίνεται με συχνότητα κάθε 15 μέρες. Όσπου στο τέλος άρχισανε να χτυπάνε καμπανάκια αυτής της δεκαετίας (γέλιο). Ε! και είπα κάτι πρέπει να αναθεωρήσεις.

Εντάξει η ζωή η επαγγελματική είτε σχετίζεται με το Πολυτεχνείο, είτε με το ελεύθερο επάγγελμα, είχε σκαμπανεβάσματα ως προς την ένταση, αλλά ήταν χρόνια που υπήρχε δουλειά, αυτή η δεκαετία δηλαδή, εκεί είχαμε πάρει και μεγάλες δουλειές. (...) Είχα εγκαταστήσει ένα σχεδιαστήριο στο σπίτι, ε γιατί αντί να πηγαίνω δηλαδή στο γραφείο, άμα υπήρχε πίεση και αυτά, δούλευα και νύχτα και ξημέρωμα και για να τα φέρω βόλτα. Απλώς ήμουνα εκεί, ώστε αρρώσταινε ένα παιδί, έπρεπε να 'μαι κοντά, να... (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Η Κωνσταντίνα αναθεωρεί το ρυθμό και την ένταση της εργασίας όταν αρχίζει να έχει προβλήματα υγείας. Σημασία στην απόφαση αυτή φαίνεται να έχει και η ανάγκη των παιδιών της για περισσότερο χρόνο μαζί τους.

Ξέρεις αυτά τα θέματα υγείας πάντα είναι σχετικά και με άλλα πράγματα, το τι σωματοποιείται (παύση). Ε! Και είπα και λίγο κράτει. Ε και το άλλο και στα παιδιά μου έλειπα, απ' ό,τι κατάλαβα. Τα έσερνα μαζί μου στις επιβλέψεις, μου το λένε ακόμα. Ότι τα (παύση) τα πήγαινα χωρίς να θέλουνε (γέλιο δυσκολίας), αλλά δεν είχα άλλη δυνατότητα, ε μετά είχα τύψεις. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Μια παρατήρηση που μπορεί να προκύψει από τις παραπάνω καθώς και άλλες αφηγήσεις, είναι ότι οι νεότερες αφηγήτριες έχουν στόχο, ακόμα κι αν δεν επιτυγχάνεται, να συνεχίσουν να δουλεύουν ως αρχιτέκτονες και να μεγαλώσουν τα παιδιά τους αφιερώνοντάς τους εξίσου πολύ με τη δουλειά χρόνο και ενέργεια. Επιδιώκουν την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής και κυρίως μεταξύ επαγγελματικής ζωής και μητρότητας.

Αν και η αμειβόμενη εργασία στο παρελθόν θεωρήθηκε τρόπος αυτονόμησης των γυναικών και απόκτησης ανεξαρτησίας (hooks), αρκετές από τις αφηγήτριες σήμερα δεν διστάζουν να αφήσουν τη δουλειά για κάποιο διάστημα προκειμένου να μεγαλώσουν σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους τα παιδιά τους. Σε διάφορα σημεία των αφηγήσεων και με διαφορετικές αφορμές αναφέρονται επίσης, στο εσωτερικό δίλημμα ανάμεσα στην επιθυμία να διαφυλάξουν ακέραιη την προσωπική τους ζωή -με ή χωρίς παιδιά- και αμφισβητούν το πρότυπο της σκληρής και συνεχούς εργασίας που ακόμα και σήμερα είναι κυρίαρχο στον κόσμο των αρχιτεκτόνων (ένας γνωστός αρχιτέκτονας συμβούλεψε τη Φωτεινή ότι αν θέλει να πετύχει στο επάγγελμα, δεν μπορεί να φεύγει από το γραφείο στις 6 η ώρα. Αυτός στην ηλικία της κοιμόταν στο γραφείο).

Αν και δεν μπορούν να αμφισβητηθούν οι προσπάθειες των αφηγητριών για καλύτερο συνδυασμό προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, αποτελεί ερώτημα αν αυτές γίνονται από συνειδητή επιλογή ή είναι αποτέλεσμα εξωτερικής ρύθμισης, αφού οι ευκαιρίες δουλειάς σπανίζουν.

Η Τασούλα συγκρίνει τον εαυτό της με τη μεγαλύτερη γενιά αρχιτεκτόνων και αξιολογεί ότι αντιμετωπίζει τη μητρότητα και την εργασία σημαντικά διαφοροποιημένα. Παρατηρεί ότι στην αρχή της καριέρας της στόχος ήταν να ακολουθήσει το πρότυπο της προηγούμενης γενιάς, στην πορεία όμως αφιερώθηκε στη μητρότητα. Σήμερα αναρωτιέται αν σε άλλες συνθήκες θα ήταν ίδιες οι επιλογές της και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μάλλον πάλι δεν θα έβαζε σε προτεραιότητα τη δουλειά:

Στις άλλες εποχές το κάνανε παλιότερα νομίζω οι αρχιτεκτόνισσες που... είχανε επαρκή μισθό, ώστε (...) να πληρώνουνε κάποιον άλλον να τους φροντίζει το παιδί, που... νομίζω ότι πολλές το κάνανε και στα πλαίσια της χειραφέτησης και τα λοιπά. Δηλαδή τη δεκαετία του '70 ξέρω εγώ οι... φίλες μου..., οι φίλοι μου που έχουνε... μητέρες αρχιτεκτόνισσες κάπως έτσι ήτανε. Δηλαδή... βλέπανε τις μαμάδες τους το βράδυ ξέρω εγώ, 6-7 η ώρα.

Αλλά... εξαρτάται... από το εισόδημα. Αν το εισόδημα είναι τέτοιο που να... μπορεί να το συντηρήσει αυτό, εεε το κάνεις. Αν είναι όπως είναι τώρα, ε κάπως δεν έχει νόημα. Χάνει το νόημά του. Τι να κάνω; Να πάω να δουλεύω 8 ώρες τη μέρα, για να... δίνω σε κάποιον άλλο, για να... βγάλω ξέρω εγώ... 200 € το μήνα; Ε! Εντάξει. Αν μπορώ να μην το κάνω, δεν θα το κάνω.

Κοίταξε... (παύση) δεν ξέρω, για να είμαι ειλικρινής, αν θα το έκανα και σήμερα. (...) Μπορεί όντως, και να είχα τη δυνατότητα, να μην επέλεγα να το κάνω, να μη το έκανα αυτό που ξέρω ότι παλιά γινότανε κατά κόρον. (...) Εεε η αλήθεια είναι ότι πριν κάνω οικογένεια, πριν γεννήσω, αυτό θεωρούσα ότι θα έκανα. Δηλαδή το ότι δεν το έκανα, κάπως... προέκυψε. Δεν ήτανε τόσο πολύ συνειδητή επιλογή από πριν. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η καθημερινότητα των μητέρων, σε αρκετά μεγάλο βαθμό καθορίζεται και από τις ώρες και τις συνθήκες εργασίας του συντρόφου, τη συμμετοχή του στο μέγεθος των παιδιών και στην καθημερινή ζωή του σπιτιού. Τα εκτεταμένα ή ευέλικτα ωράρια, η δουλειά εκτός Αθήνας ή άλλες ειδικές συνθήκες καθορίζουν τις ώρες που μπορεί να είναι στο σπίτι με τα παιδιά, τη μοιρασιά των ευθυνών μεταξύ των δυο συντρόφων, τον χρόνο που μπορούν να αφιερώσουν στη δουλειά και στις προσωπικές τους ασχολίες. Οι αφηγήτριες, κάποιες φορές εκτιμούν την εργασία του συντρόφου ως σημαντικότερη από τη δική τους είτε γιατί εκείνος έχει υψηλότερες αμοιβές είτε γιατί θεωρούν ότι είναι λογικότερο, αν είναι αναγκαίο να μείνει κάποια/ος με τα παιδιά, να είναι η γυναίκα.

Ο καταμερισμός του χρόνου που αφιερώνεται στη δουλειά και στο σπίτι μεταξύ των δύο συντρόφων περιπλέκεται ακόμα περισσότερο όταν οι σύντροφοι εργάζονται μαζί. Η Ιφιγένεια η οποία συστεγάζεται και συνεργάζεται περιστασιακά με τον σύζυγό της αξιολογεί θετικά την ευελιξία της αυτοαπασχόλησης, η οποία τους επιτρέπει να βρίσκονται με τα παιδιά όποτε τους έχουν ανάγκη. Περιγράφει, όμως ότι όταν μπαίνει το ζήτημα των ωρών εργασίας ο καταμερισμός γίνεται άνισα μεταξύ των δύο συντρόφων. Η ίδια εργάζεται πολύ λιγότερες ώρες καθώς όπως λέει μεταξύ τους υπάρχει μια "άτυπη" συμφωνία που οφείλεται καταρχήν στην εξάρτηση του βρέφους από τη μητέρα. Με πρόσχημα τη "φυσική" δέσμευση της μητέρας με τα παιδιά, οι αντιλήψεις σχετικά με τους έμφυλους ρόλους μέσα και έξω από το σπίτι ισχυροποιούνται:

Σε εμάς ας πούμε δουλεύει περισσότερο ο [σύζυγος]. Κοίταξε να δεις αυτό είναι ένα θέμα που το συζητάγαμε κιόλας προσφάτως, γιατί εντάξει θεωρώ ότι το αν δουλεύει περισσότερο ο ένας από τους δυο είναι καταρχήν επειδή ο άλλος του δίνει τη δυνατότητα να το κάνει, εφόσον είναι μια κοινή απόφαση που έχει παρθεί για να κάνει ένα ζευγάρι παιδιά. (...) Τώρα γιατί η επιλογή γίνεται έτσι και δεν γίνεται ανάποδα, θεωρώ ότι κάπου ίσως στην αρχή είναι και λίγο από τη φύση έτσι. (...) Δηλαδή η μάνα θα θηλάσει το μωρό, δεν μπορεί να το θηλάσει ο μπαμπάς, άρα η μάνα πρέπει να είναι κάθε 3 ώρες με το μωρό, δηλαδή κάποια πράγματα δεν γίνονται αλλιώς. Και ίσως επειδή δεν γίνονται αλλιώς στην αρχή μετά συνηθίζουμε και μετά παραμένει έτσι (γέλια). Αλλά νομίζω ότι μετά μπορείς να το αλλάξεις αυτό

άμα θες. Ίσως κάποιες στιγμές να θεωρείται πιο αυτονόητο ότι ο άντρας είναι αυτός που θα δουλέψει πιο πολύ. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Το μεγάλωμα των παιδιών

Η μητρότητα σχετίζεται με την δυνατότητα συμμετοχής των αφηγητριών στην εργασία, ωστόσο πέρα και πάνω από αυτό σχετίζεται κυρίως με την οργάνωση της καθημερινής ζωής στο σπίτι. Το μεγάλωμα των παιδιών αποτελεί μια διαρκή και συνεχόμενη δραστηριότητα που εκτείνεται χρονικά σ' ολόκληρη τη μέρα και συνδέεται με μικρές ρουτίνες και μεγάλες ανατροπές τους.

Ξυπνάμε στις εφτάμισι. Έχουμε ξυπνητήρι τις καθημερινές. (...) Ο ένας πάει νήπιο και η μικρή πάει παιδικό σταθμό στου δήμου, που μαγειρεύουν εκεί, οπότε... δεν χρειάζεται να μαγειρεύω γι' αυτήν. Αλλά ο... μεγάλος είναι στο νηπιαγωγείο ολόημερο, οπότε πρέπει να δίνω ταπεράκι δεκατιανό..., μεσημεριανό. Του ετοιμάζω λοιπόν τα δυο του τα ταπεράκια, εεε... και φεύγουμε. (...) Τον πάει ο μπαμπάς του... στο σχολείο και μετά φεύγει για τη δουλειά. Εγώ ετοιμάζω τη μικρή πιο μετά γιατί μπορώ να την πάω μέχρι τις 9 στο σχολείο. Την πηγαίνω εγώ στο σχολείο και μετά πηγαίνω... στο μεσιτικό. Όχι κάθε μέρα. Δηλαδή αν έχω κάτι άλλο να κάνω, κάνω το κάτι άλλο. Δεν... πηγαίνω στο μεσιτικό (γελάει). Εεε ας πούμε ότι πηγαίνω λοιπόν. Κάθομαι μέχρι τις τρεις, μπορεί να έχω και κανένα ραντεβού να φύγω πιο νωρίς να... πάω να δείξω ξέρω εγώ ή να αναλάβω κάτι. (...)

Μετά... στις τρεις φεύγω, πάω παίρνω τη μικρή, μετά πάμε μαζί, παίρνουμε τον μεγάλο που σχολάει 4 παρά τέταρτο... γυρνάμε πίσω..., τρώω εγώ εκείνη την ώρα συνήθως. Αυτά τρώνε φρούτα. Μετά... μπορεί να... πάμε καμιά βόλτα. Τώρα που χειμώνασε μπορεί να πάμε στο σπίτι κανενός φίλου. Εεε ή... εντάξει, άμα είναι νωρίς, άμα φάμε γρήγορα και είναι 5 ας πούμε, μπορεί να πάμε καμιά παιδική χαρά. Εεε ή μπορεί να έχω δουλειές βέβαια. Να πρέπει να μαγειρέψω και να κάνω τέτοια, οπότε καθόμαστε εδώ, εγώ μαγειρεύω, αυτά παίζουνε, μετά στις εεε εφτάμισι ας πούμε... ξανατρώνε για βράδυ. Μετά κάνουμε μπάνιο, όχι κάθε μέρα αλλά μέρα παρά μέρα ας πούμε, και μετά οχτώμισι κοιμούνται. Μετά στις οχτώμισι που κοιμούνται, εεε αν δεν έχω άλλες δουλειές να κάνω, που συνήθως έχω, πλένω πιάτα δηλαδή..., βάζω πλυντήριο, απλώνω ρούχα και τέτοια, μπο...ρεί να κάτσω στον υπολογιστή μου να δω τι έχει γίνει στον κόσμο (γέλια). Φοβερό τέτοιο. Α! Επίσης κάποιες μέρες (σ. δύο φορές την εβδομάδα), εκείνη την ώρα (...) οχτώμισι τα βάζουμε να κοιμηθούνε, πάω γυμναστήριο, μαζί μ' αυτή τη φίλη μου. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η καθημερινότητα των μητέρων, με όλες τις μεταξύ τους διαφορές, εμφανίζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά, πανομοιότυπα στις περισσότερες συνεντεύξεις. Καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό, πέρα και κάποιες φορές πάνω από την εργασία, από τις ανάγκες των παιδιών και του συζύγου και από τις εργασίες κοινωνικής αναπαραγωγής. Μεταβάλλεται καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν, πάνε παιδικό σταθμό και στη συνέχεια σχολείο κλπ, αλλά μεταβάλλεται και στη διάρκεια του κυκλικού χρόνου (η καθημερινότητα είναι πάντα πιο εύκολη τις μακριές ημέρες του καλοκαιριού). Μικρές καθημερινές ανατροπές και έκτακτα συμβάντα αποδιοργανώνουν τις εύθραυστες ρουτίνες διαρκώς.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται κάποιες από τις αφηγήσεις που αφορούν την καθημερινή ζωή με τα παιδιά και αναδεικνύουν ομοιότητες και διαφορές.

Η Ιφιγένεια επιστρέφει στη δουλειά γρήγορα μετά τη γέννηση του γιου της. Η καθημερινότητά της καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις βιολογικές ανάγκες του νεογέννητου γιου. Οι συνθήκες εργασίας της ίδιας και του συζύγου, η ύπαρξη γονικής και επαγγελματική βοήθειας, η δυνατότητα εύκολων μετακινήσεων μεταξύ σπιτιού-δουλειάς-γονιών και η επιθυμία να μη διαταράξει σημαντικά την πρότερη ζωή της, αποτελούν τα βασικά δεδομένα πάνω στα οποία δομείται η καθημερινότητά της:

Όταν είχε γεννηθεί ο [γιος], εγώ γύρισα στην δουλειά από όταν ήταν 3 μηνών, και για τα δυο χρόνια χοντρικά σαν να λέμε τον κρατούσε η μαμά μου (...). Οπότε γενικά το πρωί (...) ακολουθούσαμε κάπως το πρόγραμμα του παιδιού ώστε αν τυχόν κοιμόταν λίγο παραπάνω, κοιμόμασταν και εμείς λίγο παραπάνω. Το πρωί γενικά ασχολιόμασταν λίγο με τον μικρό, δηλαδή αντί να φύγουμε κατευθείαν να πάμε δουλειές καθόμασταν στο σπίτι, πίναμε καφέ, παίζαμε λίγο με τα παιχνίδια κ.λ.π. Η μαμά μου μένει δίπλα οπότε μετά πηγαίναμε τον μικρό και μετά εμείς κατεβαίναμε δουλειά. (...) Δηλαδή πρέπει στο γραφείο να πήγαινα κατά τις 11:00. Τέτοια ώρα.

Τον [γιο] τον θήλασα μέχρι έξι μηνών, λίγο λιγότερο αποκλειστικά και μετά άρχισα να του βάζω και ξένο γάλα. Ε αυτό το διάστημα που θήλαζα αποκλειστικά, (...) μόλις τον πήγαινα στη μαμά τον τάζω, μετά έφευγα οπότε υπολόγιζα γύρω στις 3 ώρες πού ήταν, το καταλάβαινα δηλαδή και από το στήθος μου, η ώρα που θα έτρωγε το γεύμα που είχα αφήσει στη μαμά μου και στο γραφείο έβγαζα γάλα (γέλια). Ήταν μια πολύ ωραία διαδικασία με το θήλαστρο, για να έχει το γεύμα της επόμενης ημέρας. Και μετά αυτό που βίωνα τους πρώτους έξι μήνες που ήτανε πολύ κουραστικό, επειδή έπρεπε να φάει γύρω στις 5-6, έτρεχα μετά πανικόβλητη, έφευγα από το γραφείο γρήγορα – γρήγορα για να προλάβω να πάω να τον ταΐσω γιατί άμα πείναγε, έκλαιγε, πλάνταζε και χάλαγε τον κόσμο. Δεν μπορούσα να βγάλω άλλο γάλα, δηλαδή έβγαζα ένα γεύμα ας πούμε. Εντάξει αυτό με είχε

κουράσει εκείνο το διάστημα, δηλαδή ότι ακόμα και όταν έφευγες από την δουλειά ήσουν στο τρέξιμο ρε παιδί μου. Έπρεπε να προλάβεις κάτι. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Ο σωματικός δεσμός και η απόφαση της Ιφιγένειας να θηλάσει το γιο της καθορίζει αυτή την περίοδο την καθημερινότητά της και τις ώρες δουλειάς περισσότερο από κάθε άλλον παράγοντα. Όταν ο γιος της αποθηλάζει, ο χρόνος που μπορεί να λείψει από το σπίτι επεκτείνεται. Όμως και πάλι η επιθυμία της να βρίσκεται κοντά στο παιδί τα απογεύματα της δημιουργεί ένα πρόσθετο άγχος. Η μητρότητα βιώνεται από την Ιφιγένεια αυτή την περίοδο ως μια μάχη ανάμεσα στις επιθυμίες και τις υποχρεώσεις της ως εργαζομένη και μητέρα. Η πίεση που βιώνει την οδηγεί στο αίτημα προς το σύντροφό της να υπάρξει καλύτερος καταμερισμός στις ευθύνες της καθημερινότητας και στον ελεύθερο χρόνο.

Τα απογεύματα περιλαμβάνουν τη βόλτα του παιδιού στις κούνιες, το παιχνίδι μαζί του και τις απαραίτητες δουλειές του σπιτιού. Δραστηριότητες που γίνονται δύσκολα καθώς συνοδεύονται από τη δική της κούραση και τις όχι πάντα εύκολα πραγματοποιήσιμες απαιτήσεις του παιδιού:

Αυτό που βίωνα πολλές άλλες φορές, ειδικά τον καιρό που είχα έτσι και περισσότερη δουλειά, ήταν ότι όταν γύρναγα, εγώ μπορεί να ήμουν κομμάτια και το να παίξω ή να ασχοληθώ μαζί του ήτανε κάτι όχι πάντα πολύ εύκολο. Προσπαθούσα να το κάνω παρ' όλα αυτά. Με προσωπικό κόστος γιατί σου λέω πραγματικά μερικές φορές είναι αυτό που σκέφτομαι ότι κάναμε παλιά: που πήγαινες δηλαδή στη δουλειά και γύρναγες στις 6 η ώρα και έβγαζες τα παπούτσια σου, έκανες ένα μπάνιο και άραζες σπίτι σου ρε παιδί μου, σκεφτόσουνα τι θες να φας... Ε! αυτό μετά ήτανε τελείως άλλο πράγμα, δηλαδή πρώτα ήτανε (...) άμα θέλει να φάει, άμα θέλει να παίξει, άμα θέλει ξέρω γω κάτι ή να τον πάω μια βόλτα. Και μετά όταν τελείωνε ή... όταν τον βάζαμε για ύπνο, τότε ήτανε κάπως που ξεκίναγε να μετράει ο δικός μας χρόνος. Δηλαδή τώρα μπορούμε να κάνουμε κάτι για εμάς. Θεωρώ ότι χαρακτηριστικό ήτανε ότι πολλές φορές δεν τρώγαμε πριν κοιμηθεί, περιμέναμε να κοιμηθεί για να φάμε μετά με την ησυχία μας (γέλια). (...) Και επίσης από κάποιο σημείο και ύστερα αρχίζει και αποκτά προσωπικότητα και έχει και αντιρρήσεις και διεκδικήσεις και όλα αυτά. Νομίζω ότι εκεί δοκιμάζονται πάρα πολύ και τα όρια της υπομονής σου. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Ιφιγένεια περιγράφει επίσης διεξοδικά την τομή που δημιουργεί στην καθημερινότητα η έλευση δεύτερου παιδιού: η πολυπλοκότητα πολλαπλασιάζεται και η όποια κανονικότητα είχε υπάρξει ανατρέπεται διαρκώς μέχρι να βρεθούν νέες ισορροπίες, εύθραυστες και φευγαλέες, οι οποίες συνεχώς αναπροσαρμόζονται καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν και οι ανάγκες αλλάζουν. Τα διαφορετικά προγράμματα και οι ανάγκες των

παιδιών και κυρίως οι αρρώστιες, ένας ακόμα αστάθμητος αλλά συνήθης παράγοντας, επηρεάζουν την καθημερινότητα της αφηγήτριας.

Η αφήγηση της Ιφιγένειας αν και δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από των άλλων αφηγητριών, θέτει δυο νέα και πολύ σημαντικά ζητήματα. Το πρώτο είναι η ικανότητα ευελιξίας που πρέπει να έχει ως εργαζόμενη μητέρα στην καθημερινότητά της, ώστε να ανταπεξέρχεται κάθε φορά στις νέες συνθήκες, νέες ανάγκες και τα έκτακτα γεγονότα:

Εντάξει γενικά αυτό νομίζω με τα παιδιά ότι αυτό ποτέ δεν ξέρεις τι σε περιμένει στην επόμενη φάση, είναι κάτι που συνεχώς μεταβάλλεται και ανάλογα πρέπει να προσαρμόζεσαι και εσύ και να προσαρμόζεις και τη ζωή σου και τη δουλειά σου και τα προσωπικά σου πράγματα και όλα. Εεε και εντάξει αυτό που νιώθω εγώ σε σχέση με τα παιδιά είναι αυτό, ότι επειδή είναι και κάτι που είναι μη διαπραγματεύσιμο, (...) ή... εν πάση περιπτώσει κάτι που έχει μπει στη ζωή σου, είναι επιλογή σου και κάτι που είναι ζωντανό ρε παιδί μου και έχει μια προσωπικότητα οπότε οφείλει και αυτό να έχει την προσοχή που του χρειάζεται. Οπότε κάπως πρέπει να βρίσκεις τρόπους να είσαι ευέλικτος και κάπως προσαρμόσιμος. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Το δεύτερο πολύ σημαντικό ζήτημα που θέτει είναι η εισβολή της "έγνοιας" γι' αυτά που γίνονται, που πρέπει να γίνουν και τα έκτακτα που συμβαίνουν, σε κάθε στιγμή της ζωής της η οποία κάνει αδύνατη την προσήλωση σε κάθε ξεχωριστή δραστηριότητα:

Είναι κάτι που μπορεί μερικές φορές έτσι να μην αφήνει και το μυαλό μου να λειτουργήσει πολύ σε ηρεμία. Σε αυτή τη φάση (...) ακόμα και την ώρα που είμαι στη δουλειά πρέπει να σκεφτώ άλλα 3000 πράγματα τα οποία μπορεί να είναι από τον μικρό που δεν τρώει από το μπουκάλι, από τον μεγάλο που έχει βήχα και πρέπει να τον πάμε στη γιατρό ή από τη γυναίκα που είναι στο σπίτι και πρέπει να σιδερώσει τα ρούχα και τι ρούχα θα σιδερώσει, ή οτιδήποτε ρε παιδί μου έτσι άσχετο, σημαντικό ή μη σημαντικό. (...) Δεν έχεις και χαλαρότητα μυαλού να αφοσιωθείς σε κάτι έτσι απερίσπαστα. Να πεις απερίσπαστα, "τώρα θα κάνω αυτό". Δηλαδή πόσο συχνά ξεκινάς κάτι και το αφήνεις στη μέση, ξεκινάς κάτι άλλο και το αφήνεις στη μέση, και μετά φτάνει το βράδυ που έχεις αυτό το χρόνο το δικό σου και είναι χιλιάδες πραγματάκια που τα έχεις αφήσει στη μέση ας πούμε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Ιφιγένεια συνειδητοποιεί, ότι τα παιδιά μπαίνουν στη ζωή διεκδικώντας ολοκληρωτικά χρόνο, χώρο, προσοχή, αγάπη και διαθεσιμότητα και ότι ο κύριος αποδέκτης είναι εκείνη, πράγμα που αλλάζει ολοκληρωτικά τη σχέση της με τη δουλειά, τον ελεύθερο χρόνο και το δικαίωμα αυτοδιάθεσης.

Η καθημερινότητα της Ανδρομάχης, την περίοδο της αφήγησης που έχει 3 μικρά παιδιά, εκ των οποίων το ένα δεν πάει σχολείο, καθορίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις

ανάγκες των παιδιών και του σπιτιού. Το σχολείο είναι βασικός παράγοντας οργάνωσης, οι ώρες λειτουργίας του οποίου βάζουν μια ρουτίνα στη ζωή της, που λόγω του ελεύθερου επαγγέλματος ποτέ δεν είχε:

Το πιο συνηθισμένο, που γίνεται στις καθημερινές είναι ότι... η [μεγάλη κόρη] και η [μικρή κόρη] πάνε σχολείο (σ. νηπιαγωγείο και προνήπιο). Το πρωί σηκωνόμαστε δηλαδή, για πρώτη φορά στη ζωή μας και των δύο και εμένα και του [συζύγου] μετά από τότε που τελειώσαμε το σχολείο, σηκωνόμαστε στις επτά η ώρα το πρωί (γελάει). Χα, χα, χα δεν μπορούμε να το χωνέψουμε αυτό με τίποτα. Εεε γιατί επίσης οι δουλειές μας δεν είναι με ωράριο... οπότε δυσκολευόμαστε πολύ, πιο πολύ εμείς παρά τα παιδιά (γελάει όλη την ώρα). Σηκωνόμαστε λοιπόν το πρωί, εεε και... εγώ ξυπνάω, ετοιμάζω τα παιδιά, ετοιμάζω τα ταπεράκια, τρώνε τα παιδιά πρωινό και... ο [σύζυγος] τα πηγαίνει στο σχολείο. Μετά έρχεται παίρνει πρωινό εεε και μετά φεύγει για τη δουλειά και εγώ (στιγμιαία παύση), μένω (..) με τον [γιο], μένουμε μαζί και κάνουμε διάφορες δουλειές εδώ πέρα μαζί. Το μαγείρεμα... πλυντήρια, σίδερο, τακτοποίηση, εεε παίζουμε, εεε βγαίνουμε έξω όσο περισσότερο μπορούμε το πρωί. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη, επιδιώκει να βγαίνει από το σπίτι, για τα καθημερινά ψώνια της οικογένειας. Περιγράφει ως στιγμές απόλαυσης την πρωινή βόλτα και την τυχαία συνήθως συνάντηση με τις φίλες της στην παιδική χαρά, αλλά και τον λίγο χρόνο χαλάρωσης που της απομένει, την ώρα που ο γιος της κοιμάται και πριν πάρει τις κόρες της από το σχολείο.

Πάμε... για τα ψώνια της ημέρας, κάνουμε τη γνωστή βόλτα ψιλικατζίδικο, φούρνο ξέρω γω, βιβλιοπωλείο ή οτιδήποτε άλλο στη γειτονιά, που μας αρέσει πάρα πολύ. Ειδικά του [γιου] πάει στο φούρνο και του δίνουνε πάντα ένα κουλουράκι πεσκέσι, και καταλήγουμε στην παιδική χαρά συνήθως όπου αν είμαι τυχερή βρίσκω τις φιλενάδες μου ή αλλιώς παίζει ο [γιος], κάνουμε διάφορα, εεε και γυρνάμε πίσω μετά και τρώμε οι δύο μας. Και μετά τον βάζω για ύπνο. Εεε μπορεί να έχω και τρία τέταρτα έτσι λίγο χαλάρωσης, μέχρι να πάω να πάρω τα κορίτσια στις τέσσερις παρά τέταρτο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Τα απογεύματά της είναι απολύτως αφιερωμένα στα παιδιά της. Είναι μόνη μαζί τους και ασχολούνται με παιχνίδια, κατασκευές, ζωγραφική, χορούς. Όμως εκτός από τις δραστηριότητες εντός του σπιτιού, "τα τρέχει" και στις εκτός σπιτιού δραστηριότητες που αυξάνονται συνεχώς καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν. Προσπαθεί να συνδυάζει τις δραστηριότητες των παιδιών και να βρίσκονται σε κοντινές αποστάσεις ώστε να μπορεί πιο εύκολα να τις διαχειριστεί, καθώς αποτελούν αποκλειστικά δική της αρμοδιότητα.

Ο σύντροφός της, γυρνά αργά το βράδυ στο σπίτι λίγο πριν τα παιδιά πέσουν για ύπνο. Η επιστροφή του είναι μια γιορτή για τα παιδιά, που τον περιμένουν να παίξουν μαζί του:

Εεε κάνουμε όλα αυτά, τέλος πάντων έρχεται το βράδυ, τα μπάνια, το βραδινό φαγητό, έρχεται ο μπαμπάς, εκεί γίνεται ο κακός χαμός για λίγο γιατί παίζουν άγρια παιχνίδια με τον μπαμπά τους, τους τρομάζει, τους κάνει διάφορα, έχουμε και το DVD μας βέβαια εκεί κατά τις οκτώ η ώρα οπωσδήποτε. (...) Εεε και... μετά, πάμε για ύπνο, με τα χίλια ζόρια πρέπει να ομολογήσω, πάνε πρώτα τα κορίτσια... (κατά τις) 9 αλλά συνήθως είναι κατά τις εννιάμισι μετά που καταλήγουν να πέσουν για ύπνο, οπότε μέχρι να κοιμηθούν πάει η ώρα δέκα. Αυτές στα κρεβάτια τους μιλάνε, λένε τραγούδια, φωνάζουν τη μαμά τους, το μπαμπά τους, θυμούνται διάφορα, ε γίνεται όλο αυτό το μπάχαλο, ε μέχρι ένα μισάωρο μετά. Εγώ εν τω μεταξύ κάνω μπάνιο το [γιο], του δίνω το γάλα του και τον βάζω για ύπνο. Ευτυχώς! τον βάζω στο κρεβάτι και τον αφήνω, πια! (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η ώρα του ύπνου των παιδιών αποτελεί μια ολόκληρη "ιεροτελεστία", που ανάλογα με την περίπτωση (την ηλικία των παιδιών και τη διαθεσιμότητα των γονιών) περιλαμβάνει παραμύθια, νανουρίσματα, φιλάκια και αγκαλιές, παιχνίδια, προσευχές ή ένα απλό καληνύχτα. Πάντα όμως η ώρα αυτή αντιμετωπίζεται από τις αφηγήτριες ως ένα σημείο τομής στην ημέρα, μετά το οποίο ακολουθούν όλες οι άλλες δραστηριότητες που δεν περιλαμβάνουν τα παιδιά. Από τις δουλειές του σπιτιού και τη βιοποριστική δουλειά, τον προσωπικό χρόνο και τον χρόνο με τον σύντροφό τους μέχρι την ξεκούραση.

Οπότε μετά εγώ έχω: Να μαζέψω την κουζίνα. Ο [σύζυγος] ο κακομοίρης καταλήγει να τρώει στις 11 η ώρα απ' όλη τη μέρα, τα ετοιμάζει μόνος του, κάθεται και τρώει μόνος του (γελάει). Εεε όχι ότι δε χρειάζεται και λίγη ησυχία απ' ότι φαντάζομαι, αλλά... εγώ πρέπει να μαζέψω την κουζίνα εν τω μεταξύ, όλα τα άπλυτα, όλο το χάος που έχει δημιουργηθεί όλη μέρα. Τα βάζω, τα μαζεύω στο πλυντήριο πιάτων, μετά να φτιάξω τα ταπεράκια (γελάει), ό,τι μπορώ να φτιάξω από την προηγούμενη, εεε και... (μικρή παύση) μετά όταν τελειώσω από αυτά εεε διαβάζω. Ή μπορεί να κάνω το ντους και να διαβάσω... Διαβάζω στο γραφείο εκτός αν ο [σύζυγος] έχει δουλειά το βράδυ, (...) οπότε έρχομαι εδώ και διαβάζω (σ. στο σαλόνι). (... Εεε οπότε ο ένας βλέπει τηλεόραση εδώ αν δεν έχει δουλειά και εγώ κάνω κάποιες δουλειές τελευταίες γιατί πολλές φορές έχω δουλειά, γιατί εκτός από την αρχιτεκτονική, ξέχασα να σου πω, πουλάω και καλλυντικά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη ξεκινά να εργάζεται παράλληλα ως πωλήτρια καλλυντικών, δραστηριότητα που πραγματοποιεί στις σφήνες του χρόνου που της απομένουν και είναι συμβατή με τα καθήκοντα που έχει ως μητέρα τριών μικρών παιδιών. Μέσα σ' αυτή την καθημερινότητα καταφέρνει να "ξεκλέψει χρόνο" δυο φορές την εβδομάδα για να δουλέψει και ως αρχιτέκτονας.

Λοιπόν. Αυτό που σου είπα, που σου περιέγραψα ως καθημερινότητα είναι κάποιες από τις μέρες, γιατί δυο φορές την εβδομάδα φέτος, έρχεται η αδερφή μου και κρατάει τον [γιο] και εγώ φεύγω το πρωί και γυρίζω για να πάρω τα κορίτσια. Και πηγαίνω στο γραφείο των φίλων μου (...) και δουλεύω εκεί. Τις δικές μου δουλειές. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Οι αφηγήτριες που έχουν παιδιά κάνουν την (όποια) πρωινή δουλειά τις ώρες που τα παιδιά βρίσκονται στο σχολείο. Τα απογεύματα επιστρέφουν στο σπίτι μαζί με τα παιδιά τα οποία παραλαμβάνουν από τα σχολεία ή σε κάποιες περιπτώσεις πιο αργά, όταν υπάρχει κάποια άλλη, συνήθως μητέρα ή οικιακή βοηθός, που μπορεί να παραλάβει τα παιδιά από το σχολείο. Το διάβασμα, που ξεκινά στο δημοτικό, και οι εξωσχολικές απογευματινές δραστηριότητες είναι μια ακόμα ευθύνη, που συνήθως βαραίνει αποκλειστικά τις αφηγήτριες.

Η καθημερινότητα της Ανθής αλλάζει, καθώς αλλάζει και η ζωή της. Η γέννηση του γιου αποτελεί μια σημαντική τομή, όπως και ο χωρισμός. Την περίοδο που η Ανθή χωρίζει μένει ταυτόχρονα άνεργη, λόγω της οικονομικής κρίσης, με αποτέλεσμα η ζωή της να εγγράφεται σχεδόν αποκλειστικά στον οικιακό χώρο. Η από κοινού επιμέλεια του γιου με τον πρώην σύντροφο δημιουργεί "κενές ημέρες και ώρες", (όταν το παιδί είναι με τον πατέρα του) οι οποίες αντιμετωπίζονται δύσκολα και έχουν συναισθηματικές επιπτώσεις στην αφηγήτρια:

Μετά τον χωρισμό που ο [γιος] πια ήταν δευτέρα δημοτικού (...), η ζωή άλλαξε πολύ διότι υπήρχαν μέρες κενές. Αυτό είναι φρικτό, μην σου τύχει, αχ θα κλάψω πάλι! (...) Καθημερινές έμενε ας πούμε μέχρι το βράδυ στον πατέρα του, άρα υπήρχε και κάποιο κενό που πάλι πρέπει να... το ξαναμαθαίνεις, τι το κάνεις αυτό το κενό. Εντάξει. Και εδώ κολλάει και η δουλειά και η απώλειά της... γιατί... το πρώτο εύκολο είναι το γεμίζεις δουλεύοντας. Αμ δε! Ε, το γεμίζεις χαζεύοντας, ε εντάξει, πόσο; Δηλαδή και αυτό έπρεπε να ξαναβρεθεί. (...) Πρέπει λίγο να ξεσκαλώσεις από το προηγούμενο για να μπορέσεις πια να στήσεις πραγματικά τη ζωή σου αλλιώς.

Τα απογεύματα που ο γιος είναι μαζί της, είναι πυκνά και γεμάτα δραστηριότητες. Η Ανθή επιδιώκει να αφιερώνει πλήρως τον χρόνο της στον γιο, όταν έχει την ευθύνη του, ενώ τα πρωινά όταν βρίσκεται στο σχολείο ασχολείται με διάφορες δουλειές που έχει εντός και εκτός του σπιτιού:

Όταν είναι ο [γιος] μαζί μου, το πρωί πηγαίνει στο σχολείο, θα έρθει τώρα - γυρίζει κατά τις 2. Μετά τρώμε, ξεκουράζεται και ξεκινάει η ώρα μελέτης, αλλά υπάρχει κάθε φορά γύρω στις 5, 5μιση πηγαίνει σε κάποια δραστηριότητα. (...) Ε σήμερα που είναι μαζί μου πηγαίνει στο ποδόσφαιρο. Πάμε μαζί, και έχω την ευκαιρία εγώ εκεί να τρέχω ας πούμε, να κάνω κάτι. Γυρίζουμε γύρω στις 7 που ή

προετοιμάζουμε μαζί το φαγητό ή παίζουμε κάτι, δεν παίζουμε, ε μπορεί να σχεδιάσουμε κάτι, να σκισάρουμε ή πολύ σπάνια παίζουμε κάποιο επιτραπέζιο ή ο ίδιος χαλαρώνει, αράζει ή κάνει τα δικά του γιατί κι αυτός έχει ανάγκη πια να κάνει τα δικά του. Και εγώ προετοιμάζω το φαγητό. Τρώμε μαζί, πολύ σπάνια μπορεί να θελήσει να δει κάτι της μισής ώρας στην τηλεόραση και μετά... κοιμάται. Αυτό γύρω στις εννιάμισι - δέκα. (...) Εεε αυτή είναι η μέρα με τον [γιο].

Εγώ από την ώρα που κοιμάται, κάνω λίγα πράγματα γιατί κοιμάμαι σχετικά νωρίς. Ε, μπορεί να μαζέψω ή να μιλήσω στο τηλέφωνο γιατί προτιμώ να μην το κάνω την ώρα που είναι ο [γιος] εδώ, γιατί θέλω να κάνουμε μαζί ό,τι γίνεται, σε όσο χρόνο περισσεύει και αν θέλει αυτός. Εεε οπότε ή μιλάω στο τηλέφωνο ή χαζεύω λίγο στη τηλεόραση ή διαβάζω κάτι και κοιμάμαι σχετικά νωρίς. Αυτό κάνω.

Όταν ο [γιος] είναι το πρωί στο σχολείο ή κάνω μερικές δουλειές εξωτερικές ή κάνω εδώ δουλειές. Δουλειές εννοώ από ψώνια, όχι δουλειές - δουλειές. Ψώνια, λογαριασμούς ή βλέπω κάποιες φίλες που είναι εδώ. (...) Ή παίρνω mail ή με το σχολείο κάνω κάτι γιατί είμαι στο σύλλογο οπότε, τέτοια πράγματα.

Αυτά είναι, έτσι είναι η μέρα. Η οποία έχει μία μεγάλη απώλεια, διότι όλα αυτά που σου λέω, ε ουσιαστικά σαν να διογκώνονται στον χρόνο. Εκτός δηλαδή από τις ώρες που αναφέρομαι στον [γιο] (...) που νομίζω ότι γίνονται σε πραγματικό χρόνο, η υπόλοιπη μέρα, τα άλλα κομμάτια που κάνω μες στη μέρα, εεε διογκώνονται. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Ο "πραγματικός" χρόνος που αφιερώνεται στον γιο περιλαμβάνει πολλές "στριμωγμένες" δραστηριότητες. Η Ανθή περιγράφει τα "τρελά" απογεύματα που περνάνε διαβάζοντας και πηγαίνοντας διαδοχικά από τη μία δραστηριότητα στην άλλη. Ωστόσο η ίδια έχει επιφυλάξεις για τον πιεστικό ρυθμό στον οποίο αναγκάζεται να ζει ο γιος, κάτω από τις υποχρεώσεις του σχολείου, τις επιθυμίες του, αλλά κυρίως τις επιθυμίες του πρώην συζύγου για την εκπαίδευση του γιου:

Εγώ πιστεύω ότι δεν έχει ένα ρυθμό (σ. ο γιος) κατάλαβες; Έχει υποταχθεί σε έναν ρυθμό αλλά δεν τον έχει αυτό τον ρυθμό. (...) Διότι είναι το σχολείο, είναι οι δραστηριότητες, είναι ο ύπνος. Δηλαδή... είναι τρία μεγάλα κομμάτια. Εεε η μουσική διαχέεται σιγά - σιγά διότι έχει ξεκινήσει μία φορά που κάνει βιολί, έχει μπει μία φορά που κάνει θεωρία βιολιού, μία φορά που κάνει χορωδία, μία φορά, τελευταίο είναι αυτό, που κάνει ορχήστρα. (...) Γιατί ο μπαμπάς του αγαπάει τη μουσική. Κατάλαβες; Κόλαση γίνεται!

Έκανε από μικρός στίβο, οπότε του αρέσει. Έχει και φιλίες στον στίβο, θέλει να διατηρεί επαφή, τρελαίνεται όμως για το ποδόσφαιρο, οπότε πάει και στο ποδόσφαιρο. Όλα αυτά... κατάλαβες τι γίνεται; Όλα αυτά είναι μία μούρλα. Εντάξει, δεν ξέρω... Και έχει μία μεγάλη δυσκολία στο να διαβάσει μόνος του. Διαβάζει

μόνος του, (...) αλλά το θέμα είναι πότε θα κάτσει να τα κάνει αυτά; (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Σημαντικά διαφοροποιημένη είναι η καθημερινότητα της Θεοδώρας η οποία συνέχισε να εργάζεται, μαζί με τον σύντροφό της, εντατικά και μετά τη γέννηση του γιου τους. Η καθημερινότητά της διαφοροποιείται ανάλογα με το αν έχουν βοήθεια με το παιδί ή όχι.

Τον τελευταίο ενάμιση χρόνο είναι λίγο δύσκολα τα πράγματα (γελάει). (...) Ερχόμασταν εδώ και κάναμε καθημερινά δουλειά κατασκευαστή, δηλαδή τρίβαμε, βάφαμε, κάναμε, (...) από τις 7 το πρωί μέχρι τις 3 το μεσημέρι που κλείνανε οι μάντρες και όλα αυτά (...). Στις 3 γυρνάγαμε στο σπίτι, 4 ας πούμε γυρνάγαμε στο σπίτι, τρώγαμε εεε μαζί με τον [γιο], εεε μέχρι τις 5, δηλαδή μία ώρα διάλειμμα και μετά στις 5 ξαναπηγαίναμε στο γραφείο που ήταν σε άλλο χώρο και δουλεύαμε μέχρι τις 11. Οπότε από τις 7 μέχρι τις 11 ήτανε αυτή η καθημερινότητα ας πούμε μέχρι, τους τελευταίους τρεις μήνες. (...) Εεε τώρα τις μέρες που κρατάει ένας από τους δυο μας τον [γιο], που ήταν ξεχωριστά το γραφείο με το σπίτι, μεταφέρναμε συνέχεια τους σκληρούς (σ. δίσκους - με τη δουλειά). Ε, ξέρεις ερχόταν ο [σύζυγος] πιο νωρίς, καθόμασταν λίγο να τα πούμε, αλλά κυρίως το χαρακτηριστικό ήταν ότι 9 η ώρα φτιάχναμε καφέ και έπρεπε (να δουλέψουμε), ήταν λίγο σαν να ξαναήμασταν πάλι φοιτητές. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Τις τελευταίες 2 εβδομάδες οι δυο σύντροφοι έχουν μετακομίσει στο νέο τους σπίτι. Εκεί συνδυάζουν τον χώρο εργασίας και κατοικίας. Όταν η μητέρα της Θεοδώρας κρατάει το παιδί, δουλεύουν και οι δύο. Όταν δεν υπάρχει βοήθεια, δουλεύουν και κρατούν το παιδί εναλλάξ. Μικρά διαλείμματα για να βρεθούν όλοι μαζί διασπούν τις ώρες της δουλειάς, ενώ όταν ο γιος κοιμηθεί το βράδυ οι δυο σύντροφοι συνεχίζουν μαζί τη δουλειά τους. Καθώς βρίσκονται και οι δυο στο σπίτι είναι πιο εύκολο να κάνουν τις επαγγελματικές τους συζητήσεις με μικρές "επισκέψεις" μεταξύ τους. Όμως επειδή το παιδί ζητάει την απόλυτη προσοχή τους δεν είναι εύκολη η συγκέντρωση στη δουλειά. Ο χρόνος στην καθημερινότητα της Θεοδώρας είναι άτακτος και "σκόρπιος", δουλειά και προσωπική ζωή γίνονται ένα, καθημερινές και Σαββατοκύριακα δεν διαφοροποιούνται και ο χρόνος εργασίας εισχωρεί στον ελεύθερο χρόνο. Η επανάληψη των ίδιων συνηθειών ανά διαστήματα δημιουργεί εύθραυστες ρουτίνες που εύκολα ανατρέπονται από έκτακτα γεγονότα και παροδικές αλλαγές.

Υπάρχουνε δύο καθημερινότητες, είναι η καθημερινότητα όταν έχουμε βοήθεια και είναι καθημερινότητα όταν δεν έχουμε βοήθεια. Όταν δεν έχουμε βοήθεια, (...) ξυπνάμε στις 7 η ώρα το πρωί, εεε είμαστε με τον [γιο] τέλος πάντων, ο ένας τρέχει απάνω να αρχίσει να δουλεύει, ο άλλος μένει κάτω με το παιδί... Λόγω του σπιτιού τώρα έχουμε την ευκολία ας πούμε (...) απλά να ανεβαίνουμε πάνω και να

δείχνουμε την δουλειά, εεε (μικρή παύση). Δεν έχουμε την ηρεμία αυτή τη στιγμή να δουλέψουμε πάρα πολύ συγκεντρωμένοι γιατί το σπίτι είναι ανοιχτό και ο [γιος] μας ακούει και μας απαιτεί. Απαιτεί και τους δύο, οπότε δεν έχουμε βρει τον ρυθμό μας ακόμα. Εεε το μεσημέρι θα φάμε όλοι μαζί... Λέω, ξέρεις τι; Έχεις πετύχει μεταβατική περίοδο τώρα, λόγω του παιδιού, οπότε είναι... πολλές πραγματικότητες, δεν ξέρω ποια πρέπει να σου αναφέρω. Ναι, δηλαδή τώρα είναι λίγο περίεργα τα πράγματα γιατί ας πούμε θα σταματήσουμε να δουλεύουμε κατά τις 6, 7 για να τον κάνουμε μπάνιο και όλα αυτά. Εεε άλλοτε, συνήθως τον βάζουμε και οι δύο για ύπνο, οπότε μετά τις 9 φτιάχνουμε καφέ, σίγουρο, και ανεβαίνουμε πάνω και αρχίζουμε να δουλεύουμε μέχρι τις μία...

Αυτό είναι τώρα, είναι περίεργη η κατάσταση γιατί όταν έχουμε βοήθεια τι γίνεται! Ο [σύζυγος] φτιάχνει τη σκάλα, κρατάει, ηλεκτροκολλάει, τροχίζει με τον πατέρα μου και όλα αυτά, εγώ κάθομαι εδώ πέρα και δουλεύω ή βγαίνω έξω και κάνω κάποιες εξωτερικές δουλειές, εεε η μητέρα μου είναι κάτω με το παιδί. Είναι λίγο τρέλα! Όταν ο [γιος] κλαίει, συνεννοούμαστε ποιος θα πάει, θα τρέξει κάτω, (...) οπότε ουσιαστικά είναι (κάνει κίνηση) κουλουβάχατα τελείως τώρα. Σταματάω εγώ τη δουλειά, κατεβαίνω κάτω, πάω να φύγω μετά από λίγο ουρλιάζει ας πούμε γιατί θέλει τους γονείς του, εεε οπότε κατεβαίνει ο [σύζυγος], τρέχω εγώ επάνω να προλάβω να κάνω, να στείλω κάτι, εεε ανεβαίνει ο [σύζυγος]. Δηλαδή γίνεται αυτό το πράγμα συνέχεια. Έτσι είναι να το πω.

{Ε και αυτό επαναλαμβάνεται κάθε μέρα ή έχετε κάποια μέρα αργίας;

Αυτό είναι ένα μεγάλο πρόβλημα, αυτό που λες είναι ένα πολύ μεγάλο θέμα, εεε, ναι είναι το βασικότερο πρόβλημα που έχει ένα ζευγάρι που δουλεύει μαζί, έτσι! (...) Όλη ας πούμε η εβδομάδα, είναι το ίδιο, δεν καταλαβαίνω πότε είναι Παρασκευή, πότε είναι Κυριακή, πότε είναι Δευτέρα. Από την άλλη έχουμε την ελευθερία ότι όποτε θέλουμε σταματάμε και μπορούμε να παίξουμε με τον μικρό και να κάνουμε... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

6.5. Οι δουλειές του σπιτιού

Οι δουλειές του σπιτιού, απαραίτητες για τη ζωή των αφηγητριών και των ανθρώπων που ζουν μαζί τους, απαιτούν χρόνο και οργάνωση και ορίζουν την καθημερινότητά τους. Οι ώρες που απαιτούνται γι' αυτές, ο τρόπος που πραγματοποιούνται και η θέση που παίρνουν στην καθημερινότητα εξαρτώνται κυρίως από τον τρόπο ζωής τους και πιο συγκεκριμένα από το αν ζουν με την πατρική/μητρική οικογένεια, μόνες, με φίλες, με τον σύντροφο ή αν έχουν παιδιά. Η κατάταξη αυτή συνεπάγεται συνήθως αυξανόμενη βαρύτητα και χρονική διάρκεια των εργασιών αυτών. Είναι ενδεικτικό ότι οι γυναίκες με

οικογένεια μιλούν περισσότερο για τις οικιακές εργασίες. Αντίθετα η ζωή των γυναικών που ζουν μόνες, διαγράφεται κυρίως εκτός του σπιτιού, έτσι ή δεν μιλούν καθόλου για τις οικιακές εργασίες ή κάνουν επιλεκτικές αναφορές κυρίως στη φροντίδα του φαγητού.

Όσotόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο όγκος των δουλειών του σπιτιού υποτιμάται από τις νεαρές γυναίκες με αποτέλεσμα να μην αναφέρονται καθόλου σε αυτές, ενώ στην πραγματικότητα τις πραγματοποιούν. Είναι ενδεικτικό ότι οι αφηγήτριες με παιδιά αναφέρουν ότι όταν ζούσαν μόνες ή με τον σύντροφο έκαναν τις δουλειές του σπιτιού με μεγαλύτερη επιμέλεια. Η στάση της αποσιώπησης πιθανά οφείλεται στην κοινωνική αντίληψη ότι οι οικιακές εργασίες είναι ασήμαντες και δεν ταιριάζουν στον ρόλο της δραστήριας εργαζόμενης γυναίκας.

Οι αφηγήτριες με παιδιά, συχνά αναφέρουν ότι ο χρόνος που αφιερώνουν στις δουλειές του σπιτιού δεν επαρκεί, ακόμα κι όταν αφιερώνουν πολλές ώρες σ' αυτές. Η έλλειψη χρόνου τις εξαναγκάζει να τις πραγματοποιούν στον "ελεύθερό" τους χρόνο, νωρίς το πρωί πριν τη δουλειά ή αργά το απόγευμα, το βράδυ όταν τα παιδιά έχουν κοιμηθεί ή σε μικρές και διακεκομμένες σφήνες μέσα στην καθημερινότητα. Η φροντίδα των παιδιών έχει μεγαλύτερη σημασία από τη φροντίδα του σπιτιού.

Η Νίκη περιγράφει πως από την στιγμή που έκανε παιδιά και έπιασε δεύτερη δουλειά, η ενασχόλησή της με τις οικιακές εργασίες δεν γίνεται με μεγάλη επιμέλεια. Όμως το μαγείρεμα είναι μια βασική υποχρέωση που οι περισσότερες αφηγήτριες κάνουν καθημερινά, καθώς πέρα από αναγκαία τη θεωρούν εργασία φροντίδας:

Μόνο με το φαγητό στην ουσία ασχολούμαι καθημερινά γιατί πρέπει η [κόρη] να πάρει στο σχολείο και επειδή είναι και στην ανάπτυξη και συνέχεια "μαμά πεινάω", δεν μπορείς να τα ξεγελάσεις (γέλιο). Ε, προσπαθώ λίγο να προσέχουμε και την υγιεινή διατροφή, να μην τρώνε χαζομάρες, δηλαδή είναι και αυτό δύσκολο, γιατί έχω και στον νου ότι δεν μπορώ να τους δώσω ένα μπισκότο να με αφήσουν για να δουλέψω, νιώθω τύψεις, θα καθίσω θα τους φτιάξω φρούτα, κάτι πιο θρεπτικό να φάνε, πάει η ώρα φυσικά (γέλια). (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η Νίκη μοιράζεται κάποιες δουλειές με τον σύζυγό της, ενώ τη βοηθά και μια γυναίκα κάθε 15 ημέρες στη γενική καθαριότητα του σπιτιού. Και πάλι όμως οι καθημερινές ευθύνες είναι μεγάλες, αλλά η ίδια μοιάζει ότι υποτιμά τον όγκο τους:

Εγώ κάνω το σίδερο, δεν πολυασχολούμαι με το σπίτι, δηλαδή προσπαθώ να το κρατάω σε μια καλή εικόνα, αλλά κάνω τα βασικά. Το σίδερο δηλαδή να φανταστείς μπορεί να το κάνω (...) μια φορά στις 15. (...) Δεν είμαι σχολαστική. (...) Εντάξει με τα παιδιά δεν μπορείς να είσαι σχολαστική, παθαίνεις, δεν γίνεται να γίνεις υστερικός μετά. Καθημερινά, στην ουσία αυτό που κάνω είναι ότι μαζεύω την

κουζίνα γιατί δεν μ' αρέσει να την βλέπω ακατάστατα, το μπάνιο και μια ηλεκτρική στο βασικό χώρο που καθόμαστε, αυτά, τίποτε άλλο (γέλιο). (Νίκη 38, Μάιος 2011)

Η Ιφιγένεια που επίσης έχει περιοδική βοήθεια στο νοικοκυριό από τη μητέρα της και από επαγγελματίες, δεν έχει απαλλαγεί απ' την καθημερινή φροντίδα του σπιτιού, που περιλαμβάνει τακτοποίηση, καθάρισμα, ψώνια και φροντίδα της κουζίνας και των ρούχων. Αναφέρει ότι από τη στιγμή που έκανε παιδιά η αποτελεσματικότητα των εργασιών που κάνει στο σπίτι είναι μειωμένη όπως και ο χρόνος που αφιερώνει σ' αυτές. Εκτός από τις καθημερινές εργασίες, μένουν πίσω και οι δουλειές που πρέπει να γίνονται περιοδικά, όπως οι επισκευές, ο εξοπλισμός του σπιτιού κ.ά., οι οποίες δημιουργούν ένα αίσθημα εκκρεμότητας στη ζωή της:

Καλά, κάνεις τρομερές εκπτώσεις όσον αφορά στο σπίτι, δηλαδή στο πόσο μαζεμένο είναι (...). Πλυντήρια δεν προλαβαίνω. Ξεχειλίζουν τα ρούχα, πάνω που τα γεμίζεις, ξαναξεχειλίζουν τα ρούχα, εντάξει δεν πειράζει (γέλια). Το σίδερο δεν το συζητώ, αν δεν το έκανε η Α. (σ. επαγγελματίας βοηθός) εγώ είχα πει ότι θα τα φοράμε ασιδέρωτα τα ρούχα. Εεε και σου μιλάω για... ας πούμε μαγείρεμα εμείς δεν κάνουμε γιατί τρώμε από την μαμά μου συνήθως. (...) Σκούπισμα, έχουμε ένα μικρό χειροκίνητο σκουπάκι. Πάρα πολύ χρήσιμο (γέλια). Ξέρεις αυτό μαζεύει σε καθημερινή βάση, μαζεύουμε εμείς, ό,τι βρομιές που έχει άπειρες κάθε μέρα. Και δύο φορές τον μήνα έρχεται η Τ. (σ. επαγγελματίας βοηθός) και κάνει σφουγγάρισμα, σκούπισμα και ξέρω γω ξεσκονίσματα και τέτοια. Ψώνια κάνουμε εμείς. (...) Άλλες δουλειές του σπιτιού δεν κάνουμε. Εγώ αυτό που κάνω καθημερινά, που προσπαθώ, το οποίο είναι πάρα πολύ κουραστικό είναι να μαζεύω τα πράγματα που είναι μονίμως έξω. Τα οποία είναι τα πράγματα του [γιου] παιχνίδια, βιβλία, που είναι παντού, είναι και μες στο μπάνιο, είναι παντού... (...) Κάνουμε αυτό και κάνουμε ό,τι αφορά στην κουζίνα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Κωνσταντίνα, η μεγαλύτερη σε ηλικία αφηγήτρια, περιγράφει την καθημερινότητά της παραθέτοντας στο ίδιο σκηνικό τρεξίματα για το νοικοκυριό στην τωρινή ζωή της ως συνταξιούχος, στη ζωή της όταν δούλευε και ο ενήλικας γιος της έμενε μαζί τους και από την εποχή που τα παιδιά ήταν μικρά. Αν και οι τρεις φάσεις έχουν σημαντικές διαφορές ως προς το φόρτο της οικιακής φροντίδας, το τρέξιμο δεν υπολείπεται σε καμιά από αυτές:

Ε συνήθως, καταρχήν σηκώνομαι νωρίς το πρωί, δηλαδή 6μιση με 7 είναι οι ώρες έγερσης, χειμώνα καλοκαίρι (...). Την εποχή που δούλευα που έπρεπε να 'μαι κάποια στιγμή στο Πολυτεχνείο, το πιο συνηθισμένο ήτανε πέρα από την προσωπική μου καθαριότητα ξέρω γω και το πρωινό μου, να δουλέψω στην κουζίνα. (...) Το βράδυ γενικά επειδή δεν σταματάω και το μεσημέρι δεν μπορώ να κάνω δουλειές όρθια και εντάξει υπάρχει ένα πλυντήριο πιάτων, μπαίνουνε τα

πιάτα στο πλυντήριο, αλλά είναι κάποια πράγματα που μένουνε για πλύσιμο και (...) κάνω και αυτά, κατσαρόλες πράγματα ό,τι είναι τα μαζεύω το πρωί.

Πριν, ανάλογα με το τι είναι να μαγειρέψω και όταν έμενε εδώ και ο γιος μου και έπρεπε να ετοιμάσω φαΐ και για εκείνον, μαγείρευα το πρωί. Δηλαδή πολλές φορές οκτώμιση η ώρα έπρεπε να φύγω και γω μεταξύ εξήμισι και οκτώμιση είχα μαγειρέψει κιόλας. Εμ, αλλά το καλοκαίρι ποτίζω τα λουλούδια πρωί - πρωί, (...) ή όταν δεν έχω αυτό ή δεν έχω να μαγειρέψω και δεν έχω και αυτό το άμεσο να φύγω, βάζω πρωί - πρωί πλυντήριο ρούχων, να απλώσω, να το μαζέψω αργότερα ή κάνω σίδερο πρωί - πρωί την ώρα που όλοι, τώρα ο άντρας μου, κοιμάται.

(...) Τα μαθήματα τα πρωινά τα τελευταία χρόνια είναι 11 η ώρα, οπότε μέχρι εκείνη την ώρα μπορώ να κάνω ένα σωρό πράγματα στο σπίτι ή και να δουλέψω αν χρειαστεί για το Πολυτεχνείο. (...) Ε μετά Πολυτεχνείο, (...) θα 'ρχόμουνε εδώ 5-6 συνήθως. (...) Ε, μετά τις 5 συνήθως χαλαρώνω ή θα ετοιμάσω κάτι για το βράδυ πολύ εύκολο, μαγειρεύω, παλιότερα είχαμε και σκυλί και μαγείρευα και για το σκυλί, (...) το 'βγαζα βόλτα, έκανα, γενικά αυτό είναι.

Ε και τον τελευταίο καιρό κάνω και τα ψώνια μου στη γειτονιά (...), πιο παλιά το συνδυάζαμε με επιβλέψεις και μπορεί να ψωνίζαμε από τον Βασιλόπουλο (...). Αλλά σχεδόν κάθε μέρα κάτι θα χρειαστεί να ψωνίσει κανείς και συνήθως το κάνω εγώ. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Στο παρελθόν της εντατικής εργασίας των 70 ωρών την εβδομάδα, οι ίδιες ακριβώς δουλειές -ίσως και περισσότερες- γίνοντουσαν στον λιγοστό ελεύθερο χρόνο που απέμενε από τη δουλειά. Άλλωστε τότε η Κωνσταντίνα ήταν πιο σβέλτη!

{Όταν δουλεύατε και στο ελεύθερο επάγγελμα, πώς οργανωνότανε ο χρόνος σας;
Άστα! Ξέρω γω ήμουνα πιο γρήγορη (γέλια) τι να πω; (...) Ε εντάξει, θυμάμαι παλιά ότι δεν υπήρχε Σαββατοκύριακο που να μην δούλεψα, δηλαδή αν δεν δούλευα ένα Σαββατοκύριακο, αισθανόμουνα ότι αλλάζει και η εβδομάδα. Αλλά όταν δούλευα, ναι πάρα πολλές δουλειές γινόντουσαν Σαββατοκύριακο ή βραδάκι ξέρω γω ή μεσημέρια. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Στις οικογένειες των αφηγητριών τις δουλειές του σπιτιού τις αναλαμβάνουν κυρίως οι αφηγήτριες, σε μικρότερο βαθμό οι άντρες τους, άλλα πρόσωπα του συγγενικού περιβάλλοντος, κυρίως οι μητέρες τους, και κάποιες φορές επαγγελματίες βοηθοί. Δεν είναι λίγες οι αφηγήσεις που φανερώνουν μια δυσπιστία των αφηγητριών ότι οι άντρες τους μπορούν να τα καταφέρουν στις δουλειές του σπιτιού ή θεωρούν ότι δεν τους αναλογούν, τουλάχιστον στο βαθμό που αναλογούν στις ίδιες.

Η Ιφιγένεια περιγράφει πώς ενώ έχει μεγάλη βοήθεια από τον σύζυγό της, δεν μπορεί να αφήσει πάνω του κάθε δουλειά που σχετίζεται με το σπίτι, καθώς όπως λέει οι άντρες δεν μπορούν να κάνουν πολλά πράγματα ταυτόχρονα:

Εγώ έχω, θεωρώ, και τεράστια βοήθεια, γιατί μοιραζόμαστε πάρα πολλά πράγματα με τον [σύζυγο]. Όσα μπορεί βέβαια, γιατί θεωρώ ότι ένας άντρας δεν μπορεί να κάνει και πάρα πολλά πράγματα ταυτόχρονα, σε αντίθεση με τις γυναίκες που δεν ξέρω αν έχουν αυτή την ικανότητα ή απλά αν αναγκάζονται να το κάνουν γιατί δεν έχουν άλλη επιλογή. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Λουκία αναφέρει ότι οι δουλειές του σπιτιού σχεδόν αποκλειστικά αποτελούν δική της ευθύνη, αν και ο σύζυγός της έχει κάποια συμμετοχή, την οποία χαρακτηρίζει ως μια - μη αναμενόμενη- μεγάλη ελάφρυνση:

Τα θέματα της καθημερινότητας, τα οργανώνω σε πολύ μεγάλο βαθμό: τι θα φάμε, τι θα ψωνίσουμε, πώς θα πληρώσουμε τους λογαριασμούς, όλα αυτά της καθημερινότητας, την οργάνωση του σπιτιού, το καθημερινό καθάρισμα, αλλά και τα πιο μεγάλα, τι χρειαζόμαστε, πώς θα βάψουμε τη σκάλα και χιλιάδες άλλα για να φτιάξουμε το σπίτι μας... Συνήθως ο άντρας μου θα αναλάβει όμως να κοιμίσει την μικρή, να ασχοληθεί λίγο μαζί της παραπάνω την ώρα που θα γυρίσει από την δουλειά. Το θεωρώ ότι είναι και αυτό μια ελάφρυνση ας πούμε για μένα. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Ο σύζυγος της Ανδρομάχης λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς τις δουλειές του σπιτιού, κυρίως όμως είναι "αυτοεξυπηρετούμενος" και δεν την επιφορτίζει με επιπλέον ευθύνες. Επιπλέον η αφηγήτρια έχει επιλέξει να μην θέσει προς αυτόν ζήτημα καταμερισμού του νοικοκυριού. Αντίθετα επιδιώκει να έχει τελειώσει κάθε δουλειά όταν ο σύζυγός της επιστρέφει στο σπίτι, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα κοινού ελεύθερου χρόνου μετά:

Ο [σύζυγος] σου λέω είναι κατ' αρχήν αυτοεξυπηρετούμενος. Που από μόνο του είναι πολύ σημαντικό θέμα. Δεν μαγειρεύει αλλά θα φτιάξει κάτι πρόχειρο αν χρειαστεί. Επίσης επειδή έχουμε πολύ συχνά φίλους για τραπέζι... συγγενείς ή οτιδήποτε, εεε θα... ετοιμάσει εκείνος, (...) θα κάνει κάποιες δουλειές στο σπίτι, όπως να... βάλει ηλεκτρική σκούπα.

Τα Σαββατοκύριακα, αυτό. Αλλά... ο χρόνος είναι λίγο περιορισμένος, οπότε γενικά προτιμάμε και οι δύο να μοιραστούμε όλοι μαζί κάποιες ώρες και με τα παιδιά. Οπότε... το... υπόλοιπο δεν το έχω θέσει ως ζήτημα ότι "ξέρεις κάτι: το Σαββατοκύριακο εσύ θα κάνεις αυτό, αυτό και αυτό". Δεν το έχω θέσει το ζήτημα έτσι, γιατί δεν θέλω. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Τασούλα περιγράφει πώς όλες τις δουλειές του σπιτιού, όπως και τη φροντίδα των παιδιών τις αναλαμβάνει αποκλειστικά μόνη, καθώς ο σύντροφός της επιστρέφει πολύ

αργά στο σπίτι. Θεωρεί ότι δεν του αναλογούν και άλλες ευθύνες από τη στιγμή μάλιστα που η ίδια δεν έχει σταθερή και πλήρη απασχόληση εκτός σπιτιού και ότι η απόφαση αυτή εντάσσεται στα πλαίσια ενός "δίκαιου" μοιράσματος μεταξύ των δύο συντρόφων. Με τον τρόπο αυτό εδραιώνεται ακόμα περισσότερο το στερεότυπο ότι οι οικιακές ευθύνες είναι δικές της, νομιμοποιείται η εξάρτησή της από το μισθό του συντρόφου και εδραιώνεται ο έμφυλος καταμερισμός των ρόλων (Νίκελ 2010), στον οποίον η Τασούλα συναινεί:

Ο μπαμπάς έρχεται αργά, γιατί... τελευταία δουλεύει πολύ. (...) Οπότε δεν συμμετέχει. Μπορεί να παίξει λίγο με τα παιδιά, μπορεί κάποιες φορές τα κάνει αυτός μπάνιο... (...).

{Οπότε όλα τα πράγματα μέσα στο σπίτι

[τα κάνω εγώ. Ναι. Έτσι κι αλλιώς. (...)] Και το κάνουμε λίγο και σαν εεε (μικρή παύση) κατανομή. Γιατί αρκετό είναι 10 ώρες δουλειάς τη... μέρα. Δηλαδή κάπως δεν... θεωρώ και εγώ ότι... Δε θέλω να... κάνει. Ακόμα και όταν προσφέρεται ξέρω εγώ, όταν είναι σε θέση. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Οι επαγγελματίες βοηθοί

Κάποιες αφηγήτριες, επιλέγουν να χρησιμοποιούν επαγγελματίες βοηθούς στις δουλειές του σπιτιού και στο μέγιστο των παιδιών.

Η οικογένεια της Αλέξιας είναι η μοναδική που έχει "εσωτερική γυναίκα" για τις οικιακές εργασίες και τη φύλαξη των παιδιών τις ώρες που η αφηγήτρια είναι στη δουλειά:

Έχω κάποια γυναίκα που κρατάει τα παιδιά, εσωτερική (μικρή παύση). Γιατί εντάξει εγώ γυρνάω σχετικά αργά κάθε μέρα και ο άντρας μου το ίδιο. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η Ιφιγένεια είχε στα χρόνια που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη δύο αμειβόμενες βοηθούς, κάθε μια από τις οποίες είχε αναλάβει διαφορετικές αρμοδιότητες. Θεωρεί την εργασία τους πολύ χρήσιμη και βοηθητική για τη ζωή της κυρίως επειδή είναι πολύ επιδέξιες και αναλαμβάνουν επιτυχώς πολλές ευθύνες από τις οποίες την απαλλάσσουν:

Ποιος άλλος (σ. με βοηθάει); Εντάξει αυτοί οι άνθρωποι μετά που είναι με πληρωμή. Που είναι η Α., αυτή η κοπέλα που έρχεται τώρα μια φορά την εβδομάδα που κρατάει το μωράκι και σιδερώνει, η οποία και αυτή βοηθάει πάρα πολύ ας πούμε. Κατ' αρχήν είναι πάρα πολύ καπάτσα γιατί και κρατάει και το μωρό και το πηγαίνει και βόλτα, αλλά και σιδερώνει όλα τα ρούχα, και θα κάτσει παραπάνω αν χρειαστεί και θα αλλάξει την ημέρα αν κάποια στιγμή της πω ότι κάτι δεν μπορώ, ότι κάτι θα έχουμε. Πολύ καλή! Δηλαδή η Α. θα βάλει και μια σκούπα, παντού και έξω και στη βεράντα, θα συμμαζέψει και τα πράγματα, δηλαδή όταν γυρνάς και είναι η Α. το βρίσκεις τακτοποιημένο το σπίτι. Και η άλλη είναι η Τ. που έρχεται 2

φορές το μήνα που καθαρίζει το σπίτι και εντάξει αυτή είναι και που έρχεται τα βράδια για να κρατάει τα παιδιά να βγαίνουμε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Το θέμα των έμμισθων βοηθών για αρκετές αφηγήτριες φαίνεται ότι αποτελεί ταμπού. Η Ιφιγένεια είναι μια από τις λίγες αφηγήτριες που μιλάει με άνεση για τις επαγγελματίες βοηθούς, τις "γυναίκες" που φροντίζουν τα παιδιά και το σπίτι. Το γεγονός αυτό σχετίζεται πιθανά με το ότι η συνέντευξη έγινε πριν από την κρίση, περίοδο που δεν ήταν ασυνήθιστο οι εργαζόμενες σε σχετικά καλά αμειβόμενες θέσεις γυναίκες, να προσλαμβάνουν "γυναίκες" για τις οικιακές εργασίες (Βαΐτου κ.ά. 2007), πρακτική που περιορίστηκε στα χρόνια της κρίσης.

Η Νίκη, στο παρελθόν ανέθετε τη φροντίδα των παιδιών της σε μια εργαζόμενη γυναίκα 2 απογεύματα την εβδομάδα, ώστε να μπορεί να κάνει δουλειές έξω από το σπίτι, σταμάτησε όμως λόγω έλλειψης χρημάτων. Τη στιγμή της συνέντευξης σκέφτεται να την ξαναπροσλάβει αυτή τη φορά όχι για να έχει ελεύθερο χρόνο, αλλά για να δουλέψει:

Σε κάποια φάση πέρυσι είχαμε μια κοπέλα που ερχότανε δυο φορές, δυο απογεύματα και μας τα κράταγε από 3 ώρες και κάναμε... ο [σύζυγος] δούλευε, (...) εγώ έκανα ψώνια, δηλαδή έκανα κάποια πράγματα μόνη μου. Μετά το κόψαμε για λόγους οικονομικούς και τώρα που κάνω δεύτερη δουλειά σκέφτομαι να την ξαναπάρω την κοπέλα. Αλλά ενώ πέρυσι την έπαιρνα για να έχω εγώ τον χρόνο να πηγαίνω σούπερ μάρκετ και δεν ξέρω γω και βόλτα να ξεσκάω, τώρα θα είναι για να δουλέψω (γέλιο). (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Οι περισσότερες αφηγήτριες δεν χρησιμοποιούν επαγγελματίες βοηθούς. Οι λόγοι που κατά κανόνα σχετίζονται μ' αυτή την απόφαση είναι καταρχήν οικονομικοί. Κάποιες αφηγήτριες όμως αναφέρουν ότι δεν συμφωνούν με την ανάθεση τέτοιων ευθυνών σε επαγγελματίες και άλλες καλύπτουν τις ανάγκες τους με πρόσωπα του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος.

Η Λουκία επιλέγει να αναλάβει εξ ολοκλήρου μόνη της, τις εργασίες του σπιτιού και την φροντίδα του παιδιού της, με τη μικρή βοήθεια του συζύγου της και την σπανιότερη αλλά πολύ σημαντική συνδρομή των γονιών της οι οποίοι όταν χρειάζεται έρχονται στην Αθήνα για να βοηθήσουν. Θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο στην απόφασή της έπαιξε η δυνατότητα να πάρει άδεια από τη δουλειά της τον πρώτο χρόνο μετά τη γέννηση του παιδιού της:

Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει κάτι, δεν έχω φροντίσει εγώ για κάτι, δεν το χρειάστηκα κιόλας, λόγω της διευκόλυνσης που παρέχει το δημόσιο, δηλαδή το ότι έμεινα ένα χρόνο στο σπίτι, σήμαινε ότι μπόρεσα να μεγαλώσω το παιδί μου σε βαθμό ώστε να μπορέσει να πάει κατευθείαν στο σταθμό χωρίς να μεσολαβήσει κάποια νταντά. Από κει και πέρα η πιο σημαντική στήριξη, πέρα από τον άντρα μου βέβαια, είναι οι γονείς μου. (...)

Είναι επιλογή το να μην έχω ξένη βοήθεια, να στηριχτώ μόνο στη μικρή βοήθεια των συγγενικών προσώπων, εεε που κάποιες φορές μετανιώνω, αλλά οι φορές που δεν μετανιώνω είναι πιο πολλές, οπότε έχουμε μείνει σε αυτή την κατάσταση μέχρι τώρα.

Θα μπορούσαμε να είχαμε χειριστεί τελείως διαφορετικά την κατάσταση και να κάνουμε κάτι στα δικά μας μέτρα και σταθμά, δηλαδή μια φορά τον μήνα να έχεις ένα άτομο, αλλά πάντα στεκόμουν ότι αυτό το πράγμα δεν γίνεται όσες φορές το θες εσύ. Πρέπει το παιδί να γνωρίζει κάποιον άνθρωπο για να νιώθει άνετα μαζί, οπότε η μια φορά το δεκαπενθήμερο ή το μήνα που έχω εγώ ανάγκη να βγω έξω δεν μπορεί να γίνει. Ή πρέπει να είναι μια γυναίκα που θα έρχεται δύο φορές την εβδομάδα, ή τίποτα και επειδή για οικονομικούς λόγους δεν θέλαμε να καταφύγουμε σε αυτό δύο φορές την εβδομάδα, δεν έγινε ποτέ (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Ιδιαίτερα όσον αφορά στο θέμα της φροντίδας των παιδιών, οι αφηγήτριες εμφανίζονται αρκετά επιφυλακτικές να την αναθέσουν σε αμειβόμενες βοηθούς. Αντίθετα προτιμούν τα πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος και όταν αυτό δεν είναι εφικτό τους βρεφικούς και παιδικούς σταθμούς.

Η μητρική/πατρική οικογένεια, το ευρύτερο δίκτυο συγγενών και φίλων και ο ρόλος τους

Στις αφηγήσεις που προαναφέρθηκαν η βοήθεια των γονέων ή άλλων συγγενών στην καθημερινότητα των αφηγητριών είναι φανερή, μέσω της προσφοράς υπηρεσιών, χρήματος ή χρόνου. Η υποστήριξη αυτή δεν αφορά μόνο τις πολύ νεαρές αφηγήτριες, τις αφηγήτριες με παιδιά ή οικογένεια, αλλά τις περισσότερες, που σε διάφορες φάσεις της ζωής τους στηρίζονται στο δίκτυο των συγγενών.

Η παροχή φαγητού είναι μια φροντίδα - βοήθεια που οι αφηγήτριες δέχονται από τη μητέρα τους διαχρονικά και ανεξαρτήτως ηλικίας:

Εεε συχνά έχω ταπεράκι μαμάς. Η μαμά τα διαστήματα που είναι εδώ, ανεφοδιάζει και μένει κατάψυξη μεγάλο διάστημα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Από τις συνεντεύξεις γίνεται φανερό πως κυρίως η μητέρα είναι αυτή που έχει τον κύριο υποστηρικτικό και βοηθητικό ρόλο, ακολουθούν ο πατέρας και η αδερφή ή ο αδερφός και κάποιες φορές βοηθά και η μητέρα του άντρα, δηλαδή η "πεθερά" και σπάνια ο "πεθερός". Η επιλογή αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη "θεσμική" εξουσία της μητέρας του άντρα που υπήρχε στην παραδοσιακή ελληνική οικογένεια προηγούμενων εποχών (Ράπτου 2014). Οι λόγοι επιλογής της μητέρας ως πρώτου προσώπου βοήθειας, δεν αναφέρονται σαφώς από τις αφηγήτριες. Σύντομες αναφορές δείχνουν ότι οι μητέρες είναι "πιο διαθέσιμες" ειδικά όταν υπάρχουν εγγόνια και ότι οι αφηγήτριες τις προτιμούν γιατί

"νιώθουν πιο καλά" μαζί τους. Είναι πιθανό όμως οι μητέρες των αφηγητριών να προσφέρουν βοήθεια, θεωρώντας ότι πρέπει να αναλάβουν αυτόν τον ρόλο ως κομμάτι της δικής τους μητρικής ευθύνης, απέναντι στις εργαζόμενες κόρες.

Η ηλικία, η επαγγελματική κατάσταση και η υγεία των μητέρων/πατέρων είναι βασικοί παράγοντες που καθορίζουν το βαθμό εμπλοκής τους στη ζωή της επόμενης γενιάς.

Η Ανδρομάχη, στην προσπάθεια να επαναδραστηριοποιηθεί επαγγελματικά εκτός σπιτιού, ζητά βοήθεια από τη μητέρα και, αφού δεν μπορεί, από την αδερφή της:

*Η αδερφή μου ήθελε κάποιο συμπλήρωμα στο εισόδημά της και εννοείται ότι θα προτιμούσα την αδερφή μου να κάνει αυτό με τα παιδιά παρά... κάποιον άλλον.(...)
Επειδή οι γονείς μου λείπουνε πάρα πολύ, έκανα μία συζήτηση με τη μητέρα μου και της είχα πει ότι χρειάζομαι μια φορά την εβδομάδα. Ε και μου είπε ότι δεν μπορώ να στο δώσω εγώ αλλά μπορώ να στο προσφέρω μέσω της αδερφής σου. Οπότε μία φορά την εβδομάδα την αναλαμβάνουνε οι γονείς μου και εμείς πληρώνουμε την άλλη φορά την εβδομάδα που είναι, μην φανταστείς για κανένα ποσό χρημάτων πια... Αλλά... είναι ικανό για να κρατάει τις ισορροπίες γιατί και εγώ δεν θεωρώ ότι η αδερφή μου έχει καμιά υποχρέωση να έρχεται να μου κρατάει τα παιδιά μου (...). Μπορεί να μη πιστεύω το ίδιο για τη μάνα μου, ε και γι αυτό και της το ζήτησα ευθέως αυτό. Εεε αλλά για την αδερφή μου πραγματικά το πιστεύω, δεν έχει καμία υποχρέωση να το κάνει αυτό το πράγμα έτσι. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)*

Καθώς η μάνα της δεν μπορεί να την καλύψει πλήρως, στήνουν ένα οικογενειακό δίκτυο επαγγελματικής βοήθειας, όπου το χρήμα κινείται εντός της οικογένειας αλλά και η φροντίδα των παιδιών παραμένει υπόθεση των γυναικών της εκτεταμένης οικογένειας. Η μάνα βοηθάει τη μια κόρη να έχει χρόνο για δουλειά και χρηματοδοτεί την άλλη σε μια άτυπη - αμειβόμενη δραστηριότητα. Η Ανδρομάχη βρίσκει ένα έμπιστο και αγαπητό πρόσωπο να κρατήσει τα παιδιά της όσο δουλεύει και η αδερφή της βρίσκει δουλειά και ένα επιπλέον εισόδημα, βοηθώντας ταυτόχρονα ένα αγαπημένο πρόσωπο.

Εκτός από τη βοήθεια της αδερφής, η πεθερά της και σε πιο αραιά διαστήματα η μητέρα της, παίρνουν τα δύο ή και τα τρία της παιδιά κάποιες ημέρες ώστε να έχει χρόνο να δουλέψει, να οργανώσει το σπίτι, αλλά και να αφιερώσει στις προσωπικές της επιθυμίες και στη σχέση της με τον σύντροφο.

Η άλλη βοήθεια είναι η πεθερά μου, η οποία είναι διαθέσιμη και παίρνει τα παιδιά μία μέρα την εβδομάδα, δηλαδή της τα πηγαίνουμε το πρωί και της τα παίρνουμε από κει το βράδυ. Δεν είναι κάθε εβδομάδα, σάνταρ αυτό. Εεε μπορεί κάποια εβδομάδα να πάει το ένα παιδί ή να πάνε τα δύο παιδιά ή να πάνε και τα τρία παιδιά. Αυτό παίζει, αλλά υπάρχει αυτή η διαθεσιμότητα και μπορώ να τη

χρησιμοποιήσω. Και μετά όταν έρχεται η μάνα μου πια από το χωριό, που είναι περίπου μισό μήνα, μέσα σε αυτό το μισό μήνα μία φορά θα πάρει όλα τα παιδιά (...) για δυο τρεις μέρες. Δεν ξέρω τι θα 'κανα αν δεν το είχα αυτό. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ιφιγένεια πέρα από την καθημερινή βοήθεια των γονιών, που κρατούν το ένα παιδί, και της μητέρας που μαγειρεύει, έχει περιστασιακά βοήθεια και από την αδερφή και φίλους της:

Οι φίλοι μας, δηλαδή η [φίλη], η αδερφή μου, η ξαδέρφη μου, αυτοί οι άνθρωποι ρε παιδί μου που έχουνε κοντινή επαφή με τα παιδιά και που κάποια στιγμή θα έρθουνε, θα παίξουν λίγο μαζί τους, θα σε ξαλαφρώσουνε ή μια φορά θα πούμε στη [φίλη] ότι "έλα" και έχει κάτσει με τα παιδιά και εμείς έχουμε πάει κάπου. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Φωτεινή αναφέρεται στη βοήθεια της μητέρας της και του πατέρα της η οποία περιλαμβάνει διαφορετικές πρακτικές και καλύπτει πολλαπλούς στόχους. Οι γονείς της κρατούσαν την κόρη της για να δουλέψει όσο δεν πήγαινε παιδικό σταθμό ή όσες φορές ήταν άρρωστη, η μάνα της βοηθά στις πρακτικές δουλειές του σπιτιού, στο σπίτι των γονιών της έμειναν τα διαστήματα που δεν είχαν σπίτι και την περίοδο που λόγω αυξημένων επαγγελματικών και εκπαιδευτικών υποχρεώσεων δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της καθημερινότητας. Οι γονείς της είναι διαθέσιμοι να την υποστηρίξουν σε κάθε πρόβλημα που προκύπτει. Αν και αρχικά αναφέρεται εξίσου και στους δυο γονείς της, σταδιακά ο λόγος της επικεντρώνεται στη μητέρα της, η οποία φαίνεται ότι είναι αυτή που παρέχει τη μεγαλύτερη φροντίδα στα θέματα της καθημερινότητας, ενώ ο πατέρας της βοηθά περισσότερο στα θέματα της δουλειάς. Η Φωτεινή παρόλο που θεωρεί ότι η συμμετοχή τους είναι πολύ σημαντική, κρίνει ότι έχει παρέμβει στην διευθέτηση των σχέσεων εντός της δικής της πυρηνικής οικογένειας, επιδεινώνοντας την άνιση κατανομή ευθυνών μεταξύ του ζευγαριού. Προβληματίζεται επίσης για τη σχέση που σχηματίζεται με τη μητέρα της και είναι σημαντικά διαφορετική από αυτή που επιθυμούσε:

Περάσαμε φάσεις (...) που ήταν καθημερινά η μάνα μου εδώ, δηλαδή πριν τις διακοπές είχε γίνει αυτοκόλλητη με την [κόρη]. Αλλά... τον τελευταίο μήνα ας πούμε δεν έρχεται συχνά. Ναι και είναι κάτι που μ' αρέσει. Γιατί πάντα έτσι φανταζόμουνα ότι θα ήτανε με ένα παιδί. Ότι κάπως θα τα κατάφερνα με τον άνθρωπο που είμαι μαζί και θα είχα μία, έτσι δορυφορική υποστήριξη. Κάτι που δεν... Ανατράπηκε στην πράξη γιατί την είχα φουλ τάιμ ανάγκη. Και νομίζω ότι την έχω τεντώσει τελείως. Εεε γιατί δεν είναι μόνο ότι την έχω για την [κόρη], την έχω για ό,τι προκύπτει ρε παιδί μου, και για τις μετακομίσεις, και για το σπίτι, για όλα ρε παιδάκι μου την έχω. Είναι κάτι αυτό που μας έχει φέρει και πολύ κοντά, και έχει αλλοιώσει και τη

σχέση μας, δηλαδή δεν θέλω να είναι αυτή η σχέση μου με τη μάνα μου, τόσο στενή ώστε να τσακωνόμαστε τόσο πολύ. (...) Ενώ υπάρχει διαθεσιμότητα από τη μάνα μου, μου φαινόταν ότι πλέον δεν γινόταν ρε παιδί μου, είχε φύγει από το φυσιολογικό. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Οι αφηγήτριες συχνά θέτουν το ερώτημα ποιο είναι το "φυσιολογικό" όριο εμπλοκής της γονεϊκής οικογένειας στη ζωή τους. Οι ίδιες οι αφηγήσεις όμως, αναδεικνύοντας τους λόγους για τους οποίους αυτή συχνά είναι απαραίτητη, καθιστούν το ερώτημα "φιλοσοφικό" και έξω από τις συνθήκες της πραγματικής ζωής.

Αν και η γειτνίαση των γονιών με τις αφηγήτριες φαίνεται ότι θα ήταν ένας παράγοντας του βαθμού της παρεχόμενης γονεϊκής υποστήριξης, στην πραγματικότητα αυτό δεν ισχύει απόλυτα. Οι γονείς εφόσον μπορούν, ακόμα κι αν μένουν πολύ μακριά, έρχονται και βοηθούν.

Οι γονείς της Θεοδώρας μετακινούνται από την επαρχιακή πόλη διαμονής τους για να τη βοηθήσουν στις δουλειές του σπιτιού, στο μεγάλωμα του παιδιού και στις κατασκευαστικές εργασίες του σπιτιού τους. Στεναχωριέται που τους κουράζει αλλά δεν μπορεί να κάνει αλλιώς. Βοήθεια έχει και από τον αδερφό της που μένει κοντά, αλλά όχι από την οικογένεια του συζύγου καθώς δεν ζουν στην Αθήνα:

Εεε λίγο στεναχωριέμαι που... κουράζω την οικογένειά μου, γιατί αυτή τη στιγμή μας βοηθάνε πάρα πολύ οι γονείς μου και για να ολοκληρωθεί το σπίτι.

{Οι οποίοι ζούνε εδώ;

Όχι, όχι έρχονται. (...) κάθονται τρεις ή τέσσερις μέρες και φεύγουνε.

Γενικά αυτή τη στιγμή περιστρεφόμαστε πάρα πολύ γύρω από την οικογένειά μου.

Ο αδελφός μου μας βοηθάει πάρα πολύ, πάλι, ο οποίος είναι πάλι μέρος της οικογένειάς μου (...). Οι γονείς του [συζύγου] είναι μακριά και δεν μπορούν να βοηθήσουνε. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Και οι γονείς της Λουκίας, αν και ζουν πολύ μακριά από την Αθήνα έρχονται για να βοηθήσουν όποτε έχει ανάγκη, είτε για να κρατήσουν το παιδί -σε περιόδους που οι παιδικοί σταθμοί είναι κλειστοί- είτε σε αρρώστιες, είτε για μικρά διαστήματα διακοπών με τον σύντροφο:

Ανά διαστήματα κράτησαν το παιδί ώστε να πάμε εμείς κάποιες μικρές διακοπές, (...), στάθηκαν σε εμένα από την ώρα που γέννησα και μετά ώστε να έχω εγώ εξασφαλισμένες τις πρώτες μου ανάγκες, φαγητό, καθαριότητα, είναι κοντά μας όποτε τους χρειαστούμε και αυτό είναι και ψυχολογικά πολύ ενθαρρυντικό. Πλέον είναι σε σύνταξη οπότε υπάρχει δυνατότητα να είναι κοντά μας, αλλά είναι δικιά μου επιλογή να μην θέλω να είναι χωρίς λόγο κοντά μας, από την στιγμή που το σπίτι τους δεν είναι εδώ. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Παρ' όλα αυτά το γεγονός ότι δεν είναι τόσο κοντά ώστε να έχει καθημερινή βοήθεια έχει επιπτώσεις στη ζωή της και ιδιαίτερα στο επάγγελμα. Η Λουκία εκτιμά ότι πιθανά αν είχε περισσότερη βοήθεια να έκανε διαφορετική δουλειά:

Είμαστε δηλαδή μόνοι μας στην Αθήνα, οπότε και αυτό παίζει τον ρόλο του. (...) δημιουργεί προϋποθέσεις ώστε να ξοδέψεις πιο πολύ χρόνο για το παιδί το οποίο θα μπορούσε με την ύπαρξη ενός παππού ας πούμε ή μιας θείας, μιας ξαδέρφης, να καλύπτει αυτό το κενό, ώστε οι γονείς να μπορέσουν να ασχοληθούν επαγγελματικά με κάτι που τους ενδιαφέρει. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Τασούλα, περιγράφει τις επαγγελματικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει καθώς δεν έχει τη βοήθεια συγγενών, αφού όλοι ζουν μακριά. Αξιολογεί όμως ότι η συγγενική βοήθεια αναπληρώνει τις ελλείψεις του κοινωνικού κράτους και δηλώνει την αναγκαιότητα να υπάρξουν δομές που θα αποδεσμεύσουν τις μητέρες από αυτήν:

Οι γονείς (...) εγώ δεν τους έχω γιατί είναι μακριά. Αλλά θεωρώ ότι και δεν είναι ευθύνη τους. Δηλαδή επί της ουσίας, λύνουν ένα ζήτημα της κοινωνίας... επειδή δεν το λύνει η κοινωνία, το λύνουν αυτοί αναγκαστικά. Όχι δεν θεωρώ ότι είναι λύση. Εντάξει σίγουρα είναι βολικό ώστε να μπορέσεις να κάνεις κάποια άλλα πράγματα, (...) αλλά... δεν θεωρώ ότι είναι δική τους δουλειά. Θεωρώ ότι... έπρεπε να λύνεται αλλού το ζήτημα. Για να λύνεται για όλους, γιατί έτσι δεν... λύνεται. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Όμως και οι ίδιες αφηγήτριες βοηθούν τους συγγενείς τους. Η Χριστίνα βοηθά την ανιψιά της στα μαθήματα, ενώ οι περισσότερες κάνουν αμισθί ή με συμβολικές αμοιβές αρχιτεκτονικές δουλειές για τους συγγενείς τους. Όσες επίσης, έχουν μεγάλους γονείς όπως η Ελένη φροντίζουν να κάνουν γι' αυτούς όσα λόγω ηλικίας δεν μπορούν.

Η Ελένη περιγράφει το κοινό νοικοκυριό που έχει δημιουργήσει με τη μητέρα και τον πατέρα της με τους οποίους ζει σε διαφορετικά διαμερίσματα της ίδια πολυκατοικίας, αλλά και με άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας. Μεταξύ τους αλληλοβοηθούνται στις δουλειές του σπιτιού, τη φροντίδα του γιου της και τα οικονομικά, ενώ η Ελένη αναλαμβάνει όσες δουλειές δεν μπορεί να κάνουν οι γονείς της λόγω ηλικίας, όπως η οδήγηση:

Στην πραγματικότητα έχουμε ένα κοινό νοικοκυριό στο... φαγητό. Το οποίο... ναι μεν είμαστε περισσότεροι άνθρωποι, αλλά μειώνει αρκετά τα... έξοδα έτσι; (...) Μαγειρεύουμε και μεις δε μαγειρεύει μόνο εκείνη (η μάνα), αλλά... εγώ πάω στο κρεοπωλείο και... στη λαϊκή ας πούμε και η μάνα μου πάει στο σούπερ μάρκετ που θέλει να πηγαίνει (...).κάνω διάφορες δουλειές για τους δικούς μου... για το σπίτι ... και για... αυτά, (...) εεε με βοηθάνε με το παιδί και λίγο... με την έννοια ότι εντάξει

έρχεται και η αδερφή του [συντρόφου], έρχεται και η θεία μου και παίζει με το παιδί κι αυτά. (...) Αλλά σου λέω σε πάρα πολλά πράγματα είναι... Ας πούμε έχουμε δύο αυτοκίνητα, τα οποία τα είχαμε εμείς από πριν, τώρα τα έχουμε όλοι μαζί, τα δύο αυτοκίνητα κατάλαβες; (...) Άμα το σκεφτείς στην πραγματικότητα είναι διευρυμένο. Από οικονομική άποψη είναι διευρυμένο και μ' άλλους ανθρώπους (...). (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

6.6. Τα "προσωπικά"

Οι δυσκολίες της ζωής και οι προσωπικές σχέσεις των αφηγητριών είναι ένας ακόμα παράγοντας που επηρεάζει την καθημερινότητά τους κάποιες φορές για μικρά διαστήματα, άλλες για μεγαλύτερα. Αν και πολλές αφηγήτριες αποφεύγουν τις αναφορές στα θέματα αυτά κάποιες δεν διστάζουν να το κάνουν. Τα κύρια θέματα που αναφέρουν, είναι η σχέση τους με τον/τη σύντροφο, η συναισθηματική τους κατάσταση και τα προβλήματα υγείας. Για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας στα αποσπάσματα που ακολουθούν, αν και αναφέρεται ο ρόλος που έχουν οι δυσκολίες της ζωής στην καθημερινότητά τους, δεν δίδονται λεπτομέρειες σχετικά με αυτές.

Η Βάσια τα πρώτα χρόνια αμέσως μετά τη σχολή είχε μια πολύ έντονη και κοινωνική ζωή που περιλάμβανε στην καθημερινότητα πολλές ώρες δουλειάς σε αρχιτεκτονικά γραφεία και αλλού, μαθήματα μετάφρασης, εθελοντική συμμετοχή σε κινηματικές δράσεις, διάβασμα, φιλίες και ερωτικούς δεσμούς. Η καθημερινότητά της είχε διαφοροποιηθεί εντελώς την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη, όχι μόνο γιατί δεν είχε πια δουλειά, αλλά πολύ περισσότερο γιατί ο χωρισμός από την σύντροφο την οδήγησε σε ένα διάστημα "πρακτικής αδράνειας" και παραίτησης από τις καθημερινές δραστηριότητες αλλά συναισθηματικής εγρήγορσης και εντατικής ενδοσκόπησης.

Ήμουν πάρα πολύ ερωτευμένη πέρυσι... που σου είπα έτσι ότι ήταν μία σχέση περιπαθής. Εεε και η σχέση μας με αυτό το κορίτσι έληξε... αρχές Νοέμβρη. (...) Συγγνώμη που σου κάνω αυτό το πρόλογο, θα φτάσω στην καθημερινότητα, απλά... (...) θέλω να φτάσω για να πω ότι... χωρίζοντας λοιπόν με την [σύντροφο], εγώ έπεσα. Έπεσα πάρα πολύ... (...) Οπότε από τον Νοέμβρη, για ένα μήνα περίπου δεν ήμουν σε θέση καν να σηκωθώ από το κρεβάτι... να είμαι λειτουργική με κάποιο τρόπο. Οπότε ξεκίνησε, κάπως αναγκαστικά λόγω ανικανότητας, μία περίοδος εγκλεισμού στο σπίτι.

Σε κάποια στιγμή κατάφερα να σηκωθώ, να σταματήσω να κλαίω και τα λοιπά και τα λοιπά, τελείωσε αυτό και συνέχιζα όμως να μένω σπίτι και κάπως λίγο σαν αδράνεια. Και εν τέλει τώρα πλέον καταλαβαίνω ότι ήταν, ότι είναι επιλογή και

παραμένει. Εεε οπότε οι τελευταίοι 5 μήνες (...), είναι μία σουρεάλ περίοδος που την αντιλαμβάνομαι σαν... την απάντηση σε όλα τα ανοίγματα τα περυσινά που ήταν πάρα πολλά και πιο πολλά από όσα θα μπορούσα να διαχειριστώ. Εεε τρομερά εσωστρεφής. Εννοώ είμαι μόνο στο σπίτι, γράφω, εεε σκέφτομαι, στεναχωριέμαι, χαίρομαι και τα λοιπά. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η κατάσταση "εσωστρέφειας" πυροδοτεί σκέψεις, την βάζει σε διαδικασία εσωτερικής αναζήτησης και την ωθεί να επαναπροσδιορίσει τις επιθυμίες, να αναθεωρήσει τις φιλικές και ερωτικές σχέσεις, τις σχέσεις με τους γονείς. Η Βάσια περιγράφει επίσης την αργή και σταδιακή μετάβασή της σε μια επόμενη φάση στην οποία ενεργοποιείται πρακτικά και στήνει (πιέζοντας τον εαυτό της) τις βάσεις για μια διαφορετική καθημερινότητα:

Κάπως έχουσε μπει στο μικροσκόπιο με πολύ διαφορετικό βλέμμα όλες οι σχέσεις που έχω δημιουργήσει. Ξεκίνησα από τη σχέση με τη μητέρα μου (...) και από τότε αρχίζουν και ανοίγουνε σταδιακά πάρα πολλές πόρτες η μία μετά την άλλη σε πολύ εσωτερικό επίπεδο. Δηλαδή... απέκτησα μία τελείως διαφορετική οπτική για το ποια ήταν η σχέση μου με την [σύντροφο] (...), μία τελείως διαφορετική οπτική για το τι σημαίνει οικογένεια και τι σχέση θέλω να έχω με τα κορίτσια (σ. τις φίλες της). Οπότε η καθημερινότητα είναι ότι ξυπνάω το πρωί, πίνω τον καφέ μου, χαζεύω λίγο στο internet και μετά κάπως, κάποιες φορές με επιτυχία και κάποιες φορές χωρίς, αλλά συνολικά με επιτυχία και... παραγωγικά, κάπως το μυαλό μου πηγαίνει σε κάτι. Ή κάτι διαβάζω και απαντώ και τα λοιπά και κάπως ξεκινάει ένας νέος κύκλος ή συνεχίζει ένας παλιός σκέψεων και συνειδητοποιήσεων και τα λοιπά. (...)

Και προσπαθώ να κάνω, να μου βάζω μικρά τρικ για να... σταθώ στα πόδια μου, αυτό είναι το γενικό. Π.χ. έχω ρε παιδί μου δύο "ενήλικες" μέρες, (γελάει) έτσι τις ονομάζω. (...) Ναι που προσπαθώ να βάλω διαδικαστικά πράγματα που πάντα αναβάλλω. Δηλαδή, έχω αυτό το χαρακτηριστικό ό,τι μου φαίνεται διεκπεραιωτικό να το αφήνω για τον αιώνα τον άπαντα. Δηλαδή π.χ. είμαι τώρα ένα χρόνο άνεργη και δεν... έχω κάρτα ανεργίας ξέρω γω ή δεν έχω φροντίσει καθόλου την ασφάλισή μου ή δεν... θα τσεκάρω αν μου πονάει κάτι (δείχνει το δόντι της) ή δεν θα μου μαγειρέψω, όχι γιατί δεν ξέρω, αλλά γιατί βαριέμαι, ξέρω γω. Οπότε μου έχω ορίσει μες στο πλάνο μου δύο ημέρες που εκεί μέσα φορτώνω ό,τι βλακεία. (...) Εεε ναι, οπότε η Πέμπτη και η Παρασκευή είναι έτσι και μετά είναι: κάθε Τετάρτη έχω ένα μάθημα που κάνω αυτό το 3D Max, το οποίο το έχω πάρει πάρα πολύ σοβαρά και διαβάζω πάρα πολύ και μ' αρέσει πάρα πολύ. (...) Οπότε είναι: Κυριακή απόγευμα, Δευτέρα, Τρίτη και Τετάρτη πρωί, εγώ είμαι στον υπολογιστή και χαζεύω το πρόγραμμα και παράλληλα κάνω και κανά διάλειμμα να σκεφτώ κάτι, να γράψω κάτι και τα λοιπά. (Βάσια 29, Μάρτης 2016).

Η Φωτεινή περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η δύσκολη σχέση της με τον πρώην σύντροφο επηρέασε τη ζωή της και την καθημερινότητα συνολικά. Οι δυο σύντροφοι ζούσαν σε διαφορετικές πόλεις, με μικρά διαστήματα συμβίωσης στην Αθήνα ή στην πόλη του συντρόφου της. Όσο τα χρόνια προχωρούσαν η Φωτεινή συνειδητοποιούσε ότι θα ήθελε να συμβιώσουν σε έναν τόπο, όμως αυτό δεν ήταν κοινή επιθυμία. Έτσι η Φωτεινή οργάνωσε τη ζωή της σε δυο πόλεις, στην Αθήνα και στου συντρόφου, και έστησε τη δουλειά της με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να μετακινείται εύκολα μεταξύ των δυο τόπων. Η Φωτεινή, μετά τον χωρισμό της, αξιολογεί ότι δεν είχε καταφέρει να διεκδικήσει την προσωπική επιθυμία της κοινής ζωής.

Αυτό που με συγκλόνησε ήταν πόσο ανάπηρη αισθάνθηκα, πόσο κουτσή, πόσο μισή. Και αυτό το πράγμα με σόκαρε τότε, το σε τι σημεία μπορείς να φτάσεις. Πώς γίνεσαι μέσα σε μια πολύχρονη σχέση και τι είναι αυτό που τελικά ήθελες να κάνεις; Που όλα αυτά είναι βλακείες, γιατί ουσιαστικά εγώ ήξερα τι ήθελα να κάνω. Δηλαδή εγώ ήθελα να είμαι με αυτόν τον άνθρωπο. Δεν ήμουν αεικρινής με αυτό: στο να πω ότι "εγώ θέλω να είμαι με εσένα και να βρούμε ένα τρόπο να είμαι με εσένα που να κάνει και σε εμένα και σε εσένα". Και τα άφηνα τα πράγματα έτσι σε ένα ντεμί, η δουλειά μου είχε στηθεί έτσι ώστε να βοηθάει πάρα πολύ αυτό το ντεμί, να μπορώ να είμαι και ένα μήνα εκεί και να δουλεύω εκεί, να μπορώ να είμαι και εδώ, να μπορώ να λείψω και ένα μήνα να πάω στην Ινδία και ήτανε όλο το πράγμα στημένο που να βολεύει... Και μου άρεσε, αλλά... κάτι έπρεπε να αλλάξει. Όχι γιατί έτσι πρέπει να γίνεται, αλλά γιατί εγώ είχα αυτή την ανάγκη και δεν την είχα παραδεχτεί ούτε στον ίδιο μου τον εαυτό (...) Αυτό το να ανήκω, όχι χωρικά το να είμαι δηλαδή σε μια πόλη ή στην άλλη, αλλά να ξέρω τι μου γίνεται, να ξέρω ότι είμαι εδώ και δουλεύω και ανεβοκατεβαίνω, δηλαδή να τα κάνω τα πράγματα πιο συνειδητά. (Φωτεινή 33, Δεκέμβρης 2011)

Περιγράφει ακόμα πόσο την πλήγωσε ο χωρισμός και τις επιπτώσεις που είχε στην καθημερινότητά της. Η στεναχώρια που της προκάλεσε την έκανε να αμφισβητεί ακόμα και το αν θέλει να είναι αρχιτέκτονας, το πώς θέλει να δουλεύει και να ζει. Η λύπη, μεταβάλλει σημαντικά την καθημερινότητά της για κάποιο διάστημα και τον τρόπο δουλειάς:

Όταν (χωρίσαμε) και έπρεπε να δω τι κάνω, φυσικά το πρώτο που δεν ήθελα να κάνω ήτανε τον αρχιτέκτονα. Δεν μου άρεσε καθόλου, έλεγα "τι είναι αυτά που κάθεται και κάνεις; Δεν είχες ονειρευτεί αυτά τα πράγματα". (...)

Αν πάρω ειδικά την ζωή μου τον τελευταίο χρόνο είναι πολύ χαρακτηριστικό, γιατί εγώ ήμουν χαλαρά, έβγαινα, έπινα πολύ, οπότε ήταν αδύνατο να ανταπεξέλθω στη δουλειά. Ήμουν... σε ένα άλλο επίπεδο. Δηλαδή ήτανε σε ένα επίπεδο ό,τι κάναμε και εγώ ήμουν κάπου πολύ μακριά και το παρακολουθούσα. Εκεί σωματικά, αλλά αλλού. (...) Το ότι βρισκόμουν εκεί (σ. στη δουλειά) ήταν γιατί δεν ήξερα τι άλλο να

κάνω. Δεν με βοηθούσε δηλαδή τίποτα άλλο, ούτε να φύγω, ούτε... Δεν ήξερα πού θα ήμουνα καλύτερα, οπότε ήμουν εκεί, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ήμουνα 100%. Και η ζωή μου η εκτός δουλειάς ήτανε μια διαδικασία λήθης, δηλαδή να κάνω τα πάντα ας πούμε για να μην υπάρχω, να γυρνάω, να πίνω, δηλαδή αυτό το πράγμα έκανα. Αυτός ο τρόπος ζωής ήτανε καταστροφικός για τη δουλειά, πέρα από το πρακτικό ότι ήμουνα πράσινη το πρωί και καθυστερούσα στα ραντεβού (γέλιο) δεν ξέρω αν μύριζα, δεν ξέρω αν... Πέρα από την φάση πόσο συνεπής ήμουνα, ήταν και η διάθεσή μου απέναντι σε αυτό... (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Οι δυσκολίες στη ζωή της Χριστίνας που οφείλονται στην ασθένεια του πατέρα της που τελικά οδήγησε στον θάνατό του, στη μακρόχρονη και μη ιάσιμη ασθένειά της και σε μια επώδυνη ερωτική σχέση καθορίζουν για μεγάλες περιόδους την καθημερινότητά της. Η υγεία του πατέρα της την στεναχωρεί και την ωθεί να πάρει σημαντικές αποφάσεις όπως για παράδειγμα να τελειώσει τις σπουδές της στο Πολυτεχνείο πριν εκείνος πεθάνει.

Στη ζωή μου υπήρχανε βασικές δυσκολίες, έτσι. Οι δυσκολίες ήτανε ότι αρρώστησε ο πατέρας μου όσο εγώ ήμουνα στη σχολή, οπότε υπήρχανε διαφόρου τέτοιου τύπου τρεχάματα. Αρρωσταίνω, κάνω, φτιάχνω, ξέρεις μπαίνει στο νοσοκομείο, βγαίνει από το νοσοκομείο, πεθαίνει σήμερα, πεθαίνει αύριο, μια τέτοια κατάσταση. Εγώ αποφασίζω να τελειώσω την αρχιτεκτονική γιατί τα είχα γράψει λίγο, μην πεθάνει ο πατέρας μου και δεν έχω τελειώσει την αρχιτεκτονική.

Ναι και το άλλο πολύ σημαντικό είναι, όταν ήταν άρρωστος ο πατέρας μου, ε που εμένα με είχε επηρεάσει πάρα πολύ, προσπαθούσα ξέρεις με κάποιο τρόπο να του πάρω τον πόνο (...) και έλεγα να αρρωστήσω εγώ για να ζήσει ο πατέρας μου. Ε! και αρρώστησα μετά βέβαια. Εκεί ήταν ένα πολύ μεγάλο σοκ. (Παύση) (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η αρρώστια την αναγκάζει να σταματήσει την δουλειά για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα:

Ε! Και μετά είχα να παλέψω τον θάνατο του πατέρα μου συναισθηματικά και την αρρώστια τη δικιά μου, την κακή σχέση μου με τον [σύντροφο], που αυτή δεν νομίζω ότι με αφορούσε, είχα τόσο πολύ ουσιαστικά πράγματα δικά μου (...). Σταμάτησα να δουλεύω για μεγάλο χρονικό διάστημα, 8-10 μήνες (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Στις περιόδους που η ασθένεια παρουσιάζει εξάρσεις, η Χριστίνα δεν μπορεί να δουλέψει. Τα διαστήματα αυτά δεν έχει έσοδα και η μόνη οικονομική στήριξη προέρχεται από τον σύντροφό της και από τον στενό της κύκλο. Αντίθετα, στα διαστήματα που είναι καλά στην υγεία της εργάζεται υπερεντατικά. Η δουλειά αποτελούσε μια ευχάριστη δραστηριότητα και έναν τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε τις δυσκολίες της ζωής της, αλλά

και ένα προκάλυμμα για να μη σκέφτεται τα προβλήματα της σχέσης της με τον σύντροφο. Ο χώρος δουλειάς γίνεται ένα προστατευτικό πλαίσιο και οι συνεργάτες και φίλοι της αποτελούν συμμάχους της στις δυσκολίες:

Εγώ δούλευα πολύ, δεν ήθελα να πάω σπίτι μου, γιατί να θέλω να πάω σπίτι μου; Και ήτανε μια απίστευτη διέξοδος η δουλειά και το γραφείο ήτανε χώρος και με αγαπημένους ανθρώπους όπου ξέρεις θα πιεις και το ποτό σου, θα φας και το μεσημέρι, θα κάνεις και θα φτιάξεις και θα δείξεις (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Εκτός από τη δουλειά η σχέση της Χριστίνας με τον σύντροφο, επηρεάζει την καθημερινή ζωή και στο σπίτι. Οι επιθυμίες του συντρόφου καθορίζουν την οργάνωση του σπιτιού με τρόπο που συμβολίζει την απροθυμία δέσμευσης αλλά και τις καθημερινές δραστηριότητες και την συναισθηματική κατάσταση της αφηγήτριας:

Το σπίτι που μέναμε με τον [σύντροφο] ήτανε ένα τραπέζι που το είχαμε πάρει από κάτι σκουπίδια με κάτι καρέκλες, ένα στρώμα στο πάτωμα και ένας καναπές που μας είχε δώσει μια φίλη. (...) Α! και το φοβερό ήτανε, ενώ πληρώναμε 96-100 χιλιάρικα νοίκι το μήνα, ο μισθός τότε δεν πρέπει να ήταν 70-80, δεν είχαμε πλυντήριο ρούχων, δεν είχαμε πλυντήριο ρούχων! Και έπαιρνα τα ρούχα με το μηχανάκι και τα πήγαινα σε μια φίλη μου να τα πλύνω. Δεν είχαμε καρέκλα να καθίσουμε! Αυτό ήταν το φοβερό πρόβλημα που είχε ο [σύντροφος], δηλαδή θεωρούσε ότι αν πάρεις ένα πλυντήριο, άμα πάρεις ένα κρεβάτι και δεν ζεις στο χύμα, κάτι δεσμεύει τη ζωή σου...

Το δεύτερο σπίτι που είχαμε πιάσει επειδή εγώ αρνιόμουνα να μπω στη διαδικασία να φτιάξω το σπίτι ήταν όλα τα πράγματα σε κούτες. Αρνιόμουνα, έμπαινες στο διάδρομο ήταν τα πράγματα η μια κούτα μετά την άλλη. (...)

Περί ορέξεως κολοκυθόπιτα βέβαια, αλλά ήμουνα και εγώ! Λες και δεν μπορούσα να πάρω και γω ένα πλυντήριο ρούχων! Επειδή η πολλή δημοκρατία βλέπτε πολλές φορές και πρέπει να κουβεντιάσεις μερικά πράγματα για να γίνονται κοινή συναινέσει, σου βγαίνει ο κώλος αγάπη μου! (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η σχέση της Χριστίνας με τον πρώην σύντροφο περνά πολλά σκαμπανεβάσματα, καλές φάσεις, χωρισμούς, παρ' ολίγον γάμους. Τη στιγμή της συνέντευξης, μετά από αρκετά χρόνια χωρισμού, κυρίως όμως συναισθηματικής αποδέσμευσης, η αφηγήτρια αξιολογεί ότι σε πολλές δυσκολίες της ζωής της ήταν δίπλα της:

Η αλήθεια είναι ότι περάσαμε πολλές δυσκολίες με τον [σύντροφο], παρ' όλες τις διαφορές μας, περάσαμε πολλές δυσκολίες μαζί. Μεγαλώσαμε τα παιδιά (σ. του συντρόφου), ο θάνατος του πατέρα μου, η αρρώστια η δικιά μου, ε εντάξει είναι σαν να είμαστε, όχι είμαστε οικογένεια δηλαδή, παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις μας. Αυτό και αρραβωνιαστήκαμε, (...) ξαναμαναχωρίσαμε και ξαναμαναχωρίσαμε, δηλαδή θα πρέπει να ήτανε το απίστευτο show σε γνωστούς και φίλους. Δηλαδή

είναι μαζί τώρα αυτοί; Είναι χώρια αυτοί; (γέλιο) Πολλά χρόνια κράτησε αυτό το πράγμα. Άλλες φορές ήμασταν μαζί, άλλες δεν ήμασταν μαζί, άλλες φορές βλέπομασταν, άλλες... η αλήθεια είναι ότι εγώ έκανα πολύ μεγάλη προσπάθεια για να απεγκλωβιστώ. Πολύ μεγάλη προσπάθεια, δεν μπορούσα να κοιμηθώ μόνη μου δηλαδή. Δύο χρόνια έκανα να κοιμηθώ μόνη μου. Ε! Ο καθένας τράβαγε τα ζόρια του. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Οι προσωπικές σχέσεις, όπως και οι δυσκολίες που προκύπτουν στη ζωή των αφηγητριών, καθορίζουν την καθημερινότητά τους. Κάποιες φορές τη μεταβάλλουν ραγδαία και η μετάβαση απαιτεί χρόνο και προσπάθεια να γίνει αποδεκτή. Η αξία τέτοιων μαρτυριών χρειάζεται να επαναξιολογηθεί και να τοποθετηθεί στην πραγματική, πολύτιμη, διάστασή της, ακόμα περισσότερο γιατί συνήθως μένουν έξω από την ακαδημαϊκή έρευνα για την καθημερινότητα.

Για την Άννα, δεν είναι οι δυσκολίες της ζωής που ορίζουν την καθημερινότητά της, αλλά η απόφαση κάθε δραστηριότητα, πράξη, επιλογή να της δημιουργεί χαρά. Η βασική αυτή αξία καθόρισε τις σημαντικότερες αποφάσεις που πήρε: να σπουδάσει αρχιτεκτονική και χορό, να αφήσει το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, να φύγει από την Αθήνα όταν πια η ζωή εδώ δεν την ευχαριστεί:

Εεε αρκετές φορές έχω σκεφτεί ένα πράγμα που νομίζω ότι οι περισσότεροι άνθρωποι το ξεχνάνε. Εεε τα πράγματα που κάνουμε υποτίθεται ότι τα κάνουμε για να είμαστε καλά. Δηλαδή, οι γονείς μας θέλανε να σπουδάσουμε γιατί αυτό σήμαινε καλύτερους όρους διαβίωσης, περισσότερες γνώσεις, άρα περισσότερα χρήματα υποτίθεται, άρα καλύτερη ζωή. Εεε επίσης όταν κάνουμε κάτι σαν χόμπι ή σαν δραστηριότητα, το αγαπάμε γιατί μας κάνει να νιώθουμε καλά. Εεε αυτό πολλές φορές αρχίζει και αλλάζει και μας εγκλωβίζει και μας γίνεται αυτοσκοπός. Άρα παύουμε να περνάμε καλά, αλλά δεν το καταλαβαίνουμε. Νομίζω ότι με κάποιο τρόπο βάζουμε τον αυτόματο και συνεχίζουμε να κάνουμε κάτι που δεν μας κάνει πια χαρούμενους ρε παιδί μου. (...) Οπότε γενικώς προσπαθώ να... Θεωρώ ότι ξέρεις ο βασικός μας στόχος είναι να είμαστε καλά και να νιώθουμε γεμάτοι και να νιώθουμε χαρούμενοι και ικανοποιημένοι από αυτά που κάνουμε. Να μας γεμίζουν και να μας φτιάχνουνε συνθήκες που να μας δίνουνε ακόμα περισσότερο, να μας συσχετίζουνε με τους ανθρώπους με έναν τρόπο που να μας αρέσει, να μας πλουτίζουνε τέλος πάντων. Εεε κάθε φορά που έχω διαπιστώσει ότι αυτό δεν συμβαίνει απλά αυτό που κάνω, το παρατάω ή το αφήνω στην πάντα και αν προκύψει το ξαναπιάνω ή παίρνω κάποια στοιχεία του. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Ένα τυχαίο γεγονός της προσωπικής ζωής ευχάριστο ή δυσάρεστο είναι αυτό που συχνά αλλάζει ακόμα και εκρηκτικά τη ζωή τους και την επαγγελματική τους πορεία. Τις κάνει να αποφασίσουν να βρουν δουλειά, να δουλέψουν πιο σκληρά, να αυξήσουν ή να μειώσουν τον χρόνο εργασίας, να αλλάξουν πόλη, τόπο, ακόμα και επάγγελμα. Η προσωπική ζωή μπαίνει μπροστά και ακολουθεί η επαγγελματική ως αποτέλεσμα ευχάριστων ή δυσάρεστων στιγμών και δυσεπίλυτων διλημάτων. Οι ανατροπές στην προσωπική ζωή ενεργοποιούν επίσης επιθυμίες για συνολικές αλλαγές.

6.7. Ο ελεύθερος χρόνος

Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί ένα σημαντικό αν και δύσκολα διαπραγματεύσιμο ζήτημα που αναδεικνύεται από τις συνεντεύξεις. Η δυσκολία οφείλεται κυρίως στην νοηματοδότηση του όρου "ελεύθερος χρόνος" (Βαΐτου κ.ά. 2007). Κάποιες από τις αφηγήτριες θεωρούν ελεύθερο τον χρόνο που απομένει από τις υποχρεώσεις τους και μπορούν να αφιερώσουν σε ό,τι τις ευχαριστεί - άρα και στη δουλειά, άλλες τον χρόνο τον οποίο αφιερώνουν στις φιλικές και συντροφικές σχέσεις, τον χρόνο που αφιερώνουν στα χόμπι, ακόμα και τον χρόνο της ξεκούρασης. Η νοηματοδότηση αυτή, αλλά και η ποσότητα, η ποιότητα και ο τρόπος που κάθε αφηγήτρια αξιοποιεί τον ελεύθερο της χρόνο καθορίζονται από παράγοντες όπως η ηλικία, η επαγγελματική και οικογενειακή κατάσταση, οι οικονομικές συνθήκες, κ.ά. Ο ελεύθερος χρόνος εκτείνεται από μικρές σφήνες μέχρι κάποιες ώρες μέσα στην ημέρα έως τις ημέρες που δεν έχουν δουλειά, όπως κάποια Σαββατοκύριακα, τις αργίες και τις περιόδους των διακοπών.

Οι συχνότερες δραστηριότητες στον ελεύθερο χρόνο των αφηγητριών είναι η ξεκούραση, τα ταξίδια, οι βόλτες, το διάβασμα, οι σωματικές δραστηριότητες (περπάτημα, ορειβασία, γυμναστική, χορός, πολεμικές τέχνες), τα χόμπι (ζωγραφική, κεραμική, πλέξιμο, ράψιμο, χειροτεχνίες κ.ά.) που γίνονται είτε από τις αφηγήτριες μόνες, είτε μαζί με φίλες/ φίλους, τον σύντροφο, τα παιδιά. Δεν είναι όμως λίγες οι φορές που οι αφηγήτριες περιγράφουν ως προσωπικό (όχι πάντα ελεύθερο) τον χρόνο που αφιερώνουν στη δουλειά ή σε ασχολίες σχετικές με τη δουλειά, όπως για παράδειγμα η επιμόρφωση, οι διαγωνισμοί κ.ά. ή τον χρόνο που αφιερώνουν στα παιδιά.

Το ζήτημα που αναλύεται συχνότερα σε σχέση με τον ελεύθερο χρόνο είναι η έλλειψή του. Οι αφηγήτριες "παραπονιούνται" για την υπερφόρτωση της καθημερινότητας με συνεχόμενες δραστηριότητες είτε λόγω των υψηλών απαιτήσεων της δουλειάς, είτε λόγω των οικογενειακών υποχρεώσεων. Η μόνη περίοδος της ζωής που για τις περισσότερες υπάρχει αρκετός χρόνος διαθέσιμος για τις επιθυμίες τους, είναι τα χρόνια των σπουδών. Μια δεύτερη κατηγορία αποσπασμάτων αναφέρεται στην ποιοτική μεταβολή του

ελεύθερου χρόνου και στην αλλαγή των δραστηριοτήτων, όταν οι αφηγήτριες αποκτούν παιδιά. Ο ελεύθερος χρόνος με τον σύντροφο αποτελεί ένα ακόμα θέμα στο οποίο αναφέρονται, όπως και ο χρόνος με τις φίλες και τους φίλους και ο χρόνος των διακοπών.

Οι νεαρές αφηγήτριες και όσες δεν έχουν παιδιά ή άλλες οικογενειακές υποχρεώσεις δεν ξεχωρίζουν τον ελεύθερο χρόνο ως κάτι διαφορετικό στην καθημερινότητά τους, καθώς συχνά διαπλέκεται χρονικά με τη δουλειά, πρακτική που αποτυπώνεται στις προσανατολισμένες στις επαγγελματικές εμπειρίες αφηγήσεις τους. (Ωστόσο πολύτιμες παρατηρήσεις σχετικά με αυτόν, προκύπτουν από τις αφηγήσεις γυναικών με παιδιά οι οποίες συγκρίνουν τον ελεύθερο χρόνο πριν και μετά την απόκτησή τους). Ο ελεύθερος χρόνος σε αυτή τη φάση της ζωής είναι αρκετός, αφιερωμένος σε χόμπι, στις σχέσεις με φίλες, φίλους και συντρόφους, σε μικρότερα ή μεγαλύτερα ταξίδια. Συχνά οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου προκύπτουν χωρίς προγραμματισμό και εντάσσονται στις ώρες και στον τόπο της δουλειάς.

Με τη δημιουργία οικογένειας και κυρίως τη γέννηση των παιδιών, ο ελεύθερος χρόνος μεταβάλλεται ως προς τη διάρκεια, καθώς ελαχιστοποιείται και "οργανώνεται". Μεταβάλλεται επίσης ως προς το περιεχόμενο, καθώς συχνά οι αφηγήτριες αφήνουν τις προηγούμενες ασχολίες τους και αποκτούν νέες που μπορούν να συνδυαστούν με τις ανάγκες των παιδιών. Οι ταβέρνες, τα μπαρ, οι φίλοι χωρίς παιδιά, τα χόμπι, περιορίζονται και επιλέγονται νέες δραστηριότητες πιο συμβατές με τις επιθυμίες των παιδιών. Οι αφηγήτριες θεωρούν τον ελεύθερο χρόνο με την οικογένειά τους (στις κούνιες, τα πάρτι, τις οικογενειακές δραστηριότητες) δικό τους γιατί εμπεριέχει προσωπικές απολαύσεις. Παράλληλα όμως με τον, ετεροκαθορισμένο από τις ανάγκες των άλλων μελών της οικογένειας, ελεύθερο χρόνο, διεκδικούν και τον απόλυτα προσωπικό τους χρόνο, στον οποίο θα μπορέσουν να ασχοληθούν με όσα τις ευχαριστούν - και τη δουλειά. Σε αντίθεση με τις αφηγήτριες χωρίς παιδιά που ο χρόνος δουλειάς συμπεριλαμβάνει τον ελεύθερο χρόνο, για τις αφηγήτριες με παιδιά η δουλειά συχνά αποτελεί δραστηριότητα του "ελεύθερου χρόνου".

Η Ελένη αφηγείται πως πριν την γέννηση του παιδιού της είχε πολύ ελεύθερο χρόνο και τον αφιέρωνε στην κεραμική, στην ενασχόληση με την πολιτική και στις κοινές δραστηριότητες με τον σύντροφο και τους φίλους τους. Ο χρόνος αυτός μειώθηκε σημαντικά μεταγενέστερα. Η αλλαγή του τόπου κατοικίας από το κέντρο στα προάστια κάνει το σπίτι δυσπρόσιτο, αλλά και οι ανάγκες του παιδιού για ησυχία και για πιο οργανωμένο πρόγραμμα, έχουν μειώσει τις καθημερινές της επαφές με τους φίλους:

Παλιότερα ας πούμε ήμασταν είτε σε ταβέρνα είτε σε... μπαρ (γέλιο) σχεδόν κάθε βράδυ έτσι; ή πάρα πολύ συχνά τέλος πάντων και σε σπίτια πηγαίναμε, δηλαδή πηγαίναμε και ερχόντουσαν και στο σπίτι μας οι φίλοι μας κι αυτό γινόταν.

Τώρα γίνεται λιγότερο αυτό κυρίως για πρακτικούς λόγους. (...) Εντάξει το σπίτι μας εδώ ήταν μέσα στο κέντρο οπότε... πέραγε ο άλλος ήτανε πολύ πιο εύκολο το να έρθει. Με την έννοια ότι... προέκυπτε, δεν το είχες προγραμματίσει... για να έρθει. Ενώ εκεί πρέπει λίγο να προγραμματίσεις για να έρθει, έτσι; Και το άλλο είναι ότι... εντάξει σίγουρα και με το παιδί δεν είναι και το πιο... εύκολο να 'χεις συνέχεια κόσμο...; (...) Επίσης είχαμε πολλούς φίλους μας που δεν έχουνε παιδιά... Δεν τους είναι το ίδιο ας πούμε, ξέρεις είναι λίγο διαφορετική η κατάσταση όταν έχεις παιδί. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Θεοδώρα αφηγείται πώς αφού γεννήθηκε ο γιος της δεν έχει καθόλου ελεύθερο χρόνο για τον εαυτό της, αλλά ελπίζει να ξαναβρεί:

Πριν τον [γιο] εγώ... είχα τον ελεύθερο χρόνο, έκανα... πολεμικές τέχνες, οπότε ήταν αυτή η προσωπική μου ώρα που την είχα πάρα πολύ μεγάλη ανάγκη. Τώρα αυτό το έχω χάσει τον τελευταίο χρόνο, που ελπίζω να το ξαναβρώ... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Ανδρομάχη, μητέρα τριών μικρών παιδιών, έχει αναγκαστεί να αφήσει κάθε προσωπική δραστηριότητα που είχε πριν κάνει παιδιά. Προσπαθεί να ξανασχοληθεί με όσα την ευχαριστούν μαζί με τα παιδιά της και να εντάξει τις δραστηριότητες που αγαπά στις ώρες της φροντίδας τους:

Προσπαθώ να βάλω (...) δικά μου πράγματα, μαζί με τα παιδιά. Δηλαδή πράγματα (...) τα οποία είναι Ανδρομάχη. Είναι αυτή που ήμουνα πριν γίνω μαμά. Μπορεί να είναι μουσικές, μπορεί να είναι... να θέλω να μιλήσω με μια φίλη μου στο τηλέφωνο, εεε μπορεί να είναι ένας πειραματισμός με μία συνταγή που θα κάνουμε όλοι μαζί, γιατί κι' αυτό είναι Ανδρομάχη. (...) Εεε μπορεί να είναι μια κατασκευή, που είναι μέρος της παλιάς Ανδρομάχης και χαίρονται και τα παιδιά (μικρή παύση). Μπορεί να είναι κουβέντες εεε έτσι... διάσπαρτες από... την προηγούμενη ζωή της μαμάς Ανδρομάχης. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Καθώς είναι δύσκολο να βρει χρόνο μόνη της, ακόμα και για τη δουλειά, πλέον αξιολογεί ως ελεύθερο και προσωπικό τον χρόνο που μπορεί αφιερώσει στη δουλειά:

Για μένα είναι δικός μου χρόνος ότι πηγαίνω και δουλεύω. Πραγματικά δηλαδή. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Και η Νίκη, στον αποκλειστικά δικό της χρόνο αφιερώνεται στη δεύτερη δουλειά και της μένουν και δυο ώρες την εβδομάδα για να ασχοληθεί με τα χόμπι της.

Εεε υπήρχε (σ. ελεύθερος χρόνος) μέχρι πριν αρχίσω αυτή την δεύτερη δουλειά. Τώρα είναι πολύ λίγος. Τι να πω; (...) Δηλαδή μπορώ να τις μετρήσω με ώρες στα

δάχτυλα, δύο ώρες ας πούμε. Μπορεί να πάω για τρέξιμο, να πάω τον σκύλο βόλτα, να κάνω κάτι στην φύση δηλαδή. Ναι, αυτό θα κάνω ή κάποια ίσως βόλτα στα μαγαζιά. (Νίκη 38, Μάιος 2013).

Αντίθετα με τις προηγούμενες αφηγήτριες, η ύπαρξη ελεύθερου χρόνου αποτελεί πρώτη προτεραιότητα στη ζωή της Ιφιγένειας. Προσπαθεί να βγάλει από τη ζωή της δραστηριότητες που θα της στερούσαν αυτή τη δυνατότητα, όπως οι μεταπτυχιακές σπουδές ή η πολύωρη εργασία. Η μητρότητα όμως μειώνει τον ελεύθερό της χρόνο αδιαπραγμάτευτα:

Θεωρώ ότι από όταν έκανα τα παιδιά ότι μειώνεται ακόμα πιο πολύ ο χρόνος. Βέβαια και μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία που μπαίνεις όταν γίνεσαι γονιός, που δεν ήμουνα έτσι πολύ διατεθειμένη να αλλάξω πάρα πολύ την ζωή μου, η ζωή αλλάζει ούτως ή άλλως. Και αυτό είναι κάτι που το βλέπω τώρα κάθε μέρα. Αλλά νομίζω ότι ακόμα και τώρα, ίσως έτσι και πεισματικά, προσπαθώ μερικές φορές να συνεχίσω να κάνω πράγματα που έκανα για να μην νιώθω ότι έχω αφευθεί ας πούμε ή ότι έχω αλλάξει κάποια πράγματα πάρα πολύ (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Πέρα όμως από την ποσοτική έλλειψη ελεύθερου προσωπικού χρόνου οι αφηγήτριες περιγράφουν ότι και η ποιότητά του υποβαθμίζεται καθώς ακόμα και τις λίγες στιγμές που είναι ελεύθερες να κάνουν ό,τι επιθυμούν το μυαλό τους είναι και "κάπου αλλού". Στα παιδιά που είναι στο σπίτι και περιμένουν, στις αρρώστιες, στις δουλειές που πρέπει να γίνουν, στη δουλειά, στις ευθύνες της καθημερινότητας. Η Ιφιγένεια περιγράφει:

Δεν έχεις προσωπικό χρόνο και δεν έχεις και χαλαρότητα μυαλού να αφοσιωθείς σε κάτι έτσι απερίσπαστα. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Ωστόσο, οι αφηγήτριες δεν μένουν αδρανείς απέναντι στη μείωση του ελεύθερου χρόνου και στην αλλαγή του περιεχομένου του. Οι περισσότερες προσπαθούν να διατηρήσουν τις παλιές αγαπημένες τους ασχολίες ή αποκτούν νέες και τελικά καταφέρνουν να "εξοικονομήσουν" λίγο χρόνο για τον εαυτό τους.

Η Ιφιγένεια κάνει μεγάλες προσπάθειες να διατηρήσει τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που είχε πριν κάνει παιδιά: Τον αθλητισμό, τα ταξίδια, τις εκδρομές στο βουνό, τον χρόνο με τους παλιούς της φίλους, τον κοινό χρόνο με τον σύντροφο κ.ά. Αξιολογεί ότι για να το πετύχει πρέπει να εντάξει στις ασχολίες της και τα παιδιά της και δέχεται να κάνει κάποιους συμβιβασμούς ώστε να είναι όλοι ικανοποιημένοι.

Για την Ιφιγένεια, όπως και για άλλες αφηγήτριες, μια ημέρασχόλης με τα παιδιά, απαιτεί πολύ μεγαλύτερη προετοιμασία και οργάνωση απ' όταν είσαι μόνη. Με αυτό το δεδομένο ησχόλη γίνεται λιγότεροσχόλη και περισσότερο δουλειά. Οι εκδρομές

οργανώνονται με περισσότερη φροντίδα, αλλά και με διαφορετικούς στόχους. Δεν μπορούν να πάνε για ορειβασία σε περιοχές αυξημένης δυσκολίας, τα έξοδα ταξιδιού, διαμονής και φαγητού με 2 παιδιά είναι περισσότερα, η κινητικότητα μειωμένη, η συχνότητα των ταξιδιών περιορισμένη, οι παρέες διαφορετικές, η κούραση μεγαλύτερη:

Περπατήσαμε γύρω στη μιάμιση ώρα, ήτανε πολύ ωραία, αλλά είναι κούραση, δηλαδή αυτό είναι συνεχές. Όταν εμείς κατεβήκαμε, έβλεπα τον κόσμο που κατέβαινε από το βουνό και έλεγα στον [σύντροφο]: "Κοίτα τους! Βλέπεις πώς κατεβαίνουνε, που κρατάνε το μπατονάκι τους" και λες "τώρα τι θα κάνουνε, θα πάνε στις σκηνές, θα αράξουνε ξέρω γω, θα φτιάξουνε ένα καφεδάκι, θα περιμένουν να κατεβούν οι υπόλοιποι από το βουνό, μετά θα κατεβούν και οι υπόλοιποι, λες καμιά μαλακία και τέτοια, μετά θα ξεκινήσουν να μαζεύουνε τα πράγματα, μετά θα κατέβουνε στην ταβέρνα και θα πάνε να φάνε κοψίδια και κρασιά και τέτοια και μετά θα γυρίσουν στο σπίτι τους στην Αθήνα να αράξουνε, να κάνουν το μπάνιο τους και θα κοιμηθείς μετά από αυτή την ωραία κούραση στο βουνό. Ενώ εμάς ξέρεις τι μας περιμένει;" (γέλια). Εντάξει από την άλλη βέβαια προτιμώ να πηγαίνουμε στο βουνό έτσι, από το να μην πηγαίνουμε καθόλου (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Η Ανδρομάχη βάζει μικρούς στόχους για να αποκτήσει κάποιον αποκλειστικά δικό της χρόνο για όσα την ευχαριστούν, με αργά και σταθερά βήματα.

Θέλω να κάνω και κάτι με το σώμα μου, που είναι ο επόμενος στόχος. Είπα θα πάρω τους στόχους έναν - έναν. Γιατί εγώ πάντα έκανα κάτι με το σώμα μου (...) και τώρα το έχω στερηθεί. (...) Ε! τώρα θα το ξαναβρώ κι αυτό, δεν αγχώνομαι πάρα πολύ. Εεε είμαι ευχαριστημένη με τα λίγα βήματα που κάνω (γελάκι). (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο ελεύθερος χρόνος για τις αφηγήτριες με παιδιά καθορίζεται και από τη διαθεσιμότητα και τη βοήθεια τρίτων προσώπων. Για τις αφηγήτριες που δεν έχουν βοήθεια από την ευρύτερη οικογένεια ο ελεύθερος χρόνος είναι ακόμα πιο λιγοστός.

Η Ανδρομάχη βρίσκει ελεύθερο χρόνο τις ημέρες που η μητέρα της ή η πεθερά της παίρνουν τα παιδιά της στο σπίτι τους ή πολύ αργά το βράδυ όταν τα παιδιά έχουν κοιμηθεί. Τότε βρίσκεται με τον σύντροφό της, ξεκουράζεται και μπορεί να κάνει όσα την ευχαριστούν. Όμως ο χρόνος αυτός δεν είναι πάντα ελεύθερος και απαλλαγμένος από ευθύνες. Συχνά, αφιερώνεται στις δουλειές του σπιτιού και στη δουλειά της.

Κυρίως βρίσκομαι με τον [σύζυγο]. Αυτό! (...) Ε και εντάξει εννοείται ότι θα σιδερώσω ας πούμε σε αυτές τις μέρες ας πούμε τον όγκο ρούχων που έχει μαζευτεί ή μπορεί να κάνω κάποιες δουλειές του σπιτιού, αλλά... ή μπορεί να κάνω

και κάποιο ραντεβού, αλλά... δε θα ασχοληθώ με τη δουλειά μου μόνο. (...)
(Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Αντίστοιχα και οι άλλες αφηγήτριες, όπως η Ιφιγένεια, η Λουκία, η Ελένη περιγράφουν τον σημαντικό ρόλο των γονιών τους ώστε να έχουν ελεύθερο χρόνο, αλλά και τον ρόλο του συζύγου με τον οποίο μπορεί να μοιράζονται τις ευθύνες.

Ο ελεύθερος χρόνος με τον/την σύντροφο

Η καθημερινότητα με τους/τις συντρόφους και οι σχέσεις με αυτούς είναι από τα θέματα των συνεντεύξεων στα οποία οι αφηγήτριες δυσκολεύονται να αναφερθούν. Μιλούν εύκολα για τα ζητήματα του καθημερινού προγραμματισμού και της δουλειάς, αναφέρονται αόριστα στον χρόνο που περνούν μαζί, σπάνια στις κοινές τους δραστηριότητες ή στις δυσκολίες των σχέσεων και δεν αναφέρονται σχεδόν ποτέ στη σεξουαλικότητα πιθανά γιατί οι επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις επιβάλλουν τη σιωπή.

Ένα όμως από τα βασικά θέματα στα οποία αναφέρονται είναι η μεταβολή του χρόνου και των συνθηκών κάτω από τις οποίες βρίσκονται με τον σύντροφο σε διάφορες φάσεις της ζωής τους. Έτσι όσο λιγότερες είναι οι επαγγελματικές και άλλες υποχρεώσεις τόσο περισσότερο χρόνο μπορούν να βρίσκονται με τον σύντροφο, ενώ ο κοινός χρόνος, οι δραστηριότητες που εντάσσονται σ' αυτόν και κάποιες φορές και η ποιότητα της σχέσης μεταβάλλονται καθώς οι υποχρεώσεις αυξάνονται και κυρίως καθώς αποκτούν παιδιά.

Ο ελεύθερος χρόνος που οι αφηγήτριες μπορούν να βρεθούν με τον σύντροφο από τη στιγμή που υπάρχουν παιδιά είναι ένα θέμα που τις απασχολεί ιδιαίτερα. Οι αφηγήτριες που δεν έχουν οικογενειακή στήριξη, όπως η Τασουλά και η Λουκία αναφέρονται ιδιαίτερα σε αυτό. Η Λουκία αξιολογεί ότι η σχέση της με τον σύζυγό της έχει υποβαθμιστεί από τη στιγμή που γεννήθηκε η κόρη της καθώς δεν έχουν χρόνο ως ζευγάρι:

Εεε και σαφώς είναι εις βάρος της οικογένειας, διότι σχεδόν ποτέ δεν βγαίνουμε μόνοι μας έξω. Είναι εις βάρος της σχέσης των γονέων, γιατί φτάνεις σε σημείο να ξεχάσεις ότι είσαι ζευγάρι και γίνεσαι γονιός πλέον. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Αλέξια αν και έχει τη δυνατότητα να βγαίνει έξω με τον σύντροφό της καθώς έχει εσωτερική γυναίκα που μπορεί να κρατήσει τα παιδιά περιγράφει ότι ο χρόνος μαζί του είναι περιορισμένος λόγω κούρασης. Αλλά και τα παιδιά διεκδικούν τους γονείς στο σπίτι:

Εντάξει μπορούμε να βγούμε και κανά βράδυ επειδή έχουμε την κοπέλα. Βέβαια δεν βγαίνουμε (μικρή παύση), γιατί και τα παιδιά δεν θέλουνε να βγαίνουμε γενικά, τους είναι δύσκολο. Αλλά και εμείς είμαστε κουρασμένοι. Εγώ πιο πολύ, δηλαδή ο άντρας μου άμα ήθελα εγώ θα έβγαине, αλλά και εγώ δεν... Εντάξει βγαίνουμε μια φορά την εβδομάδα ας πούμε, κάτι τέτοιο. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η Ιφιγένεια προσπαθεί να διατηρήσει τον ελεύθερο χρόνο με τον σύζυγό της και τις βραδινές εξόδους. Έτσι στα χρόνια, πριν την κρίση, απολαμβάνει τις υπηρεσίες μιας γυναίκας που κρατά τα παιδιά μια φορά την εβδομάδα:

Εμείς κάτι άλλο που βάλαμε στην καθημερινότητά μας είναι ότι μια φορά την εβδομάδα, έρχεται μια κοπέλα το βράδυ που κρατάει τα παιδιά αφού τα κοιμίσουμε εμείς και μετά βγαίνουμε εμείς έξω, ας πούμε για να μπορούμε να πούμε κάπως ότι βγαίνεις και κάθεσαι σαν άνθρωπος και τρως ή πίνεις ένα ποτό ή κάνεις μια βόλτα ή βλέπεις ένα σινεμά ρε παιδί μου, χωρίς να σου αποσπάει συνεχώς κάτι άλλο την προσοχή. (...) Και το οποίο εντάξει είναι πολύ ωραία τις φορές που το έχουμε κάνει, αλλά και βέβαια κάποιες φορές αυτή την ώρα είμαστε τελείως κομμάτια. Βέβαια όταν βγαίνεις έξω και κυκλοφορήσεις και δεις και κόσμο και όλα αυτά, συνέρχεσαι, είναι λίγο σαν να μπαίνεις σε άλλο κόσμο, αλλά μέχρι να το κάνεις αυτό, δηλαδή μέχρι να βρεθείς εκεί, λες "πω! πω! Τώρα καλά θα ήταν τώρα να ήμουν κατευθείαν στο κρεβάτι μου και να κοιμόμουνα!". (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Παρ' όλα αυτά οι δραστηριότητες με τον σύντροφό της είναι εντελώς διαφορετικές σε σχέση με το παρελθόν:

Σινεμά δεν πηγαίνουμε καθόλου από τότε που γεννηθήκαν τα παιδιά, γι αυτό είπαμε τώρα να έρχεται η Τ. (σ. επαγγελματίας που τα κρατάει) (...). Θέατρο δεν πηγαίνουμε καθόλου και δεν πρόκειται να πάμε μάλλον γιατί δεν βολεύουν και οι ώρες, εεε εντάξει συναυλίες και τέτοια πηγαίναμε περισσότερο, τώρα δεν πάμε. (...) Κοίτα εμείς συνήθως κάναμε αυτό το πρόγραμμα το σερί, δηλαδή πριν να έχουμε τα παιδιά, που δουλεύαμε μέχρι τις 7 ή 8, και μετά συναντιόμαστε ή με έπαιρνε ο [σύζυγος] ή μπορεί να πήγαινα εγώ κάπου και να ερχόταν να μας βρει αν ήμουν με κάποιον άλλον και καθόμασταν εκεί, πίναμε κανά κρασί, ξέρω έτσι μετά την δουλειά και τέτοια και μετά ή θα γυρνάγαμε σπίτι και θα τρώγαμε σπίτι ή θα πηγαίναμε έξω για φαγητό. Αλλά ήταν κάτι που δεν το προγραμματίζαμε ποτέ ιδιαίτερα, ήταν κάτι που έτσι όπως έβγαινε και ανάλογα ξέρω γωμίλαγες με κάποιον και έλεγες θες να βρεθούμε σήμερα; Και το έκανες έτσι απλά...

Τίποτα από αυτά δεν παίζει. Τίποτα πια... (...) Δεν είναι και οι έξοδοι πια εύκολο πράγμα. Πρέπει να το έχεις προγραμματίσει. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Ανδρομάχη κάνει μια από τις πιο ενδελεχείς αναφορές στη σχέση της με τον σύντροφο και στην κοινή τους καθημερινότητα. Από τη στιγμή που έκανε παιδιά ο κοινός ελεύθερος χρόνος έχει μειωθεί με αποτέλεσμα να νιώθει ότι ζουν διαφορετικές ζωές. Επιδιώκει όμως μικρές στιγμές μοιράσματος μαζί του που επανασυνδέουν τη ζωή τους:

Ο χρόνος, ο μεταξύ σας, είναι μόνο αυτός, όταν είναι τα παιδιά;

Ναι! Αυτό είναι ένα ζήτημα ακόμα. Δεν το έχουμε βρει. Ναι πραγματικά δεν το έχουμε βρει. Οπωσδήποτε είναι όταν παίρνει η μητέρα μου τα παιδιά. Εεε ο μεταξύ μας χρόνος είναι... (μικρή παύση), στις διακοπές υπάρχει μεταξύ μας χρόνος ακόμη και με τα παιδιά. Γιατί... μπορούμε να μοιραστούμε κάποια σχόλια ή... κάποια αγγίγματα ή... όταν υπάρχει χρόνος δηλαδή. Εεε το βράδυ συνήθως, όταν μιλάμε για έντεκα η ώρα, είμαστε και οι δύο τόσο κουρασμένοι, που δεν υπάρχει διάθεση. (...) Μοιραζόμαστε τα ίδια ερεθίσματα. Αυτό. Αυτό είναι για μένα το σημαντικό σ' αυτή τη φάση. Και πραγματικά, το λέω τώρα, είδες όταν μιλάς, σου 'ρχονται πράγματα που δεν τα σκέφτεσαι. Δηλαδή ναι, αυτό λοιπόν μας δένει πάρα πολύ. Μπορεί να μην έχουμε χρόνο μεταξύ μας, αλλά μοιραζόμαστε τα ίδια... συναι, τα ίδια πράγματα μπροστά μας δηλαδή. Μοιραζόμαστε τα παιδιά που μεγαλώνουμε, μοιραζόμαστε τις κουβέντες τους, θα... του μεταφέρω εγώ του [συζύγου]..., θα μου μεταφέρει εκείνος... εντυπώσεις από την καθημερινή μας ζωή. (...) Οπότε ο χρόνος που μοιραζόμαστε είναι... οι κοινές μας εμπειρίες και οι κοινές μας τα κοινά μας συστήματα γι αυτά που συμβαίνουν... γύρω μας. Που 'ναι θαυμαστά. Αυτό περισσότερο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο χρόνος με τις/τους φίλους - οι φιλικές σχέσεις

Οι φίλιες είναι πολύ σημαντικές για τις περισσότερες αφηγήτριες οι οποίες προσπαθούν να βρίσκουν χρόνο γι' αυτές, σε όλες τις φάσεις της ζωής.

Οι αφηγήτριες που δεν έχουν οικογένεια και παιδιά, επιδιώκουν να βρίσκονται με τους φίλους και τις φίλες όσο πιο συχνά μπορούν. Επιδιώκουν να δουλεύουν μαζί ή/και βρίσκονται συχνά και απρογραμματίστα τα απογεύματα και τα βράδια έξω ή στο σπίτι, τα Σαββατοκύριακα, σε μικρές εκδρομές ή στις διακοπές, αλλά ακόμα και την ώρα της δουλειάς στο γραφείο τους.

Για τις αφηγήτριες με παιδιά, πολύ συχνά οι προσωπικές φιλικές σχέσεις μέσα και έξω από τον χώρο της δουλειάς, μεταλλάσσονται. Κάποιες αφηγήτριες περιγράφουν πώς όταν κάνουν παιδιά δένονται περισσότερο με τους φίλους τους που επίσης έχουν παιδιά, δημιουργούν νέες παρέες ή ενισχύουν τις σχέσεις τους στη γειτονιά με τους γονείς των φίλων των παιδιών τους. Η διαδικασία αυτή μπορεί να φέρνει σε δεύτερο πλάνο τις προηγούμενες σχέσεις τους.

Η Σοφία περιγράφει τη σημασία των φίλων της όταν δουλεύει στα γραφεία. Η ζωή στο γραφείο δημιουργεί στενούς κύκλους ανθρώπων που οργανώνουν τη ζωή τους από κοινού. Οι φιλικές σχέσεις αντισταθμίζουν τα ζόρια της δουλειάς, το άστατα και εκτεταμένα ωράρια και την απομόνωση στον υπολογιστή. Οι σχέσεις αυτές αλλάζουν όταν αλλάζει

δουλειά και παύει η καθημερινή τριβή. Αν και δημιουργεί νέους φίλους στον νέο χώρο εργασίας της - στο σχολείο - αισθάνεται ότι υπάρχει μια απώλεια στη ζωή της:

Σε σχέση με τους φίλους, ενώ είχαμε μάθει να ήμασταν ένας κύκλος, δηλαδή η δουλειά, η ζωή θα ήμασταν όλη μέρα μαζί, ήμασταν σαν μια άλλου τύπου οικογένεια, θα δουλεύαμε, θα βγαίναμε, θα κάναμε. Αυτό έσπασε πάρα πολύ έντονα. Τώρα δηλαδή έχουμε πιο ατομικές ζωές γιατί ακριβώς είχαμε επιλέξει να δουλεύουμε μαζί και... τώρα να μην το κάνουμε. (...) Και για να μην υπερβάλω είναι οι ίδιοι οι φίλοι μου. Δεν έχω χάσει κανέναν από αυτούς τους φίλους. (...) Απλά δεν είναι η ίδια φάση της ζωής μας, είναι κάπως πιο ατομικοί οι δρόμοι μας, ενώ πριν ήταν πιο αυτονόητο ότι θα τα κάνουμε όλα όλοι μαζί. Έκανα βέβαια (...) πολύ καλούς καινούργιους φίλους, αλλά μ' ένα τρόπο κάτι έχασα από αυτή την άποψη. Χάθηκε αυτό το ότι ήμασταν ο κύκλος εμείς που τα κάνουμε, που ήταν δεδομένο ότι μετά τη σχολή θα συνέχιζε έτσι. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Λουκία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο αλλάζουν οι σχέσεις με τις φίλες και τους φίλους της από τη στιγμή που κάνει παιδιά.

Εεε, υπάρχουν πάρα πολλές διαφορές. (...) Τεράστια διαφορά, είναι η πολύ μικρότερη επαφή με φίλους, είναι η κατακόρυφη πάλι μείωση εκδρομών (...), και από κει και πέρα είναι ότι το μεγαλύτερο είναι ότι τον χρόνο σου τον περνάς έχοντας κάποιο παιδί μαζί. Δηλαδή οι επισκέψεις, οι εκδρομές, οι έξοδοι, είναι παρέα με κάποιο άλλο πλάσμα, αυτό (γέλια). Δεν υπάρχει η ηρεμία και η κουβέντα με τους φίλους. Υπάρχει η κουβέντα για τα παιδιά, με τα παιδιά. Αλλάζουν πλέον πάρα πολύ οι φίλοι με τους οποίους θα κάνεις παρέα. Εεε εσύ επιλέγεις κάποιους φίλους που έχουν οικογένεια, αυτοί που δεν έχουν επιλέγουν να μην κάνουν παρέα τόσο μαζί σου, τα αυτονόητα, αυτά. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Ανθή περιγράφει τη διαδικασία σύναψης νέων σχέσεων με τους γονείς των φίλων του γιου της. Όπως αφηγείται, μαζί τους έχει δημιουργήσει σχέσεις κοντινές, κάποιες φορές φιλικές που ξεπερνούν τις καθημερινές πρακτικές αλληλοβοήθειας:

Είναι πολύ καλές σχέσεις με ανθρώπους που είναι διαφορετικοί... μεταξύ τους αλλά... αγγίζουν κάποια κομμάτια μου. Δηλαδή είναι (...) μία μαμά που μένει στην άλλη γωνία. Έχει δύο κορίτσια, στην τάξη του [γιου], εεε και ας πούμε είμαστε πιο... Κατ' αρχάς βρισκόμαστε πιο συχνά γιατί είμαστε μια γωνία, δηλαδή το πρωί, όλα τα παιδιά πάνε μαζί ή αν... κάτι μου συμβεί, παίρνει τον [γιο] ή εγώ τα κορίτσια της. Και προφανώς αυτή η συναναστροφή που είναι καθημερινή σχεδόν, μας έχει φέρει πολύ πιο κοντά. Εεε υπάρχουν και άλλες εεε μαμάδες ή... μπαμπάδες, (...) που... έχουμε κάνει και λίγες μέρες διακοπές μαζί. Εεε και μ' (αυτούς), νιώθω έτσι... και

οικεία, και... πιστεύω ότι μπορεί να συνεχιστεί η φιλία μας. Και όταν τα παιδιά δηλαδή, μπορεί να μη κάνουν παρέα, δεν ξέρω. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Και η Τασούλα από τότε που έκανε παιδιά, άφησε το γραφείο και άλλαξε γειτονιά έχει μεταβάλει ιδιαίτερα τις φιλικές της σχέσεις και τον χρόνο που αφιερώνει σε αυτές. Απέκτησε νέες φιλικές σχέσεις στη γειτονιά και απομακρύνθηκε από τις παλιές φίλες και φίλους που ζουν σε άλλες περιοχές και έχουν διαφορετική πραγματικότητα ζωής και κυρίως από όσους δεν έχουν παιδιά. Έχει αναπτύξει σχέσεις με τους γονείς των συμμαθητών των παιδιών της και τους γονείς από την παιδική χαρά, συμμετέχει στον σύλλογο γονέων και κηδεμόνων και στον τοπικό Σύλλογο γυναικών, και έχει γίνει φίλη με τη γειτόνισσά της, μια αρχιτέκτονα που ζει κοντά και τις μητέρες δυο συμμαθητών του γιου της. Με τις φίλες αυτές συναντιούνται συνήθως τα απογεύματα και αλληλοϋποστηρίζονται στις πρακτικές τους υποχρεώσεις (π.χ. στην παραλαβή των παιδιών από τα σχολεία):

Εεε... βασικά είναι πολλοί που είναι οι... (μικρή παύση) οι γονείς των φίλων των παιδιών που βρισκόμαστε από τότε που ήτανε 8 μηνών. Δηλαδή εδώ και πέντε χρόνια βρισκόμασταν στην παιδική χαρά, μετά στα σχολεία, (...) εεε και από τους συλλόγους γονέων επίσης έχουν δημιουργηθεί κάποιες σχέσεις. Εγώ... ασχολούμαι και είμαι και στο σύλλογο γυναικών (...) οπότε κι από κει έχω... κάποιες φίλες.

Α! Οι γείτονες είναι φίλοι, οι από πάνω.(...) Τη γυναίκα την ξέρω από το σύλλογο γυναικών και... έτσι έχουμε έρθει εδώ και συγκατοικούμε κάπως. Είναι βολικά γιατί είναι... ένας άνθρωπος να αφήσω τα παιδιά 5 λεπτά άμα χρειασθεί να φύγω ασ πούμε. Που δεν το είχα. Δηλαδή τώρα το έχω πρώτη φορά... σε τόσα χρόνια.

Επίσης μετά είναι και αυτές οι άλλες δύο φίλες μου... η μία είναι αρχιτεκτόνισσα, που μένει λίγο πιο μακριά. Όχι σε απόσταση ποδιού. Με αυτοκίνητο, αλλά εδώ. Που επίσης έχουμε μια καθημερινότητα μαζί. Βρισκόμαστε αρκετά απογεύματα με τα παιδιά ή πάμε έξω ή ανταλλάζουμε επισκέψεις. Ή... έχει χρειασθεί να με βοηθήσει να πάρω τα παιδιά από το σχολείο, αν έχω μπλέξει εγώ... κάπου. Με αυτήν και με άλλες δύο, που είναι... μαμάδες συμμαθητών του γιου μου, που όμως είμαστε... 4 χρόνια μαζί και κάνουμε και παρέα έτσι κι αλλιώς. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015).

Όμως, η Τασούλα επιδιώκει να βρίσκεται και χωρίς τα παιδιά με τις νέες φίλες κυρίως, όταν ο σύντροφός της, κρατά τα παιδιά:

Εμείς το βράδυ επειδή δεν έχουμε πού να αφήσουμε τα παιδιά, βγαίνουμε χωριστά. (...) Ο σύντροφός μου δεν βγαίνει ποτέ. Δεν του αρέσει να βγαίνει βράδυ. Εγώ μπορεί να βγω μια φορά το μήνα. Ε! Βγαίνω ξέρω εγώ, βλέπω την φίλη μου, μπορεί τότε να δω και κανέναν άλλο αρχιτέκτονα, αλλά όχι.. σε τακτική... βάση... (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Εκτός από αυτή την μία έξοδο τον μήνα, έχει ως μοναδικό προσωπικό ελεύθερο -και πολύτιμο χρόνο, τις ώρες που πηγαίνει για γυμναστική με μια φίλη της. Η δραστηριότητα σκοπό έχει την κοινωνικοποίηση και την ψυχαγωγία, αν και δύσκολα υποστηρίζεται από την οικονομική της κατάσταση και το στάτους της ζωής της.

Πάμε οχτώμισι με εντεκάμισι (σύντομο γέλιο). Αυτό... συμβαίνει δύο φορές την εβδομάδα... (...) Κάνουμε... γιόγκα κάνουμε και πισίνα και μετά... κάνουμε και τζακούζι, μετά μιλάμε κιόλας. Ε! Φεύγουμε εντεκάμισι η ώρα. Ε! τρεις ώρες, αυτές! Είναι κατάκτηση. (γέλια) (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Όμως τα τελευταία χρόνια έχει απομακρυνθεί από τις παλιές φίλες και τους φίλους αρχιτέκτονες καθώς έχει αφήσει τη δουλειά, αλλά και λόγω απόστασης και διαφορετικής καθημερινότητας. Ενώ με όσους δεν έχουν παιδιά βρίσκεται ακόμα πιο σπάνια:

Κάποιους ανθρώπους που τους βλέπαμε κάθε Σαββατοκύριακο, μετά -όχι... σκόπιμα δηλαδή δεν είναι ότι... εεε- είχανε, αλλάζανε τα ωράρια. Άλλαζε η ώρα που ήθελες να πας βόλτα, άλλαζε... εεε που έπρεπε να φύγεις απ' τη βόλτα (...) το πού θα πας βόλτα, επίσης. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Στη ζωή της Ανδρομάχης αντίθετα εξακολουθούν να έχουν μεγάλη σημασία οι φίλες και οι φίλοι της από τη δουλειά ακόμα κι αν δεν δουλεύει μαζί τους. Οι φίλοι την περίοδο αυτή είναι πολύτιμοι σύντροφοι στην εσωστρεφή ζωή με τα παιδιά στο σπίτι. Την επανασυνδέουν με το παρελθόν της, της ξαναστήνουν στοιχεία από την παλιά της ταυτότητα και τη στηρίζουν σε αυτή την πολύπλοκη, κοπιαστική και κοινωνικά μοναχική περίοδο της ζωής της:

Δίνω πολλή σημασία στους φίλους και με έχουνε σώσει στη ζωή μου από πολλές απόψεις. Το πιστεύω ακράδαντα αυτό. Γιατί... για μένα οι φίλοι είναι ένας καθρέφτης του εαυτού σου εεε ειδικά όταν έχεις μια φιλία πολλά χρόνια. (...) Οι φίλοι λοιπόν έχουν το καλό ότι σε επαναφέρουν, δηλαδή... μιλώντας μαζί τους θα σε ρωτήσουν (σ. εννοεί θα τους ρωτήσεις): "είμαι αυτή που ήξερες; ποια είμαι; μπορείς να μου πεις;" Δεν την κάνεις ευθέως αυτή την ερώτηση, αλλά από τον τρόπο, από το πώς υπάρχει αυτή η φιλία, εγώ νιώθω ότι πατάω στα πόδια μου, ότι υπάρχει μια συνέχεια σε αυτό. Δεν υπάρχει ρήξη. Ότι υπάρχουν κάποιες σταθερές αξίες, υπάρχει κάτι μέσα μου που είναι ο πυρήνας μου και υπάρχει σε όλα αυτά που κάνω. Το οποίο οι φίλοι μου το αναγνωρίζουν, αναγνωρίζουν τον πυρήνα μου και έτσι μπορώ πιο εύκολα να τον αναγνωρίζω και εγώ. Και να παίρνω δύναμη από αυτό. Αυτό είναι το πιο σημαντικό.

Μετά, εεε οι φίλοι για μένα είναι, μοιράζομαι πράγματα που δεν μπορείς να μοιραστείς με άλλους ανθρώπους. (...) Και μετά είναι και αυτό, το "βασίσου πάνω μου" μερικές φορές, που είναι φίλοι όπως η Τ. που 'χουνε κοινή πορεία με εμένα γι'

αυτό με βοηθάει γιατί περνάει τα ίδια πράγματα μαζί μου και μπορούμε να τα μοιραστούμε και να πάρουμε ένα βαθύ αναστεναγμό και να λέμε "δεν είμαστε μόνες μας". Υπάρχουν φίλοι όπως αυτοί που έχουν το γραφείο, κάποιος από αυτούς δεν έχουνε παιδιά, είναι σαν ένα παράθυρο έξω στον κόσμο για μένα. Μέσα από τις δικές τους εμπειρίες είναι, βλέπω και εγώ τι γίνεται εκεί έξω, πώς είναι τα πράγματα πώς εεε, είναι σαν μια πύλη για μένα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο οι νέες φίλες που έχει δημιουργήσει στη γειτονιά είναι εξίσου σημαντικές για τη ζωή της και το μοίρασμα της καθημερινότητας.

Οι δυο σύντροφοι έχουν φροντίσει επίσης, μετά από επιθυμία του συζύγου κυρίως, να κρατάνε εναλλάξ τα παιδιά ώστε να έχει ο καθένας, τον δικό του ανεξάρτητο χρόνο για να βρεθεί με τους φίλους του:

Α! Έχω και ελεύθερο χρόνο, ναι... Παίρνουμε ρεπό... εμείς και βγαίνουμε χωριστά. Δηλαδή κι αυτό πολύ σημαντικό. Δηλαδή... ο [σύζυγος] βγαίνει με τους φίλους του και εγώ με τις φίλες μου. Τι να κάνουμε οι έρμοι; (γέλιο). Ναι. Βλέπω τους φίλους μου. Εεε, προσπαθώ μία φορά τη βδομάδα. (...). Όχι... αυτός ήταν όρος, γιατί... ο [σύζυγος] το... έχει ανάγκη αυτό και... θεωρεί δίκαια ότι μπορεί και να το έχω και εγώ αυτό. Δεν βγαίνει πάντα, γιατί με παίρνει η μπάλα, και μερικές φορές τελευταία, είμαι και πάρα πολύ κουρασμένη για να κάνω οτιδήποτε. Αλλά... υπάρχει κι αυτό. Ναι. Πολλές συζητήσεις με φίλους, σινεμά με φίλους, μια μπύρα, ένας καφές, με την αδελφή μου. Ε, αυτά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο χρόνος και οι δραστηριότητες των διακοπών

Ο χρόνος των διακοπών είναι ένα ακόμα θέμα στο οποίο αναφέρονται οι αφηγήτριες. Οι αφηγήτριες που ζουν μόνες και δεν δουλεύουν με εξαρτημένη σχέση εργασίας εύκολα μπορούν να προγραμματίσουν μεγάλες διακοπές εντός και εκτός Ελλάδας, τον χειμώνα και το καλοκαίρι ή και μικρότερες εξορμήσεις.

Η Φωτεινή περιγράφει ότι όσο ζούσε μόνη και με δεδομένο το γεγονός ότι είχε το δικό της γραφείο μπορούσε να προγραμματίζει διακοπές όποτε ήθελε. Η Βάσια τα τελευταία χρόνια συνδύαζε διακοπές και εργασία εκτός Αθήνας. Η Σοφία δίνει μεγάλη έμφαση στον χρόνο των διακοπών και επιδιώκει να φεύγει για όσο το δυνατόν μεγαλύτερα διαστήματα από την Αθήνα και να κάνει οικονομικούς κόστους διακοπές στα νησιά με σκηνή. Σε σχέση όμως με το παρελθόν κάνει λιγότερα ταξίδια για οικονομικούς κυρίως λόγους:

Το καλοκαίρι τώρα έλειπα από 10 Ιουλίου και γύρισα προχθές (σ. τέλος Αυγούστου). Που είναι ένα μεγάλο διάστημα. Είμαι στα νησιά σερί, επειδή πηγαίνω ελεύθερο. Πάσχα συνήθως θα φύγω καμιά εβδομάδα, εεε και τα Χριστούγεννα που συνήθως είμαι εδώ, δεν πολυκινούμαι αλλού, θα περάσω πολλές ώρες μέσα στο σπίτι η αλήθεια είναι σε αυτή την περίπτωση. (...) Έχουμε σταματήσει εντελώς τις

εκδρομές, σε οποιαδήποτε άλλη φάση. Παλιά με τον φίλο μου που είχε αυτοκίνητο και είχαμε και λεφτά κάναμε εκδρομές. Τώρα δεν έχει, είναι περιορισμένες. Θα πάμε, ή θα φύγω για τα νησιά, ή δεν θα κουνιέμαι εδώ. Θα είμαι ακίνητη. Στο σπίτι. Ναι. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Οι αφηγήτριες με παιδιά συχνά πηγαίνουν διακοπές με την οικογένειά τους, αλλά δεν είναι σπάνιο να περνούν τον χρόνο των διακοπών στα εξοχικά ή στο χωριό των γονιών τους.

Η Τασούλα αφηγείται ότι αν και παλαιότερα έκαναν διακοπές με φίλους τους, σε κάμπινγκ, από τη στιγμή που έκαναν παιδιά πηγαίνουν κυρίως στο χωριό του άντρα της και στο εξοχικό του πατέρα της, εκτός ειδικών έκτακτων περιστάσεων.

Λοιπόν, στις διακοπές πηγαίνουμε, έχουμε τα χωριά μας, πάλι καλά! Είναι το πατρικό του... συντρόφου μου που είναι ένα παραθαλάσσιο χωριό (...). Που εκεί είναι το πατρικό του και μένει (...) η μητέρα του και η αδελφή του με τον ανιψιό μας εκεί και... πάμε κι εμείς το... καλοκαίρι. Αρκετό καιρό, δηλαδή φέτος πήγαμε ένα μήνα. Εεε και πάμε και είναι ωραία εκεί. Εντάξει είναι αντίστοιχη η κατάσταση, πάλι... εγώ πρέπει να κάνω τις δουλειές του σπιτιού, αλλά είναι κοντά η θάλασσα. Φέτος πήγαμε... και στην Κρήτη 10 μέρες, (...) παντρευότανε κάποιος φίλος μας στην Κρήτη και μαζευτήκαμε διάφοροι φίλοι από το πανεπιστήμιο και... είμαστε πολλοί εκεί... (...) Πολύ ωραία περάσαμε. Δεν συμβαίνει, δηλαδή είχαμε να πάμε αρκετά χρόνια διακοπές, εκτός χωριού, (...) από την πρώτη τη χρονιά που είχαμε τον μικρό, δηλαδή από... από το... '11. Ναι. Αλλά είναι και ο μπαμπάς μου, μένει (...) κάπως παραθαλάσσια (...) και... άλλες χρονιές, (...) πηγαίναμε δυο βδομάδες, πήγαίνα... με τον [γιο] δηλαδή και εκεί. Και τα Χριστούγεννα επίσης πηγαίνουμε εκεί στη Θεσσαλονίκη. Μια βδομάδα... Και το Πάσχα επίσης μια βδομάδα στο άλλο χωριό. Τα έχουμε χωρισμένα τα χωριά. Πάλι καλά που υπάρχουν και τα χωριά και αλλάζουμε παραστάσεις, που είναι και ωραία. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η Ελένη από τη στιγμή που απέκτησε παιδί, αλλά ταυτόχρονα οι γονείς της μεγάλωσαν και έχουν μειωμένη κινητικότητα και την ανάγκη βοήθειας, περνά τις διακοπές της μαζί με το παιδί και τους γονείς της:

Στις αργίες το τελευταίο διάστημα συνήθως πηγαίνουμε εκδρομή. Αλλά συνήθως πηγαίνουμε μαζί με τους γονείς μου οι οποίοι κι αυτοί έχουν... έχουν ένα εξοχικό τέλος πάντων... και... δεν μπορούνε πια να πηγαίνουνε μόνοι τους και... συνήθως τα τελευταία δύο χρόνια δηλαδή, πηγαίνουμε όλοι μαζί. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Δεν της λείπουν τα ταξίδια και οι διακοπές που πήγαινε παλιότερα με τον σύντροφό της, γιατί αξιολογεί ότι είναι πολύ δύσκολο να κάνει κάτι τέτοιο σήμερα με το παιδί:

Ε, κοίταξε όσο και να το κάνεις μέχρι να γίνει δύο χρονών δεν είναι το πιο απλό πράγμα να παίρνεις όλο το τσουμπλέκι σου και να πηγαίνεις ας πούμε...

οπουδήποτε... Εντάξει... για κάποιους μπορεί να είναι, για μένα δεν είναι ας πούμε, να παίρνεις όλο το αυτό ας πούμε να πας δυο μέρες να μείνεις με τη σκηνή... (γέλιο). Με τον [σύντροφο] εντάξει ξεκινάγαμε, παίρναμε τ' αυτοκίνητο, ο [σύντροφος] είναι πολύ του οδηγήματος... πηγαίναμε κι όπου μας βγάλει ο δρόμος ας πούμε... Και εντάξει όπου θα μείνουμε, θα βλέπαμε που θα μείνουμε. (...) Ε! με το παιδί δε γίνεται αυτό, δεν μπορείς να είσαι τόσο... (...) δεν είμαστε και πολύ του οργανωτικού, να οργανώσουμε. Αλλά είναι και το οικονομικό... που... (παύση). (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

7. ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ

Στις περισσότερες αφηγήσεις οι αναφορές στην καθημερινότητα εμπλέκονται με μεγάλες ενότητες που αφορούν την περιγραφή των τόπων ζωής. Προφανώς η επαγγελματική ιδιότητα των αφηγητριών τις έχει εφοδιάσει με οξεία ικανότητα παρατήρησης των χαρακτηριστικών του χώρου/τόπου και της σύνδεσής τους με την καθημερινότητά τους.

Η εργασιακή και η προσωπική ζωή των αφηγητριών δεν διαμορφώνεται στο κενό, αλλά μέσα σε πολύ συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο. Οι ίδιες γυναίκες θα είχαν μια διαφορετική βιογραφία, σε άλλο τόπο και σε άλλη περίοδο, αλλά και η ίδια η κατασκευή της αφήγησής τους θα ήταν πολύ διαφορετική αν γινόταν κάποια άλλη χρονική στιγμή ή σε άλλο πλαίσιο. Οι βιογραφίες δεν είναι "αχωρικές" και οι αφηγήτριες αναφέρονται στους τόπους και τους χώρους⁴³ που ζουν, έζησαν, κινούνται και στο πώς αυτοί διαμορφώνουν, αλλά και διαμορφώνονται από τη ζωή τους και τις κοινωνικές σχέσεις που δομούνται σ' αυτούς. Οι τόποι επίσης είναι "σχετικοί", δηλαδή τα βιώματα καθεμίας /καθενός μέσα στον ίδιο τόπο είναι διαφορετικά, ακόμα κι αν οι καθημερινές διαδρομές ταυτίζονται ή εφάπτονται. Οι αφηγήσεις φανερώνουν ακόμα τις μνήμες από τόπους σημαντικούς από τη ζωή. Αλλά και η επιλογή των τόπων της ζωής σχετίζεται με τις μνήμες των αφηγητριών.

Η έννοια του τόπου και του χώρου στη παρούσα εργασία επηρεάζεται από το έργο της Doreen Massey (1994, 1999, 2000 και 2005), που διαμόρφωσε μια πολύπλευρη και θεμελιακή θεώρηση του χώρου. Υποστήριξε ότι οι τόποι κατασκευάζονται μέσα από ένα συγκεκριμένο συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων που συναντώνται και διαπλέκονται σε συγκεκριμένη τοποθεσία, ότι δεν είναι στατικοί στον χρόνο, δεν έχουν σύνορα και μονοδιάστατες ταυτότητες. Σύμφωνα με τη Massey, ο χώρος είναι "σχεσιακός", δηλαδή προϊόν κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών, πρακτικών ή συνδέσεων και κατασκευάζεται με τον τρόπο που ζούμε τη ζωή μας σ' αυτόν.

Με θεωρητική αφετηρία τις θέσεις που προαναφέρθηκαν, στόχος της έρευνας είναι να αναδείξει μέσα από τις αφηγήσεις πώς βιώνονται οι τόποι και οι χώροι ζωής των αφηγητριών. Στόχος είναι ακόμα να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους οι δράσεις, οι εμπειρίες, οι σχέσεις των αφηγητριών μεταλλάσσουν ή κατασκευάζουν τόπους της ζωής τους. Αντίστροφα να διερευνηθεί πώς οι τόποι ενθαρρύνουν, επιτρέπουν ή αποκλείουν από δραστηριότητες, πρακτικές και εμπειρίες. Πώς ακόμα μέσω των πρακτικών των αφηγητριών αμφισβητούνται ή επικυρώνονται οι έμφυλες ταυτότητες.

---

43 Για τις εννοιολογήσεις του "τόπου" και του "χώρου" η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και πολυδιάστατη. Για μια σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας, δες Καλαντίδης 2011.

Οι τόποι ζωής όπως τους αφηγούνται οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, έχουν ποικίλες διαστάσεις, όψεις και σημασιοδοτήσεις. Εκτείνονται από τον "στενό" τόπο του μαθητικού τους γραφείου, έως τα σπίτια που έχουν ζήσει, τις γειτονιές, τους τόπους εργασίας, την πόλη, την εξοχή, τη χώρα και καταλήγουν πάλι στους "μικρούς" τόπους ζωής όπως είναι το πεζοδρόμιο, η βιβλιοθήκη τους, η κουζίνα κ.ά. Οι τόποι αυτοί δεν είναι απλά σκηνικά στα οποία κινούνται ή στέκονται παθητικά, αλλά επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις δράσεις και την παρουσία τους. Αν και οι αφηγήτριες δεν φαίνεται ότι αντιλαμβάνονται στην ολότητά τους τις σχέσεις τους με τον χώρο και τις διαδικασίες κατασκευής στις οποίες συμμετέχουν και οι ίδιες, κάποιες φορές τις συνειδητοποιούν στη διάρκεια της αφήγησης.

Οι επιλογές τους όσον αφορά τους χώρους και τους τόπους τους (από τον δημόσιο χώρο της πόλης μέχρι την κατοικία και τον τόπο εργασίας) καθορίζονται από ποικίλους και σύνθετους παράγοντες. Δεν επιχειρείται να βρεθεί ένας τύπος ή ένας κανόνας, ούτε να βγει μια γενικευτική περιγραφή των παραγόντων που επηρεάζουν τις επιλογές τους, αλλά να παρουσιαστούν αυτές οι ξεχωριστές "επιλογές" με τις ομοιότητες και τις διαφορές τους.

7.1. Η Αθήνα

Η κατοίκηση των αφηγητριών στην Αθήνα σε κάποια περίοδο της ζωής τους, αποτέλεσε μεθοδολογικό κριτήριο επιλογής τους για να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Για πολλές από τις αφηγήτριες η ζωή στην Αθήνα αποτελεί προδιαγεγραμμένο γεγονός, καθώς έχουν μεγαλώσει, έχουν σπουδάσει εδώ, δεν έχουν ζήσει κάπου αλλού και συνεχίζουν να ζουν μετά από συνειδητή ή ασυνείδητη επιλογή. Για άλλες η εγκατάσταση στην Αθήνα για σπουδές, δουλειά, λόγω σχέσεων ή για άλλους λόγους, αποτελεί συνειδητή απόφαση που επιβεβαιώνει την ελκυστικότητα της πόλης.

Ωστόσο οι αφηγήτριες διατηρούν δεσμούς και με άλλες πόλεις/τόπους ζωής και φέρνουν στη ζωή τους στην Αθήνα τις εμπειρίες και τις μνήμες από αυτές.

Η Λουκία, μετά τις μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό επιχείρησε να ζήσει στην επαρχιακή πόλη καταγωγής της. Δεν βρήκε όμως δουλειά και αποφάσισε να πάει στη Θεσσαλονίκη όπου είχε σπουδάσει. Στην απόφαση αυτή συνέβαλε και το γεγονός ότι ήθελε να ανεξαρτητοποιηθεί από τη γονεϊκή οικογένεια. Η αφηγήτρια, έμεινε και εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη για ενάμισι χρόνο και στη συνέχεια ήρθε στην Αθήνα για να ζήσει με τον σύντροφό της. Η υπόσχεση μιας καλής θέσης εργασίας στην πρωτεύουσα, αντίστοιχης των ενδιαφερόντων και των σπουδών της, αποτέλεσε έναν ακόμα λόγο αυτής της επιλογής. Εγκαταστάθηκε πρώτη φορά στην Αθήνα το 2000 και από τότε ζει εδώ.

Δεν μου άρεσε όμως καθόλου (η δουλειά στη Θεσσαλονίκη) και τότε ήταν που σκέφτηκα ότι θα ήθελα να φύγω Αθήνα. Αυτό βέβαια συνέπεσε και με προσωπικές αλλαγές καταστάσεων και αποφάσισα να έρθω. (...) Στην Αθήνα ήρθα το 2000 (...), οι λόγοι, ήτανε ένας συνδυασμός θα έλεγα μισό-μισό, δηλαδή ούτε για τον ένα λόγο θα το αποφάσιζα, ούτε για τον άλλο. Εεε ήτανε η σύγκλιση των καταστάσεων τέτοια που με οδήγησε πολύ εύκολα στο να πάρω την απόφαση. (...) Σκέφτηκα ωραία προσωπική ζωή και μια δουλειά που μου ανοίγει κάποιες πόρτες. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Τασούλα, που επίσης δεν κατάγεται από την Αθήνα, μετά τις σπουδές στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε να έρθει στην Αθήνα μαζί με τις φίλες της από τη σχολή για να ανοίξουν γραφείο. Η προσφορά πολλών αντικειμένων εργασίας την περίοδο πριν από τους Ολυμπιακούς αγώνες, αλλά και η αναζήτηση ενός νέου περιβάλλοντος ζωής ήταν οι βασικοί λόγοι της επιλογής της:

Τελειώνοντας τη σχολή, με τρεις φίλες που τελειώσαμε μαζί, (...) αποφασίσαμε να έρθουμε στην Αθήνα για να δουλέψουμε. Τότε ήτανε το 2001, πριν από τους Ολυμπιακούς που γενικά υπήρχε κλίμα ότι υπάρχει δουλειά στην Αθήνα... (...) Οι άλλες ήτανε και Θεσσαλονικείς και εγώ δηλαδή και θέλαμε να πάμε και κάπου αλλού, δεν θέλαμε... ξέρω εγώ να συνεχίσουμε να είμαστε στη Θεσσαλονίκη. Όχι ότι δεν θα γυρνάγαμε ποτέ, αλλά εν πάση περιπτώσει σε ένα τέτοιο κλίμα είπαμε να ρθούμε να δουλέψουμε στην Αθήνα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Αν και στη συνέχεια έφυγε από την Αθήνα για σπουδές στο εξωτερικό, επέστρεψε πάλι για να είναι μαζί με τον σύντροφό της. Η σχέση τους όρισε την επιστροφή στην πόλη παρά την επιθυμία της να ζήσει στην Ευρώπη για κάποια χρόνια:

Είχαμε και οι δύο (σ. η ίδια και η φίλη της που σπούδαζαν μαζί) συντρόφους στην Αθήνα (και) το πλάνο ήτανε να γυρίσουμε. (...) Γενικά το κλίμα ήτανε πολύ καλό και θα θέλαμε ας πούμε να μείνουμε ακόμα κανά δύο χρόνια (σ. στο εξωτερικό). Αλλά κυρίως λόγω των προσωπικών λόγων επιστρέψαμε. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η Θεοδώρα ήρθε πρώτη φορά να ζήσει στην Αθήνα για να σπουδάσει. Στη συνέχεια, έφυγαν μαζί με τον σύντροφό της στο εξωτερικό για σπουδές και δουλειά. Μετά από πολλά χρόνια, επέστρεψαν στην Αθήνα, παρόλο που κανείς τους δεν κατάγεται από την πόλη. Οι λόγοι επιστροφής στην Ελλάδα ήταν προσωπικοί καθώς επιθυμούσαν να βρεθούν κοντά σε συγγενείς και φίλους, αλλά και επαγγελματικοί καθώς ήθελαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην αγαπημένη πόλη των νεανικών τους χρόνων.

Εεε αποφασίσαμε να γυρίσουμε Αθήνα γιατί... καταρχήν θέλαμε να κάνουμε το δικό μας γραφείο και κατά δεύτερον θέλαμε... κάπως να εφαρμόσουμε αυτά τα πράγματα που μάθαμε στην Ολλανδία σε ένα περιβάλλον που θεωρούμε ότι έχει πραγματικά προβλήματα. Γιατί στην Ολλανδία ήτανε λίγο σαν να ζεις στην φούσκα

σου ας πούμε, δηλαδή ήτανε λίγο σαν παραμύθι. Ένωθες ότι ήσουν σε ένα κόσμο φανταστικό. Ταξίδευες, πήγαινες Ντουμπάι, σχεδίαζες ουρανοξύστες, ήτανε δηλαδή ένας κόσμος που δεν έχει σχέση με την πραγματικότητα, (...). Οπότε θέλαμε να 'ρθούμε Αθήνα να... ασχοληθούμε με μια πόλη που και την αγαπάμε και θεωρούμε ότι έχει προβλήματα και έχει ανάγκη ας πούμε από δημιουργικές ιδέες. Και για την οικογένειά μας φυσικά, για τους γονείς μας. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η Φωτεινή, η μια από τις Αθηναίες αφηγήτριες που σπούδασε στην Θεσσαλονίκη, πριν τελειώσει τη σχολή αποφάσισε ότι θα συνεχίσει τη ζωή της στην Αθήνα. Αυτή η σχεδόν αυθόρμητη, χωρίς σκέψη, απόφαση φαίνεται ότι ήταν προδιαγεγραμμένη. Αν και η αφηγήτρια, δεν αναφέρεται ρητά στους λόγους της επιστροφής της, είναι προφανές ότι η καταγωγή, η ύπαρξη σπιτιού και οι δεσμοί με την πόλη την οδηγούν σ' αυτή την απόφαση. Αντίστοιχες είναι οι παρατηρήσεις και για άλλες Αθηναίες που σπούδασαν αλλού:

Όταν τελείωσα, ήθελα να γυρίσω. Γιατί... η αλήθεια είναι ότι προς το τέλος κιόλας είχα ζοριστεί, ήταν αρκετά απαιτητικό έτσι το... τελείωμα, ειδικά του δίπλωμα, και πολύ αγχωτικό για όλα τα παιδιά... Εεε και είχα αποφασίσει ότι θέλω να γυρίσω. (...) Εντάξει, είχα λείψει και αρκετό καιρό... ήθελα να 'μαι ξέρω γω και με τους δικούς μου κοντά και αισθανόμουν... ότι μου ταιριάζει πιο καλά, γιατί δεν μου ταιρίαζε τέλος πάντων η Αγγλία για να... ζήσω, έτσι κι αλλιώς. Εεε και γύρισα. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015).

Η Άννα, αν και σκέφτεται να παραμείνει στη Θεσσαλονίκη μετά τις σπουδές, τελικά επιστρέφει στην Αθήνα:

Στα εφτά χρόνια τελείωσα την αρχιτεκτονική, και στα καπάκια (...) μπήκα στην επαγγελματική (σχολή χορού) στον δήμο Θεσσαλονίκης. Έκανα ένα χρόνο εκεί και μετά έφαγα μια πετριά και κατέβηκα στην Αθήνα άρον-άρον. Ενώ θεωρούσα ότι στη Θεσσαλονίκη μένω και εδώ θα συνεχίσω κάποια πράγματα και τέτοια, κατέβηκα στην Αθήνα. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015).

Εκτός όμως από τους πρακτικούς λόγους της επιστροφής στην Αθήνα, οι αφηγήτριες εκφράζουν και μια ανερμήνευτη από τις ίδιες τάση φυγής από τον τόπο σπουδών τους, ακόμα κι αν όπως δηλώνουν πέρασαν πολύ καλά στα φοιτητικά χρόνια. Στάση που πιθανά οφείλεται στις δυσκολίες ζωής σε έναν "ξένο" τόπο.

Πολύ έντονα, είπα ότι εντάξει "τώρα θέλω να φύγω από τη Θεσσαλονίκη" και δεν ξαναγύρισα σχεδόν. Έκανα πολλά χρόνια έστω και να ξαναπάω για βόλτα, παρότι έχω και τους φίλους μου. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Υπάρχουν όμως και κάποιες αφηγήτριες που ενώ γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και έζησαν στην Αθήνα, επέλεξαν να φύγουν από την πόλη, χωρίς πλάνο επιστροφής.

Η Άννα, μετά από πολλά χρόνια παραμονής στην Αθήνα, αποφάσισε -όχι εύκολα- να ζήσει σε ένα μικρό απομακρυσμένο νησί. Οι λόγοι που την οδήγησαν σ' αυτή την απόφαση ήταν αρκετοί: οι οικονομικές απολαβές από τη δουλειά ήταν λιγοστές, το καθημερινό τρέξιμο μεγάλο, ο ελεύθερος χρόνος σπαταλιόταν σε δραστηριότητες που δεν την ικανοποιούσαν και ο νέος της σύντροφος ζούσε στο νησί.

Εεε ήθελα και να φύγω από την Αθήνα παράλληλα, δηλαδή σιγά - σιγά όλα αυτά τα χρόνια τα δέκα χρόνια που ήμουν στην Αθήνα κάνοντας όλα αυτά κάποια στιγμή μου κλώτσαγε πάρα πολύ το "δεν μπορώ να πάω μία βόλτα". Γιατί είμαι τύπος, μ' αρέσουν οι λάσπες, μ' αρέσουν τα χορτάρια, μ' αρέσει η φύση γενικά και επίσης είχα βαρεθεί και το να είμαι εδώ μέσα (δείχνει το μαγαζί της συνέντευξης) ή σε καφενεία ή σε τέτοια. Οπότε κάπως όλα μαζί... (μικρή παύση).

Το προηγούμενο καλοκαίρι γνωρίζω έναν άνθρωπο στο νησί, στις διακοπές (...) και είμαι, δεν με κρατάει εδώ πέρα, κρατιέμαι με νύχια και με δόντια (γελάει). Και έχω αυτές τις αντίρροπες δυνάμεις. Από τη μία δηλαδή ξέρω ότι είμαι στην Αθήνα και κάνω πολύ ωραία πράγματα που δεν μπορώ να τα κάνω αλλού και ταυτόχρονα θέλω σαν τρελή να φύγω. (...)

Πήρα την απόφαση να φύγω γιατί βασικά μάλλον ο έρωτας ήταν που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο και που έκατσε όμως και σε μια δική μου ανάγκη να... μπορώ να κάνω πράγματα που στην Αθήνα δεν μπορώ. Και επίσης καταλάβαινα ότι είμαι άνετα οικονομικά γιατί μένω με τους γονείς μου. Αν δεν έμενα με τους γονείς μου δεν θα ήμουν άνετα οικονομικά, θα ήμουν τσίμα - τσίμα. (...) Θα ήμουν σε ένα σπίτι το οποίο θα μου 'τρωγε το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων που θγάζω, δεν θα το 'βλεπα ποτέ και κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν και ψιλοκαταθλιπτικό. Γιατί με τι ενοίκιο μπορείς να βρεις ένα αξιοπρεπές σπίτι στην Αθήνα; μόνη σου; (...)

Δεν την πήρα αβασάνιστα αυτή την απόφαση, την πήρα με πάρα πολλή δυσκολία, δηλαδή πέρασα σίγουρα ένα δίμηνο που έκλαιγα ας πούμε σχεδόν κάθε μέρα μέχρι να αποφασίσω (...). Οπότε το έκανα το βήμα, πήγα εκεί το καλοκαίρι, (...) και... τώρα είμαι εκεί. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Ωστόσο η ζωή στο νησί είναι δύσκολη, κυρίως γιατί δεν έχει βρει κάποια δουλειά που να την ικανοποιεί, αλλά και λόγω του γεγονότος ότι νιώθει "ξένη" σ' αυτόν τον μικρό τόπο. Επιθυμεί να μείνει σ' ένα μεγαλύτερο νησί ή να μπορέσει να στήσει την απασχόλησή της με τρόπο που θα της επιτρέπει να φεύγει για μικρά διαστήματα και να δουλεύει αλλού. Δηλώνει όμως ότι σε καμιά περίπτωση δεν θέλει να επιστρέψει στην Αθήνα:

Στην Αθήνα όχι! Δεν υπάρχει το "αχ, γιατί έφυγα!, έκανα λάθος". Όχι! απλά θα ήθελα ίσως να πήγαινα σε μια πιο μεγάλη επαρχία. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Η Νίκη, η δεύτερη αφηγήτρια που ζει μόνιμα εκτός Αθήνας, "βρέθηκε" να ζει στην επαρχία ακολουθώντας τον σύντροφό της που βρήκε δουλειά στη Λέσβο:

Βασικά... στην αρχή δεν ήταν επιλογή μου. Δεν είχα άλλη επιλογή, ήτανε μόλις είχαμε αποφασίσει να παντρευτούμε, (...) και τότε ήμασταν και οι δύο επαγγελματικά δεν ξέραμε τι θα μας ξημερώσει. Εγώ ήμουν τελείως, δεν με δέσμευε τίποτα και του [συζύγου] του ήρθε μια μόνιμη θέση. Οπότε έπρεπε να αποφασίσω ή θα πάω ή δεν θα συνεχίζαμε μαζί (γέλιο) ή τέλος πάντων θα είχα μια σχέση εξ αποστάσεως που το έκανα για ένα διάστημα, αλλά μετά με την οικογένεια μου φαινότανε τρομερά μεγάλο λάθος να το κάνω. Οπότε δεν ήταν καθαρά επιλογή, δεν είχα δηλαδή και άλλη επιλογή. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Αν και στην αρχή επιθυμούσε να επιστρέψει στην Αθήνα, σταδιακά η ζωή στην νησιωτική πόλη άρχισε να την ικανοποιεί. Η επαφή με τη φύση, η δυνατότητα ήρεμης ζωής με λιγότερο στρες, περισσότερο ελεύθερο χρόνο και πιο χαλαρή καθημερινότητα, την κάνουν να μην θέλει πια να επιστρέψει στην Αθήνα:

Εεε προσωπικά είμαι πιο καλά, δηλαδή μ' αρέσει που έχω αυτή την επαφή με την φύση, με τον καθαρό αέρα, ότι πάμε πολύ εύκολα στις δουλειές μας και στα σχολεία, είναι όλα κοντινά. (...) Είναι πιο ήσυχη η ζωή και νιώθω πιο καλά, ψυχολογικά νιώθω πάρα πολύ καλά και νιώθω γεμάτη ας πούμε. Βέβαια σ' αυτό παίζει ρόλο και η οικογένεια, τα παιδιά και όλα αυτά και ο [σύζυγος] φυσικά. Αλλά... νιώθω ότι μπορώ να ζήσω καλά με την οικογένειά μου.

Στην Αθήνα... επειδή το πατρικό μου είναι κέντρο καθαρά της Αθήνας έχει τεράστια διαφορά, δηλαδή δεν μου λείπει καθόλου. Ίσως, δεν ξέρω αν μπορώ να κάνω καλά την σύγκριση, γιατί ήμουνα σε διαφορετικές περιόδους. Τότε που έμενα στην Αθήνα ήμουν ελεύθερη και δούλευα άπειρες ώρες, ενώ εκεί (σ. στο νησί) εντάξει είναι διαφορετικά. Στην Αθήνα ήμουνα μέσα στο στρες συνέχεια, ε και σωματικά δεν ήμουνα καλά, αισθανόμουνα συνέχεια κουρασμένη, δεν αισθανόμουνα καθόλου καλά ψυχολογικά. (...) Έχω ξεσυνηθίσει τους ρυθμούς ζωής πάρα πολύ. Είναι όλα δηλαδή σε slow motion εκεί (σ. στο νησί). (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Πλέον έρχεται στην Αθήνα, μόνο για να δει την μητέρα της και τους άλλους συγγενείς και φίλους και για ιατρικές εξετάσεις και πιο σπάνια για κάποια δουλειά.

7.2. (Μετα)κινήσεις στην πόλη

Οι αφηγήτριες ζουν και κινούνται σε διάφορες συνοικίες και γειτονιές της πόλης. Συνήθως επιλέγουν οι τόποι κατοικίας, εργασίας και άλλων δραστηριοτήτων να είναι κοντινοί ή τουλάχιστον εύκολα συνδέσιμοι, όμως δεν είναι πάντα εφικτό αυτό.

Οι αφηγήτριες κινούνται με τα πόδια, όταν οι αποστάσεις είναι κοντινές, με τα MMM και κυρίως με το μετρό όταν απαιτείται, αλλά και με ιδιωτικά μέσα μεταφοράς (μηχανάκι και σπανιότερα αυτοκίνητο ή ποδήλατο). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες έχουν δικό τους μεταφορικό μέσο και το χρησιμοποιούν όταν οι περιστάσεις και οι καθημερινές συνήθειες το απαιτούν.

Για την Κωνσταντίνα η ευκολία των μετακινήσεων αποτελεί ένα από τα κρίσιμα στοιχεία της απόφασής της να ζήσει στο κέντρο της Αθήνας. Επιλέγει να περπατάει γιατί την ευχαριστεί και της δίνει δυνατότητες απόλαυσης της πόλης και επικοινωνίας με τους/τις κατοίκους ή να χρησιμοποιεί τα MMM και όταν οι αποστάσεις είναι μεγάλες το αυτοκίνητο.

Περπατάω, παλιότερα περπατούσα πολύ περισσότερο, τώρα πιο λίγο, μ' άρεσε και το περπάτημα μέσα στην πόλη ή όταν δεν περπατάω και η χρήση των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς. Δηλαδή αισθάνομαι ότι εεε έχω πολύ περισσότερη επαφή με τους ανθρώπους από το να μετακινηθώ με το ΙΧ, άσε που το θεωρώ πλέον και λάθος να μετακινείται κανένας με το ΙΧ στο κέντρο της πόλης. Ε μένουμε σε μια περιοχή ευνοημένη ως προς τις συγκοινωνίες, σε πολύ μικρή απόσταση έχουμε τα μέσα που ανεβοκατεβαίνουν την Αλεξάνδρα, αλλά ακόμα και σε άλλες περιπτώσεις και εγώ και ο άντρας μου ας πούμε συστηματικά χρησιμοποιούμε τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. (...) Μ' αρέσει να περπατάω στην πόλη και γιατί μπορώ να κάνω και διάφορες δουλειές κοντά, αλλά και για να... βλέπω πράγματα (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Περιγράφει επίσης, ότι η κοντινή απόσταση μεταξύ σπιτιού και δουλειάς τη διευκόλυνε ιδιαίτερα στη ζωή της, καθώς μπορούσε να κινείται με τα πόδια, γρήγορα:

Για τη δουλειά μου ήταν πολύ βολικό να μετακινούμαι με τα πόδια και να έχω μικρούς χρόνους ας πούμε μετακίνησης, (...) οπότε για μένα ήταν πάρα πολύ καλό να είμαι τόσο κοντά. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013)

Η Σοφία που ζει στο Κουκάκι και εργάζεται σε κοντινές συνοικίες, μετακινείται αποκλειστικά με τα πόδια και τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς:

Δεν οδηγώ, έχω δίπλωμα αλλά δεν οδηγώ. Και δεν χρησιμοποιώ κιόλας γιατί σ' αυτά δεν μου χρειάζεται. Συχνά τα κάνω και τελείως με τα πόδια (...) εεε εντάξει και καμιά φορά άμα πηγαίνω Εξάρχεια τότε χρησιμοποιώ το μετρό. Δεν πηγαίνω κι αλλού, οπότε δεν μου χρειάζεται το αυτοκίνητο στην πραγματικότητα. Καθόλου. Ποδήλατο είχα τα πρώτα χρόνια που ήρθα, αλλά επειδή έχω με τη μέση μου δεν με βόλεψε και το άφησα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Οι μικρές αποστάσεις, η κίνηση και το μποτιλιάρισμα στο δρόμο, η δυσκολία στάθμευσης, αποτελούν αυτονόητους λόγους επιλογής των μετακινήσεων με τα πόδια ή τα

MMM για όσες αφηγήτριες μένουν στο κέντρο της πόλης, σε βαθμό που δεν τους αναφέρουν καν. Το ποδήλατο από την άλλη είναι ένα μέσο που αν και αναφέρεται στις αφηγήσεις, δεν χρησιμοποιείται ιδιαίτερα από τις αφηγήτριες, σε αντίθεση με τις μηχανές μικρού κυβισμού (παπάκια).

Για τις αφηγήτριες που έχουν μικρά παιδιά ο χρόνος που δαπανάται στη μετακίνηση μεταξύ σπιτιού και δουλειάς θεωρείται νεκρός χρόνος και προσπαθούν να τον μειώσουν είτε χρησιμοποιώντας πιο γρήγορα μέσα μετακίνησης, είτε αλλάζοντας τις διαδρομές τους και μειώνοντας τις αποστάσεις. Η Αλέξια περιγράφει πως όσο καιρό πήγαινε με το αυτοκίνητο στο γραφείο της στον Βοτανικό, χρησιμοποιούσε την Αττική οδό ώστε να μπορεί να επιστρέφει πιο γρήγορα στο σπίτι στη Φιλοθέη και τα παιδιά της:

*Μέχρι και Αττική οδό πλήρωνα στον γυρισμό για να μην χάνω τόσο πολύ χρόνο.
(Αλέξια 41, Νοέμβρης 2015)*

Η μεταφορά του γραφείου σε πιο προσιτό σημείο - στο Σύνταγμα- διευκόλυνε ιδιαίτερα την καθημερινότητά της και μείωσε τα έξοδα αφού πλέον μπορούσε να χρησιμοποιεί το μετρό για τις καθημερινές της μετακινήσεις.

Αντίστοιχα η Φωτεινή αφηγείται πως επιδιώκει ο χρόνος από τη δουλειά στο σπίτι - και όχι το αντίστροφο - να είναι ο ελάχιστος δυνατός, ώστε να βρίσκεται γρήγορα κοντά στο παιδί της. Το διάστημα που έμενε στην Κυψέλη αναγκαζόταν να χρησιμοποιεί ταξί στην επιστροφή από το γραφείο της στο Σύνταγμα, γεγονός που αύξανε ιδιαίτερα τα καθημερινά έξοδα μετακίνησης. Αντίθετα, από το νέο της σπίτι στον Χολαργό, μετακινείται πιο γρήγορα, πιο εύκολα και πιο οικονομικά, χρησιμοποιώντας το μετρό.

Στην Κυψέλη, επειδή δεν μπορούσα να παίρνω πάντα το παπί το χειμώνα, προκειμένου να μην χάνω χρόνο από την [κόρη], πάρα πολλές φορές έπαιρνα ταξί, γιατί έλεγα "εντάξει, τώρα σιγά για 4 ευρώ". Και... ήταν ένα σοβαρό έξοδο, γιατί το 'κανα πολύ συχνά. Μπορεί να μην το 'κανα το πρωί που πήγαινα γιατί δεν με ενδιέφερε να πηγαίνω νωρίς στο γραφείο, αλλά όταν γύρναγα που ήθελα να τη δω νωρίς, το έκανα, μπορεί και πάντα, αν δεν είχα παπί. Δεν θυμάμαι δηλαδή να περιμένω τρόλεϊ στην Πανεπιστημίου για να γυρίσω στην Κυψέλη. Ήθελα να γυρίσω όσο το δυνατόν νωρίτερα. Κάτι που εδώ δεν θα το κάνω. Γιατί, εντάξει είναι πολύ πιο μακριά... (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Το μετρό αξιολογείται από όλες τις αφηγήτριες ως πολύ σημαντικό για την καθημερινότητά τους καθώς τους επιτρέπει να μετακινούνται εύκολα και γρήγορα. Η ύπαρξη σταθμού μετρό στη γειτονιά κατοικίας ή εργασίας αποτέλεσε για αρκετές αφηγήτριες λόγο επιλογής τους:

Το μετρό, θεωρώ ότι με έχει βοηθήσει πολύ, και το ότι έχω επιλέξει να μένω κοντά σε... (...) γιατί είναι ένας τρόπος να κινηθείς έτσι γρήγορα και άμεσα. Δηλαδή, σε

παίρνουν τηλέφωνο σου λένε "το μωρό κλαίει, πλαντάζει" ξέρω γω τι, παίρνεις το μετρό σε ένα τέταρτο είσαι στο σπίτι, δεν περιμένεις ένα τέταρτο το λεωφορείο και μετά άντε να φτάσεις... (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η μικρότερη ή μεγαλύτερη κινητικότητα σχετίζεται με το φύλο, την ηλικία, την οικονομική ευχέρεια και τα στοιχεία του αστικού περιβάλλοντος.

Οι μητέρες περιγράφουν συχνά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όταν κινούνται με τα παιδιά τους στην πόλη. Η Ιφιγένεια, αναφέρεται στην έλλειψη πεζοδρομίων, στην αίσθηση ανασφάλειας και στα συνεχή σλάλομ που πρέπει να κάνει με ένα καρότσι ανάμεσα σε παρκαρισμένα αυτοκίνητα, στενά πεζοδρόμια, σπασμένες πλάκες και άλλα εμπόδια. Κατάσταση που της προκαλεί άγχος και δυσκολεύει την καθημερινότητά της:

Ο αστικός χώρος στο κέντρο της πόλης θεωρώ ότι δεν είναι διαμορφωμένος καθόλου κατάλληλα, δηλαδή δεν μπορείς να κυκλοφορήσεις εύκολα, ας μην συζητήσω ας πούμε για 2 παιδιά. Να έχεις ένα καρότσι και ένα παιδί από το χέρι. (...) Θεωρώ απαράδεκτο να μην μπορείς να κινηθείς στα πεζοδρόμια και να βγαίνεις στον δρόμο με τα παιδιά, δηλαδή απ' το ότι οι αποστάσεις που έχει ανάμεσα στα παρκαρισμένα αυτοκίνητα δεν χωράς να περάσεις με καρότσι ή ότι είναι παρκαρισμένα και στις γωνίες ακόμα. Δηλαδή μερικές φορές για να περάσεις απέναντι πρέπει να πας όπου βρεις χώρο ανάμεσα στα αυτοκίνητα (...) Δηλαδή στην Αθήνα δεν μπορείς να κυκλοφορήσεις, να πας από κάποια περιοχή σε κάποια άλλη περιοχή με τα παιδιά εύκολα. (...) Το καρότσι θα συναντήσει εμπόδια, τον σκουπιδοτενεκέ, το κολωνάκι, τη σκάλα που μπαίνεις στο άλλο σπίτι, άρα πρέπει να βγεις στο δρόμο. Δηλαδή δεν μπορείς να κινηθείς κάπου στο κέντρο εκτός από την Ερμού ας πούμε ή εκτός από την Διονυσίου Αρεοπαγίτου. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Κωνσταντίνα περιγράφει ότι καθώς μεγαλώνει οι δυνατότητες ασφαλούς και άνετης μετακίνησης μειώνονται. Αντίθετα όταν ήταν πιο νέα περπατούσε στην πόλη χωρίς να δυσκολεύεται παρόλο που όπως λέει το περιβάλλον δεν ήταν πάντα κατάλληλο:

Μου έδινε ευεξία το περπάτημα έτσι, παρ' όλο που η πόλη δεν προσφέρεται ή κομμάτια της πόλης δεν προσφέρονται για να περπατήσει κανείς. (...) Ε καταρχήν σχεδόν δεν μπορείς να περπατήσεις σε πεζοδρόμια, είτε είναι κατελημμένα από αυτοκίνητα είτε μηχανάκια ή το οδόστρωμα είναι άθλιο, η πλακόστρωση είναι άθλια, ε ακόμα και τα δέντρα που τόσο πολύ τα χρειαζόμαστε ας πούμε στην πόλη μπορεί να είναι έτσι βαλμένα που να σε εμποδίζουν να κινηθείς. Να μην πω για αυτές τις πλάκες που υποτίθεται ότι έχουν μπει για να εξυπηρετούν τους τυφλούς και σε κάποιες περιπτώσεις γίνονται πρόβλημα για τους ανθρώπους που δεν έχουνε τέτοιου είδους θέματα.

*Ε και ξέρεις μεγαλώνοντας, βρίσκω άλλου είδους προβλήματα σε αυτή την ιστορία
ας πούμε. Το να σκοντάψω και να πέσω (γέλιο), ε που δεν το λογάριαζα, το να
κουράζομαι να ανέβω μια ανηφόρα, αυτά για μένα πριν μερικά χρόνια ήτανε
ανύπαρκτα. Προφανώς υπήρχανε για ανθρώπους που ήταν τότε στην ηλικία που
είμαι εγώ τώρα. Αλλά παρ' όλα αυτά επιμένω ότι το να περπατάει κανείς στην πόλη
είναι πάρα πολύ ωραίο. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).*

Μ' όλες τις μικρές ή μεγαλύτερες δυσκολίες όμως οι περισσότερες αφηγήτριες κάνουν
ιδιαίτερες αναφορές στην μετακίνησή τους στην πόλη, σαν μια δραστηριότητα που πέρα
από το πρακτικό της νόημα, αποτελεί τρόπο να νιώθουν, να γεύονται και να ανήκουν στο
σώμα της πόλης που κατοικούν.

7.3. Τόπος εργασίας

Οι αφηγήτριες που εργάστηκαν ως υπάλληλοι αναφέρουν ότι ο τόπος εγκατάστασης
των γραφείων δεν έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην επιλογή τους, αξιολογούν, όμως ως θετικό
το γεγονός ότι τα περισσότερα γραφεία βρίσκονται στο κέντρο της πόλης και υπάρχει
εύκολη πρόσβαση σε αυτά:

*Μου ήταν βολικό το ότι ήταν στο κέντρο της Αθήνας. Δεν νομίζω ότι είχε σημασία,
δηλαδή όπου και να ήταν το γραφείο εγώ θα πήγαινα (...). Σίγουρα ήταν πάρα πολύ
βολικό γιατί έμενα και σε μια περιοχή που είχε πρόσβαση με το μετρό. Οπότε ήταν
πρακτικό. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)*

Όταν οι αφηγήτριες αποφασίζουν να ιδρύσουν το δικό τους γραφείο, ο τόπος
εγκατάστασης αποτελεί σημαντικό ζήτημα που τις απασχολεί. Οι αφηγήτριες προτιμούν το
κέντρο της Αθήνας, ιδιαίτερα τα Εξάρχεια, το Σύνταγμα, τα Πετράλωνα, το Μεταξουργείο,
τον Κεραμεικό και το Κουκάκι για να φτιάξουν τα γραφεία τους. Η ύπαρξη άλλων γραφείων
και κυρίως φιλικών προσώπων, οι δεσμοί και η οικειότητα με τη γειτονιά, η εύκολη
πρόσβαση και οι χαμηλές τιμές ενοικίασης ή αγοράς είναι παράγοντες που καθορίζουν την
επιλογή του τόπου εγκατάστασης των γραφείων.

Η Φωτεινή παρουσιάζει πολύ αναλυτικά τους τρόπους με τους οποίους στην πορεία
της ζωής της επέλεξε τον τόπο εργασίας της και πώς αυτοί καθόρισαν όχι μόνο την
επαγγελματική της πορεία αλλά το σύνολο της ζωής της. Το πρώτο γραφείο το έστησε -με
πολλούς ενδοιασμούς- μαζί με τη συνεργάτιδά της, στον ημιυπόγειο χώρο του πατρικού
της σπιτιού στη Γλυφάδα. Η ανασφάλεια που δημιουργεί η είσοδος στο επάγγελμα και η
διαθεσιμότητα του χώρου, αποτελούν τους βασικούς λόγους αυτής της επιλογής. Στη

συνέχεια, όσο οι δουλειές αυξάνονται μετεγκαθίστανται σε χώρους όλο και μεγαλύτερους, περισσότερο αυτόνομους και πιο κεντρικά χωροθετημένους στην πόλη:

Στην αρχή ας πούμε δουλεύαμε στο σπίτι (...), μετά πήγαμε και συστεγαστήκαμε με έναν φωτογράφο στην Καλλιθέα, για να έχουμε ένα χώρο, να μην τα λέμε με τους ανθρώπους που συνεργαζόμασταν μονίμως στους καφέδες, να γίνουμε λίγο πιο σοβαρές τάχα μου. Αλλά αυτός ο χώρος δεν μας βόλευε (...), είχαμε πιάσει μια γωνία για να έχουμε όλο το στούντιο άδειο... Και μετά πήραμε την απόφαση να έχουμε δικό μας χώρο. Και αρχίσαμε και ψάχναμε, ψάχναμε για καιρό και βρήκαμε αυτό στον Κεραμεικό και πήγαμε. (Φωτεινή 33, Ιανουάριος 2011)

Το γραφείο στον Κεραμεικό λειτουργεί κάποια χρόνια, αλλά οι συνθήκες στην περιοχή γίνονται σταδιακά πιο δύσκολες. Διαρρήξεις σε μαγαζιά, σπίτια και αυτοκίνητα, παρασιτικές δραστηριότητες και υποβάθμιση του αστικού χώρου είναι οι συνθήκες που αντιμετωπίζουν καθημερινά και προκαλούν στην αφηγήτρια ανασφάλεια και θλίψη. Η διάρρηξη του γραφείου, οδηγεί τις δύο συνεργάτιδες στην απόφαση να μετακινηθούν σε κάποια πιο ασφαλή περιοχή. Τα κύρια διλήμματα προς απάντηση, για το επόμενο βήμα, ήταν καταρχήν ποια θα ήταν η νέα περιοχή μεταφοράς του γραφείου τους και στη συνέχεια αν θα το ενοικιάζαν ή αν θα το αγόραζαν. Ο νέος τρόπος εγκατάστασης στο Σύνταγμα, καθορίστηκε από παράγοντες όπως η κεντρικότητα της περιοχής και η ζωντάνια, η ασφάλεια, η διαθεσιμότητα και η τιμή:

Ψάχναμε και τα δύο και να νοικιάσουμε και να αγοράσουμε γιατί θέλαμε να φύγουμε από εκεί, αυτό ήταν το μόνο σίγουρο. Θέλαμε να πάμε κάπου... στην αρχή λέγαμε και Πετράλωνα, λέγαμε και Εξάρχεια, Θησείο και Κουκάκι ή και Ακρόπολη, Μακρυγιάννη. Όταν ας πούμε σκεφτόμασταν το Σύνταγμα αυτό που μας άρεσε ήταν η ζωή που είχε. Από την απόλυτη ησυχία που είχε ο Κεραμεικός, αυτό το πολύ ζωντανό μας άρεσε πάρα πολύ, αυτός ο χαμός. Δεν ξέρω πόσο θα μας κουράσει αυτό με τα χρόνια, αλλά μας άρεσε. Μας άρεσε αυτό το ότι δεν είσαι σε έναν άλλο κόσμο, είσαι τελείως κέντρο. (Φωτεινή 33, Φλεβάρης 2016)

Το κόστος επιδιόρθωσης ενός παλιού γραφείου εκτιμήθηκε ασύμφορα υψηλό και έτσι η αφηγήτρια και η συνεργάτιδά της, επέλεξαν να αγοράσουν το νέο τους γραφείο. Στην απόφαση αυτή συντέλεσε η ευκολία δανειοδότησης από τις τράπεζες:

Αυτά που βλέπαμε να ενοικιάζονται θέλανε πάρα πολύ δουλειά και έτσι αρχίσαμε να ψάχνουμε το ενδεχόμενο της αγοράς, γιατί... αφού θα ρίχναμε λεφτά, να τα ρίχναμε κάπου που θα ήταν δικός μας ο χώρος. (Φωτεινή 33, Ιανουάριος 2011)

Η απόφαση της Φωτεινής να αγοράσει το γραφείο, σχετίζεται και με την προσωπική της ζωή. Έχοντας μόλις λήξει μια μακρόχρονη σχέση, στη διάρκεια της οποίας είχε οργανώσει τη ζωή της ανάμεσα στην Αθήνα και την πόλη του συντρόφου της, η αγορά του γραφείου

σημασιοδότησε την απόφαση να μείνει στην Αθήνα και να αποκτήσει σταθερές σχέσεις με την πόλη:

Ήμουν τόσα χρόνια σε μια κατάσταση πουθενά συγκεκριμένα. (...) Είχα στήσει όλη μου τη ζωή έτσι ώστε να μην ανήκω κάπου, ούτε εδώ, ούτε εκεί. Και όταν ξαφνικά είδα ότι το εκεί δεν υπάρχει... (σ. ο σύντροφος) και συνειδητοποίησα ότι είμαι εδώ, κάπως έπρεπε να το στήσω το σκηνικό μου. (...) Αλλά δεν... ξέρω αν θα έπαιρνα τέτοια απόφαση, αν ήμουν ακόμα με τον [πρώην σύντροφο]. Γιατί θα τα σκεφτόμουν αλλιώς, θα σκεφτόμουν πώς θα γίνει να συμβαδίσουν οι ζωές μας. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Παρόλο που η αγορά του γραφείου την έκανε να νιώσει μεγάλο βάρος, κατάφερε να απεμπλακεί και να δεχτεί ότι ο νέος χώρος αποτελούσε απλώς μια επένδυση και όχι μια απόλυτα δεσμευτική απόφαση ζωής:

Και μου φάνηκε όταν κατάλαβα ότι πήραμε χώρο και το κάναμε όλο αυτό ότι βιάστηκα, δεν έδωσα περιθώριο στον εαυτό μου να το σκεφτεί, ήταν σπασμωδική κίνηση και με έπιασαν πολλές φρίκες. Αλλά το χαλάρωσα με την λογική ότι εντάξει (...) ας το πάρω σαν μια επένδυση, δεν είναι μια απόφαση ζωής. Ότι μπορώ να σταματήσω να δουλεύω σαν αρχιτέκτονας αν αυτό πραγματικά θέλω και απλώς να έχω ένα χώρο στο Σύνταγμα να τον νοικιάζω. (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Η εγκατάσταση στο νέο γραφείο, επηρέασε συνολικά τη ζωή της. Το γραφείο στο Σύνταγμα και το σπίτι στο Κουκάκι, δημιούργησαν μια χωρική ενότητα που βελτίωσε την καθημερινότητά της, την ποιότητα ζωής, τον τρόπο δουλειάς και τη σχέση της με την πόλη.

Έχω στήσει ένα κύκλο ζωής... έτσι ώστε να μου ομορφύνει πολύ την εικόνα της πόλης. Δηλαδή όταν εγώ ξυπνάω στο Κουκάκι σε ένα δρόμο και σε μια γειτονιά που μου αρέσει πάρα πολύ, (...) και κάνω μια διαδρομή μέσα από Πλάκα για να έρθω στο γραφείο, που δεν αισθάνεσαι ότι είσαι... δηλαδή ούτε στην κίνηση είμαι, ούτε σε άσχημο κομμάτι της Αθήνας. Δηλαδή κάνεις κατά κάποιο τρόπο ένα μη πραγματικό, στήνεις ένα μη πραγματικό κόσμο, αλλά αισθάνεσαι καλύτερα (γέλιο). (...) Το λέω έτσι γιατί πριν ήμουν στον Κεραμεικό, άνοιγα την πόρτα και έπρεπε να κάνω στην άκρη το πρεζάκι για να περάσω και αυτό το πράγμα όσο αληθινό και να ήτανε, όσο κι αν ήτανε μια πραγματική εικόνα της Αθήνας, ήτανε μια εικόνα που δεν άντεχα και επηρέαζε πάρα πολύ την δουλειά μου, αισθανόμουν πάρα πολύ μίζερα στο γραφείο. (...) Πώς να κάτσεις σε ένα γραφείο πίσω από μια τζαμαρία που μπροστά σου τρυπιέται ο άλλος, πώς να κάτσεις ας πούμε εσύ και να μιλήσεις για το αν η ντουζιέρα θα γίνει 80x80 ή 90x90, τι συζητάμε τώρα; δεν είναι μάταιο αυτό; Οπότε καλύτερα εδώ στην "παραμύθα": Κουκάκι, Πλάκα, Σύνταγμα (γέλιο). Όχι! Θέλω να πω ότι η καθημερινότητά μου έχει βελτιωθεί πάρα πολύ και έχει

αλλάξει και πολύ η δουλειά μετά από αυτό. (...) Και με έχει κάνει έτσι να αισιοδοξήσω λίγο με την πόλη, με τους ανθρώπους (Φωτεινή 33, Γενάρης 2011)

Στη δεύτερη συνέντευξη, σχεδόν 5 χρόνια μετά, η Φωτεινή αναφέρεται στην εξέλιξη του γραφείου της στα χρόνια της κρίσης. Η αιφνίδια μείωση απολαβών οδήγησε τη Φωτεινή και τη συνεργάτιδά της στην απόφαση να μετατρέψουν το ιδιόκτητο γραφείο σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και να νοικιάσουν στο ίδιο κτίριο έναν άλλο γραφειακό χώρο (δες κεφάλαιο κρίση).

Η Αλέξια και ο συνεργάτης της, εγκατέστησαν το γραφείο τους στον Βοτανικό, καθώς εκεί υπήρχε διαθέσιμος ένας γραφειακός χώρος. Οι φίλοι που εργάζονταν στην περιοχή δημιούργησαν έναν οικείο χώρο που μαζί με την οικονομική τιμή και τα χαρακτηριστικά του κτιρίου προσέλκυσαν τους δύο συνεργάτες:

Κάπως ήταν τυχαίο το πώς βρεθήκαμε εκεί να σου πω την αλήθεια. (...) Γιατί ο [συνεργάτης] είχε κάτι φίλους που ήτανε να ξεκινήσουν κάτι εκεί, φτιάξανε το χώρο και τους βοήθησε. (...) Και τελικά δεν βγήκε, κάποιοι αποχωρήσανε από το project και τελικά υπήρχε αυτός ο χώρος, ήταν ήδη ψιλοφτιαγμένος και ήτανε μεγάλος χώρος, πολύ ωραίος και είχε απέναντι το βοτανικό κήπο, γενικά ήτανε ένας ωραίος χώρος. Και είπε, "δεν πάμε;" και πήγαμε. Τότε δηλαδή ξεκινήσαμε. (...) Οπότε έτσι βρεθήκαμε εκεί, βάλαμε και κάποια λεφτά, ήτανε σχετικά χαμηλό το νοίκι για τότε (γελάει). Εεε και... εντάξει στην αρχή είχε πλάκα, ξέραμε και κάποιους ανθρώπους που ήτανε δίπλα μας, δηλαδή υπήρχε μια μικρή κοινότητα ας πούμε τότε, όταν πρωτοπήγαμε... (Αλέξια 41, Νοέμβρης 2015)

Οι συνθήκες της κρίσης, η εγκατάλειψη του κτιρίου από τους άλλους ενοίκους, το ακριβό ενοίκιο για τα δεδομένα της εποχής και η απόσταση από το κέντρο της πόλης οδήγησαν στην απόφαση να μετακομίσουν σε άλλο γραφείο στο Σύνταγμα (δες κεφ. κρίση)

Η γειτνίαση με γραφεία φίλων είναι ένα σημαντικό κριτήριο για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης του γραφείου, όπως φαίνεται σε πολλές από τις αφηγήσεις.

Για την Ανθή, η επιλογή των Εξαρχείων για τη λειτουργία του γραφείου ήταν σχεδόν φυσική, λόγω της οικειότητας που ένιωθε στη γειτονιά από τα χρόνια των σπουδών. Τα αστικά χαρακτηριστικά και κυρίως η ζωντάνια της περιοχής και το αρχιτεκτονικό της ενδιαφέρον, παρά τα όποια προβλήματά της, ήταν σημαντικοί λόγοι επιλογής:

Τα Εξάρχεια που είναι δίπλα στο Πολυτεχνείο, είναι πολύ οικείος χώρος. (...) Δηλαδή από το... από το '88 είναι πολλά χρόνια αυτή η γειτονιά. Εεε λοιπόν και ο χώρος πολύ οικείος και... με τα καλά του, εννοώ τα μπαράκια ή τα τέτοια, εεε και πολύ ζωντανός χώρος. Πολύ βρώμικος, αλλά πολύ ζωντανός χώρος. Εεε και αρχιτεκτονικά είχε πολύ ενδιαφέρον. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Το γραφείο

Το γραφείο, για όλες τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα αποτελεί, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, έναν προσωπικό χώρο που κάποιες φορές μοιάζει να υποκαθιστά τον οικιακό κατά τη διάρκεια της εργασίας. Τα εκτεταμένα ωράρια εργασίας, οι απαιτήσεις της δουλειάς και οι χρονοβόρες μετακινήσεις στην πόλη αναγκάζουν τις αφηγήτριες να έχουν διαθέσιμο "ένα σπιτάκι" στον χώρο εργασίας τους: μια μικρή αλλά πλήρως εξοπλισμένη κουζίνα, έναν χώρο φαγητού, έναν καναπέ για ξεκούραση, ενώ η Ιφιγένεια έχει ακόμα και ένα πτυσσόμενο κρεβάτι για να κοιμάται το παιδί της τις ώρες που αυτή δουλεύει.

Το γραφείο της Ανθής στα Εξάρχεια, αποτελεί έναν οικείο χώρο - επίκεντρο στη ζωή της- που μπορεί να συναντήσει τις φίλες και τους φίλους της και εγκλείει δουλειά, κοινωνικότητα, παιχνίδι, αναψυχή, συζήτηση. Όσα χρόνια λειτουργούσε, ήταν ο τόπος που συνδύαζε την επαγγελματική δραστηριότητα με μια πολύπλευρη μορφή κοινωνικότητας, ένας ζωντανός χώρος ίσης αξίας και σημασίας με το σπίτι της.

Το γραφείο είχε τους ανθρώπους, είχε ιδέες, είχε απόψεις, είχε τις ζωές τους, πολύ ζωντανός χώρος. (...) Το γραφείο είναι, αν θέλεις, κάτι πολύ προσωπικό. Για μένα ήταν. Δηλαδή ήταν σαν να πήγαινα στο σπίτι μου. Ε, γιατί ήταν δικό μου. Δικό μου δημιουργήμα. (...) Ήταν κάτι που είχα στήσει εγώ, μαζί με άλλους και ο άλλος μαζί με εμένα, αλλά ήταν δικό μου. Αυτή η αίσθηση, είναι πολύ σημαντική. Επομένως αυτός ο χώρος που ήταν και χώρος δουλειάς, ήταν ο δικός μου χώρος που γινόταν και δουλειά και επειδή έμενα μακριά ήταν και τόπος συνάντησης.

Συνδύαζα δηλαδή στο γραφείο, και την κοινωνική, προσωπική - κοινωνική ζωή, όχι κρυφή, αλλά ας πούμε ζώντας οικογενειακά δεν μπορείς να την έχεις κάθε μέρα. Εγώ όμως κάθε μέρα την είχα. Γιατί... ήταν και η κοινωνική ζωή και ο δικός μου χώρος και αυτό που αγαπούσα πολύ, η αρχιτεκτονική. Μέσα σε αυτά παίζουμε όλα. Παίζουν οι τσακωμοί, παίζουν οι χαρές, όλα όμως. Είναι... ένα ζωντανό κομμάτι, αυτό ήταν για μένα. Πολλές ώρες της ημέρας, πολλές φορές βέβαια παρατείνονταν αυτές οι ώρες (γελάει) γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους. Όχι, γιατί δεν επιθυμούσα να γυρίσω να δω το παιδί μου ή τον [σύζυγο], αλλά ήταν οι φιλίες, η δουλειά, η κοινωνική, όλα αυτά μην τα ξαναλέω. Λοιπόν, (...) πριν από τον [γιο] ήταν πολλές οι ώρες στο γραφείο. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Αντίστοιχη σημασία έχει και το γραφείο της Ιφιγένειας το οποίο λειτουργεί ως τόπος κοινωνικής ζωής και συνάντησης:

(Το γραφείο), ήταν σε ένα σπίτι που πάλι ήταν γνωστών και από πάνω μέναν γνωστοί και από κάτω μέναν γνωστοί και είχε και πάλι έτσι μια διάσταση κάπως παρεισθητική. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Οι αφηγήτριες που εργάζονται σε τόπους που δεν έχουν τη δυνατότητα να τους διαμορφώσουν οι ίδιες, δεν αναφέρονται στους τόπους εργασίας. Η Λουκία που δουλεύει στο ΥΠΕΧΩΔΕ δεν κάνει καμιά αναφορά σ' αυτόν, όπως και όσες δουλεύουν ως μισθωτές.

Αντίθετα, η Σοφία που εργάζεται σε σχολείο, αν και δεν έχει το δικό της γραφείο, έχει καταφέρει να φτιάξει έναν δικό της τόπο τον οποίο περιγράφει με περηφάνια:

Υπήρχε μία αίθουσα Τεχνολογίας⁴⁴ στο ισόγειο που ήταν η πιο άσχημη, αλλά ήταν η πιο δροσερή και την συμπαθούσα. Απ' έξω στο διάδρομο εγώ είχα δύο μεγάλες μεταλλικές ντουλάπες που ήταν όλα τα σχεδιαστικά και τέτοια, γιατί είχα φτάσει να έχω εργαστήριο κανονικό. Εεε και επειδή ήταν εκεί τα πράγματά μου ουσιαστικά σπάνια ανέβαινα πάνω στους καθηγητές και κάπως έτσι έμενα στην αίθουσα. Ήταν λίγο σαν να έχω αίθουσα, χωρίς να έχω και ακριβώς. Και... οπότε δεν το νιώθω και πολύ χώρο εργασίας το γραφείο. Πήγαινα μόνο για τις συνελεύσεις του συλλόγου, δεν είχα καρέκλα, έπαιρνα δανεική καρέκλα, δεν είχα το γραφείο μου γιατί δεν μ' άρεσε, και δεν μ' άρεσε να είμαι και με όλους τους άλλους μαζί. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η αφήγηση της Σοφίας, δείχνει ότι νιώθει ξεχωριστή μέσα στον χώρο εργασίας της, από την άποψη ότι διαφοροποιείται σημαντικά από τους συναδέλφους. Κατορθώνει σε έναν συνήθως ψυχρό και ανοίκειο τόπο να φτιάξει τη δική της γωνιά που ικανοποιεί τα κριτήριά της και να χρησιμοποιήσει τους χώρους του σχολείου αντισυμβατικά. Η δυνατότητα σωματικής κίνησης και συνάντησης με μαθητές, γονείς, συναδέλφους κλπ διαφοροποιεί τον χώρο του σχολείου από τον χώρο του γραφείου και τον κάνει πιο ελκυστικό στην καθημερινότητα της Σοφίας:

Αν εξαιρέσεις το ότι είναι άσχημο αισθητικά, θεωρώ ότι είναι πολύ ωραίο σαν εργασιακό περιβάλλον. Με την έννοια ότι είναι φωτεινό, έξω καρδιά, είσαι στον διάδρομο πολλή ώρα, δεν έχεις να κάθεσαι σε ένα συγκεκριμένο σημείο. Αυτό ήταν και για μένα ο βασικός λόγος που μ' άρεσε στο σχολείο και σωματικά, αυτή η εναλλαγή που ήταν τόσες ώρες καθιστός, τόσες ώρες όρθιος, τόσες ώρες να κινείσαι, δηλαδή με βοήθησε πολύ και σωματικά και το ίδιο. (...) Είναι σαν να είναι το σπίτι μου κανονικά. Γιατί έχω περάσει άπειρες ώρες και μετά που κάναμε θεατρική σε όλους τους χώρους του σχολείου, ξέρω γω στο γυμναστήριο, έξω στο προαύλιο (...) εεε στα τάδε σκαλιά (...). Εγώ το 'χω ζήσει δηλαδή πολύ.. μη συμβατικά το σχολείο. (...) Οπότε μου φαίνεται συγκλονιστικό να είναι η δουλειά μου και να είμαι και λίγο έτσι χύμα και σαν μαθήτρια και να κάθομαι λίγο εδώ με τους μαθητές και λίγο εκεί και άντε και λίγο με τους καθηγητές εδώ. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

---

44 μάθημα της Α' ΓΕΛ. Διδάσκεται σε εργαστήριο, που ωστόσο τα περισσότερα σχολεία δεν έχουν.

Η δουλειά στο σπίτι

Αρκετές αφηγήτριες δουλεύουν στο σπίτι, είτε γιατί εκεί έχουν στεγάσει το γραφείο τους, είτε γιατί η δραστηριότητά τους δεν μπορεί να υποστηρίξει τη λειτουργία γραφείου.

Η Θεοδώρα αναφέρει ότι η ίδια και ο σύντροφός της εργάζονται στο σπίτι τους στα Άνω Πετράλωνα, αν και ο αρχικός σχεδιασμός δεν προέβλεπε τον χώρο εργασίας μέσα σ' αυτό. Ωστόσο επέλεξαν να μετατρέψουν το παιδικό δωμάτιο σε γραφείο, για να είναι δίπλα στον μικρής ηλικίας γιο τους τις εκτεταμένες ώρες δουλειάς τους και για να μειώσουν τα λειτουργικά τους έξοδα. Βάζουν, όμως το γραφείο σε ξεχωριστό όροφο που δεν μπορεί να πάει το παιδί και σκοπεύουν να το απομονώσουν ηχητικά.

Δεν το είχαμε σκοπό να είναι μαζί το γραφείο. Αυτό εδώ πέρα που είσαι τώρα... έχει σχεδιασθεί για να 'ναι δωμάτιο παιδιών. Απλά λόγω... και της κρίσης και του ότι θέλαμε να 'μαστε εεε με τον γιο μας, αποφασίσαμε να το κάνουμε... γραφείο. Δηλαδή είναι λίγο μεταβατικός χώρος εδώ πέρα. Αλλά μπορεί να μείνει και για πάντα. Δεν... θα δούμε πώς θα πάει. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Η δουλειά με το παιδί στο σπίτι, ακόμα κι όταν υπάρχει ξεχωριστός τόπος εργασίας είναι δύσκολη. Τόσο γιατί το παιδί αναζητά τους γονείς και ιδιαίτερα τη μαμά του, όσο και γιατί η μαμά δουλεύει με το ένα αυτί στο μέσα δωμάτιο που βρίσκεται το παιδί και τρέχει στην πρώτη ανάγκη του που θα ζητήσει επιτακτικά. Ωστόσο η Θεοδώρα αξιολογεί θετικά ότι μπορεί να είναι ταυτόχρονα αφοσιωμένη στο παιδί και τη δουλειά, ξεκλέβοντας χρόνο και "πηδώντας" από τη μία δραστηριότητα στην άλλη. Η ζωή και η δουλειά τους στο σπίτι είναι ένα πείραμα, σχετικά με το αν μπορεί να συνδυαστεί στον ίδιο χώρο προσωπική και επαγγελματική ζωή.

Για τη Νίκη, το υπνοδωμάτιό της γίνεται ταυτόχρονα και χώρος εργασίας. Καθώς η αφηγήτρια δουλεύει έχει το νου της και στα παιδιά που παίζουν στο καθιστικό, την αυλή ή δίπλα της, φροντίζει για το φαγητό τους και τις ανάγκες τους.

Η Ανδρομάχη, έχει στο σπίτι της ένα δωμάτιο οργανωμένο ως γραφείο. Το γραφείο είναι το δικό της - και του συντρόφου της - δωμάτιο, προστατευμένο από την πολυκοσμία και τη "φασαρία" του σπιτιού, ο δικός της οριοθετημένος χώρος, όπου μπορεί να έχει χρόνο "μακριά" από τα παιδιά για να δουλέψει, αλλά και για να ξεκουραστεί ή να διαβάσει.

Είναι ένα άλλο υπνοδωμάτιο, του οποίου ξηλώσαμε τη ντουλάπα και το κάναμε γραφείο. Εκεί είναι το άδυτο των αδύτων και των δυο μας, όπου είναι όλα τα επαγγελματικά μας, είναι ο υπολογιστής, είναι όλα χύμα. Δεν επιτρέπεται τα παιδιά να μούνε μέσα εκεί, εκτός αν τα συνοδεύουμε εμείς.

Δουλεύουμε εκεί και οι δύο, (μικρή παύση), όχι με έναν καθημερινό ρυθμό, αλλά έχουμε και όλα τα επαγγελματικά μας εεε, βιβλία, πράγματα ξέρεις που 'ναι καθαρά επαγγελματικά: τα δείγματα τα δικά μου που έχω για υλικά ας πούμε, του [συζύγου] τα εξαρτήματα, τα εργαλεία, όλα αυτά. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Τα διαστήματα που τα παιδιά της ήταν μικρά η Ανδρομάχη είχε επιχειρήσει να εργάζεται αποκλειστικά στο σπίτι ώστε να είναι άμεσα διαθέσιμη στη φροντίδα τους. Όμως η προσπάθεια αυτή απέτυχε καθώς οι δυο δραστηριότητες δεν συνδυάζονταν:

Για ένα διάστημα πριν δούλευα στο σπίτι, δηλαδή αυτό το άντεξα μέχρι που γεννήθηκε ο [γιος]. Μετά δεν το άντεχα πια. Ήμουν αργά. Δηλαδή δούλευα όταν κοιμόντουσαν τα παιδιά. (...) Πέφταν το βράδυ για ύπνο και εγώ κλεινόμουν στο γραφείο και δούλευα δυο ώρες, τρεις ώρες; κοιμόμουν στις 2 η ώρα το βράδυ και ξύπναγα το πρωί ξανά. Ή το μεσημέρι, τότε κοιμόντουσαν και το μεσημέρι, καθόμουν και το μεσημέρι να δουλέψω (...) ή εντάξει όταν τα 'παιρνε η πεθερά μου (...) εεε έκανα δουλειά.

{Δεν μπορείς με τα παιδιά στο σπίτι να δουλέψεις το πρωί;

Όχι, όχι σε καμία περίπτωση. Δεν ξέρω, ίσως δεν τα 'χω εκπαιδεύσει εγώ έτσι. Δεν μπορώ να το κάνω. Και δεν μπορώ να το κάνω αφενός γιατί δεν μπορώ να τα αφήσω μόνα τους και είναι μια δουλειά που θέλει και κάποια άλφα συγκέντρωση. Δεν είναι δηλαδή κάνω δύο τσάκα - τσάκα. (...). Και ακόμα και όταν (...) ήταν και άλλος άνθρωπος στο σπίτι και έμπαινα στο γραφείο να δουλέψω, κατασκηνώνανε απ' έξω. (Αλλάζει τη φωνή) "Μαμά!" Γκάπα γκούπα η πόρτα, "Μαμά θγες!" ή "μαμά θέλω αυτό!". Δεν δούλευε αυτό το πράγμα, δεν γινότανε. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Τασούλα αφηγείται πως σε δυο περιόδους της ζωής της έχει εργαστεί στον οικιακό της χώρο. Την πρώτη, μόλις είχε έρθει στην Αθήνα μετά από τις σπουδές της στη Θεσσαλονίκη, όταν για οικονομικούς λόγους επέλεξε να εργαστεί με τις συνεργάτιδες της στο σπίτι και τη δεύτερη μετά τη γέννηση του πρώτου της παιδιού. Διαχωρίζει πλήρως τις δυο αυτές καταστάσεις, καθώς η πρώτη αποτέλεσε μια θετική επιλογή με στόχο να μειώσει τα έξοδα στέγασης του γραφείου, ενώ η δεύτερη μια αναγκαιότητα που οφείλεται στις αυξημένες ανάγκες του μωρού, στην ανυπαρξία βοήθειας στο μεγάλωμά του και στην απόλυσή της από το γραφείο που εργαζόταν ως οιονεί μισθωτή, λόγω της κρίσης.

Η Ελένη, δουλεύει περιστασιακά και στο σπίτι, όπως και ο σύντροφός της. Έχουν ένα δωμάτιο -γραφείο του συντρόφου- ενώ η ίδια δουλεύει στο σαλόνι:

Το τρίτο δωμάτιο το έχουμε κάνει γραφείο του [συντρόφου]. Εγώ έχω γραφείο στο σαλόνι. Εεε γιατί το κάναμε αυτό κι όχι ανάποδα παραδείγματος χάριν; Διότι ο [σύντροφος] είναι πάρα πολύ ακατάστατος, συν το ότι έχει τρεις υπολογιστές... (...) Εντάξει... και γω δεν είμαι η πιο... τακτική (...) έχω τα βιβλία μου, δεξιά αριστερά στο σαλόνι ας πούμε, αλλά... εντάξει δεν είμαι και... Οπότε έχουμε θεωρήσει ότι πρέπει να έχει το δικό του δωμάτιο, να μπορεί να τα κάνει όπως εκεί πέρα τέλος πάντων, να μην ασχολούμαι, για να μην έχουμε και τσακωμούς ποιος θα τα... μαζέψει, ποιος δε θα τα μαζέψει κλπ. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2011)

Η Αλέξια αντίθετα αναφέρει ότι ούτε θέλει, ούτε μπορεί να εργαστεί στο σπίτι κυρίως λόγω των παιδιών και δευτερευόντως λόγω της ανυπαρξίας κατάλληλου χώρου. Τις ελάχιστες φορές που πρέπει να δουλέψει, το κάνει στην τραπεζαρία.

Δεν έχω λόγο να έχω δουλειά στο σπίτι. Δεν μπορώ να δουλέψω έτσι κι αλλιώς στο σπίτι, όντας τα παιδιά εκεί πέρα. Και... δεν έχουμε και έξτρα δωμάτιο να σου πω και την αλήθεια. Αλλά δεν μου 'ναι και καθόλου χρήσιμο, δεν δουλεύω ποτέ στο σπίτι. Δηλαδή αν είναι να δουλέψω, αν τύχει κάποιο πρωί για κάποιο λόγο και τα παιδιά είναι στο σχολείο θα δουλέψω με το... λάπτοπ στην τραπεζαρία, κάπως έτσι, ναι. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

7.4. Τόπος κατοικίας

Στη συνέχεια, αναλύονται οι σύνθετοι παράγοντες που έχουν οδηγήσει κάθε αφηγήτρια στην επιλογή του τόπου κατοικίας της σε διαφορετικές φάσεις της ζωής της.

Το κέντρο και τα προάστια

Το κέντρο της πόλης αποτελεί κύρια επιλογή τόπου κατοικίας για τις περισσότερες αφηγήτριες. Το κέντρο επιλέγουν οι αφηγήτριες μόλις τελειώνουν τις σπουδές και συχνά για όσο διάστημα ζουν μόνες, με φίλες ή τον/τη σύντροφό τους, σπανιότερα και αφού κάνουν παιδιά. Επιλέγουν περιοχές με χαρακτηριστικά που τις καθιστούν προνομιούχες, όπως τα Εξάρχεια, ο Λυκαβηττός, το Μετς, τα Πετράλωνα, το Κουκάκι αλλά και οι Αμπελόκηποι. Οι τόποι αυτοί, πολύ περισσότερο από τόποι κατοικίας, συγκεντρώνουν τις περισσότερες καθημερινές δραστηριότητες της ζωής τους ώστε να μπορούν να επιτελέσουν τα σύνθετα προγράμματα της καθημερινότητας τους.

Οι λόγοι επιλογής κάθε συνοικίας διαφοροποιούνται όπως φαίνεται στις αφηγήσεις που ακολουθούν, υπάρχουν όμως κάποια κοινά στοιχεία που προσελκύουν τις αφηγήτριες σε συγκεκριμένες συνοικίες του κέντρου, όπως το αίσθημα οικειότητας και τα χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος που αξιολογούν ως θετικά.

Η Σοφία ξαναζωντανεύει στην αφήγησή της, το παιδικό όνειρο να περάσει το σύνορο του "ποταμιού" της Καλλιρρόης και να βρεθεί από τον Νέο Κόσμο στο "κοσμοπολίτικο" Κουκάκι. Κίνηση που επεδίωξε και κατάφερε μετά τις σπουδές, αλλά φοβάται ότι θα αναγκαστεί να την ακολουθήσει με αντίστροφη κατεύθυνση στα χρόνια της κρίσης.

Εμένα το Κουκάκι ήταν το όνειρό μου να μείνω από πάντα, από παιδί. Επειδή έμενα απέναντι, ήταν σαν η Καλλιρρόης να είναι ακόμα ποτάμι και να περνάω το ποτάμι και να έρχομαι από δω γιατί μου φαινόταν πιο ωραία γειτονιά, ειδικά εδώ πάνω,

και πάντα ήθελα να μείνω εδώ. Αυτόν τον πόνο έχω για να ξαναγυρίσω στον Νέο Κόσμο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Το "καλό" αστικό περιβάλλον -με τους μικρούς δρόμους και τα όμορφα σπίτια-, η δυνατότητα εύκολων μετακινήσεων, οι ελεύθεροι χώροι στους οποίους μπορεί να περάσει τον χρόνο της χωρίς να καταναλώσει, η ζωντάνια της περιοχής και η οικειότητα που νιώθει λόγω της παρουσίας φίλων, είναι τα βασικά πλεονεκτήματα της περιοχής, για τα οποία την επιλέγει. Η Σοφία έχει στήσει σχεδόν ολοκληρωτικά τη ζωή της στο Κουκάκι και έχει συγκεντρώνει όλες τις καθημερινές δραστηριότητες πλην της δουλειάς εκεί:

Και όταν μετακομίσαμε εδώ μετά τις σπουδές, το κάναμε κάπως σαν... απόφαση να μείνουμε όλες στο Κουκάκι. Φεύγαν - έρχονταν, κάποιιοι άλλοι τώρα πήγαν σε άλλα κέντρα, αλλά για μας ήταν κάπως γειτονιά. (...) Ήμασταν τέσσερα – πέντε σπίτια σε παράλληλους δρόμους. Εγώ τότε έμενα και πιο χαμηλά, στη Συγγρού κοντά που είχε και φασαρία, δεν ήταν τόσο ωραία δηλαδή, παρ' όλα αυτά ήταν η γειτονιά μας, το Κουκάκι μας, που θα βγαίνουμε η μία από το σπίτι της άλλης, τότε το κάναμε πιο έντονα αυτό. Μετά... φύγανε κάποιες, δεν ήρθανε άλλοι, μέναμε ουσιαστικά εγώ [και δυο φίλες] και κάποιιοι άλλοι όχι τόσο φίλοι εδώ. Αλλά έγινε στους πεζόδρομους ο χαμός, που γίνανε όλα τα καφενεία και τα λοιπά, οπότε άρχισαν να έρχονται όλοι στο Κουκάκι για να βγαίνουμε.

(...) Εδώ είναι για μένα από τους πιο ωραίους δρόμους στην Αθήνα, τα μικρά στενά του Φιλοπάππου, στη συνέχεια που έχει τα πολύ ωραία σπίτια έτσι κι αυτά. Αλλά και το υπόλοιπο που μοιάζει πιο συμβατικά με τον Νέο Κόσμο, δηλαδή που είναι πολυκατοικίες και αυτά, δεν είναι το ίδιο, κάπως νομίζω ο Κόσμος είναι πιο άσχημος. (...) Η αλήθεια είναι σε σημαντικό βαθμό πρέπει να είναι συναισθηματικό. (...) Μου φαίνονται όμορφοι οι δύο πεζόδρομοι επειδή έχουν αυτά τα μεγάλα τα ψηλά δέντρα, τις λεύκες, (...) αλλά έχει και κάποια άλλα ωραία σημεία, κάποια τριγωνάκια που είναι ενδιαφέροντα. Ας πούμε στον από 'κει πεζόδρομο έχει στο τέλος το άνοιγμα που βγαίνει στη Συγγρού ένα πολύ ωραίο πλατειάκι, που τώρα τα καφενεία βγάζουνε εκεί δίπλα... που είναι ενδιαφέρον ο χώρος όπως προκύπτει πολεοδομικά που είναι σαν κενό μεν, αλλά θα τύχει να έχει μια ωραία πολυκατοικία σε κείνο το σημείο του '30 που δεν θα την έχει αλλού. (...)

Και είναι πολύ αστείο, γιατί νομίζω ότι έχω περιορίσει ξαφνικά τώρα την κινητικότητά μου, πιο κοντά σε αυτά που όταν ήμουνα και μαθήτρια που δεν έβγαινα στο κέντρο ποτέ. Τα πρώτα χρόνια που 'χα έρθει, έβγαινα πολύ στο κέντρο, τώρα είναι πιο πολύ εδώ, από την από δω μεριά. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Ανδρομάχη σπούδασε στην Αθήνα και όλα τα χρόνια έμενε στο πατρικό της σπίτι. Λίγο πριν παντρευτεί, μετακόμισε από το διαμέρισμα που της είχαν παραχωρήσει οι γονείς

στο Υμηττό, στο κέντρο της πόλης για να ζήσει με τον σύντροφό της. Το σπίτι στον λόφο του Στρέφη, παρουσιάζεται από την αφηγήτρια ως "φοιτητικό απωθημένο" και μαζί με το γεγονός ότι πρώτη φορά φεύγει μακριά από τους γονείς και συγκατοικεί με τον σύντροφο, της προκαλεί απέραντη χαρά. Η ζωή εκεί ήταν "υπέροχη", το σπίτι ήσυχο, αλλά δίπλα στο ζωντανό κέντρο. Έζησε εκεί μέχρι που οι δυο σύντροφοι αποφάσισαν να αγοράσουν σπίτι στα προάστια:

Πριν παντρευτούμε, μετακομίσαμε με τον [σύζυγο] σε ένα σπιτάκι που νοικιάσαμε στο Στρέφη. (...) Εεε που παρεμπιπτόντως ήταν το απωθημένο μου, (...) ήθελα να ζήσω στο κέντρο κάποια στιγμή, δε γινότανε. Και ήταν πραγματικά υπέροχα. Θυμάμαι ότι δουλεύαμε όλη μέρα και οι δύο και μετά πηγαίναμε με τα πόδια στα ταβερνάκια και πιάναμε την κουβέντα. Με φίλους ή μόνοι μας. Ε το χρειαζόμουν πολύ αυτό. Δηλαδή ήτανε... πάρα πολύ ωραίο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Άννα, όταν επέστρεψε από τις σπουδές της στη Θεσσαλονίκη, αποφάσισε να ζήσει στο σπίτι των γονιών της στο Ίλιον. Ύστερα μετακόμισε σε διάφορα σπίτια στο κέντρο της Αθήνας, όπου είχε χτίσει τον κοινωνικό της κύκλο. Η ζωή της ξαναστήνεται στα χρόνια της κρίσης στο πατρικό της σπίτι, μέχρι να φύγει από την Αθήνα:

Γύρισα από Θεσσαλονίκη αφού τελείωσα τις σπουδές, έμεινα δύο χρόνια στο πατρικό μου για να τελειώσω τη σχολή χορού, έφυγα, έμεινα 5 χρόνια με τον φίλο μου, (...) μέναμε κάπου εδώ κοντά (σ. Μεταξουργείο), έφυγα, πήγα στο Κουκάκι σε μία φίλη, (...) αποφασίζει η συγκατοίκος να πάει να μείνει με το αγόρι της, οπότε βρίσκομαι σε ένα σταυροδρόμι που πάλι λέω "ωπ τώρα τι γίνεται;" και φεύγω και λέω θα γυρίσω στους γονείς μου, για να μαζέψω λεφτά για να δω ποιο θα είναι το επόμενο βήμα. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Αν και για μεγάλα διαστήματα ζει στη "λαϊκή" συνοικία της οικογένειάς της, η καθημερινή ζωή διαγράφεται σε άλλους τόπους, στο κέντρο της πόλης όπου συγκεντρώνονται οι φίλοι της και στα ακριβά προάστια όπου εργάζεται ως δασκάλα χορού και εικαστικών. Η σημασία της παρέας και των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου και η καθημερινή πολύωρη περιπλάνηση σ' ολόκληρη την Αθήνα λόγω της δουλειάς, περιορίζει τη σημασία του τόπου κατοικίας στη ζωή της. Το κέντρο της πόλης αποτελεί πάντα έναν σημαντικό σταθμό:

Αφού γύρισα από τη Θεσσαλονίκη κάπως ξαναβρέθηκα με την παλιά μου κολλητή (...) από το λύκειο (...) και... κάπως ξεκίνησε ένας νέος κύκλος ανθρώπων, μία παρέα και η σχέση μου παράλληλα ήτανε μέσα από αυτό το χώρο, οπότε ουσιαστικά τα πρώτα χρόνια ήμουν εδώ γύρω - γύρω. Βοτανικό, Κεραμεικό, Ψυρρή, κέντρο, γενικά. Εεε και το εργαστήριο στο Μοναστηράκι και οι γονείς στο Ίλιον. Ε μετά με τη δουλειά στο Νέο Ψυχικό, άρχισα λίγο να ανοίγομαι προς Βόρεια Προάστια γιατί μετά όλο και κάτι τύχαινε και λοιπά και λοιπά, αλλά κυρίως εδώ

βγαίνω. Εδώ δηλαδή κινούμαι και στο Κουκάκι όταν έμεινα ένα χρόνο. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Η Βάσια, στο διάστημα των επτά χρόνων που ζει μόνη, έμεινε σε τέσσερα διαφορετικά σπίτια στις γειτονιές της Κυψέλης και των Άνω και Κάτω Πετραλώνων. Η συγκατοίκηση με φίλες ή τη σύντροφο, αλλά και η ύπαρξη φίλων στην περιοχή, καθόρισαν την απόφαση επιλογής συγκεκριμένων περιοχών. Ωστόσο αν και σύνδεσή της με τους τόπους κατοικίας αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα κατά διαστήματα, σε άλλα ήταν περιορισμένη. Η Βάσια, νιώθει τώρα, αλλά ίσως και στο παρελθόν, ότι δεν μπορεί/ μπορούσε και δεν θέλει/ήθελε να (συν)δεθεί με τα σπίτια που ζει, με τις γειτονιές και τους γείτονες. Έτσι ερμηνεύει και το γεγονός των συνεχών μετακομίσεων:

Εεε όταν πήγα στο πρώτο μου σπίτι στην Κυψέλη έδινα πάρα πολύ μεγάλη βαρύτητα στο να γνωρίσω τη γειτονιά, μ' άρεσε να πηγαίνω βόλτες γύρω από το σπίτι για να δω πώς είναι και τα λοιπά. Και επίσης και η σχέση μου με το σπίτι, η εσωτερική σχέση, είχε αυτή την πεποίθηση ότι αυτό είναι πλέον το σπίτι μου. Είχε μία βεβαιότητα.

Φεύγοντας από την Κυψέλη σε κανένα άλλο σπίτι που έμεινα, (...), δεν υπήρχε το ίδιο αίσθημα. Τα σπίτια πάντα είναι κάπως προσωρινά και ξένα, είναι κάπως σαν ένα... ακόμα αντικείμενο που εγώ εκεί μέσα κατοικώ. (...)

Εεε πηγαίνοντας λοιπόν για πρώτη φορά στα Πετράλωνα, επειδή μου άρεσε πάρα πολύ η γειτονιά και επειδή αυτή η γειτονιά ήταν και η γειτονιά της καλύτερης μου φίλης, ήταν πάρα πολύ σημαντικό να πηγαίνω στην πλατεία, να γνωρίσω τους γείτονες. (...) Εεε οπότε ήμουν πάρα πολύ ενεργή. Μετά... πήγαμε με την [παλαιότερη σύντροφο] εκεί που πήγαμε, κάπως είναι και... τελείως ακοινωνήτη με αυτά... και εγώ επίσης βολεύτηκα κάπως με αυτό και τώρα παρότι είμαι εκεί και πλέον γνωρίζω πολύ κόσμο... γύρω - γύρω (...) δεν έχω ούτε τον ίδιο ενθουσιασμό ούτε το ίδιο ενδιαφέρον, να συναναστραφώ.

Είναι σαν να... ήταν πολύ καίριας σημασίας το ερώτημα εκφρασμένο χωρικά με τα σπίτια και τις γειτονιές το πού ανήκω; και το να δημιουργήσω την αίσθηση του σπιτιού και του ανήκειν. (Τώρα) αυτό το ερώτημα κάπως... δεν μου φαίνεται σημαντικό, μάλλον αυτό έχει μεταβληθεί. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η αφηγήτρια ερμηνεύει τον αντιφατικό τρόπο που (δεν) συνδέεται με τις γειτονιές και τα σπίτια, με τα συναισθήματα του ανήκειν, που αγγίζουν βαθύτερα υπαρξιακά ερωτήματά της. Αναζητά "νήματα" σύνδεσης, αλλά δυσκολεύεται να πάει πιο βαθιά. Στο σπίτι που ζει τώρα, μοιράζεται μόνο το internet με τους γείτονες της.

Ναι, οπότε δεν έχω σχέση με τη γειτονιά, ιδιαίτερη. Δηλαδή ξέρω μόνο τα παιδιά στην πολυκατοικία, στον όροφο μου γιατί έχουμε κάνει και μια συμφωνία να

μοιραζόμαστε το internet. Αλλά ούτε με ενδιαφέρει να έχω σχέσεις μαζί τους, το οποίο με βάζει ώρες-ώρες σε σκέψεις... αλλά αυτό μου συμβαίνει. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Εκτός από τις γυναίκες που ζουν μόνες, με φίλες ή συντρόφους, υπάρχουν και λίγες γυναίκες με παιδιά που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, συνήθως γιατί το επιλέγουν, κάποιες φορές γιατί έχουν ιδιόκτητο σπίτι και δεν μπορούν να φύγουν.

Η Λουκία, όταν ήρθε στην Αθήνα εγκαταστάθηκε σε ένα διαμέρισμα στους Αμπελόκηπους, περιοχή που ζούσε ο αδερφός του συντρόφου της. Στην πορεία οι γονείς του συντρόφου της τους αγόρασαν ένα διαμέρισμα και έκτοτε ζει στην ίδια περιοχή:

Ο τόπος της κατοικίας μας είναι σχεδόν συμπτωματικός, το ότι μένουμε δηλαδή στους Αμπελόκηπους. Μας ζητήθηκε κάποια στιγμή να επιλέξουμε τον τόπο στον οποίο θα κατοικήσουμε εεε εμείς ως πολύ καινούργιοι στην Αθήνα δεν γνωρίζαμε καθόλου από μέρη και επιλέξαμε το σημείο στο οποίο ζούσαμε μέχρι τότε. (...) Η επιλογή έπρεπε να γίνει για πρακτικούς λόγους πάρα πολύ γρήγορα, εεε και κάπως με την μεσολάβηση των γονιών του άντρα μου που εκείνοι εξασφάλιζαν αυτή την κατοικία, δεν είχαμε το περιθώριο μεγάλης επιλογής και έγινε στους Αμπελόκηπους. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η κοντινή απόσταση από τη δουλειά, επικύρωσε την επιλογή της, η οποία όμως σήμερα αξιολογεί ότι έγινε βιαστικά και δεν την ικανοποιεί πλήρως:

Το σπίτι με βόλεψε πάρα πολύ γιατί η πρώτη μου δουλειά ήταν στο κέντρο και άρα ήταν εύκολη η μετακίνηση. Βόλεψε και πάρα πολύ γιατί όταν έμαθα ότι εγώ διορίζομαι στο ΥΠΕΧΩΔΕ, τελείως συμπτωματικά διαπιστώσαμε ότι το υπουργείο είναι στα 10 λεπτά απόσταση με τα πόδια (...). Το αγοράσαμε αφού έμαθα ότι διορίζομαι, (...) και είπαμε εντάξει βολεύει εδώ (...) οπότε κατοχυρώθηκε πλέον, βιαστικά και χωρίς να είναι τέλος πάντων αυτό που θέλαμε (γέλια). Το διαπιστώσαμε στην πορεία. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Κωνσταντίνα, όταν ήρθε από την πόλη καταγωγής της για σπουδές στην Αθήνα, εγκαταστάθηκε στο σπίτι συγγενών της στο κέντρο. Στη συνέχεια έζησε σε διαμέρισμα που αγόρασαν οι γονείς της στα Εξάρχεια, για τα τρία αδέρφια που σπούδαζαν στην πόλη. Στην πορεία της ζωής της η Κωνσταντίνα, επέλεξε συνειδητά να παραμείνει στο κέντρο της Αθήνας. Σήμερα, δεν μπορεί να φανταστεί τη ζωή της αλλού. Η εύκολη πρόσβαση στη δουλειά, ο μικρός χρόνος μετακινήσεων, τα στοιχεία του αστικού περιβάλλοντος και κυρίως η ζωντάνια της περιοχής, αποτελούν τους βασικούς λόγους της επιλογής της:

Περίπου όλη η ζωή μου στην Αθήνα, με εξαίρεση τα δύο πρώτα χρόνια που (...) έμενα εκεί κοντά στην πλατεία Αμερικής, είμαι στα Εξάρχεια. Εξάρχεια, Νεάπολη, όπως λέγεται αυτή η περιοχή.

Και πάντα λέω ότι για εμένα είναι πιο εύκολο να φύγω να πάω να μείνω σε άλλη πόλη, από το να φύγω από το κέντρο. Δηλαδή θεωρώ ότι παρόλο που υπάρχουν προβλήματα, ίσως δεν τα εντοπίζω εκεί που τα εντοπίζει ο πιο πολύς κόσμος (γέλιο), θεωρώ πολύ πλεονεκτικό το να μένει κανείς στο κέντρο της πόλης. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλης 2013).

Η Θεοδώρα ως φοιτήτρια έζησε σε περιοχές του κέντρου. Μετά τις σπουδές το εξωτερικό έζησε στα Εξάρχεια και τον Χολαργό, περιοχή που όπως περιγράφει δεν της άρεσε γιατί για να μετακινηθεί στο κέντρο της πόλης έπρεπε να χρησιμοποιήσει το μετρό. Όταν αποφάσισαν με τον σύντροφο να αγοράσουν σπίτι για να ζήσουν μόνιμα, επέλεξαν την περιοχή των Άνω Πετραλώνων. Η Θεοδώρα, ενθουσιάστηκε με τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά της γειτονιάς και την αρχιτεκτονική των κατοικιών της. Ήθελε επίσης ένα σπίτι που να βρίσκεται σε επαφή με τη γη, βίωμα που αποκόμισε και αξιολόγησε ως ιδιαίτερα θετικό κατά την παραμονή της στην Ολλανδία, και αυτό μπορούσε να βρεθεί μόνο σε μια περιοχή με χαμηλή δόμηση. Κριτήριο επιλογής, αποτέλεσε και η δυνατότητα εύκολων μετακινήσεων κυρίως με τα πόδια:

Εεε αποφασίσαμε να ζήσουμε στο κέντρο. Στο κέντρο ζούσαμε ούτως ή άλλως όταν ήμασταν φοιτητές. Εεε λοιπόν όσον αφορά το σπίτι, εεε πέρασε πάρα πολύς καιρός μέχρι να καταλήξουμε στο τι θέλουμε. Γιατί ξέρεις το πρώτο πράγμα που σκέφτεσαι στην Αθήνα, είναι ότι θέλω διαμέρισμα με... θέα την... Ακρόπολη ή κάποιο ρετιρέ τέλος πάντων. Εμείς θέλαμε να βρούμε ένα σπίτι που να 'χει... αυλή. Να 'χει χώμα. Δηλαδή αυτό ήταν το... νούμερο ένα. Εεε και μετά θέλαμε να είναι κάπου που να μη χρειάζεται να πάρεις αυτοκίνητο, δηλαδή να μπορείς να περπατάς. Εεε και... θυμάμαι όταν είχαμε έρθει στην περιοχή των Πετραλώνων, είχαμε έρθει με ένα μεσίτη, μου 'χε δείξει ένα σπίτι στο... Θησείο και μου λέει "έχω κι άλλο ένα λέει αλλά είναι σε μία περιοχή που δεν αξίζει και τόσο πολύ να τη δεις". Και ήρθαμε Πετράλωνα και τρελαθήκαμε με την περιοχή. Γιατί έχει αυτήν την απλότητα, έχει... τον ουρανό, είναι χαμηλά τα σπίτια, κάπως η δόμηση δεν είναι πολύ ψηλά... ε και μας θύμιζε χωριό... είχε την αίσθηση της γειτονιάς... Ε και... αισθανθήκαμε, πραγματικά δεν ξέραμε αυτήν την περιοχή όταν ήμασταν φοιτητές, και... αποφασίσαμε εντάξει, ότι αυτή είναι η περιοχή που θέλουμε να μείνουμε. Βέβαια αφού είχαμε δει... 120 σπίτια και είχαμε μιλήσει με διακόσια... μεσιτικά (γέλιο). (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Παρά την αγάπη τους για το κέντρο της Αθήνας -ειδικά για συγκεκριμένες περιοχές- κάποιες αφηγήτριες μετακινούνται στα προάστια. Η επιλογή αυτή σχετίζεται σχεδόν πάντα με τη δημιουργία οικογένειας. Στα προάστια, οι αφηγήτριες αναζητούν περισσότερες εξυπηρετήσεις, ένα αστικό περιβάλλον με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά σε σχέση με

το κέντρο της πόλης, κάποιες φορές τη βοήθεια συγγενικών ή φιλικών δικτύων ή αξιοποιούν την ύπαρξη κάποιου ιδιόκτητου, οικογενειακού ακίνητου.

Η Ιφιγένεια, που όταν έγινε η συνέντευξη ζούσε μια περίοδο ανακατατάξεων καθώς έψαχνε να βρει σπίτι για να φύγει από την Αθήνα, περιγράφει τους τόπους που έζησε από τότε που γεννήθηκε και τους λόγους που την οδήγησαν στην απόφαση να αλλάξει τον τόπο ζωής της μετά τη γέννηση των παιδιών:

Το πατρικό μου είναι στους Αμπελόκηπους. Πρώτη επαφή που είχα εγώ με το να έχω δικούς μου χώρους ήταν όλοι στο κέντρο: (το γραφείο) που είχαμε με τη [συνεργάτιδα] που καμιά φορά μέναμε κιόλας, μετά ήταν (το άλλο σπίτι) που μέναμε σπάνια, μετά όταν ήμουν μαζί με τον [σύντροφο] ήταν και αυτός από πάνω, οπότε μέναμε εκεί. Ε! μετά όταν μείναμε μαζί, δεν κοιτάξαμε για άλλες περιοχές, μόνο για κέντρο, αλλά πάλι δεν νομίζω ότι είχαμε κάνει κάποια συζήτηση γι' αυτό, απλώς μάλλον ήταν δεδομένο, επειδή εδώ ήταν ο χώρος που κινούμασταν. (...) Κοιτάξαμε ας πούμε στον Λυκαβηττό επειδή μας φαινότανε συμπαθητικά. Νομίζω ότι και τότε κοιτάξαμε στο Μετς και στα Πετράλωνα, επειδή ήτανε έτσι κάπως περιοχές που μας φαινότουσαν πιο συμπαθητικές (...) αλλά γενικά κοιτάγαμε κέντρο. Εεε βρήκαμε αυτό το σπίτι στην Ασκληπιού, εκεί μείναμε 4 χρόνια, μέχρι που γεννήθηκε ο [γιος] οπότε αλλάξαμε σπίτι γιατί δεν είχε άλλο δωμάτιο. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Μετά τη γέννηση του γιου της η Ιφιγένεια άφησε το αγαπημένο της σπίτι στο Λυκαβηττό για να μετακομίσει κοντά στην μητέρα της, ώστε να τη βοηθάει στην καθημερινή φροντίδα του παιδιού για να μπορεί να δουλέψει.

Πήγαμε σε ένα σπίτι στους Αμπελόκηπους που το νοικιάσαμε εξ αποστάσεως, όντας διακοπές, το οποίο πολύ ακριβό ενοίκιο, αλλά πολύ κοντά στη μαμά μου. Καινούργιο σπίτι. (...) Είμαστε ακόμα εκεί γιατί διευκολύνει πάρα πολύ το ότι είμαστε πολύ κοντά στη μαμά και ότι έχουμε τόσο κοντινές αποστάσεις με τις δουλειές και τόση ευκολία με τις συγκοινωνίες. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η γέννηση του δεύτερου παιδιού και κυρίως η ανάγκη να βρουν παιδικό σταθμό, ωθούν το ζευγάρι στην απόφαση να αλλάξει πάλι περιοχή κατοικίας και να μετακινηθεί σε συνοικία με περισσότερες παροχές, αλλά και εύκολη πρόσβαση στην εργασία τους. Σε μικρό διάστημα μετά τη συνέντευξη η Ιφιγένεια είχε μετακομίσει στον Χολαργό.

Ε! τώρα που γεννήθηκε ο [δεύτερος γιος] ξανακοιτάγαμε για σπίτι. Τώρα που ξανακοιτάγαμε, κοιτάγαμε και παραέξω και οι βασικότεροι λόγοι είναι το σχολείο, οι δυνατότητες δηλαδή που έχεις για σχολεία και οι προσβάσεις που έχεις σε πράσινους χώρους, γηπεδάκια και τέτοια για τα παιδιά.

Κοιτάγαμε βασικά για τον Χολαργό γιατί είναι σχετικά κοντά (...) και ακριβώς επειδή εμείς δεν έχουμε μείνει ποτέ πολύ μακρύτερα από το κέντρο, εγώ δεν ξέρω πώς θα

είναι, δεν ξέρω πώς θα μου φανεί. Στον Χολαργό νιώθω ασφάλεια ότι θα μου φανεί κοντά επειδή θα είμαι κοντά στο μετρό και θα νιώθω ότι μπαίνω στο μετρό και κατεβαίνω πάλι στο κέντρο. Απλά είμαι δυο στάσεις παραπάνω, δεν τρέχει και τίποτα! (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Τόσο η Ιφιγένεια όσο και άλλες αφηγήτριες, όπως η Φωτεινή και η Ανδρομάχη, με τη γέννηση των παιδιών τους στράφηκαν προς τα βορειανατολικά προάστια όπως ο Χολαργός και η Αγία Παρασκευή, καθώς εκεί υπάρχουν οι διευκολύνσεις που προαναφέρθηκαν, είναι κοντά στο κέντρο και έχουν εύκολη πρόσβαση με το μετρό. Αντίθετα εξέφρασαν επιφυλάξεις για την περιοχή του Παπάγου, όχι τόσο για τις ακριβότερες τιμές, αλλά για την αίσθηση που τους έδινε ότι θα εγκλωβίζονταν σε ένα "αποστειρωμένο" και απομονωμένο περιβάλλον:

Ε μου φαίνεται έτσι λίγο προάστιο αποστειρωμένο ρε παιδί μου. Και το σημείο που είχαμε βρει κιάλας δεν βοήθαγε καθόλου με τις συγκοινωνίες, δηλαδή πρέπει εκεί όπου πας να πας με το αυτοκίνητο και εγώ αυτό καθόλου δεν έχω συνηθίσει να το κάνω και δεν ξέρω αν θέλω να το κάνω. (...) Το συζητάγα ας πούμε με άλλους για του Παπάγου και μου λέγανε "α! για τα παιδιά θα είναι τέλεια!", και έλεγα "εντάξει εκτός από τα παιδιά υπάρχουμε και εμείς". (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η Φωτεινή μόλις τέλειωσε τις σπουδές επέστρεψε στην Αθήνα για να ζήσει σε ένα μικρό ημιυπόγειο διαμέρισμα κάτω από το σπίτι των γονιών της στη Γλυφάδα. Πολύ γρήγορα αποφάσισε να νοικιάσει ένα διαμέρισμα στο Κουκάκι, στη συνέχεια ένα άλλο στον Κεραμεικό και πάλι άλλο ένα στο Κουκάκι. Την περίοδο αυτή, διάλεγε σπίτια σε "όμορφες" γειτονιές που βρίσκονταν κοντά στη δουλειά, στις φίλες και τους φίλους της και στην κοινωνική ζωή και συγκατοίκησε κατά διαστήματα με μια φίλη της ή τον πρώην σύντροφο. Κάποια χρόνια μετά η Φωτεινή έμεινε έγκυος και τότε αναζήτησε με τον σύντρόφό της ένα κοινό σπίτι. Αν και η πρόθεσή της ήταν να μείνουν στο Κουκάκι, αυτό δεν ήταν δυνατό και έτσι μετά από μια επίπονη και ανεπιτυχή διαδικασία αναζήτησης νέας κατοικίας, αναγκάστηκαν να φιλοξενηθούν στους γονείς της μέχρι να επισκευάσουν το σπίτι του συντρόφου της στην Κυψέλη και να μετακομίσουν εκεί.

Η ζωή στην Κυψέλη, ήταν όμως διαφορετική από τις άλλες συνοικίες του κέντρου που είχε ζήσει. Και οι αλλαγές στη ζωή της μετά τη γέννηση της κόρης της την έκαναν να ανακαλύψει δυσκολίες στον αστικό χώρο που πριν δεν έβλεπε. Η πολυκατοικία ήταν έρημη, απομονωμένη από τη γειτονιά και αυτό της προκαλούσε φόβο.

Ενώ ένιωθα πολύ ωραία στο σπίτι μου, μου άρεσε πάρα πολύ αυτό το σπίτι, στο κτίριο δεν ένιωθα την ασφάλεια που θα 'θελα να νιώθω. Επειδή και ο [σύντροφος] έφευγε συνεχώς για δουλειά κάθε Σαββατοκύριακο, ας πούμε από τον Μάιο μέχρι τον Αύγουστο (...), ένιωθα ανασφάλεια ότι δεν μπορώ να προστατεύσω την [κόρη]

και τέτοιες παπαριές, αλλά ήτανε και πρακτικό. Ειδικά το καλοκαίρι που φεύγανε οι ερασιμίτες, γιατί σου είπα τρία διαμερίσματα ήταν σε ερασιμίτες, ήταν από κάτω μια ημίτρελη με τον καθυστερημένο γιο της, στο ισόγειο ήταν γραφεία. (...) Δηλαδή σε καμία περίπτωση με αυτή τη γυναίκα δεν αισθανόμουνα ασφάλεια, ότι... όχι να μπει κάποιος, τι να σου πω, κάτι να χρειαστώ ρε παιδί μου εγώ και να πω: "ανέβα πάνω γιατί", ξέρω γω "έπεσα και χτύπησα". Δεν ξέρω γιατί με είχαν πιάσει αυτά τα πράγματα πάντως δεν αισθανόμουνα πολύ καλά. Γιατί δίπλα μας από τη μία μεριά ήταν ένα κτίριο παρατημένο, (...) και απ' την άλλη μεριά πάρκινγκ, δηλαδή ένα άδειο οικόπεδο και μπροστά [ο δρόμος] ας πούμε που ήτανε πολύ αυστηρό όριο με την απέναντι μεριά των διαμερισμάτων. Δεν έπαιζε να σε ακούσει κάποιος. Οπότε αισθανόμουνα πάρα πολύ μόνη μου. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η Φωτεινή αισθανόταν, επίσης, ανασφάλεια και φόβο στη γειτονιά, ενώ η έλλειψη υποδομών και η κακή κατάσταση του αστικού χώρου, την ανάγκαζαν να πηγαίνει σε άλλες περιοχές για όλες τις ανάγκες αναψυχής και εκπαίδευσης του παιδιού. Ταυτόχρονα, οι συνθήκες εργασίας της ίδιας και του συντρόφου της, οι ανάγκες του παιδιού και η δική της ανάγκη να έχει χρόνο ώστε να κάνει το μεταπτυχιακό της, την ανάγκαζαν να ζει για μικρά διαστήματα στο γονεϊκό της σπίτι στην Γλυφάδα. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα να μην μπορεί να δεθεί με τη γειτονιά και να νιώθει ότι έχει χάσει την αίσθηση της "εστίας".

Δεν αισθανόμουνα καθόλου καλά με το Πεδίο του Άρεως που ήταν κοντά, (...) εεε είχε γίνει και ένα περιστατικό όταν η [κόρη] ήτανε τεσσάρων μηνών που το 'χαμε διασχίσει με τον [σύντροφο] και... κάποιος ας πούμε (...) μας έδειξε ένα όπλο που μπορεί να μην ήταν και αληθινό, αλλά ήταν λίγο απειλητικό. Και γενικά μετά εγώ (...) δεν ήμουνα πολύ άνετη στο να περνάω. Μόνη μου δεν με πείραζε, αλλά με την [κόρη] είχα ανασφάλεια με το καρότσι, αισθανόμουν εγκλωβισμένη, ότι δεν μπορώ να τρέξω, δεν μπορώ να την προστατεύσω, τέτοια πράγματα. Εεε και μου 'βγαζε μια βρώμα, δηλαδή δεν είχε καμία σχέση αυτό. Όταν εγώ γνώρισα τον [σύντροφο] που έμενε στην Κυψέλη ήταν όταν το είχανε παραδώσει μετά την ανάπλαση, και ήτανε κάτι πάρα πολύ ζωντανό που λειτουργούσε πολύ ωραία, δηλαδή... ήτανε εντυπωσιακό. (...) Είχε πολλούς αλλοδαπούς, οπότε Κυριακές ήτανε πάρα πολλοί με τα παιδιά τους έξω. (...) Και αυτό μετά, άρχισε να παρακμάζει εντελώς και νομίζω ότι είχε συνδυαστεί με μία πολύ μεγάλη άνοδο τότε που είχε γίνει της "Χρυσής Αυγής" και κάνανε όλα αυτά τα ντου σε αυτές τις περιοχές, εεε είχαν μαζευτεί. Και άρχισε να έχει άλλες λειτουργίες το πάρκο, παρασιτικές και ο κόσμος απομακρύνθηκε. Δηλαδή καμία σχέση. Έχει μείνει ένα κομμάτι σταθερό, αυτών που πάνε με τα σκυλιά, αλλά αυτό το πράγμα που γινότανε με τα παιδιά (...) πριν κάνω εγώ παιδί, δεν το είδα μετά. Επίσης όταν ας πούμε η [κόρη] ήταν περίπου ενός νομίζω, έγινε και αυτό το περιστατικό με το παιδάκι σε αυτό το λούνα παρκ, και τις

κλείσανε όλες τις παιδικές χαρές. Οπότε ήτανε και κλειστή και δεν την συντηρούσανε, δηλαδή και πηδούσες και ήτανε μέσα με πολύ βρώμα και έβρισκες ας πούμε και πεταμένες σύριγγες, τέτοια πράγματα, γιατί δεν υπήρχε η συντήρηση. Είχαν αποποιηθεί κάθε ευθύνη.

(...) Και είπα θα την πηγαίνω στο Αττικό Άλσος, που είναι εκεί από πάνω. Δηλαδή ήτανε σχετικά κοντά, και... πολύ πιο...πολύ καθαρό και πολύ πιο περιποιημένο. Μπορεί να είχε λίγα άτομα για να το συντηρήσουν και να το κρατάνε καθαρό, αλλά δεν είχε αυτές τις δυσκολίες που είχε το Πεδίο του Άρεως σαν πάρκο στο κέντρο της πόλης. Δηλαδή ούτε πρεζάκια, ούτε μετανάστες, όλο αυτό το πράγμα ήτανε προστατευμένο από αυτό. (...) Οπότε για ένα διάστημα πήγαινα εκεί. Το οποίο... και αυτό σταμάτησε να με ικανοποιεί, γιατί ήθελα κάτι σε επίπεδο γειτονιάς. (...) Εκεί όσοι ήτανε, ήταν από διαφορετικές γειτονίες, άλλοι από Γαλάτσι, άλλοι από Κυψέλη, από Γκύζη, (...) οπότε δεν υπήρχε αυτή η αίσθηση ρε παιδί μου, ότι πάω σήμερα, βλέπω αυτό το παιδάκι, το γνωρίζουμε, κάνουμε παρέα και θα το ξαναδώ και... ήτανε λίγο απρόσωπο. Οπότε σε κάποια φάση το σταματήσαμε και αυτό.

(...) Ναι και η άλλη επιλογή, ήτανε η... Φωκίωνος, γιατί σχετιζότανε πάρα πολύ η σχέση μου με την περιοχή στο τι μπορούσα να κάνω μαζί με το παιδί. Ήτανε πάρα πολύ δύσκολη γενικά η μετακίνηση σε πεζοδρόμια με το καρότσι, αλλά αυτό είναι κάτι που ισχύει στις περισσότερες περιοχές, εντάξει. (...) Αλλά τέλος πάντων εκεί δεν ήταν μόνο η δυσκολία του μεγέθους, ήταν και μία βρώμα που σου 'βγαζε όλο αυτό το πράγμα. (...)

Δηλαδή ήτανε πράγματα που δεν τα εκτιμούσα πριν, δεν τα αξιολογούσα μάλλον με τον ίδιο τρόπο. Δηλαδή εντάξει και πριν στο κέντρο έμενα, οπότε δεν με ενοχλούσαν. Και το παρατήρησα, γιατί φέτος, που είχαμε πάει στην Βαρκελώνη οικογενειακώς, πρώτη φορά γύρισα και έλεγα σαν αυτούς τους γραφικούς: "Α! εκεί τα πεζοδρόμια είναι μεγάλα, (γέλιο) υπάρχουνε πολλά παιδιά, μπορούν να κυκλοφορούν, οι κούνιες είναι έτσι". Δηλαδή ήτανε, είναι πιο ισότιμο. Κάτι που δεν το παρατηρούσα πριν. Δεν με ενοχλούσε πριν. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Με τον καινούργιο τρόπο που έβλεπε την πόλη ως μητέρα πια και μετά από την "σκληρή συνειδητοποίηση" ότι η μητρότητα άλλαξε ριζικά τη ζωή της, η Φωτεινή και ο σύντροφός της, πήραν την απόφαση να μετακομίσουν στον Χολαργό. Η Φωτεινή ήταν αρχικά αντίθετη σε κάθε τέτοια προοπτική. Η παιδική της ηλικία στην Αργυρούπολη και τη Γλυφάδα της είχαν αφήσει την αίσθηση ότι τα προάστια είναι νεκροί, στείροι τόποι και επέμενε να επιστρέψουν στο ιδανικό για εκείνη τρίγωνο Ακρόπολη-Κουκάκι-Άνω Πετράλωνα. Εκεί πίστευε πως θα μπορούσε να ξαναβρεθεί με τους φίλους και γνωστούς της που μερικοί ήταν ήδη γονείς και πως θα ξανάβρισκε την αίσθηση ανεμελιάς των νεανικών της χρόνων.

Εγώ δεν είχα καμία σχέση με τις περιοχές εδώ πέρα τις Βόρειες. Εγώ μεγάλωσα στην Αργυρούπολη, οπότε όλο αυτό το πράγμα εδώ μου ήταν πολύ ξένο. (...) Δηλαδή δεν το συζητούσα στην αρχή. Όχι... το θεωρητικό ότι δεν πάω βόρεια προάστια, αλλά μου φαινόταν ρε παιδί μου μία εεε, στείρα περιοχή κατοικίας, ας πούμε, που εντάξει θα πάθω κατάθλιψη. (...) Εγώ είχα εμμονή να μετακομίσουμε σε μια περιοχή κέντρο - απόκεντρο που ήτανε σε ένα πολύ στενό (γέλιο) κύκλο, σε ένα στενό τρίγωνο που όριζε η Ακρόπολη, το Κουκάκι και τα Άνω Πετράλωνα και το Θησείο, αυτό. Φιλοπάππου, εκεί, αυτό. Και σε συγκεκριμένους δρόμους. Δηλαδή, δεν πήγαινα κάτω από την Βεΐκου, δεν... Ένα πράγμα τελείως αλλοπρόσαλλο, θεωρώντας ας πούμε ότι θα μου ικανοποιούσε όλες τις ανάγκες ένα πάρκο με κούνιες που είναι στον περιφερειακό του Φιλοπάππου και ο λόφος. (...)

Είχα εγκλωβιστεί πάρα πολύ σε αυτό, είχα εγκλωβιστεί στις ανάγκες που είχα πριν γεννήσω. (...) Ένιωθα μια αποξένωση στην Κυψέλη, αλλά θεωρούσα ότι αυτή την αποξένωση θα σταματήσω να την νιώθω μόνο αν πάω πάλι σε αυτή την περιοχή. Είχα μία άρνηση να αποδεχτώ ότι η κατάστασή μου έχει αλλάξει ας πούμε και οι ανάγκες μου είναι άλλες. Και είχα πάρα πολύ ψηλά στις προτεραιότητες το να είμαι κοντά στο γραφείο, ενώ δεν ήμουν στο γραφείο την περισσότερη ώρα, την περισσότερη ώρα ήμουνα στο σπίτι. Ναι, φυσικά θα ήταν πολύ ωραίο να πηγαίνω με τα πόδια στο γραφείο, αλλά θα μου ήταν πολύ πιο βολικό στη καθημερινότητά μου να έχω ένα πολύ ωραίο πάρκο δίπλα που να πηγαίνω κάθε απόγευμα και να μην παίρνω αυτοκίνητο. Και αυτό κάναμε. Και είναι και πολύ καλύτερα τελικά. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Κάποιες επισκέψεις στην περιοχή την έκαναν να αναθεωρήσει την αρχικά αρνητική της στάση, καθώς διαπίστωσε τα θετικά της περιοχής: Το μετρό της επέτρεπε να βρεθεί γρήγορα στη δουλειά της, κοντά στο σπίτι υπήρχε ένα καλό πάρκο, τα σχολεία ήταν συμπαθητικά, η γειτονιά ήταν ζωντανή και ευχάριστη, υπήρχε η δυνατότητα επαφής με τη φύση και ταυτόχρονα στην ευρύτερη περιοχή μένουν αρκετοί φίλοι τους που έχουν παιδιά.

Άρχισα ας πούμε να είμαι λίγο πιο θετική, όταν είχαμε έρθει κάποιες φορές ας πούμε εδώ στον Χολαργό και είδα ότι υπάρχει ένα κέντρο με κάποια μαγαζιά, δηλαδή είδα ότι υπάρχει μια πλατεία, υπάρχει μια αίσθηση γειτονιάς, δεν είναι αυτό το στείρο της περιοχής κατοικίας, (...) ότι ήτανε κοντά το μετρό, και ότι είχε ένα πάρα πολύ ωραίο πάρκο πολύ κοντά. Αρχικά, είδα, δέχτηκα να δω το πρώτο σπίτι (σύντομο γέλιο), καταδέχτηκα όταν ήταν ένα πολύ ωραίο, μια μονοκατοικία που είναι τώρα εδώ ακριβώς δίπλα (...). Ναι, γιατί και το άλλο ήτανε ότι δεν πήγαινα εγώ σε... οποιοδήποτε σπίτι.

Αλλά ένα πολύ βασικό ήτανε ότι... υπήρχε ένας κύκλος, μικρός μεν, ανθρώπων που ήτανε εδώ. (...). Που... ήτανε ένα βασικό για να 'ρθουμε εδώ.

Τα σχολεία, που μας φαινόταν πολύ καλύτερα σε σχέση με αυτά της Κυψέλης, δηλαδή δεν μπορούσα να διανοηθώ την [κόρη] να πηγαίνει στο σχολείο που ήταν δίπλα μας. Εεε μου 'τανε δηλαδή πολύ φυλακή αυτή η εικόνα. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Αφού εγκαταστάθηκε στην περιοχή βρήκε και άλλα θετικά στοιχεία, όπως την επαφή με τη φύση:

Επίσης εεε, εντάξει εγώ ακόμα αυτό δεν το 'χω απολαύσει λόγω της εγκυμοσύνης, αλλά ο [σύντροφος] πηγαίνει μαζί της (σ. με την κόρη) πάρα πολλές φορές βόλτα με το ποδήλατο. Κάτι που στην Κυψέλη δεν έπαιζε. (...) Και το άλλο που είναι κάτι που είμαστε εδώ από τον Ιούνιο, αλλά προχτές το είδα πρώτη φορά, πόσο κοντά είσαι σε βουνό, βουνό. Αλλά βουνό. (...) Βουνό ρε παιδί μου που αν χωθείς μέσα στα δέντρα και δεν βλέπεις πίσω την Αθήνα, είναι βουνό. (...) Δηλαδή εντυπωσιάστηκα. Είχε πάει ο [σύντροφος], προχτές με την [κόρη] και περπατήσανε, ήρθαν να με πάρουνε και μύριζε ρε παιδί μου μύριζαν βουνό. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η αφηγήτρια θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό ότι στον νέο τόπο κατοικίας έχουν συγκεντρωθεί όλες οι καθημερινές δραστηριότητες. Αυτό πέρα από την εξοικονόμηση χρόνου, έχει μεγάλη σημασία για τον συναισθηματικό δεσμό και την οικειότητα της ίδιας και της κόρης της με τον τόπο κατοικίας και τη γειτονιά τους.

Υπάρχει και μια πολύ μεγάλη άνεση με την απογευματινή βόλτα ή με οτιδήποτε κι αν κάνουμε ρε παιδί μου αισθάνομαι μεγάλη οικειότητα να πάω με την [κόρη] ας πούμε στο πάρκο ή να ψωνίσουμε ή... κάτι που δεν περίμενα ότι θα γίνει τόσο γρήγορα. (...) Δηλαδή πλέον είναι πολύ μεγάλη ικανοποίηση για μένα να... νιώθω εγώ ότι πάμε στις κούνιες της γειτονιάς, ότι και η [κόρη] λέει "στις δικές μας τις κούνιες θα πάμε; ή στου Σπύρου και της Μελίνας;" (σ. των παιδιών μου). Να ξέρει ότι μένει εδώ. Δηλαδή νομίζω ότι έλειπε από τη ζωή μας αυτή η συγκέντρωση, ότι είμαστε εδώ. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η απόφαση μετακίνησης προς τα προάστια βιώνεται από τη Φωτεινή σαν μετάβαση προς μια καινούργια αντίληψη για το χώρο - και τη ζωή -, πιο μακριά από επιθυμίες και πιο κοντά στο ρεαλισμό και τις ανάγκες της καθημερινής ζωής, όχι μόνο τις δικές της αλλά και της κόρης της.

Η μετάβαση στα προάστια, που προηγείται ή ακολουθεί την απόκτηση παιδιών αποτελεί για τις αφηγήτριες μια τομή, όχι ευχάριστα ή εύκολα αποδεκτή. Συνήθως είναι οι πατέρες που επιμένουν "να μετακομίσουν σε προάστιο" μέχρις ότου το αποδεχτούν και οι αφηγήτριες, βάζοντας τους δικούς τους όρους και προϋποθέσεις.

Η Τασούλα και ο σύντροφός της, μετά από παρότρυνσή του και με την προοπτική της δημιουργίας οικογένειας φεύγουν από το Κουκάκι. Η μετάβασή της από τη ζωή στο κέντρο της πόλης - μόνη, στη ζωή στο προάστιο - με οικογένεια, μεταβάλλει την καθημερινότητά της. Η Τασούλα απομακρύνεται από τις φίλες της και σταδιακά "χάνει" τον ανοιχτό προς τα έξω, δημόσιο και κοινωνικό χαρακτήρα της ζωής και οδηγείται στο συναίσθημα ότι είναι μόνη σ' ένα διαμέρισμα στην Ηλιούπολη.

Ενώ μέναμε στο κέντρο και είχαμε και το γραφείο με τις άλλες συναδέλφους, το '09, δηλαδή ενάμιση χρόνο αφού ήμουν στην κατασκευαστική, μετακομίσαμε και ήρθαμε στην Ηλιούπολη εδώ, κυρίως γιατί ο σύντροφός μου δεν ήθελε να μένει άλλο στο κέντρο... Τον ενοχλούσε το καυσαέριο, η φασαρία, το..., η ποιότητα του περιβάλλοντος, πού θα μεγαλώσουμε παιδί εδώ πέρα και τα λοιπά. Οπότε στο πλαίσιο του να κάνουμε οικογένεια είχαμε μετακομίσει στην Ηλιούπολη. (...) Οπότε εκεί που ήμουνα... (...) με έναν κοινωνικό κύκλο συναδέλφων, ξαφνικά έμεινα στην Ηλιούπολη μόνη μου με τον σύντρόφό μου, δεν ήξερα και κανέναν στη γειτονιά και δούλευα στην κατασκευαστική που ήταν στον Άλιμο, οπότε... έγινε κάπως πιο οικογενειακό... όλο το πλαίσιο. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Επιλέγουν την περιοχή της Ηλιούπολης, καθώς όπως λέει εκεί είναι φθηνότερα, δίπλα στο δάσος του Υμηττού, με θέα και πράσινο και αρκετά φροντισμένα. Η περιοχή έχει τις απαραίτητες υποδομές για τις καθημερινές ανάγκες, αν και για τις μετακινήσεις είναι απαραίτητη η χρήση αυτοκινήτου. Καθοριστικό ρόλο για την επιλογή έπαιξε η θέση του προαστίου και η εγγύτητα με τη δουλειά του συντρόφου της και της ίδιας, αλλά και η παρουσία κάποιων φίλων μέσω των οποίων είχαν γνωρίσει την περιοχή:

Αυτουνού (σ. του συντρόφου) οι δουλειές είναι στα βόρεια. (...) Εγώ τότε δούλευα (...) στα νότια και σκεφτόμασταν, εντάξει όχι ότι ήτανε δεσμευτικά αυτά, αλλά ότι... πιθανόν... να είναι βολικό να είμαστε κάπου που να φεύγουμε γρήγορα. Οπότε εδώ είναι... κοντά η Κατεχάκη, οπότε... εντάξει. Τα βόρεια είναι μακριά, αλλά μετά... στα βόρεια ήτανε και πολύ πιο ακριβά τα ενοίκια που... ήτανε παράγοντας. Είχαμε κοιτάξει τότε λίγο το είχαμε σκεφτεί προς Χολαργό, Αγία Παρασκευή, αλλά ήτανε καμία σχέση τα ενοίκια... Μετά εδώ είχαμε ένα φίλο, (...), με αφορμή αυτόν ερχόμασταν (...) και... είναι ωραίες και οι πολυκατοικίες, έτσι... καλοφτιαγμένες, του '70, '80, ήρεμες πολύ πρασινάδα και τέτοια, και λέγαμε "να! Εδώ ωραίο μέρος είναι να 'ρθει να μείνει κανείς". (...) Εμένα η Ηλιούπολη μου φαινόταν αρκετά μακριά, η αλήθεια είναι, αλλά... εδώ βρήκαμε. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Άλλες αφηγήτριες με παιδιά στρέφονται σε συνοικίες που οι ίδιες ή ο σύζυγος/σύντροφος έχουν ιδιόκτητο σπίτι.

Η Αλέξια που γεννήθηκε και μεγάλωσε σε διάφορες περιοχές του κέντρου της Αθήνας (Κολωνάκι, Στρέφη, πλατεία Μαβίλη, Ευελπίδων), όταν επέστρεψε μετά τις σπουδές από την Αγγλία, έζησε αρχικά σε ένα διαμέρισμα δίπλα στους γονείς της στο λόφο του Στρέφη και στη συνέχεια στον Λυκαβητό μαζί με τον σύντροφό της. Μεταγενέστερα, μετά τη γέννηση του παιδιού της, επέλεξε να ζήσει στο σπίτι του συζύγου της στη Φιλοθέη:

Μετά του Στρέφη έζησα έξι χρόνια κάπου κοντά στο Λυκαβηττό, στη Νεάπολη. Εεε όταν ήμουν εκεί γνωρίστηκα και με τον άντρα μου. Μείναμε εκεί πέρα, εκεί και όταν παντρευτήκαμε και όταν κάναμε και το πρώτο παιδί. Και φύγαμε μετά και πήγαμε στη Φιλοθέη. Ήταν ένα σπίτι που το είχε, ήτανε του άντρα μου τέλος πάντων και πήγαμε εκεί. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η Ελένη με τον σύντροφό της, μόλις απέκτησαν παιδί, έφυγαν από την περιοχή των Εξαρχείων που ζούσαν πολλά χρόνια. Με την παρότρυνση των γονιών της ανακαίνισαν ένα ιδιόκτητο διαμέρισμα στη Φιλοθέη, κάτω από τους γονείς της, και εγκαταστάθηκαν εκεί. Η γέννηση του παιδιού ήταν το μοναδικό κίνητρο γι' αυτή την επιλογή.

Τον Μάιο του '10 πήγαμε και μείναμε στους δικούς μου μέχρι τον Νοέμβριο (...) οπότε άρχισα να φτιάχνω και το... σπίτι από κάτω ας πούμε... (...) Δεν ήταν δυνατόν να μένουμε πλέον με το μωρό και τα δύο σκυλιά στα Εξάρχεια ή εν πάση περιπτώσει δεν ξέρω αν ήταν το καλύτερο να συμβεί αυτό το πράγμα. Κι έτσι πήγαμε και μέναμε στο ίδιο σπίτι για τους πρώτους μήνες και μετά μεταφερθήκαμε. (...) Είχε μείνει... αρκετό διάστημα ξενοικιαστο και χωρίς... (παύση) να χρησιμοποιείται... γιατί ήθελε φτιαξίματα, τα οποία δεν παίρναν την απόφαση να τα κάνουν για να το νοικιάσουν. Στην πραγματικότητα 'θέλαν (σ. οι γονείς) να πάμε εμείς εκεί, περί αυτού επρόκειτο. Το ήξερα αυτό, δεν τίθεται θέμα, και εμείς είχαμε πει ότι δεν θα πάμε παρά μόνο στην περίπτωση που... δεν θα είμαστε μόνο δύο. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η ζωή στη νέα γειτονιά έχει πολλά πλεονεκτήματα για την Ελένη (φροντίδα από τη μητέρα, τη θεία και 2 επαγγελματίες, μοίρασμα μαγειρέματος, ταξιδιών και άλλων εξόδων) και για το παιδί (άπλα, ησυχία, ωραίες παιδικές χαρές):

Είναι πάρα πολύ ήσυχη γειτονιά και έχεις τη δυνατότητα να είσαι πάρα πολύ μεγάλο χρόνο έξω. Δηλαδή πάω εγώ στην παιδική χαρά και μένω και 'γω τρεις ώρες έξω, (...), πηγαίνουμε βόλτες με το ποδήλατο, κάνει ποδήλατο στο δρόμο, κάνει πατίνι στο δρόμο, κάνει... όλα αυτά. Εδώ (σ. στα Εξάρχεια) δεν μπορείς να τα κάνεις αυτά, έτσι; Ούτε καν ας πούμε στο λόφο του Στρέφη είναι δυνατόν, ακριβώς ας πούμε. Δεν είναι το ίδιο πράγμα. Δηλαδή εκεί πέρα... έχει αυτό το θετικό.

Συν το ότι είναι βέβαια οι γονείς μου. Εντάξει... τώρα είναι πάνω - κάτω, μπορώ να φύγω για δυο ώρες ας πούμε χωρίς να έχω άνθρωπο εκεί. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Ωστόσο η Ελένη προβληματίζεται γιατί στη νέα της γειτονιά δεν έχει αναπτύξει καθημερινές σχέσεις, ούτε καν στις κούνιες αφού τα άλλα παιδιά συνοδεύονται από "κοπέλες" με τις οποίες δεν υπάρχει κοινός κώδικας επικοινωνίας. Η νέα της γειτονιά είναι ένας χώρος με πλήρη απουσία σχέσεων και κοινωνικής αλληλεπίδρασης, για την αφηγήτρια:

Πας στην παιδική χαρά... και εκεί... οι περισσότερες είναι... δεν είναι μαμάδες. Είναι οι "κοπέλες" που δουλεύουνε ας πούμε... Εντάξει εγώ δεν έχω κανένα πρόβλημα με τις κοπέλες που δουλεύουνε... (...) παρ' όλα αυτά οι περισσότερες δεν μιλάνε καν ελληνικά... και δεν μιλάνε ούτε κάτι... που να μπορώ να συνεννοηθώ εγώ... Όχι ότι... εντάξει καλά κάνουν οι κοπέλες πώς να σου πω; (γέλιο) αλλά... δεν έχεις μια άμεση έτσι... κοινωνικότητα σ' αυτές τις περιοχές. (...)

Δε θεωρώ ότι είναι γειτονιά βασικά. Θεωρώ ότι δεν έχει σχέσεις (παύση) γειτονιάς, ας πούμε. Ότι... σ' αυτού του είδους τα προάστια είναι απομονωμένος ο κόσμος στα σπίτια του (παύση). Ε και δεν μπορώ να πω ότι έχω και πολλές επαφές. (...) Όχι μόνο επαφές δηλαδή ανθρώπινες, αλλά δεν κυκλοφορώ και στην γειτονιά. Δηλαδή βγαίνω, πάω στην παιδική, στο δρόμο ξέρω γω σπίτι μου που δεν έχει αυτοκίνητα, (...) και... κατά τα άλλα ας πούμε... (...) φεύγω από την περιοχή. Με τους γείτονες επαφή δεν έχω σχεδόν καμία. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Ελένη αξιολογεί ότι η γειτονιά δεν επιτρέπει την κοινωνικοποίηση, είναι πολύ "αστική" και μακρινή από τη δική της κουλτούρα, ιδεολογία και πολιτική τοποθέτηση. Για να αποκαταστήσει αυτή την έλλειψη συμμετέχει σε πολιτικές δραστηριότητες στην γειτονική περιοχή του Χαλανδρίου. Πηγαίνει συνειδητά εκεί γιατί ξαναβρίσκει την αίσθηση του πολυάνθρωπου κέντρου με τις πλατείες, την αγορά και τη δυνατότητα πολλών και διαφορετικών δραστηριοτήτων, και γιατί εκεί μπορεί να κάνει τα καθημερινά ψώνια και τις δραστηριότητες αναψυχής.

Τώρα εντάξει εγώ πηγαίνω στο Χαλάνδρι, βέβαια, στην τοπική οργάνωση... [όνομα], πράγμα το οποίο μου 'χει κάνει και πολύ καλό δηλαδή. (...) Το Χαλάνδρι ας πούμε (...) είναι μια περιοχή που έχει αρκετή κοινωνικότητα και... ας πούμε η πλατεία της κι όλα αυτά, η αγορά... έχει ας πούμε έτσι μια... έχει κίνηση, έχει κόσμο δηλαδή είναι σαν να είσαι σε μια γειτονιά, (...) τέλος πάντων (γέλια) μια κανονική γειτονιά (γέλια). (...) Θα πάω για ψώνια εκεί ή θα πάω ας πούμε για την τράπεζα εκεί.

Το πρώτο διάστημα κατέβαινα στην Αθήνα για όλα αυτά γιατί "εδώ ξέρω". "Εδώ ζούσα, εδώ ξέρω" ας πούμε. Και τώρα μου κάνει πάρα πολύ μεγάλο κέφι να κατεβαίνω στην Αθήνα, δεν παίζεται, απλώς δεν είναι εύκολο αυτό. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η Ανθή είναι η μοναδική αφηγήτρια που πήγε να ζήσει στα προάστια πριν κάνει παιδί. Βρέθηκε στην περιοχή της Κηφισιάς παρόλο που η ίδια είχε μεγαλώσει στους Αμπελόκηπους, ακολουθώντας την επιθυμία του πρώην συζύγου της.

Η περιοχή δεν ήταν επιλογή δικιά μου. (...) Δεν έχω και αυτοκίνητο. Ναι μεν έχει στοιχεία που μ' αρέσουν αλλά δεν θα την επέλεγα ποτέ, είναι πολύ μακριά.

{Πώς βρεθήκατε εδώ;

Εεε επειδή επιθυμούσε ο [πρώην σύζυγος] να έρθουμε εδώ. Επειδή έχει δέντρα, είναι εξοχή, ήθελε πολύ και έτσι... ξέρεις, ξεκινάς από τους Αμπελόκηπους και πας λίγο πιο πέρα. Το λίγο πιο πέρα το κάνεις λίγο πιο πέρα, λίγο πιο πέρα, ήταν και οικονομικά πολύ πιο καλά, value for money που λέμε δηλαδή το πρώτο σπίτι ήταν μια μεζονέτα με πολύ χαμηλότερο ενοίκιο από ό,τι έδινες και σε πιο μέτρια σπίτια ας πούμε στο Χαλάνδρι ή στο Νέο Ψυχικό, γιατί ήταν πολύ πιο ακριβά τότε αυτά. Ε! και έτσι βρεθήκαμε εδώ. Δεν ήταν επιλογή μου. Δηλαδή λίγο ξώφαλτσα έχω βρεθεί εγώ εδώ. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Αξιολογεί ως θετικό στοιχείο της περιοχής, την επαφή με τη φύση, το φως και τη δυνατότητα να αντιλαμβάνεται τις εναλλαγές των εποχών:

Εεε μ' αρέσει εμένα η Κηφισιά. Τι μ' αρέσει από την Κηφισιά; Κάτι που δεν είναι στο κέντρο τόσο... και σε κανένα κέντρο νομίζω καμιάς πόλης δεν είναι, είναι οι εναλλαγές των εποχών. Και το φως φυσικά. Αυτά τα στοιχεία είναι πολύ ωραία. Εεε και ότι βλέπεις. Βλέπεις δέντρα, (...) εεε, έχει δηλαδή αυτό το χαρακτηριστικό που έχουν όλα τα προάστια. Αυτό είναι το ωραίο κομμάτι. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Επισημαίνει όμως και πολλά αρνητικά στοιχεία, όπως η έλλειψη προσιτών δημόσιων και ιδιωτικών εξυπηρετήσεων, η πολιτιστική ένδεια, η απουσία αγοράς ικανής να καλύψει τις απλές λειτουργικές ανάγκες και δραστηριότητες. Εκτιμά ότι οι αλλαγές που συμβαίνουν στο προάστιο αυτό το έχουν απογυμνώσει από τη δυναμική που είχε παλιότερα σε δραστηριότητες παραδοσιακές, και το έχουν μετατρέψει σε έναν τόπο "φτωχό", που δυσκολεύει ιδιαίτερα την καθημερινή της ζωή:

Το κακό κομμάτι αυτής της περιοχής είναι ότι... είναι φτωχή περιοχή, τελικά. Φτωχή σε δρώμενα, σε επαφές, δηλαδή δεν έχει κάτι... έχει λίγα χαρακτηριστικά που εξαντλούνται και πολύ γρήγορα. Δεν σε ξαφνιάζει. Εννοώ σε σχέση με το κέντρο. (...) Φτωχή με την έννοια ότι... από όπου θέλεις πιάσ' το. Εεε θέλεις διασκέδαση; εννοώ... δεν έχει θέατρα, δεν έχει κινηματογράφους ή έχει αλλά είναι (γκριμάτσα αηδίας) λίγα και πολύ μέτρια. Δηλαδή το πολιτιστικό κομμάτι είναι πολύ φτωχό. Ε, το εμπορικό της είναι πολύ φτωχό, διότι αν εμπορικό μιλάμε για το σύνολο των πραγμάτων που εμπορεύονται και όχι για τα Αγαπί, είναι πολύ φτωχό. Δεν βρίσκεις υλικά, δεν βρίσκεις πράγματα, δεν βρίσκεις αντικείμενα, (...) δεν βρίσκεις το παντοπωλείο και δεν βρίσκεις κάποια είδη χαρτιού ας πούμε για να μιλήσουμε

για μας, ή δεν βρίσκεις ήδη ραπτικής εύκολα, δεν είναι απλό, ή τι να σου πω; δεν βρίσκεις κάτι πιο εξειδικευμένο. (...) ή τα βρίσκεις σε πολύ μικρή ποικιλία. Είναι φτωχή, πώς να το κάνουμε; (γελάει και αλλάζει τον τόνο της φωνής της). Μπορεί να καταγραφεί αυτό, "η Κηφισιά είναι μία πολύ φτωχή περιοχή". (...) 'Η δεν βρίσκεις αυτό το κομμάτι της διασκέδασης, χώρους συγκέντρωσης με κάποιον χαρακτήρα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Σε αντίθεση με άλλες αφηγήτριες που περιγράφουν την καλύτερη ποιότητα του δημόσιου χώρου στα προάστια σε σχέση με την Αθήνα, η Ανθή αναφέρει ότι η οικονομικά πλούσια συνοικία της Κηφισιάς έχει έλλειψη δημόσιων εξυπηρετήσεων και πολύ κακούς δημόσιους χώρους για τους οποίους η φροντίδα επαφίεται στους ιδιώτες και κυρίως σε όσες δουλεύουν γι' αυτούς. Η συνοικία χαρακτηρίζεται για την ιδιώτευση των κατοίκων της και των επισκεπτών των οποίων οι δραστηριότητες στον δημόσιο χώρο βασίζονται στην κατανάλωση. Όσοι ζουν στην περιοχή δεν οικειοποιούνται τον δημόσιο χώρο της πόλης, ούτε βρίσκουν χώρους στάσης και κοινής συνύπαρξης.

Και επίσης, για να μιλήσω, και το αντιπαραβάλλω με το κέντρο, έχει πολύ κακούς δημόσιους χώρους (χτυπάει παράλληλα το χέρι στο τραπέζι). Δεν έχει δημόσιους χώρους κι αν έχει είναι αφρόντιστοι. (...) Δηλαδή το γεγονός ότι είναι μεγάλοι οι δρόμοι δε λέει κάτι, είναι... βρώμικοι. Διότι επαφίεται τελικά η καθαριότητα του δημόσιου χώρου στις Φιλιππινέζες του κάθε τύπου ας πούμε. Κατάλαβες, αυτό όμως δε γίνεται πάντα. Ούτε καλύπτονται έτσι όλοι οι δημόσιοι χώροι, δεν είχε καν ας πούμε, δεν υπήρχε η έννοια του οδοκαθαριστή πριν από χρόνια εδώ. 'Η είναι απεριποίητοι, βάζει ο άλλος το αυτοκίνητο, φυτεύει και μια μπουρδα... ο σχεδιασμός δηλαδή είναι... (κάνει κίνηση με τα χέρια = χάλια). Επίσης δεν έχει, στο κέντρο πια της Κηφισιάς που είναι τα μαγαζιά, δεν υπάρχει ένα σημείο που να μπορείς να σταθείς. Η έννοια της πλατείας δεν υπάρχει ή της συνάθροισης, του κέντρου που λέμε στις γειτονιές. Υπάρχουν τα εμπορικά κέντρα και... ούτε παγκάκια δεν έχουν πολλά από αυτά. Περιφέρεται λοιπόν ο κόσμος... διότι όλοι περνάνε, δεν υπάρχει αυτή η ανάγκη. Όλοι πάνε με τα αυτοκίνητα, περνάνε, πάνε ψωνίζουν, φεύγουν. Υπάρχει ο περίπατος και το χάζεμα στις βιτρίνες, αλλά δεν υπάρχει η έννοια της γειτονιάς. Βγαίνω και παίζω στην πλατεία. Θα το δεις και εδώ. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να φύγει από την Κηφισιά, περιμένει όμως να μεγαλώσει ο γιος της ώστε να μην φέρει σημαντικές ανατροπές στη ζωή του. Η αίσθηση της οικειότητας με τον τόπο και η καθημερινή επαφή με τους φίλους και συμμαθητές του είναι πολύτιμη και θέλει να τις διαφυλάξει:

{Εεε, θα το σκεφτόσουνα δηλαδή και το να φύγεις ακόμα;

Ναι, θα το σκεφτόμουνα, δεν κάνω εύκολα αλλαγές βέβαια, θα το σκεφτόμουνα όμως, δεν έχω κάτι να με συνδέει με αυτή την περιοχή. Συνδέει βέβαια πια και αυτό είναι... εδώ είναι οι ανατροπές που φέρνουν τα παιδιά, τον [γιο]. Δηλαδή το σχολείο, οι συμμαθητές, οι (δείχνει ο περίγυρος) γιατί πηγαίνει σε δημόσιο σχολείο οπότε τα παιδιά είναι τα παιδιά της γειτονιάς αυτής, (...). Δηλαδή το ότι συναντάει στη βόλτα ή όταν πηγαίνουμε στο άλσος Συγγρού παιδιά από το σχολείο του είναι σημαντικό και ευχάριστο. Και για μένα είναι ευχάριστο. (...). Επομένως το σκέφτομαι για αργότερα, να... φύγω από δω. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή θα επέλεγε να ζήσει σε σπίτι, δρόμο ή γειτονιά του κέντρου της Αθήνας με "εξαιρετικά" χαρακτηριστικά όπως η αισθητική ποιότητα, η θέα, η οικεία κλίμακα του αστικού χώρου. Ωστόσο δεν έχει την οικονομική δυνατότητα για μια τέτοια επιλογή και εναλλακτικά θα επέλεγε κάποια πιο κοντινή στο κέντρο της πόλης συνοικία, εύκολα προσβάσιμη, που θα συνδυάζει στοιχεία αστικότητας και χαρακτηριστικά προαστίου.

Και όχι, δεν θα πήγαινα στο κέντρο (γελάει), αν είσαι έτοιμη να με ρωτήσεις αυτό. Δύσκολα θα πήγαινα στο κέντρο. Θα πήγαινα στο κέντρο εάν είχα τη δυνατότητα, που δεν την έχω όμως, να μένω σε ένα προνομιακό σημείο και ένα προνομιακό διαμέρισμα. Όπως... στα Εξάρχεια στην Καλλιδρομίου ας πούμε, όπως... στον περιφερειακό του (...) Λυκαβηττού, ή σε κάποια σημεία προς την... ακόμα και στο κέντρο - κέντρο. Δηλαδή αν μου έδινες να μείνω στο Υπουργείο Οικονομικών, στον πάνω όροφο, ναι θα έμενα. Εντάξει ναι, θα έμενα εκεί γύρω δηλαδή. Ή προς την Πλάκα ή προς αυτά τα μέρη. (...) Δεν θα προτιμούσα όμως τα Εξάρχεια, δεν θα προτιμούσα το Κολωνάκι... είναι πολύ... είναι άσχημο το κέντρο... έχει πολλά πράγματα αλλά... ναι (...).

Θα πήγαινα όμως πιο κεντρικά. Δηλαδή θα πήγαινα... εύκολα στους Αμπελόκηπους ή σε αυτές τις περιοχές. Και λέω για τις πάνω γιατί είναι πιο οικείες σε μένα αυτές. (...) Ή στα όρια Χαλάνδρι, Νέο Ψυχικό, αυτά ναι. Είναι περιοχές που συνδυάζουν πολλά: την εγγύτητα με το κέντρο, έχουν έναν χαρακτήρα γειτονιάς, (...) πιο χαμηλή δόμηση, ναι... Προς τα κει θα πήγαινα δηλαδή. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Χριστίνα είναι η μοναδική από τις αφηγήτριες που δεν έχει κατοικήσει ποτέ στο κέντρο της Αθήνας, αλλά ούτε και στα "καλά" βόρεια και νότια προάστια και ούτε έχει πρόθεση να το κάνει στο μέλλον. Η ζωή της διαγράφεται στην περιοχή του Περιστερίου όπου έζησε ως παιδί αλλά και ως ενήλικη στο σπίτι που έχτισε. Ενδιάμεσα έζησε μαζί με τον σύντροφό της στις περιοχές του Ηρακλείου και της Νέας Ιωνίας. Την περίοδο αυτή οι τόποι της ζωής της καθορίζονταν από τη σχέση με το σύντροφο δηλαδή τις επιλογές και συνθήκες της προσωπικής ζωής.

Οι κοινωνικές υποδομές, οι συλλογικές εξυπηρετήσεις και ο ιδιωτικός τομέας

Ο ρόλος των κοινωνικών υποδομών και των συλλογικών εξυπηρετήσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τις αφηγήτριες, όπως φαίνεται στις προηγούμενες αφηγήσεις και αναλύεται στη συνέχεια διεξοδικότερα, καθώς η ύπαρξη και η ποιότητά τους καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την καθημερινότητά τους, τη ζωή τους στην πόλη και, όταν έχουν παιδιά και τη δυνατότητα να εργαστούν. Έτσι, σε όλες τις φάσεις της ζωής τους, επιλέγουν την περιοχή κατοικίας λαμβάνοντας υπόψη και την ποιότητα των παρεχόμενων κοινωνικών και τεχνικών αστικών υποδομών.

Οι αφηγήτριες που δεν έχουν παιδιά, δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην ποιότητα των κοινόχρηστων χώρων, του αστικού εξοπλισμού και στις υποδομές άθλησης και πολιτισμού, ως κριτήριο για την επιλογή του τόπου κατοικίας, παρά στις κοινωνικές υποδομές εκπαίδευσης, πρόνοιας και υγείας, τις οποίες δεν χρησιμοποιούν ή χρησιμοποιούν σπάνια.

Αντίθετα για τις αφηγήτριες με παιδιά οι κοινωνικές και τεχνικές υποδομές φαίνεται ότι έχουν εξίσου σημαντικό ρόλο και η έλλειψη ή η κακή ποιότητά τους στην πόλη της Αθήνας τις ωθεί να ζήσουν σε άλλες περιοχές, όταν δεν έχουν δεσμεύσεις όπως την ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας, τη δουλειά του συντρόφου κ.ά.

Στη μετακίνηση των αφηγητριών με παιδιά στα προάστια, συμβάλλουν οι καλύτερες τεχνικές υποδομές και ο αστικός εξοπλισμός που παρέχεται εκεί, η ποιότητα των ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων και οι δημοτικές υπηρεσίες. Τα πεζοδρόμια, οι δρόμοι, οι πλατείες, τα πάρκα, τα σχολικά κτίρια, συνήθως πιο ποιοτικά κατασκευασμένα, η ευκολότερη πρόσβαση με τα ΜΜΜ και η δημοτική συγκοινωνία, η καθαριότητα, η αίσθηση ασφάλειας, αλλά και η άπλα, το καθαρό περιβάλλον, η δυνατότητα επαφής με το φυσικό περιβάλλον, αναφέρονται συχνά από τις αφηγήτριες ως λόγοι προσέλκυσής τους σε αυτά.

Εξίσου μεγάλη είναι και η σημασία των κοινωνικών παροχών, ιδιαίτερα για τις αφηγήτριες που είναι υποχρεωμένες για οικονομικούς λόγους να χρησιμοποιούν τις δημόσιες / δημοτικές. Η έλλειψη υποδομών εκπαίδευσης, πρόνοιας και δυνατοτήτων αναψυχής και άθλησης στον δήμο της Αθήνας, είναι ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες και τις ωθεί στην απόφαση να φύγουν για τα προάστια όταν μπορούν (ή όταν δεν μπορούν να προσπαθήσουν να τις χρησιμοποιήσουν όσο καλύτερα γίνεται).

Η Λουκία περιγράφει τις δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεράσει ως μόνιμη κάτοικος της Αθήνας, για να βρει θέση για την κόρη της στον παιδικό σταθμό και αντιστρέφοντας τη σχέση αιτίου - αποτελέσματος θεωρεί ότι η επικρατούσα νοοτροπία σχετικά με τον ρόλο των γιαγιάδων στο μέγιστο των παιδιών ευθύνεται εν μέρει για την έλλειψη κοινωνικών υποδομών και παροχών σχετικά με την μητρότητα:

Ιδιαίτερες παροχές στην Ελλάδα, δεν θεωρώ ότι υπάρχουν, έχοντας ζήσει ως πούμε και στο εξωτερικό και έχοντας μια μικρή εμπειρία. (...) Εεε, κατά συνέπεια η κάθε μαμά πρέπει να φροντίσει να βρει μια λύση για το παιδί της. Ίσως η Ελλάδα λειτουργεί ακόμα με το ότι υπάρχει μια γιαγιά και ένας παππούς στο σπίτι που βοηθάνε και στηρίζονται σε αυτό. (...) Ακόμα και το να καλύψει το κράτος και ο δήμος τις ανάγκες σου για να εξασφαλίσει τον παιδικό σταθμό, το πιο απλό πράγμα για το παιδί σου, είναι μια πολύ δύσκολη κατάσταση, δηλαδή δεν θα αποκρύψω ότι εμείς βάλαμε γνωριμία για να καταφέρουμε να τοποθετήσουμε το παιδί μας εκεί. Ίσως βέβαια αδικώ τους άλλους δήμους, μιλάω για το δήμο της Αθήνας που είναι ο πιο δύσκολος δήμος (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Η Ιφιγένεια εκφράζει την επιφύλαξη της για την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και την υποδομή των δημόσιων και ιδιωτικών παιδικών σταθμών της περιοχής της.

Τα δημόσια (σ. δημοτικά) σχολεία, αυτό που είδα, τουλάχιστον στην περιοχή των Αμπελοκήπων, θεωρώ ότι είναι απαράδεκτα. Δηλαδή εντάξει σχολεία για μωρά και βρέφη σε όροφο, χωρίς αερισμό, με σκαλιά, με μπαλκονάκι του τύπου 70 πόντους με πλαστικό τέτοιο για να μην πέφτουν τα παιδιά, μου φαίνεται τουλάχιστον μίζερο. Δηλαδή εμείς απορούσαμε πώς δίνουνε άδεια για παιδικούς σταθμούς.

Και για τους ιδιωτικούς, (...), θεωρώ ότι πρέπει να σου παρέχει κάτι που να σε πείσει να δώσεις αυτά τα λεφτά (...). Κάποιοι από αυτούς που είδαμε δεν τα δικαιολογούσανε καθόλου. Δηλαδή ούτε οι εγκαταστάσεις, ούτε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα δικαιολογούσε κάτι τέτοιο. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Προβληματίζεται επίσης για την παρουσία πολλών παιδιών με "ξένη" καταγωγή στους δημοτικούς παιδικούς σταθμούς, ως παράγοντα ανεπαρκούς ποιότητας εκπαίδευσης:

Πήγαμε στον παιδικό (σ. δημοτικό) και ήταν όλο ξένα παιδάκια, και αναρωτιέμαι τι θα μάθουν ελληνικά ή αλβανικά; (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Αξιολογεί ότι η σημασία των παιδικών σταθμών και των σχολείων αργότερα, είναι πολύ μεγάλη τόσο για την πορεία των παιδιών, όσο και για τη δική της δυνατότητα να εργαστεί. Δηλώνει ότι επιθυμεί να βρει έναν παιδικό σταθμό όπου το παιδί της θα περνά καλά και θα το φροντίζουν και όχι μόνο μια λύση για να μπορεί να πηγαίνει στη δουλειά. Γι' αυτό είναι διατεθειμένη να αλλάξει περιοχή κατοικίας ή να κάνει καθημερινά μεγάλες αποστάσεις μεταξύ σπιτιού και σχολείου.

Παρατηρεί ότι στα προάστια οι δημοτικοί παιδικοί σταθμοί είναι καλύτεροι, ότι είναι πιο εύκολο να γράψει τα παιδιά της καθώς πληρεί τα εισοδηματικά κριτήρια⁴⁵ και ότι ακόμα κι αν δεν χρησιμοποιήσει τις παροχές του δήμου, υπάρχουν εκεί πολλοί ιδιωτικοί σταθμοί και σχολεία με κλασικές ή εναλλακτικές μεθόδους εκπαίδευσης. Οι παρατηρήσεις αυτές που είναι παρόμοιες στον λόγο των αφηγητριών, τις οδηγούν στα προάστια όταν κάνουν παιδιά.

Αντίστοιχες είναι και οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από τις αφηγήσεις για την ποιότητα των υποδομών και τις προσφερόμενες υπηρεσίες που σχετίζονται με την αναψυχή, την άθληση και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, στο δήμο της Αθήνας.

Από τη στιγμή που η Ιφιγένεια γέννησε τα παιδιά της, άρχισε να αναζητά χώρους στην πόλη, όπου θα μπορούσε να περάσει ευχάριστα η ίδια, ο σύντροφος και τα παιδιά της. Αξιολογεί ότι η ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος στο κέντρο και οι παρεχόμενες υποδομές για τον ελεύθερο χρόνο, είναι εξαιρετικά υποβαθμισμένες. Αναγνωρίζει όμως τη σημασία κάποιων μεγάλων έργων εντός πόλης ή σε περιφερειακές συνοικίες, όπως η ανάπλαση της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και το πάρκο του Φλοίσβου, τα οποία της δίνουν τη δυνατότητα να συνδυάσει τις δικές της ανάγκες αναψυχής με τις ανάγκες των παιδιών. Η Ιφιγένεια δεν αρκείται στις δυνατότητες που υπάρχουν στη γειτονιά των Αμπελοκήπων που έτσι κι αλλιώς τις θεωρεί υποβαθμισμένες, αλλά ψάχνει και επιλέγει δημόσιους χώρους και υποδομές υπερτοπικής σημασίας:

Εκεί που είμαστε (σ. στους Αμπελόκηπους) έχει ακριβώς δίπλα, κούνιες και γηπεδάκια μπάσκετ, βόλεϊ, τα οποία είναι τέλεια γιατί είναι σε απόσταση 5λέπτου από το σπίτι, αλλά δεν είναι ένα περιβάλλον που μπορείς εύκολα να βγεις να κάνεις κάτι άλλο ας πούμε. Δηλαδή έχει την πλατεία του Αγίου Δημητρίου ας πούμε που δεν λέει και τίποτα, είναι μες στην βρώμα. Δεν έχει κάπου αλλού να πας με τα παιδιά. Οτιδήποτε άλλο θες, πρέπει να μπεις στο αυτοκίνητο ή να μπεις στο μετρό και να κατέβεις στο κέντρο, στον εθνικό κήπο ή κάτι τέτοιο. Δεν έχεις επιλογές. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η άποψη της Ιφιγένειας όμως σχετικά με το περιβάλλον της περιοχής στην οποία κατοικεί δεν είναι ανεξάρτητη με το ότι η συνέντευξη πραγματοποιείται σε μια περίοδο που ψάχνει (αφορμές και ευκαιρίες) να βρει σπίτι να φύγει για τα προάστια.

Η υποτίμηση των δημοτικών παροχών και κοινωνικών υποδομών στην Αθήνα -όχι πάντα αναιτιολόγητη, μια ήπια εκφρασμένη ξеноφοβία και ο συνδυασμός επιθυμίας και

---

45 για την επιλογή των παιδιών στους παιδικούς σταθμούς ένα κριτήριο είναι τα εισοδήματα των γονέων. Καθώς στον δήμο Αθηναίων οι κάτοικοι έχουν συχνά χαμηλότερα εισοδήματα, τα παιδιά των αφηγητριών που εργάζονται αποκλείονται από τους δημοτικούς παιδικούς σταθμούς.

δυνατότητας για καλύτερες συνθήκες ζωής κάνει πολλές αφηγήτριες να φεύγουν από το κέντρο της πόλης ή όταν ζουν σ' αυτό να προτιμούν τις ιδιωτικές εξυπηρετήσεις.

Η Λουκία που επίσης ζει στους Αμπελόκηπους και δεν σκοπεύει να μετακινηθεί (λόγω της ύπαρξης ιδιόκτητης κατοικίας) αξιολογεί ότι υπάρχουν υποδομές στη γειτονιά, συχνά αρκετά αφρόντιστες. Ταυτόχρονα παρατηρεί, με αίσθηση κριτικής διάθεσης προς τους έλληνες γειτονές της, ότι δεν τις χρησιμοποιούν, σε αντίθεση με τους αλλοδαπούς. Με συγκεκριμένα παραδείγματα που αφορούν τα σχολεία, τους ελεύθερους χώρους, ακόμα και τις υπηρεσίες υγείας, περιγράφει με τον δικό της τρόπο την απαξίωση του κέντρου της πόλης, των υποδομών και των δημόσιων εξυπηρετήσεων από "ντόπιους" κατοίκους της, που οδηγεί σταδιακά σε μεγαλύτερη υποβάθμιση και εγκατάλειψη:

Πιο πολύ βλέπω αλλοδαπούς να πηγαίνουν τα δικά τους παιδιά στις παιδικές χαρές και να τα απασχολούνε και να παίζουν μαζί τους δημιουργικά, εν πάση περιπτώσει να διασκεδάζουν τα παιδιά τους σε μια παιδική χαρά που είναι φτιαγμένη γι' αυτό το σκοπό, παρά εμάς τους Έλληνες. Και αυτό είναι κάτι που με στεναχωρεί, δεν ξέρω αν οφείλεται στο ότι εμείς δουλεύουμε πιο πολύ, δίνουμε μικρότερη βάση πλέον στην οικογένεια, στηριζόμαστε σε παππούδες/γιαγιάδες; Το θεωρούμε υποτιμητικό; Βαριόμαστε; Δηλαδή το βλέπω σαν γενικό κανόνα (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Οι δημόσιες εξυπηρετήσεις συνήθως απαιτούν και κάποιον ιδιωτικοποιημένο τρόπο συμπλήρωσής τους, είτε μέσα από την αγορά, είτε προερχόμενο από την απλήρωτη εργασία των ίδιων των αφηγητριών ή άλλων μελών του οικογενειακού και κάποιες φορές φιλικού δικτύου (Βαΐου 1989).

Στις συνεντεύξεις που έγιναν μέχρι το 2011, πριν οι συνέπειες της κρίσης φανούν τόσο έντονα, ήταν φανερό ότι οι αφηγήτριες είχαν μεγάλη άνεση να επιλέξουν μεταξύ των δημοσίων/δημοτικών παροχών και της ιδιωτικής αγοράς. Αρκετές αφηγήτριες ανέφεραν ότι απέρριψαν τα δημόσια σχολεία της περιοχής τους και τα δημόσια νοσοκομεία και στράφηκαν στον ιδιωτικό τομέα. Αναφέρθηκαν ακόμα σε δημιουργικές δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, παρεχόμενες από τον ιδιωτικό τομέα, ενώ συχνά ανέθεσαν τη φύλαξη των παιδιών τους σε επαγγελματίες βοηθούς. Οι λόγοι επιλογής των ιδιωτικών παροχών και υποδομών, σχετίζονται κυρίως με την αξιολόγηση των αφηγητριών ότι παρέχουν καλύτερη ποιότητα υπηρεσιών και πιο εύκολη πρόσβαση (αγορά). Ειδικά οι ιδιωτικές υπηρεσίες εκπαίδευσης και δραστηριοτήτων αναψυχής, επιλέγονται γιατί δίνουν στις αφηγήτριες τη δυνατότητα να εργαστούν περισσότερες ώρες. Φαίνεται μάλιστα ότι οι ελεύθερα εργαζόμενες για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στα εκτεταμένα ωράρια εργασίας "πρέπει" να στέλνουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά σχολεία. Για να μπορούν να καλύψουν οικονομικά αυτή την ανάγκη πρέπει να δουλεύουν περισσότερο, πράγμα που

δημιουργεί μια κυκλική σχέση εξάρτησης μεταξύ των εκτεταμένων ωραρίων εργασίας και των ιδιωτικών παροχών.

Και στα νηπιαγωγεία πήγανε σε ιδιωτικά. Ο γιος μου δεν πήγε ακριβώς σε σταθμό, δηλαδή δεν έτρωγε έξω η κόρη όμως ναι, μετά την εμπειρία αυτή είπαμε: "άσε θα πάει, (γέλιο), θα τρώει κιόλας και θα 'ρχεται ταϊσμένη".

{Ο λόγος που τα πήγατε σε ιδιωτικά και όχι σε δημόσια;

Ήταν πιο πολλές ώρες και είχαμε και την οικονομική δυνατότητα τότε. Ε, εντάξει την είχαμε δεν την είχαμε! Εγώ ζορίστηκα πάρα πολύ οικονομικά, αλλά εντάξει είχαμε κάνει κάποιες επιλογές, περιορίσαμε τις δικές μας απαιτήσεις για να τελειώσουν τα παιδιά εκεί. (...). Ήταν μεγάλη ευκολία γιατί καλύπτανε τις ξένες γλώσσες. Τώρα αν γενικότερα ήταν για καλό, αυτό δεν το ξέρω. (Κωνσταντίνα 68, Ιούλιος 2013)

Η Αλέξια, που έχει οικονομική δυνατότητα ακόμα και στα χρόνια της κρίσης, περιγράφει ότι έχει επιλέξει την ιδιωτική εκπαίδευση για τα παιδιά της (προσχολικής και σχολικής ηλικίας) για την καλύτερη ποιότητα εκπαίδευσης, το εκτεταμένο ωράριο λειτουργίας, τη δυνατότητα χρήσης σχολικού λεωφορείου και τις απογευματινές δραστηριότητες που της επιτρέπουν να παραμένει περισσότερες ώρες στη δουλειά:

Με τα σχολεία δεν χρησιμοποιήσαμε ποτέ δημόσιο, όχι. Εεε κοίταξε στον παιδικό σταθμό και αυτά δεν... κάποιος έπρεπε να τα πηγαίνει και να τα παίρνει τα παιδιά, κι όλα αυτά, οπότε χρησιμοποιήσαμε σχολείο που είχε σχολικό που μας τα έφερνε στο σπίτι για να μπορεί να τα παίρνει η κοπέλα. Ε δημοτικό αποφασίσαμε να πάει πάλι σε... (ιδιωτικό) και για τέτοιους λόγους αλλά και για λόγους ας πούμε εκπαίδευσης. (...) Αλλά και έχει να κάνει πολύ και με το ωράριο. Σίγουρα μένει πιο αργά απ' ό,τι στο δημόσιο, πάλι έρχεται με το σχολικό και επίσης μέσα σε αυτό το πρόγραμμα και όσο μεγαλώνει και περισσότερο, είχα την αίσθηση ότι μπορεί κάπως να μούνε και πολλές δραστηριότητες εξωσχολικές, τις οποίες αλλιώς θα έπρεπε εγώ να της τις προσφέρω που μου είναι δύσκολο. (...) Θεωρώ δηλαδή ότι αν το παιδί σου το στέλνεις στο δημόσιο, πρέπει να κάνεις πολλή δουλειά μετά, για να συμπληρώσεις πράγματα τα οποία πιθανώς κάπως, μπορεί το δημόσιο να μην έχει και καθόλου. (Αλέξια 41, Νοέμβρης 2015)

Η δυνατότητα πρόσβασης σε ιδιωτικές υπηρεσίες πρόνοιας, εκπαίδευσης και αναψυχής, ιδιαίτερα την περίοδο πριν την κρίση αλλά και μετά, φαίνεται ότι μπορεί να αποδεσμεύσει τις αφηγήτριες, από τοπικούς περιορισμούς και δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες επιλογής του τόπου κατοικίας. Έτσι πολλές αφηγήτριες επιλέγουν περιοχή κατοικίας σύμφωνα με άλλα κριτήρια και χρησιμοποιούν ιδιωτικές υπηρεσίες σε άλλες περιοχές της πόλης. Οι αφηγήτριες της Ιφινγένειας, της Φωτεινής, της Κωνσταντίνας και της Αλέξιας είναι ενδεικτικές γι' αυτή την τάση. Επιλέγουν ιδιωτικά σχολεία και παιδικούς

σταθμούς σε άλλες περιοχές από την κατοικία τους, με κριτήριο είτε την ποιότητα της εκπαίδευσης, είτε τον χρόνο παραμονής των παιδιών στο σχολείο είτε και τα δύο.

Τα σχολεία, ιδιωτικά και δημόσια, καθώς και οι υπηρεσίες πρόνοιας αναδεικνύονται από τις αφηγήσεις ως ένας ξεχωριστός παράγοντας μεγάλης σημασίας. Καθώς από αυτά εξαρτάται η εκπαιδευτική και κοινωνική πορεία των παιδιών τους (και εδώ μπορεί να υποκρύπτεται και η πάντοτε παρούσα μέριμνα για την κοινωνική ανέλιξη, με όποιο νόημα δίνει η κάθε αφηγήτρια σ' αυτή) δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο να κάνουν την καλύτερη δυνατή επιλογή. Έτσι επιλέγουν περιοχές με "καλά" δημόσια σχολεία όταν δεν μπορούν να πάνε σε ιδιωτικά, επιλέγουν το καλύτερο δημόσιο σχολείο της περιοχής τους όταν δεν μπορούν ν' αλλάξουν περιοχή κατοικίας, ενώ όταν έχουν τη δυνατότητα να στείλουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικό σχολείο το επιλέγουν ανεξάρτητα από την περιοχή κατοικίας. Ωστόσο οι πρακτικές αυτές αναδεικνύουν ορισμένα ταξικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης όπως η διαφοροποίηση μεταξύ των υπηρεσιών πρόνοιας που απολαμβάνουν τα παιδιά στο κέντρο και τα προάστια, μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Πολλές αφηγήτριες αναφέρουν ότι επιλέγουν δραστηριότητες και χόμπι για τις ίδιες (γυμναστική, γιόγκα, καλλιτεχνικές δημιουργίες, εκδρομές κ.ά.) και για τα παιδιά τους (παιδότοποι, καλλιτεχνικά μαθήματα, δημιουργική απασχόληση κ.ά.), παρεχόμενες σχεδόν αποκλειστικά από τον ιδιωτικό τομέα. Δηλώνουν ότι αυτές επιθυμούν να βρίσκονται κοντά στο σπίτι και έτσι κάποιες φορές η ύπαρξη / ανυπαρξία τους επηρεάζει την επιλογή του τόπου κατοικίας.

Ωστόσο, η Λουκία αναγνωρίζει τη συνάρτηση της δυνατότητας αγοράς ιδιωτικών υπηρεσιών με την οικονομική ευχέρεια και αντίστροφα τους αποκλεισμούς που δημιουργεί η έλλειψη οικονομικής δυνατότητας, ακόμα και την περίοδο πριν την κρίση:

Όλα είναι στηριγμένα στον ιδιωτικό, στην ιδιωτική πρωτοβουλία, δηλαδή εγώ βρίσκω να κάνω πράγματα με το παιδί επειδή υπάρχουν κάποιοι ιδιώτες που έχουν φροντίσει γι' αυτό. Υπάρχουν δραστηριότητες καθημερινές που μπορείς να κάνεις και πρωί και απόγευμα. Αλλά συνεπάγονται να πληρώνεις από τώρα για να μπορείς να συμμετάσχεις σε αυτές. Δηλαδή ζωγραφική για παιδάκια, γυμναστική για παιδάκια, μουσική για παιδάκια, αγγλικά για παιδάκια, εεε άπειρα πράγματα. Υπάρχουν δημοτικά κολυμβητήρια αλλά είναι για μεγάλα παιδάκια, δεν υπάρχουν για μικρά, εεε πάλι όμως με ιδιωτική πρωτοβουλία μπορείς να πας και με μικρό παιδί να κάνεις κολύμβηση. Η Αθήνα τουλάχιστον έχει παροχές τέτοιου είδους, απλά όλα σημαίνουν και μια οικονομική ευχέρεια. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Στα χρόνια της κρίσης, η χρήση των ιδιωτικών εξυπηρετήσεων περιορίζεται, ωστόσο δεν σταματά ποτέ εντελώς. Οι αφηγήτριες εξακολουθούν να εξαντλούν τα τελευταία οικονομικά αποθέματα για να συνεχίσουν οι ίδιες και τα παιδιά τους τις δραστηριότητες προ κρίσης ή επιστρατεύουν το "λίπος" της ευρύτερης οικογένειας.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω οπτικές και πρακτικές η Ανδρομάχη, που αφηγείται τη ζωή της όταν πια η κρίση και οι απώλειες που έχει επιφέρει έχουν εδραιωθεί, περιγράφει πως χρησιμοποιεί αποκλειστικά τις δημόσιες υποδομές και υπηρεσίες και μάλιστα είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένη από την ποιότητά τους. Οι υποδομές του δήμου για την εκπαίδευση, την πρόνοια, τον αθλητισμό, τον πολιτισμό και την υγεία όπως και η ύπαρξη και η ποιότητα των κοινόχρηστων χώρων καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την επιλογή της Αγίας Παρασκευής ως τόπου κατοικίας:

Βρήκα παροχές σκανδιναβικών χωρών, εδώ πέρα. Σε σχέση πάντα με το πού έμενα εγώ. Υπάρχουν τρεις παιδικές χαρές σε απόσταση 5 λεπτών, με τα πόδια, εεε αυτό έμένα μου έσωσε τη ζωή όταν είχα πολύ μωρά τα παιδιά γιατί ήμουνα πηγμένη μέσ' στο σπίτι και πήγαινα τα παιδιά στην παιδική χαρά, συναντούσα άλλες δύο τρεις μαμάδες εκεί πέρα με τα παιδιά τους και πιάναμε κουβέντα, κάναμε φιλίες, λέγαμε τον πόνο μας, ήτανε μια ανάσα αυτό το πράγμα. Μετά, πήγα τα παιδιά στον παιδικό, ήτανε εδώ δίπλα, από πάνω ακριβώς. Το δημοτικό ωδείο το ίδιο. Εεε όλα αυτά μετράνε αρκετά κατά τη γνώμη μου. Η δανειστική βιβλιοθήκη, απίστευτη ανάσα η δανειστική βιβλιοθήκη, εγώ δανείζομαι συνέχεια δηλαδή. (...) Πράγματα που δεν τα είχα εγώ ξανασυναντήσει στη γειτονιά που έμενα. Ε θαυμαστά πράγματα αυτά να γίνονται από ένα δημόσιο φορέα. (...)

Επίσης τα δημοτικά ιατρεία... Εγώ απευθύνθηκα εκεί κάποιες φορές και ξέρω ανθρώπους που πάνε τα παιδιά τους για εμβολιασμό και όντως δουλεύει αυτό το πράγμα. Εεε, επίσης κάτι πολύ σημαντικό.

Εεε επίσης εδώ το σχολείο απέναντι, ειδικά τους καλοκαιρινούς μήνες δεν σταματά να λειτουργεί ποτέ. Δηλαδή είναι ένας πυρήνας. Δεν το έχω ζήσει εγώ ακόμα, γιατί τα παιδιά μου δεν πάνε στο σχολείο αυτό, αλλά το βλέπω. Καθημερινά, δηλαδή μετά το σχολείο, γίνονται δράσεις, κάνουνε ρυθμική γυμναστική, κάνουνε τέτοια πράγματα, μέσα στο χώρο του σχολείου και τα παιδιά παίζουν στην αυλή (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Αρκετές αφηγήσεις, αναδεικνύουν ότι όταν οι πόροι μειώνονται, η εξάρτηση από τις δημόσιες κοινωνικές εξυπηρετήσεις αυξάνει και ο ρόλος τους στην επιλογή του τόπου κατοικίας γίνεται πιο καθοριστικός.

Τη σημασία των κοινωνικών εξυπηρετήσεων επεσήμανε ο Castells (1977), ο οποίος εισήγαγε την έννοια των μέσων συλλογικής κατανάλωσης, δηλαδή τις οργανωμένες από το κράτος διαδικασίες που καταναλώνονται συλλογικά (εκπαίδευση, υγεία, μεταφορές, κατοικία κ.ά.). Ο Castells αξιολογεί ότι η συλλογική κατανάλωση περισσότερο από κάθε άλλη διαδικασία ή θεσμό συναρτάται άμεσα με την πόλη και την ανάπτυξή της, καθορίζει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και διαμορφώνει τον αστικό ιστό. Από τις αφηγήσεις οι παρατηρήσεις αυτές επιβεβαιώνονται και αποδεικνύεται ότι τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης επιδρούν έντονα στην καθημερινή ζωή των αφηγητριών και στον τρόπο που βιώνουν τη σχέση τους με την πόλη. Ωστόσο οι αφηγήτριες δεν στέκουν απαθείς μπροστά στην ύπαρξη ή την ανυπαρξία τους και την ποιότητά τους. Μετακομίζουν για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους και, όταν δεν μπορούν, συμμετέχουν οι ίδιες στη δημιουργία των συνθηκών για να τις ικανοποιήσουν.

Οι γυναίκες της έρευνας απέναντι στις μειωμένες ευκαιρίες συλλογικής κατανάλωσης προτείνουν και πραγματοποιούν αυτοοργανωμένα εγχειρήματα και στηρίζουν τη δημιουργία δομών που θα τις βοηθούν στην κάλυψη των αναγκών των ίδιων και των παιδιών τους. Επιπλέον συμμετέχουν σε συνελεύσεις γειτονιάς, κοινωνικά φροντιστήρια και άλλες αυτοοργανωμένες δομές όπου προσφέρουν εθελοντικά τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους ως αρχιτέκτονες.

Η Φωτεινή και ο σύντροφός της στήνουν μαζί με άλλους γονείς έναν αυτοδιαχειριζόμενο παιδικό σταθμό, ενώ η Ανδρομάχη και η Τασούλα αναφέρονται στην αναγκαιότητα ύπαρξης ενός χώρου στη γειτονιά όπου γονείς θα κρατούν εναλλάξ τα παιδιά προσφέροντάς τους παράλληλα ποιοτικό κοινωνικό χρόνο. Αν και οι προσπάθειες αυτές δεν είναι καινούργιες, καθώς στις δεκαετίες του '60, '70 και '80 υπάρχουν ανάλογα εγχειρήματα και μάλιστα πιο μαζικά και συνδεδεμένα με έναν πολιτικό λόγο, η επανεμφάνισή τους αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Η Φωτεινή, περιγράφει πώς μαζί με άλλες οικογένειες δημιούργησαν έναν πρόδρομο σχολείου για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Το κίνητρο ήταν η επιθυμία παροχής στα παιδιά τους εκπαίδευσης σύμφωνης με τις "ελευθεριακές" παιδαγωγικές απόψεις τους αλλά και τις οικονομικές τους δυνατότητες καθώς και η ενεργή συμμετοχή τους στον σχεδιασμό εκπαιδευτικών και άλλων δραστηριοτήτων. Σε ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο απόσπασμα αξιολογεί την προσπάθεια, εκφράζει την πίστη της σ' αυτή, αλλά βγάζει στην επιφάνεια και τα σοβαρά προβλήματά της. Η όλη εμπειρία ήταν επίπονη, καθώς υπήρχε άγνοια, έλλειψη συντονισμού, διαφορετικές ανάγκες/επιθυμίες των συμμετεχόντων και κυρίως απουσία καταστατικών και οργανωτικών αρχών:

Ήμασταν στην αρχή τέσσερις ή πέντε οικογένειες; Τέσσερις νομίζω και μετά γίναμε έξι στην πορεία. Που... είχαμε βρει δύο κοπέλες και είχαμε πάρει κάποια πράγματα για να λειτουργήσει ως πούμε ένα σχολείο αυτών των ηλικιών. (...) Κάναμε αυτή την

προσπάθεια (...) στα Πετράλωνα σε ένα χώρο που είχε μία από τις οικογένειες, τον διαμορφώσαμε, τρεις φορές την εβδομάδα από τρεις ώρες που πήγαινε ας πούμε σαν έναν πρόδρομο σχολείου. (...) Κάτι το οποίο, δεν ήταν πάρα πολύ εύκολο, δηλαδή δεν πήγαινες το παιδί σε ένα σχολείο που περνούσες μια φάση προσαρμογής, αλλά μετά δεν είχες κάποια ευθύνη. Οπότε αυτό ήτανε κάτι δύσκολο ας πούμε. Δύσκολο, στο να συνεννοηθείς, γιατί αγοράζεις πράγματα, εεε έκανες συναντήσεις για να δεις πώς πάει, δηλαδή ήτανε κάτι που είχες ενεργή συμμετοχή, δεν ήταν κάτι που λειτουργούσε στον αυτόματο. (...) Και πάλι, εγώ νομίζω ότι... λειτουργούσε, εντελώς κατά τύχη, κάπως μόνο του. Δηλαδή, θεωρώ ότι ήτανε πολύ λίγες οι συναντήσεις που κάναμε, πολύ λίγες οι αποφάσεις οι συνειδητές που είχαμε πάρει... ότι με αφέλεια και εντελώς κατά τύχη πήγε καλά. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Αξιολογεί, ωστόσο ότι ανάλογα εγχειρήματα σε άλλες περιοχές (π.χ. Συνεταιρισμός Γονέων Χαλανδρίου - ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ.) έχουν μεγάλη επιτυχία και ότι αν είχαν χρησιμοποιήσει τις εμπειρίες και τις γνώσεις που έχουν αποκομίσει εκεί, η προσπάθειά τους θα είχε καλύτερα αποτελέσματα.

Είναι προφανές ότι οι θέσεις και προσπάθειες για άνοιγμα της γονεϊκής φροντίδας σε συλλογικότερα πλαίσια, συνδέονται με τις συνέπειες της κρίσης και την υποβάθμιση των δημόσιων παροχών στα θέματα αυτά -δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι και οι τρεις αφηγήτριες που αναφέρονται στο ζήτημα αυτό έχουν παιδιά μικρής ηλικίας και καθόλου οικονομική άνεση. Όμως βασίζεται εξίσου και στην επιθυμία τους να οργανώσουν τη ζωή τους ενεργά, σύμφωνα με τα δικά τους ποιοτικά και ιδεολογικά κριτήρια (π.χ. αντιαυταρχική εκπαίδευση, συλλογικότητα σε δραστηριότητες κοινωνικής αναπαραγωγής, δημιουργία δεσμών και δράσεων στη γειτονιά).

Ανάλογες δράσεις αφηγητριών, επεκτείνονται στο πεδίο της υγείας για την προ, περι και μεταγεννητική περίοδο, όπου αφηγήτριες όπως η Λουκία και η Φωτεινή συμμετέχουν σε αντίστοιχες πρωτοβουλίες.

Οι προσπάθειες αυτές συνήθως αφορούν μικρές ομάδες που δημιουργούνται μέσα από φιλικές σχέσεις ή σχέσεις μεταξύ των γυναικών στη γειτονιά. Η αξία τους είναι μεγάλη, καθώς ο λόγος τους είναι πολιτικός, επικεντρωμένος στην καθημερινότητα και στις πραγματικές ανάγκες της ζωής και όχι σε μια μακρινή θεωρία. Ενεργοποιούν επίσης το τοπικό δυναμικό στις περιοχές κατοικίας και αποδεικνύουν ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν μόνο παραλήπτριες, των μέσων συλλογικής κατανάλωσης, αλλά ενεργές παραγωγούς τους.

Οι υπηρεσίες υγείας, σε αντίθεση με τις υπηρεσίες εκπαίδευσης, πρόνοιας και αναψυχής αν και έχουν μεγάλη σημασία στην καθημερινή ζωή των αφηγητριών, δεν φαίνεται ότι επιδρούν στην επιλογή των τόπων κατοικίας. Οι αφηγήτριες χρησιμοποιούν

κυρίως το τοπικό ιδιωτικό σύστημα πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και τις υπερτοπικής σημασίας τριτοβάθμιες μονάδες.

Τα κυριότερα προβλήματα που αναγνωρίζουν στο δημόσιο σύστημα υγείας είναι η ανοργανωσιά, οι μεγάλοι χρόνοι αναμονής για ραντεβού που ακυρώνουν κάθε πιθανότητα εξυπηρέτησης, οι κακές τεχνικές υποδομές. Γι' αυτούς τους λόγους συχνά στα χρόνια πριν την κρίση, αρκετές αφηγήτριες επέλεξαν παράλληλη ιδιωτική ασφάλιση, ενώ όσες είχαν συζύγους ασφαλισμένους σε ασθενέστερα ταμεία από το ΤΣΜΕΔΕ (π.χ. ΙΚΑ, ΤΕΒΕ), επέλεξαν να ασφαλίσουν αυτές τα παιδιά. Επίσης αρκετές αφηγήτριες επέλεξαν τα ιδιωτικά νοσοκομεία, παρόλο που οι περισσότερες μιλούν με θετικά λόγια για την ποιότητα των γιατρών στα δημόσια και την εμπιστοσύνη τους σε αυτά.

Όταν πήγαμε εμείς στο "Παιδων" που ήταν άρρωστος ο [γιος] και μας είπαν ότι θα περιμένουμε 3 ώρες για να μας δει κάποιος γιατρός, φύγαμε και πήγαμε στο [όνομα ιδιωτικού νοσοκομείου] και μας είδανε μέσα σε 10 λεπτά. Το οποίο να θεωρώ ότι μας εξυπηρέτησε πάρα πολύ ας πούμε γιατί το θεωρώ απίθανο να είχαμε περιμένει στο "Παιδων" που δεν είχε ούτε καρέκλα να κάτσουμε με τον [γιο] άρρωστο με 40 πυρετό και να περιμένουμε τη σειρά μας (...). Απ' την άλλη πάλι βέβαια, έχω μια εμπιστοσύνη στη δημόσια υγεία περισσότερο απ' ό,τι στην ιδιωτική. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009).

Για την προτίμηση της οικογένειάς της στα ιδιωτικά νοσοκομεία μιλάει και η Αλέξια: *Τα νοσοκομεία τα δημόσια δεν με έχουν εξυπηρετήσει ποτέ. Είναι ελάχιστες οι φορές που έχω καταφέρει να κάνω κάτι σε δημόσιο νοσοκομείο, δηλαδή πάντοτε καταφεύγουμε σε ιδιωτικά. Και αυτό που μας εξυπηρετεί είναι η ιδιωτική ασφάλεια τίποτα άλλο δηλαδή. (Αλέξια 41, Νοέμβρης 2015)*

Τα χρόνια μετά την κρίση περισσότερες αφηγήτριες απευθύνονται στο δημόσιο σύστημα υγείας, αν και υπάρχουν κάποιες που και τότε προτιμούν -και έχουν την οικονομική δυνατότητα- να απευθυνθούν στο ιδιωτικό.

Η Ανδρομάχη, αξιολογεί ως πολύ σημαντικές και ποιοτικές τις παροχές του δημόσιου συστήματος υγείας και σε αντίθεση με άλλες αφηγήτριες δεν έχει ιδιωτική ασφάλιση, ούτε είχε στο παρελθόν, για ιδεολογικούς και οικονομικούς λόγους. Ιδιαίτερα θετικές είναι οι αναφορές της στις υπηρεσίες των δημόσιων μαιευτικών κλινικών.

Κοίταξε... Έχω... δόξα τω Θεώ, έχουμε ζήσει το "Παιδων" (γέλιο) αρκετά. (...) Μπορώ να πω ότι... (μικρή παύση) θα μπορούσε να είναι καλύτερα τα πράγματα, αλλά και πάλι... ήταν πολύ καλά. (...)

χρησιμοποιείτε δηλαδή το δημόσιο σύστημα υγείας;

[Πάντα. Μόνο, μόνο. Δεν έχουμε ιδιωτική ασφάλιση. (...)] Εεε και για οικονομικούς λόγους αλλά και για λόγους ιδεολογίας. Εεε και εξακολουθούμε να το πιστεύουμε αυτό. Δηλαδή... το δημόσιο νοσοκομείο... στην Ελλάδα έχει ένα απίστευτο

ανθρώπινο δυναμικό. Δεν το φαντάζεσαι. (...) Και πιστεύω πάρα πολύ, όπως και στα σχολεία. Δυστυχώς, καταντάει να είναι... θέμα ανθρώπων. Δυστυχώς.

Δεν μπορώ να πω ότι έκανα κάποιο τεστ, γιατί δεν έχω δοκιμάσει το ιδιωτικό σύστημα για να πω ότι "Α! Αυτό είναι καλύτερο ή το άλλο".

Α! Το έχω δοκιμάσει με τις γέννες. Μπορώ να σου πω ότι το δημόσιο ήταν πολύ καλύτερο από το ιδιωτικό. (...) Έχω να σου πω λοιπόν ότι μπορεί να είχες τα πάντα, αλλά... στο ιδιωτικό σε θεωρούσανε τρελή επειδή ήθελες να έχεις το παιδί σου συνέχεια δίπλα σου, σε θεωρούσανε τρελή επειδή το παιδί δεν έπαιρνε καλό βάρος τις πρώτες μέρες και εσύ επέμενες να μη του δίνεις ξένο γάλα... όταν στο δημόσιο κάνανε σεμινάρια για τον θηλασμό. (...) Ε, ναι! το δημόσιο ήταν πολύ καλύτερο (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη θίγει εδώ ανοιχτά ένα θέμα που, αν και στις συνεντεύξεις οι σχετικές αναφορές είναι περιορισμένες, οι συζητήσεις που έγιναν στο περιθώριό τους το ανέδειξαν ως κεντρικό. Κάποιες αφηγήτριες εκφράζουν τους ενδοιασμούς τους για την ιατρική βιομηχανία ειδικά όσον αφορά στα θέματα της εγκυμοσύνης, του τοκετού, της περιγεννητικής φροντίδας και της περίθαλψης των παιδιών και εκφράζουν την επιθυμία για ριζικές αναδιαρθρώσεις και αλλαγές.

Η "γειτονιά", η πλατεία, ο δρόμος, το παγκάκι, το προαύλιο του σχολείου...

Ο δημόσιος χώρος στις αφηγήσεις χάνει την "αφηρημένη" διάσταση και αποκτά τα χαρακτηριστικά της γειτονιάς και των πιο μικρών, αλλά σημαντικών τόπων της καθημερινότητας. Η γειτονιά περιγράφεται από τις αφηγήτριες ως μια χωροκοινωνική ενότητα στην οποία την καθημερινή τους ζωή και αναπτύσσουν δραστηριότητες, επαφές και σχέσεις. Οι αφηγήτριες περιγράφουν τις πρακτικές κατοίκησης της και αναδεικνύουν τη σημασία του αισθήματος της οικειότητας και της αίσθησης του ανήκειν.

Για τις νεαρές αφηγήτριες που ζουν μόνες η οικειότητα με τον δημόσιο χώρο της γειτονιάς συναρτάται με τις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους, από την απλή καθημέρα με τους γείτονες μέχρι τις πιο ουσιαστικές σχέσεις, αλλά και με τις καθημερινές συνήθειες που "επιτρέπεται" να έχουν ή καταφέρνουν να διεκδικήσουν: να πιουν μια μπίρα στο παγκάκι, να κάτσουν στο πάρκο, να περπατήσουν στο δρόμο, να φιληθούν ελεύθερα. Όπως λέει η Βαΐου (2000) η επανάληψη, η ρουτίνα, οι εθιμοτυπικές συνήθειες της καθημερινότητας, είναι αυτά που εξημερώνουν τον τόπο για τον καθένα.

Επιπλέον τούτων, για τις αφηγήτριες που έχουν παιδιά η οικειότητα στη γειτονιά κατακτάται κυρίως μέσα από τις πιο κοντινές σχέσεις με τις γειτόνισσες και πιο σπάνια τους γείτονες:

Εδώ με τη διπλανή ανταλλάσσουμε φαγητά, δηλαδή χτυπάμε το κουδούνι και φέρνουμε η μία στην άλλη ό,τι έχει μαγειρέψει την ημέρα ας πούμε. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Από τις σχέσεις με τους μαγαζάτορες κι άλλους επαγγελματίες της καθημερινότητας: Μας ξέρουνε οι μπακάληδες, οι... μαγαζάτορες που πάμε. Μας ξέρουνε τόσα χρόνια. Μας ξέρουνε με το όνομά μας, μας χαιρετάνε, μας κερνάνε. Επίσης και τα παιδιά είναι πολύ κράχτης. Έτσι κι αλλιώς όλοι χαίρονται που τα βλέπουν και τους μιλάνε και σου πιάνουνε κουβέντα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Κυρίως όμως η οικειότητα αναπτύσσεται μέσω των σχέσεων με τις άλλες μαμάδες της γειτονιάς στους δημόσιους χώρους και στους συχνά υποτιμημένους κοινούς τους τόπους, που καθιστούν αξιόβιωτη τη καθημερινότητά τους. Οι καθημερινές επαφές στις κούνιες, στο δρόμο ή στη στενή είσοδο του σχολείου, οι ανάλαφρες συζητήσεις για τις ιστορίες καθημερινής τρέλας που ζουν και τ' αστεία σχετικά μ' αυτή, το συναισθηματικό μοίρασμα και η αλληλοϋποστήριξη στις δυσκολίες, οι κουβέντες για τη δουλειά, το σπίτι, τα παιδιά και την υγεία τους, η μοιρασιά των μητρικών υποχρεώσεων μεταξύ τους, σπάνε τους κανόνες της ιδιωτικότητας και χαράζουν τομές στα τείχη που χωρίζουν τον δημόσιο από τον ιδιωτικό βίο.

Η Ανδρομάχη, εξηγεί πώς πριν γίνει μητέρα δεν είχε ιδέα από παιδιά, πράγμα που συμβαίνει στις περισσότερες γυναίκες. Στις αστικές μικροκοινωνίες της Αθήνας, τα παιδιά, που αποτελούν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, στην πραγματικότητα ζουν σε ένα ιδιότυπο "γκέτο" που είναι άβατο σχεδόν από "τον κόσμο", εκτός από τους γονείς και κυρίως τις μητέρες τους και δευτερευόντως τα πρόσωπα που συμμετέχουν στο μεγάλωμά τους (γιαγιάδες, νταντάδες, δασκάλες). Οι υπόλοιποι δεν γνωρίζουν παρά ελάχιστα για την ύπαρξή τους και τον τρόπο ζωής τους, ούτε συμμετέχουν σ' αυτή. Η Ανδρομάχη αναλύει τους τρόπους με τους οποίους αντιμάχονται στη γειτονιά της τον ιδιότυπο κοινωνικό αποκλεισμό μητέρων και παιδιών, στις συνεντεύξεις τους στις κούνιες και σε άλλα σημεία του δημόσιου χώρου, κάνοντας πτυχές της ζωής, που θεωρείται ότι ανήκουν στη σφαίρα του ιδιωτικού, "δημόσιες":

{Οι φιλενάδες στις κούνιες τι είναι; (...) τι σημαίνουνε για σένα;

Εεε είναι κάτι πολύ σημαντικό, είναι ένα στοιχείο που με έσωσε μία περίοδο της ζωής μου. (...) Το να βγαίνω έξω. Πήγαινα στις κούνιες και... ήταν για μένα ο παράδεισος. Μετά το να βρίσκω άλλες μητέρες που εντελώς τυχαία εεε ήταν ενδιαφέρουσες, δηλαδή δεν συζητούσαμε μόνο για τα παιδιά μας, εεε δουλεύανε ή δουλέψανε, είχανε τα ίδια άγχη με μένα "τι θα κάνουμε τώρα, πώς μπορούμε να μείνουμε κλεισμένες σε ένα σπίτι, τι θα κάνουμε τα παιδιά, πότε θα ξαναδουλέψουμε", εεε είχανε περίπου την ίδια άποψη για το πώς μεγαλώνουμε τα παιδιά μας δηλαδή... (...) ή τα παιδιά κάναν παρέα, μπορούσαμε λίγο να είμαστε

ήσυχες ότι περνάνε καλά τα παιδιά και να κάτσουμε εμείς. Δηλαδή ήταν σαν να πήγαινες στην καφετέρια με μια φίλη σου αυτό. (...) Το καλοκαίρι που καθόμασταν εκεί πέρα μέχρι τις 11 η ώρα το βράδυ, παίρναμε σουβλάκια, τρώγαμε όλοι μαζί.

{Σε ποιες κούνιες γίνονται όλα αυτά;

Εδώ στο τρίγωνο, στις μικρές. Ναι, που είναι για μπεμπέ. Γιατί εκεί ήμασταν σίγουρες ότι δεν θα φαν τα μούτρα τους πουθενά ρε παιδί μου και να τα κυνηγάνε μεγάλα παιδιά και αυτά. Εεε παίζαμε παιχνίδια όλοι μαζί, μητέρες και παιδιά ή πατέρες, όταν ερχόντουσαν, παραγγέλναμε καφέδες και καθόμασταν και πίναμε (γελάει) καφέ στην κούνια! Αφού να φανταστείς, είχε τύχει να είμαστε εμείς με τα παιδιά και κάποια να έχει δώσει τα παιδιά κάπου και να έρχεται πάλι στις κούνιες για να κάτσουμε να μιλήσουμε. (...) Αυτό, σήμαινε για μένα. Ήτανε... δεν μπορώ να πω ότι είμαστε οι στενότερες φίλες... αλλά ήτανε πολύ αναζωογονητικό αυτό. Πολύ! και πολύ χρήσιμο και με ξεκούρασε ψυχολογικά τη δύσκολη περίοδο που έχεις ένα πολύ μωρό και ταλαιπωριέσαι και ξενυχτάς, έχεις άγχη και αγωνίες για το τι να το κάνεις. Εεε κάναμε πάρτι στις κούνιες, μαζευόμασταν, δηλαδή ναι... κάναμε τέτοια πράγματα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Στην περίπτωση της Ανδρομάχης όπως και άλλων αφηγητριών θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη δημιουργία "γυναικείων τοπίων κατοίκησης" (Dyck και McLaren) τα οποία οι ίδιες οι αφηγήτριες συγκροτούν μέσω των καθημερινών σχέσεων που αναπτύσσουν εκεί και έχουν μεγάλη σημασία για την καθημερινότητά τους. Όμως οι τόποι αυτοί ταυτόχρονα συμβάλλουν στη διατήρηση ή και στην ανατροπή των έμφυλων σχέσεων και των ήδη διαμορφωμένων ταυτοτήτων. Για παράδειγμα από τη μια πλευρά οι αφηγήτριες "δένονται" περισσότερο με κάποιες άλλες γυναίκες της γειτονιάς τους, κάνουν ορατή την παρουσία τους και διεκδικούν έμπρακτα τη θέση τους στον δημόσιο χώρο. Από την άλλη πλευρά όμως δεν είναι όλοι οι δημόσιοι χώροι ανοιχτοί, ούτε φαίνεται να διεκδικούν οι αφηγήτριες την παρουσία τους παντού. Επιπλέον στους τόπους της καθημερινότητάς τους δύσκολα εισχωρούν τρίτες και τρίτοι προς αυτούς και έτσι ο διαχωρισμός συνεχίζει να υφίσταται.

Τα οργανωμένα πάρτι στις κούνιες ή στα πάρκα, είναι μια ακόμα συνηθισμένη πρακτική. Στις περιπτώσεις αυτές το "ιδιωτικό" γεγονός της γιορτής των παιδιών -αλλά κάποιες φορές και των αφηγητριών- βγαίνει από τον κλειστό χώρο του σπιτιού και ανοίγει στη γειτονιά. Οι λόγοι μιας τέτοιας επιλογής, αν και συχνά ξεκινούν από την έλλειψη χώρου, δεν είναι μόνο χωρικοί ή οικονομικοί. Οι αφηγήτριες περιγράφουν πώς ακριβώς αξιοποιούν μια υποδομή του χώρου την οποία νιώθουν πολύ οικεία - δικιά τους - σαν σπίτι τους, αφού εκεί περνούν σημαντικό χρόνο και αναπτύσσουν ιδιαίτερες σχέσεις. Πιθανά επίσης η πρακτική αυτή συνδέεται και με την κρίση καθώς υπάρχει μια μετατόπιση από τους ιδιωτικούς χώρους αναψυχής των παιδιών (παιδότοποι) στις πλατείες και τα πάρκα της πόλης.

Τα παιδιά φαίνεται ότι παίζουν σπουδαίο ρόλο στο άνοιγμα του κλειστού σχήματος της οικογένειας και στην αλληλεπίδρασή του με τη δημόσια ζωή. Καθώς δεν μπορούν να αρκεστούν στον κλειστό ιδιωτικό χώρο του σπιτιού και έχουν ανάγκη να βγουν έξω, "εξαναγκάζουν" τις αφηγήτριες να δημιουργήσουν τον κοινωνικό τους κύκλο στη γειτονιά που στη συνέχεια πολλές φορές αυτονομείται από τα παιδιά.

Το σχολείο επίσης είναι ένας χώρος συνάντησης της γειτονιάς, που "στεγάζει" τις καθημερινές επαφές των γονιών τις ώρες που πηγαίνουν/παίρνουν τα παιδιά τους. Τα ανοιχτά σχολεία και οι απογευματινές δραστηριότητες των συλλόγων σε αυτά δημιουργούν έναν ακόμα οικείο δημόσιο χώρο στις γειτονιές.

Η αφήγηση της Ανθής, αναδεικνύει όμως ότι οι σχέσεις της στη γειτονιά της, στην Κηφισιά, αφορούν αποκλειστικά τις γνωριμίες της από το (δημόσιο) σχολείο του γιου της. Με τους άλλους γείτονες οι σχέσεις είναι τυπικές και αδιάφορες λόγω της ανομοιογένειας και της έντονης διαφοροποίησης που νιώθει ταξικά και κοινωνικά μαζί τους. Η αφήγηση της Ανθής θέτει το ζήτημα της ομοιογένειας και του κοινού παρελθόντος ως κρίσιμο για την ανάπτυξη σχέσεων οικειότητας στη γειτονιά:

Εεε όχι, με τη γειτονιά δεν έχω καμία φιλία. Όχι! Έχουμε καλές σχέσεις, κοινωνικές, προφανώς με όλους εδώ, αλλά... όχι κάτι παραπάνω. Η γειτονιά αυτή δεν έχει... και ομοιογένεια. Ε, με ποια έννοια δεν έχει ομοιογένεια; Με... κοινά βιώματα, και παλιότερα και τωρινά. Εεε και μάλιστα, μετά την κρίση είναι πολύ ανομοιογενής... δηλαδή ξέρεις, απ' αλλού έχει έρθει ο καθένας. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Αλλά και χωρίς την ύπαρξη παιδιών οι αφηγήτριες οικειοποιούνται τη γειτονιά τους και δημιουργούν σχέσεις με τους γείτονές τους. Απλώς ο χρόνος που αφιερώνουν συνήθως σε αυτό είναι πιο λίγος και δεν ακολουθεί κάποιες μικρές καθημερινές ρουτίνες, που συνήθως επιτάσσει η ζωή με τα παιδιά. Η Θεοδώρα περιγράφει πόσο ωραία αισθάνεται που έχει καταφέρει σε μικρό διάστημα να στήσει σχέσεις οικειότητας στη γειτονιά:

Είναι πολύ γειτονιά. Τους έχουμε γνωρίσει όλους, πάνω κάτω. Εεε το επιδιώκουμε κιόλας. Δηλαδή μας αρέσει να 'χουμε σχέση με τους γείτονες. Μπορεί και λόγω επαρχίας, (...) νομίζω ότι με έχει επηρεάσει. Είναι πολύ ωραίο να μοιράζεσαι την καλημέρα σου και... όλα αυτά τα πράγματα, εεε. (...) Δηλαδή... θα μοιραστούμε και το... σοκολατάκι μας, θα... χτυπήσουμε και την πόρτα, πολύ απλά πράγματα ας πούμε, καθημερινά... (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Ταυτόχρονα, μαζί με τον σύζυγό της, έχει πάρει τον ρόλο "σύμβουλου" της γειτονιάς σε ό,τι αφορά αισθητικά και αρχιτεκτονικά ζητήματα, όχι με την ταμπέλα "της ειδικού" αλλά με πραγματικό ενδιαφέρον για τον τόπο που ζει.

Κάνουμε πράγματα για τη γειτονιά, δηλαδή... (...) ήτανε ξέρω εγώ σε ένα σπίτι, είχανε βάλει τρία χρώματα, γιατί δεν ξέρανε ποια απόχρωση να διαλέξουνε, και (...)

τους βάλαμε σημείωμα "πήγαινε σ' αυτό γιατί είναι πιο...". Ναι. (γέλια) Και το κάνανε. Κι ήταν, ήτανε πολύ ωραίο. Ή ξέρω γω... σε ένα άλλο σημείο (...) υπήρχε μια τρύπα στο... πεζοδρόμιο, κι έβγαινε ένα πολύ όμορφο φυτό. Και το πήραν και το κόψανε. Γιατί και καλά... θα τους χαλούσε τα υδραυλικά. Και τους αφήσαμε ένα σημείωμα ότι, λάθος σας ας πούμε, ότι έπρεπε να το αφήσετε. Και τώρα το 'χουνε αφήσει. (Θεοδώρα 41, Γενάρης 2016)

Οι αφηγήτριες φτιάχνουν τον χώρο τους, όπου βρεθούν, καθώς με την παρουσία τους μεταβάλλουν τον όποιο δημόσιο χώρο ή/και ιδιωτικό σε βιώσιμο - κοινωνικό χώρο. Η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει μόνο για τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα και είναι αρχιτέκτονες - επιστήμονες του χώρου, αλλά εξίσου και για τις "άλλες": τις φίλες, τις μαμάδες των συμμαθητών των παιδιών τους, τις γυναίκες που συναντούν στα καταστήματα, τις πλατείες, έξω από το σχολείο και αλλού, τις άγνωστες.

Η παρατήρηση αυτή αναδεικνύει τη θέση ότι ο χώρος δεν είναι δοσμένος από τη φύση ή τον επίσημο σχεδιασμό, αδρανής και μετρήσιμος βάση των γεωμετρικών και τεχνικών του χαρακτηριστικών, αλλά ένα μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, συνδεδεμένο με τις προσωπικές τελετουργίες και δραστηριότητες, και κατασκευάζεται εξίσου από τους χρήστες και τους σχεδιαστές του (Λαδά 2009).

Τη θέση αυτή οι αφηγήτριες ενστερνίζονται ασυνείδητα στην καθημερινή ζωή, συνειδητά όμως στην επαγγελματική πρακτική:

Πάντα είχα την αίσθηση (...) ότι, ο χώρος είναι πολύ στενά συνδεδεμένος με τους ανθρώπους, όχι σε τελειωμένο επίπεδο, δηλαδή ένας χώρος μπορεί να αλλάξει εντελώς από τους ανθρώπους που είναι μέσα σε αυτόν, από το τι κάνουν αυτοί οι άνθρωποι και το αντίστροφο: άνθρωποι μπορεί να αλλάξουν εντελώς βρισκόμενοι σε έναν συγκεκριμένο χώρο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο οι αφηγήτριες περιγράφουν ότι τα υλικά χαρακτηριστικά του τόπου, επιδρούν στις καθημερινές συνήθειες, κάνοντας κάποιες πιο εύκολες και άλλες δυσκολότερες. Η Σοφία μιλά για τη βρωμιά της πόλης που την κάνει να αποφεύγει το περπάτημα και την έλλειψη ελεύθερων χώρων, που την εξαναγκάζει να συνδυάσει τον ελεύθερό της χρόνο με καταναλωτικές δραστηριότητες. Αξιολογεί όμως ότι με μικρές αλλαγές θα άλλαζε προς το καλύτερο τόσο ο δημόσιος χώρος όσο και η καθημερινότητά της:

Εγώ θα 'θελα πάρα πολύ να 'ταν πολύ πιο καθαρές οι πόλεις μας, πάρα πολύ. Δηλαδή αυτό με ενοχλεί, δεν μπορώ. Προχωράω και εκνευρίζομαι. Και σταμάτησα να εκνευρίζομαι τώρα μες την κρίση (...) Ή ας πούμε... άμα αφαιρούσαν, (...) ας πούμε τα τραπεζοκαθίσματα, αν έλειπαν και μπορούσα να κάθομαι στο παγκάκι στη γωνιά μου πολύ ωραία. Γιατί αυτό θέλω να το κάνω και μ' αρέσει να το κάνω:

να πηγαίνω για μπύρα έξω και να μην είναι δίπλα μου η καφετέρια. Και αυτά θα μου άλλαζαν πολύ νομίζω (...) την καθημερινότητα, γιατί όντως ο τρόπος που θα διασκεδάζα θα ήταν άλλος. Και το να ήτανε ας πούμε πιο ωραίες οι διαδρομές θα με ωθούσε να κάνω όλα τα πράγματα με τα πόδια. Ας πούμε σήμερα, κάνω τη μεγάλη διαδρομή για να 'ρθω, απ' το Παγκράτι (σ. στο Κουκάκι) για να περάσω μέσα από το πάρκο για να είναι πιο ωραία και να μην έρθω από δω με τα αυτοκίνητα και τα τέτοια. Αυτό. Τέτοιες αλλαγές νομίζω του αστικού χώρου θα μου έκαναν αλλαγή, θα πήγαινα πιο γρήγορα, θα περνούσα πιο πολλή ώρα έξω, εννοώ χωρίς να καταναλώνω. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Άλλες αφηγήτριες μιλούν για περιορισμούς στον δημόσιο χώρο, ανεπιθύμητες ή απαγορευμένες δραστηριότητες, η ύπαρξη των οποίων βασίζεται σε ισχυρές κοινωνικές αντιλήψεις για το τι επιτρέπεται να κάνει / και τι όχι μια γυναίκα (και ένας άντρας) στο δημόσιο χώρο. Προσπαθούν να μην δεσμεύονται απ' αυτούς -ειδικά όταν γίνονται συνειδητοί- ωστόσο η ισχύς τους είναι μεγάλη. Η Λουκία, μητέρα μικρού παιδιού, αναφέρει ως βασικό πρόβλημα την έλλειψη σεβασμού για τις γυναικείες δραστηριότητες που "δεν αρμόζουν" στη σφαίρα του δημόσιου χώρου, όπως ο θηλασμός:

{Εσύ έχεις νιώσει κάποιους αποκλεισμούς;

Το πρώτο που μου 'ρχεται στο μυαλό είναι ο θηλασμός (γέλια), να ξεκινήσω από αυτό; (γέλια) Εντάξει αυτό είναι και θέμα δικής μας νοοτροπίας βέβαια. Δεν ξέρω αν ο χώρος το δημιουργεί ή όχι, όσο η νοοτροπία μας περισσότερο και είναι κάτι που το ξεπερνάμε μόνοι μας. Αλλά εν πάση περιπτώσει ναι, θεωρώ ότι δεν υπάρχει σεβασμός ως προς αυτό το κομμάτι. Δηλαδή οι υποδομές ώστε μια μαμά με την ηρεμία της να μπορέσει να θηλάσει το παιδάκι να το ταΐσει χωρίς τα βλέμματα των περαστικών, είναι και αυτό κάτι. (Λουκία 36, Δεκέμβρης 2009)

Ο θηλασμός είναι μια από τις μη "αρμόζουσες" δραστηριότητες στον δημόσιο χώρο και πιθανά όχι η λιγότερο ανεκτή. Οι αφηγήτριες εκφράζουν κάποιες φορές χαμηλόφωνα όσα τις κάνουν να νιώθουν ότι δεν είναι ελεύθερες στην πόλη. Η Βάσια περιγράφει την - πολιτικής σημασίας- προσπάθεια να κάνει ορατή την παρουσία της με τη σύντροφό της στη γειτονιά και να διεκδικήσει το δικαίωμα πράξεων που τα ετερόφυλα ζευγάρια έχουν, ενώ η ίδια σύμφωνα με τις επικρατούσες αντιλήψεις πρέπει να κρύψει στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού της:

Θυμάμαι ότι η [πρώην σύντροφος] ντρεπόταν ας πούμε πάρα πολύ να κυκλοφορούμε στο δρόμο και να κρατιόμαστε χέρι - χέρι ή να φιληθούμε δημόσια. Το οποίο εμένα με εξόργιζε. Και δε με εξόργιζε γιατί εγώ εκείνη την ώρα ένιωθα πόθο, θυμάμαι ότι με εξόργιζε ότι "για ποιο λόγο, μπαίνεις σε αυτή τη διαδικασία;"

Αντίθετα ακριβώς επειδή μπαίνεις θα σε φιλήσω στη μέση του δρόμου γιατί για εμένα είναι σημαντικό να το κάνουμε αυτό. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Ο φόβος δεν συμπεριλαμβάνεται στα συνήθη αισθήματα των αφηγητριών που ζουν στην πόλη. Ωστόσο κάποιες μιλούν για τραυματικές εμπειρίες και τους τρόπους που τις αντιμετώπισαν. Η Φωτεινή, που έζησε ένα εξαιρετικά δυσάρεστο περιστατικό στο Πεδίο του Άρεως, έκανε καιρό να ξαναπεράσει με το παιδί από τον ίδιο χώρο, δεν μετέβαλε όμως συνολικά την άποψή της για την πόλη. Για την Άννα ο φόβος βιώθηκε όταν πολύ νεαρή παρενοχλήθηκε από κάποιον στο δρόμο που περπατούσε. Το αντιμετώπισε όμως, γιατί όπως λέει ήταν συναισθηματικά δυνατή ώστε να μπορέσει να τον αποκρούσει. Η Σοφία δηλώνει ότι φοβάται να μένει μόνη στο σπίτι. Η Κωνσταντίνα, που έζησε την τραυματική εμπειρία μιας ληστείας, από τότε νιώθει φόβο, κυρίως όταν περπατά στην πόλη, αλλά η εμπειρία αυτή δεν αποτέλεσε αιτία για ν' αποφεύγει το κέντρο.

7.5. Το σπίτι

Το σπίτι αποτελεί βασικό τόπο ζωής των αφηγητριών, που κάποιες φορές έχουν τη δυνατότητα, περισσότερο από κάθε άλλον, να το επιλέξουν, διαμορφώσουν, σχεδιάσουν, χτίσουν όπως θέλουν.

Κάποιες αφηγήτριες μιλούν εκτενώς για το σπίτι τους και περιγράφουν με λεπτομέρειες τους οικείους και αγαπημένους τους χώρους, την καθημερινότητά τους και τις δραστηριότητές τους μέσα σ' αυτό. Αντίθετα άλλες, είναι πιο φειδωλές στις περιγραφές τους και δίνουν ελάχιστα στοιχεία γι' αυτό, προσπαθώντας να κρατήσουν έξω από την αφήγηση την ιδιωτικότητα της προσωπικής τους ζωής. Οι αφηγήτριες δεν αναφέρονται μόνο στο σπίτι που ζουν τώρα, αλλά και στα σπίτια που καθόρισαν τη ζωή τους όπως το φοιτητικό, το πρώτο δικό τους σπίτι, το σπίτι που έμειναν με τον/την σύντροφο και ιδιαίτερα το σπίτι της παιδικής τους ηλικίας. Οι αναφορές σ' αυτά είναι συγκινησιακά φορτισμένες με μνήμες.

Το σπίτι των παιδικών χρόνων επανέρχεται συχνά στις αφηγήσεις ως ένας τόπος που καθόρισε τη ζωή τους. Κάποιες αφηγήτριες κάνουν την περιγραφή του, μιλώντας ταυτόχρονα ως αρχιτέκτονες που χρησιμοποιούν την εξειδικευμένη γλώσσα και τις γνώσεις τους αλλά και σαν απλοί κάτοικοί του. Αναφέρονται στην ιστορία του σπιτιού, στον τρόπο που χτίστηκε ή αποκτήθηκε, στη σχέση των γονέων με αυτό, στις μεταλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια του χρόνου και είχαν σχέση με τη δική τους πορεία. Οι αφηγήσεις αυτές αποτελούν μια ολοκληρωμένη ιστορία της κατοικίας και του αστικού χώρου της περιόδου που έζησαν οι αφηγήτριες. Άλλες αφηγήτριες, αναφέρονται στο σπίτι των παιδικών τους χρόνων για να το συγκρίνουν με αυτό που ζουν τώρα, για να

αντιπαραβάλουν τον τρόπο ζωής τους με τον τρόπο που έζησαν ως παιδιά και για να αναφέρουν πόσο τους έχει επηρεάσει ως γυναίκες και ως επαγγελματίες. Τα αποσπάσματα που αφορούν τα σπίτια των παιδικών χρόνων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, ωστόσο στην παρούσα έρευνα, για λόγους οικονομίας, παρουσιάζονται μόνο στο επίπεδο που σχετίζονται με την σημερινή ζωή των αφηγητριών.

Οι αφηγήτριες επέλεξαν τα σπίτια που έζησαν και ζουν με βάση πολλά και εντελώς διαφορετικά κριτήρια. Τα σπίτια τους είναι συνήθως αποτέλεσμα επιλογής και όχι υποχρέωσης, δέσμευσης ή αδυναμίας άλλων επιλογών, αν και κάποιες φορές αναγκάζονται ή επιλέγουν να ζήσουν στο σπίτι των γονιών τους ή σ' αυτά που τους παρέχει η οικογένεια.

Η Άννα για οικονομικούς λόγους επιλέγει να "φιλοξενηθεί" από τους γονείς της στο πατρικό της σπίτι. Ζει απολαμβάνοντας ταυτόχρονα τις παροχές της "μικρής" και κόρης αλλά και την ελευθερία της μεγάλης. Νιώθει όμως ότι η επιλογή της την βαραίνει συναισθηματικά, παρότι οι γονείς τη φιλοξενούν με ευχαρίστηση και διακριτικότητα:

Στο σπίτι (σ. των γονιών) η κατάσταση ήτανε πάρα πολύ ήρεμη και όλα καλά και στη θέση τους και γι αυτό και αποφάσισα να πάω. Εεε εννοείται ότι τα είχα όλα έτοιμα φαγητό, ρούχα και λοιπά. Αλλά και την διακριτικότητα από τους γονείς μου να μην με ρωτάνε συνέχεια "τι έγινε; πώς πήγε; τι έκανες; γιατί άργησες; γιατί αυτό;" Δεν υπήρχε δηλαδή. Άμα έμπαινα μέσα και ήμουνα μούγκα δε μου μιλάγε κανείς. Οπότε δεν ήτανε κουραστικοί και ίσα - ίσα τους χαιρόμουνα κιάλας την πρώτη χρονιά. Αλλά σιγά - σιγά είχα αρχίσει να νιώθω ότι τώρα πρέπει να φεύγεις. Δεν γίνεται να κρατήσει αυτό πάρα πολύ. Και (...) για μένα και για τους άλλους. Γιατί και οι γονείς μου με συνηθίζανε και ήδη τώρα δυσκολεύτηκαν που έφυγα. Σου λέει "σε είχαμε μες στο σπίτι, τώρα πού πας;" (Σύντομο γέλιο). (Άννα 37, Δεκέμβρης 2009)

Η Ανδρομάχη όταν μπήκε στη σχολή μετακινήθηκε από το πατρικό διαμέρισμα στο παλιό πλυσταριό του κήπου για να έχει τον δικό της χώρο. Όταν τελείωσε τη σχολή και επεδίωξε να πιάσει το δικό της σπίτι, "υποχρεώθηκε" να κατοικήσει στο διαμέρισμα της γιαγιάς, στο πατρικό οίκημα:

Λοιπόν! Έμενα... στον Υμηττό. (...) Είναι μονοκατοικία αυτό ισόγειο και πρώτος και έχει ένα παλιό πλυσταριό στην πίσω αυλή. Όταν μπήκα στην αρχιτεκτονική επειδή εγώ μοιραζόμουν το ίδιο δωμάτιο με την αδερφή μου ήταν αδύνατο να κάνω δουλειά, κατέλαβα την τραπεζαρία της μάνας μου για ένα διάστημα μέχρι που έγινε έξαλλη και δεν το άντεχε άλλο. Οπότε φτιάξαμε το πλυσταριό κάτω, όπου χωρούσε όμως μόνο για να δουλεύω, το σχεδιαστήριό μου και αυτά που χρειαζόμουνα για τις μακέτες και τα λοιπά. Δεν είχα το κρεβάτι μου εκεί, συνέχιζα να μένω επάνω.

Όταν... τελείωσα τη σχολή και είχα και αρκετά λεφτά, ήθελα να φύγω εννοείται και άρχισα να ψάχνω με τη φίλη μου, κάτι που να ήταν και γραφείο αλλά να

μπορούσαμε να μένουμε κιάλας. Εεε οι γονείς μου στην αρχή νομίζοντας ότι ήτανε για γραφείο το δεχτήκανε. Μετά όταν ακούσανε ότι εγώ θα μένω κιάλας εκεί, η μάνα μου έγινε πάλι... τα γνωστά "και εγώ που νόμιζα ότι θα φύγεις νυφούλα από αυτό το σπίτι", κι όλα τα σχετικά. (...) Ο πατέρας μου πάλι που ήτανε της πιάτσας άνθρωπος, και έχει αποδειχτεί σε πάρα πολλές περιπτώσεις, αυτό μου είπε: "Κοίταξε! σου κάνω την εξής προσφορά. Αν θέλεις μπορείς να μείνεις από κάτω, δεν θα μπαίνει κανείς χωρίς την άδειά σου, δεν θα ανακατεύεται κανείς χωρίς την άδειά σου, θα πληρώνεις τα έξοδα του κάτω σπιτιού και δεν θα πληρώνεις ενοίκιο." Και εννοείται ότι είπα ναι, και όντως ήτανε έτσι. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η αφηγήτρια επιτρέπεται να ανεξαρτητοποιηθεί μερικώς μόλις βγάλει τα δικά της χρήματα. Η μάνα της πιο άκαμπτη, αρνείται με συναισθηματικούς χειρισμούς τη φυγή της κόρης, ο πατέρας πάλι την αποτρέπει να φύγει με πιο έμμεσους τρόπους παραχωρώντας το διαμέρισμα της γιαγιάς στην κόρη και στέλνοντας τη γιαγιά στο πλυσταριό. Η Ανδρομάχη νιώθει ότι της παραχωρούν την ανεξαρτησία της και το δέχεται με μεγάλη ευχαρίστηση να παραμείνει στο ίδιο σπίτι μέχρι τελικά "να φύγει νυφούλα". Αν και είναι φανερό ότι η Ανδρομάχη αντιλαμβάνεται τις πρακτικές χειραγώγησης του πατέρα της, φαίνεται ότι τις αποδέχεται με θαυμασμό. Το βίωμά της ωστόσο εμπεριέχει κάποια στοιχεία επιλογής, καθώς συμφωνεί στην "πρόταση των γονιών" για οικονομικούς λόγους.

Ωστόσο, συνήθως οι αφηγήτριες έχουν δυνατότητες επιλογής των σπιτιών που ζουν, τα οποία, νοικιάζουν, αγοράζουν, κατασκευάζουν ή διαμορφώνουν.

Τα κριτήρια ενοικίασης εξαρτώνται από παράγοντες όπως η οικονομική δυνατότητα, η ηλικία, ο τρόπος ζωής, οι καθημερινές συνήθειες και τα αισθητικά τους κριτήρια. Υπάρχουν όμως και υποκειμενικοί λόγοι που οδηγούν τις αφηγήτριες σε συγκεκριμένες επιλογές. Η Ανδρομάχη μετά το πατρικό σπίτι επέλεξε να ζήσει σε ένα μικρό σπιτάκι στον λόφο του Στρέφη. Η επιλογή της γειτονιάς και η επιθυμία της να μείνει στο κέντρο της πόλης μαζί με τον σύντροφό της είναι το πιο σημαντικό κριτήριο σε αυτή την περίπτωση. Η Σοφία επέλεξε ένα μικρό, προστατευμένο διαμέρισμα στο Κουκάκι ώστε να νιώθει ασφάλεια και η Φωτεινή ένα μεγάλο διαμέρισμα ώστε να μην νιώθει ότι περιορίζεται αλλά ταυτόχρονα μαζεμένο ώστε να είναι ασφαλές για τη μικρή κόρη της.

Η Τασούλα επέλεξε το διαμέρισμα που νοίκιασε στην Ηλιούπολη με κριτήριο τη θέρμανση, την ασφάλεια των παιδιών, την ύπαρξη εξωτερικού ελεύθερου χώρου και την εσωτερική διαρρύθμιση:

Το σπίτι, (...) είναι... της δεκαετίας του '70. Εεε... έχει δύο δωμάτια, (...) είναι 75 τετραγωνικά με εξαιρετική διαρρύθμιση (γέλιο), μου μοιάζει αντίστοιχο με το προηγούμενο που ήταν 95... (...). Ε ήρθαμε εδώ... γιατί είναι υπερυψωμένο ισόγειο και έχει μπροστά μια πρασιά με λεμονιές και πορτοκαλιές. Εεε ήρθαμε εδώ γιατί

πριν μέναμε σε ένα πέμπτο όροφο, ρετιρέ... πολύ ωραίο, (...) που το νοικιάσαμε για την ωραία του τη θέα, αλλά είχε κεντρική θέρμανση, η οποία πέρυσι άναβε 2 ώρες την ημέρα, και έκανε υπερβολικό κρύο... (...) Τέλος πάντων. Αυτός ήταν ο λόγος που φύγαμε, η θέρμανση. Εδώ πέρα έχει αυτόνομη θέρμανση, που είναι πάρα πολύ σημαντικό, και επίσης εεε είναι χαμηλά! (...) Με τον μικρό μας είχαμε ένα ζήτημα γιατί σκαρφάλωνε παντού και τον βρήκαμε συνέχεια πάνω στην κουπαστή. Στον... πέμπτο όροφο (γέλια), και είπαμε λοιπόν θα πάμε στο ισόγειο, να μη μας πειράζει να πέσει κάτω, το διαόλι! Οπότε έχουμε έρθει εδώ, στο φοβερό υπερυψωμένο ισόγειο (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Ωστόσο, οι λόγοι επιλογής των σπιτιών κάποιες φορές ξεπερνούν τα κριτήρια της λειτουργικότητας, αισθητικής, οικονομίας και ασφάλειας. Ένα ωραίο συναίσθημα που προκαλείται στις αφηγήτριες, μια ανάμνηση που διεγείρει, η διαίσθηση ότι τους ταιριάζει, αποτελούν εξίσου σημαντικούς λόγους επιλογής της κατοικίας.

Πήγαμε να νοικιάσουμε ένα σπίτι, το οποίο είχε από τις τρεις πλευρές κήπο. Εγώ δεν μπορούσα, δεν έχω μείνει ποτέ σε πολυκατοικία, και είχε την βερικοκιά, μόλις είδα την ανθισμένη βερικοκιά εκστασιάστηκα, και νοικιάσαμε το σπίτι. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Κάποιες αφηγήτριες επιλέγουν σπίτια ή οικοπέδα για να χτίσουν το δικό τους σπίτι και άλλες ανακαινίζουν οικογενειακά σπίτια.

Η Χριστίνα, η Κωνσταντίνα και η Θεοδώρα έχτισαν το δικό τους σπίτι. Η πρώτη μόνη της και οι δυο άλλες μαζί με τους αρχιτέκτονες συζύγους τους. Η Ανθή έχτισε για την οικογένεια του πρώην συζύγου ένα σπίτι το οποίο της παραχωρήθηκε για να ζήσει με τον γιο της. Η Ανδρομάχη αγόρασε μαζί με τον σύζυγό της ένα διαμέρισμα και το ανακαίνισε.

Τα κριτήρια της Ανδρομάχης για την κατοικία της, άλλαξαν μετά το γάμο και κυρίως με το ενδεχόμενο της γέννησης παιδιών. Το σπίτι που έμεναν στον λόφο του Στρέφη και την έκανε να νιώθει ευτυχισμένη ως τότε, πλέον δεν ήταν κατάλληλο για να μεγαλώσει παιδιά. Τα κύρια κριτήρια επιλογής της νέας κατοικίας, ήταν να εξυπηρετεί τις ανάγκες της ίδιας, του συντρόφου και των παιδιών της, να είναι αντίστοιχο με τις οικονομικές τους δυνατότητες και κυρίως να βρίσκεται σε περιοχή με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Το ζευγάρι αποφάσισε να χτίσει η Ανδρομάχη "το σπίτι των ονείρων τους", τα οικονομικά δεδομένα όμως τους αποθάρρυναν.

Είχαμε, μάλλον ο [σύζυγος] περισσότερο είχε βάλει και κάποια λεφτά στην άκρη και αποφασίσαμε (...) να αγοράσουμε ένα σπίτι. Άλλη ιστορία αυτή! (...)

Ο [σύζυγος] επειδή είχε ζήσει φαίνεται σε πολλά διαμερίσματα στη ζωή του, ήθελε να φτιάξει μια μονοκατοικία επί τέλους. Οπότε μου έλεγε: "θα αγοράσουμε ένα

οικόπεδο και εσύ ως αρχιτέκτονας θα φτιάξεις το σπίτι των ονείρων σου. Δε θες;" Και του 'λεγα εγώ: "Θέλω πάρα πολύ, αλλά... ξέρεις πόσο κοστίζει;" Τέλος πάντων το είδαμε στην πορεία. Δηλαδή εγώ δεν θα το έκανα ποτέ να έχω ένα δάνειο που να πρέπει να πληρώνω σε όλη μου τη ζωή.

Εγώ είχα θέσει το βέτο επίσης ότι δεν ήθελα να είμαι μακριά από το κέντρο. (...) Οπότε... μόλις υπολογίσαμε και τι δάνειο έπρεπε να πάρουμε για να το κάνουμε αυτό, αποφασίσαμε να το ξανασκεφτούμε εεε και περάσαμε στη μεζονέτα. Που είναι ένα άλλο είδος μονοκατοικίας. Ε βέβαια όταν στην μεζονέτα βγαίνεις στο μπαλκόνι και παίρνεις αγκαλιά τον αυτόν που είναι στη δίπλα μεζονέτα, δεν θεωρείται και πολύ μονοκατοικία το σιλάκι (χαμογελά ειρωνικά) (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη επέλεξε το νέο σπίτι της παράλληλα με την περιοχή που ήθελε να έχει χαρακτηριστικά γειτονιάς, να έχει ελεύθερους χώρους και κοινωνικές εξυπηρετήσεις και να είναι κοντά στο κέντρο της πόλης. Τα παιδικά βιώματα στη μονοκατοικία του Υμηττού και η στενότητα του χώρου λειτούργησαν αποτρεπτικά σε αντίστοιχες επιλογές, ενώ αντίθετα οι θετικές αναμνήσεις από τις επισκέψεις στις μονοκατοικίες της Αγίας Παρασκευής, με την απλωσιά και το πράσινο, αποτέλεσαν πρότυπο για την ενήλικη ζωή της. Επίσης η περιοχή αυτή ήταν οικεία και για τον σύζυγο αφού οι γονείς του την περίοδο εκείνη ζούσαν εκεί:

Θέλαμε εδώ. Εδώ, Πάτημα, Χαλάνδρι... Γιατί θέλαμε εδώ; Λοιπόν, (μικρή παύση), εεε ο Υμηττός (σ. συνοικία στην οποία μεγάλωσε), είναι στη ουσία προσφυγική περιοχή. Δηλαδή... οικόπεδα πολύ μικρά κομμένα, εεε που είναι μεν μονοκατοικίες, αλλά τα πάντα είναι πολύ στενά. Και... όταν ήρθαν (...) οι γονείς του πατέρα μου από την Εύβοια (...) στην Αθήνα, ήρθαν όλοι και ζήσαν εδώ (σ. στην Αγία Παρασκευή). Τότε εδώ πέρα ήταν εξοχή, υπήρχανε κάτι χαμόσπιτα... Μιλάμε τώρα... για το '70. Ήρθαν οι αδερφές του και πιο νωρίς ίσως το '65, (...) πολύ πιο νωρίς. Οπότε εγώ πηγαινοερχόμουνα εδώ. Η μία η αδερφή του ζούσε πραγματικά σε μία μονοκατοικία... και η γιαγιά και ο παππούς ζούσε σε μία μονοκατοικία με κήπο και η άλλη αδερφή του ζούσε σε ένα διαμέρισμα! (το λέει με θαυμασμό) Εγώ δεν είχα ξαναδεί τέτοια πράγματα, που από κάτω, να είναι τα πράσινα μέχρι εκεί πέρα και τα δέντρα μέχρι εκεί πάνω, και να οι κήποι, να τα παιδιά να παίζουν από κάτω, ένα πράγμα, μια απλωσιά απίστευτη! Και μου 'χε λοιπόν υποσυνείδητα μείνει ότι εγώ θέλω κάτι τέτοιο! Να ζήσω.

Είχα αυτές τις μνήμες που μου ήτανε πάρα πολύ θετικές, δηλαδή ένιωθα πολύ οικεία με αυτή την περιοχή. (...) Δεν μπορούσα να ξαναμπώ σε μια λογική σαν αυτή που ήμουνα στον Υμηττό. Μου φαινότανε πολύ στενάχωρο αυτό το πράγμα. Εεε, οπότε ψάχναμε σε αυτή τη περιοχή. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ωστόσο πέρα από την περιοχή, η Ανδρομάχη έθεσε κριτήρια και για την επιλογή του συγκεκριμένου σπιτιού. Αν και ο σύντροφος επιθυμούσε μονοκατοικία ή μεζονέτα, η ίδια τις απέρριψε λόγω του κόστους, κυρίως όμως λόγω του σχεδιασμού και της ποιότητας ζωής που μπορούν να προσφέρουν. Η ίδια πρότεινε την αγορά ενός παλιού διαμερίσματος, με σημαντικά μειονεκτήματα αλλά και πλεονεκτήματα που σαν αρχιτέκτονας μπορούσε να δει. Η τιμή του, τα λειτουργικά πλεονεκτήματά αλλά και η πρόκληση να μετατρέψει το μεγάλο αλλά παλιό και στενόμακρο διαμέρισμα σε έναν ιδανικό τόπο ζωής αποτέλεσαν βασικά κίνητρα αγοράς του για την αφηγήτρια:

Σε κάποια φάση... οι γονείς του [συζύγου] είδαν ένα "πωλείται" εδώ πέρα, μια που μένανε κοντά, (...) και μας είπαν: "δεν έρχεστε να το δούμε;" Ο [σύζυγος] μόλις το είδε μου λέει: "Δεν υπάρχει περίπτωση!". Του λέω: "Είσαι καλά; θα στο κάνω αγνώριστο!" (γελάει)

Αυτό το σπίτι είχε μερικά πολύ σημαντικά αθαντάζ. Πίσω είναι ισόγειο, οπότε έχει ένα πράσινο πράγμα και συν ότι δεν έχει άλλο σπίτι από πίσω, έχει μόνο τον λόφο. Εεε συν ότι εγώ κατά βάθος ήθελα ένα παλιό σπίτι γιατί θα μπορούσα να τα κάνω όλα τα υπόλοιπα όπως μου αρέσανε εμένα. Μισούσα σε αυτά τα καινούργια σπίτια, τις ντουλάπες (...), το πόσο μικρά ήταν αυτά τα υπνοδωμάτια, τα μισούσα όλα αυτά δεν ήθελα να τα βλέπω. Λοιπόν, οπότε όταν ήρθαμε να δούμε αυτό το σπίτι, ήτανε τα χάλια του τα μαύρα. (...) Εεε ήταν όλα πολύ παρατημένα, αλλά εγώ μπορούσα να καταλάβω π.χ. το ξύλινο πάτωμα ή τις δυνατότητες που έχει ένας τέτοιος μακρύς διάδρομος που ο [σύζυγος] δεν ήθελε ούτε να τον βλέπει. Εεε και είναι αυτό που σου κάνει ρε παιδί μου, το κλικ. Δηλαδή ένιωθα, με το που το είδα αυτό το χώρο ότι θα μπορούσα να κάνω πάρα πολλά πράγματα εδώ πάνω. Και δεν το έπαιρνε κανείς, γιατί δεν ήταν εύκολο για κάποιον που δεν ήταν της δουλειάς να μπορέσει να τα βγάλει πέρα με ένα τέτοιο σπίτι. Δεν ήταν κατοικήσιμο δηλαδή. (...) Υποθέτω ότι γι' αυτό δεν είχε πουληθεί. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η άμεση επαφή του σπιτιού με τον κοινόχρηστο κήπο της πολυκατοικίας, αποτέλεσε βασικό λόγο επιλογής του συγκεκριμένου σπιτιού και η χρήση του τα επόμενα χρόνια δικαίωσε την επιλογή της:

Είναι σαν να έχουμε την επέκταση ενός κήπου που ναι μεν είναι κοινόχρηστος, αλλά επειδή δεν είναι τόσο εύκολα προσβάσιμος στην ουσία τον χρησιμοποιούμε περισσότερο εμείς. (...) Έχουμε μια καταπληκτική φιστικιά, είναι το αγαπημένο μου δέντρο που έχουμε κρεμάσει μια αιώρα και το καλοκαίρι κάνουμε εκεί κούνια. Εεε έχουμε μια αμυγδαλιά που ανθίζει, είναι καταπληκτική και... επίσης μια τριανταφυλλιά. (...) Βγάζω τα παιδιά έξω, (...) ψάχνουνε για μυρμηγκάκια, πετρούλες, έρχονται χελώνες το καλοκαίρι, που έχουν την τάση να μπαίνουν μέσα στο σπίτι, (...) έχουμε τις γάτες, ε και... αυτό που εμένα με τράβηξε δεν είναι μόνο η

ύπαρξη σαν χώρων για να πηγαίνει κανείς αλλά η θέα που έχεις σε αυτόν τον κήπο από τα δωμάτια. Δηλαδή το να είσαι στο κρεβάτι σου και να βλέπεις αυτό το πράσινο (...) χωρίς να βλέπεις άλλα σπίτια ή δρόμο. Αυτό για μένα ήταν πολύτιμο και αυτός ήταν και ο βασικός λόγος που τελικά αγοράσαμε αυτό το σπίτι. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η αφηγήτρια ανακαίνισε το σπίτι, με τη βοήθεια/συνεργασία του μάστορα πατέρα της, λαμβάνοντας όλες τις αποφάσεις μαζί με τον σύντροφο και σήμερα το ζευγάρι με τα τρία παιδιά ζουν εκεί. Ωστόσο την περίοδο εκείνη η απόφαση της αγοράς του σπιτιού, προκάλεσε άγχος δέσμευσης στην Ανδρομάχη:

Πάντα είχαμε το άγχος και εγώ ακόμα περισσότερο γιατί δεν είχα αλλάξει σπίτι ποτέ στη ζωή μου και έλεγα "κι αν δεν; κι αν δεν είναι αυτό που;" Γιατί είναι μια μεγάλη επένδυση, είναι πολύ καθοριστικό βήμα στη ζωή σου "κι αν δεν είναι αυτό που θέλουμε; κι αν κάτι μας ενοχλεί και δεν μπορούμε να το ξεπεράσουμε; κι αν; κι αν;" Ε και έλεγα στον εαυτό μου, ότι "εντάξει το πουλάς", "και κάνεις κάτι άλλο, δεν σε αλυσοδέουνε κιόλας με αυτό το χώρο." (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Μια εξαιρετικά συμφέρουσα πρόταση πώλησης ενός οικοπέδου με ένα παλιό σπίτι στο Περιστέρι, έβαλε τη Χριστίνα σε σκέψη και διαδικασία απόκτησης σπιτιού.

(Το οικόπεδο) το αγόρασα γιατί ήταν πολύ φτηνό. (...) Πολύ λίγα λεφτά! (...) Ήταν τυχαίο το γεγονός, δεν επεδίωξα να πάρω κάτι, δεν έψαξα δηλαδή, απλά μου έτυχε αυτό και είπα θα το πάρω εγώ. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Ωστόσο η τιμή του οικοπέδου ήταν τόσο χαμηλή γιατί είχε πολλά συμβολαιογραφικά και πολεοδομικά προβλήματα. Η αφηγήτρια "πλήρωσε" το οικόπεδο με την επιπλέον προσωπική εργασία της που ήταν απαραίτητη για να γίνει αξιοποιήσιμο.

Σημαντικός παράγοντας για τον τρόπο που σχεδίασε το σπίτι της η Χριστίνα ήταν η σχέση της με τον σύντροφο, η οποία την περίοδο εκείνη βρισκόταν σε διαδικασία αναπροσδιορισμού. Η αφηγήτρια, δεν γνώριζε αν θα ζήσουν στο ίδιο σπίτι ούτε πώς θα εξελιχθεί η σχέση, επέλεξε όμως να φτιάξει ένα σπίτι και για τους δυο. Σήμερα εκτιμά ότι αν γνώριζε την πορεία της σχέσης που λίγο καιρό μετά έληξε, θα έφτιαχνε ένα άλλο σπίτι:

Εγώ δεν θεωρώ ότι το χρειάζομαι όλο αυτό το σπίτι. 120 τετραγωνικά, το οποίο όταν το έφτιαξα δεν ήξερα, (...) ήμασταν στην κατάσταση ξέρεις του πέρα δώθε και τέτοια, δεν ήξερα αν θα μείνω μαζί με τον [πρώην σύντροφο] ή όχι. Απλά σκεφτόμουν σε περίπτωση που μείνουμε μαζί, εντάξει δεν μπορούν να μείνουν δυο άνθρωποι σε ένα ισόγειο σαλόνι. Θέλεις λίγο περισσότερο χώρο γιατί η καθημερινότητα φέρνει και τριβή, δεν μπορείς να πέφτεις πάνω στον άλλον συνέχεια. Ε! και επειδή όλα τα σπίτια που ζούσαμε... δεν ήταν μεγάλα ήταν μικρά και εγώ για να μην πέφτω πάνω του ήμουν στο γραφείο (γέλιο), είπα να κάνω το

σπίτι λίγο πιο μεγάλο. Το οποίο είναι άχρηστο. Θεωρώ ότι είναι άχρηστο για έναν άνθρωπο. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η διαδικασία σχεδιασμού και κατασκευής του σπιτιού ήταν εξαιρετικά δύσκολη για τη Χριστίνα και ας είχε κάνει τόσες δουλειές πριν. Η ολοκληρωτική ευθύνη, η έλλειψη των περιοριστικών παραγόντων που συνήθως βάζουν οι πελάτες και η συναισθηματική μοναξιά την έκαναν να νιώθει ότι ήταν επαγγελματικά "άπειρη".

Όταν δεν ξέρεις, όταν πρώτη φορά χτίζεις, άσχετα αν είσαι αρχιτέκτονας, και όταν συναισθηματικά είσαι μόνος σου κιόλας και δεν έχεις και κάποιον άλλο άνθρωπο να πεις ότι είναι και ο άλλος μαζί σου, (...) ε! είναι δύσκολες αυτές οι αποφάσεις, εμένα μου φαίνονταν πολύ δύσκολες. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011)

Η Θεοδώρα αναφέρεται στο σπίτι που έχτισε μαζί με τον σύζυγό της της σε ένα πολύ μεγάλο τμήμα της αφήγησής της. Χτίστηκε, για να στεγάσει την οικογένειά τους, ταυτόχρονα όμως αποτέλεσε ένα κτίριο που προβάλλει το αρχιτεκτονικό τους έργο και τις σχεδιαστικές αξίες τους. Η διαδικασία για να το φτιάξουν διήρκεσε αρκετά χρόνια και σ' αυτή πήραν μέρος και άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, όπως ο πατέρας της ο οποίος έκανε πολλές οικοδομικές εργασίες.

Η Αλέξια ανακαίνισε το σπίτι του συντρόφου της στο οποίο πήγαν να ζήσουν μετά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού. Μοναδικός στόχος της ανακαίνισης ήταν η ανανέωση των δικτύων και των τελειωμάτων του παλαιού σπιτιού, ώστε να μπορεί να καλύψει τις στεγαστικές τους ανάγκες:

Μένουμε σε ένα διαμέρισμα στη Φιλοθέη, που 'ναι... του '70. Είναι έτσι μια πολύ ωραία πολυκατοικία, κάπως μοντερνιστική, πολύ γραμμικό, εεε που έχει κλοστρά στα πλάγια τα μπαλκόνια, (μικρή παύση). (...) Έκανα φυσικά ανακαίνιση όταν πήγαμε γιατί ήταν πολύ παλιό το σπίτι. Δεν έχω κάνει κάτι το ιδιαίτερα υπερβολικό ας πούμε, σαν πείραμα αρχιτεκτονικό... (...) γιατί πολλοί αρχιτέκτονες στο σπίτι τους κάνουνε όλα τα πειράματα. (...) Δηλαδή έχω κρατήσει τη λογική του σπιτιού, έτσι όπως ήτανε, της εποχής του ας πούμε. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η ζωή στο σπίτι

Η πρό(σ)κλησή μου προς τις αφηγήτριες να περιγράψουν το σπίτι τους, τις φέρνει συχνά σε αμηχανία. Κάποιες το περιγράφουν αποστασιοποιημένα δίνοντας στοιχεία μόνο για τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά, και άλλες περιγράφουν και τη ζωή τους σε αυτό και τον τρόπο που το φροντίζουν. Οι περισσότερες αφηγήτριες είναι περήφανες για το σπίτι τους, άλλες όμως εκφράζουν ένα αίσθημα ανεπάρκειας και ενοχής ότι δεν έχουν κάνει ό,τι θα έπρεπε ή όφειλαν ως αρχιτέκτονες για να το φτιάξουν, οργανώσουν, διακοσμήσουν. Η

παρατήρηση αυτή αφορά πιο συχνά αφηγήτριες που ζουν μόνες, νεαρές σε ηλικία, με περιορισμένα έσοδα ή/και πολύωρη εργασία εκτός σπιτιού.

Η Φωτεινή που ζει και εργάζεται πολλές ώρες έξω από το σπίτι, αξιολογεί ότι το έχει αφήσει "παρατημένο". Παρ' όλα αυτά θεωρεί ότι το ίδιο το σπίτι έχει από τον σχεδιασμό, την κατασκευή και τη θέση του τόσο καλές ποιότητες που η έλλειψη φροντίδας δεν μπορεί να αναιρέσει την ομορφιά του και το πώς αισθάνεται σε αυτό:

Το σπίτι μου έχει πολύ μεγάλη σημασία, δηλαδή ο χώρος που μένω (...) να είναι... να αισθάνομαι ωραία. Παρ' όλα αυτά δεν τον έχω καθόλου προσεγγμένο, δεν έχω κάνει τίποτα, τίποτα όμως, είναι πολύ παρατημένο. Δεν έχει την προσωπική μου πινελιά, να είναι ο χώρος της Φωτεινής. Αισθάνομαι ωραία γιατί έχει χαρακτήρα το σπίτι από μόνο του, σαν σπίτι. Αυτό μόνο. Δεν έχω κάνει το παραμικρό, σαν τους οδοντογιατρούς που δεν φτιάχνουν τα δόντια τους (γέλιο), (...) δεν έχει τίποτα στους τοίχους, δεν έχει κουρτίνες... ναι δεν είναι ρε παιδί μου σπίτι έτσι περιοδικού, αλλά είναι ωραίο σαν σπίτι, αλήθεια. (Φωτεινή 33, Ιανουάριος 2011).

Η Βάσια περιγράφει πώς πάντα ντρεπόταν για τα σπίτια της, στοιχείο που κληρονόμησε από τη γιαγιά της, αλλά εντάθηκε από την πεποίθηση ότι ως αρχιτέκτονας οφείλει να έχει ένα αντάξιο της επαγγελματικής της ιδιότητας σπίτι.

Δεν είμαι πολύ περήφανη... ποτέ δεν ήμουνα περήφανη για τα σπίτια μου... (...)

{Γιατί; επειδή είσαι αρχιτέκτονας και πρέπει να έχεις ένα σπίτι...}

Νομίζω ότι πηγάζει πριν από αυτό, ότι επειδή μεγάλωσα με τη γιαγιά η οποία γιαγιά (...) πάντα θεωρούσε το σπίτι, μας, τότε που μέναμε, ως πολύ ανεπαρκές στο να δεχτεί εξωτερικό κόσμο, τους γείτονες, τους φίλους μου, οτιδήποτε ρε παιδί μου. Το σπίτι ήταν πάντα κάτι που έπρεπε να μένει κρυμμένο με ένα τρόπο γιατί πάντα δεν ήταν αντάξιο του επιπέδου που θα έπρεπε. Και αυτό κάπως εγώ το έχω... Και το οποίο φυσικά μετά συνδυάστηκε με το ότι είμαι αρχιτέκτονας άρα θα έπρεπε (...) να έχω ένα σπίτι που να... δείχνει την επαγγελματική μου ιδιότητα. Δεν μπορώ να καλέσω κάποιον και να λέω είμαι αρχιτέκτονας και να τον καλέσω σε αυτό το σπίτι που δεν έχει τίποτα αρχιτεκτονικό μέσα (γελάει). (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Βάσια είναι η μια από τις δυο αφηγήτριες που δεν ήθελε η συνέντευξη να πραγματοποιηθεί στο σπίτι της. Οι λόγοι προφανώς βασίζονται σε αυτό που περιγράφει στο προηγούμενο απόσπασμα, επιπλέον όμως μπορεί να νιώθει την ανάγκη να το διαφυλάξει ως προσωπικό χώρο. Περιγράφει το σπίτι δίνοντας έμφαση στα τρωτά του σημεία, όπως η ίδια τα αξιολογεί, και σε όσα δεν έχει κάνει ώστε να είναι όπως θα ήθελε:

Είναι πολύ μικρούλι. Έχει δηλαδή ένα υπνοδωμάτιο και ένα σαλόνι και μια πολύ μικρή κουζίνα, ένα πολύ μικρό χωλ και ένα πολύ μικρό μπάνιο (γελάει). Εεε δηλαδή με κλειστή την πόρτα του δωματίου του [συγκάτοικου] ο ωφέλιμος χώρος πρέπει να είναι γύρω στα 34, 35 τετραγωνικά. Εγώ μένω στο σαλόνι που είναι το πιο μεγάλο

δωμάτιο του σπιτιού, αλλά από την άλλη ο [συγκάτοικος] έχει ένα καναπέ και ένα τραπεζάκι που δεν ξέρει πού να τα βάλει οπότε είναι εκεί μέσα. (...)

Αυτό που έχει αυτό το σπίτι που το αγαπώ είναι το ότι είναι σε γωνιακή πολυκατοικία βλέπουμε δηλαδή την πλατεία και είναι παράγωνοι οι χώροι μέσα (...) και παράλληλα είναι πάρα πολύ φωτεινό και είναι φουλ αεριζόμενο και τα λοιπά. Οπότε είναι αυτή η κουζινούλα αλλά είναι πολύ μικρή αλλά με πολύ στραβούς τοίχους, τελείως παλιατζούρα όλα τα έπιπλα και τα λοιπά δεν τα φτιάξαμε ποτέ με το πρόσχημα ότι δεν είχαμε λεφτά και με την ουσία ότι κανένας από τους δύο δεν έδωσε την ενέργειά του να ασχοληθεί. Εεε που έχει ένα τραπέζι στη μέση που έχω βάλει τον υπολογιστή και κάθομαι εκεί...

Εεεμ, τι άλλο να σου πω για το σπίτι; Ναι! ας πούμε για να καταλάβεις το μέγεθος του πόσο εγώ μπορώ να αναβάλω τα πράγματα για πάντα εεε όταν μπήκα σε αυτό το σπίτι, το σπίτι ήταν εντελώς άδειο, (...) δεν είχε κουζίνα, δεν είχε ψυγείο, τίποτα, τίποτα. Και ο [συγκάτοικος] το νοίκιαζε ήδη ένα χρόνο. Οπότε ό,τι μπήκε εκεί ήταν κάπως επειδή εγώ το έτρεξα. Το οποίο για τα δικά μου δεδομένα είναι... (κάνει θριαμβευτική κίνηση) πρέπει να μου πω μπράβο! Παρ' όλα αυτά ας πούμε, ένα πρόβλημα που υπήρχε εξαρχής ήταν ότι δεν έχουμε φως στο μπάνιο. Το οποίο όσες φορές και αν έχω προσπαθήσει να αφαιρέσω την υπάρχουσα λάμπα και τα λοιπά, δεν το έχω... και... συνεχίζω να μην έχω φως στο μπάνιο. (...) Τέτοιου τύπου αναβολές... για πάντα. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Οι παραπάνω αφηγήσεις δείχνουν ότι συχνά οι αφηγήτριες νιώθουν ότι δεν έχουν κάνει ό,τι πρέπει για το σπίτι τους. Αποτελεί ερώτημα όμως αν το αίσθημα ανεπάρκειας αφορά μόνο την αρχιτεκτονική τους ταυτότητα ή αν αφορά και τη γυναικεία. Δηλαδή αν θεωρούν ότι ως γυναίκες οφείλουν να έχουν ένα καλό και άξιο να βιωθεί αλλά και να επιδειχθεί σπίτι.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω αφηγήσεις οι γυναίκες που ζουν περισσότερο μέσα στο σπίτι είτε γιατί δεν δουλεύουν εξαντλητικά ωράρια, είτε γιατί έχουν παιδιά, είτε γιατί απλώς αυτό επιλέγουν και θέτουν ως προτεραιότητα στη ζωή τους, περιγράφουν σε εκτενείς αφηγήσεις το πώς οργανώνουν το σπίτι τους, τη διακόσμησή του, τις καθημερινές τους δραστηριότητες σε αυτό.

Η Χριστίνα περιγράφει ότι το σπίτι της αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη ζωή της όταν χωρίζει και βγαίνει στη σύνταξη. Ζει καθημερινά σ' αυτό, αποφεύγει τις εξόδους, φροντίζει το σπίτι και τον κήπο, μαγειρεύει και φτιάχνει ένα κέντρο αναφοράς το οποίο εκτός από την ίδια είναι ανοιχτό και στους κοντινούς της ανθρώπους.

Δεν έχω ανάγκη πια εγώ ως άνθρωπος να βγω έξω. Και τις περισσότερες φορές στις προκλήσεις και προσκλήσεις είμαι αρνητική. Δεν έχω κανένα πρόβλημα να έρθει

οποιοσδήποτε άνθρωπος σπίτι μου, να μαγειρέψω, να φτιάχνω γλυκά... (...) Μπορεί να ακούγεται πολύ εγωιστικό, αλλά θέλω αυτό, θέλω τον χρόνο μου. (Χριστίνα 48, Μάιος 2011).

Η Ανδρομάχη οργανώνει το σπίτι της προσπαθώντας να εφαρμόσει τις αρχιτεκτονικές της αξίες στον πιο οικείο της χώρο: ευελιξία στη χρήση των χώρων ώστε να ανταποκρίνονται στην διαρκή μεταβολή της οικογένειας, προσεκτική και ανοιχτή οριοθέτηση της προσβασιμότητας των χώρων του σπιτιού και έμφαση στη λειτουργικότητά τους με βάση τις ανάγκες όλων των μελών. Η αφήγησή της αναδεικνύει την προσπάθεια να διαφοροποιήσει τη ζωή της στο σπίτι από όσες εμπειρίες της καθημερινότητάς της ως παιδί δεν της άρεσαν και να κρατήσει τις υπόλοιπες:

Μεγάλωσα σε ένα σπίτι που μοιραζόμουνα το υπνοδωμάτιό μου με την αδερφή μου, σε ένα υπνοδωμάτιο 3 επί 3, (...) με όλες τις διαμάχες που εμπεριέχει αυτή η τόσο πυκνή συγκατοίκηση. Αλλά την ίδια στιγμή είχαμε ένα μεγάλο σαλόνι - τραπεζαρία το οποίο χρησιμοποιούνταν μόνο στις γιορτές και ήταν το άδυτο των αδύτων. Όλη μας η ζωή γινόταν στην κουζίνα που ήταν μια σχετικά μεγάλη κουζίνα με τραπέζι (...), εεε και στα μπάνια! (...) Επειδή ήμασταν γυναίκες στην οικογένεια (...) όλες οι σοβαρές συζητήσεις γινότανε μέσα στο μπάνιο. (...) Το μπάνιο είναι... ίσως επειδή έτσι το βίωσα, εεε πολύ ζωτικός χώρος του σπιτιού. (...)

Εμείς τρώγαμε πάντα στο τραπέζι της κουζίνας, και πώς τρώγαμε στο τραπέζι της κουζίνας; υπήρχε το τραπεζομάντιλο και υπήρχε και το πλαστικό από πάνω, εμείς τρώγαμε πάνω στο πλαστικό. Μόνο όταν ερχότανε κάποιος που ήτανε ξένος αλλά όχι τόσο ξένος και τον βάζαμε στην κουζίνα έριχνε η μάνα μου από πάνω το τραπεζομάντιλο από το πλαστικό για να φάμε. Ε! εμένα, αυτά όλα εμένα με έχουνε... Δηλαδή: δεν τρώμε στην κουζίνα εμείς. Δεν τρώμε στην κουζίνα.

(...) Α! επίσης το τραπέζι ήταν πάντα πολύ σημαντικός χώρος (...) σε σχέση με το τρώμε όλοι μαζί. Δηλαδή αυτό ήτανε κανόνας, ειδικά τα Σαββατοκύριακα που 'ταν ο πατέρας μου ήτανε κανόνας. (...). Ήταν πολύ σημαντικό αυτό... και συζητούσαμε, επίσης στο τραπέζι. Το τραπέζι για μένα ήταν το κέντρο της οικογένειας, η παλιά εστία τέλος πάντων. Ε! αυτό το κέντρο εγώ το ήθελα μέσα στο κέντρο του (σπιτιού), δηλαδή εγώ ήθελα να τον χρησιμοποιήσω αυτό το μεγάλο χώρο να είναι χώρος ζωής, να είναι χώρος της καθημερινότητάς μας. Οπότε, αυτό που έκανα ήταν ότι αυτό το τραπέζι της τραπεζαρίας σε εισαγωγικά ήταν το τραπέζι που τρώμε, το τραπέζι που ζωγραφίζουμε, το τραπέζι που διαβάζουμε πολλές φορές, όταν δε διαβάζουμε στον καναπέ. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η Ανδρομάχη, αν και σκέφτεται, σχεδιάζει και κατασκευάζει, αφήνει το σπίτι ελεύθερο να τελειοποιηθεί και να ολοκληρωθεί από τα μέλη της οικογένειάς της. Δείχνει

εμπιστοσύνη στα παιδιά και στον σύζυγο ότι μπορούν εξίσου καλά με την ίδια, την "ειδικό", να έχουν ρόλο στην διαμόρφωσή του:

Είχα την αίσθηση, είχαμε και οι δύο, δεν είμαστε του τελειωμένου πράγματος. (...) Γιατί πάντα έχω την αίσθηση ότι ο χώρος μεταλλάσσεται ανάλογα με την οικογένεια. Οπότε αυτό που ήθελα να δημιουργήσω, ε που θέλαμε και με τον [σύζυγο], ήτανε να δημιουργήσουμε το βάθρο, όπου από 'κει μπορούν να ξεπηδήσουν πράγματα στην πορεία του χρόνου. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο χώρος του καθιστικού και η κουζίνα είναι το κέντρο του σπιτιού όπου η οικογένεια περνά τον περισσότερο χρόνο, και η διαμόρφωση είναι ελεύθερη και μεταλλασσόμενη ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες.

Θέλουμε να κάνουμε μια μεγάλη βιβλιοθήκη στη μία γωνία αυτού του χώρου, που δεν το 'χουμε καταφέρει μέχρι τώρα, για διάφορους λόγους, και γιατί τα παιδιά είναι μικρά και γιατί δεν μας μένουν λεφτά στην άκρη και γιατί ο χώρος χρησιμοποιείται διαφορετικά τώρα με τα παιδιά. Εεε αλλά αυτό ήτανε ένα από τα βασικά, (...) όλα τα άλλα ήτανε... ελεύθερα. Ε, τελικά ο χώρος αυτός έχει το καθιστικό, την τηλεόραση, το DVD και τα αυτά του ήχου, έχει το τραπέζι με τις καρέκλες του, έχει το πάρκο που είναι βασικό αξεσουάρ από τον καιρό που μπήκαμε γιατί δεν έχουμε σταματήσει να γεννάμε παιδιά, επίσης έχει καρέκλες φαγητού, έχει ποδήλατα, έχει παιχνίδια, έχει το μικρό τραπεζάκι για τα παιδιά με τις μικρές καρεκλίτσες, έχει το μπαρ του [συζύγου] που ήταν πάρα πολύ σημαντικό (...) Αυτό που θέλω να κάνω στη συνέχεια είναι να φτιάξω ένα έπιπλο που να έχει ένα ντουλάπι για κάθε μέλος της οικογένειας, (...) για να βάζει τα πράγματά του. Εεε αυτός δηλαδή είναι ένας πολύ σημαντικός χώρος ζωής για όλους, που σημαίνει ότι υπάρχει και μια σχετική αναρχία, δηλαδή δεν είναι πολύ σαφή, ορισμένα, τα όρια των ηλικιών σε αυτό το σπίτι, αν εξαιρέσουμε, θα σου πω στη συνέχεια, κάποιους χώρους. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η κουζίνα δεν είναι αποκομμένη και από τις άλλες λειτουργίες και τα υπόλοιπα μέλη του σπιτιού. Άλλωστε, όπως λέει σε άλλο απόσπασμα η Ανδρομάχη, σε αντίθεση με τη μαμά της που την κράτησε μακριά από οτιδήποτε οικιακό ώστε να επικεντρωθεί στα μαθήματά της, αυτή αφήνει τα παιδιά να μπουν στην κουζίνα και τα προτρέπει να ασχοληθούν με το φαγητό και την παρασκευή του.

Στη συνέχεια ήταν η κουζίνα. (...) Εεε εκεί έβαλα όλη μου την μαεστρία ως προς τη λειτουργικότητα και το πώς ήθελα την κουζίνα να είναι. Υπάρχει πάλι ένας χώρος για παιδιά, για τον απλούστατο λόγο ότι, (...) εφόσον τα παιδιά ήταν πάρα πολύ μικρά και εγώ περνούσα πολύ χρόνο στη κουζίνα έπρεπε να μπορώ (...) να κοιτάω τι κάνουνε. Οπότε όσο μπουσουλούσαν, μέχρι αυτή τη φάση έπρεπε να τα έχω κάπου κοντά μου. Και τα έχω μέσα στην κουζίνα. Σε ένα χώρο με ένα χαλί που έχουνε τα

παιχνίδια τους επάνω και εκεί που θα μπορούσε να μπει ένα δεύτερο τραπέζι. Επίσης η κουζίνα δεν είναι ακριβώς κουζίνα (...) δηλαδή υπάρχουν κάποια έπιπλα που δεν εντελώς κουζίνας. Και δίνει μία αίσθηση ενός ενδιαμέσου χώρου γι' αυτό μπορούν να γίνουν πολλά πράγματα εκεί μέσα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Στο σπίτι της Ανδρομάχης κάθε χώρος είναι ανοιχτός σε όλους. Υπάρχουν όμως συγκεκριμένες περιοχές στις οποίες οι επιτρεπτές χρήσεις και η παρουσία καθορίζονται αποκλειστικά από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας, όπως το γραφείο τους και κάποιες φορές και το δωμάτιό τους:

Εεε νομίζω ότι έχει νόημα γιατί υπάρχει μια συνεχής διεκδίκηση του χώρου, δεν είναι τα πράγματα ορισμένα. Αν εξαιρέσεις, σου λέω υπάρχουν κάποιοι χώροι, το γραφείο είναι υπεράνω διεκδικήσεων, είναι σαφές. Και το δικό μας υπνοδωμάτιο είναι εν μέρει ανοιχτό στους υπόλοιπους (...) δεν είναι τόσο ανοιχτό σε παιχνίδι. Είναι ανοιχτό σε παιχνίδι στο κρεβάτι ή όταν ξυπνάμε ή τα Σαββατοκύριακα ή όταν πάμε για ύπνο, αλλά δεν κοιμόμαστε όλοι μαζί, ούτε υπάρχει τηλεόραση εκεί για να βλέπουμε όλοι μαζί. Είναι ένας ημιενδιάμεσος χώρος. Όλα τα υπόλοιπα είναι ανοιχτά σε όλους και... ανοιχτά σε διεκδικήσεις. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Η αφήγηση της Ανδρομάχης αποτελεί, μια ολόκληρη διάλεξη για το πώς αλλάζουν τα πρότυπα κατοίκησης ανάμεσα σε δύο γενιές, δείχνοντας ξεκάθαρα τις συνθήκες που επιβιώνουν π.χ. η σημασία του κοινού φαγητού γύρω από το τραπέζι, αλλά και αυτά που αλλάζουν όπως ο καθορισμός των άδυστων του σπιτιού στις διαφορετικές περιόδους, η στατικότητα των χώρων και η χαλάρωση των επιτρεπόμενων χρήσεων.

Η Σοφία ζει μόνη σε ένα διαμέρισμα στο Κουκάκι. Το νοίκιασε όταν χώρισε με το φίλο της, το έφτιαξε με μεράκι και της αρέσει πάρα πολύ. Η πρόκληση να περιγράψει το σπίτι της, της προκαλεί έκπληξη γιατί χρησιμοποιεί την περιγραφή του σπιτιού σαν "εποπτικό εργαλείο" στη δουλειά της στο σχολείο:

Περίεργο μου φαίνεται ενώ είσαι εδώ να σου περιγράψω το σπίτι (γέλιο). Ναι, αυτό είναι πολύ αστείο, γιατί είναι η άσκηση που κάνω στα παιδιά όταν ξεκινάμε σχέδιο στη Γ' Λυκείου. Για να τους πείσω ότι το σχέδιο είναι γλώσσα, τους λέω ωραία πάμε: "θα περιγράψει ένας από εσάς το δωμάτιό του και οι άλλοι θα σχεδιάζουν ό,τι νομίζουνε". Εντάξει και γελάμε πάρα πολύ γιατί κάνουν από όψεις μέχρι που δεν έχουν καμία εποπτεία. Και μετά για να μπορούν να συμμετάσχουν όλοι (...) ή όταν περνάμε στην κατηγορία σπίτι, εεε τους περιγράφω εγώ (...) το σπίτι μου. Οπότε κάπως μετά, όταν με τα παιδιά αυτά αναπτύσσω μια σχέση και έρχονται εδώ, (...) θα μούνε στο σπίτι και θα πούνε: "ωχ! Το έχουμε δει το σπίτι, είναι έτσι κι έτσι, κι έτσι. Το έχουμε κάνει σχέδιο". Και τώρα πρέπει να περιγράψω αυτό το

σπίτι που το ξέρουμε όλοι, που το 'χουμε κάνει σχέδιο (γέλια και από τις δύο).

Ωραία! Μπορώ να το περιγράψω πολύ εύκολα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2016)

Περιγράφει με απόλυτη λεπτομέρεια το σπίτι, τους χώρους, τα έπιπλα, τις δραστηριότητές της σε κάθε χώρο και ενδιάμεσα παρεμβάλλει περιγραφές για τον τρόπο που ζει σ' αυτό. Είναι ιδιαίτερα δεμένη με το σπίτι της το οποίο νιώθει ότι "αγαπά", γιατί είναι ο πρώτος αποκλειστικά δικός της χώρος:

Τ' αγαπάω αυτό το σπίτι γιατί κάπως είναι καταφύγιο, γιατί με το που χώρισα το νοίκιασα και το βρήκα κατευθείαν, ήρθα και είναι κάπως σαν να είναι... δικό μου. Είναι το πρώτο σπίτι που έμεινα μόνη μου καταρχάς, γιατί και στη Θεσσαλονίκη τρία σπίτια με συγκάτοικο ήτανε, και εδώ είχα πάντα συγκάτοικο, οπότε ήταν η πρώτη φορά που έμεινα μόνη μου και το φοβόμουνά πάρα πολύ γιατί γενικά είχα άγχος ότι κάποιος θα μπει το βράδυ ή κάτι. Και αυτό το σπίτι ποτέ δεν το φοβήθηκα, το διάλεξα κιόλας επί τούτου να νιώθω ότι δεν φοβάμαι και ήταν πάντα έτσι λίγο καταφύγιο (...) και τ' αγαπάω πολύ. (...)

Εεε μ' αρέσουν πολύ τα υλικά του, δηλαδή μ' αρέσει αυτό το μαύρο μάρμαρο, μέσα έχει παρκέ ήταν σε πάρα πολύ καλή κατάσταση εεε και... το έφτιαξα. Με το που μπήκα έφτιαξα τα πάντα (...) και από τότε δεν έκανα τίποτα. Έχει μείνει δηλαδή ολόιδιο, όλα αυτά τα χρόνια (...). Να! θα 'θελα μια αλλαγή απ' αυτή την άποψη, να ξαναφτιάξω τον χώρο μου. Εεε το μόνο που θα 'θελα ήταν να έχει λίγο μπαλκόνι, να μπορώ να έχω και έναν έξω χώρο να κάθομαι. Τίποτα άλλο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Το σπίτι για τη Σοφία λειτουργεί σαν "καταφύγιο" στο οποίο μπορεί να προστατευτεί από τις δυσκολίες του έξω κόσμου. Ιδιαίτερα όταν επιστρέφει από το σχολείο, έχοντας αδειάσει από το δόσιμο της δουλειάς με τους μαθητές, βρίσκει εκεί τον χώρο που της επιτρέπει να συγκεντρωθεί στον εαυτό της και να ανασυγκροτηθεί. Σπάνια έρχονται επισκέψεις οι φίλοι της, καθώς η παρέα της προτιμά να συναντιέται στο μεγαλύτερο σπίτι άλλου μέλους. Κάποιες φορές έρχονται οι μαθητές της για να κάνουν θεατρικές πρόβες. Για τη Σοφία οι σχέσεις με τους ανθρώπους στη δουλειά καθορίζουν τον τρόπο χρήσης του προσωπικού της χρόνου και χώρου.

Θέλω να χωρίζω τους χώρους μου και τα πράγματά μου. Δηλαδή θέλω να έχω πολλές ώρες να 'μαι μόνη μου. Αυτό νομίζω το 'χω πάθει από το σχολείο και μετά, γιατί δεν είμαι έτσι. Επειδή νιώθω ότι είμαι πάρα πολλές ώρες με πάρα πολύ κόσμο και με πολλή επιφάνεια σε μεγάλο βαθμό, (...), ειδικά με τα παιδιά που σ' αναλώνουν τόσο πολύ ρε παιδί μου και συνέχεια πρέπει να μιλάς, να εξηγήσεις, να κάνεις... Γι' αυτό και κοιμάμαι και κάποιες μέρες δεν θα βγω και δεν θα κάνω τίποτα, ας πούμε και το τηλέφωνο θα το νιώσω παραβίαση. Θέλω να περνάω σίγουρα πολλές ώρες μόνη μου και θέλω να 'ναι το σπίτι άντρο. Οπότε δεν είναι

αυτά τα σπίτια που είναι ανοιχτά, "α! έρχομαι γεια, έρχομαι από το σπίτι". (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Σοφία, περιγράφει το σπίτι της, υπό το συναισθηματικό βάρος της ενδεχόμενης επιστροφής στο σπίτι της μητέρας της λόγω οικονομικών δυσκολιών και της αδυναμίας να βρει συγκάτοικο. Επιστροφή που η ίδια χαρακτηρίζει ως "τρομερή οπισθοχώρηση". Η προοπτική να συγκατοικήσει με τη μητέρα της, οι δύσκολες παιδικές αναμνήσεις της οικονομικής στενότητας και της μοναξιάς της ως μοναχοπαίδι είναι αυτές που την βαραίνουν σημαντικά και την οδηγούν στην αφηγηματική επιλογή να περιγράψει όχι μόνο το σπίτι που ζει τώρα, αλλά και το σπίτι των παιδικών της χρόνων:

Μέναμε στο ίδιο σπίτι, όλα μου τα χρόνια, εεε οι γονείς μου ήταν κάπως στενά οικονομικά, οπότε (...) η μαμά βγήκε στη σύνταξη για να αγοράσει το σπίτι, γιατί μας διώχνανε από το ενοίκιο ξέρω γω. Και... (...) μέχρι που έφυγα στη Θεσσαλονίκη πια να σπουδάσω έμενα σε αυτό το σπίτι.

Δεν ξέρω γιατί μου ήρθε να μιλήσω για το σπίτι, για το σπίτι όμως θα μιλήσω. Εεε είχα ένα πολύ μικρό δωμάτιο και... Ξέρω γιατί μου 'ρθε, επειδή είναι να γυρίσω σε αυτό το σπίτι, γι' αυτό (γέλιο).

Εεε ωραία, είχα εγώ το δωμάτιό μου και ήταν και οι γονείς είχαν το δικό τους, αυτοί ήμασταν όλοι - όλοι. Μεγάλωσα έτσι κάπως μοναχικά, δηλαδή πάντα ζήλευα που δεν είχα αδέρφια. Εεε έπαιζα με τα παιδιά στην πολυκατοικία, (...) στο διάδρομο και κάτω στο δρόμο και πάντα εγώ στεναχωριόμουνα που αυτά όταν ήταν βράδυ και κλείνανε οι πόρτες, αυτά μένανε στο ίδιο σπίτι ενώ εγώ έμενα μόνη μου. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Τα σπίτια των αφηγητριών είναι οικείοι τόποι στους οποίους στεγάζουν την ατομική ή οικογενειακή ζωή και επιλεκτικά τις σχέσεις με τους φίλους. Είναι τόποι απομόνωσης και προσωπικής συγκέντρωσης ή έμπνευσης κι άλλες φορές τόποι συνάντησης του ιδιωτικού με το κοινωνικό. Τα υλικά χαρακτηριστικά έχουν σημασία στο πώς βιώνεται το σπίτι, ωστόσο οι αφηγήτριες παρά την επαγγελματική τους ιδιότητα, αφήνουν τα σπίτια τους ελεύθερα να διαμορφωθούν ευέλικτα μέσα από την καθημερινή ζωή τους εκεί.

8. Η ΖΩΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

8.1. Η κρίση στις αφηγήσεις

Οι ραγδαίες αλλαγές των χρόνων της οικονομικής κρίσης συνιστούν για τις αφηγήτριες ένα νέο πλαίσιο βίου και δράσης καθώς έρχονται αντιμέτωπες με νέες και διαρκώς μεταβαλλόμενες πραγματικότητες. Οι βεβαιότητες και οι σταθερές που εξασφάλιζε η εργασία και ήταν καθοριστικές για την οργάνωση της ζωής τους, έπαψαν να υφίστανται, με αποτέλεσμα να αλλάζει διαρκώς όχι μόνο η επαγγελματική τους πορεία αλλά και η καθημερινότητά τους, οι χώροι στους οποίους βρίσκονται και οι κοινωνικές τους επαφές.

Οι επιδράσεις της κρίσης στην καθημερινότητα και τις σχέσεις είναι εμφανείς στις περισσότερες συνεντεύξεις που δόθηκαν μετά το 2013. Οι αφηγήσεις βασίζονται αποκλειστικά στα προσωπικά βιώματα των αφηγητριών και δεν επηρεάζονται από τον δημόσιο λόγο για την κρίση. Δεν σχολιάζουν την πολιτική συνθήκη και τα αίτια που την δημιούργησαν. Εστιάζουν όμως στις επιπτώσεις της κρίσης στην επαγγελματική ζωή και τα οικονομικά τους αλλά και στους άλλους τομείς της ζωής. Κάποιες αφηγήτριες αναφέρονται ελάχιστα σ' αυτή, σαν να μην έχει επηρεαστεί η ζωή τους. Οι λόγοι αυτής της υπόρρητης αναφοράς στην κρίση, μπορεί να είναι πολλοί και διαφορετικοί. Οι αφηγήτριες είναι δύσκολο να μιλήσουν για κάτι που το ζουν "εν θερμώ" και στην εξέλιξή του. Ίσως πάλι θεωρούν πως είναι προνομιούχες σε σχέση με άλλες εργαζόμενες και έτσι επιφυλάσσονται να μιλήσουν για τις δικές τους δυσκολίες. Πολλές φορές δίνεται η εντύπωση είτε ότι έχουν εμπιστοσύνη στον εαυτό τους πως θα την αντιπαλέψουν, είτε ότι τη θεωρούν κάτι αναπόφευκτο ή παροδικό που όπως ήρθε έτσι και θα φύγει μόνο του, άρα οποιαδήποτε αναφορά σ' αυτήν είναι περιττή.

Οι αφηγήτριες χρησιμοποιούν την τρέχουσα ορολογία ("κρίση", τα "χαράτσια", τα "μέτρα" κ.ά.) και το νέο επαγγελματικό λεξιλόγιο από τον κλάδο των αρχιτεκτόνων ("τακτοποιήσεις", "αυθαίρετα", "ενεργειακά"). Ο λόγος και το ύφος τους δεν είναι καταγγελτικό αλλά ούτε και ουδέτερο.

Βιώνουν και αφηγούνται τις εμπειρίες τους στα χρόνια της κρίσης διαφορετικά μεταξύ τους, ανάλογα με την ηλικία, την ιδιαίτερη θέση τους στο επάγγελμα, τις επιλογές της προσωπικής ζωής, τις προγενέστερες εμπειρίες και την κοινωνικοοικονομική τους θέση. Αν και οι αφηγήσεις δεν περιγράφουν με σαφήνεια την επίδραση αυτών των παραγόντων στη βίωση της κρίσης, φαίνεται ότι η δυσκολία προσαρμογής στα νέα δεδομένα είναι μεγαλύτερη για τις αφηγήτριες που έστησαν τη ζωή τους στην "καλή" προ κρίσης περίοδο και ήρθαν ξαφνικά αντιμέτωπες μ' αυτή, παρά γι' αυτές που αποφοίτησαν απ' τη σχολή τα χρόνια αμέσως πριν την κρίση και έχουν περισσότερες δυνατότητες ευελιξίας (Νίκηλ 2010).

Η Ανθή βιώνει την, συνεπακόλουθη της κρίσης, ανεργία ως μια ιδιαίτερα τραυματική μεταβολή. Ο τρόπος βίωσης και η δυσκολία να ανταπεξέλθει σ' αυτή μπορεί να αιτιολογηθεί από τον χαρακτήρα της βιογραφικής της συγκρότησης, η οποία έχοντας οικοδομηθεί σε συνθήκες επαγγελματικής σταθερότητας και συνεχούς ανοδικής πορείας, παρουσιάζει μια δυσμετάβλητη δομή. Το απόθεμα της βιογραφικής γνώσης της Ανθής δεν εμπεριέχει άλλες εμπειρίες δυσμενών επαγγελματικών μεταβολών, ούτε πρότυπα δράσης για την αντιμετώπιση τέτοιων ανακατατάξεων, γεγονός που τη δυσκολεύει ιδιαίτερα. Η ηλικία περιγράφεται ως επιπλέον αρνητικός παράγοντας καθώς εκτιμά ότι ως γυναίκα "μέσης" ηλικίας, μένει πίσω από τις εξελίξεις και δύσκολα προσαρμόζεται στις αλλαγές.

Εεε υπάρχει μία διαφορά... να, τα παιδιά που είναι πιο νέα, οι άνθρωποι που βγαίνουν τώρα στο επάγγελμα, έχουν άλλο, βλέπουν άλλο ορίζοντα, είναι άλλο το τοπίο που βλέπουν και ανταποκρίνονται σ' αυτό το τοπίο. Επομένως μπορεί να είναι πιο ευέλικτοι, πιο ευφάνταστοι, πιο δημιουργικοί, εεε απ' ό,τι μπορώ να είμαι εγώ σ' αυτόν τον ορίζοντα που βλέπω τώρα. Εεε εγώ είμαι λίγο πιο... δύσκαμπτη; πώς να το πω; Δεν είναι εύκολο, γιατί έχω δει, έχω λειτουργήσει σε άλλο, δεν έχω προσαρμοστεί ακόμα και δεν ξέρω και πώς γίνεται αυτό. Δηλαδή διατηρώντας αν θέλεις την επαφή με όλο αυτό το φάσμα που λέγεται αρχιτεκτονική, δεν ξέρω... πρέπει... είναι σαν να το ξαναπιάνεις από την αρχή. Όμως με μερικά désavantage. Θα μου πεις και οι άλλοι έχουνε, και τα πιο νέα παιδιά έχουν, ότι είναι η ηλικία, είναι η... εεε (παύση), η απογοήτευση; Είναι λίγο σαν να... Το περιγράφει κάποιος σ' ένα βιβλίο πολύ καλά. Ο Παδούρα (σ. Λεονάρδο Παδούρα, Κουβανός συγγραφέας) που μιλάει για τους ανθρώπους στην ηλικία των πενήντα, που βρίσκονται σιγά-σιγά εκτός (μικρή παύση) κοινωνίας. Όχι γιατί έχουνε αποκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά σαν να τους ξεβράζει ένα σύστημα που τρέχει με άλλους ρυθμούς. Και ουσιαστικά διαχειρίζονται, τι να σου πω; την ύπαρξή τους. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Για αρκετές από τις αφηγήτριες η κρίση αποτελεί σημείο τομής, που, όπως και άλλα, χωρίζουν τη ζωή τους στο πριν και στο μετά. Αυτό είναι πιο έντονο στις αφηγήσεις της διετίας 2015-2016, καθώς φαίνεται ότι οι αφηγήτριες έχουν αποδεχτεί την μονιμότητα της κατάστασης, σε αντίθεση με όσες μίλησαν σε προγενέστερο χρόνο, οι οποίες αναφέρονται στην κρίση πιο πολύ σαν να είναι "περαστική".

Για την Ανθή το έτος 2010 αποτέλεσε σημείο τομής στη ζωή της, καθώς από τη χρονιά εκείνη λόγω της κρίσης σταμάτησε να δουλεύει. Η τομή αυτή βάθυνε περισσότερο με το χωρισμό της λίγα χρόνια αργότερα που μετέβαλε περαιτέρω τη ζωή της και τη διχοτόμησε.

Εεε χαίρομαι πολύ γιατί πέρασα πολύ ωραία, μιλάω σαν να έχει πεθάνει, αλλά εντάξει... κάπως έτσι είναι. (...) Μια χαρά τα πέρασα. Μέχρι το '10. Μετά το δέκα...

μετά το δέκα! (γελάει)... Το '10 τελειώσαν όλα. Δηλαδή είναι... απίστευτο πώς (δείχνει με το χέρι της μια τομή) πώς τελειώσαν όμως! (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

8.2. Το αρχιτεκτονικό επάγγελμα στα χρόνια της κρίσης

Η συχνότερα αναφερόμενη συνέπεια της κρίσης είναι οι αλλαγές στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα. Οι αφηγήτριες μιλούν για τα αντικείμενα εργασίας που δεν υπάρχουν πια, για τα νέα που επινοούν οι ίδιες ή δημιουργούνται τώρα στην αγορά εργασίας, για τις αλλαγές στις σχέσεις εργασίας, στις αμοιβές και τα ωράρια, για την υποαπασχόληση, την ετεροαπασχόληση και την ανεργία.

Αντικείμενα εργασίας

Το αρχιτεκτονικό επάγγελμα, όπως και όσα σχετίζονται με την οικοδομή, υπέστη ιδιαίτερη υποβάθμιση στα χρόνια της κρίσης. Η μείωση που ξεκίνησε από το 2007, μετά το 2010 ήταν ιδιαίτερα έντονη, όπως φαίνεται στον πίνακα 8.2.α. Ο αριθμός των μελετών και των κατασκευών περιορίστηκε πολύ, ενώ επηρεάστηκαν ιδιαίτερα οι εργασίες που αφορούσαν μικρά ιδιωτικά έργα και κυρίως κατοικίες και μικρά επιχειρηματικά κτίρια. Εκτός από τη μείωση των οικοδομικών αδειών μειώθηκε και η κτισμένη επιφάνεια σε δυσανάλογα ποσοστά, δηλαδή τα νέα κτίρια από το 2010 και μετά έχουν μικρότερη έκταση.

Πίνακας 8.2.α. Ετήσια Ιδιωτική Οικοδομική Δραστηριότητα, 2007-2017

Έτος	Αριθμός αδειών	Ποσοστό μεταβολής από το 2010 (%)	Ποσοστό μεταβολής από το προηγούμενο έτος (%)	Επιφάνεια (m ²)	Ποσοστό μεταβολής από το 2010 (%)	Ποσοστό μεταβολής από το προηγούμενο έτος (%)
2007	79,407	55.75	-	20,582,961	102.42	-
2008	66,740	30.91	-15.95	16,681,420	64.05	-18.96
2009	57,001	11.81	-14.59	12,610,640	24.02	-24.4
2010	50,982	-	-10.56	10,168,531	-	-19.37
2011	36,075	-29.24	-29.24	6,079,203	-40.22	-40.22
2012	22,836	-55.21	-36.70	4,167,280	-59.02	-31.45
2013	16,416	-67.80	-28.11	2,939,452	-71.09	-29.46
2014	13,434	-73.65	-18.17	2,563,185	-75.06	-13.72
2015	13,350	-73.81	-0.63	2,466,924	-75.74	-3.76
2016	12,641	-75.20	-5.31	2,345,741	-76.93	-4.91
2017	13,785	-72.96	9.05	2,776,236	-72.7	18.35

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., ίδια επεξεργασία

Τα στατιστικά στοιχεία επιβεβαιώνονται από τις αφηγήσεις και συμπληρώνονται με ποιοτικά στοιχεία. Η πρώτη και πιο εύκολα αναγνωρίσιμη συνέπεια της κρίσης στην οποία αναφέρονται οι αφηγήτριες, είναι η μείωση του αριθμού των μελετών και των κατασκευών, ιδιαίτερα των κατοικιών.

Η Ανθή η οποία ασχολήθηκε για πολλά χρόνια στις μελέτες και κατασκευές κατοικιών, περιγράφει την παύση κάθε σχετικής δραστηριότητας στα χρόνια της κρίσης:

Το 'παιξα! Και έχασα! (γελάει), πρέπει να πω, διότι η πρώτη που κόπηκε ήταν η κατοικία! Εεε και μάλιστα αυτού του τύπου η κατοικία. Γιατί... οι πελάτες, οι άνθρωποι για τους οποίους έχτιζα ήταν η μεσαία τάξη. Δεν έχτιζα για τον Βαρδινογιάννη ή για μία ελίτ ας πούμε η οποία ακόμα και τώρα ίσως χτίζει, όχι πια και αυτή. Αλλά η πρώτη που σταμάτησε να χτίζει ήταν η μεσαία τάξη. Ήταν οι άνθρωποι δηλαδή που... ή παίρναν δάνειο ή είχαν αποταμιεύσεις και θα κάναν ένα εξοχικό, εεε ή θα κάναν όχι αντιπαροχή ακριβώς, παίρνοντας δάνειο ας πούμε θα αναβαθμίζαν την κατοικία τους. Αυτοί όλοι τελειώσανε, το '10. Τελειώσανε όμως! Ε! και εκεί την πάτησα, διότι είχα κλείσει τη συνεχή ροή από κάποιους σταθερούς πελάτες όπως είναι τα ξενοδοχεία (...) ή αν θέλεις τη σύνδεση με το [μεγάλο τεχνικό γραφείο] και επομένως όποια δουλειά ερχόταν από 'κει. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η ενασχόληση με ένα μόνο αντικείμενο παρουσιάζεται στην αφήγηση της Ανθής ως καθοριστική για την αντίστασή της απέναντι στην κρίση. Η έλλειψη εναλλακτικών πεδίων εργασίας την οδήγησε στην ανεργία, ενώ η αδυναμία ευελιξίας και η έλλειψη ποικιλίας στις προγενέστερες εμπειρίες της, την δυσκόλεψε ιδιαίτερα να βρει νέα διαφορετικά αντικείμενα εργασίας. Η ταχύτητα των μεταβολών που συνοδεύουν την κρίση, επιδείνωσαν τη ζωή της, καθώς από τη μια στιγμή στην άλλη βρέθηκε χωρίς έργο. Σε επόμενο σημείο της αφήγησης περιγράφει τη διαδικασία απώλειας των μελετών και κατασκευών κατοικιών:

Το '10 λοιπόν είχαμε: μία, δύο, τρεις, θα 'λεγα τέσσερις, αλλά δεν μπορώ να θυμηθώ ποια είναι η τέταρτη, ας πούμε τρεις γιατί αυτές θυμάμαι, δουλειές έτοιμες, να τις κάνουμε, να τις ξεκινήσουμε. Τι χαρακτηριστικό είχαν και οι τρεις δουλειές; Ότι ήταν... η μία ήταν λεφτά αποταμίευσης για εξοχικό, η άλλη ήταν δάνειο από το Παρακαταθηκών και Δανείων για ανέγερση οικοδομής σε υπάρχον οικόπεδο και η άλλη ήταν αγορά κάποιου... νεοκλασικού και διαρρύθμισή του και αυτά... (...) Με δάνειο νομίζω, είχανε και λεφτά αυτοί, εντάξει δεν ήταν πάντως κάποιοι πάμπλουτοι τύποι (...). Ήταν αυτού του επιπέδου, ευκατάστατοι άνθρωποι όμως. (...) Λοιπόν, μετά το '10... εξαφανίστηκαν και οι τρεις δουλειές (...). Σχεδόν ακαριαία όμως, δηλαδή μόλις μπήκαμε στο ΔΝΤ, αυτό μέσα σε πέντε μήνες έσβησε τελείως. Δεν υπήρχε θέμα...

Δηλαδή νομίζω ότι η κατοικία ήταν το πρώτο κομμάτι που πάγωσε. Ε και την πατήσαμε (γελάει) ξαναλέω. Εεε αυτό πάγωσε... και άρχισε η φθίνουσα πορεία, δηλαδή ουσιαστικά τι έγινε; τελειώσαν, κλείνανε οι ήδη υπάρχουσες δουλειές, οι εκκρεμότητες. Ναι, δεν ήρθε ποτέ τίποτα καινούργιο. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Με την μείωση των μελετών συμβαδίζει και η μείωση των κατασκευών, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό. Η Χριστίνα περιγράφει ότι η τελευταία κατασκευή που είχε αναλάβει πριν βγει στη σύνταξη διακόπηκε λόγω της κρίσης και των επιπτώσεών της στην αγορά των ακινήτων που συχνά τροφοδοτεί την κατασκευή:

Η [φίλη] ξεκίνησε να έχει ένα σπίτι. Εγώ της έφτιαξα τρία στο ένα. Μια γκαρσονιέρα για να νοικιάζει, μια μεζονέτα με υπόγειο τέλος πάντων για να το πουλήσει, και το σπίτι της. Με την προϋπόθεση ότι θα πουλούσε την μεζονέτα για να μπορέσει να τελειώσει το υπόλοιπο σπίτι. Δεν με άκουσε και άργησε και όταν αποφάσισε να το πουλήσει, είχε καταστραφεί η Ελλάδα (γέλιο). (Χριστίνα 48, Μάης 2011)

Εκτός όμως από τον αριθμό των μελετών και των κατασκευών που μειώνεται, αλλάζει και ο τρόπος που πραγματοποιούνται αυτές. Η Αλέξια περιγράφει ότι ενώ στο παρελθόν αναλάμβανε όλα τα στάδια της κατασκευής, τώρα πλέον, επειδή αυτό είναι οικονομικά ασύμφορο, αναλαμβάνει μόνο τα "δύσκολα" σημεία:

Προτιμάμε όχι, να μην κάνουμε την κατασκευή (...) πλέον, που η αγορά χρειάζεται πάρα πολύ φθηνές ανακαινίσεις και εμείς δεν μπορούμε να το προσφέρουμε αυτό πραγματικά. Είχαμε, έχουμε καλά συνεργεία που κάνουμε ποιοτική δουλειά, αλλά πολύ φθηνά δεν μπορούμε. Ναι, δεν μπορούμε να χτυπήσουμε ας πούμε τον συνεργάτη μας τον εργολάβο, που είναι δικό του όλο, είναι υπάλληλοί του όλοι. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Ενώ οι επιπτώσεις στην παραγωγή νέων ιδιωτικών έργων είναι πολύ σοβαρές, οι ανακαινίσεις κατοικιών και καταστημάτων συνεχίζουν να συντηρούν στοιχειωδώς τις αφηγήτριες. Οι ανακαινίσεις αποτελούν ένα από τα συνήθη πεδία δραστηριοποίησης των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα τόσο προ κρίσης όσο και μετά. Φαίνεται μάλιστα ότι στα χρόνια της κρίσης όλο και περισσότερο οι αφηγήτριες απασχολούνται εκεί, αν και ο αριθμός των ανακαινίσεων που αναλαμβάνουν, το εύρος των πραγματοποιούμενων εργασιών και τα ποσά που δίνονται γι' αυτές μειώνονται κατά πολύ, όπως λέει η Φωτεινή:

Και έχουνε πέσει τελείως αυτή τη στιγμή τα αρχιτεκτονικά, δηλαδή (αναστεναγμός), φάνηκε σταδιακά, αυτό γινότανε. Δεν θυμάμαι τώρα ποια χρονιά. Πάντα κάθε χρόνο, περίπου την άνοιξη συζητούσαμε για πολλές ανακαινίσεις, οπότε στο τέλος δύο τουλάχιστον γινότουσαν κατά τη διάρκεια της άνοιξης, καλοκαίρι. Εεε, τώρα, και οι... προσφορές είναι πολύ λιγότερες, δηλαδή κάνουμε πολύ λιγότερες προσφορές και πολύ μικρότερης κλίμακας ανακαινίσεις. (...) Εκεί που κάναμε ανακαινίσεις που από όλο το σπίτι έμενε μόνο το κουφάρι, τώρα είναι να τρίψουμε το πάτωμα, να βάψουμε, κάτι ρετούς ας πούμε στα υδραυλικά, τέτοια. Καμία σχέση με ριζικά πράγματα. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Ειδικά όσον αφορά στους επαγγελματικούς χώρους, σε αντίθεση με το παρελθόν, τα χρήματα που διατίθενται είναι ελάχιστα πλέον, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η αρχιτέκτονας καλείται να τακτοποιήσει μόνον το γραφειοκρατικό κομμάτι, χωρίς να εμπλακεί καθόλου στο σχέδιο ή την κατασκευή. Έτσι το δημιουργικό, ενιαίο και πολυεπίπεδο έργο της ανακαίνισης συρρικνώνεται στη διαδικασία της αδειοδότησης, καθώς οι πελάτες για λόγους οικονομίας αποφεύγουν όσες υπηρεσίες μπορούν:

Τα μαγαζιά αντίστοιχα που ήταν ένα άλλο που είχαμε, εεε που είχαμε και το δημιουργικό και το κατασκευαστικό, εεε έχει μείνει μόνο το γραφειοκρατικό. Δηλαδή έχουν έρθει δύο - τρεις που το έχουνε έτοιμο το μαγαζί και δουλεύει και θέλουνε την αδειοδότηση ή εντάξει στην καλύτερη περίπτωση ας πούμε έχουμε κάνει... κάτι (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Ένα από τα λίγα αντικείμενα που συνεχίζουν να αναπτύσσονται στα χρόνια της κρίσης είναι η κατασκευή τουριστικών καταλυμάτων και παραθεριστικών κατοικιών στα νησιά. Αφορούν κατ' αρχήν βορειοευρωπαίους που θέλουν μια εξοχική κατοικία στη χώρα, δευτερευόντως Έλληνες του εξωτερικού και σπανιότερα ντόπιους που χτίζουν για επιχειρηματικούς σκοπούς. Η Νίκη που συνεργάζεται με αρχιτεκτονικά γραφεία στη Μυτιλήνη περιγράφει:

Το ελεύθερο επάγγελμα στη Μυτιλήνη πρέπει να άκμαζε, δηλαδή υπήρχαν όχι πολλοί αρχιτέκτονες αλλά έχουν χτίσει πάρα πολύ, πάρα πολλά, μεζονέτες... δηλαδή βλέπεις παντού χτισμένα και ακριβές κατασκευές πολύ. Η κρίση ακόμη τώρα (σ. 2013) αρχίζει και φαίνεται δηλαδή τώρα βλέπεις ότι έχουν μείνει απούλητα σπίτια... Τώρα με αυτόν τον πολιτικό μηχανικό που συνεργάζομαι μου λέει ότι ας πούμε οι άδειες έχουν πέσει πάρα πολύ, στην πολεοδομία δεν έχουν τις άδειες που βγάζαν παλιά. Αλλά τι γίνεται στη Μυτιλήνη, που γίνεται και σε όλα τα νησιά και στην περιφέρεια. Πουλάνε πολλά σε ξένους οικοπέδα και χτίζουν πολλοί ξένοι, δηλαδή εγώ οι δουλειές που έχω τώρα είναι έτσι, είναι με ξένους, το οποίο ακόμη δεν έχω συνειδητοποιήσει τι σημαίνει αυτό, να σου πω την αλήθεια. (Νίκη 38, Μάιος 2013)

Με τα ακίνητα που σχετίζονται με τον τουρισμό ασχολείται και η Φωτεινή, με έναν διαφορετικό τρόπο. Λόγω των ιδιαίτερα μειωμένων ευκαιριών απασχόλησης την περίοδο της κρίσης, η Φωτεινή και η συνεργάτιδά της αποφάσισαν να επισκευάζουν παλαιά διαμερίσματα στο Σύνταγμα και στη συνέχεια τα ενοικιάζουν σε τουρίστες, μέσω της κατασκευαστικής εταιρίας που ήδη είχαν ιδρύσει. Έτσι καλύπτονται οικονομικά και ταυτόχρονα αποκτούν την ευκαιρία να μελετήσουν, να σχεδιάσουν και να κατασκευάσουν τα δωμάτια με την ελευθερία και τους όρους που θέλουν. Ξεκινούν δοκιμαστικά,

μετατρέποντας σε ενοικιαζόμενο δωμάτιο το ένα από τα δύο ιδιόκτητα διαμερίσματα που καταλάμβανε παλιά το γραφείο τους:

Το σκεφτήκαμε γιατί ήταν αδύνατο, δηλαδή είχαμε φτάσει να χρωστάμε πάρα πολλές δόσεις στο δάνειο (...). Το να το νοικιάσουμε πλέον είχε πέσει πάρα πολύ στο Σύνταγμα δεν είχε κανένα νόημα, ούτε θέλαμε μια τόσο μόνιμη λύση. (...) Και το άλλο κομμάτι που μας ενδιέφερε από αυτό, πέρα από το οικονομικό που πιστεύαμε ότι θα ήταν κάτι που θα είχαμε άμεσα έσοδα, εεε ήταν ότι θα είχαμε μια ευκαιρία ας πούμε (...) να κάνουμε κάτι δημιουργικό, να το κάνουμε όπως θέλαμε. Και εντάξει υπήρχε περιορισμός οικονομικός, αλλά ψάχναμε ας πούμε για λύσεις που μας ικανοποιούσανε. Δηλαδή αυτό δεν συμβαίνει εύκολα με έναν οποιοδήποτε πελάτη. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Αφού η δοκιμή αυτή πήγε καλά, οι δύο συνεργάτιδες αποφάσισαν να επεκταθούν και σε διπλανά διαμερίσματα, τα οποία ενοικιάζουν με μακρόχρονες μισθώσεις, παρά τις εξωγενείς δυσκολίες που αντιμετωπίζουν (γραφειοκρατία, capital controls, αποσταθεροποίηση οικονομικής κατάστασης) και τα ανακαινίζουν με ιδιωτικό δανεισμό. Ευελπιστούν ότι το συγκεκριμένο πεδίο απασχόλησης θα τις καλύψει τα επόμενα χρόνια.

Και αυτό...(έγινε) με μια προοπτική ότι θα προχωρούσε καλά και θα μπορούσαμε να το κάνουμε και αλλού, και στα αποπάνω... Γιατί αυτή ήταν η φιλοδοξία, επειδή ξαφνικά το κτίριο άδειασε, εεε είπαμε ότι θα ήτανε πολύ ωραίο και σαν έργο ρε παιδί μου για εμάς. Σε μια περίοδο ας πούμε που δεν παίζει τίποτα γενικά. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Επιπροσθέτως η Φωτεινή μετατρέπει και το ιδιόκτητο διαμέρισμα του συζύγου της στην Κυψέλη, σε δωμάτια που νοικιάζει σε φοιτητές του Erasmus. Η δραστηριότητα αυτή δίνει αρκετά έσοδα ώστε να μετακομίσουν σε άλλο σπίτι στον Χολαργό. Έτσι η βασική αλλαγή που έφερε η κρίση στην επαγγελματική ζωή της Φωτεινής είναι:

Ότι έγινα ξενοδόχος από αρχιτέκτονας! (γέλιο) δεν μετράει; (γέλιο) δεν είναι αυτό αποτέλεσμα της κρίσης; δεν το κατάλαβες; (γέλιο) (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Ωστόσο είναι προφανές ότι η μεταπήδηση της Φωτεινής στον τομέα των τουριστικών επαγγελμάτων δεν καταφέρνει να την απομακρύνει από την αρχιτεκτονική δημιουργία και την κατασκευή. Αντίθετα της δίνει την ευκαιρία να δημιουργήσει χώρους σύμφωνα με τα δικά της κριτήρια και αισθητική, κάτι που λόγω της οικονομικής στενότητας δεν μπορεί να πετύχει στις υπόλοιπες επαγγελματικές της δραστηριότητες. Αν και το κίνητρό της ξεκινά από την ανάγκη να έχει εισοδήματα, η αφηγήτρια καταφέρνει να ικανοποιήσει ταυτόχρονα και την, "ανεδαφική" για τη συγκυρία, επιθυμία για δημιουργική δουλειά:

Το βασικό είναι να έχουμε μια απολαβή, γιατί δεν έχουμε εισόδημα καθόλου. Δηλαδή, κοίτα, είναι κάτι τώρα που δεν έχω αναφέρει καθόλου. Ότι εγώ από το Γενάρη του '13 έχω ένα παιδί και τώρα είμαι έγκυος στο δεύτερο, οπότε (σύντομο

γέλιο) είναι κάτι που θέλω να... θέλω ένα σταθερό εισόδημα. (...) Οπότε, το οικονομικό είναι το πρώτο και το βασικό, αλλά είναι και ένα πράγμα που θεωρούμε στη φάση της κατασκευής του, ότι έχει ένα δημιουργικό κομμάτι. (...) Αλλά έχει γίνει τόσο μεγάλη ανάγκη ρε παιδί μου να, να έχουμε ένα εισόδημα, που νομίζω δεν ενδιαφέρει καμία από τις δύο, πλέον (σ. συνεργάτιδες). Έχει υποβιβαστεί εντελώς ως πούμε το δημιουργικό κομμάτι της αρχιτεκτονικής (σύντομο γέλιο). Δηλαδή πραγματικά είναι, θα είναι τόσο μεγάλη ικανοποίηση αν εξασφαλίσουμε τα πολύ βασικά, που το άλλο μετά μοιάζει πολύ μεγάλη πολυτέλεια (παύση). (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015).

Οι αφηγήτριες, αν και επηρεάζονται σαφώς από την κρίση, δεν μένουν παθητικές απέναντι σ' αυτή. Δεν είναι λίγες, ούτε αμελητέες οι προσπάθειες που κάνουν για να εφεύρουν νέα πεδία απασχόλησης και να τροποποιήσουν τα παλαιά, ώστε να έχουν δουλειά και μάλιστα ικανοποιητική, κατά το δυνατόν. Στη διαδικασία αυτή ωθούνται και από τις διαφοροποιημένες, σε σχέση με το παρελθόν, ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Ένα καινούργιο πεδίο απασχόλησης είναι η δημιουργία παρουσιάσεων, η πώληση δηλαδή εικόνων κτιρίων, αντί των αντίστοιχων ολοκληρωμένων αρχιτεκτονικών μελετών. Το αντικείμενο αυτό δημιουργείται από τις ανάγκες της αγοράς, η οποία πλέον περιορίζεται στην πώληση υπαρχόντων ακινήτων και όχι στην κατασκευή νέων. Αντί της σημαντικού κόστους πραγματικής ανακαίνισης επιλέγεται η "εικονική ανακαίνιση", η οποία διευκολύνει τις πωλήσεις μέσω της προβολής μιας φανταστικής εικόνας του κτιρίου. Η πρακτική αυτή δεν είναι αποκλειστική συνέπεια της κρίσης, αλλά αποτελεί διεθνή τάση στην αρχιτεκτονική που δουλεύει όλο και περισσότερο με εικόνες διακινούμενες μέσω του διαδικτύου σε εξειδικευμένο και μη κοινό. Η επικράτηση των νέων τεχνολογιών και η δυνατότητα γρήγορης και εύκολης παραγωγής εικόνων και video είναι ακόμα ένας λόγος που οι παρουσιάσεις έχουν όλο και μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά εργασίας, χωρίς βέβαια οι υπόλοιπες παράμετροι να θεωρούνται υποδεέστερες.

Στο σύγχρονο εργασιακό τοπίο τα ακριβή σχέδια αναπαράστασης του χώρου με τα οποία συνεννοούνται μεταξύ τους οι ειδικοί - μηχανικοί που κατέχουν τη γλώσσα του σχεδίου, δεν φτάνουν. Απαιτούνται παράλληλα φανταστικές απεικονίσεις για να μεταφέρουν από τον/τη μηχανικό στον πελάτη την εικόνα του χώρου που πρόκειται να αγοράσει ή κατασκευάσει. Θα μπορούσε αυτή η διαδικασία να θεωρηθεί μέσο για την καλύτερη συνεργασία τους, ακόμα και μέσο εκδημοκρατισμού της παραγωγής του χτισμένου περιβάλλοντος, καθώς δίνει στον μη εξοικειωμένο με το σχέδιο πελάτη τη δυνατότητα να φανταστεί το χώρο του και να συμμετάσχει στην κατασκευή του, αν και στην πραγματικότητα δεν φαίνεται να λειτουργεί έτσι. Σίγουρα όμως αποτελεί ένα νέο

πεδίο εργασίας που στα χρόνια της κρίσης αποδίδει έσοδα. Στη διαδικασία αυτή αναφέρεται εκτενώς η Αλέξια:

(Κάνουμε) και παρουσιάσεις.

{Παρουσιάσεις που λες; τι παρουσιάσεις;

Ουσιαστικά... μελέτες, αλλά που... βασικά είναι εικόνες. Δηλαδή έχει κάπως γυρίσει τώρα η δουλειά αρκετά προς αυτή τη κατεύθυνση. Δηλαδή, πια εντάξει, λίγες μελέτες ας πούμε φτάνουν σε μεγάλη λεπτομέρεια. Είναι κυρίως ιδέα και παρουσίαση. Εικόνες. Εεε, εντύπωση, δηλαδή όλα είναι για τις εντυπώσεις. Εσωτερικά. Πρέπει ο κόσμος, τα θέλει όλα να τα δει με τη μία... Οπότε πολλοί, ξέρεις, θέλουνε μία παρουσίαση για κάτι, να το δείξουν σε επενδυτές, να το σκεφτούν, να το κάνουν. Οπότε παίζει πολύ αυτό το πράγμα.

{Έχει να κάνει πιστεύεις με την κρίση, ή είναι εντελώς άσχετο; με τάσεις της εποχής ας πούμε...}

Εντάξει. Και τα δύο. Γιατί ας πούμε (σύντομο γέλιο), έχω φίλους στην Αγγλία που (...) και αυτοί... κάνουν παρουσιάσεις φυσικά, αλλά κάνουνε και μελέτες. (...) Εδώ δεν πληρώνονται οι μελέτες. Αυτό, έχει να κάνει με την κρίση.

{Για τις παρουσιάσεις πληρωνόσαστε;

Ναι. Μπορεί κάποιος ας πούμε να ζητήσει ακόμα και να... του δώσουμε κατεύθυνση για το πώς να διακοσμήσει το... σαλόνι του. Τα πάντα κάνουμε. Δηλαδή, κατά καιρούς, ξέρεις, υπάρχουν κάποιες εποχές που είναι πιο καλά... projects, αλλά ό,τι και να 'ναι, τα κάνουμε. Και για... μικρά ποσά. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Η τακτοποίηση αυθαιρέτων και τα ενεργειακά πιστοποιητικά είναι ένα από τα "νέα" αντικείμενα απασχόλησης που "προσφέρθηκαν" στους μηχανικούς στα χρόνια της κρίσης, με στόχο την προστασία του οικιστικού και φυσικού περιβάλλοντος επισήμως ή, από άλλη σκοπιά, την αύξηση των δημοσίων εσόδων.

Οι περισσότερες από τις αφηγήτριες αναφέρουν ότι έχουν ασχοληθεί με τις τακτοποιήσεις αυθαιρέτων και σπανιότερα με την έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών. Τα πεδία αυτά δίνουν κάποιες ευκαιρίες εργασίας στις συμμετέχουσες της έρευνας, όμως σε καμιά περίπτωση δεν συνιστούν πλήρη απασχόληση. Αυτοαπασχολούμενες και οιονεΐ μισθωτές στην πλειοψηφία τους, εργάζονται σε γραφεία που αναλαμβάνουν μικρό κύκλο εργασιών. Η δραστηριοποίηση σε μη εμπορευματικές κατοικίες (δηλαδή σε κατοικίες που χτίζονται για ιδιοκατοίκηση ή δεν έχουν στόχο το κέρδος από την εμπορική τους εκμετάλλευση), στην πράξη σημαίνει παραγωγή κατοικιών χωρίς ή με ελάχιστες αυθαιρεσίες. Έτσι σπάνια η ίδια τους η παραγωγή μπορεί να τροφοδοτήσει τις δραστηριότητες αυτές. Σπάνια επίσης έχουν συνεργασία με εργολάβους, αλλά ακόμα και

όταν συμβαίνει αυτό είναι περιορισμένος ο αριθμός των αυθαιρέτων προς τακτοποίηση. Η Ανθή περιγράφει χαρακτηριστικά:

Κοίταξε! εδώ μπαίνει και άλλο ένα στοιχείο. Ότι εγώ δεν είχα ποτέ τον χαρακτήρα, δεν ήμουνα "αδειάς"⁴⁶ που λέμε. Επομένως δεν είχα εμπλοκή με πολεοδομίες που τροφοδότησαν τότε ένα μεγάλο κομμάτι αρχιτεκτόνων, μηχανικών, με τα αυθαίρετα... με... όλα αυτά. Εεε εγώ δεν είχα αυτό το στοιχείο και δεν το θέλησα ποτέ. Όταν κάποια στιγμή το θέλησα δεν είχα τα λεφτά να το κάνω. Δηλαδή αυτά τα περίφημα σεμινάρια των εφτακοσίων ευρώ τότε, δεν υπήρχε δυνατότητα να το κάνω αυτό. Άρα έμεινα έξω από αυτό, και από αυτό.

{και από τα ενεργειακά και από τα αυθαίρετα, ημιυπαίθριους, όλα αυτά;

Ενεργειακούς έμεινα απ' έξω. Ημιυπαίθριους έκανα, αλλά και αυτό είναι ένα κύκλωμα. Δηλαδή έκανα δέκα, έκανα πέντε, μέχρι εκεί όμως. Τελείωσε, εξαντλήθηκε, η δεξαμενή που είχα εγώ. Γιατί τόσα δικαιολογούσε η... θέση μου. Δηλαδή δεν... άμα δεν έχεις επαφές με πολεοδομίες, γνωστούς προς τα 'κει, ούτε είχα γνωστούς τέτοιους, και έχει σημασία αυτό, δηλαδή το ότι εγώ έχτιζα κατοικίες επιλεκτικά, σημαίνει: ότι έχτιζα κατοικίες χωρίς αυθαίρετα, χωρίς ημιυπαίθριους αυθαίρετους, έχτιζα δηλαδή αρκετά... σύμφωνα με το ΓΟΚ. Δεν... είχα, καλά είχα και το κόλλημα, αλλά είχα και αυτή την... μπορούσα να το περάσω αυτό. Διότι... δεν έχτιζα για εμπορικούς λόγους, (...) δεν είχα εργολάβους πελάτες. Δεν είχα επαφή δηλαδή με τέτοιους, μ' ένα κοινό τέτοιο που να με τροφοδοτεί. Πάει και αυτό! Τίποτα δηλαδή. Εεε άσε που με απωθούσε κιόλας όλο αυτό το σύστημα των αυθαιρέτων και της δήλωσής τους. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Τα αυθαίρετα, οι ημιυπαίθριοι και οι ενεργειακές πιστοποιήσεις αντιμετωπίζονται από την Ανθή, αλλά και από άλλες αφηγήτριες, ως δουλειές διεκπεραιωτικές που απαιτούν πολύ τρέξιμο και δεν δίνουν καμιά ευχαρίστηση ή δυνατότητα δημιουργικότητας. Οι αφηγήτριες που χτίζουν νόμιμα ή δεν ανήκουν σε εργολαβικά κυκλώματα ή δεν έχουν "επαφές" με τις πολεοδομίες ή δεν έχουν χρήματα να παρακολουθήσουν τα σχετικά σεμινάρια, μένουν έξω και απ' αυτή τη δραστηριότητα.

---

46 ο/η μηχανικός που βγάζει άδειες για την κατασκευή έργων, κυρίως κατοικιών. Στο λόγο των περισσότερων αρχιτεκτόνων έχει συνήθως αρνητική έννοια και υποδηλώνει τον μηχανικό που δεν ενδιαφέρεται για την δημιουργική δραστηριότητα της αρχιτεκτονικής, αλλά για την κατασκευή έργων που μπορούν να πωληθούν, άρα έχουν μεγάλη αξία εκμετάλλευσης, επομένως χρησιμοποιούν όλο ή και υπερβαίνουν το συντελεστή δόμησης και κάλυψης. Ο "αδειάς" έχει στόχο να βγάλει όσο το δυνατό περισσότερες άδειες μπορεί, καθώς τα έσοδά του δεν εξαρτώνται από την ποιότητα αλλά από την ποσότητα των έργων που θα κάνει.

Η έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών, αποτελεί ακόμα σπανιότερο αντικείμενο δραστηριοποίησης, κυρίως εξαιτίας του μεγάλου κόστους των σεμιναρίων και των εξετάσεων πιστοποίησης. Έτσι καμιά από τις αφηγήτριες δεν την κάνει, αν και αρκετές την αναφέρουν ως μία από τις λίγες εναλλακτικές στα χρόνια της κρίσης.

Η Ελένη, η δουλειά της οποίας επίσης έχει πληγεί σοβαρά από την κρίση καθώς σταδιακά έχει ελαχιστοποιηθεί ή γίνεται όλο και πιο κακοπληρωμένη, αναφέρει ότι η μόνη της εργασιακή δυνατότητα θα ήταν να ασχοληθεί με την έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών ή τις τακτοποιήσεις αυθαιρέτων. Και αυτές όμως είναι κακοπληρωμένες, γιατί τις έχουν διεκδικήσει μεγάλα γραφεία που απασχολούν χαμηλά αμειβόμενους νεαρής ηλικίας εργαζόμενους καθιστώντας "αθέμιτο" τον ανταγωνισμό:

Τι να πεις ας πούμε τώρα, τους ενεργειακούς επιθεωρητές; Εντάξει πήγα και έκανα και το σεμινάριο, τι να κάνω ας πούμε, αλλά... Εξετάσεις δεν έχουν γίνει, δεν είμαι απ' αυτούς που γράφτηκα σαν προσωρινή, τα χρήματα είναι πάρα πολύ λίγα, δηλαδή δεν έχει νόημα. Αφού σκέφτομαι ότι δεν υπάρχει λόγος να τις δώσω καν αυτές τις εξετάσεις. Τι να δώσω ας πούμε, όταν αυτή τη στιγμή έχει φτάσει να ζητάνε ενεργειακή επιθεώρηση πενήντα ευρώ; (...) Διότι υπάρχουν πάρα πολλοί στη δουλειά, που το δίνουν για πενήντα ευρώ, έχουν γίνει εταιρείες που βάζουνε πιστοποιητάδες και τρέχουνε, τους πληρώνουν προφανώς το τίποτα ας πούμε. Εντάξει, κάποιιοι καταφέρνουν και το κρατάνε στα διακόσια, αλλά... τι μου λέει εμένα ότι θα καταφέρω να το κρατήσω; και για πόσο καιρό ακόμα... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι δουλειές για την οικογένεια και το ευρύτερο φιλικό περιβάλλον, συνήθως αμισθί, είναι ένα ακόμα πεδίο απασχόλησης. Αν και η δραστηριότητα αυτή έχει μικρό ή καθόλου οικονομικό όφελος, αποτελεί διέξοδο σε ψυχολογικό και υπαρξιακό επίπεδο, καθώς δίνει τη δυνατότητα να εργαστούν με τους προγενέστερους, κατά τα άλλα, της κρίσης όρους.

Η Ελένη αναλαμβάνει δουλειές φίλων για τις οποίες στις παρούσες οικονομικές συνθήκες δεν πληρώνεται. Η πρακτική αυτή υπήρχε πάντα στο επάγγελμα, όμως τώρα για την Ελένη είναι η μοναδική απασχόληση:

Κατά τα άλλα κάνουμε θελήματα, εντάξει! Ε! αυτό το έχει πάντα αυτή η δουλειά, απ' την αρχή μέχρι το τέλος ας πούμε, το παίζεις αυτό. Είναι σε διάφορους φίλους, θα τους βοηθήσεις να κάνουν αυτοί, τι να πάρεις τώρα; Και μάλιστα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, τι να... (παύση). Του χαλάει του αλλουνού κάτι και εντάξει να δεις πώς θα βοηθήσεις ας πούμε να το φτιάξει. Τέτοια πράγματα... καμιά κουζινούλα που θέλει... που αυτά δεν παίζουμε τώρα... (...) ούτε αυτά. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Υπό τη σκιά της κρίσης κάποιες από τις αφηγήτριες επιλέγουν να δουλέψουν για τον ίδιο τους τον εαυτό και να "εφεύρουν" αντικείμενα σχεδιασμού και κατασκευής είτε για προσωπική, είτε για επιχειρηματική χρήση από τις ίδιες. Η αφήγηση της Φωτεινής για τα τουριστικά καταλύματα που σχεδιάζει και διαχειρίζεται αποτελεί μια χαρακτηριστική αλλά όχι και πολύ συνηθισμένη περίπτωση. Άλλες αφηγήτριες βρίσκουν την ευκαιρία να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο σε έργα που κάνουν για τον εαυτό τους, όπως το σπίτι τους ή/και το γραφείο τους. Για τη Θεοδώρα το χτίσιμο του σπιτιού της, που διαρκεί 5 χρόνια, πέρα από την κάλυψη των στεγαστικών της αναγκών, της δίνει τη δυνατότητα να χτίσει το χώρο της όπως ακριβώς τον επιθυμεί. Το ίδιο ισχύει και για την Ανδρομάχη αλλά και για τις περισσότερες αφηγήτριες. Αν και θεωρείται δεδομένο ότι οι ίδιες θα αναλάμβαναν τα έργα αυτά, η σημασία που αποκτούν για την επαγγελματική τους ύπαρξη στα χρόνια της κρίσης είναι μεγάλη και ο χρόνος που αφιερώνουν σ' αυτά ιδιαίτερα εκτεταμένος.

Μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της επαγγελματικής ταυτότητας των αφηγητριών έχουν και οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί. Οι διαγωνισμοί αποτελούν ένα μέσο παραμονής των αρχιτεκτόνων στον εργασιακό χώρο και καλύπτουν την ανάγκη τους για δημιουργία, ακόμα κι αν συχνά κοστίζουν πολύ περισσότερο από το ενδεχόμενο οικονομικό κέρδος τους. Ωστόσο υπάρχει και εκεί σκεπτικισμός και η συμμετοχή βιώνεται σαν ύστατη προσπάθεια σε ένα σχεδόν νεκρό πεδίο δραστηριοτήτων, όπως αναφέρει η Αλέξια, που συμμετέχει συχνά σε διαγωνισμούς, ψάχνοντας να βρει νέα αντικείμενα εργασίας για να αναπληρώσει όσα χάθηκαν στα χρόνια της κρίσης:

Έχουμε κάνει τρεις διαγωνισμούς τα τελευταία χρόνια και... ο ένας ήταν και μεγάλος διαγωνισμός. (...) Αυτό κάπως για να είμαστε, γιατί εντάξει υπήρχαν και... περίοδοι που δεν υπήρχε δουλειά. Κάτι δίμηνα, τρίμηνα, που δεν υπήρχε καθόλου δουλειά και... ή κάποια τα κάνουμε καλοκαίρι που έτσι κι αλλιώς είναι νεκρή περίοδος. Εντάξει για να 'μαστε κι εμείς λίγο... ενεργοί ας πούμε... στο τι γίνεται, γενικά στον κόσμο ας πούμε. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Υποαπασχόληση - ετεροαπασχόληση- ανεργία και η ιδιότητα του μηχανικού

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα αλλά και τα επόμενα αποσπάσματα, σε συνθήκες κρίσης η υποαπασχόληση είναι ένα από τα συνηθέστερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες, μισθωτές και αυτοαπασχολούμενες. Για τις μισθωτές το ωράριο εργασίας, μαζί με τις αμοιβές, μειώνεται, ενώ για τις αυτοαπασχολούμενες ο χρόνος της αμειβόμενης εργασίας περιορίζεται "δραματικά". Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της περιόδου είναι ότι αφηγήτριες που ήταν μόνιμοι υπάλληλοι γραφείων, περνούν στη συνδυαζόμενη υποαπασχόληση / αυτοαπασχόληση στο σπίτι, φαινόμενο που απαντάται συχνά σε

περιόδους οικονομικής δυσπραγίας, οπότε η μισθωτή εργασία μειώνεται, οι όροι άσκησης της επιδεινώνονται και αυξάνεται η αυτοαπασχόληση (Βαΐου2009:44).

Η υποαπασχόληση συνήθως δεν είναι μόνιμη, ούτε σταθερή, ούτε ισόποσα καταμερισμένη στη διάρκεια του χρόνου. Υπάρχουν περίοδοι που δεν υπάρχει καθόλου δουλειά και άλλες φορτωμένες, ημέρες με πλήρες ωράριο εργασίας και άλλες που οι αφηγήτριες δεν πηγαίνουν καν στο γραφείο. Η κατάσταση αυτή επιδρά και στην οργάνωση της καθημερινότητας όπως φαίνεται σε επόμενο κεφάλαιο.

Συχνά η κρίση, σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες συνθήκες ζωής των αφηγητριών, οδηγεί στην ετεροαπασχόληση. Οι αφηγήτριες εξαναγκάζονται κάτω από το βάρος της έλλειψης αντικειμένων να "αφήσουν" το επάγγελμα και να απασχοληθούν σε άλλα πεδία ή να συμπληρώσουν την αρχιτεκτονική απασχόληση με άλλα αντικείμενα. Αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η απασχόληση σε άλλους τομείς αποκόπτει τις αφηγήτριες από την αρχιτεκτονική, είναι ολοφάνερο στις μαρτυρίες τους ότι προσπαθούν πάση θυσία να μην συμβεί αυτό. Όλες, σε όποιο πεδίο κι αν ασχολούνται, προσπαθούν να αξιοποιούν τις αρχιτεκτονική παιδεία και εμπειρία τους και να συνδυάζουν τη νέα τους δουλειά με την ιδιότητα της αρχιτέκτονα. Επιπλέον κύριος στόχος τους είναι να επιστρέψουν στο αρχιτεκτονικό επάγγελμα, όταν υπάρξουν περισσότερες δυνατότητες εργασίας ή όταν θα μπορούν να συνδυάσουν τη δουλειά με τους άλλους ρόλους τους.

Η Τασούλα, στην προσπάθεια να βρει μια δουλειά συμβατή με τις ανάγκες της στα χρόνια της κρίσης, ξεκινά να εργάζεται ως μεσίτρια ακινήτων. Η επαγγελματική της ιδιότητα είναι προσόν για τη δουλειά αυτή και στην εταιρεία που εργάζεται υπάρχουν αρκετοί νέοι μηχανικοί. Στόχος της Τασούλας είναι να ασχοληθεί με τις ανακαινίσεις των κατοικιών που μεσιτεύει και για τον σκοπό αυτό προσφέρει αμισθί υπηρεσίες όπως προτάσεις ανακαινίσεων, κοστολόγηση των απαιτούμενων εργασιών κ.ά.

Επίσης είχα την εντύπωση ότι κάπως αυτό θα με βάλει μέσα στην... αγορά των ακινήτων εεε... στην περιοχή που μένω, (...). Και επειδή έτσι κι αλλιώς εεε... και επαγγελματικά βλέπω ότι... η κατασκευή νέων κατοικιών είναι παγωμένη και δεν θεωρώ ότι θα ξεπαγώσει σύντομα στην Ελλάδα, θεωρούσα ότι μ' αυτόν τον τρόπο μπορώ να μπω κάπως στην αγορά των... στην ανακύκλωση ας πούμε των κατοικιών, που είναι ανοιχτή και κάπως να συμμετάσχω σε..., να αρχίσω να αναλαμβάνω ανακαινίσεις πιθανώς... εεε... ανακατασκευές, πανωσηκώματα, κάπως ανάπτυξη ακινήτων. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η δουλειά στο μεσιτικό γραφείο είναι κακοπληρωμένη (με ποσοστά επί των πωλήσεών της), δεν έχει ωράριο εργασίας, ούτε ασφάλιση, είναι όμως η μοναδική απ' όσες βρήκε που μπορούσε να συνδυαστεί με τις συνθήκες της ζωής της -μητέρα 2 μικρών παιδιών. Κυρίως όμως η απασχόληση αυτή την ενεργοποιεί και την εντάσσει στον επαγγελματικό χώρο. Την

βγάζει απ' το σπίτι και της παρέχει την προοπτική μιας καλύτερης μελλοντικής απασχόλησης, καθώς δεν έχει παραιτηθεί απ' το σχέδιο να "στήσει" κάποια στιγμή την αυτοαπασχόληση. Γι' αυτό κι όταν -σπάνια- βρίσκει μικρές δουλειές, όσο μικρές κι αν είναι οι απολαβές, τις αναλαμβάνει, για να σπάσει την αίσθηση της επαγγελματικής απραξίας.

Η Τασούλα έχει σκεφτεί να απασχοληθεί και σε άλλα πεδία όπου θα μπορούσε να συνδυάσει πιο εύκολα δουλειά και οικογενειακές υποχρεώσεις, δεν το έχει κάνει όμως γιατί θεωρεί ότι θα τη σύρουν έξω από την επαγγελματική της εστίαση, την αρχιτεκτονική:

Εεε θα μπορούσα να βρω μια άλλη δουλειά εκτός αντικειμένου, που... το έχω σκεφτεί, ας πούμε... σε εκδόσεις αλλά είναι πολύ... ε δηλαδή μου φαίνεται κάπως πολύ ετεροαπασχόληση, πολύ πιο μακρινό βήμα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Η Ανδρομάχη συμπληρώνει τη (μειωμένη) αρχιτεκτονική της απασχόληση εργαζόμενη ως πωλήτρια καλλυντικών στον ελεύθερο χρόνο της. Η δραστηριότητα αυτή συνδυάζεται σχετικά εύκολα με τις άλλες υποχρεώσεις και της αποδίδει κάποιο πολύτιμο εισόδημα, αφού τα έσοδα από την αρχιτεκτονική είναι ελάχιστα. Προσπαθώντας να συνδέσει αυτή την τόσο "αλλότρια" δραστηριότητα με την αρχιτεκτονική, την εντάσσει σε ένα πλαίσιο "βελτίωσης" της ζωής στο σπίτι και ευεξίας, όπως λέει:

Εκτός από την αρχιτεκτονική, ξέχασα να σου πω, κάνω και το... κορίτσι της [εταιρία καλλυντικών]. Δηλαδή... (χαμογελάει) δεν το φαντάζεσαι αλλά το κάνω και αυτό!

Εεε, ήρθε μια φίλη κάποια στιγμή που έκανε αυτή τη δουλειά και μου πήρε κάποια προϊόντα που μ' αρέσανε, εεε και μετά μου λέει "δεν το κάνεις και συ αυτό; βγαίνει ένα χαρτζιλίκι ρε παιδί μου" Της λέω "είσαι καλά; εγώ δεν... ούτε καν μακιγιάρομαι ας πούμε, να κάνω αυτή τη δουλειά;". Όχι" μου λέει, "δεν είναι έτσι, κάν' το και θα δεις" και τέλος πάντων πείστηκα γιατί χρειαζόμουνα και... ό,τι λεφτά μπορούσα να βγάλω καλό ήτανε... (...) Και τελικά, παρόλο που δεν είμαι πολύ σε αυτό, ούτε στη μόδα, ούτε σε αυτά, μ' αρέσει. Έχει κάποια προϊόντα, έχει προϊόντα που δεν είναι μόνο μακιγιάζ, δηλαδή έχει τεράστιο εύρος, (...). Αλλά εμένα μ' αρέσει πολύ το κομμάτι της, αυτό που λέω εγώ της ευεξίας, δηλαδή το πώς μες στο σπίτι σου να νιώσεις καλύτερα. Κι αυτό με... εκφράζει και γι' αυτό το πουλάω και πάρα πολύ εύκολα. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Ο λόγος που οδηγεί τις αφηγήτριες, σε συνθήκες κρίσης, στην ετεροαπασχόληση είναι η έλλειψη προσφοράς εργασίας. Οι οικονομικές ανάγκες αποτελούν βασικό παράγοντα, ενώ οι ανάγκες αυτονομίας, δημιουργικότητας, εργασιακής απασχόλησης και ικανοποιητικής διευθέτησης του καθημερινού χρόνου λειτουργούν ως πολύ ισχυρά κίνητρα. Βαρύνουσα αιτία της ετεροαπασχόλησης είναι και η σοβαρή επιδείνωση των συνθηκών κάτω από τις οποίες ασκείται πλέον το αρχιτεκτονικό επάγγελμα.

Η Βάσια, που τελειώνει τη σχολή στα πρώτα χρόνια της κρίσης, μετά από σύντομη εμπειρία σε αρχιτεκτονικά γραφεία, επιλέγει να εργαστεί σε άλλον τομέα. Οι

επανειλημμένες, μάταιες προσπάθειες να βρει "αρχιτεκτονική" δουλειά, καθώς η προσφορά αντικειμένων είναι ελάχιστη και η Βάσια δεν έχει ευρύ φιλικό ή κοινωνικό κύκλο αρχιτεκτόνων, την απογοητεύουν και την επιβαρύνουν συναισθηματικά. Αποφασίζει έτσι να εργαστεί ως τηλεφωνήτρια, δουλειά που της προσφέρει μόνον μια στοιχειώδη οικονομική ανεξαρτησία, αλλά ταυτόχρονα την απαλλάσσει από την επίπονη αναζήτηση "αρχιτεκτονικής" δουλειάς.

Τελικά αυτό που συνέβη ήταν ότι η ιδέα να ξαναψάξω για αρχιτεκτονικά κάπως... μου δημιουργούσε τρομερό θυμό γιατί... Δεν ξέρω γιατί! Μάλλον... γιατί νιώθω ότι για να βρω εκείνη τη δουλειά με την [προηγούμενη εργοδότη] εεε, εντέλει κόπιασα πάρα πολύ. Παρόλο που δεν κόπιασα με τον συμβατικό τρόπο που θα ήταν ίσως πιο εύκολο, αλλά το ότι όταν απάντησε... μου πήρε δυο - τρεις μέρες για να... βγάλω όλη αυτή τη συγκίνηση, ήταν πολύ ενδεικτικό του πόσο πολύ... είχα αφιερώσει πάρα πολλή ενέργεια. Δηλαδή κάθε μέρα θα έστελνα βιογραφικά, σε κάποια γραφεία πήγαινα πόρτα - πόρτα, ολοκλήρωσα το portfolio. Εννοώ κάπως όλο αυτό ήταν μία πολύ μεγάλη προσπάθεια για κάτι το οποίο μετά από ενάμισι χρόνο τέλειωσε. Και μάλλον έφερα αυτό, ότι δεν μπορώ να ξαναμπώ σε μια διαδικασία που όλα είναι ενάντια μου, που δεν έχω κάποια, πέρα από την [προηγούμενη εργοδότη] που δεν έχει δουλειά και τον [άλλος εργοδότης] που επίσης δεν έχει δουλειά, δεν έχω κάποια άλλη σχέση ή κάποια άλλη πόρτα. Δεν θέλω να σπουδάσω ξανά, δεν είναι τίποτα εύκολο ρε παιδί μου, όλες οι παράμετροι ήταν ενάντια. Οπότε μου φάνηκε πολύ δύσκολο να ξαναμπώ σε οτιδήποτε τέτοιο που θα απαιτούσε προσπάθεια. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Βάσια εργάζεται ενάμιση χρόνο ακόμα σε διάφορες δουλειές μέχρι να αποφασίσει να ξαναψάξει για "αρχιτεκτονική δουλειά". Η απόφαση να εργαστεί σε άλλους τομείς δεν σημαίνει ότι θέλει να απομακρυνθεί από το επάγγελμα, αλλά ότι οι αντικειμενικές δυσκολίες είναι τόσο μεγάλες που δεν μπορεί να τις υπερνικήσει.

Όταν αποφασίζει να ξαναψάξει για αρχιτεκτονική δουλειά, κάνει ό,τι είναι απαραίτητο. Καθώς ένας νέος πιθανός εργοδότης της ζητά να επιμορφωθεί σε δεξιότητες που απαιτούνται στην αγορά εργασίας, ώστε να την προσλάβει, η Βάσια αναλαμβάνει την ευθύνη και το κόστος της εκπαίδευσής της:

Μου ζήτησε να μάθω 3D Max αλλά όχι, μου ζήτησε; Μου είπε ότι... χρειάζεται αυτό, που εγώ δεν το ήξερα... (...) Οπότε τώρα βρίσκομαι σε αυτό. Κάνω τα μαθήματα του 3D Max, τα χρήματα από την (προηγούμενη δουλειά) τελείωσαν πριν από δύο μήνες, οπότε είναι τώρα δύο μήνες που πάλι είναι η καλή μανούλα να μου δίνει λεφτά. Εεε, μιλάω με τον [πιθανό εργοδότης] και περιμένω ότι... σε ένα μήνα περίπου θα ξεκινήσουμε να δουλεύουμε μαζί. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η ολοκληρωτική ανεργία είναι ένα ακόμα πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες στα χρόνια της κρίσης. Το ζήτημα της ανεργίας, είναι θεσμικά ιδιαίτερα περίπλοκο, καθώς δεν υπάρχει η έννοια του/της άνεργου/ης μηχανικού. Η/ο μηχανικός που δεν έχει δουλειά, εφόσον δεν έχει απολέσει την ιδιότητά του (εφόσον δεν διαγραφεί από το ΤΕΕ), αντιμετωπίζεται από το κράτος ως εν ενεργεία και έχει τις ίδιες υποχρεώσεις (φορολογικές, ασφαλιστικές) με τους εργαζόμενους μηχανικούς.

Παρ' όλα αυτά η έννοια της ανεργίας, για όσες τη βιώνουν, έχει πραγματική ισχύ και σοβαρές συνέπειες στην καθημερινή ζωή τους, στην αυτοπεποίθηση και στην αίσθηση της ταυτότητας. Αν και μόνο η Ανθή ανέφερε ρητά πως είναι άνεργη, υπάρχουν και άλλες αφηγήτριες που έχουν βρεθεί μικρά ή μεγαλύτερα διαστήματα των τελευταίων χρόνων της κρίσης χωρίς καθόλου δουλειά, με αποτέλεσμα να βιώνουν την κρίση δραματικά.

Η Ανθή έρχεται αντιμέτωπη με την πλήρη έλλειψη αντικειμένου εργασίας για ένα μεγάλο διάστημα και τελικά την "ανεργία":

Και έτσι περάσαμε επισημως, νομίζω το... Πέρασαμε; Πέρασα επισημως στην ανεργία πια το '13. (παύση) (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η ανεργία μεταβάλλει συνολικά τη ζωή της αφηγήτριας. Ο χρόνος που μένει κενός πρέπει να "γεμίσει" με άλλες δραστηριότητες και η Ανθή αναγκάζεται να αναζητήσει νέους τρόπους για να οργανώσει τη ζωή της σχεδόν απ' την αρχή:

'12 - '13, ας πούμε, ήταν η τελευταία δημιουργική περίοδος. Εεε '14, '15, ας πούμε δύο χρόνια, κενά. Δύο χρόνια κενά, που εκεί πια (...) δεν βλέπω κάτι, πρέπει να εφεύρω κάτι γιατί αλλάξαν οι εποχές. Είναι δύσκολο να εφεύρω, αλλάζει όμως η καθημερινότητά σου. Αυτό γίνεται. Εεε και αλλάζει (...) όχι μόνο γιατί δεν έχεις λεφτά, γιατί μειώνεται δραματικά το εισόδημά σου, αλλά και γιατί αυτό το κομμάτι που σε έκανε να νιώθεις παραγωγικός με την έννοια όχι παράγω και αμείβομαι, παράγω ιδέες, δημιουργικός, ε έχει πάψει να υπάρχει. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η ανεργία συνδέεται άμεσα και με το ζήτημα της ιδιότητας του μηχανικού, η οποία συνήθως αποκτάται μετά την λήψη του πτυχίου ύστερα από εξετάσεις για την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος στο ΤΕΕ και συνοδεύεται από μια σειρά υποχρεώσεων φορολογικών και ασφαλιστικών. Τα χρόνια της κρίσης έχει αυξηθεί ιδιαίτερα η τάση των μηχανικών -ιδιαίτερα των αρχιτεκτόνων- να ζητούν τη διακοπή της ιδιότητας του μηχανικού, να καθυστερούν να την αποκτήσουν ή να μην την αποκτούν καθόλου. Κάποιοι διαγράφονται από το ΤΕΕ και το ΤΣΜΕΔΕ καθώς οι ασφαλιστικές εισφορές καλύπτονται δύσκολα, ενώ οι νέοι μηχανικοί πολύ συχνά δεν γίνονται μέλη του ΤΕΕ και δεν επιζητούν την απόκτηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος (Ζαχαρής, Τσιτσόπουλος 2014). Οι κινήσεις αυτές συνήθως σχετίζονται με το οικονομικό κόστος της ασφάλισης, που για όσους αποκτούν την ιδιότητα του μηχανικού είναι υποχρεωτική εφ' όρου ζωής - ανεξαρτήτως της

ύπαρξης εισοδημάτων-, και σχεδόν ποτέ με την πραγματική επιθυμία απώλειας της ιδιότητας. Οι επιπτώσεις είναι σοβαρές τόσο στους μεγαλύτερης ηλικίας μηχανικούς που διαγράφονται, μεταβάλλοντας σημαντικά τον τρόπο ζωής και το βιοτικό τους επίπεδο, όσο και στους πιο νεαρής ηλικίας συναδέλφους τους, που τελειώνοντας τις σπουδές μένουν μετέωροι. Σταδιακά φαίνεται ότι δημιουργούνται, κυρίως για τους νέους απόφοιτους, μηχανικοί 2 ταχυτήτων. Όσοι έχουν ή μπορούν να αποκτήσουν άδεια άσκησης επαγγέλματος (συχνά με οικονομική στήριξη των γονέων) και όσοι επιλέγουν ή αναγκάζονται να μην την αποκτήσουν ή διαγράφονται λόγω οικονομικής αδυναμίας.

Αν και το αίτημα για αποσύνδεση της ιδιότητας μέλους του ΤΕΕ από την εγγραφή στο ΤΣΜΕΔΕ⁴⁷ και την υποχρεωτική πληρωμή ασφαλιστικών εισφορών ανεξαρτήτως εισοδήματος είναι ισχυρό και ακούγεται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, ελάχιστα βήματα είχαν γίνει προς αυτή την κατεύθυνση μέχρι το 2017, οπότε και με το άρ. 20 ν. 4488/2017 "Αποσύνδεση ασφάλισης από ιδιότητα", οι μηχανικοί μέλη του ΤΕΕ και εγγεγραμμένοι στο ΤΣΜΕΔΕ δεν υποχρεούνται να καταβάλλουν εισφορές εφόσον δεν ασκούν ελεύθερο επάγγελμα (έχουν κάνει διακοπή της επαγγελματικής δραστηριότητας ή δεν έχουν κάνει ποτέ έναρξη).

Τα αρχεία του μητρώου μελών του ΤΕΕ δείχνουν ότι ενώ τη δεκαετία του 2000-2010 οι διαγραφές μελών από το ΤΕΕ ήταν εξαιρετικά χαμηλές, από το 2010 και μετά αυξάνονται κατακόρυφα, ενώ οι εγγραφές μειώνονται παρόλο που ο αριθμός των αποφοίτων των Σχολών διατηρείται σταθερός, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο στο διάστημα 2010-2015 οι διαγραφές να είναι σχεδόν όσες οι νέες εγγραφές (Πίνακας 8.2.β και 8.2.γ.). Υπολογίζεται επίσης ότι από το σύνολο των μηχανικών που διεγράφησαν αυτά τα χρόνια, οι 667 ήταν αρχιτέκτονες (Λιάλιος 2016, Συσπείρωση Αριστερών Μηχανικών).

---

47 όπως προκύπτει από το άρθρο 6 του Αναγκαστικού Νόμου 2326/1940 [ΦΕΚ 145-Α-11-5-1940]: "Μετέχουσιν υποχρεωτικώς του ταμείου πάντες οι δικαιούμενοι να ώσι μέλη του Τεχνικού Επιμελητηρίου και αφ' ης ήρξαντο αι καταβολαί των συνδρομών αυτών εις τούτο, ως και άπαντες οι εν Ελλάδι ασκούντες το επάγγελμα του εργολάβου δημοσίων έργων, βάσει πτυχίου του Υπουργείου Συγκοινωνίας, οίτινες εγγράφονται υποχρεωτικώς εις τας ανά το Κράτος εργοληπτικές Οργανώσεις."

Πίνακας 8.2.β. Εγγραφές και Διαγραφές Μηχανικών από το ΤΕΕ

ΕΤΟΣ	ΕΓΓΡΑΦΕΣ στο ΤΕΕ	ΔΙΑΓΡΑΦΕΣ από το ΤΕΕ
2000		6
2010	4296	840
20112	3479	1275
2012	2301	2273
2013	2063	2942
2014	1807	2972
2015	περίπου 500	περίπου 4000
ΣΥΝΟΛΟ	περίπου 14446	περίπου 14302
Τα στοιχεία αφορούν όλες τις ειδικότητες μηχανικών		

Πίνακας 8.2.γ. Εγγραφές Αρχιτεκτόνων Μηχανικών στο ΤΕΕ

ΕΤΟΣ	ΕΓΓΡΑΦΕΣ στο ΤΕΕ
2011	610
2012	474
2013	375
2014	312
2015	358
2016	318
2017	430

Πηγή: Αίτημα παραχώρησης στοιχείων από το ΤΕΕ (ΑΠ 9378/2-4-2018).

Η Βάσια παρά την επιθυμία της να εργαστεί ως αρχιτέκτονας, έχει επιλέξει να μην αποκτήσει άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Τυπικά δεν μπορεί να εργαστεί σαν μηχανικός μισθωτή ή αυτοαπασχολούμενη ή να υπογράψει μελέτες και κατασκευές. Ουσιαστικά, ακόμα και για τα διαστήματα που έχει εργαστεί, πάντα "μαύρα", δεν έχει ασφάλιση ούτε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και δεν μπορεί να αποδείξει τυπικά την προϋπηρεσία της. Όμως, παρ' όλες τις επιπτώσεις που έχει στις πρακτικές πτυχές της ζωής της, δεν φαίνεται να το θεωρεί κυρίαρχο ζήτημα:

{ Το ΤΣΜΕΔΕ πώς το πληρώνεις;

(γελάει έντονα) Δεν το πληρώνω! (ξαναγελάει).

{Δεν είσαι η μόνη...

Όχι! δεν έκανα ποτέ εγγραφή.

{Α! Δεν έκανες ποτέ εγγραφή!

Γιατί όταν τελείωσα τη σχολή ήταν η φάση που μέναμε με τη [σύντροφο] και αποφασίσαμε να κάνουμε την AirBnB για το νοίκι και ήταν ή νοίκι ή θα πληρώνω την εισφορά μου στο ΤΣΜΕΔΕ. Οπότε είμαι τελείως ανασφάλιστη. (...) Οπότε ποτέ δεν πήγα στο ΤΕΕ να δώσω εξετάσεις, δεν έχω σφραγίδα, δεν έχω ασφάλεια, δεν έχω τίποτα. Είναι από αυτά τα διαδικαστικά που πρέπει να δω κάποια στιγμή (γελάει). (...)

Όχι, δεν θα το κάνω, δεν έχω πρόθεση να το κάνω, ιδίως από τη στιγμή που δεν έχω δουλειά. Εννοώ... αν δούλευα θα το σκεφτόμουν και ξέρω ότι δεν μπορείς να κάνεις και εύκολα παύση επίσης. Οπότε δεν με ενδιαφέρει ακόμα. Τώρα... άμα ποτέ δουλεύω, ξέρω γω... τι να πω... Αλλά με προβληματίζει. Ας πούμε δεν ξέρω καθόλου τι πρέπει να κάνω σε σχέση με την ασφάλιση... Δηλαδή δεν είναι δυνατόν, έχω περάσει τρισήμισι χρόνια να είμαι ανασφάλιστη. (...) Γενικώς προσπαθώ να μην αρρωσταίνω (γελάει) (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Άννα, παρόλο που για πολλά χρόνια μετά την αποφοίτησή της από τη σχολή ετεροαπασχολήθηκε, έγινε και παρέμεινε μέλος του ΤΕΕ, πληρώνοντας τακτικά τις εισφορές του ΤΕΕ και του ΤΣΜΕΔΕ. Στα χρόνια της κρίσης αυτό έγινε ιδιαίτερα δύσκολο και έτσι πήρε την απόφαση να διαγραφεί και να απολέσει την ιδιότητα της μηχανικού. Την ημέρα πραγματοποίησης της συνέντευξης έκανε την τελική αίτηση διαγραφής, κυρίως γιατί το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών είναι τόσο μεγάλο που δεν μπορεί να το καλύψει.

Σήμερα πλήρωσα, ξεχρέωσα και το ΤΕΕ αν σε ενδιαφέρει, διαγράφηκα δηλαδή. (...)

Έφυγα εντελώς, μετά από επτά χρόνια, που ήμουνα (...).

Μόλις μου δώσουν το χαρτί να πάω και στο ΤΣΜΕΔΕ, να ξεχρεώσω και από κει, τελείωσε. Έχω μόνο τις γνώσεις που πήρα από τις σπουδές. (Άννα 37, Δεκέμβρης 2015)

Εκτός από την επιλογή μη απόκτησης άδειας ασκήσεως επαγγέλματος ή απώλειας της ιδιότητας του μηχανικού, υπάρχει και η πιο "ήπια" κίνηση της "διακοπής εργασιών" (απώλεια δυνατότητας ελεύθερου επαγγέλματος). Στις περιπτώσεις αυτές οι αφηγήτριες απαλλάσσονται από τα φορολογικά βάρη (τέλος επιτηδεύματος)⁴⁸ για όσο χρόνο δεν υπάρχει αντικείμενο εργασίας. Την πρακτική αυτή ακολουθεί η Τασούλα, η οποία βρίσκει "ασύμφορη" τη διατήρηση της ιδιότητας της "εισοδηματία" εφόσον τα λιγοστά αντικείμενα εργασίας των τελευταίων ετών δεν μπορούσαν να της εξασφαλίσουν ούτε την πληρωμή των φόρων. Έτσι ξεκινά να δουλεύει "μαύρα", πρακτική συνηθισμένη στον επαγγελματικό χώρο των αρχιτεκτόνων, κυρίως την περίοδο των φοιτητικών χρόνων:

---

48 τέλος που ψηφίστηκε για τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών αρ.31, Ν. 3986/2011 και 4024/2011

Έχω κλείσει τα βιβλία μου γιατί ακριβώς επειδή δεν είχα δουλειές δεν ήθελα να πληρώνω και το επί πλέον χαράτσι, τα 750€. Και τα έκλεισα στο πλάνο του ότι εντάξει, άμα δω ότι ξαναρχίζω να δουλεύω, θα τα ξανανοίξω. Αλλά τώρα να έχω να κάνω περιοδικές δηλώσεις... και είχα φάει και κάνα δυο πρόστιμα γιατί είχα ξεχάσει επειδή δεν είχα κανένα έσοδο. Εεε... τα έκλεισα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Σχέσεις εργασίας - Η οργάνωση του επαγγέλματος στα χρόνια της κρίσης

Εκτός από τις μεταβολές στα αντικείμενα εργασίας η κρίση επιδρά και στον τρόπο που οργανώνεται το επάγγελμα και στις επικρατούσες σχέσεις εργασίας.

Η απώλεια αντικειμένων, η αύξηση των φορολογικών εισφορών και η κατάργηση των κατώτατων αμοιβών μέσω του νομοσχεδίου για τα "κλειστά επαγγέλματα", που εφαρμόστηκαν τα χρόνια της κρίσης, επηρέασαν δυσανάλογα τους αυτοαπασχολούμενους μηχανικούς και τα μικρά αρχιτεκτονικά γραφεία (Αγγελής κ.ά. 2011). Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από τις αφηγήτριες, οι οποίες μαρτυρούν πως τα μικρά γραφεία όπου δούλευαν οι ίδιες μείωσαν το προσωπικό, άλλαξαν αντικείμενα εργασίας ή έκλεισαν. Η Βάσια διαπιστώνει ότι από τα 50 γραφεία που είχε καταγράψει το 2012 ως ενδιαφέροντα για να δουλέψει, τρία χρόνια μετά αρκετά έχουν κλείσει, ενώ τα υπόλοιπα λειτουργούν με περιορισμένο κύκλο εργασιών και συνήθως χωρίς υπαλλήλους:

Έριξα μια ματιά ας πούμε και σε εκείνα τα γραφεία, αν... Πάνω από τα μισά δεν υπάρχουν καν..., σε κάποια, όχι απλά έχει κλείσει το site, έχει κλείσει και το γραφείο, σε κάποια δεν υπάρχει καν το site, στα υπόλοιπα με εξαίρεση ας πούμε τρία, η τελευταία τους δουλειά είναι το '12. Τρομερά απογοητευτικό πράγμα αυτό, πάρα πολύ λύπη. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Συχνά η συρρίκνωση των γραφείων, οδηγεί στη μεταφορά τους στα σπίτια των αρχιτεκτόνων. Η Βάσια που δούλεψε ως υπάλληλος σε ένα γνωστό γραφείο 3 αρχιτεκτόνων που απασχολούσε περίπου 20 άτομα προσωπικό, περιγράφει πώς αυτό έφθινε σταδιακά:

Εεε το σύνολο νομίζω των ατόμων που απασχολούσε το γραφείο... ας πούμε το πρώτο εξάμηνο που εγώ ήμουνα εκεί, πρέπει να 'τανε 20, (...) αλλά σταδιακά άρχισαν όπως σου είπα να μικραίνουμε σαν group. (...) Το γραφείο σχεδόν έκλεισε, μετακόμισε σε ένα ιδιωτικό σπίτι. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Η Ελένη μετά από χρόνια εργασίας αρχικά ως υπάλληλος και στη συνέχεια ως αυτοαπασχολούμενη σε γραφεία με άλλους μηχανικούς αποφασίζει να εργαστεί μόνη και να φτιάξει το δικό της γραφείο. Όμως η απόφαση αυτή συμπίπτει χρονικά με την αρχή της κρίσης και τη γέννηση του παιδιού της, συνθήκες που εμποδίζουν την επαγγελματική της δραστηριοποίηση με αποτέλεσμα δυο χρόνια αργότερα να σταματήσει σχεδόν εντελώς.

Συνειδητοποιεί το αδιέξοδο της λειτουργίας των μικρών γραφείων στις συνθήκες κρίσης και αναθεωρεί προηγούμενες επαγγελματικές επιλογές, που την απέκλεισαν από το δημόσιο:

Από 'κει και μετά εγώ πιστεύω ότι δεν υπάρχει μέλλον για τη δική μου, τη δική μας τη δουλειά... (...) Κυρίως δηλαδή το σχήμα που λέει να 'σαι μόνος σου ή τέλος πάντων ακόμα κι αν έβρισκα κάποιον ξέρεις να είμαστε μαζί, νομίζω ότι το σχήμα πολύ μικρού... γραφείου δεν μπορεί πια να λειτουργήσει. Και... (παύση) ως προς αυτό είναι πρόβλημα. Δηλαδή ξέρεις παρότι οι μισθοί ας πούμε στο δημόσιο είναι χαμηλοί τώρα λέω... ότι "έπρεπε να 'χω πάει στο δημόσιο όταν μπορούσα". (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Αν και οι αφηγήτριες δεν συνδέουν εμφανώς τις επιπτώσεις της κρίσης με το μέγεθος των γραφείων, η σύνδεση αυτή προκύπτει έμμεσα από το υλικό των αφηγήσεων. Το μέγεθος του γραφείου και το είδος των αντικειμένων που αναλάμβανε προ κρίσης φαίνεται ότι έχει καθοριστική σημασία για την πορεία του στα χρόνια της κρίσης. Χαρακτηριστικά των αφηγητριών όπως η ηλικία, οι σπουδές και η επιτυχία σε διαγωνισμούς δεν φαίνεται ότι τις "προστατεύουν": από την κρίση δεν "γλιτώνουν" ούτε τα γραφεία των μεγαλύτερων σε ηλικία και εμπειρία αφηγητριών ούτε των νεότερων. Δεν μένουν ανεπηρέαστες ούτε οι αυτοαπασχολούμενες, ούτε οι συστεγαζόμενες ή συνεργαζόμενες με φίλους. Εξ ίσου πλήττονται γραφεία με επιτυχίες σε διαγωνισμούς ή άλλου τύπου "διασημότητα" και όσα δουλεύουν "απλά" έργα. Κάποιες αφηγήσεις δείχνουν ότι συγκεκριμένα αντικείμενα και κυρίως η ενασχόληση με τουριστικά ακίνητα ευνοεί μικρά γραφεία που ασχολούνται με αυτά, κάτω από ορισμένες συγκυρίες.

Φαίνεται ότι η επιβίωση των γραφείων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ικανότητες ευελιξίας και προσαρμοστικότητας των μελών τους στις αλλαγές. Μπορεί να υποστηριχθεί επίσης ότι οι ικανότητες αυτές είναι πιο ανεπτυγμένες στις μικρότερες σε ηλικία αφηγήτριες, αλλά και ότι η οικονομική πίεση τις ωθεί να προσαρμόζονται ευκολότερα στις νέες συνθήκες της αγοράς. Αντίθετα η οικονομική άνεση λόγω προγενέστερων αποταμιεύσεων ή άλλων πηγών εισοδημάτων αποτρέπει τις αφηγήτριες από αλλαγές και ρίσκα. Η Αλέξια, ψάχνει διαρκώς νέα πεδία απασχόλησης και η Φωτεινή και η συνεργάτιδά της αναζητούν προσοδοφόρα και ελκυστικά αντικείμενα εργασίας πολύ διαφορετικά με όσα είχαν ασχοληθεί στο παρελθόν. Αντίθετα οι μεγαλύτερης ηλικίας Ανθή και Ελένη φαίνονται "καθλωμένες" από τις συνθήκες, ιδίως μέχρι να ξεπεράσουν το πρώτο σοκ.

Η κρίση επηρεάζεται από και επηρεάζει επίσης τις συνεργασίες με άλλα γραφεία, άλλους μηχανικούς ή συνεργάτες εργολάβους και κατασκευαστές. Από τις αφηγήσεις φαίνεται πως ανταπεξέρχονται καλύτερα στις συνθήκες της κρίσης τα γραφεία που διατηρούν ή δημιουργούν επαγγελματικές σχέσεις με μεγαλύτερα σχήματα (π.χ. κατασκευαστικές εταιρίες, μελετητικά γραφεία, εργολάβους). Παράλληλα όμως μέσα στις ριζικές ανακατατάξεις των χρόνων της κρίσης χάνονται πολλές παλιότερες συνεργασίες με

άλλους μηχανικούς, γραφεία ή άλλους συνεργάτες, αφού δεν υπάρχουν πια δουλειές, με αποτέλεσμα τα μικρά γραφεία να αποδυναμώνονται όλο και περισσότερο.

Η Αλέξια προχωράει σε ριζικές αλλαγές στις συνεργασίες της. Οι δουλειές με έλληνες μηχανικούς και εργολάβους μειώνονται ενώ επιδιώκει να συνεργαστεί περισσότερο με κατασκευαστές στο εξωτερικό. Η Φωτεινή περιγράφει πώς διαλύθηκε το δίκτυο συνεργατών μηχανικών και επαγγελματιών άλλων ειδικοτήτων που είχε δημιουργήσει πριν την κρίση, καθώς πλέον δεν υπάρχουν δουλειές να "μοιραστούν":

(Το "δίκτυο" υπάρχει) μόνο σε φιλικό επίπεδο. Δεν έγινε κάτι, απλώς ο καθένας κάνει τα δικά του. Άλλοι κάνουνε παιδιά και χάθηκαν, άλλοι ή φύγανε από την Αθήνα, και αφήσαν ας πούμε τις δουλειές τους και έχουνε ταβέρνα στις Πρέσπες (γέλιο), άλλοι δουλεύουνε με συμβάσεις οπότε έχουνε αφήσει τα πιο, αυτά του ελεύθερου που κάνουνε παράλληλα. Γιατί δεν υπάρχουν δουλειές, δηλαδή, αν υπήρχε αντικείμενο... Δεν έχουμε χαθεί με τους ανθρώπους, αλλά δεν υπάρχει. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η κρίση αποσταθεροποιεί και τις συνεργασίες της με τα συνεργεία, καθώς οι δουλειές μειώνονται και τα αντικείμενα μεταβάλλονται:

Έχουν φύγει πάρα πολλά συνεργεία για... άλλες χώρες. Έχουν φύγει κάποια για επαρχία, έχουν μείνει άνθρωποι, έχουν έρθει κάποιοι καινούργιοι, οι οποίοι δεν είναι τόσο σταθεροί όσο οι παλιοί. Αλλά ούτ' εμείς έχουμε τις ίδιες ανάγκες, οπότε τις καλύπτουμε. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2017)

Πρέπει να αναφερθεί ακόμα, ότι αν και η δημιουργία συνεργασιών είναι μέσα στην εργασιακή κουλτούρα των αφηγητριών, στα χρόνια της κρίσης αυτές δεν τους φαίνονται ελκυστικές ως λύση, όπως συχνά συμβαίνει σε δύσκολες συνθήκες. Είναι ενδεικτικό ότι καμιά από τις αφηγήτριες δεν αναφέρει εμπειρία συμμετοχής σε συνεταιρισμούς εργαζομένων ή σε συλλογικές επιχειρήσεις ή άλλου τύπου συνεργασίες, η δημιουργία των οποίων αναπτύχθηκε στα χρόνια της κρίσης (Μασούρας 2017).

Η κρίση επηρεάζει και όσες εργάζονται ως μισθωτές, συνήθως με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών. Καθώς τα γραφεία κλείνουν, για τις αφηγήτριες που εργάζονταν ως υπάλληλοι μεταβάλλονται οι συνθήκες εργασίας. Η ευελιξία που προσφέρει το "μπλοκάκι" κάνει τη θέση των εργαζόμενων επισφαλέστερη. Κάποιες φορές μειώνονται οι ώρες εργασίας, άλλες εξαναγκάζονται σε μια πιο "χαλαρή" και αραιή συνεργασία με τον εργοδότη τους, άλλες δουλεύουν από το σπίτι και άλλες αναγκάζονται να διακόψουν εντελώς την παροχή των υπηρεσιών τους προς τον εργοδότη.

Η Τασούλα και η Ανδρομάχη εξ αιτίας των συνθηκών που δημιούργησε ο συνδυασμός κρίσης και μητρότητας ήρθαν αντιμέτωπες με την υποαπασχόληση και την ανεργία. Η

Ανδρομάχη περιγράφει πως όταν επρόκειτο, μετά τη γέννηση του παιδιού της, να επιστρέψει στη δουλειά της σε τεχνικό γραφείο, δεν υπήρχε πια δουλειά:

Εεε, έμεινα έγκυος στο πρώτο παιδί, το 2010. Όταν γέννησα την [κόρη] και ήθελα να ξαναπάω πίσω στο γραφείο, εεε ο πολιτικός μηχανικός μου είπε ότι "πολύ θα ήθελα Ανδρομάχη, αλλά δεν έχω δουλειά, ούτε και για μένα". Ναι, οπότε δεν ξαναπήγα. Φυσικά, μπορεί να είχαμε μια επικοινωνία, μπορεί... δεν θυμάμαι τώρα να σου πω συγκεκριμένα, να μου έδινε... κάποια, κάτι να κάνω στο σπίτι; δεν θυμάμαι. Τέλος πάντων ήταν κάτι μικρό, αν ήτανε. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Αντίστοιχη εμπειρία έχει και η Τασούλα, η οποία αφηγείται πως μετά τη γέννηση του παιδιού της δεν βρίσκει πλέον διαθέσιμη την προηγούμενη θέση της. Αντί για τη σταθερή και μόνιμη εργασία, συνεργάζεται περιστασιακά με τον πρώην εργοδότη της, αναλαμβάνοντας δουλειά στο σπίτι, όποτε υπάρχει:

Η συνεννόηση που είχαμε κάνει, παρ' όλο που τον τελευταίο χρόνο γενικά δεν πολυείχαμε δουλειά, (...) ήταν ότι θα γύρναγα ένα χρόνο μετά, που θα κανόνιζα να πάει το παιδί σε ένα βρεφονηπιακό σταθμό και να... επιστρέψω. Εν τω μεταξύ το καλοκαίρι του '11 έκλεισε η εταιρεία, οπότε... το παιδάκι μου άρχισε να πηγαίνει βέβαια παιδικό... αλλά... δεν μπορούσα να γυρίσω σε εκείνη τη δουλειά (...) και έμεινα στο σπίτι. Αλλά τότε ήτανε που είχανε βγει και τα αυθαίρετα και ημιπαιθριοι και τα λοιπά. Και αφενός είχα με τον προηγούμενο εργοδότη μου μία συνεργασία, που του έκανα τις δικές του τις ρυθμίσεις και των πελατών του που ερχόντανε, αφ' ετέρου επειδή γινόντανε αρκετές τέτοιες δουλειές εκείνη... για μία χρονιά, έκανα τέτοια. Και δούλευα στο σπίτι. Και πληρωνόμουνα... από τον πρώην εργοδότη μου με την ώρα. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Έτσι, αν και καμιά από τις αφηγήτριες δεν αναφέρει κάποια εμπειρία φανερής "απόλυσης", στην πραγματικότητα εργάζονται με όλο και πιο δυσμενείς όρους, που τελικά καταλήγουν στην απομάκρυνσή τους από τις τυπικές μισθωτές σχέσεις εργασίας και απασχολούνται πιο ευέλικτα.

Η Σοφία, η μοναδική μόνιμα εργαζόμενη στο δημόσιο με την οποία μίλησα όταν η κρίση είχε κάνει ορατές τις συνέπειές της, περιγράφει τις συνθήκες ανασφάλειας που βιώνει καθώς η "σταθερότητα" που θεωρείται ότι προσφέρει η δουλειά στο δημόσιο απειλήθηκε σοβαρά κατά την περίοδο της κρίσης. Η αβεβαιότητα επιδεινώθηκε δραματικά όταν άρχισαν οι απολύσεις εκπαιδευτικών τεχνικών ειδικοτήτων, όπως η Σοφία, καθώς θεωρήθηκαν περιττά τα γνωστικά αντικείμενά τους. Επιπλέον η Σοφία αντιμετωπίζει την οικονομική δυσπραγία εξαιτίας της μείωσης των μισθών. Ωστόσο παραμένει στη δουλειά της και νιώθει ότι η ίδια βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση από τις φίλες και παλιές συνεργάτιδες της που "δουλεύουν" στον ιδιωτικό τομέα.

Οι νέοι απόφοιτοι των αρχιτεκτονικών σχολών την εποχή της κρίσης αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία εργαζομένων, που με το τέλος των σπουδών τους βρίσκονται σε μια "κατεστραμμένη" αγορά εργασίας, στην οποία είναι πολύ δύσκολο να ενταχθούν. Ένας από τους ελάχιστους τρόπους πρόσβασής τους στην "αμειβόμενη εργασία" και "απασχόληση" δίνεται μέσω του προγράμματος "Επιταγή εισόδου στην αγορά εργασίας για άνεργους νέους ως 29 ετών", που στην γλώσσα των "ωφελούμενων" αποκαλούνται "Voucher".

Τα προγράμματα έχουν επικριθεί έντονα καθώς θεωρείται ότι αποτελούν έναν από τους βασικούς τρόπους μετατροπής του κράτους πρόνοιας (welfare) σε workfare, δηλαδή μετατροπής της επιδότησης της ανεργίας σε παροχή προνομιακών επιδομάτων με αντίτιμο την προσφορά εργασίας. Θεωρείται ακόμα ότι συμβάλλουν στη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας, συντελούν στην καταστροφή των παλαιών προστατευτικών για τους εργαζομένους θεσμίσεων και οδηγούν σε επισφαλοποίηση της εργασίας. Τέλος κατηγορούνται ότι μετατρέπουν την εργασία σε εκπαιδευτικό σεμινάριο και τον μισθό σε επίδομα εργασίας. Οι "ωφελούμενοι" των προγραμμάτων καλύπτουν πρόχειρα πάγιες ανάγκες του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και τα προγράμματα αυτά, μειώνουν τα επίσημα στατιστικά ανεργίας, αλλά και εξασφαλίζουν στους εργοδότες υπαλλήλους με μειωμένα εργοδοτικά έξοδα (ΣΚΥΑ, 2013).

Αν και η εργασία μέσω των προγραμμάτων χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα δυσμενείς όρους (πληρωμή στο τέλος του προγράμματος, ένσημα μόνο για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και όχι επίδομα ανεργίας και σύνταξης, απουσία διαπραγματευτικής ισχύος, συνδικαλισμού καθώς και βασικών εργασιακών δικαιωμάτων όπως η άδεια και η σύμβαση εργασίας), τα προγράμματα αυτά δεν παύουν να αποτελούν μια σημαντική διέξοδο για τους νέους άνεργους απόφοιτους. Στην πραγματικότητα δημιουργούν ένα μεσοδιάστημα μεταξύ των σπουδών και της δουλειάς ή μεταξύ των σπουδών και της ανεργίας.

Η Βάσια, τελειώνει τη σχολή στα πρώτα χρόνια της κρίσης. Γρήγορα βρίσκει δουλειά ως υπάλληλος σε αρχιτεκτονικό γραφείο για ένα χρόνο και στη συνέχεια, όταν το έργο για το οποίο είχε προσληφθεί τελειώνει, παραμένει στο ίδιο γραφείο κάνοντας "πρακτική άσκηση" μέσω του εν λόγω προγράμματος (στο οποίο μπορεί να συμμετέχει καθώς η προηγούμενή της εργασιακή εμπειρία είναι "μαύρη" και επομένως δικαιούται κάρτα ανεργίας). Η συμμετοχή στο πρόγραμμα αυτό εξασφαλίζει μια αρχική εκπαίδευση σε επαγγελματικά θέματα, την οποία η Βάσια αξιολογεί θετικά και ακολουθεί μια πεντάμηνη, εξάωρη πρακτική άσκηση:

Είχε λοιπόν ένα μήνα εκπαίδευση που ήταν αρκετά ενδιαφέρουσα, πηγαίναμε στο ΙΕΚΕΜ σε... πώς το λένε; σε συνθήκη κανονικών μαθημάτων, δηλαδή κάθε μέρα, συγκεκριμένο πρόγραμμα και τα λοιπά. Τα οποία όμως ήταν όλα πολύ πρακτικά μαθήματα, δηλαδή μας έλεγαν για τις κατασκευές, για τις ανακαινίσεις, για το... τι θα κάνεις άμα σου βγει υγρασία στον τάδε τοίχο... πολύ, πολύ διαφορετικό επίπεδο

από τη σχολή και πολύ ενδιαφέρον στο σύνολο. Και επίσης ενδιαφέρον για μένα που βρέθηκα σε ένα περιβάλλον που η πλειοψηφία ήτανε αρχιτέκτονες και μπορούσαμε και να συζητάμε και για όλη αυτή τη δυσκολία ξέρω γω και στην ηλικία μου. (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Από τη σχολή τής λείπουν πρακτικές γνώσεις για το επάγγελμα, τις οποίες βρίσκει χρήσιμες στα μαθήματα κατάρτισης. Η συντροφικότητα των άνεργων νέων αρχιτεκτόνων σε αυτά τα μαθήματα μάλλον ήταν το πιο σημαντικό από τα οφέλη που είχε η Βάσια, καθώς θεωρεί ότι η συμμετοχή της στο πρόγραμμα δεν είχε τα προσδοκούμενα αποτελέσματα μια που δεν βρήκε μόνιμη δουλειά όπως άλλοι συνάδελφοί της.

Η "μαθητεία" ή πρακτική άσκηση δεν είναι ασυνήθιστη για τους νέους απόφοιτους και τους φοιτητές και πολλές από τις αφηγήτριες αναφέρουν σχετικές εμπειρίες από τα χρόνια της "ευημερίας". Η διαφορά στα χρόνια της κρίσης είναι ότι η δουλειά που προσφέρουν παρέχεται πλέον αμισθί ή με πολύ χαμηλό κόστος ή μέσω προγραμμάτων. Το αποτέλεσμα είναι επωφελές κυρίως για τα γραφεία και δευτερευόντως για τις άνεργες αρχιτέκτονες.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στους χώρους εργασίας

Η κρίση αποτυπώνεται και στους χώρους εργασίας. Η μείωση των αντικειμένων και κυρίως των εισοδημάτων έχει σαν αποτέλεσμα ριζικές μεταβολές των χώρων εργασίας και της σχέσης των αφηγητριών με τον χώρο και την αλλαγή της σημασίας του στην καθημερινή ζωή και στις σχέσεις τους. Πολλές αφηγήτριες αναφέρουν, ότι μεταφέρουν τα γραφεία τους σε μικρότερους, φθηνότερους χώρους ή επιλέγουν να εργαστούν στο σπίτι.

Η Τασούλα και η Ανδρομάχη χάνουν τη δουλειά τους στο γραφείο που δούλευαν ως οιονεί μισθωτές και επιχειρούν να εργαστούν στο σπίτι ως αυτοαπασχολούμενες. Η απόφαση αυτή επιδρά στην καθημερινότητά τους, στην εργασία τους και στην προσωπική τους ζωή. Εργασία και προσωπική ζωή εμπλέκονται σε τέτοιο βαθμό που πλέον γίνονται ένα. Η καθημερινότητα ενοποιείται και αίρεται πλέον ο διαχωρισμός του χρόνου δουλειάς από τον προσωπικό χρόνο. Από την άλλη πλευρά, η δουλειά γίνεται σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, η αποτελεσματικότητα και η παραγωγικότητα μειώνεται και η μοναξιά αυξάνει. Η προσωπική ζωή επηρεάζεται επίσης δυσμενώς καθώς οι εργασιακές υποχρεώσεις εισβάλλουν στις προσωπικές σχέσεις. Όπως λέει η Τασούλα:

Όποτε δεν είχα άλλη δουλειά να κάνω, καθόμουνα μία ώρα ή δύο ώρες για να ασχοληθώ μ' αυτό. Που είναι πολύ άσχημο γιατί... αφ' ενός συμπιέζεσαι και μπαίνεις σε ένα πλαίσιο οικογενειακών δουλειών, εεε... σπιτικών δουλειών, ατομικού νοικοκυριού, πώς να το πω; αφ' ετέρου δεν είναι παραγωγικό γιατί δεν..., μέχρι να προλάβεις να συγκεντρωθείς, να... τα βάλεις στη σειρά ας πούμε, πρέπει να σηκωθείς για να βγάλεις το πλυντήριο ξέρω γω, να πας να πάρεις το παιδί από το σχολείο, (...). Μετά, υποτίθεται ότι όταν γύριζε ο σύντροφός μου από τη δουλειά

θα... μπορούσα να δουλεύω. Αυτό ποτέ δεν έγινε. Δηλαδή πάντα υπήρχε μία συμπίεση αυτού του χρόνου. Δεν θεωρώ ότι είναι... αποδοτικός τρόπος να δουλεύει στο σπίτι. Απλά είναι μία συνθήκη στα πλαίσια... του ότι δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι άλλο. Ότι δεν μπορούμε να συντηρήσουμε γραφείο, ότι είναι πολλές οι δεσμεύσεις από την οικογένεια και οικονομικά δεν βγαίνει αλλιώς και το κάνουμε έτσι. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Οι επιπτώσεις της απώλειας του χώρου εργασίας είναι μεγάλες για τη ζωή των αφηγητριών γιατί χάνουν μια εστία ζωτικής σημασίας που στεγάζει την επαγγελματική τους δραστηριότητα και τις δημιουργικές τους αναζητήσεις, αλλά ακόμα περισσότερο τις φιλικές και συνεργατικές σχέσεις και την κοινωνική τους ζωή έξω από το σπίτι. Ταυτόχρονα η επιστροφή στον οικιακό χώρο εξαναγκάζει σε έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης εργασίας και οικογενειακής ζωής και η αλληλοδιείσδυση προσωπικού/εργασιακού χώρου και χρόνου επιτείνεται.

Σε άλλες περιπτώσεις οι αφηγήτριες αναφέρουν ότι μεταστεγάζουν τα γραφεία τους σε άλλους χώρους, μικρότερου κόστους και μεγέθους ώστε να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στα νέα οικονομικά και εργασιακά δεδομένα.

Η Αλέξια αφηγείται πως από το μεγάλο γραφείο σε μια από τις αναδυόμενες περιοχές με υψηλή συγκέντρωση "δημιουργικών" (Florida 2002) δραστηριοτήτων, μεταφέρεται σε έναν μικρότερο χώρο στο Σύνταγμα. Απόφαση που εξαρτάται από τις οικονομικές συνθήκες και την ανάγκη να μειωθούν τα έξοδα και από την επιθυμία να βρεθούν πιο κοντά στο "κέντρο της πόλης".

Τώρα με την τελευταία το καλοκαίρι, την καλοκαιρινή κρίση ας πούμε (σ. τα capital controls), που ήταν και η τελειωτική, στην αρχή σκεφτήκαμε μήπως δεν έχουμε και καθόλου χώρο για να μην έχουμε καθόλου έξοδα. Μετά είδαμε ότι δεν γίνεται να μην έχουμε.

{Λόγω της συγκυρίας αυτής ή γενικά;

Λόγω της συγκυρίας ας πούμε, που κάπως... πάλι όλα μας τα project καταρρεύσανε ας πούμε. Δηλαδή γινότανε αυτό το πράγμα που συνέχεια χιτίσαμε ένα πράγμα με δουλειές και μετά κατέρρευε και ήταν δεύτερη φορά που γινότανε όλο αυτό το πράγμα... Η πρώτη ήταν πριν τις εκλογές, πέρυσι τα Χριστούγεννα (σ. τέλος 2014). Δηλαδή ήτανε σε ένα χρόνο δύο φορές αυτό το πράγμα και... είχαμε απογοητευτεί τότε και είπαμε να φύγουμε. Τελικά είπαμε εντάξει να ψάξουμε να βρούμε γιατί πραγματικά ήτανε πολύ χαμηλά τα ενοίκια στο κέντρο. Τελικά ήμασταν τυχεροί, εντάξει βρήκαμε αυτό τον χώρο εδώ και ήρθαμε εδώ και μας βολεύει. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015).

Σε αρκετές περιπτώσεις η πυρηνική και ευρύτερη οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στο πώς θα εξελιχθεί ο χώρος εργασίας των αφηγητριών, καθώς αναλαμβάνει να στηρίξει την συνέχιση της λειτουργίας των γραφείων και πληρώνει τα πάγια και έκτακτα έξοδα, τις περιόδους που οι αφηγήτριες δεν έχουν δουλειά:

Ο χώρος εργασίας είναι αυτός που βλέπεις, αλλά αυτή τη στιγμή είναι...υπό... μη λειτουργία τέλος πάντων... Τώρα για πόσο καιρό ακόμα θα τον έχω, αυτό είναι ένα πολύ μεγάλο ζητούμενο. Διότι ναι μεν δεν πληρώνω πολλά, πλην όμως αυτά που πληρώνω... δεν μπορώ να τα πληρώσω τέλος πάντων... Και ήδη χρωστάω... (...) Ουσιαστικά αν δεν είχα οικονομική στήριξη από τους δικούς μου δεν θα τον είχα αυτό το χώρο εδώ. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

8.3. Η κρίση και οι επιδράσεις στην προσωπική ζωή

Η κρίση πέρα από τις επιπτώσεις στο επάγγελμα έχει σημαντικές συνέπειες και στην προσωπική ζωή των αφηγητριών, στις προσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα και έξω από τον χώρο εργασίας και στην ταυτότητα των αφηγητριών.

Οι επιπτώσεις στον προσωπικό χώρο

Οι επιπτώσεις της κρίσης στον χώρο κατοικίας δεν περιγράφονται ως ιδιαίτερα έντονες από τις αφηγήτριες, καθώς οι περισσότερες έχουν δικό τους σπίτι και οι συνθήκες κατοίκησης τους δεν μεταβάλλονται σημαντικά. Αλλά και απ' όσες δεν έχουν ιδιόκτητο σπίτι οι όποιες μεταβολές δεν περιγράφονται ως ιδιαίτερα επιβαρυντικές ή σημαντικές (εκτός μιας αφηγήτριας).

Η Φωτεινή αποφασίζει να μετατρέψει το ιδιόκτητο σπίτι του συντρόφου της όπου κατοικούσαν, στην Κυψέλη, σε ενοικιαζόμενα δωμάτια για ξένους φοιτητές και να μετακομίσει σε μικρότερο σπίτι στον Χολαργό, επιλογή που συνδέεται και με τις νέες τους ανάγκες ως γονείς. Οι οικονομικοί λόγοι όμως, εξίσου σημαντικοί, ωθούν την αφηγήτρια σ' αυτή την επιλογή καθώς με τα χρήματα της ενοικίασης έχει ένα έξτρα εισόδημα.

Η Τασούλα μετακομίζει γιατί στο παλιό της σπίτι δεν λειτουργούσε η θέρμανση, ενώ η Ελένη μετακομίζει από το κέντρο της Αθήνας στο ιδιόκτητο διαμέρισμα που της παρέχει η μητέρα της, δίπλα στο δικό της, στα προάστια. Η επιλογή οφείλεται λιγότερο στο οικονομικό όφελος που συνεπάγεται αυτή η επιλογή και περισσότερο σε συνολικότερα πρακτικές διευκολύνσεις: μετά την απόκτηση του παιδιού της η βοήθεια της μητέρας της είναι αναγκαία πλέον, ενώ η περιοχή είναι φιλική για το παιδί. Όμως, αν και η αφηγήτρια δεν το αναφέρει, φαίνεται ότι καθοριστικό ρόλο στη μετοίκησή της έχει η επαγγελματική της συρρίκνωση: εφόσον δεν υπάρχει πια δουλειά στο γραφείο της στο κέντρο της Αθήνας, δεν υπάρχει λόγος να κατοικεί στην περιοχή εκείνη.

Πρέπει να επισημανθεί όμως ότι όλες αυτές οι αλλαγές στους τόπους και τις συνθήκες κατοικίας δεν αξιολογούνται αρνητικά, καθώς οι αφηγήτριες καταφέρνουν να ισοφαρίσουν το "αναγκαίο κακό" της αλλαγής κατοικίας με αξιόλογες καινούργιες δυνατότητες.

Η μόνη μεταβολή στον χώρο κατοικίας που βιώνεται και αφηγείται ως τραυματική είναι της Σοφίας, η οποία καθώς πλέον τα εισοδήματά της από την δουλειά δεν επαρκούν για να συντηρήσει τη ζωή που είχε οργανώσει προ κρίσης, οδηγείται σταδιακά στην απόφαση να επιστρέψει στο σπίτι της μητέρας της. Συχνά στην αφήγησή της επανέρχεται σ' αυτό το ζήτημα προσπαθώντας να προσδιορίσει και να καθορίσει τους όρους της επιστροφής της, αλλά και να "απελευθερωθεί" από κάτι που την πιέζει πραγματικά πολύ.

Και η συζήτηση τώρα είναι, αλλάζω πάλι σπίτι. Γιατί... η μαμά... ουσιαστικά ζει, έτσι κι αλλιώς, τους περισσότερους μήνες του χρόνου στο χωριό και αυτή έχει αρχίσει να μην μπορεί να συντηρεί τα δύο σπίτια... Είναι δικό της μεν αλλά με τα ΕΝΦΙΑ και τέτοια... Και έχουμε μπει στη συζήτηση "αλλάζω το σπίτι, πάω πίσω". Εγώ δεν το αποφασίζω τόσα χρόνια γιατί... το νιώθω σαν τρομερή οπισθοχώρηση και δεν θέλω να το κάνω, δεν θέλω να μείνω ούτε στον Νέο Κόσμο, ούτε σ' αυτό το σπίτι, ούτε τίποτα. Αλλά φέτος κάπως είπα, εντάξει, μου φαίνεται φοβερή σπατάλη και να το κάνω αυτό το πράγμα. Και... είμαστε σε αυτή τη διαπραγμάτευση τώρα με τη μητέρα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Σαν μοναδική εναλλακτική λύση στο πρόβλημά της βρίσκει τη συγκατοίκηση με κάποια από τις φίλες της. Αξιολογεί όμως ότι ούτε αυτό μπορεί να γίνει κυρίως γιατί οι φίλες είτε έχουν σύντροφο είτε επιδιώκουν να αποκτήσουν. Ταυτόχρονα η κουλτούρα της συγκατοίκησης και του μοιράσματος ενός σπιτιού που υπάρχει σε άλλες πόλεις για ανθρώπους όλων των ηλικιών, εδώ είναι ξένη (Levy 2018). Η ζωή για μια νέα - μόνη εργαζόμενη γυναίκα στην Αθήνα της κρίσης είναι δύσκολη και οικονομικά δυσβάσταχτη ακόμα κι αν έχει δουλειά.

A... κατά τα άλλα εγώ θα συγκατοικούσα κιόλας δεν με πείραζε, απλά οι φίλες μου δεν είναι σε αυτή τη φάση. Δηλαδή οι μισές είναι σε σχέσεις και μένουν με τους φίλους τους, οι άλλες μισές είναι... με το όραμα (γέλιο) της σχέσης. Δηλαδή λένε "τι τώρα σε αυτή την ηλικία θα συγκατοικήσω; Και μετά που, άμα; Πότε;" Εντάξει εμένα μου φαίνεται πολύ αστείο γιατί λέω κάνε αυτό, μείνε μόνη σου μέχρι να... με αυτή την αναμονή, αντί να αλλάξεις ας πούμε τις συνθήκες της ζωής σου. Αλλά, κάπως ναι μάλλον δεν κάθεται και... θα κάνω αυτή την αλλαγή εεε, αυτό. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η πιο νεαρή Βάσια δεν διστάζει να περιορίσει την ιδιωτικότητα του σπιτιού της ενοικιάζοντας περιστασιακά ένα δωμάτιο, προκειμένου να έχει κάποια έξτρα έσοδα. Η ενοίκιαση με την ημέρα σε τουρίστες αποδίδει περισσότερα έσοδα από τα χρήματα που δίνει η ίδια ως μηνιαίο ενοίκιο:

Επίσης τότε με τη [σύντροφο] προκειμένου να πληρώσουμε το νοίκι και όλα αυτά, επειδή ήμασταν και οι δύο απένταρες, είχαμε ξεκινήσει την AirBnB, η οποία κάπως μας πλήρωνε και το νοίκι και τα έξοδα του σπιτιού και κάπως μας άφηνε και κάποια χρήματα... (Βάσια 29, Μάρτης 2016)

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι καμιά αφηγήτρια δεν έφυγε από την Ελλάδα λόγω της κρίσης, το οποίο σχετίζεται προφανώς με τις ηλικίες τους. Όλες εκτός από τη Βάσια, είχαν ξεκινήσει την επαγγελματική ζωή πριν την κρίση και κάποιες έχουν οικογένεια που τις "κρατά" εδώ. Η μοναδική αφηγήτρια που σκέφτεται τη "μετανάστευση" σε κάποια ευρωπαϊκή χώρα, αλλά την ίδια στιγμή το απορρίπτει, είναι η Αλέξια:

Έχουμε φτάσει και εμείς σε ένα κάπως όριο χρονικά, δεν μπορούμε άλλο να (παύση), να επιμηκύνουμε αυτή την κατάσταση. Έχουμε σκεφτεί κατά καιρούς δηλαδή να... το διαλύσουμε και να φύγουμε και από την Ελλάδα κάπως. Δηλαδή... και στην οικογένειά μου το σκεφτόμαστε αυτό και ο [συνεργάτης] το σκέφτεται. (...) Εγώ κυρίως δεν μπορώ να πω ότι είμαι εκατό τοις εκατό σίγουρη για αυτό, οπότε και για αυτό είμαι λίγο... ξέρεις το λέω αλλά μετά... μία νομίζω πώς το θέλω, αλλά τελικά δεν το θέλω και πραγματικά ίσως. Ίσως δεν έχω φτάσει ακόμα και στο όριο. (Αλέξια 41, Δεκέμβρης 2015)

Οι προσωπικές σχέσεις την περίοδο της κρίσης

Η κρίση επηρεάζει τις φιλικές σχέσεις μέσα από τον συνεργατικό - επαγγελματικό χώρο. Καθώς τα αντικείμενα εργασίας μειώνονται και οι αφηγήτριες βρίσκονται όλο και λιγότερο στα γραφεία τους, οι σχέσεις με τις/τους φίλους/ες από τον επαγγελματικό χώρο παραμελούνται ή αλλάζουν χαρακτήρα. Η αλλαγή αυτή έχει ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Οι καθημερινές επαφές μειώνονται και οι δεσμοί συνήθως αποδυναμώνονται, καθώς παύει η συνεχής τριβή μέσω της δουλειάς, που συνυπάρχει με την προσωπική επαφή.

Ταυτόχρονα καθώς οι αφηγήτριες αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στον οικιακό χώρο, ενισχύονται οι δεσμοί με ανθρώπους από την γειτονιά, παλιούς φίλους -όχι αρχιτέκτονες-, οικογενειακά δίκτυα και κυρίως ανθρώπους που βρίσκονται σε αντίστοιχη φάση ζωής. Κάποιες φορές μοιάζει ότι υπάρχει ένα δύσκολο μεσοδιάστημα μέχρι να προχωρήσει η διαδικασία δημιουργίας νέων σχέσεων, έξω από τον επαγγελματικό χώρο.

Η Τασούλα περιγράφει τους μετασηματισμούς στους κοινωνικούς δεσμούς και κυρίως τη χαλάρωση των φιλικών σχέσεων που υπήρχαν μέσα από τον χώρο εργασίας και αντίστροφα την ενδυνάμωση των σχέσεων με ανθρώπους έξω από τον εργασιακό χώρο, καθώς σταδιακά μειώνονται οι ώρες εργασίας εκτός σπιτιού και αυξάνονται οι ώρες εργασίας στο σπίτι. Μιλώντας για τα χρόνια που δούλευε στο σπίτι και συγκρίνοντάς τα με

την προηγούμενη εμπειρία της εργασίας στο γραφείο με τις φίλες της, αναφέρεται στη μοναξιά που βιώνει εγκλωβισμένη στο σπίτι, μακριά από τις φίλες και συνεργάτιδες της:

Επίσης εγώ εκνευριζόμουνα για το γεγονός ότι ήμουνα κάπως συνέχεια μόνη μου στο σπίτι. Γιατί και παλιότερα δεν δούλευα ποτέ μόνη μου στο σπίτι. Δηλαδή δουλεύαμε στο σπίτι αλλά ήμασταν τέσσερις (...).

Τη φίλη μου, τις φίλες μου ας πούμε που είχαμε μαζί γραφείο, τη... Σοφία (σ. η αφηγήτρια που την σύστησε) (...) δεν την βλέπω ποτέ. Την βλέπω μία φορά τον χρόνο. Την άλλη την βλέπω κάτι σαν μία φορά τον μήνα. Η φίλη που είχαμε πάει μαζί (σ. για μεταπτυχιακό), έχει φύγει εδώ και δύο χρόνια, τρία και έχει γυρίσει στο εξωτερικό. Και δουλεύει εκεί σε μια... σ' ένα αρχιτεκτονικό γραφείο, και δεν είναι καλά. Εεε οπότε κάπως, με τους φίλους αρχιτέκτονες έχω... χαθεί κάπως. Δεν βρισκόμαστε. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που οι φιλικές σχέσεις μέσα από τον χώρο της δουλειάς ενδυναμώνονται περισσότερο, όταν η δουλειά παύει. Η Ανδρομάχη για να αντιπαλέψει το κενό που δημιουργείται από την έλλειψη της καθημερινής επαφής με τους φίλους και συνεργάτες της, επιδιώκει να βρίσκεται περισσότερο μαζί τους εκτός δουλειάς, γιατί έτσι νιώθει ότι επιστρέφει στην πρότερη ζωή της. Επιπλέον οι φίλοι αναγνωρίζουν την επαγγελματική της αξία και την προσκαλούν να δουλέψει στον χώρο τους.

Οι προσωπικές σχέσεις αλλάζουν όμως και εξαιτίας των οικονομικών συνθηκών, που μεταβάλλουν τις καθημερινές συνήθειες. Η Σοφία περιγράφει ότι για οικονομικούς λόγους δεν μπορεί πια να κάνει τόσα ταξίδια όσα στο παρελθόν ή να βγαίνει συχνά, με αποτέλεσμα να αλλάζουν οι σχέσεις με τις φίλες της. Επιπλέον οι διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες δεν επιτρέπουν τη συνέχιση της κοινής τους πορείας και τη διατήρηση της παλαιότερης καθημερινότητας και των συνηθειών τους, που εντάσσονταν στη σφαίρα των εγχρήματων δραστηριοτήτων:

Αλλάζει φοβερά το τι μ' αρέσει να κάνω σε σχέση με τα ταξίδια κι αυτά. Γιατί εμένα άμα μου πεις τι προτιμάς να κάνεις "να βγαίνεις κάθε μέρα ή να μείνεις δύο μήνες μέσα για να πας ένα ταξίδι", θα προτιμήσω το ταξίδι. Αλλά τώρα θα το κάνω όλο και πιο δύσκολα και αυτό. Αλλά εκτός από αυτό έχει αλλάξει φοβερά η σχέση μου με τους ανθρώπους. Όχι αναγκαστικά από μένα, γιατί εγώ έχω τύχει να 'μαι σε μια συγκυρία που δουλειά έχω, σπίτι έχω (...) οπότε αυτό στην ψυχολογία μου σημαίνει ότι οκαγ με άλλο αέρα κάνω πράγματα. Δεν το κάνουν οι γύρω μου όμως. (...) Δεν θα το κάνει καμία φίλη μου, κανένας φίλος μου. Γιατί δεν θα μπορεί. (...) Το να πούμε φεύγω ένα Σαββατοκύριακο, πάμε μια βόλτα. Και οι φίλοι που έχουν αυτοκίνητο, θα είναι μετρημένες, η βενζίνη θα είναι μετρημένη, δεν το πάρουν να πούνε πάμε μια βόλτα, όπως παλιά. Να πούμε πάμε μια μονοήμερη ρε παιδί μου.

Δεν θα κάνουνε. Εεε και εκ των πραγμάτων από αυτό έχουν αλλάξει και οι σχέσεις τελικά. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Επιπλέον το "δυσάρεστο κλίμα", η απογοήτευση, η δυσαρέσκεια που δημιουργεί η κρίση, μεταβάλλουν τις συνήθειες, τις επιθυμίες και την καθημερινότητα.

Και πέρα από όλο αυτό είναι και η διάθεση, γιατί όλοι είναι πιο... Από το οικονομικό όλοι είναι πιο κλειστοί και δεν έχουνε... Τώρα όπως πήγα ωραίες διακοπές και γύρισα με όρεξη, ξέρεις μετά λένε οι άλλοι: "Εντάξει έχεις γυρίσει εσύ με όρεξη και είσαι έτσι χάχας", ε σιγά – σιγά πέφτεις και εσύ μετά, ξαναγυρνάς στην καθημερινότητα, φεύγει. Ναι νομίζω ότι έχει αλλάξει, δεν περνάω τόσο καλά δηλαδή, ενώ συνήθως περνούσα πολύ ωραία ρε παιδί μου, τώρα δεν περνάω καλά. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Σοφία περιγράφει επίσης, ιδιαίτερα γλαφυρά, πώς η κρίση επιδρά στις ερωτικές σχέσεις, καθώς η αρνητική διάθεση, η έλλειψη χρήματος, δουλειάς και αυτοεκτίμησης αποτελούν αποτρεπτικό παράγοντα για τη δημιουργία νέων σχέσεων.

Και παίζει σίγουρα ρόλο στον ερωτικό τομέα, το λέω, δεν παίζει τίποτα. Όποιος ξέμεινε μόνος του στην κρίση την έχει πατήσει (γέλιο). Είναι πολύ δύσκολα τα πράγματα γιατί νομίζω, ότι... Καταρχάς γνωρίζεις... έναν ρε παιδί μου που να είναι μια ηλικία σοβαρή (...), αν υπάρχει τέτοιο, αν υπάρχει μόνος του από 35 και πάνω και είναι αξιόλογος. (...) Ωραία. Θα συναντήσω έναν φίλο μου μετά από πολλά χρόνια και θα πεις "για κάτσε". Θα σου πει κατευθείαν: "στη δουλειά αυτό, είμαι χάλια, έτσι και αρχιτέκτονας, αυτό, αυτό". Ποια ερωτική; Πού να δημιουργηθεί ερωτικό κλίμα; Τελείωσε. Θα ξεκινήσει με γκρίνια, με όλο. (...)

Εμένα μου 'τυχε κιόλας, εντάξει που ήταν αστείο, θα το πω έτσι γλαφυρά: Γνώρισα ένα παιδί στο μεταπτυχιακό, κάτι πήγε να γίνει και μου 'πε: "δεν, δεν μπορώ να δεχτώ", ήτανε άνεργος ρε παιδί μου, και μου 'πε "δεν μπορώ να ξεκινήσω κάτι με μια κοπέλα που δεν μπορώ να βγω να την κεράσω". Και του λέω: "καλά με κόβεις για τέτοιο άνθρωπο;" Δηλαδή μου φαίνεται γελοίο. Και μου λέει "ναι αλλά εγώ είμαι τέτοιος άνθρωπος και δεν μπορώ να το κάνω αυτό". Οπότε να! δηλαδή εντάξει, (μικρή παύση) υπάρχει και αυτό. Ναι είναι σίγουρα πολύπλευρο. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η Φωτεινή περιγράφει μια ακραία σκέψη μεταβολής της προσωπικής ζωής, λόγω της κρίσης. Η κρίση είναι μια αφορμή να αλλάξει την μορφή της οικογένειάς της, καθώς μέχρι τώρα είχαν επιλέξει με τον σύντροφό της να μην παντρευτούν με επίσημο τρόπο, θρησκευτικό ή πολιτικό. Όμως το ιδιαίτερα υψηλό κόστος ασφάλισης στο ΤΣΜΕΔΕ οδηγεί στη σκέψη του γάμου ώστε ο ένας εκ των δύο συντρόφων να ασφαλιστεί ως προστατευόμενο μέλος του άλλου. Συναποφασίζουν να κρατήσει η Φωτεινή την ιδιότητα της μηχανικού, καθώς εργάζεται και χρειάζεται τη "σφραγίδα". Η αλλαγή αυτή, αν και δεν

μεταβάλλει ουσιαστικά την καθημερινότητα και τη σχέση της αφηγήτριας και του συντρόφου της, αποτελεί για την ίδια μια σημαντική συμβολική κίνηση στην οποία αναγκάζεται να προχωρήσει για πρακτικούς λόγους.

(Σκεφτόμαστε) να τον παντρευτώ για να τον ασφαλίσω! (γέλιο). Να αποκατασταθεί (γέλιο). Ναι ρε παιδί μου η απόφαση ήταν ότι και τα δύο ΤΣΜΕΔΕ δεν μπορούμε να τα βγάλουμε, εεε οπότε ο [σύντροφος] είναι αυτός που δεν το χρησιμοποιεί, άρα θα βγει αυτός. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η κρίση και η αυτοεκτίμηση

Αξιοσημείωτες είναι οι επιπτώσεις που έχει η κρίση και κυρίως η παροδική ή μόνιμη απομάκρυνση από την εργασία στην αυτοεκτίμηση των αφηγητριών, καθώς νιώθουν ότι κινδυνεύουν με απώλεια της επαγγελματικής και υπαρξιακής τους ταυτότητας.

Η Ανθή αναφέρεται στα συναισθήματα αμφιβολίας και απαξίωσης του εαυτού και των ικανοτήτων της και στην ανάδυση επώδυνων συναισθημάτων με κυρίαρχη την αίσθηση ότι η ζωή της κατακερματίζεται, όσο βυθίζεται στην ανεργία. Αναπολεί τις πολύτιμες εργασιακές της εμπειρίες και εκμυστηρεύεται την οδύνη που συνοδεύει την ανεργία:

Εεε για να το προχωρήσω λίγο, αυτό μου λείπει (η δουλειά). Κοίταξε... εντάξει για μένα αυτό ήταν, είναι σημαντικό αυτό... όλη μου η ζωή ήταν αυτή (συγκινείται). Όλη μου η ζωή; Ξέρεις πώς το εννοώ... είναι πολύ... πολύ μεγάλο κομμάτι. Δηλαδή είναι σαν... σαν λίγο να έχεις ακρωτηριαστεί, από την στιγμή που έχεις περάσει στην ανεργία. Στην ανεργία... στην απραξία ας πούμε. Σε αγρανάπαυση που λέω και γω (γελάει)

{Και τι κάνεις τώρα; Τι σημαίνει αυτή η αγρανάπαυση; Τι;

Τίποτα σημαίνει ότι... ασχολείσαι... με τίποτα. Κοίταξε! τι σημαίνει σε μένα έτσι; Ότι, πια η μέρα σου, και αυτό δεν έγινε απότομα, αυτός ο εκφυλισμός δηλαδή της μέρας, εεε της καθημερινότητας έγινε σταδιακά (...) και δυστυχώς μοιάζει να γίνεται και σε βάθος. Εεε θα δούμε πώς θα λυθεί αυτό, είναι προσωπικό ας πούμε κομμάτι στον καθένα, πώς το λύνει. Αλλά... η διάβρωση αυτή μοιάζει να γίνεται και σε βάθος. (...) Εκεί μάλιστα συμβαίνουν κι άλλα πράγματα. Ότι σιγά - σιγά, γι' αυτό λέω ότι είναι και επικίνδυνο, είναι κακό κομμάτι αυτό, αυτή η διάβρωση περνάει και λίγο... στην αυτοεκτίμηση ας πούμε ή αν θέλεις στην εκτίμηση που έχεις ως αρχιτέκτονας για τον... την εικόνα που έχεις. Ότι ξεχνάς ποιος είσαι σιγά - σιγά. Ακούγεται λίγο δραματικό, δεν είναι τόσο δραματικό, αλλά εγώ έχω πιάσει τον εαυτό μου να αμφιβάλω για την άποψή μου, για κάτι που είναι προφανές, δηλαδή είναι στοιχειώδες, είναι πρώτο έτος, τα 'χαμε λυμένα όλα αυτά στο πρώτο έτος. Γιατί πια ξέρεις θολώνεις. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ανθή επικεντρώνεται στις συμβολικές μετατοπίσεις, όπως στον επανακαθορισμό της ταυτότητας, στην επαναξιολόγηση, με αρνητικό πρόσημο, της επαγγελματικής της αξίας και της αξίας της ως άτομο και ταυτόχρονα στην απώλεια του αισθήματος δημιουργικότητας και ευχαρίστησης που της παρείχε το επάγγελμα. Η ανεργία δημιουργεί δύο πολύ βασικά προβλήματα. Το ένα είναι το οικονομικό και η απώλεια της δυνατότητας οικονομικής ανεξαρτησίας και βιοπορισμού από την δουλειά, το άλλο όμως, το σημαντικότερο όπως παρουσιάζεται στην αφήγηση της Ανθής, είναι το ότι χάνει την αυτοεκτίμησή της σαν επαγγελματίας και αρχίζει να αμφισβητεί την αξία του εαυτού της αλλά και τις γνώσεις της.

Το θέμα είναι ότι, (...) αυτό που είχες συνδέσει το βιοποριστικό κομμάτι με το δημιουργικό κομμάτι και το 'χες πάρα πολύ ωραία στήσει και ήσουν πανευτυχής και ένιωθες και τυχερός και ήσουν και τυχερός, έπαψε να υπάρχει. Και μάλιστα μοιάζει να μην πρόκειται να ξαναυπάρξει ποτέ, έτσι όπως είναι η κατάσταση πια στην χώρα μας. Εεε άλλο ένα πράγμα που σε... σε μαυρίζει τη μέρα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Οι ιδιαίτερα βίαιες μεταβολές, με τις οποίες η κρίση εισβάλλει στη ζωή της Ανθής, την οδηγούν στη διαδικασία να αναδιαπραγματευτεί την καθημερινότητά της και να εφεύρει εντελώς καινούργιο τρόπο να σταθεί στα πόδια της. Ωστόσο έχει αρκετές αμφιβολίες για την έκβαση της προσπάθειας, παρόλο που στο παρελθόν έχει πετύχει ό,τι έχει προσπαθήσει:

Και καλείσαι... εγώ δηλαδή, να εφεύρεις κάτι. Πια εξαρτάται ποιος είσαι. Εγώ δεν είμαι... δεν μπορώ να πω βέβαια ότι δεν... γιατί εντάξει άλλαζα δουλειές ή πήγα τελικά στην αρχιτεκτονική ή έκανα, δηλαδή έστηνα τα πράγματα και τις δουλειές τις έστηνα μόνη μου, δηλαδή δεν περιμένα από κάπου να έρθουνε έτσι... (δείχνει από πάνω). Υπήρχε η τύχη, αλλά... θέλω να πω ότι τώρα, εεε σε συνδυασμό με το προσωπικό, δηλαδή με τον χωρισμό και όλα αυτά είναι τελείως διαφορετικά τα πράγματα. Έχει γίνει δηλαδή μία αλλαγή, αλλά έχει γίνει σε δύο σημαντικά κομμάτια που δύσκολα αντιμετωπίζεται. Αυτό. Αντιμετωπίζεται βέβαια εκ των πραγμάτων, αλλά εντάξει (γελάει). (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ιφιγένεια επίσης περιγράφει πώς η έλλειψη αντικειμένων εργασίας προκαλεί ένα αρνητικό συναίσθημα στις/στους εργαζόμενες/ους αρχιτέκτονες που διαχέεται και διαποτίζει την ατμόσφαιρα των αρχιτεκτονικών γραφείων:

Γενικά πιστεύω ότι δεν βοηθάει κανένα γραφείο, όταν δεν έχει δουλειά. Ενώ όταν έχεις δουλειά και είσαι απασχολημένος φτιάχνεις πράγματα και τέτοια όλα νομίζεις ότι κυλάνε καλύτερα. Ε! όταν δεν έχεις δουλειά ψιλοτρώγεσαι με διάφορα ας πούμε. (Ιφιγένεια 33, Νοέμβρης 2009)

Η κρίση ως "ευκαιρία"

Υπάρχει και η υπόθεση όμως, ότι η κρίση μπορεί να λειτουργήσει και ως συνθήκη "ευκαιρίας". Για κάποιες από τις αφηγήτριες που η κρίση δεν βιώνεται τόσο δραματικά λόγω της ύπαρξης κάποιας, περιορισμένης έστω, εργασιακής απασχόλησης ή για όσες έχουν τη δυνατότητα να αντικαταστήσουν με άλλες πηγές τα εισοδήματα που χάνουν, δίνεται η ευκαιρία να ασχοληθούν με άλλες δραστηριότητες που πιθανά σε περίοδο υψηλών εργασιακών απαιτήσεων δεν θα μπορούσαν.

Ο χρόνος που "κερδίζεται" από τη δουλειά, αφιερώνεται σε σπουδές, στην απόκτηση νέων επαγγελματικών δεξιοτήτων, στην προβολή του ήδη πραγματοποιημένου έργου τους, στην προετοιμασία για μελλοντικές δουλειές, σε καλλιτεχνικές ασχολίες κ.ά. Κάποιες αφηγήτριες βρίσκουν ευκαιρία να ασχοληθούν με την υγεία και το σώμα τους και άλλες μαθητεύουν σε αντικείμενα που επιθυμούν. Επιπλέον κάποιες αφηγήτριες αναφέρουν έμμεσα αλλά και άμεσα ως κέρδος τη δυνατότητα που τους δίνεται να μεγαλώσουν τα παιδιά τους αφιερώνοντάς τους περισσότερο χρόνο.

Αν και μόνο η Φωτεινή αναφέρεται ρητά στην κρίση ως "ευκαιρία", πολλές επιδιώκουν να την χρησιμοποιήσουν ως τέτοια. Η Ανδρομάχη φτιάχνει το portfolio και την ιστοσελίδα της, η Βάσια επιμορφώνεται στην ηλεκτρονική σχεδίαση, η Ελένη βρίσκει ευκαιρία να ασχοληθεί με άλλες δραστηριότητες και χόμπι. Η Φωτεινή, ονομάζοντας σαφώς την κρίση "ευκαιρία", σχεδίασε μεταπτυχιακές σπουδές και πρακτική άσκηση στην Βαρκελώνη:

Το μόνο που θέλω να πω είναι ότι... πέρυσι εγώ έκανα τα χαρτιά για να κάνω, πριν μείνω έγκυος, για να κάνω πρακτική στη Βαρκελώνη εεε, πιστεύοντας ότι θα μπορούσαμε να πάμε ξέρεις οικογενειακώς, (...) να κάτσουμε δύο μήνες, και αυτό ήτανε, ρε παιδί μου κατά μία έννοια και μια απόρροια της κρίσης. Δηλαδή δεν θα μπορούσα να το κάνω αν ήμασταν στο γραφείο, αν πηγαίναμε τρέχοντας.(...) Αλλά... ναι δεν θα το έπαιρνα απόφαση εάν δεν (παύση). Αν δεν υπήρχε η κρίση, αλλά εντάξει. Υπάρχει και αυτό το! Αυτή η ελευθερία που σε απελευθερώνει. (μικρή παύση) Και το μεταπτυχιακό δεν ξέρω αν θα μπορούσα να το κάνω. Όπως επίσης τα πολύ χαμηλά εισοδήματα με βοήθησαν να κάνω το μεταπτυχιακό δωρεάν, με υποτροφία. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Αν και μοιάζει πολύ αισιόδοξη η περιγραφή της κρίσης ως ευκαιρία, οι αφηγήτριες καταφέρνουν να βρουν τρόπο να αξιοποιήσουν προς όφελός τους κάποιες από τις επιπτώσεις της. Η ευκαιρία δεν είναι ο χρόνος που "κερδίζεται", αλλά ο τρόπος που αυτός αξιοποιείται από τις αφηγήτριες, καθώς μετά το πρώτο μούδιασμα φαίνεται πως δεν τον αφήνουν να περάσει "χαμένος" και "μίζερος" αλλά τον εκμεταλλεύονται δημιουργικά και προς όφελός τους.

Κρίση και μητρότητα

Η κρίση φαίνεται ότι επηρεάζει και την μητρότητα. Συχνά οι πιο νέες αφηγήτριες επιλέγουν αυτή την περίοδο μειωμένου χρόνου εργασίας για να αποκτήσουν παιδιά και να τα μεγαλώσουν. Η έλλειψη εργασίας ενδυναμώνει ή επισπεύδει την απόφασή τους, αν και δεν μπορεί να υποτιμηθεί ο ηλικιακός παράγοντας καθώς οι αφηγήτριες βρίσκονται ούτως ή άλλως σε αναπαραγωγική ηλικία. Είναι πολύ πιθανό, όμως η έλλειψη δουλειάς να τις απεμπλέκει από σχετικά διλήμματα και να τις απενεχοποιεί από την αίσθηση "προδοσίας" που περιγράφουν ότι νιώθουν διαχρονικά καθώς αφήνουν το αγαπημένο τους επαγγελματικό αντικείμενο για χάρη της μητρότητας.

Η επιλογή των αφηγητριών να γεννήσουν και να μεγαλώσουν τα παιδιά τους την περίοδο της κρίσης θα μπορούσε ταυτόχρονα να αποτελεί έναν τρόπο "αμφισβήτησης της εργασίας" καθώς οι όροι υπό τους οποίους πραγματοποιείται πλέον δεν τις ικανοποιούν. Οι δυσμενείς συνθήκες, οι μειωμένες αμοιβές, τα ανελαστικά και έντονα ωράρια, το τρέξιμο χωρίς αποτέλεσμα, αποτελούν αποτρεπτικούς παράγοντες που κάνουν τις αφηγήτριες να αρνούνται συνειδητά να βρίσκονται εξ ολοκλήρου εκεί και να επιλέγουν τον εξίσου ή και πιο δύσκολο αγώνα της μητρότητας ο οποίος όμως τις ανταμείβει τουλάχιστον συναισθηματικά.

Ανεξαρτήτως όμως από όλες τις παραπάνω υποθέσεις, η μητρότητα είναι για όλες τις αφηγήτριες ένα θετικό στοιχείο της ζωής τους, εντελώς διαφορετικό από τις δυσκολίες της επαγγελματικής ζωής και δίνει το νόημα και τη χαρά που πιθανά έχασαν απομακρυνόμενες από την δουλειά, μέσα στις συνθήκες της κρίσης.

Η αφήγηση της Ανθής για τις δυσκολίες της κρίσης τελειώνει με αναφορά στο γιο της και στις ελπίδες που της δίνει η παρουσία του στη ζωή της:

Εεε ευτυχώς υπάρχει ο [γιος]!, που είναι... πολύ... Είναι η ζωή, είναι... αυτό. Είναι η ζωή, είναι το καινούργιο, είναι η ροή, είναι όλα ας πούμε που, εντάξει σε τροφοδοτεί ενέργεια. Αυτό. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Οι συνεντεύξεις των αφηγητριών που αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην ημιαπασχόληση και την ανεργία λόγω της κρίσης, εκφράζουν μαρασμό και συναίσθημα ήττας για την επαγγελματική τους πορεία, αλλά και την ελπίδα ότι η κρίση και οι επιπτώσεις της αποτελούν κάτι το προσωρινό. Οι αφηγήτριες ψάχνουν λύσεις και ασχολίες που δεν θα καλύψουν μόνο τις βιοποριστικές τους ανάγκες, αλλά και την ανάγκη τους για δημιουργικότητα, για διατήρηση των ρόλων τους και των προηγούμενων κανονικοτήτων. Η μητρότητα είναι ένας από τους τρόπους που χρησιμοποιούν για να αντισταθούν στην βίαια υποτίμηση της ζωής τους εξαιτίας της κρίσης.

Η παρατήρηση αυτή έχει δύο κύριες συνέπειες. Από τη μία πλευρά η ενασχόληση με τα θέματα της οικογένειας, δεν αφήνει το περιθώριο να δημιουργηθούν τόσο σοβαρά

προβλήματα αυτοσεβασμού, έλλειψης στόχων και υπαρξιακής πληρότητας καθώς χάνεται η επαφή με την εργασία. Οι γυναίκες με παιδιά έχουν τόσα πολλά να κάνουν, ώστε η τυπική ανεργία, δεν δημιουργεί τόσο σοβαρά προβλήματα αυτοσεβασμού και υπαρξιακής πληρότητας (Τσιώλης 2006). Ο χρόνος της καθημερινότητας "γεμίζει" με τις δραστηριότητες αυτές, οι οποίες εκτός από το συναίσθημα ευθύνης και την πίεση δίνουν στις αφηγήτριες χαρά και απόλαυση. Όσο μάλιστα μικρότερα είναι τα παιδιά, τόσο πιο πολλές είναι οι απαιτήσεις με αποτέλεσμα η έλλειψη εργασίας να θεωρείται σχεδόν "προνόμιο".

Από την άλλη πλευρά όμως το ολοκληρωτικό δόσιμο στην μητρότητα, δρα αντίστροφα και δεν επιτρέπει τελικά στις αφηγήτριες να αναζητήσουν τους επαγγελματικούς ή άλλους ρόλους που επιθυμούν.

Με το πέρασμα των αφηγητριών στην ημιαπασχόληση ή την ανεργία, η ευθύνη για το μεγάλωμα των παιδιών και ο οικιακός καταμερισμός της εργασίας "επιστρέφει" στην καθορισμένη έμφυλη τάξη: Ο άντρας αναλαμβάνει το καθήκον του οικονομικού βιοπορισμού, καθώς η αποχή του από την έμμισθη εργασία κατανοείται ως απόκλιση από το πρότυπο της "κανονικής" ανδρικής βιογραφίας, ενώ η συμμετοχή της γυναίκας θεωρείται συμπληρωματική (Τσιώλης 2002). Η γυναίκα από την αντίστροφη πλευρά, αναλαμβάνει την ολοκληρωτική ευθύνη για όλα τα οικιακά και το μεγάλωμα των παιδιών με μικρή έως και καθόλου συμμετοχή του άντρα. Ο καταμερισμός ρόλων άλλης εποχής, υπό τις συνθήκες της οικονομικής κρίσης μοιάζει σε αρκετά σημεία των αφηγήσεων να αναβιώνει.

Η απόκλιση από το πρότυπο της συνεχούς και σταθερής εργασίας δεν αποτελεί σοβαρό πλήγμα στον έμφυλα καθορισμένο ρόλο των αφηγητριών, όπως θα ίσχυε για έναν άντρα (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997) και η αποχή τους από την αμειβόμενη εργασία μπορεί να αναπληρωθεί με δραστηριότητες στο χώρο του οίκου. Η ανεργία των γυναικών δεν μοιάζει να αποτελεί σημαντικό πρόβλημα. Αλλωστε δεν είναι επιλογή τους, αλλά έχει επιβληθεί ντε φάκτο από την αγορά εργασίας.

Μια ακόμα παράμετρος της κρίσης είναι ότι λόγω της μείωσης των εσόδων οι αφηγήτριες σταματούν να χρησιμοποιούν επαγγελματίες βοηθούς είτε για το μεγάλωμα των παιδιών, είτε για τις οικιακές εργασίες. Έτσι δουλειές κοινωνικής αναπαραγωγής, που τα χρόνια της "ευημερίας" αναλάμβαναν κυρίως μετανάστριες ή ντόπιες νταντάδες, babysitters, εργάτριες, βγαίνουν από τη σφαίρα της αμειβόμενης εργασίας και επανέρχονται στους ώμους των θηλυκών κυρίως μελών κάθε οικογένειας.

Η επιστροφή των αφηγητριών στο σπίτι είτε γιατί δεν έχουν δουλειά λόγω της κρίσης είτε και για να μεγαλώσουν τα παιδιά αναδεικνύει ένα σύνολο πολύπλοκων διασυνδέσεων

μεταξύ δουλειάς, κρίσης, μητρότητας και αντιλήψεων σχετικά με τους ρόλους των φύλων, αλλά και ένα πλήθος ερωτηματικών με πολλές και διαφορετικές απαντήσεις.

Είναι οι γυναίκες αυτές που επηρεάζονται περισσότερο από την κρίση και γιατί αυτές αφήνουν πρώτες τη δουλειά τους για να επιστρέψουν στο σπίτι; Είναι αυτό μια απόδειξη ότι πλήττονται περισσότερο από την ανεργία ή σχετίζεται περισσότερο με την αντίληψη ότι αυτές ως γυναίκες θα πρέπει να αναλάβουν τις γονεϊκές ευθύνες; Σε ποιο βαθμό αλληλοεμπλέκονται η μητρότητα, η κρίση και η εργασία και πώς επιμέρους παράμετροι καθορίζουν τις επιλογές και τις πρακτικές των γυναικών; Ποιο είναι το τίμημα της επιστροφής των γυναικών στο σπίτι και πώς αυτή διαιώνίζει το διαχωρισμό μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας και συμβάλλει στην επικράτηση σεξιστικών πρακτικών και στην υποτίμηση των γυναικών;

Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντες, καθώς εξαρτώνται από ένα πλήθος παραγόντων, δεσμεύσεων, αναγκών και επιθυμιών, όπως φαίνεται από τις αφηγήσεις.

8.4. Οι οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης

Οι επιπτώσεις της κρίσης είναι σημαντικές στην οικονομική κατάσταση των αφηγητριών. Με δεδομένη τη μείωση των εισοδημάτων από την εργασία, κάποιες αναγκάζονται να στηριχτούν οικονομικά σε γονείς και συντρόφους, άλλες χρησιμοποιούν τις αποταμιεύσεις και τα χρήματα από την εκμετάλλευση ακινήτων ή πόρων των προηγούμενων γενεών και άλλες συνδυάζουν περισσότερες λύσεις για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

Η μείωση των εσόδων

Η μείωση των εισοδημάτων των αρχιτεκτόνων στα χρόνια της κρίσης είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ακριβώς καθώς το είδος του (ελεύθερου) επαγγέλματος είναι τέτοιο που δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα, ενώ οι αφηγήτριες δύσκολα αναφέρονται στα οικονομικά δεδομένα. Περιορισμένες ενδείξεις δίνει η έρευνα για την επαγγελματική εξέλιξη των αποφοίτων του ΕΜΠ 2002-2010, (Κουλουμπή 2015: 7), σύμφωνα με την οποία περισσότεροι από το 25% των αποφοίτων έχουν ετήσια μικτά εισοδήματα κάτω από 10.000€ και περίπου το 40% μεταξύ 10.000 με 20.000€, με τις γυναίκες, τις νεαρές/ους μηχανικούς, τις εργαζόμενες στον κατασκευαστικό τομέα και όσες/ους εργάζονται λιγότερες ώρες εργασίας -το προφίλ των αφηγητριών δηλαδή- να έχουν τα χαμηλότερα εισοδήματα. Αντίστοιχα τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία στον κλάδο των κατασκευών (τρέχουσες τιμές) δείχνουν μια πτώση από τα 8880 εκατομμύρια ευρώ το 2010 στα 3605 το 2017.

Ανεξάρτητα, όμως των περιορισμένων οικονομικών δεδομένων της ποσοτικής έρευνας, τα οποία δεν μπορούν να απεικονίσουν επακριβώς το ζήτημα που εξετάζεται, η οικονομική συμπίεση θεωρείται δεδομένη και οφείλεται τόσο στη συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας στον τομέα των κατασκευών όσο και στην αύξηση των εξόδων των μηχανικών λόγω της πρόσθετης φορολόγησης και των αυξημένων ασφαλιστικών εισφορών. Αν και φαίνεται ότι το ωρομίσθιο στα χρόνια της κρίσης δεν μειώθηκε σημαντικά σύμφωνα με τις αφηγήτριες, η μείωση των ωρών εργασίας οδήγησε σε απώλεια των συνολικών εισοδημάτων για τις οιονεί μισθωτές. Αντίστοιχα για τις αυτοαπασχολούμενες η μείωση των αντικειμένων που αναλαμβάνουν σημαίνει μειωμένα εισοδήματα. Τέλος η ίδια η αγορά εργασίας επέτρεψε τη μείωση των αμοιβών των μηχανικών μέσω του νόμου 3919/2011, άρθρο 7, για την "Αρχή της επαγγελματικής ελευθερίας, κατάργηση αδικαιολόγητων περιορισμών στην πρόσβαση και άσκηση επαγγελμάτων" (ουσιαστικά με την κατάργηση των ελάχιστων αμοιβών).

Οι αφηγήτριες δεν μπορούν να προσδιορίσουν επακριβώς το μέγεθος της μείωσης των εισοδημάτων τους, τα οποία έτσι κι αλλιώς λόγω της φύσης του επαγγέλματος δεν είναι σταθερά, μπορούν όμως να περιγράψουν με ακρίβεια την αδυναμία τους να καλύψουν αυτοδύναμα τις βιοτικές τους ανάγκες. Το πρώτο που περικόπτον είναι οι εισφορές στο ΤΣΜΕΔΕ και ακολουθούν οι περικοπές σε καταναλωτικά προϊόντα και υπηρεσίες, μεταξύ των οποίων και οι υπηρεσίες των οικιακών βοηθών. Το μέγεθος της οικονομικής επίπτωσης της κρίσης υποκρύπτεται όμως, καθώς οι περισσότερες αφηγήτριες έχουν εναλλακτικές πηγές εισοδήματος.

Η αδυναμία αυτοδύναμης κάλυψης των ασφαλιστικών εισφορών, αφορά σύμφωνα με την ποσοτική έρευνα, κυρίως τους νέους απόφοιτους (πάνω απ' το μισό δυσκολεύεται να καλύψει μόνο του τις εισφορές του ΤΣΜΕΔΕ), αλλά τους εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας, από τους οποίους το 1/4 χρειάζεται οικονομική υποστήριξη για ν' ανταπεξέλθει. Οι ΑΜ έχουν τα υψηλότερα ποσοστά μη αυτοδύναμης κάλυψης των ασφαλιστικών εισφορών σε σχέση με όλους του μηχανικούς (Κουλουμπή 2015).

Η μοναδική αφηγήτρια που πληρώνεται με μηνιαίο μισθό καθώς εργάζεται στο δημόσιο, η Σοφία, μπορεί να αναφερθεί με ποσοτικά στοιχεία στη μείωση των εισοδημάτων της στα χρόνια της κρίσης:

Τώρα που είπα και για τα λεφτά, εντάξει τα λεφτά έχουν μείνει ελάχιστα. Δεν ξέρω πόσα παίρνεις εσύ, αλλά εμένα ήτανε καταρράκωση γιατί έπεσαν τα διάφορα που είχα πριν. Καταργήθηκε η αναγνώριση του μεταπτυχιακού (σ. εννοεί το επίδομα για το 5ο έτος σπουδών), εεε που, ε όλα αυτά με το ΤΣΜΕΔΕ με τις μεγαλύτερες κρατήσεις από τους άλλους που προφανώς θα έχεις και συ και η μείωσή μου είναι

συγκλονιστική. Εγώ είχα φτάσει και έπαιρνα κοντά στα 1400 και τώρα παίρνω 850 (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Οι προηγούμενες αποταμιεύσεις και η εκμετάλλευση ακινήτων

Με δεδομένη την μείωση των εισοδημάτων τους, οι αφηγήτριες καλούνται να βρουν άλλους πόρους κάλυψης των προσωπικών και οικογενειακών τους αναγκών ή, σε περίπτωση που αυτό δεν γίνεται, να μεταβάλουν τον τρόπο ζωής και την καθημερινότητά τους.

Η εκμετάλλευση ακινήτων, κυρίως κατοικιών, για εμπορικούς λόγους, είναι για τις αφηγήτριες μια από τις κύριες πηγές εισοδήματος στα χρόνια της κρίσης. Τα ακίνητα έχουν αποκτηθεί σε όλες τις περιπτώσεις από τους γονείς ή προγόνους των αφηγητριών. Για παράδειγμα, η Ανθή χρησιμοποιεί για να καλύψει τις βασικές της ανάγκες τα χρήματα από την ενοικίαση των σπιτιών που της άφησαν οι γονείς της.

Και το άλλο είναι ότι, ναι! Τα λεφτά. Ότι πια δεν έχεις χρήματα. Μπορεί να έχεις κάτι από αλλού ή αυτό που λέμε πια στις μέρες μας "να καις το λίπος", κάποιων... (...) Εεε, ουσιαστικά εξαργυρώνω αποταμιεύσεις της προηγούμενη γενιάς. Αυτή τη στιγμή.

{Α, της προηγούμενης γενιάς;

Ναι, μαμάδες δηλαδή. Αυτό. Εγώ έχω ένα εισόδημα 650 ευρώ το μήνα. Αυτό είναι το εισόδημά μου. Είναι από (τρία) σπίτια, (...), που έχουν νοικιαστεί. (...) Αυτό είναι το εισόδημα που έχω και αυτό είναι που βγάζει τα έξοδα. Ε Παρ' όλα αυτά, οι πληρωμές, κάποιες πληρωμές που είναι εφορία, ΤΣΜΕΔΕ, γίνονται από αυτές τις οικονομίες που έχουν περάσει σε εμένα... Αυτά έχω, από 'κει αντλώ χρήματα. (Ανθή 55, Φλεβάρης 2016)

Η Ελένη εξασφαλίζει επίσης, τα απαραίτητα έσοδα για την κάλυψη των αναγκών της από την εκμετάλλευση της περιουσίας των προηγούμενων γενιών. Η κατοχή ακινήτων στην περίπτωση της, αποτελεί εγγύηση ασφάλειας και ομαλής συνέχισης της πρότερης ζωής της:

Στην πραγματικότητα έχω ένα νοίκι εγώ, έχω ένα διαμέρισμα δηλαδή το οποίο νοικιάζω, ε, και από το οποίο πληρώνω την ασφάλεια. Πληρώνω δηλαδή τα χαράτσια του... σπιτιού, τη φορολογία του ενοικίου και... και την ασφάλειά μου. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Μια δεύτερη πηγή εισοδήματος είναι οι αποταμιεύσεις προηγούμενων χρόνων, σπανιότερα από την δουλειά των ίδιων και συνηθέστερα των γονιών, ή τα χρήματα που προκύπτουν από εκποίηση περιουσιακών στοιχείων, όπως στην περίπτωση της Σοφίας:

Επιπλέον η μαμά έχει πουλήσει και μια γκαρσονιέρα στο χωριό και έχει και δέκα – είκοσι χιλιάδες στην τράπεζα, οπότε ό,τι και να συμβεί νιώθω ότι έχει μια καβάντζα. Είτε πάθει η μαμά κάτι, είτε εγώ. Να! ας πούμε χρειάστηκε να πάρω κάποια ευρώ

φέτος, τα πήρα από τη μαμά. Δεν χρειάστηκε ούτε να δανειστώ, ούτε να αγχωθώ. Οπότε αυτό στην ψυχολογία μου σημαίνει ότι okay με άλλο αέρα κάνω πράγματα. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015)

Η στήριξη της οικογένειας

Η οικογένεια στηρίζει οικονομικά, έμμεσα και άμεσα, αρκετές από τις αφηγήτριες, όταν μπορεί. Προσφέρει χρήματα ή/και υπηρεσίες και αγαθά που διαφορετικά θα έπρεπε να αναζητηθούν στην αγορά. Αυτός ο ρόλος της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία δεν είναι νέος, φαίνεται όμως πως στα χρόνια της κρίσης ενδυναμώνεται.

Η κατάσταση αυτή επηρεάζει σχέσεις, δεσμεύσεις και ισορροπίες μέσα στην οικογένεια, πρακτικά και συναισθηματικά, αλλά ελάχιστες αφηγήτριες εκφράζουν ευθέως παράπονο, δυσαρέσκεια ή αισθήματα προσωπικής ανεπάρκειας. Κάποιες, όπως η Φωτεινή και η Ανδρομάχη, υπαινίσσονται δυσαρέσκεια καθώς θεωρούν την οικονομική ανεξαρτησία ως πολύ σημαντική για τη ζωή τους, αλλά συναινούν εφόσον δεν γίνεται διαφορετικά.

Για την Ελένη η οικονομική στήριξη της οικογένειάς της είναι σημαντική. Όπως περιγράφει, η οικονομική κρίση αλλά και οι ανάγκες του παιδιού, την έχουν οδηγήσει στην απόφαση να ζήσει στο ιδιόκτητο σπίτι δίπλα στους γονείς της, σπίτι που σε μεγάλο βαθμό όπως λέει στηρίζουν οικονομικά οι γονείς της.

Όπως βλέπεις εγώ έχω επιστρέψει στη μάνα μου (γέλιο). Ναι. Το οποίο είναι πολύ αμφιλεγόμενο, το κατά πόσο... Δηλαδή έχει πάρα πολλές ευκολίες, ε από την άλλη είναι πολύ έξω από τα δικά μου τα.. μέτρα ας πούμε διότι είναι ένα πολύ μεγάλο σπίτι, (...) το οποίο... εμείς δεν μπορούμε και οικονομικά να το στηρίξουμε, στην πραγματικότητα ας πούμε. Ουσιαστικά μέσω των... επειδή είναι οι γονείς μου ας πούμε μπορούν και το... έχουμε... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Η οικογένεια της Ελένης, οι γονείς της που μένουν δίπλα, αλλά και άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, όπως οι γονείς και η αδερφή του συντρόφου και οι θείες της Ελένης, έχουν δημιουργήσει ένα εκτεταμένο νοικοκυριό όπου τα πιο άνετα οικονομικά μέλη βοηθούν τα ασθενέστερα, και οι πιο νέοι και χωρίς υποχρεώσεις βοηθούν πρακτικά τους μεγαλύτερους ή όσους έχουν άλλες δεσμεύσεις. Στο πλαίσιο αυτό οι γονείς βοηθούν οικονομικά την Ελένη και η Ελένη την κουνιάδα της, ενώ η κουνιάδα βοηθά στο μέγλωμα του παιδιού την αφηγήτρια και αυτή με τη σειρά της φροντίζει τους ηλικιωμένους γονείς της σε όλα τα πρακτικά ζητήματα που χρειάζονται βοήθεια:

Βέβαια εντάξει τώρα δεν μπορώ να πω ότι δεν μας βοηθάνε οι δικοί μου, έτσι; Δηλαδή με βοηθάνε και οικονομικά και... πρακτικά αρκετά αυτή τη στιγμή. Οι γονείς του [σύντροφου] και η αδελφή του μας βοηθάει πρακτικά, γιατί οικονομικά τη βοηθάμε εμείς, γιατί είναι τελείως χωρίς... (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Στα πλαίσια αυτής της ευρείας οικογένειας, τα εισοδήματα προέρχονται μόνον από τη δουλειά των δύο εργαζόμενων αντρών (του πατέρα και του συζύγου της Ελένης) και από τη σύνταξη της μητέρας, την οποία όμως η Ελένη δεν αναφέρει. Αναβιώνει εδώ με έναν τρόπο το πρότυπο της οικογένειας με τον άντρα "κουβαλητή" και της γυναίκας υπεύθυνης για τα θέματα του σπιτιού, αν και αυτό δεν είναι καθόλου στις προθέσεις της Ελένης.

Ο πατέρας μου δουλεύει και δουλεύει πάρα πολύ και ουσιαστικά οι δύο άνθρωποι που δουλεύουν είναι ο άντρας της μάνας μου, είναι πολύ καλοπληρωμένη η δουλειά του, είναι δικηγόρος και... (παύση) (...) και ουσιαστικά δουλεύει και ο [σύντροφος] (γέλιο) διότι περί αυτού πρόκειται. Εντάξει, κάπως έτσι. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013)

Οι γονείς βοηθούν την Ελένη στις καθημερινές της ανάγκες στο σπίτι και στη διατήρηση του γραφειακού χώρου (δες προηγούμενη ενότητα):

Βέβαια, σου λέω αν δεν είχα βοήθεια από τους δικούς μου, δεν θα μπορούσα να έχω ούτε την κοπέλα. Δεν μπορούμε να την πληρώσουμε εμείς, την πληρώνουν οι δικοί μου. (Ελένη 48, Φλεβάρης 2013).

Η Σοφία που εργάζεται ως εκπαιδευτικός, αξιολογεί πόσο σημαντική είναι, πλέον, η οικονομική στήριξη της μητέρας της, η οποία τη βοηθά να καλύψει βασικές ανάγκες όπως ιατρικές, αλλά και την επιθυμία της για ταξίδια ή αγορές.

Ας πούμε και την φετινή χρονιά, την χρονιά που μας πέρασε εεε δανείστηκα από τη μαμά. Κάτι, μου 'τυχαν διάφορες αρρώστιες, με πήγαν πίσω οι γιατροί, με τσάκισαν ξέρω γω, έφτιαξα καινούργια γυαλιά και τώρα στις διακοπές πήρα λεφτά. (Σοφία 40, Σεπτέμβρης 2015).

Η Φωτεινή τα χρόνια της κρίσης στηρίζεται οικονομικά από τον σύντροφο, τις πατρικές και μητρικές τους οικογένειες, την συνεργάτιδά της και σε ακραίες περιπτώσεις τους φίλους. Η ανάγκη της Φωτεινής για οικονομική υποστήριξη είναι ακόμα πιο έντονη καθώς εκτός από τις συνέπειες της κρίσης, για μεγάλα διαστήματα έμεινε εκτός δουλειάς λόγω της γέννησης της κόρης της.

Όλο αυτό τον καιρό ας πούμε δεν έχω πάρει τίποτα, δηλαδή ουσιαστικά με ζει ο [σύντροφος] και οι γονείς μου. Εεε παίρνω λεφτά, αλλά είναι τόσα τα έξοδα που στο χέρι μου έχω πάρει ας πούμε πέντε κατοστάρικα πέρυσι, δηλαδή μιλάμε για τέτοια ποσά. (...) Αν θυμάσαι μία ΔΕΗ που μας την είχανε κόψει, την είχανε πληρώσει οι φίλοι (γέλιο). Ήταν ευγενική χορηγία. (Φωτεινή 37, Σεπτέμβρης 2015)

Η οικονομική στήριξη του συντρόφου

Αν και οι αφηγήτριες ελάχιστα αναφέρθηκαν στους οικονομικούς διακανονισμούς με τους συντρόφους τους και είναι άγνωστο αν τα ζευγάρια λειτουργούν με "κοινό ταμείο" ή

αν κάθε σύντροφος έχει τη δική της/του τσέπη, φαίνεται ότι διαχρονικά έχει ιδιαίτερη σημασία για τις αφηγήτριες να έχουν τα δικά τους εισοδήματα. Παρ' όλα αυτά, στα χρόνια της κρίσης, αρκετές από τις αφηγήτριες και κυρίως όσες έχουν επηρεαστεί περισσότερο οικονομικά απ' αυτή, αναφέρουν ότι στηρίζονται οικονομικά από τους συντρόφους τους ή ότι οι σύντροφοί τους έχουν αναλάβει την οικονομική συντήρηση της οικογένειάς τους και οι ίδιες αναλαμβάνουν μόνο ένα μικρό μέρος των προσωπικών τους εξόδων.

Η Τασούλα και η Ανδρομάχη βασίζονται στις αμοιβές των συζύγων τους που εργάζονται ως μηχανικοί άλλων ειδικοτήτων με μόνιμη και καλά αμειβόμενη θέση εργασίας, ενώ και η οικογένεια της Φωτεινής συντηρείται οικονομικά από τα έσοδα του συζύγου της που αν και μηχανικός εργάζεται σε άλλον τομέα. Τις περισσότερες φορές η κατάσταση αυτή παρουσιάζεται από τις αφηγήτριες ως "υποχρεωτική". Είναι κάτι που δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί διαφορετικά εφόσον αυτές δεν έχουν δουλειά, ενώ ο σύντροφος έχει. Όπως λέει η Τασούλα:

Και δεδομένου ότι... είχαμε τον..., δηλαδή είναι εργαζόμενος ο σύντροφός μου και δεν σταμάτησε ποτέ να εργάζεται οπότε είχαμε τον ένα μισθό εεε... που δεν ήταν χαμηλός, εεε... βγαίναμε. Δεδομένου ότι κάπως βγαίναμε... εντάξει, έβγαινε το νοίκι, βγαίνανε οι λογαριασμοί, βγαίναμε χωρίς πολλά - πολλά, εεε... δεν πιεζόμουν και εγώ να εεε... και συνεχίζω δηλαδή να μη πιέζομαι. Ίδια κατάσταση είναι τώρα, δεν πιέζομαι και γω να βρω μία... άλλη μόνιμη δουλειά για να... για να συμπληρώσω κάπως το οικογενειακό εισόδημα. Βέβαια, οικονομικά δηλαδή. (Τασούλα 39, Νοέμβρης 2015)

Ενώ η Ανδρομάχη συμπληρώνει:

Αλλιώς τα σκεφτόμασταν, ε ότι θα μοιραζόμασταν κάπως τα παιδιά για να μπορούμε να δουλεύουμε και οι δύο. Τελικά δεν έγινε έτσι, γιατί εγώ δεν είχα πολλή δουλειά, ο [σύζυγος] πάλι δεν μπορούσε να πει όχι σε ό,τι δουλειές προέκυπταν με αποτέλεσμα να υπάρχει αυτό το... άνισο... Αλλά το δουλέψαμε κι αυτό. Εγώ το δούλεψα πάρα πολύ μέσα μου. Και το έχω δεχτεί αυτό. (...)

[{όταν λες το δούλεψες; τι εννοείς;

[Δεν μου άρεσε. Αισθανόμουν ριγμένη. Εεε, αλλά ήτανε, εεε θεωρώ ότι είναι κάτι που... μπορεί να προσφέρει και αυτό με τον τρόπο του, και κάτι το οποίο δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Και έπρεπε να το δεχτώ, να μπορέσω να το αποδεχτώ με κάποιον τρόπο. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

Για τις αφηγήτριες που επιθυμούσαν και είχαν συνηθίσει να ζουν τη ζωή τους οικονομικά αυτόνομες η κατάσταση αυτή πέρα από τα πρακτικά προβλήματα επηρεάζει και τον βαθμό ικανοποίησής τους από τη ζωή τους. Η Ανδρομάχη περιγράφει τα δύσκολα συναισθήματα που βιώνει καθώς στηρίζεται οικονομικά στον σύντρόφό της:

Κοίταξε να δεις. Εεε σου λέω ότι υπήρξα αυτόνομη πάντα, μια ζωή! Δεν μπορούσα να δεχτώ εύκολα ότι... κάποιος άλλος βγάζει τα λεφτά για μένα. Παρ' όλο που... εεε ο [σύζυγος] έχει και αυτή την αίσθηση. Ότι αυτό που... κάνω εγώ είναι πάρα πολύ σημαντικό. Ακόμα πιο σημαντικό και από μια δουλειά. Και όντως είναι έτσι. Αλλά εγώ δεν μπορούσα να το χωνέψω αυτό. (Ανδρομάχη 39, Φλεβάρης 2016)

8.5. Αντιδράσεις και διεκδικήσεις απέναντι στην κρίση

Αν και αρκετές από τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα είναι πολιτικοποιημένες και έχουν εμπειρίες συλλογικής οργάνωσης και διεκδίκησης, στο ζήτημα της κρίσης φαίνεται ότι προσπαθούν να βρουν ατομικές λύσεις των προβλημάτων που προκύπτουν. Καμιά δεν αναφέρει συμμετοχή στα συλλογικά κινήματα της περιόδου ή στα κινήματα διεκδίκησης των μηχανικών, που την περίοδο των συνεντεύξεων βρίσκονταν σε άνθηση. Δεν αναφέρεται ιδιαίτερη συμμετοχή σε συνδικαλιστικούς φορείς ή άλλες ομαδοποιήσεις και συλλογικότητες πολιτικές, συνδικαλιστικές ή μη. Η στάση αυτή πιθανά οφείλεται στο πρωταρχικό μούδιασμα ενώπιον μιας πρωτοφανούς συνθήκης ή στην επιτακτική ανάγκη να αντιμετωπίσουν πρώτα τις κατεπείγουσες ανάγκες που δημιουργεί η κρίση. Μοναδική/ές αναφορά/ές είναι της Ελένης και της Τασούλας, η οποία την περίοδο αυτή εντάσσεται σε πολιτικό χώρο, χωρίς όμως να το συσχετίζει αυτό με τα προβλήματα που η ίδια ή ο κλάδος αντιμετωπίζει ή με προσπάθειες επίλυσής τους.

Όστόσο τα πρακτικά καθημερινά επαγγελματικά προβλήματα είναι παρόντα και όλες ψάχνουν λύσεις, για να καλύψουν τις βιοποριστικές αλλά και τις ανθρώπινες ανάγκες τους. Οι περισσότερες αφηγήτριες προσπαθούν να αντισταθούν στην κρίση και ψάχνουν νέα αντικείμενα εργασίας, επανεκπαιδεύονται, διευρύνουν τις συνεργασίες τους και αν χρειαστεί αλλάζουν επαγγελματική κατεύθυνση διατηρώντας όμως τους δεσμούς με την αρχιτεκτονική. Στην ανάγκη, ζητούν την συνδρομή των φίλων ή του οικογενειακού δικτύου.

Ακόμα κι αν οι ίδιες δεν αντιμετωπίζουν μεγάλα προβλήματα, δεν μένουν αμέτοχες στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι φίλες τους. Η κάθε μία με τους τρόπους της εκφράζει έμπρακτα την αλληλεγγύη της στις συναδέλφους και φίλες της που έχουν βρεθεί σε δυσχερέστερη θέση. Όταν έχουν δουλειά τη μοιράζονται και όταν βρίσκουν δουλειές στήνουν δίκτυα ενημέρωσης των συναδέλφων τους. Οι αφηγήτριες έχουν βρεθεί τόσο στη θέση των αποδεκτών όσο και στη θέση του παρέχοντος αυτήν την αλληλεγγύη.

ΜΕΡΟΣ Γ

ΕΡΜΗΝΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

9. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Στο Γ μέρος της διατριβής συνοψίζω τις σημαντικότερες παρατηρήσεις από τη μελέτη των 15 βιογραφικών αφηγήσεων της βιβλιογραφίας και την προσωπική παρατήρηση, οι οποίες δίνουν μια πολυδιάστατη εικόνα της ζωής των συγκεκριμένων αφηγητριών ενδεικτική της ζωής των γυναικών αρχιτεκτόνων συνολικότερα.

Οι σπουδές

Οι επιδόσεις των αφηγητριών στα μαθηματικά και τη ζωγραφική, φαίνεται ότι είναι ο κύριος λόγος που τις κατευθύνει στις σπουδές αρχιτεκτονικής. Άλλοι λόγοι που αναφέρουν είναι το εύρος του αντικειμένου των σπουδών και οι δυνατότητες συνδυασμού πρακτικών και θεωρητικών γνώσεων και της τέχνης με την επιστήμη. Οι αφηγήτριες επηρεάζονται επίσης από τα κοινωνικά πρότυπα για τις "καλές σπουδές" (Κασσωτάκης και Φωτιάδου-Ζαχαρίου 2002) που εκφράζουν κυρίως οι γονείς, καθώς και από την αντίληψη ότι το επάγγελμα του αρχιτέκτονα είναι το πιο "γυναικείο" από τα τεχνικά. Οι περισσότερες αφηγήτριες δήλωσαν επίσης ότι επηρεάστηκαν από τις κατασκευαστικές, τεχνικές και δημιουργικές δραστηριότητες των γονιών τους και επέλεξαν την αρχιτεκτονική ως δημιουργικό επάγγελμα. Η προσδοκία αυξημένου εισοδήματος δεν αποτελεί κίνητρο επιλογής των σπουδών, το εύρος τους όμως θεωρείται κριτήριο σίγουρης και καλής επαγγελματικής αποκατάστασης.

Οι γονείς των αφηγητριών επιδρούν στην επιλογή των σπουδών. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η καταγωγή, το επάγγελμα, το οικονομικό και το μορφωτικό επίπεδό τους καθορίζει τις προσδοκίες ως προς τις σπουδές των κοριτσιών τους. Γονείς με πανεπιστημιακή μόρφωση (μηχανικοί και εκπαιδευτικοί κ.ά.) ωθούν τις κόρες τους στην Αρχιτεκτονική θεωρώντας την "καλή σχολή, κατάλληλη για κορίτσια" και τις αποτρέπουν από αντίστοιχες επιλογές των ΤΕΙ. Αντίθετα οι αφηγήτριες με πατέρα τεχνίτη και μητέρα υπάλληλο ή απασχολούμενη στα "οικιακά", αν και προωθούνται από την οικογένεια στις σπουδές -θεωρώντας τις μέσο κοινωνικής εξέλιξης και επιβίωσης-, έχουν μεγαλύτερη ελευθερία στην επιλογή τους. Παρότι οι περισσότεροι γονείς είναι θετικοί προς τις σπουδές αρχιτεκτονικής, κάποιες μητέρες εκφράζουν ήπιες επιφυλάξεις αξιολογώντας ως δυσχερή τον συνδυασμό επαγγελματικής πορείας με οικογενειακή ζωή.

Η προετοιμασία για τις σπουδές είναι μια δύσκολη και επίπονη διαδικασία, αλλά ταυτόχρονα και περίοδο συνειδητοποίησης επιθυμιών και στόχων. Η εισαγωγή στη σχολή αποτελεί για τις αφηγήτριες στιγμή ύψιστης ευτυχίας και ικανοποίησης. Συναισθήματα και δυσκολίες ως προς το αίσθημα του ανήκειν δεν είναι ωστόσο σπάνια, ιδιαίτερα για τις

αφηγήτριες που δεν έχουν αρχιτέκτονες ή μηχανικούς στο περιβάλλον τους ή προέρχονται από την ελληνική περιφέρεια.

Οι επιλογές των μαθημάτων γίνονται με βάση τα ενδιαφέροντά τους, που καθορίζουν στη συνέχεια και τις συγκεκριμένες επαγγελματικές κατευθύνσεις και εξειδικεύσεις τους. Στα μαθήματα, οι αφηγήτριες εργάζονται μόνες είτε σε ομάδες σταθερές ή παροδικές. Η συνεργατικότητα αποτελεί βασική αξία και οι αφηγήτριες επιδιώκουν να αφήνουν τον ανταγωνισμό έξω από τις σχέσεις τους. Οι σχέσεις με τους άντρες συμφοιτητές περιγράφονται αρμονικές, χωρίς το φύλο να παίζει εμφανώς ιδιαίτερο ρόλο. Υπάρχει όμως η τάση να δημιουργούνται στενοί δεσμοί και επιλογές συνεργασιών (στις εργασίες, τις παρουσιάσεις, τις διπλωματικές κλπ) μεταξύ των φοιτητριών, ενώ οι συμφοιτητές μοιάζει να έπονται στη συγκρότησή τους.

Οι σχέσεις με τους καθηγητές περιγράφονται κατά περίπτωση ως καλές, υποστηρικτικές, ιδιαίτερης σημασίας, ενδιαφέρουσες ή δύσκολες, με προέχον πάντοτε το ενδιαφέρον για την εκπαιδευτική πορεία. Ωστόσο, κάποιες φορές οι αφηγήτριες παρατηρούν και αναφέρουν θετικές διακρίσεις των αντρών συμφοιτητών από τους άντρες καθηγητές. Περιγράφουν επίσης περιστατικά υπέρβασης των προσωπικών τους ορίων λόγω των υπερβολικών απαιτήσεων ή της εξαιρετικά αυστηρά διατυπωμένης κριτικής από τους καθηγητές. Από κάποιες αφηγήσεις υποδηλώνεται ότι τις σχέσεις μεταξύ καθηγητών - φοιτητών/φοιτητριών περιπλέκει κάποιες φορές ο ταυτόχρονος ρόλος των πρώτων ως εργοδοτών.

Στα χρόνια των σπουδών οι περισσότερες αφηγήτριες πολιτικοποιούνται, συμμετέχουν σε συλλογικότητες και κινήματα, διαμορφώνουν προσωπική ιδεολογική και πολιτική θέση και εργάζονται για να αποκτήσουν οικονομική αυτονομία και επαγγελματικές εμπειρίες. Οι πολυτεχνικές σχολές πέρα από τον στενά εκπαιδευτικό ρόλο τους, αποτελούν για τις αφηγήτριες τόπους κοινωνικής μάθησης, ευαισθητοποίησης και προβληματισμού. Επιπλέον, η κοινή ζωή και αλληλεπίδραση μεταξύ σπουδαστριών/στών διαφορετικών καταβολών και επιλογών ζωής, αν και αρχικά κάνει κάποιες αφηγήτριες να νιώθουν άβολα ως "ξένες" σ' αυτό το περιβάλλον, τελικά φαίνεται πώς αμβλύνει κοινωνικά και ιδεολογικά στεγανά και ανοίγει διαύλους αποδοχής και μακροχρόνιων εργασιακών σχέσεων και συνεργασιών - γεγονός που επισημαίνεται ως σημαντικό κέρδος από τις αφηγήτριες.

Οι σπουδές διαρκούν συνήθως περισσότερα χρόνια από την επίσημη διάρκειά τους, ειδικά στις περιπτώσεις που οι αφηγήτριες εργάζονται παράλληλα. Τα επιπλέον αυτά χρόνια αξιολογούνται ως πολύ σημαντικά, καθώς τους δίνουν την ευκαιρία να ενηλικιωθούν, να δουλέψουν, να ερωτευτούν και να απολαύσουν τη ζωή και τις σπουδές τους. Ωστόσο η νεότερη αφηγήτρια επισημαίνει ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια τάση

εντατικοποίησης των σπουδών, στα πλαίσια της "εκσυγχρονιστικής" λογικής της αριστείας και του ανταγωνισμού, η οποία τείνει να στερήσει από τις σπουδές και τη ζωή τους τα πλεονεκτήματα αυτά.

Από μια απόσταση πλέον από τα χρόνια των σπουδών (μέσα στην οποία έχουν δοκιμαστεί όσα διδάχτηκαν και βίωσαν ως φοιτήτριες), οι αφηγήτριες εκφράζονται με μεγάλη εκτίμηση για τις σπουδές και τα σπουδαστικά τους χρόνια. Οι Αρχιτεκτονικές σχολές λειτουργούν ως εργαστήρια /δοκιμαστήρια νέων ιδεών και πρακτικών στην εκπαίδευση, όπου δοκιμάζονται παράλληλα η θεωρία και η πράξη, οι σπουδές και η εργασία, η ατομική προσπάθεια και η συλλογικότητα, ο έπαινος και η εποικοδομητική ή αυστηρή κριτική, η εργασία και η αναψυχή, η φιλία και ο έρωτας, το χτίσιμο της προσωπικής αλλά και της κοινωνικής ταυτότητας.

Οι πιο νεαρές σε ηλικία αφηγήτριες κάνουν συνήθως μεταπτυχιακές σπουδές αμέσως μετά το τέλος των σπουδών ή αργότερα, όταν έχουν αποκτήσει επαγγελματική εμπειρία. Επιλέγουν αντικείμενα που θεωρούν ότι θα τις βοηθήσουν στην επαγγελματική τους πορεία και στα οποία αξιολογούν ότι δεν αποκόμισαν επαρκείς γνώσεις από τον πρώτο κύκλο σπουδών. Εκτός όμως από τις μεταπτυχιακές σπουδές όλες οι αφηγήτριες συνεχίζουν δια βίου την επαγγελματική τους εκπαίδευση και επιμόρφωση, συμμετέχοντας σε επιμορφωτικά προγράμματα ή εργαζόμενες σε θέσεις που μπορούν να αποκτήσουν διαφορετικές εμπειρίες.

Επαγγελματικές εμπειρίες

Οι αναφορές των αφηγητριών "περιορίζονται" στις συνηθέστερες μορφές του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος: αυτοαπασχόληση, υπαλληλικές σχέσεις εργασίας, συνεργασίες σε μικρά γραφεία. Αναφορές για θέσεις εργασίας σε μεγάλες εταιρίες δεν υπάρχουν, καθώς αυτές ήταν την περίοδο που έγιναν οι συντεύξεις σχετικά περιορισμένες στην Αθήνα, ιδιαίτερα για τις γυναίκες όπως δείχνει και η σχετική ποσοτική έρευνα (ΤΕΕ 2009).

Η μετάβαση από τις σπουδές στην αγορά εργασίας δεν ακολουθεί μία οδό. Οι αφηγήτριες που έχουν ξεκινήσει τη δουλειά από τα χρόνια των σπουδών, συνεχίζουν στα ίδια γραφεία και μετά την απόκτηση του πτυχίου, ως οιονεί μισθωτές ή βρίσκουν δουλειά σε άλλα γραφεία. Άλλες πάλι αφηγήτριες φτιάχνουν μικρά σχήματα συνεργαζόμενων αυτοαπασχολούμενων μηχανικών ή συνεργατικά γραφεία και σπανιότερα δουλεύουν στο δημόσιο, σαν πρώτη απασχόληση.

Οι αφηγήτριες εργάζονται σε μικρά ή μεσαίου μεγέθους γραφεία ως οιονεί μισθωτές (με ΔΠΥ) και σπανιότερα ως μισθωτές με σύμβαση εργασίας ή έργου.

Το αντικείμενο εργασίας, το όνομα του γραφείου, οι επαγγελματικές ευκαιρίες που δίνει και το οικείο εργασιακό περιβάλλον αποτελούν τους κύριους λόγους επιλογής της εκάστοτε δουλειάς, σε αντίθεση με την αμοιβή και άλλες παροχές (άδειες, επιδόματα κλπ), που δεν αποτελούν κύρια κριτήρια. Ο πιο συχνός τρόπος εύρεσης εργασίας είναι μέσω φίλων, καθηγητών, συγγενών ή γνωστών και εξαιρετικά σπάνια με αποστολή βιογραφικών.

Οι υπαλληλικές σχέσεις εργασίας επιλέγονται συχνά από τις νεαρές σε ηλικία αφηγήτριες ως ενδιάμεσο βήμα για να ανοίξουν το δικό τους γραφείο. Εκεί μπορούν να αποκτήσουν εμπειρία και να εκπαιδευτούν στις επαγγελματικές, διοικητικές, οικονομικές δεξιότητες που απαιτεί η αυτοαπασχόληση. Επιλέγονται ακόμα ως δεύτερη - παράλληλη απασχόληση, στα πρώτα επιχειρηματικά βήματα, για να συμπληρώσουν τα εισοδήματά τους. Αρχιτέκτονες με παιδιά επιλέγουν να εργαστούν ως υπάλληλοι, ώστε να συνδυάσουν ευκολότερα προσωπική και επαγγελματική ζωή, λόγω των λιγότερων ευθυνών και της ευελιξίας στα ωράρια - ή της ψευδαίσθησης ότι κάτι τέτοιο ισχύει. Τέλος κάποιες αφηγήτριες εργάζονται ως υπάλληλοι όταν οι οικονομικές ή άλλες δυνατότητες δεν τους επιτρέπουν να ανοίξουν δικό τους γραφείο.

Πολύ συχνά οι αφηγήτριες περιγράφουν την εργασία τους στα γραφεία με τα καλύτερα λόγια, καθώς δίνει δυνατότητες απασχόλησης σε αντικείμενα που τις ενδιαφέρουν, ευκαιρίες δημιουργικής αυτονομίας, ευελιξία στα ωράρια και καλές σχέσεις με τους συναδέλφους και τους εργοδότες. Οι τελευταίοι μάλιστα κάποιες φορές αποκαλούνται φίλοι, πατέρες ή παππούδες. Οι χώροι εργασίας όπως περιγράφονται από τις αφηγήτριες είναι οικείοι, προσωπικοί χώροι μαθητείας και εμπάθουσας σε αρχιτεκτονικές και συνεργατικές αξίες. Ωστόσο, αυτή είναι μόνο η μία πλευρά:

Οι αφηγήτριες εκφράζουν δυσαρέσκεια για τις πολλές και άστατες ώρες εργασίας, τις υψηλές απαιτήσεις από εργοδότες και πελάτες, τους χαμηλούς μισθούς, την κάλυψη των ασφαλιστικών εισφορών από τις ίδιες και την ανασφάλεια σχετικά με το πόσο θα κρατήσει η κάθε συνεργασία.

Τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας και κυρίως η κοινή πρακτική της προφορικής ρύθμισης των συνθηκών εργασίας αποτελούν τη βάση αυτών των προβλημάτων. Οι εργασιακές σχέσεις στα γραφεία βασίζονται στις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ υπαλλήλων και εργοδοτών και στην κοινωνική, ιδεολογική και πολιτισμική εγγύτητα. Συγχρόνως η δημιουργική αυτονομία που προσφέρει η δουλειά, συσκοτίζει τις συνθήκες των εργασιακών σχέσεων και υποκρύπτει τις υφιστάμενες ιεραρχίες. Οι αφηγήτριες αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους ως αυτοαπασχολούμενο και τους εργοδότες ως συνεργάτες αυξημένων προσόντων. Αλλά και οι εργοδότες συχνά αρνούνται ρητά να αυτοπροσδιοριστούν έτσι, κυρίως για λόγους πολιτικής ορθότητας. Η απουσία σαφών

ρόλων και προσυμφωνημένων επαγγελματικών συνθηκών μέσω συμβάσεων εργασίας, οδηγεί σε "φαινομενική αυτοαπασχόληση" (Νίκελ 2010), κάποιες φορές σε παραβιάσεις της επαγγελματικής δεοντολογίας και όχι σπάνια συγκαλύπτει εργασιακή χειραγώγηση και εκμετάλλευση. Για παράδειγμα, οι αφηγήτριες δεν συζητούν την αμοιβή τους, δεν διεκδικούν εργατικά δικαιώματα, δεν υπογράφουν τη δουλειά τους κ.ά. Από την άλλη πλευρά οι εργοδότες απαιτούν, ως αυτονόητα, εκτεταμένα ωράρια εργασίας, όταν έχουν δουλειά, και μείωση των ωρών όταν δεν έχουν, οικειοποιούνται το έργο των υπαλλήλων τους και επωφελούνται της υπεραξίας του. Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης οι διαπροσωπικές σχέσεις δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να εγγυηθούν σταθερότητα και ασφάλεια στις εργαζόμενες, οι οποίες επιπλέον σπάνια διεκδικούν την υποστήριξη συλλογικών και συνδικαλιστικών οργάνων.

Το βασικότερο όμως πρόβλημα που αντιμετωπίζουν στα γραφεία και το αναφέρουν σχεδόν όλες είναι η αμφισβήτηση από τους άντρες εργοδότες των ικανοτήτων τους στην κατασκευή, στην επαφή με τους πελάτες και στην οικονομική διαχείριση. Απέναντι σ' αυτό, απαντούν συχνά με σκληρή, εντατική εργασία ώστε να αποδείξουν ότι αξίζουν.

Οι σχέσεις με τους συναδέλφους περιγράφονται γενικά ως καλές και πολύ συχνά οι αφηγήτριες φτιάχνουν στους χώρους εργασίας φιλικούς κύκλους που συνεχίζουν και στην πορεία της ζωής τους. Ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις οι αφηγήτριες αναφέρονται σε έναν κρυφό ανταγωνισμό από την πλευρά αντρών συνεργατών τους, που τις αιφνιδιάζει αρχικά ως μη αναμενόμενη στάση, καθώς τέτοιες συμπεριφορές στις σχολές δεν υπήρχαν.

Απολύσεις από τα γραφεία, δεν αναφέρονται (εφόσον δεν υπάρχουν και τυπικές προσλήψεις), όμως οι αφηγήτριες αναγκάζονται να φύγουν όταν δεν υπάρχει άλλο αντικείμενο εργασίας. Φεύγουν επίσης, όταν πια δεν είναι ικανοποιημένες από τη δουλειά, εξαιρετικά σπάνια όταν οι σχέσεις χαλάνε, όταν υπάρχει ασυμβατότητα των αναγκών της προσωπικής ζωής με τις απαιτήσεις του γραφείου ή όταν φτιάχνουν το δικό τους γραφείο.

Η αυτοαπασχόληση αποτελεί την πιο ελκυστική σχέση εργασίας (Βαΐου και Λυκογιάννη 2007) για τις περισσότερες αφηγήτριες. Αξιολογούν θετικά ότι προσφέρει μεγάλες δυνατότητες δημιουργικότητας, ευελιξίας στις εργασιακές συνθήκες, δυνατότητες συνεργασίας σύμφωνες με τις επιθυμίες τους και κυρίως ένα αίσθημα ελευθερίας. Η ύπαρξη οικοδομικής δραστηριότητας φαίνεται ότι σχετίζεται με την επιλογή της αυτοαπασχόλησης, όπως και η έλλειψή της, που συνεπάγεται μειωμένες ευκαιρίες μισθωτής εργασίας, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του ΤΕΕ (δες σελ. 33).

Η δημιουργία και η λειτουργία ενός αρχιτεκτονικού γραφείου δεν είναι εύκολη και συχνά δεν μπορεί να εξασφαλίσει αυτοδύναμα την κάλυψη των βιοτικών αναγκών των εργαζομένων. Ιδιαίτερα, στα πρώτα χρόνια το ελεύθερο επάγγελμα προϋποθέτει

οικονομική άνεση ή ταυτόχρονη απασχόληση αλλού (ώστε να μην αποτελεί τη μόνη πηγή εισοδήματος) ή την οικονομική και πρακτική ενίσχυση των γονιών ή του συντρόφου.

Οι αυτοαπασχολούμενες αφηγήτριες, στα πρώτα τουλάχιστον βήματα συνεργάζονται με φίλες ή φίλους ή συστεγάζονται. Οι συνεργασίες θεωρούνται πολύ σημαντικές καθώς προωθούν την ανταλλαγή και συμπληρωματικότητα γνώσεων και δεξιοτήτων, μειώνουν τα έξοδα δημιουργίας και λειτουργίας των γραφείων, επιτρέπουν τη συνέχιση της λειτουργίας του γραφείου στις περιόδους που κάποια αφηγήτρια δεν μπορεί να εργαστεί, κυρίως όμως επειδή δημιουργούν ένα οικείο περιβάλλον εργασίας, στο οποίο συνυπάρχει προσωπική και επαγγελματική ζωή. Οι συνεργάτιδες/ες, ανάλογα με την εμπειρία και τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, μπορεί να αναλαμβάνουν από κοινού όλα τα έργα, να καταμερίζουν τις εργασίες εντός του κάθε έργου, να τα κατανέμουν μεταξύ τους ή απλά να συστεγάζονται και η καθεμία/ο καθένας να αναλαμβάνει τις δικές του δουλειές. Οι συνεργασίες δεν είναι πάντα εύκολες καθώς διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τη δουλειά και την οργάνωση των γραφείων και προβλήματα στις σχέσεις, με κυριότερο τον ανταγωνισμό, κάποιες φορές οδηγούν στη διάλυσή τους. Κάποιες αφηγήτριες αναφέρουν ότι οι συνεργασίες με γυναίκες είναι πιο εύκολες, καθώς είναι λιγότερο ανταγωνιστικές και περισσότερο συζητήσιμες.

Οι αφηγήτριες επιδιώκουν επίσης να έχουν μόνιμες εξωτερικές συνεργασίες με μηχανικούς άλλων ειδικοτήτων, τεχνίτες, εργολάβους κλπ. Σχετικά σπάνια τα γραφεία προσλαμβάνουν περιορισμένο αριθμό υπαλλήλων.

Δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αυτοαπασχολούμενες είναι τα εκτεταμένα ωράρια εργασίας και η ολοκληρωτική δέσμευση που απαιτείται, με αποτέλεσμα κάποιες φορές η ευελιξία του ελεύθερου επαγγέλματος να είναι πλασματική. Η ενασχόληση με μεγάλο αριθμό συμπληρωματικών εργασιών απαραίτητων για την οργάνωση και λειτουργία του γραφείου, την προβολή των έργων, την εύρεση νέων αντικειμένων, την οικονομική διαχείριση κλπ. αφαιρεί χρόνο από την καθαρά δημιουργική, ευχάριστη εργασία. Τα μειωμένα έσοδα και τα υψηλά έξοδα λειτουργίας των γραφείων και η αδυναμία αυτοδύναμης κάλυψης των ασφαλιστικών εισφορών είναι προβλήματα που αναφέρονται συχνά, κυρίως στα χρόνια της κρίσης αλλά όχι μόνο.

Οι αφηγήτριες που δουλεύουν στο δημόσιο επιλέγουν αυτή τη σχέση εργασίας, συνήθως μετά από ένα διάστημα σκληρής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Τα κριτήρια επιλογής, ικανοποίησης και δυσαρέσκειας, διαφοροποιούνται σημαντικά ανάμεσα σ' αυτές που εργάζονται στη δημόσια διοίκηση και σ' αυτές που εργάζονται στην εκπαίδευση.

Αν και το δείγμα των εργαζόμενων στη δημόσια διοίκηση είναι μικρό, οι κυριότεροι λόγοι αυτής της επιλογής (και ταυτόχρονα αιτίες ικανοποίησης) είναι ο ευνοϊκότερος συνδυασμός προσωπικής και επαγγελματικής ζωής και η εξασφάλιση σταθερών συνθηκών

εργασίας (ωράρια, αμοιβές, συνεχής δουλειά κλπ), που τους δίνει ασφάλεια. Αντιθέτως, η απουσία δημιουργικότητας, ελευθερίας επιλογών και έκφρασης αναφέρονται ως βασικά προβλήματα. Κρίνουν επίσης ότι οι γνώσεις τους δεν αξιοποιούνται - ούτε αναγνωρίζονται - στο βαθμό που θα ήθελαν και δηλώνουν ότι θα ένιωθαν μεγαλύτερη ικανοποίηση αν η εργασία τους συνέβαλε περισσότερο στη βελτίωση της κρατικής και κοινωνικής πολιτικής.

Οι εργαζόμενες στην εκπαίδευση εμφανίζουν πολύ μεγαλύτερη ικανοποίηση, κυρίως λόγω της ανθρώπινης επαφής που έχουν με τους μαθητές/φοιτητές τους και της αίσθησης αποτελεσματικότητας και νοήματος που αποκομίζουν από τη δουλειά τους. Οι παράμετροι αυτές είναι τόσο ισχυρές για τις αφηγήτριες ώστε τους επιτρέπουν, ενώ αναγνωρίζουν τα σοβαρά γραφειοκρατικά και δομικά προβλήματα των εκπαιδευτικών πλαισίων, να μην τα θεωρούν τόσο μεγάλης σημασίας, αλλά και να έχουν το κίνητρο να προσπαθούν μέσω της δουλειάς τους να τα διορθώσουν. Τα έσοδα από τη δουλειά τους αξιολογούνται ως σχετικά περιορισμένα, ωστόσο η σταθερότητα του μισθού θεωρείται σημαντική.

Κάποιες από τις αφηγήτριες που εργάζονται στο δημόσιο, δουλεύουν ταυτόχρονα σε αρχιτεκτονικά γραφεία ή αναλαμβάνουν δουλειές φίλων, συγγενών ή της οικογένειάς τους. Μ' αυτή την ταυτόχρονη απασχόληση ασκούν το αρχιτεκτονικό επάγγελμα στο πεδίο του σχεδιασμού, κάτι που δεν έχουν την ευκαιρία να κάνουν εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα.

Η δουλειά στο δημόσιο κάποιες φορές "προτείνεται" στις αφηγήτριες από το συγγενικό περιβάλλον και κυρίως από τις μητέρες και τους συζύγους με την αιτιολογία του καλύτερου συνδυασμού προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, ενώ αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις αξιολογείται αρνητικά από το κοντινό περιβάλλον, με την αιτιολογία του μειωμένου κύρους και των μειωμένων δυνατοτήτων δημιουργικότητας που προσφέρει.

Οι σχέσεις με τους άνδρες συναδέλφους στο δημόσιο καθορίζονται όσον αφορά στο τυπικό τους μέρος από την προκαθορισμένη ιεραρχία και τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων, ωστόσο κάποιες αφηγήτριες αναφέρονται σε άτυπες ιεραρχίες και κρυφές διακρίσεις κατά των γυναικών.

Σύμφωνα με τα παραπάνω τα κριτήρια των αφηγητριών στις επιλογές συγκεκριμένων σχέσεων εργασίας δεν είναι τυχαία. Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας που στρέφει τις γυναίκες είτε προς το ελεύθερο επάγγελμα είτε προς τη μισθωτή εργασία, είναι η στάση τους ως προς τη λήψη επαγγελματικών ρίσκων. Μια πιο προσεκτική ανάλυση των αφηγήσεων δείχνει ότι υπάρχουν κάποιες τάσεις ως προς αυτό, συσχετιζόμενες, εκτός από τις συνθήκες της αγοράς εργασίας, και με το επάγγελμα των γονέων. Αφηγήτριες με γονείς μισθωτούς στρέφονται συχνά στο δημόσιο ή σε μισθωτές σχέσεις εργασίας. Αφηγήτριες που έχουν γονείς μηχανικούς εργάζονται για μεγάλα διαστήματα ως οιονεί μισθωτές και στη συνέχεια επιχειρούν. Ενώ αφηγήτριες με γονείς ελεύθερους επαγγελματίες (συχνά τεχνικούς της οικοδομής), που είναι εξοικειωμένες με τις πρακτικές του ελεύθερου

επαγγέλματος, εμφανίζονται πιο έτοιμες να πάρουν επαγγελματικά ρίσκα και συχνά ξεκινούν αμέσως την αυτοαπασχόληση. Η οικονομική αυτονομία ή η στήριξη από την οικογένεια ενθαρρύνει επίσης την αυτοαπασχόληση, ενώ η έλλειψη άλλων πόρων κατευθύνει σε μεγάλο βαθμό προς τη μισθωτή εργασία. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι το πρότυπο της μητέρας και της οικογένειας στην οποία μεγάλωσαν οι αφηγήτριες λειτουργεί ως κίνητρο ή αντικίνητρο για τις δικές τους επαγγελματικές επιλογές. Για παράδειγμα, αφηγήτριες με μητέρες που ασχολήθηκαν μόνο με τα οικιακά επιλέγουν δουλειές ιδιαίτερης έντασης, ενώ κάποιες αφηγήτριες των οποίων οι μητέρες εργάστηκαν εντατικά επιλέγουν δουλειές που αφήνουν ελεύθερο χρόνο.

Οι κοινωνικές αντιλήψεις για τα επαγγέλματα κύρους, φαίνεται επίσης ότι επηρεάζουν το είδος της επιλεγόμενης εργασίας. Η αυτοαπασχόληση θεωρείται η πιο κατάλληλη για τον κλάδο των αρχιτεκτόνων καθώς προσφέρει δυνατότητες δημιουργικότητας και κάποιες φορές μεγαλύτερου εισοδήματος. Αντίθετα η εργασία στο δημόσιο δεν θεωρείται θέση υψηλού κύρους. Βέβαια, οι αντιλήψεις αυτές διαφοροποιούνται από εποχή σε εποχή. Το δημόσιο αποτελούσε πάντοτε ελκυστικό χώρο απασχόλησης για τις γυναίκες (Αβδελά 1990) και συνδεόταν στην κοινωνία με την άποψη ότι εξασφάλιζε στις εργαζόμενες κύρος, σταθερό εισόδημα και χρόνο για την οικογένεια. Αντίθετα για τη γενιά που γεννήθηκε στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης η δουλειά στο δημόσιο θεωρήθηκε υποτιμητική και συνώνυμη της αργομισθίας, των ελάχιστων δυνατοτήτων εξέλιξης, της ήσσονος προσπάθειας, των χαμηλών μισθών και, ειδικά για τις αρχιτέκτονες, της έλλειψης κάθε δυνατότητας δημιουργικής εργασίας. Για τις γυναίκες, όμως, κάτω των 30 ετών που αποφοίτησαν και ζουν μέσα στην κρίση, οι ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις αυτές δεν έχουν απολύτως καμία σημασία, αφού αυτό που τις ενδιαφέρει είναι να έχουν κάποια - οποιαδήποτε - δουλειά.

Οι επιθυμίες έχουν επίσης ιδιαίτερη σημασία στις επιλογές των αφηγητριών, αν και συχνά αυτές στην πορεία της ζωής τους αλλάζουν, ενώ οι ανάγκες και οι επιλογές της προσωπικής ζωής και ιδιαίτερα της μητρότητας, οδηγούν συχνά τις αφηγήτριες σε διαφορετικές πορείες από αυτές που είχαν σχεδιάσει αρχικά.

Ωστόσο οι παράγοντες που προαναφέρθηκαν δεν λειτουργούν ανεξάρτητα μεταξύ τους, αλλά διαφορετικοί συνδυασμοί συνθηκών και παραγόντων οδηγούν σε εντελώς διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές.

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν σε κάποια ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο των θεσμών και ρυθμίσεων που επηρεάζουν -και κάποιες φορές καθορίζουν- τις επαγγελματικές επιλογές και προσπάθειες των γυναικών. Είναι προφανές ότι απαιτούνται θεσμικές αλλαγές, αλλαγές στην εκπαίδευση και ιδεολογικές μετακινήσεις ώστε να καταστούν όλες οι επαγγελματικές επιλογές ανοιχτές, χωρίς περιορισμούς, σε όλες τις επαγγελματίες, ώστε να επιλέγουν και να κάνουν τη δουλειά που πραγματικά επιθυμούν.

Ως προς τα αντικείμενα εργασίας, η ζήτηση της αγοράς καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το πεδίο δραστηριοποίησης των αφηγητριών. Ωστόσο η οικονομική ανεξαρτησία ή η δυνατότητα αποδέσμευσης των βιοτικών αναγκών από τα έσοδα της δουλειάς, τους δίνουν μεγαλύτερη ευχέρεια να επιλέξουν τα αντικείμενα εργασίας σύμφωνα με τις επιθυμίες και τα ενδιαφέροντά τους. Και αντίστροφα η εξάρτηση από τη δουλειά ως μέσου επιβίωσης μπορεί να λειτουργήσει περιοριστικά ως προς την επιλογή των αντικειμένων. Οι αυξημένες δεσμεύσεις και απαιτήσεις που έχουν οι διαφορετικές κατηγορίες έργων αποτελούν αποτρεπτικούς παράγοντες επιλογής, ενώ οι δυνατότητες δημιουργικότητας θετικό. Οι παράγοντες επομένως που καθορίζουν την επιλογή των αντικειμένων είναι πολυσύνθετοι: από την μία οι επιθυμίες, από την άλλη οι προσωπικές δυνατότητες/περιορισμοί και από την τρίτη οι εξωτερικές ευκαιρίες και οι συνθήκες, συνδυασμοί που δίνουν διαφορετικά αποτελέσματα.

Οι αφηγήτριες δηλώνουν ενδιαφέρον για πολλά αντικείμενα, ωστόσο συνήθως ασχολούνται με μικρές ιδιωτικές μελέτες και κατασκευές και κυρίως κατοικίες, εμπορικά κτίρια και τουριστικά καταλύματα, που αποτελούν και τον κύριο όγκο των ιδιωτικών έργων στην Ελλάδα. Σε μικρότερο βαθμό ασχολούνται με διαγωνισμούς και ακόμα πιο σπάνια με δημόσια ή ιδιωτικά έργα μεγάλης κλίμακας. Η επιλογή της κατοικίας ως κύριου αντικειμένου εργασίας, βασίζεται στο ενδιαφέρον τους να ασχοληθούν με κτίρια μεγάλης κοινωνικής σημασίας που ταυτόχρονα δίνουν δυνατότητες δημιουργικής έκφρασης. Όμως αυτό δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένα από τον κυρίαρχο τρόπο οργάνωσης του επαγγέλματος σε μικρά γραφεία, ούτε από τη ζήτηση της εγχώριας αγοράς. Δεν μπορεί ακόμα να αποδεσμευτεί από τις απαιτήσεις που έχουν τα μεγάλα έργα, οι οποίες φαίνεται ότι δύσκολα συνδυάζονται με ρόλους των γυναικών, όπως η μητρότητα.

Ωστόσο η παρατήρηση αυτή δεν αποτελεί ελληνική ιδιομορφία, αλλά παρατηρείται διεθνώς ακόμα και σε χώρες όπου τα αρχιτεκτονικά γραφεία απασχολούν πολύ προσωπικό και αναλαμβάνουν μεγάλες δουλειές. Ακόμα και εκεί οι γυναίκες συνήθως εργάζονται σε αυτό που ονομάζεται "καθημερινή" αρχιτεκτονική και βραβεύονται για τον γυναικείο, ευαίσθητο, όμορφο τρόπο σχεδιασμού σε αυτά τα έργα, σπάνια όμως δουλεύουν σε μεγάλα έργα, βραβεύονται σε διαγωνισμούς ή διευθύνουν εταιρίες (Mandrup 2017). Επομένως τίθεται το ερώτημα αν η απασχόληση σε έργα "κατοικίας" αποτελεί επιλογή ή έμφυλη δέσμευση.

Η θέση των γραφείων στην πόλη, δεν φαίνεται ότι αποτελεί κριτήριο επιλογής τους για τις μισθωτές, είναι επιθυμητό όμως, να βρίσκονται κοντά στον τόπο κατοικίας ή να υπάρχει εύκολη πρόσβαση με τα ΜΜΜ. Εργάζονται συνήθως στις περιοχές του κέντρου με υψηλές συγκεντρώσεις αρχιτεκτονικών γραφείων όπως τα Εξάρχεια και πιο πρόσφατα το

Μεταξουργείο, ο Κεραμεικός και το Σύνταγμα. Λίγες μόνο αφηγήτριες ανέφεραν ότι εργάστηκαν σε γραφεία "περιφερειακών" περιοχών, κυρίως στα νότια προάστια.

Για τις αυτοαπασχολούμενες, η προσφορά και το κόστος των ακινήτων, η γειτνίαση με άλλα γραφεία και κυρίως φίλων, η προσβασιμότητα και τα ελκυστικά χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος, αποτελούν βασικούς λόγους επιλογής συγκεκριμένων περιοχών για τη λειτουργία των γραφείων. Συχνά περιγράφουν μια σταδιακή "ανοδική" πορεία όσον αφορά στον τόπο εργασίας. Κάποιες φορές, το πρώτο διάστημα μετά τις σπουδές, εργάζονται στο σπίτι. Μεταγενέστερα μπορεί να επιλέξουν τη συστέγαση με άλλους αρχιτέκτονες ή και άλλους επαγγελματίες και τέλος δημιουργούν το δικό τους γραφείο, συχνά σε συνεργασία με άλλη (ή άλλον) αρχιτέκτονα. Άλλες φορές ξεκινούν από μικρά γραφεία σε οικονομικούς χώρους και στη συνέχεια μετακομίζουν σε μεγαλύτερα. Τα γραφεία εγκαθίστανται στις "πιάτσες" των αρχιτεκτόνων, στις περιοχές που προαναφέρθηκαν και συχνά κοντά σε γραφεία φίλων.

Ωστόσο στα χρόνια της κρίσης τα γραφεία ακολουθούν αντίστροφη πορεία και φαίνεται ότι εγκαθίστανται σε όλο και μικρότερους ή οικονομικότερους χώρους, όχι όμως λιγότερο κεντρικούς. Συχνά επίσης κλείνουν ή μεταφέρονται στα σπίτια. Στο σπίτι εργάζονται οι αφηγήτριες, σε κάποιες περιπτώσεις, και όταν αποκτούν παιδιά. Όμως η πρακτική αυτή συνήθως περιγράφεται ως εξαιρετικά δύσκολη και έχει μικρή αποτελεσματικότητα και δυσανάλογα μεγάλο φόρτο για τις ίδιες και την οικογένειά τους.

Τα γραφεία αποτελούν ένα δεύτερο σπίτι για τις αφηγήτριες, οι οποίες λόγω του εκτεταμένου χρόνου που περνούν εκεί, τα εφοδιάζουν με εξοπλισμό απαραίτητο για την καθημερινή ζωή (χώρο για φαγητό, ξεκούραση, συναντήσεις). Τα γραφεία στεγάζουν επίσης την κοινωνική τους ζωή καθώς εκεί συναντιούνται με τους φίλους και τις φίλες τους.

Οι αφηγήτριες εισέρχονται στους χώρους εργασίας πρωταρχικά με την επαγγελματική τους ταυτότητα και δευτερευόντως ως γυναίκες. Οι ίδιες δεν αποκαλούν τον εαυτό τους "γυναίκα αρχιτέκτονα", ούτε προβάλλουν το έργο τους ως γυναικείο. Δεν φαίνεται να τις απασχολεί η "διαμάχη" μεταξύ των γυναικών αρχιτεκτόνων, σχετικά με το αν ο προσδιορισμός του φύλου πρέπει να συνυπάρχει με τον επαγγελματικό προσδιορισμό, (Mandrup 2017). Δεν θεωρούν ούτε ότι πρέπει να αυτοαποκαλούνται γυναίκες αρχιτέκτονες, αλλά ούτε και ταυτίζονται με τη θέση ότι η επισήμανση του φύλου αποτελεί διαχωρισμό που καθιστά τις γυναίκες ειδική κατηγορία. Ωστόσο στην πράξη διαπιστώνουν ότι το φύλο έχει σημασία. Επηρεάζει τις σχέσεις με τους συνεργάτες, κάποιες φορές θέτει εξωτερικούς περιορισμούς των δραστηριοτήτων τους και, όταν αποκτήσουν οικογένεια, επηρεάζει τη διαθεσιμότητα ως προς την εργασία.

Οι σχέσεις με τους συναδέλφους, μηχανικούς και εργάτες, οι σχέσεις με τις/τους άμεσους συνεργάτες των γραφείων τους αλλά και με τους πελάτες -άνδρες και γυναίκες- αναλύονται υπό το πρίσμα του φύλου και των άλλων παραγόντων που τις καθορίζουν, όπως η ηλικία, η θέση τους στο επάγγελμα κλπ.

Τα πρώτα προβλήματα οι αφηγήτριες τα συνειδητοποιούν από τη στιγμή που βγαίνουν στην αγορά εργασίας, καθώς οι συνθήκες που συναντούν είναι εντελώς διαφορετικές από αυτές που είχαν εκπαιδευτεί και ανέμεναν. Ενώ έχουν φοιτήσει σε ένα αρκετά "φιλικό" περιβάλλον, με μεγάλο αριθμό γυναικών καθηγητριών και φοιτητριών, που παρέχει ευκαιρίες στους φοιτητές και τις φοιτήτριες ανεξαρτήτως φύλου, στον επαγγελματικό στίβο πρέπει να αποδείξουν την αξία τους για να κατοχυρώσουν τη θέση τους.

Τα δυσκολότερα στη διαχείριση προβλήματα δεν εντοπίζονται στις σχέσεις με τους άμεσους συνεργάτες, ούτε με τις γυναίκες συνεργάτιδες, αλλά σε αυτές με τους άντρες μηχανικούς άλλων γραφείων και στις επιβλέψεις, συχνά με τους εργάτες και τους εργολάβους και κάποιες φορές με τους πελάτες. Η αμφισβήτηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων και ο ανταγωνισμός είναι τα βασικά προβλήματα που αναφέρουν. Συχνά οι άντρες συνεργάτες τους, θεωρούν κερτημένο τους να αυτοϊεραρχούνται και να ιεραρχούν τους ομόφυλους τους σε ανώτερα από τις συναδέλφους επίπεδα γνώσεων, εμπειριών και ικανοτήτων, χρησιμοποιώντας την έμφυλη ιεράρχηση ως εργαλείο για την επαγγελματική τους εξέλιξη. Αξιολογούν την επιστημοσύνη και τις ικανότητες των γυναικών συναδέλφων με βάση τα δικά τους κριτήρια, όπως η επιβλητικότητα στο γιατί, η δυναμική στο σχεδιασμό και η ανδρική κυριαρχία και πειθώ στις σχέσεις με τους πελάτες. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Τεντοκάλη 2009) οι γυναίκες αμφισβητούνται καθημερινά στους χώρους εργασίας, εξαιτίας των χαρακτηριστικών της *εκφραστικότητας, συγκινησιακότητας, οικειότητας, τάσης για επικοινωνία σε μικρή ομάδα, φόβου για επιτυχία, παροχής μητρικής φροντίδας*, που τους αποδίδονται, ενώ αντίθετα οι άντρες κυριαρχούν λόγω των χαρακτηριστικών που καταχωρούνται ως αντρικά, όπως η *απουσία εκφραστικότητας και οικειότητας, η εξυπνάδα, η επιχειρησιακότητα, η ανταγωνιστικότητα, η δίψα για επιτυχία, η τάση για κριτική*.

Είναι σημαντικό να βρεθεί ποιες είναι οι συνθήκες και οι άρρητοι κανόνες που ευνοούν ή καλλιεργούν αυτές τις αντιλήψεις και πρακτικές ώστε να περιοριστούν και να εκλείψουν. Αν και το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να τεθεί έξω από το ευρύτερο πλαίσιο της ανατροπής της πατριαρχίας, η ανατροπή των έμφυλων στεγανών/διακρίσεων, έστω και σε μεμονωμένους τομείς της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, είναι σημαντική.

Οι αφηγήτριες κατά κανόνα, αμφισβητούν στην πράξη τους έμφυλους περιορισμούς και δεν κάνουν πίσω στην υλοποίηση των επαγγελματικών τους προσδοκιών. Οι τρόποι που αντιμετωπίζουν τα προβλήματα αυτά, εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες όπως η ηλικία ή η φάση ζωής στην οποία βρίσκονται, η επαγγελματική εμπειρία ή απειρία, οι προσδοκίες

και οι επιταγές του περιβάλλοντος, η εσωτερίκευση των περιορισμών ή των προσδοκιών του και η ικανότητα αντίστασης/υπέρβασης των δυσκολιών. Πρέπει όμως να αναφερθεί ότι δεν είναι λίγες οι αφηγήτριες που αναφέρουν ότι κυρίως όταν ήταν νέες στο επάγγελμα πίστευαν ότι οι αποκλεισμοί οφείλονταν στα ατομικά τους χαρακτηριστικά -όπως οι ελλειπείς γνώσεις, η "ντροπαλοσύνη", ο ήπιος χαρακτήρας κλπ. - και όχι στο φύλο τους. Συχνά επίσης οι αφηγήτριες θεωρούν ότι οι διακρίσεις που υφίστανται δεν είναι συνειδητές και σκόπιμες από τους φορείς τους, αφεντικά συναδέλφους και πελάτες. Άλλες φορές πάλι οι ίδιες οι αφηγήτριες, ενώ τις υφίστανται και τις αφηγούνται, δεν τις συνειδητοποιούν ως διακρίσεις.

Ιδιαίτερες είναι οι αναφορές στις σχέσεις με τους εργάτες στα εργοτάξια. Η παρουσία στο γιαπί βιώνεται από τις αφηγήτριες, ιδιαίτερα στην αρχή, σαν κατάκτηση ενός δύσκολου πεδίου στο οποίο έχουν να αντιμετωπίσουν ισχυρές αντιστάσεις. Τα προβλήματα που προαναφέρθηκαν, και κυρίως η αμφισβήτηση του ρόλου και των γνώσεών τους, εμφανίζονται διογκωμένα, ειδικά στους "σκληρούς τομείς" της χάραξης, των εκσκαφών, των μπετών κλπ. Οι αφηγήτριες αναφέρονται σε δύσκολα περιστατικά που έχουν αντιμετωπίσει, αλλά και τις στρατηγικές που ακολουθούν ώστε να τα ξεπεράσουν. Τα εργαλεία για την επιτυχή ηγεσία στο εργοτάξιο, ανευρίσκονται και επινοούνται σταδιακά, με την αξιοποίηση μιας ποικιλίας προσεγγίσεων και δημιουργικών στρατηγικών:

Δοκιμάζουν συνεχώς στην πράξη τρόπους (συν)εργασίας που γνωρίζουν, πληροφορούνται από συζητήσεις ή παρατηρούν από συναδέλφους. Δεν αρκούνται σε πάγιες στρατηγικές αλλά δοκιμάζουν με ευελιξία πολλές εναλλακτικές. Αμφισβητούν τα στερεότυπα, αναγνωρίζουν τον ατομικό επαγγελματικό τους ρόλο και παράλληλα τον ρόλο των συνεργατών τους. Στηρίζουν τη θέση τους στο εργοτάξιο και διεκδικούν από τους συνεργάτες μηχανικούς, εργολάβους και τεχνίτες συνέπεια στην ανάληψη των δικών τους ευθυνών. Απαιτούν με ήπιο τρόπο και σοβαρότητα την εκτέλεση των εργασιών. Προωθούν έναν σωστό καταμερισμό εργασίας και προσπαθούν ο δικός τους ηγετικός ρόλος να βασίζεται στις ικανότητές τους, στις σχέσεις συνεργασίας και όχι στην αυθαίρετη επιβολή. Εκπαιδεύονται διαρκώς και βελτιώνουν τις τεχνικές γνώσεις τους, για να μπορούν να παρακολουθούν καλύτερα τις κατασκευές. Ωστόσο δεν επιδιώκουν να υποκαταστήσουν τις γνώσεις των τεχνιτών στους ιδιαίτερους τομείς απασχόλησής τους. Αντίθετα επιθυμούν να έχουν εμπιστοσύνη σ' αυτούς και τις προτάσεις τους. Επιδιώκουν στις συνεργασίες τους, τη δημιουργία κοινού κώδικα επικοινωνίας. Διατυπώνουν την άποψη ότι η εργασία στο γιαπί (και στο γραφείο και παντού) είναι αποτέλεσμα ομαδικής προσπάθειας και κατανομής ευθυνών. Όταν επιτυγχάνουν αυτούς τους στόχους, διατηρούν μόνιμες τις συνεργασίες.

Αν και δείχνουν ενδιαφέρον για τους συνεργάτες τους και συχνά στα πλαίσια της δουλειάς αναπτύσσουν σχέσεις προσωπικής επικοινωνίας ή απολαμβάνουν κοινές στιγμές

ξεκούρασης, δεν συγχέουν το συνεργατικό κλίμα με την τήρηση των ορίων του ρόλου τους. Δεν γίνονται "φιλαράκια" με τους εργάτες, όπως συχνά βλέπουν να κάνουν κάποιοι άντρες μηχανικοί, αλλά επιμένουν στη διατήρηση του επαγγελματικού ρόλου της επιβλέπουσας. Ωστόσο συχνά απαιτείται αρκετός χρόνος και τριβή ώστε στα μάτια των εργατών να χάσουν την πρωταρχική ταυτότητα της γυναίκας.

Καταφεύγουν σε συμπεριφορικές πρακτικές (π.χ. υιοθέτηση ρόλων, προσποίηση, προσεκτική σωματική επαφή, διάλογοι που στόχο έχουν να υπενθυμίσουν τη θέση καθενός στο εργοτάξιο) για να επιτύχουν την ολοκλήρωση των έργων, στην περίπτωση που οι παραπάνω τρόποι δεν δώσουν τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Ωστόσο συχνά εξαναγκάζονται να υιοθετήσουν στο γιαπί τρόπους δανεισμένους από την παραδοσιακή ανδρική ηγεσία, όπως η υπενθύμιση της ιεραρχίας, οι φωνές και η έντονη επιβλητικότητα (λειτουργώντας ως γυναίκες - επίτιμοι άντρες) και η συμμετοχή σε ένα παιχνίδι επιβολής και κυριαρχίας.

Καμιά δεν αναφέρει τη χρήση του προτύπου "ομορφιάς" ή άλλων σεξουαλικών τεχνασμάτων (γοητεία, πρόκληση, χειρισμοί) ως τρόπο επιβολής στο εργοτάξιο (αμφίβολης αποτελεσματικότητας άλλωστε).

Ο χώρος του γιαπιού με τα αντιφατικά και πολύπλοκα χαρακτηριστικά του (όπου τάξη, φύλο, ιεραρχία, ηλικία, εμπλέκονται με τρόπο αδιάσπαστο), αποτελεί έναν πολύτιμο χώρο διερεύνησης του τρόπου που τέμνονται και διαπλέκονται ποικίλες μορφές καταπίεσης, ηγεμονίας (Connell, 1987), εκμετάλλευσης αλλά και συνεργασίας, συλλογικότητας και σεβασμού στις σχέσεις. Αν και οι αφηγήτριες υποδεικνύουν τους τρόπους που τελικά πετυχαίνουν την κάμψη της αμφισβήτησης της παρουσίας τους στο γιαπί, αποτελεί σημαντικό ζήτημα το πώς θα καταρριφθούν οι διακρίσεις στον χώρο της οικοδομής, χωρίς αυτό να αποτελεί ατομική υπόθεση της/του κάθε εμπλεκόμενης/ου. Το θέμα αυτό, δεν αφορά μόνο τις αφηγήτριες, αλλά και τους εργάτες, των οποίων η ταξική καταπίεση διαπλέκεται με την έμφυλη.

Οι σχέσεις με τους πελάτες είναι ένα ακόμα αντικείμενο των αφηγήσεων. Ένα από τα πρώτα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφηγήτριες στις σχέσεις τους με τους πελάτες είναι η έλλειψη αρχιτεκτονικής παιδείας. Η άγνοιά τους σε σχέση με τη δουλειά και τις αρμοδιότητες της/του αρχιτέκτονα έχει σαν αποτέλεσμα να τις συγχέουν συχνά με διακοσμήτριες και σπάνια με πολιτικούς μηχανικούς. Η δυσκολία επικοινωνίας λόγω της έλλειψης μιας κοινής γλώσσας - και κυρίως λόγω της δυσκολίας κατανόησης των σχεδίων - αποτελεί ένα ακόμα ζήτημα που δημιουργεί θέματα στην υλοποίηση της δουλειάς και στις μεταξύ τους σχέσεις. Η επιβολή προτύπων ασύμβατων με την καθημερινή ζωή, κυρίως από

τον τύπο και την τηλεόραση, τα οποία οι πελάτες ζητούν φορτικά από την αρχιτέκτονα, είναι ένα ακόμα ζήτημα που αναφέρεται.

Οι αφηγήσεις δείχνουν ότι οι αρχιτέκτονες θεωρούν δύσκολους τους πελάτες, ανεξαρτήτως φύλου, όταν έχουν ιδιαίτερες απαιτήσεις και ζητούν λύσεις ανέφικτες (για οικονομικούς, θεσμικούς ή τεχνικούς λόγους) χωρίς να δείχνουν διάθεση συνεργασίας μαζί τους. Οι αφηγήτριες αξιολογούν ότι οι γυναίκες είναι πιο απαιτητικές ως πελάτισσες κυρίως γιατί απαιτούν σχεδιασμένους χώρους σύμφωνα με τις καθημερινές ανάγκες και επιθυμίες, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους περιορισμούς κόστους και χρόνου. Αντίθετα οι άντρες, αν και αρχικά είναι δύσπιστοι απέναντι στις γυναίκες αρχιτέκτονες, στη συνέχεια είναι πιο εύκολα "διαχειρίσιμοι" καθώς επιθυμούν μια "εύκολη" λύση χωρίς να βάζουν κριτήρια ως προς τα χαρακτηριστικά της. Επιπλέον οι αφηγήτριες μπορούν πιο εύκολα να τους "καθοδηγήσουν" εκεί που πιστεύουν ότι είναι σωστό, χρησιμοποιώντας αρχιτεκτονικό λόγο, αλλά και κάποιες φορές έμφυλες χειριστικές τεχνικές.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνουν οι αφηγήτριες στην αξία της συνεργασίας με τους πελάτες, εκτιμώντας ότι μια καλή συνεργασία έχει πάντα καλό αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα. Ωστόσο, η έμφαση που δίνουν στη συνεργασία, πίσω από την πρώτη ανάγνωση, μπορεί να υποκρύπτει και μια άλλη πραγματικότητα: την ανάγκη των αρχιτεκτόνων να διατηρήσουν την αυθεντία της "ανεξάρτητης - ελεύθερης επαγγελματία μηχανικού", η οποία τείνει να χαθεί όταν η/ο μηχανικός προσλαμβάνεται ως υπάλληλος της/του πελάτη.

Οι αφηγήτριες εργάζονται πολλές ώρες στη μεγαλύτερη διάρκεια της ζωή τους. Η τάση αυτή, αν και σε σημαντικό βαθμό είναι εξωτερικά επιβεβλημένη λόγω του τρόπου οργάνωσης της εργασίας, αποτελεί και προσωπική αξία των αφηγητριών, οι οποίες όπως φαίνεται έχουν εσωτερικεύσει την ηθική της εργασίας (Anthony 1984).

Αν και υπάρχει η άποψη ότι στα χρόνια της μετανεωτερικότητας η κανονιστική ισχύς της εργασίας ως ηθικής υποχρέωσης έχει υποχωρήσει (Jenkins και Sherman 1979, Τσιώλης 2002), η παρούσα έρευνα δείχνει ότι η υποχώρηση αυτή δεν έχει επηρεάσει ιδιαίτερα τη στάση ζωής των αφηγητριών. Στην κουλτούρα τους είναι σχεδόν δεδομένη η υπερπροσπάθεια: δίνουν την ψυχή τους σε ό,τι καταπιάνονται, δεν ζυγίζουν κόπο και χρόνο, μιλούν με καμάρι και σχεδόν με ηδονική χαρά για τα ξενύχτια των παραδόσεων. Η εντατική εργασία και η επιμονή να τα κάνουν όλα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, δεν αφορά μόνο τη δουλειά, αλλά και τις σπουδές, τη μητρότητα, τη ζωή στο σπίτι, ακόμα και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου. Η δέσμευση με τη δουλειά, δεν έχει κίνητρο ούτε το κέρδος, ούτε την επαγγελματική ανέλιξη, αλλά τη συναισθηματική ικανοποίηση, την αίσθηση ενός προορισμού και καθήκοντος και την αυτοπραγμάτωση.

Για τις αφηγήτριες μεγαλύτερης ηλικίας αυτό είναι κάτι δεδομένο, αλλά οι νεότερες φαίνεται ότι ακολουθούν με μικρές, αλλά σημαντικές διαφοροποιήσεις. Φαίνεται ότι ο

υπερβάλλων ζήλος της προηγούμενης γενιάς έχει μετριαστεί κάπως και οι πιο νέες αφηγήτριες διεκδικούν περισσότερο ελεύθερο χρόνο από τη δουλειά για τον εαυτό τους και την οικογένειά τους. Η στάση αυτή είναι κατ' εξοχήν πολιτική, καθώς διεκδικούν τις προσωπικές τους ανάγκες απέναντι στην εργασιακή λογική της καπιταλιστικής οικονομίας και τη "γυναικεία κληρονομιά" της διαρκούς προσφοράς.

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα είναι σε μεγάλο βαθμό ικανοποιημένες από το επάγγελμά τους. Η δουλειά τους δίνει δυνατότητες δημιουργικότητας, κοινωνικοποίησης, ανάπτυξης συνεργατικών και φιλικών σχέσεων, επιπλέον όμως τους δίνει την πολύτιμη δυνατότητα να πραγματώσουν ικανότητες με τρόπο περισσότερο αναγνωρίσιμο και αναγνωριζόμενο απ' ό,τι στην ιδιωτική σφαίρα του βίου.

Η δυνατότητα δημιουργικότητας αποτελεί έναν από τους βασικούς τρόπους επίτευξης της εργασιακής ικανοποίησης, δεν είναι πάντα εφικτή όμως. Οι δημιουργικές δουλειές δεν αποφέρουν πάντα οικονομικό κέρδος και γι' αυτό προϋποθέτουν τη δυνατότητα κάλυψης με άλλα μέσα των βιοτικών τους αναγκών. Επιπλέον η επιτυχής ενασχόληση με δημιουργικές δουλειές απαιτεί να είναι αποδεσμευμένες συναισθηματικά από άλλες έννοιες, να έχουν χρόνο, να μπορούν να έρθουν σε επαφή με άλλες δημιουργικές ιδέες. Ωστόσο οι αφηγήτριες, αν και δεν ζουν σε τέτοιες ιδανικές συνθήκες, διεκδικούν τη δημιουργικότητα σε όλα τα πεδία άσκησης του επαγγέλματος, από τα πιο ταπεινά και μικρά έργα έως τα πιο μεγάλα, από τη σύνθεση μέχρι την κατασκευή και κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες, έστω κι αν και τελικά αυτό συχνά σημαίνει κακοπληρωμένη ή απλήρωτη εργασία, εργασία που καρπώνεται ο εργοδότης, επιπλέον χρόνο δουλειάς. Από την άλλη πλευρά, η σχεδόν εμμονική προσδοκία της δημιουργικότητας και η απογοήτευση που προκαλεί η έλλειψή της αποδεικνύουν ότι η αρχιτεκτονική δεν είναι δημιουργική, όταν μετατρέπεται σε ένα ακόμη τεχνοκρατικό ή κερδοσκοπικό επάγγελμα.

Η δημιουργικότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν η εργασία ταυτίζεται με τη "δράση", όπως ονομάζει η Arendt (1969) την κατάσταση στην οποία κυριαρχεί ο λόγος, δηλαδή η πολιτική. Μόνο τότε, το αποτέλεσμα της εργασίας δεν γίνεται με μοναδικό σκοπό την επιβίωση, αλλά αντανακλά έναν κόσμο βαθύτερων συναισθημάτων και σκέψεων, εκλαμβάνεται ως αντικείμενο ανθρώπινης επικοινωνίας και εισέρχεται στη σφαίρα της δημιουργίας (Febvre άγνωστη ημερομηνία).

Ο αφηγήτριες, εκφράζουν επίσης τη δημιουργικότητά τους σε όλες τις καθημερινές τους δραστηριότητες: στη φροντίδα των παιδιών, στο μαγείρεμα, στη χειροτεχνία, τη μουσική και το χορό, στη ζωγραφική, στη φιλοξενία, κ.ά.. Η δημιουργικότητα δεν παρουσιάζεται ως αυτοσκοπός, αλλά ως συστατικό στοιχείο της δουλειάς και της ζωής τους, ακόμα κι όταν η ρουτίνα ή η ανάγκη σπρώχνει την καθημερινότητα στα όριά της.

Στα χρόνια της κρίσης η έκφραση της δημιουργικότητας δεν αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα καθώς προέχει πλέον η κάλυψη των αναγκών επιβίωσης. Παρ' όλα αυτά η εφευρετικότητα, η επινοητικότητα και η ευελιξία των αφηγητριών τους δίνουν τη δυνατότητα να βρουν δουλειές στις οποίες μπορούν, να συνδυάσουν και τις δυο ανάγκες και επιθυμίες, έστω και μη αμειβόμενες.

Οι αφηγήτριες δεν αναζητούν την ικανοποίηση από τη δουλειά μέσω της διασημότητας. Αν και οι περισσότερες κάνουν καλές δουλειές, έχουν κάνει πολύ καλές σπουδές, παίρνουν μέρος σε διαγωνισμούς, όπου συχνά βραβεύονται κλπ., κατέχονται από αίσθημα μετριοφροσύνης και δύσκολα μιλούν για τις επιτυχίες τους, σαν αυτές να έγιναν τυχαία, σαν να μην τις ενδιαφέρουν ή ακόμη και σαν να τους χαρίστηκαν.

Η στάση αυτή ενισχύει τη θέση ότι υπάρχουν εξωτερικοί ή/και εσωτερικευμένοι παράγοντες που αποθαρρύνουν τις γυναίκες από την προβολή του έργου τους. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Ελλάδα, όπου το ποσοστό των γυναικών αρχιτεκτόνων είναι ιδιαίτερα υψηλό, το έργο τους δεν προβάλλεται ικανοποιητικά, ενώ και στο εξωτερικό οι γυναίκες αρχιτέκτονες δεν προχωρούν στον ακαδημαϊκό χώρο ή στην κλίμακα της ιεραρχίας στο επάγγελμα (de Graft - Johnson κ.ά. 2003, Fairs M. 2017, Scott - Brown 1989).

Οι αφηγήτριες προσδοκούν ότι το αρχιτεκτονικό έργο μπορεί να αποτελέσει μέσο έκφρασης των αξιών τους, άσκησης πολιτικής και εξασφάλισης καλύτερων συνθηκών καθημερινής ζωής. Όταν τα πετυχαίνουν, νιώθουν μεγάλη ικανοποίηση από το επάγγελμα. Όμως κάποιες φορές, επειδή οι προσδοκίες τους είναι εξαιρετικά υψηλές σχετικά με τον ρόλο του επαγγέλματος, απογοητεύονται και νιώθουν αισθήματα ματαίωσης.

Η δουλειά δίνει στις γυναίκες δυνατότητες χειραφέτησης, ωστόσο δεν παύει παράλληλα να αποτελεί μια σκληρή υποχρέωση όταν γίνεται εξ ανάγκης και ταυτόχρονα με όλες τις άλλες δραστηριότητές τους (bell hooks). Οι αφηγήτριες όμως, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, εκφράζουν την επιθυμία τους να εργαστούν, επειδή η δουλειά τους δίνει οικονομική αυτονομία, τη δυνατότητα συμμετοχής στο κοινωνικό γίνεσθαι και τις ικανοποιεί δημιουργικά. Από την άλλη πλευρά δεν απορρίπτουν τη ζωή στο σπίτι. Αισθάνονται ότι έχουν την ελευθερία και το δικαίωμα επιλογής και δεν διστάζουν κατά διαστήματα να αφήσουν τη δουλειά για να αφιερωθούν σε όσα άλλα τις ενδιαφέρουν: στη σχέση με το σύντροφο, στα ταξίδια ή στο μεγάλωμα των παιδιών. Διεκδικούν εξ ίσου το δικαίωμα στην προσωπική και την επαγγελματική ζωή.

Ένα ερώτημα, που τίθεται ξεκάθαρα από τις αφηγήσεις, είναι η αναγκαιότητα και η έκταση του διαχωρισμού της ζωής σε επαγγελματική και προσωπική. Η έρευνα δεν ξεκινά

με αυτόν ως δεδομένο, αλλά οι αφηγήσεις δείχνουν ότι συχνά υφίσταται, εξίσου συχνά όμως αυτά τα δύο επίπεδα ζωής διαπλέκονται.

Αν και ο διαχωρισμός προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, φαίνεται ότι επιβάλλεται στη ζωή των αφηγητριών έξωθεν, από τη φιλοσοφία της αγοράς εργασίας, η καθημερινότητά τους αναιρεί και αίρει τις διστακτικές τοποθέτησεις ως προς αυτούς τους τομείς και η ζωή τους παρουσιάζεται ενιαία και αδιάσπαστη. Όταν υπάρχει διαχωρισμός, αυτός έχει στόχο τη διαφύλαξη του ελεύθερου χρόνου και της προσωπικής ζωής από την επέκταση του χρόνου εργασίας, που ειδικά στο ελεύθερο επάγγελμα τείνει να γίνεται διαρκώς μεγαλύτερη.

Για την καθημερινότητα

Η αφήγηση της ιστορίας της ζωής παρουσιάζει την μακρόχρονη εξέλιξη του βίου, σε αντίθεση με την αφήγηση της καθημερινότητας, η οποία βγάζει στην επιφάνεια τις καθημερινές πρακτικές μεταξύ των οποίων και την "προσωπική" ζωή των αφηγητριών: τη ζωή στο σπίτι, τις φιλικές και ερωτικές σχέσεις, τη μητρότητα, τη ζωή των παιδιών -που παρεισφρύει αυτόματα-, τον ελεύθερο χρόνο κ.ά..

Η μελέτη της ιδιωτικής και προσωπικής ζωής των γυναικών είναι εξαιρετικά σημαντική γιατί φέρνει στην επιφάνεια αθέατες έως τώρα (από την επιστήμη) πλευρές της καθημερινής ζωής τους. Παράλληλα όμως συμβάλλει στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και των τρόπων που την αντιλαμβάνονται τα μέλη της κοινωνίας. Η ιδιωτική και προσωπική ζωή είναι εξίσου σημαντική με τη δημόσια και όχι μόνο επηρεάζεται από αυτή, αλλά και την επηρεάζει (Riot-Sarcey 1999).

Τα θέματα της καθημερινής ζωής δεν αναλύονται όλα στο ίδιο βάθος, ούτε αναφέρονται όλες οι αφηγήτριες εξ ίσου σ' αυτά. Αποτελεί κοινή παρατήρηση, ότι μιλούν πιο εύκολα για τις φιλικές σχέσεις και τη μητρότητα, ενώ οι αναφορές στις ερωτικές σχέσεις, στις σχέσεις με τα παιδιά ή στα συναισθήματα που βιώνουν, είναι υπόρρητες και περιορισμένες και αποκαλύπτονται μόνον από μικρές λέξεις, φράσεις ή κρυμμένες παραγράφους, τις οποίες οι αφηγήτριες αφήνουν να αναδυθούν στη ροή του λόγου τους.

Η αντίσταση ή η ευκολία με την οποία αναφέρονται σε κάθε θέμα πιθανά σχετίζεται με τον διαφορετικό βαθμό αποδοχής από τις αφηγήτριες της κοινωνικής νόρμας που επιτάσσει ότι τα γεγονότα της ιδιωτικής σφαίρας πρέπει να παραμένουν εκεί. Σύμφωνα με τη Rosenthal (1995) η βιογραφική σκοπιά επικαθορίζεται από κοινωνικά προσφερόμενους κανόνες σχετικά με το τι μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο θεματοποίησης και τι όχι. Το σύνολο των κανόνων αυτών λειτουργεί "ως λανθάνων καθοδηγητικός μηχανισμός του σχηματισμού της μορφής της αφήγησης".

Στην παρούσα έρευνα οι αφηγήτριες αναφέρονται πιο εύκολα στην επαγγελματική ζωή και με μεγαλύτερες αντιστάσεις στην προσωπική, όπως αναφέρει η Abrams (2010) ότι

ισχύει για τις γυναίκες που συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια σφαίρα. Η παρατήρηση αυτή αμφισβητεί την επικρατούσα αντίληψη ότι οι γυναικείες βιογραφίες επικεντρώνονται στη ζωή στο σπίτι και την οικογένεια, ενώ οι αντρικές αφορούν σε θέματα που άπτονται της δημόσιας σφαίρας - όπως η εργασία, η συμμετοχή στα κοινά, η ζωή στη κοινότητα (Dausien 1996). Επιπλέον, οι αφηγήσεις είναι ατομοκεντρικές, παρόλο που οι "περιφερειακοί άλλοι" έχουν σημαντικό ρόλο στη ζωή τους. Το γεγονός αυτό δεν επιβεβαιώνει τη γενικευτική θεώρηση ότι οι γυναίκες εκθέτουν την ατομική διαδρομή τους σε συνάρτηση με τον αντρών και της οικογένειάς τους (Abrams 2010).

Η καθημερινότητα των αφηγητριών, εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων όπως η δουλειά, η προσωπική ζωή, οι σχέσεις, η ύπαρξη οικογένειας και παιδιών, οι επιθυμίες και οι ανάγκες της ζωής, το πλαίσιο ζωής, αλλά και από τυχαία γεγονότα, και συναρτάται στενά με τους τόπους που διαδραματίζεται. Ανάλογα με τη παρουσία και την ισχύ καθενός από αυτούς τους παράγοντες στη ζωή των αφηγητριών, διαμορφώνονται εντελώς διαφορετικές καθημερινότητες. Αν και σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για "τύπους" οργάνωσης καθημερινής ζωής, η ισχυρότερη επίδραση κάποιων από αυτούς τους παράγοντες, φαίνεται ότι δημιουργεί διακριτές τάσεις στους τρόπους που οργανώνουν οι αφηγήτριες την καθημερινότητά τους.

Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αφηγήτριες χωρίζονται σε τρεις ομάδες ανάλογα με τον κυρίαρχο οργανωτικό παράγοντα της καθημερινότητας.

Για τις νεαρές αφηγήτριες και όσες δεν έχουν παιδιά η εργασία αποτελεί τον βασικό οργανωτικό παράγοντα της ζωής. Οι αφηγήσεις τους περιγράφουν μια κοπιαστική αλλά και ευχάριστη καθημερινότητα με πολλές ώρες εργασίας, αλλά και δραστηριότητες του ατομικού ελεύθερου χρόνου, σχέσεις με φίλες, φίλους και συντρόφους. Αντίθετα οι αναφορές στα ζητήματα της ζωής στο σπίτι και στην πρακτική οργάνωση της καθημερινής ζωής είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Η καθημερινότητα των γυναικών με παιδιά εμφανίζει μια σχετικά μεγάλη ποικιλία, ανάλογα με το αν και πόσο δουλεύουν οι ίδιες και ο σύντροφος, αν έχουν βοήθεια στο μέγαλωμα των παιδιών, αν έχουν οικονομική άνεση, αλλά και ανάλογα με τις αξίες, τις επιθυμίες και τις προτεραιότητες της ζωής τους. Οι αφηγήσεις τους περιλαμβάνουν τη δουλειά, όταν υπάρχει, και την καθημερινότητα στο σπίτι με τα παιδιά και την οικογένεια, τις δραστηριότητες κοινωνικής αναπαραγωγής, τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου μαζί με το σύντροφο, τα παιδιά ή τους φίλους.

Όταν οι αφηγήτριες βγαίνουν στη σύνταξη ή τα διαστήματα που επιλέγουν να μη δουλέψουν ή όσα δεν έχουν δουλειά, η καθημερινότητα διαφοροποιείται. Περιλαμβάνει τη φροντίδα του εαυτού, των πιθανών άλλων μελών της οικογένειας και του σπιτιού, τις ασχολίες του ελεύθερου χρόνου. Και την περίοδο αυτή καμιά από τις αφηγήτριες δεν

αποδεσμεύεται πλήρως από εργασιακές δραστηριότητες. Η σημαντικότερη διαφορά στις αφηγήσεις τους είναι ο πιο "άνετος" τρόπος διευθέτησης του χρόνου.

Καμιά από τις αφηγήτριες δεν "ανήκει" απόλυτα σε κάποια από αυτές τις "κατηγορίες" τόσο γιατί η ζωή τους μεταβάλλεται στη διάρκεια του χρόνου, όσο και γιατί ακόμα και στα διαστήματα που σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκουν αποκλειστικά σε κάποια από αυτές, άλλοι παράγοντες περιπλέκουν την καθημερινότητά τους και αναιρούν τις κατηγοριοποιήσεις. Το βασικό χαρακτηριστικό της καθημερινότητας των γυναικών είναι ο ευμετάβλητος χαρακτήρας της. Πέρα από τις αναμενόμενες αλλαγές στη διάρκεια του βίου, μικρά ή μεγάλα ευχάριστα ή δυσάρεστα έκτακτα συμβάντα και ανατρεπτικές μεταβολές στις ερωτικές, συναισθηματικές και συντροφικές σχέσεις, αποδομούν κάθε έννοια καθημερινής ρουτίνας.

Η μητρότητα αποτελεί τομή στις ζωές των αφηγητριών που μεταβάλλει τη σχέση τους με το επάγγελμα, την καθημερινότητα, την αντίληψη της ταυτότητας και τις αξίες ζωής. Οι αφηγήτριες βγάζουν το ζήτημα της μητρότητας, της γέννησης και του μεγαλώματος των παιδιών από τη σφαίρα του "θαύματος της ζωής" και θέτουν την χειροπιαστή και υλική διάστασή τους. Στην παρούσα έρευνα δεν μελετήθηκε η μητρότητα ως συνολική συνθήκη και πράξη, αλλά ως παράγοντας που καθορίζει - περιορίζει - διευρύνει άλλους παράγοντες της ζωής των συγκεκριμένων γυναικών της έρευνας.

Οι αφηγήσεις εστιάζονται κυρίως στις δυσκολίες του μητρικού ρόλου, ενώ λίγες και συγκρατημένες είναι οι αναφορές στη χαρά και την ικανοποίηση που προκαλεί ή στις απολαυστικές στιγμές της καθημερινότητας. Μοιάζει ότι είναι "ανεπίτρεπτο", γι' αυτές τις εργαζόμενες (ή μη) αρχιτέκτονες, το βίωμα της μητρότητας να εκφραστεί θριαμβευτικά, και έρχεται στις συνεντεύξεις χαμηλόφωνα και υπαινικτικά. Παράλληλα, αν και στις συνεντεύξεις αναφέρονται εκτεταμένα στη δύσκολη καθημερινότητά τους ως μητέρες, στην κούραση και στη μοναχικότητα του έργου τους, οι αντίστοιχες αναφορές στις ιδιωτικές συζητήσεις είναι πιο "δραματικές".

Οι περισσότερες αφηγήτριες δηλώνουν ότι όταν απέκτησαν παιδιά δεν ένιωθαν έτοιμες και εκπαιδευμένες για μια τέτοια αλλαγή στη ζωή τους. Το πέρασμα από την αυτόνομη και κοινωνική ζωή, την εργασία, την οικονομική αυτονομία, στην κλειστή ζωή του σπιτιού, στο μεγάλωμα ενός μωρού πλήρως εξαρτημένου πάνω τους, στις δουλειές που πριν δεν ήταν αναγκασμένες να κάνουν, περιγράφεται ως ένα δυνατό σοκ. Οι περιορισμένες γνώσεις σχετικά με τη μητρότητα κάνουν το αρχικό ξάφνιασμα ακόμα μεγαλύτερο. Οι αφηγήτριες μεγάλωσαν πρωταρχικά για να γίνουν επαγγελματίες και επιστήμονες. Η έμφαση στην καριέρα και την δημιουργική ελευθερία, που μέχρι τότε ήταν κυρίαρχες στη ζωή τους, έρχονται σε αντίθεση με τις δεσμεύσεις της μητρότητας και οι αφηγήτριες παλεύουν μόνες

για να ισορροπήσουν και να βρουν τη νέα θέση τους. Ωστόσο γρήγορα ξεπερνούν τις δυσκολίες της μετάβασης.

Οι αρχιτέκτονες της έρευνας ζουν συνειδητά τη μητρότητα, ως αξία, και σχεδιάζουν με συνείδηση το μέγλωμα των παιδιών τους. Αφιερώνουν χρόνο σ' αυτά, επιλέγουν ξεχωριστούς τρόπους διαπαιδαγώγησης, δίνουν ιδιαίτερη σημασία στις εκπαιδευτικές και ακαδημαϊκές επιτυχίες και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και προσπαθούν να καλύψουν τις συναισθηματικές και άλλες ανάγκες των παιδιών τους με τη μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη δυνατή παρουσία τους στη ζωή τους. Ταυτόχρονα όμως θέλουν να είναι δημιουργικές εργαζόμενες και ενεργά κοινωνικά και πολιτικά πρόσωπα. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσα από τις εξαντλητικές προσωπικές προσπάθειες και/ή την εμπλοκή των κοντινών τους προσώπων. Αποτελεί ατομική και οικογενειακή υπόθεση και όχι ζήτημα που αφορά το σύνολο της κοινωνίας. Στα πλαίσια αυτά η προσπάθεια γίνεται συχνά υπεράνθρωπη και οι ματαιώσεις δεν είναι λίγες.

Ο συνδυασμός της δουλειάς με τη μητρότητα είναι ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχολεί τις αφηγήτριες καθώς έχει σημαντικές επιδράσεις στο χτίσιμο της καθημερινότητάς τους αλλά και στην ικανοποίηση από τη ζωή τους. Η έρευνα δείχνει ότι μόλις κάνουν παιδιά, παλεύουν ανάμεσα στην επιθυμία να συνεχίσουν να δουλεύουν και στην επιθυμία να είναι με τα παιδιά τους. Οι αντικειμενικές συνθήκες, όμως, τις υποχρεώνουν συνήθως να αφήσουν το επάγγελμα για κάποιο διάστημα, να εργάζονται λιγότερες ώρες ή να συμπυκνώνουν μέσα στον χρόνο τις νέες τους ευθύνες παράλληλα με τις επαγγελματικές δραστηριότητες (Βαΐου και Στρατηγάκη 1989). Παρόλ' αυτά, οι αφηγήτριες συνεχίζουν να έχουν στόχο και να διεκδικούν τη συμμετοχή στη δουλειά, αλλά και το δικαίωμα να αφιερωθούν εξίσου ενεργά στον επαγγελματικό και γονεϊκό ρόλο.

Για όσες συνεχίζουν να εργάζονται, η επαγγελματική και η προσωπική ζωή, αλληλοδιαπλέκονται και εισχωρούν η μία στην άλλη χωρικά και χρονικά. Οι αφηγήτριες μεταφέρουν τη δουλειά στο σπίτι για να είναι κοντά στα παιδιά τους, ή αν έχουν το "προνόμιο" να μην μεταφέρουν τις έννοιες της δουλειάς στο σπίτι, κουβαλούν στη δουλειά τους τις έννοιες των παιδιών τους. Εργάζονται άτακτες ώρες, όχι πάντα λιγότερες από όσες συνήθιζαν, συχνά αποσπασματικά, με μεγάλη κούραση και πίεση που έχει επιπτώσεις και στο επάγγελμα και στην προσωπική τους ζωή.

Η απομάκρυνση από τη δουλειά, ακόμα και η ηθελημένη, για τις εργαζόμενες στον ιδιωτικό τομέα και τις αυτοαπασχολούμενες, τις κάνει να αισθάνονται ότι έχουν εγκαταλείψει μια ασχολία που τους δίνει νόημα ύπαρξης και μαζί μ' αυτή και το κοινωνικό της περιβάλλον που περιλαμβάνει φίλες και φίλους, συνεργάτιδες και καθημερινές δραστηριότητες σημαντικές για τη ζωή τους. Εκφράζονται έτσι συναισθήματα απώλειας της επαγγελματικής ταυτότητας, θλίψης λόγω εγκλεισμού στην ιδιωτική ζωή, ανατροπής της ζωής όπως την είχαν σχεδιάσει και συνηθίσει μέχρι τότε. Επιπλέον η απομάκρυνση από τη

δουλειά συνεπάγεται απώλεια της οικονομικής αυτονομίας και πολλές φορές οικονομική εξάρτηση από τον σύντροφο (Νίκελ 2010) ή τους γονείς, που επιδεινώνει τα αρνητικά συναισθήματα των αφηγητριών και κυρίως μειώνει το αίσθημα της ανεξαρτησίας.

Αν και οι αυτοαπασχολούμενες μπορούν (θεωρητικά) να κάνουν παύση στην εργασία τους όταν κάνουν παιδιά, στην πράξη η διακοπή έχει σημαντικές συνέπειες στη δουλειά τους. Η αποχή από την εργασία, σπάει τη ροή της δουλειάς και μπλοκάρει την εύρεση νέων project. Η έλλειψη εργασίας δεσμεύει τις αφηγήτριες στο σπίτι, οι οποίες τελικά οδηγούνται σε μακροχρόνιο επαγγελματικό αποκλεισμό. Μόνο μια αυτοαπασχολούμενη κατάφερε να επιστρέψει με τους ίδιους όρους στην εργασία όταν η κόρη της έγινε ενός έτους, χάρη στη στήριξη της συνεργάτιδάς της, η οποία συνέχισε να "τρέχει" όλες τις δουλειές του γραφείου, δουλεύοντας ουσιαστικά και για τις δυο.

Η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική για τις αφηγήτριες που δουλεύουν στο δημόσιο και έχουν το δικαίωμα της άδειας μητρότητας. Αυτή τους δίνει τη δυνατότητα να αφήσουν τη δουλειά για ένα χρόνο, να απολαύσουν τον χρόνο με τα παιδιά τους χωρίς συναισθήματα ενοχής ή προβληματισμού για την αποχή από την αγορά εργασίας και με τη σιγουριά ότι θα επιστρέψουν στη δουλειά τους με τους ίδιους όρους που έφυγαν - και επιπλέον να διατηρούν την οικονομική τους αυτονομία.

Η επέκταση της άδειας μητρότητας με ίδιους όρους για όλες τις εργαζόμενες μητέρες και επιπλέον η θέσπιση ταυτόχρονης άδειας του πατέρα, θα ανέτρεπε σε έναν βαθμό τους φυλετικά καθορισμένους ρόλους, θα ευνοούσε την εμπλοκή των πατέρων στη γονεϊκότητα και θα βελτίωνε τον συνδυασμό επαγγελματικής και προσωπικής ζωής για τις γυναίκες. Αντίθετα οι πρόσφατες θεσμικές ρυθμίσεις σχετικά με τη μητρότητα για τις αυτοαπασχολούμενες⁴⁹, δεν φαίνεται ότι εξασφαλίζουν ιδιαίτερη διευκόλυνση στις γυναίκες και λειτουργούν μόνο ως προνοιακά επιδόματα.

Το ζήτημα της οικονομικής εξασφάλισης σε περιόδους αποχής από τη δουλειά, δεν αφορά μόνο τη μητρότητα. Οι αφηγήσεις αναδεικνύουν ότι αντίστοιχο πρόβλημα υπάρχει σε περιόδους "κρίσης", σε διαστήματα δηλαδή που είτε δεν υπάρχει δουλειά, είτε για προσωπικούς ή λόγους υγείας, δεν μπορούν να εργαστούν. Το ζήτημα αυτό είναι εξέχον για τις γυναίκες αρχιτέκτονες οι οποίες είναι πιθανό ότι σε κάποιες φάσεις της ζωής τους πρέπει να παραμείνουν εκτός εργασίας (π.χ. στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, της λοχείας, των πρώτων χρόνων των παιδιών, σε αρρώστιες). Ο προγραμματισμός των οικονομικών για τέτοιες περιστάσεις δεν είναι πάντα εφικτός επειδή η δουλειά δεν είναι ποτέ σταθερή και

---

49 Τετράμηνο επίδομα ύψους 200€ ανά μήνα (αρ.6 του Ν. 4097/2012) στις αυτοαπασχολούμενες μητέρες και ετήσια μείωση κατά 50% του κλάδου Κύριας Σύμβασης και της Ειδικής Προσαύξησης (αρ.141 § 2 του Ν.3655/2008).

επηρεάζεται από την υπόλοιπη οικονομία. Γεγονός που γεμίζει ανασφάλεια τις ελεύθερες επαγγελματίες, ιδιαίτερα όταν δεν έχουν άλλη στήριξη.

Ωστόσο το ζήτημα της αποχής από τη δουλειά είναι εξαιρετικά πολύπλοκο. Κάποιες αφηγήτριες αναφέρουν ότι επιθυμούσαν να γυρίσουν γρήγορα στη δουλειά γιατί δεν ήθελαν να παραμένουν κλεισμένες στο σπίτι, άλλες αναφέρουν ότι αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στη δουλειά γιατί, ενώ ήθελαν να μείνουν με τα παιδιά, δεν είχαν την οικονομική άνεση να το κάνουν και άλλες αντιμετωπίζουν την αποχή από τη δουλειά, παρά τα όποια προβλήματα, ως μια ευκαιρία να μεγαλώσουν τα παιδιά τους και να απολαύσουν τη μητρότητα. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι η απόφαση παραμονής στο σπίτι, εδραιώνει την αντίληψη της προτεραιότητας των γυναικών στη φροντίδα των παιδιών και την έμφυλη κατανομή ρόλων στην οικογένεια. Η διαφοροποίηση των αφηγήσεων ανάμεσα στις γυναίκες που πρέπει να δουλέψουν για βιοποριστικούς λόγους και σε αυτές που έχουν την οικονομική δυνατότητα να αφήσουν τη δουλειά για κάποιο διάστημα, θέτει επίσης το ζήτημα των άνισων δυνατοτήτων μεταξύ γυναικών λόγω ταξικών διαφοροποιήσεων.

Αποτελεί κοινή διαπίστωση από όλες τις συνεντεύξεις ότι η τελική ευθύνη για το μεγάλωμα των παιδιών παραμένει σχεδόν αποκλειστικά στις μητέρες. Οι πατέρες δεν είναι απόντες, συμμετέχουν σε μικρό βαθμό στα πρακτικά ζητήματα και σε μεγαλύτερο στα συναισθηματικά, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν έχουν την τελική, ούτε την κύρια, ούτε την καθημερινή ευθύνη. Η διαπίστωση αυτή δεν αφορά μονάχα τη μητρότητα. Στο θεσμό της οικογένειας, οι ανάγκες της διατροφής, της καθαριότητας, της οργάνωσης της εστίας, της ένδυσης κλπ, παραμένουν υποχρεώσεις κυρίως των γυναικών, όπως και η κάλυψη των συναισθηματικών και κοινωνικών αναγκών των μελών τους. Η μέριμνα για τους ηλικιωμένους, ανάπηρους και ασθενείς, επίσης εξακολουθεί να είναι έργο των γυναικών. Ο ρόλος αυτός, δεν περιορίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας, αλλά εκτείνεται και στο ευρύτερο πεδίο της εκτεταμένης οικογένειας, της γειτονιάς, της κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας (Chodorow 1979).

Σημαντικό μέρος του καθημερινού τους χρόνου, οι αφηγήτριες το αφιερώνουν στις δουλειές του σπιτιού. Ο χρόνος αυτός είναι μεγαλύτερος όταν έχουν παιδιά και λιγότερος όταν ζουν μόνες. Συνήθως έχουν την τελική ευθύνη για τις δουλειές του σπιτιού, συχνά όμως συμμετέχει και ο σύντροφος ή άλλα μέλη της οικογένειας όπως οι γονείς και επαγγελματίες βοηθοί.

Οι αφηγήτριες χρησιμοποιούν τη βοήθεια συγγενικών προσώπων, συνήθως της μητέρας τους (σπανιότερα της πεθεράς) στις δουλειές του σπιτιού, ενώ στη φροντίδα των παιδιών συμμετέχουν και άλλοι συγγενείς όπως η αδελφή ή ο πατέρας της αφηγήτριας ή κάποια φίλη. Έτσι, οι καθημερινές δουλειές του σπιτιού και η φροντίδα για την

καθημερινότητα και το μεγάλωμα των παιδιών, τοποθετείται στην ιδιωτική σφαίρα και διευθετείται μεταξύ, κυρίως, των γυναικών της οικογένειας. Η συμμετοχή των γιαγιάδων έχει όλα τα χαρακτηριστικά του εφ' όρου ζωής μητρικού ρόλου. Από τη βοήθεια στην κόρη (ή τη νύφη) εξαιρούνται μόνο οι γυναίκες που είναι επιφορτισμένες με τη φροντίδα άλλων προσώπων του συγγενικού περιβάλλοντος, όπως του συζύγου ή άλλων εγγονιών ή αυτές που αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας και κάποιες φορές μένουν μακριά.

Οι αφηγήτριες συνηθίζουν να διατηρούν στενούς δεσμούς με τα συγγενικά τους πρόσωπα, με τα οποία δημιουργούν ένα διαφορετικό είδος "εκτεταμένης οικογένειας", τα μέλη της οποίας μπορεί να μην ζουν στο ίδιο σπίτι αλλά δένονται με ένα δίκτυο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων (Βαϊού 1989). Η εκτεταμένη αυτή οικογένεια μπορεί να έχει τοπικά και υπερτοπικά χαρακτηριστικά και εκτείνεται από τα διαφορετικά διαμερίσματα μιας κοινής οικοδομής μέχρι την ίδια γειτονιά, άλλες συνοικίες, ακόμα και άλλες πόλεις μακριά από την Αθήνα. Περιλαμβάνει σχέσεις καθημερινές ή περιοδικές, πολύ σημαντικές όμως για την οργάνωση της καθημερινότητας των αφηγητριών.

Κάποιες αφηγήτριες χρησιμοποιούν επιπλέον επαγγελματίες βοηθούς για την καθαριότητα ή άλλες εργασίες σε καθημερινή, εβδομαδιαία ή δεκαπενθήμερη βάση. Χρησιμοποιούν επίσης επαγγελματίες για τη φύλαξη των παιδιών, στις ώρες εργασίας τους ή τα βράδια ώστε να έχουν ελεύθερο χρόνο. Οι επαγγελματίες είναι πάντα γυναίκες και συνήθως οι αφηγήτριες αναφέρονται σ' αυτή την επιλογή σαν να αποτελεί προσωπική τους υπόθεση ("πήρα μια γυναίκα, με βοηθούσε μια γυναίκα, κλπ) (Βαϊού κ.ά. 2007).

Οι αξίες και οι στάσεις σχετικά με την αναζήτηση βοήθειας από επαγγελματίες, συναρτώνται με την απουσία υποστηρικτικού οικογενειακού περιβάλλοντος, την καλή οικονομική κατάσταση, την ύπαρξη εργασίας και άλλους παράγοντες. Θετικές απόψεις για την έμμισθη οικιακή εργασία που συνήθως σχετίζονται με την ταξική καταγωγή ενθαρρύνουν αυτή την πρακτική. Αποτρεπτικός παράγοντας για την πρόσληψη επαγγελματιών για τη φροντίδα των παιδιών, αποτελούν οι απόψεις για τη "σωστή" γονεϊκότητα, οι οποίες προβληματίζουν ιδιαίτερα τις αφηγήτριες, που σκέφτονται σαν τελευταία λύση το να αφήσουν τα παιδιά με "ξένο" άνθρωπο. Η νταντά, η καθαρίστρια, αλλά και η γιαγιά κάποιες φορές, αντιμετωπίζονται συνήθως σαν λύση "ανάγκης" που υπογραμμίζει την προσωρινή απουσία της μητέρας από το ρόλο της. Οι αφηγήτριες, συχνά αισθάνονται άβολα ή και ένοχα, νιώθουν ότι δεν μπορούν να υποκατασταθούν επάξια, ανησυχούν και επιβλέπουν από μακριά. Ωστόσο όταν το κάνουν βρίσκουν πολύτιμο χρόνο είτε για να ασχοληθούν με τη δουλειά, είτε για την προσωπική τους ζωή.

Αυτές οι πρακτικές εκτός από τις επιδράσεις στην καθημερινότητα των αφηγητριών και των οικογενειών τους, έχουν και μια αξιοσημείωτη οικονομική διάσταση, που όμως συσκοτίζεται συστηματικά. Η μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών στον "ιδιωτικό" χώρο της κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί μια συστηματικά αποσιωπούμενη δραστηριότητα

την οποία εκμεταλλεύεται ολόκληρη η κοινωνία. Ακόμη και στην περίπτωση των αμειβόμενων γυναικών για τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού, οι αμοιβές βρίσκονται σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα (Βαΐου 2007) για ένα τόσο πολυεπίπεδο, σημαντικό και παραγωγικό έργο.

Από πολλές πτυχές των αφηγήσεων της παρούσας έρευνας διαπιστώνεται ότι η οργάνωση και διευθέτηση της καθημερινότητας επιμένει να βασίζεται στις έμφυλη ανισότητα και εκμετάλλευση. Οι γυναίκες της παρούσας έρευνας διατηρώντας σχεδόν στο ακέραιο τις έμφυλες υποχρεώσεις τους, ασκούν παράλληλα ή επιδιώκουν με κάθε τρόπο να ασκήσουν και τον ρόλο της "κουβαλήτρας", ενώ οι σύντροφοί τους με το πρόσχημα του ρόλου του κουβαλητή έχουν μειωμένη ή συμβολική συμμετοχή στα "γυναικεία καθήκοντα". Επισημαίνεται επίσης το ότι οι αφηγήτριες δεν θέτουν με έμφαση ζητήματα αναδιανομής των έμφυλων ρόλων, ίσως λόγω της αναδίπλωσης σε ζητήματα κοινωνικών αλλαγών που χαρακτηρίζουν τις πρόσφατες δεκαετίες. Η αναδίπλωση αυτή αφορά ιδιαίτερα τις αφηγήτριες που η κρίση τις "έχει ξαναγυρίσει στο σπίτι".

Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί χρονικά περιορισμένο τμήμα της καθημερινότητας, είναι εξαιρετικά σημαντικός όμως για τη ζωή των αφηγητριών, σε όλες τις φάσεις της. Ακόμα κι αν είναι πολύ δύσκολο βρουν ελεύθερο χρόνο, είτε λόγω της εντατικής εργασίας, είτε λόγω των άλλων υποχρεώσεών τους στην οικογένεια, πάντα επιδιώκουν να βρίσκουν ευκαιρίες για να ασχοληθούν με όσα τις ευχαριστούν. Να βρεθούν με φίλους και φίλες, με τους συντρόφους, να πάνε βόλτες στην πόλη ή την εξοχή, εκδρομές και ταξίδια, να ζήσουν χωρίς τον προγραμματισμό και την πίεση της καθημερινότητας. Να απολαύσουν διαστήματα αποστασιοποίησης από την πραγματικότητα, τη ροή και τις επιτακτικές ανάγκες της ζωής.

Το περιεχόμενο και η διάρκεια του ελεύθερου χρόνου αλλάζει ανάλογα με την περίοδο της ζωής, την ηλικία, το είδος της δουλειάς. Γυναίκες που ζουν μόνες και εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενες συμπεριλαμβάνουν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου στον χρόνο της δουλειάς, απολαμβάνουν μικρά ή μεγαλύτερα ταξίδια, αφιερώνουν στον εαυτό τους ημέρες χωρίς δουλειά, όποτε μπορούν, και καταφέρνουν σχεδόν καθημερινά να βρίσκονται με φίλους ή να ασχολούνται με τα χόμπι τους. Τα φοιτητικά χρόνια επίσης είναι αυτά που, περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο, οι αφηγήτριες απολαμβάνουν και ορίζουν τον χρόνο της καθημερινότητας όπως επιθυμούν, όπως και τα χρόνια από τη συνταξιοδότηση και μετά. Αντίθετα για τις εργαζόμενες (και μη) γυναίκες με παιδιά ο ελεύθερος χρόνος ελαχιστοποιείται και μόνο όταν προγραμματιστεί είναι εφικτός. Οι αφηγήτριες με παιδιά προσπαθούν να ξεχωρίσουν τον ελεύθερο χρόνο που περνούν με την οικογένεια από τον ατομικό ελεύθερο χρόνο. Πολλές φορές μάλιστα θεωρούν ότι η

δουλειά, ως μια δραστηριότητα που τις ευχαριστεί, και η ξεκούραση, ως "δραστηριότητα" μεγάλης σημασίας για τη ζωή τους, περιλαμβάνονται στον ελεύθερο χρόνο.

Οι τόποι ζωής

Η καθημερινή ζωή είναι τοπικά προσδιορισμένη και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό και από τα υλικά και άυλα στοιχεία του αστικού περιβάλλοντος και των άλλων τρόπων ζωής. Τα χαρακτηριστικά της πόλης, των περιοχών κατοικίας και εργασίας έχουν ιδιαίτερη σημασία. Διαφορετικές περιοχές δίνουν διαφορετικές δυνατότητες εργασίας, κοινωνικών παροχών, μετακινήσεων, ελεύθερου χρόνου κλπ, αλλά δημιουργούν και διαφορετικούς αποκλεισμούς (Βαΐου 1989). Ταυτόχρονα ο κάθε τόπος βιώνεται πολύ διαφορετικά από κάθε αφηγήτρια, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της και τις εμπειρίες της. Οι αφηγήτριες περιγράφουν με μεγάλη σαφήνεια το πώς ο χώρος ορίζει και διαπλέκεται με τη ζωή τους και ταυτόχρονα πώς η ζωή και η παρουσία τους σχηματίζει, μεταλλάσσει, δημιουργεί και διαμορφώνει τους τόπους.

Οι αναφορές των αφηγητριών στους τόπους και τους χώρους της ζωής τους είναι προσανατολισμένες στην προσωπική, υποκειμενική τους σκοπιά, αφήνοντας εκτός των αφηγήσεων οικονομικές και "πολιτικές" αναλύσεις. Ωστόσο οι αφηγήσεις τους απεικονίζουν τη γεωγραφία της πόλης, χωρικές της κοινωνικής ζωής και ιστορίες αστικής ανάπτυξης (Βαΐου 2006:149).

Οι τόποι της πόλης που περιγράφουν οι αφηγήτριες είναι τα πεδία όπου εκτυλίσσεται η πολύπλοκη καθημερινότητά τους και οι αφηγήσεις τους αξιολογούν το πόσο φιλόξενοι, οικείοι, ξένοι, κλπ. είναι. Η σχέση των αφηγητριών με τον χώρο δεν είναι στατική, αλλά συνεχώς μεταβαλλόμενη και εξαρτώμενη από τα χαρακτηριστικά τους (ηλικία, επαγγελματική δραστηριότητα, προσωπική ζωή, κλπ), τις δράσεις τους και τις επιθυμίες τους για τις σχέσεις τους με/στο χώρο (Massey 1994, 1999, 2005)

Οι χώροι και οι τόποι εκτός από τους φυσικούς σχεδιαστές και κατασκευαστές τους φτιάχνονται από τους ανθρώπους που ζουν σε αυτούς και από τη ζωή τους. Είναι ανοιχτά συστήματα που, όπως περιγράφει η Massey (1999), συνεχώς (ανα)κατασκευάζονται. Η άποψη αυτή αντικατοπτρίζεται στις αφηγήσεις των γυναικών της έρευνας, καθώς φαίνεται πώς κάθε στιγμή της ζωής τους βρίσκεται σε στενή αλληλεπίδραση με το χώρο. Χωρίς οι ίδιες οι αφηγήτριες να έχουν πάντα πλήρως συνείδηση της δικής τους συμμετοχής σ' αυτή τη διαδικασία, οι αφηγήσεις αναδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες δημιουργούν είτε μόνες ή με τον σύντροφο, με τα παιδιά, με τις γειτόνισσες, τους τόπους της καθημερινότητας. Η έρευνα αναδεικνύει την πολύμορφη, ενεργή συμμετοχή των γυναικών στη συγκρότηση και αλλαγή της πόλης, όχι μόνο λόγω της επαγγελματικής τους ταυτότητας, αλλά κυρίως λόγω της ζωής τους σε αυτή. Ιδιαίτερη σημασία έχει η συμμετοχή τους στην "παραγωγή" των οικείων τρόπων της γειτονιάς. Η γειτονιά, αποτελεί μια

χωροκοινωνική ενότητα ήδη διαμορφωμένη από τις θεσμικές διαδικασίες "εκ των άνω", ταυτόχρονα όμως "κατασκευασμένη" από τις προσωπικές σχέσεις, τη συλλογική δράση και τη συμμετοχή των πολιτών - και ιδιαίτερα των γυναικών- "από τα κάτω" (Βαΐου 2009).

Ο δημόσιος χώρος της πόλης είναι οικείος για τις αφηγήτριες, οι οποίες περιγράφουν ότι κινούνται ελεύθερα και άνετα σ' αυτόν. Δεν νιώθουν "αόρατες" ή αφανείς, ούτε αποδέχονται την άποψη ότι η θέση τους βρίσκεται στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Ζούνε στην πόλη, κινούνται καθημερινά σ' αυτή, χρησιμοποιούν τους κοινόχρηστους χώρους. Ωστόσο σε κάποιες αφηγήσεις αναφέρονται μεμονωμένα περιστατικά και συνθήκες που δημιουργούν αίσθημα φόβου. Εκφράζουν ακόμα αγανάκτηση για την κατάσταση του αστικού χώρου και κυρίως τη βρωμιά, τα χαλασμένα πεζοδρόμια, τη δυσκολία να κινηθούν, την ανυπαρξία κατάλληλων υποδομών, η οποία τους θέτει εμπόδια. Η στάση των αφηγητριών απέναντι σ' αυτά τα προβλήματα δεν είναι παθητική. Όταν νιώθουν ότι εμποδίζονται επιδιώκουν με την παρουσία τους, τις καθημερινές πρακτικές και δραστηριότητές τους να ξεπεράσουν τους περιορισμούς και να οικειοποιηθούν τον χώρο. Ωστόσο για πολλές, ο κυριότερος λόγος που τις εμποδίζει να απολαύσουν τη ζωή στην πόλη είναι η έλλειψη ελεύθερου - ατομικού χρόνου (Hanson & Pratt 1995).

Οι αφηγήσεις αποδομούν τη δυστική οπτική της πόλης ως παράγοντα φόβου ή ως παράγοντα ελευθερίας και αποδεικνύουν ότι η πόλη μπορεί να προκαλέσει περισσότερες συναισθηματικές εμπειρίες (Massey 1994), ενώ κάθε γυναίκα έχει διαφορετική βιωματική εμπειρία στον χώρο (Rose 2003).

Η δυνατότητα μετακίνησης στην πόλη είναι πολύ σημαντική για όλες τις αφηγήτριες. Επιδιώκουν να μετακινούνται με τα πόδια, και επιλέγουν τόπους κατοικίας και εργασίας που τους δίνουν αυτή τη δυνατότητα. Με το περπάτημα, εκτός από την ευκολία της μετακίνησης, επιτυγχάνουν να απολαμβάνουν το αστικό περιβάλλον, την ποικιλία του, τα όμορφα κτίρια, τις γειτονιές, τα καταστήματα και το φυσικό τοπίο όπου αυτό υπάρχει. Τους αρέσει να βρίσκουν οπτικές φυγές προς την πόλη, τη θάλασσα ή το βουνό και όταν έχουν χρόνο κάνουν μεγαλύτερες αποστάσεις από αυτές που απαιτούνται, με στόχο την απόλαυση. Ωστόσο τα χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος κάποιες φορές θέτουν περιορισμούς, διαφορετικούς σε κάθε φάση ζωής και ηλικίας.

Για τις μετακινήσεις τους χρησιμοποιούν ακόμα τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς και όταν δεν γίνεται διαφορετικά αυτοκίνητο ή μηχανάκι. Μετακινούνται με ευκολία τόσο στο κέντρο της Αθήνας, όσο και μεταξύ περιοχών. Κάποιες φορές πραγματοποιούν μεγάλες αποστάσεις καθημερινά λόγω των αναγκών της δουλειάς ή λόγω της απόστασης του τόπου εργασίας από την κατοικία. Οι μετακινήσεις αυτές περιγράφονται ως ευχάριστες λόγω της

εναλλαγής τοπίων και περιοχών, κάποιες φορές όμως είναι εξαιρετικά πιεστικές καθώς συνδέουν πυκνές, διαδοχικές δραστηριότητες.

Η επιλογή της περιοχής κατοικίας στην πόλη της Αθήνας, στην οποία όλες οι αφηγήτριες έχουν ζήσει ή ζουν είτε από επιλογή είτε λόγω καταγωγής, καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά τους όπως η ηλικία, ο τρόπος ζωής και οι προσωπικές επιλογές ζωής. Καθορίζεται ακόμα από τα χαρακτηριστικά του αστικού περιβάλλοντος, όπως οι τεχνικές και κοινωνικές υποδομές, οι ελεύθεροι και κοινόχρηστοι χώροι, η εύκολη προσβασιμότητα ή η γειτνίαση με τον τόπο εργασίας, η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας και η αξία των ακινήτων. Εξαρτάται ακόμα από τις σχέσεις των αφηγητριών με φίλους και συγγενείς και το αίσθημα οικειότητας / ασφάλειας ή ανασφάλειας κλπ. Οι παράγοντες αυτοί συνήθως συνδυάζονται μεταξύ τους, ενώ στην πορεία ζωής κάθε αφηγήτριας η σημασία τους αλλάζει. Η επαγγελματική ιδιότητα των αφηγητριών, παίζει ρόλο στην επιλογή της περιοχής κατοικίας, καθώς επιλέγουν περιοχές με σαφή λειτουργικά και αισθητικά πλεονεκτήματα, δεδομένου ότι η οικονομική τους κατάσταση συνήθως το επιτρέπει.

Οι αφηγήτριες δεν νιώθουν "δεσμευμένες" με τους τόπους της ζωής τους. Συχνά περιγράφουν αλλαγές τόπου κατοικίας και εργασίας, τόπων ελεύθερου χρόνου και αναψυχής όταν οι συνθήκες της ζωής τους αλλάζουν. Ωστόσο πάντα υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί, ακόμα και αν αυτοί δεν γίνονται συνειδητοί από τις αφηγήτριες. Από τον πιο εύληπτο, όπως η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας, μέχρι την ανάγκη να ζήσουν σε τόπους που μπορούν να συγκεντρώσουν τις δραστηριότητες της ζωής τους, έως τα εσωτερικά κίνητρα, κάποτε ασυνείδητα, που τις δεσμεύουν με τόπους της πόλης.

Πολλές από τις αφηγήτριες μετά το τέλος των σπουδών επιδιώκουν να ζήσουν μόνες ή με φίλες ή με τον/την σύντροφό τους. Κατοικούν στο κέντρο της πόλης, σε περιοχές με χαρακτηριστικά που τις καθιστούν προνομιούχες σε σχέση με άλλες όπως τα Εξάρχεια, ο Λυκαβηττός, τα Άνω Πετράλωνα, το Κουκάκι, αλλά και οι Αμπελόκηποι, ή τουλάχιστον σε σπίτια που έχουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Σ' εκείνη την περίοδο της ζωής τους τα κριτήρια για την επιλογή του τόπου κατοικίας είναι να βρίσκεται κοντά στη δουλειά, στα ενδιαφέροντά και στους φίλους τους καθώς και στην πλούσια πολιτιστικά αστική ζωή.

Συχνά, όταν αποκτούν οικογένεια και κυρίως μετά τη γέννηση των παιδιών τους, αποχωρίζονται τη ζωή στο κέντρο της πόλης και επιλέγουν να μετακομίσουν σε μεσοαστικά προάστια της βόρειας, βορειανατολικής και νότιας Αττικής. Σ' αυτή τη φάση της ζωής ένα από τα κριτήρια επιλογής τόπου κατοικίας είναι η γειτνίαση με συγγενείς, ώστε να υπάρχει η απαραίτητη βοήθεια στη φροντίδα των παιδιών, και με φίλους με παιδιά, κατά προτίμηση, ώστε να νιώθουν οικείο το περιβάλλον. Η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας είναι ένας ακόμα σημαντικός λόγος, όπως και η αισθητική και η λειτουργικότητα του δημόσιου χώρου και η ύπαρξη πρασίνου.

Όμως ο κυριότερος λόγος επιλογής των προαστίων είναι οι κοινωνικές εξυπηρετήσεις που υπάρχουν εκεί, όπως οι παιδικόι σταθμοί, τα σχολεία, οι χώροι αναψυχής και οι υποδομές που κάνουν τη ζωή τους σημαντικά πιο εύκολη και ποιοτική. Ωστόσο οι αφηγήσεις δείχνουν ότι το ζήτημα των δημόσιων εξυπηρετήσεων είναι περισσότερο σύνθετο, καθώς συχνά οι αφηγήτριες επιλέγουν ιδιωτικές υπηρεσίες πρόνοιας και εκπαίδευσης, εάν έχουν την οικονομική δυνατότητα να το κάνουν. Το κριτήριο αυτής της επιλογής, σχετίζεται με τον χρόνο που εξοικονομείται προς όφελος της δουλειάς και αποδεσμεύει την επιλογή του τόπου κατοικίας από την ύπαρξη δημόσιων εξυπηρετήσεων.

Οι αφηγήτριες, προτιμούν τα προάστια που έχουν χαρακτήρα γειτονιάς και κεντρικότητα και απορρίπτουν "αποστειρωμένες" περιοχές αποκλειστικής κατοικίας. Επιλέγουν επίσης τόπους κατοικίας κοντινούς στο κέντρο ή με εύκολη και γρήγορη πρόσβαση σ' αυτό. Η τάση "προαστιοποίησης" αν και έχει κάποια κοινά στοιχεία με αντίστοιχες τάσεις που παρουσιάζονται στη διεθνή βιβλιογραφία, εδώ παίρνει εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά τόσο γιατί τα προάστια που επιλέγουν έχουν χαρακτήρα μικρής πόλης, όσο και γιατί οι αφηγήτριες ζουν καθημερινά στο κέντρο λόγω της δουλειάς τους εκεί (Dyck 1989, Dowling 1998).

Επίσης, κάποιες γυναίκες με παιδιά παραμένουν σε "καλές" συνοικίες του κέντρου, όπου, αν και οι κοινωνικές εξυπηρετήσεις δεν διαφοροποιούνται από την υπόλοιπη Αθήνα, έχουν καλύτερη ποιότητα αστικού περιβάλλοντος και επιτυγχάνουν παράλληλα να βρίσκονται κοντά στη δουλειά.

Τέλος, αν και δεν αναφέρεται ρητά από τις αφηγήτριες, οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν ότι ένα κριτήριο επιλογής του τόπου κατοικίας είναι η "ομοιότητα" με τους άλλους κατοίκους. Οι αφηγήτριες επιλέγουν περιοχές κατοικίας όπου οι κάτοικοι ακολουθούν αντίστοιχες καθημερινές πρακτικές, αν και αυτό δεν φαίνεται να γίνεται συνειδητά. Το Κουκάκι και ο Χολαργός είναι δυο περιοχές που επαναλαμβάνονται συνεχώς στις αφηγήσεις. Το Κουκάκι με τους πεζόδρομους, τα μαγαζιά και τα συνεργατικά καφενεία είναι ιδανικός τόπος ζωής για τις εργένισσες, για ζεύγη (και σπανιότερα οικογένειες με παιδιά), "δημιουργικών" ανθρώπων, όπως οι αρχιτέκτονες των αφηγήσεων. Αντίστοιχα, ο Χολαργός με το νέο του προφίλ μετά τη λειτουργία του μετρό αποτελεί ένα προάστιο κοντά στην Αθήνα, με εύκολη πρόσβαση, μαγαζιά ποιότητας, καλά σχολεία και πάρκα και προσελκύει αρχιτεκτόνισσες με παιδιά. Αφηγήτριες, που δεν γνωρίζονται καν μεταξύ τους, τυχαίνει να ζουν ακόμα και στην ίδια γειτονιά, ενισχύοντας την παρατήρηση ότι "τα όμοια έλκουν τα όμοια".

Η γειτονιά, αποτελεί έναν ιδιαίτερο τόπο της ζωής των αφηγητριών. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις περιγράφεται ως ένας οικείος τόπος στον οποίο ζουν την καθημερινή ζωή, αναπτύσσουν κοινωνικές και φιλικές σχέσεις. Οι αφηγήτριες οικειοποιούνται τη

γειτονιά, επιτελώντας σε αυτή καθημερινές συνήθειες, όπως η βόλτα, η μπύρα στην πλατεία κ.ά. και διεκδικώντας δραστηριότητες που θεωρούνται άτοπες ή ανεπιθύμητες όπως το φιλί, ο θηλασμός, η άσκοπη περιπλάνηση. Ο άνθρωπος καθημερινές επαφές στη γειτονιά αξιολογούνται ως πολύ σημαντικές από όλες τις αφηγήτριες οι οποίες προσπαθούν να δημιουργούν δεσμούς με γείτονες, γειτόνισσες, μαγαζάτορες και άλλους.

Για τις αφηγήτριες με παιδιά οι σχέσεις στη γειτονιά, είναι ακόμα πιο σημαντικές καθώς η ζωή τους είναι εκ των πραγμάτων περισσότερο τοπικά προσδιορισμένη. Οι σχέσεις με τις άλλες μαμάδες καλύπτει τις ανάγκες κοινωνικότητας των ίδιων και των παιδιών τους και τις πρακτικές ανάγκες της καθημερινότητας μέσω ενός μοιράσματος ευθυνών. Οι αφηγήτριες μέσω των καθημερινών σχέσεων με άλλες γυναίκες, συγκροτούν "γυναικεία τοπία κατοίκησης" (Dyck και McLaren 2004) όπως οι κούνιες, τα πάρκα, οι εισόδοι των σχολείων στα οποία η ζωή μοιράζεται και τα όρια του δημόσιου και του ιδιωτικού συγχέονται (Αθανασοπούλου 2008).

Οι αφηγήτριες επιβεβαιώνουν τη θέση ότι η καθημερινότητα διαπερνάει τις διχοτομικές διαιρέσεις και αναδεικνύει τις συνέχειες της εμπειρίας σε διαφορετικές σφαίρες και κλίμακες του χώρου (Vaiou & Lycogianni 2006).

Ο οικιακός χώρος έχει ιδιαίτερη αξία στη ζωή των αφηγητριών τόσο λόγω της επαγγελματικής τους ταυτότητας, όσο και λόγω της καθημερινής τους ζωής σ' αυτό. Οι αφηγήτριες αναδεικνύουν την αποφασιστική συμμετοχή τους στην επιλογή, τη διαμόρφωση και τη λειτουργία του.

Οι αφηγήτριες σε νεαρή ηλικία ζουν μαζί με τους γονείς τους ή νοικιάζουν διαμερίσματα στο κέντρο της πόλης ή τα προάστια. Στη συνέχεια ενοικιάζουν μεγαλύτερα διαμερίσματα στο κέντρο ή τα προάστια είτε αγοράζουν ή χτίζουν το σπίτι τους. Κάποιες το "κληρονομούν" από τους γονείς ή την οικογένεια του συζύγου. Η κατοχή γης ή σπιτιού δίνει τη δυνατότητα στις αφηγήτριες, ανάλογα με την οικονομική τους ευχέρεια, να το σχεδιάσουν και να το ανακαινίσουν ή κατασκευάσουν σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, με πελάτη τον ίδιο τον εαυτό τους. Στις περιπτώσεις αυτές το σπίτι πέρα από τις ανάγκες στέγασης που εξυπηρετεί μπορεί να λειτουργήσει και ως αρχιτεκτονικός πειραματισμός, ως κτίριο για την ανάδειξη του έργου τους, ως ένα πεδίο άσκησης της δημιουργικότητάς τους χωρίς περιορισμούς.

Από τις συνεντεύξεις αλλά και την προσωπική παρατήρηση κατά τη διάρκεια της πραγματοποίησής τους, φαίνεται ότι τα σπίτια των αφηγητριών έχουν λίγο ως πολύ κάποια κοινά χαρακτηριστικά: Δεν είναι όπως τα σπίτια που κατασκευάζουν, ακόμα κι αν τα έχουν φτιάξει οι ίδιες. Δεν είναι διακοσμημένα, δεν είναι σχεδιασμένα μέχρι την τελευταία τους λεπτομέρεια, δεν είναι "πλούσια" και συχνά δεν είναι εξαντλητικά "τακτοποιημένα". Είναι όμως προσεγμένα και έχουν αισθητικές και λειτουργικές ποιότητες. Έχουν ωραίο φωτισμό,

ποιοτικά υλικά κατασκευής και επίπλωσης, θέα ή πράσινο, λειτουργικούς χώρους, και αποπνέουν οικειότητα και ζεστασιά στις ενοίκους και τις οικογένειές τους. Η χρήση των χώρων του σπιτιού είναι ευέλικτη αλλά όχι χαοτική, όπως και ο σχεδιασμός τους. Τα σπίτια τους είναι ακόμα περισσότερο (απ' ό,τι συνήθως) χώροι παραγωγής και όχι μόνο κοινωνικής αναπαραγωγής με την στενή έννοια του όρου. Έχουν μικρότερους ή μεγαλύτερους χώρους δουλειάς, που σπάνια απομονώνονται σε κάποιο "ειδικό" δωμάτιο, και έτσι η δουλειά ενσωματώνεται με τη ζωή στο σπίτι. Υπάρχουν, ακόμη γωνιές που μπορούν να γίνουν τόποι για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου όπως το διάβασμα, η ραπτική, η ζωγραφική, η κηπουρική, τα μαστορέματα, η ξεκούραση κλπ. Τα σπίτια είναι ανοιχτά στις επιθυμίες και τις διεκδικήσεις όλων των μελών της οικογένειας - και των παιδιών και παρά τον αρχικό σχεδιασμό μεταλλάσσονται διαρκώς. Είναι ακόμα ανοιχτά στις φιλικές σχέσεις, περιλαμβάνοντας πάντοτε χώρους συνάθροισης, αλλά και στις ατομικές επιθυμίες για απομόνωση και περισυλλογή.

Το σπίτι, ο χώρος δουλειάς, η γειτονιά και ο δημόσιος χώρος της πόλης βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Οι αφηγήτριες μιλούν για ευρηματικά ανοίγματα που αποδομούν τα δίπολα ιδιωτικός/δημόσιος χώρος, παραγωγή/αναπαραγωγή κλπ και τις ιεραρχικές μεταξύ τους σχέσεις. Ο δημόσιος με τον ιδιωτικό χώρο αλληλοεμπλέκονται, η παραγωγή και η αναπαραγωγή γίνονται στους ίδιους τόπους και χρόνους, ο ελεύθερος χρόνος, ο χρόνος δουλειάς και ο χρόνος με την οικογένεια συντίθενται, με στόχο να συμπεριλάβει πλήρως τις γυναίκες σε κάθε δραστηριότητα της ζωής (Λαδά 2009).

Η κρίση

Η κρίση αποτελεί τομή στη ζωή των αφηγητριών που χωρίζει τη ζωή στα δύο. Οι αφηγήτριες δεν περιορίζονται στις οικονομικές επιπτώσεις της και τους αποκλεισμούς που δημιουργεί, αλλά αναφέρονται εξίσου στα θέματα προσωπικής ζωής, σχέσεων και καθημερινότητας.

Η κρίση προκαλεί μείωση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και των εισοδημάτων, και συνακόλουθα, αλλά ίσως πιο επιβαρυντικά, μείωση της επαγγελματικής και της προσωπικής αυτοεκτίμησης. Οι αφηγήτριες μιλούν ακόμα για την απώλεια του αισθήματος ευχαρίστησης από τη δουλειά, καθώς δεν μπορούν πλέον να συνδυάσουν τη δημιουργικότητα με το βιοποριστικό επάγγελμα. Οι βασικότερες συνέπειες της κρίσης στην επαγγελματική πορεία των αφηγητριών είναι η υποαπασχόληση λόγω των μειωμένων αντικειμένων εργασίας, η ανεργία και η ετεροαπασχόληση, στην οποία ωθούνται για να επιβιώσουν. Κάποιες αφηγήτριες σαν ύστατη λύση επιλέγουν να απολέσουν ή να μην αποκτήσουν την επαγγελματική ιδιότητα της αρχιτέκτονα. Ιδιαίτερα δύσκολη είναι η κατάσταση για τις νεοεισερχόμενες στην αγορά εργασίας.

Ο τρόπος και ο βαθμός που η κρίση επηρεάζει τα μικρά αρχιτεκτονικά γραφεία και τις αυτοαπασχολούμενες αρχιτέκτονες, εξαρτάται από έναν συνδυασμό πολλών επαγγελματικών και προσωπικών χαρακτηριστικών, όπως η προγενέστερη επαγγελματική εμπειρία, η οικονομική και οικογενειακή κατάσταση, η ηλικία κ.ά. αλλά και εξωγενών παραγόντων όπως η αγορά εργασίας, οι οικονομικές συνθήκες, το θεσμικό πλαίσιο. Πέρα όμως από τις επιμέρους ατομικές διαφορές εντοπίζονται κάποιες κοινές τάσεις. Τα μικρά γραφεία και οι αυτοαπασχολούμενες αρχιτέκτονες είναι πιο εύκολο να επιβιώσουν όταν συνεργάζονται με άλλα γραφεία, μηχανικούς ή επαγγελματίες και όταν έχουν ικανότητες ευελιξίας ώστε να διεκδικήσουν νέα αντικείμενα, να μεταβάλουν τους αρχικούς επαγγελματικούς στόχους και να αναπροσδιορίσουν την πορεία τους ανάλογα με τα εκάστοτε νέα δεδομένα.

Στα χρόνια της κρίσης, οι αφηγήτριες αναγκάζονται να αλλάξουν και να "διευρύνουν" τα αντικείμενα εργασίας, καθώς κάποια από τα παλιά παύουν να υπάρχουν. Ασχολούνται κυρίως με μικρές ανακαινίσεις σπιτιών και καταστημάτων, περιορισμένου κόστους και αδειοδοτήσεις καταστημάτων χωρίς να εκτελούν σε αυτά οικοδομικές εργασίες. Οι τακτοποιήσεις αυθαιρέτων και η έκδοση ενεργειακών πιστοποιητικών αποτελούν δυο νέα αντικείμενα εργασίας τα οποία "προσφέρθηκαν" στους μηχανικούς στα χρόνια της κρίσης, ωστόσο σε καμιά περίπτωση οι αφηγήτριες δεν καταφέρνουν μέσω αυτών να καλυφθούν εργασιακά. Οι μελέτες τουριστικών ακινήτων σε νησιά είναι ένα από τα αντικείμενα που συνεχίζουν να κινούνται, όπως και η μετατροπή διαμερισμάτων στην Αθήνα σε τουριστικά καταλύματα. Οι "παρουσιάσεις" και οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί είναι δυο ακόμα πεδία απασχόλησης.

Εκτός από τα λιγοστά αντικείμενα που αναλαμβάνουν επ' αμοιβή οι αφηγήτριες, δραστηριοποιούνται και σε άλλα έργα "εθελοντικά", με στόχο να διαφυλάξουν ενεργή την επαγγελματική τους ταυτότητα, να εκφράσουν τη δημιουργικότητά τους και να διατηρήσουν το ρόλο τους ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα. Η "ευκολία" με την οποία αποδέχονται και επιλέγουν την άμισθη προσφορά επαγγελματικών υπηρεσιών πιθανά συνδέεται με έμφυλες "αξίες". Η κρίση καθιστά ακόμα πιο εύκολη τη μετάβασή τους από την αμειβόμενη εργασία σε δραστηριότητες μη αμειβόμενες ή υποαμειβόμενες, με αξία χρήσης και όχι εμπορευματική, προορισμένες να υπηρετήσουν τις ανάγκες του στενού οικογενειακού ή του ευρύτερου κοινωνικού χώρου τους. Επεκτείνουν με αυτό τον τρόπο τη γυναικεία φροντίδα σε τομείς που τυπικά ανήκουν στη σφαίρα της αμειβόμενης εργασίας.

Οι χώροι εργασίας στα χρόνια της κρίσης πολύ συχνά αλλάζουν. Κάποιες αφηγήτριες μετακομίζουν σε γραφεία που απαιτούν λιγότερα έξοδα, άλλες τα κλείνουν εντελώς ή δουλεύουν στο σπίτι και άλλες στηρίζονται οικονομικά σε εξωγενείς πόρους για να τα διατηρήσουν. Πρακτικές όπως η δημιουργία νέων συνεργασιών, η συστέγαση, το μοίρασμα των τόπων εργασίας δεν αναφέρονται ως μέσα για την αντιμετώπιση των συνεπειών της

κρίσης. Φαίνεται ότι η κρίση είναι τόσο βαθιά που ακόμα και η ελαχιστοποίηση των λειτουργικών εξόδων ενός γραφείου δύσκολα μπορεί να βοηθήσει στη διατήρησή του.

Η κρίση έχει εξαιρετικά σημαντικές επιπτώσεις και στην προσωπική ζωή των αφηγητριών. Η υποαπασχόληση και η ανεργία έχουν σαν αποτέλεσμα την επιστροφή κάποιων γυναικών στο σπίτι, ιδιαίτερα όταν έχουν κάτι εξίσου σημαντικό να κάνουν, όπως η ανατροφή και η φροντίδα των παιδιών. Αρκετές αφηγήτριες αναφέρουν τέτοιες εμπειρίες. Με την κρίση εδραιώνεται ακόμα περισσότερο ο οικογενειακός καταμερισμός εργασίας στην καθορισμένη έμφυλη τάξη: ο οικονομικός προσπορισμός της οικογένειας αναλαμβάνεται από τον (συχνά υψηλότερα αμειβόμενο) άντρα ενώ η γυναίκα συμμετέχει συμπληρωματικά. Οι αφηγήτριες αναγκάζονται να συμβιβαστούν με τις αλλαγές και κάποιες φορές τις εσωτερικεύουν ως φυσικές. Η επιστροφή τους στο σπίτι, γίνεται πιο εύκολα αποδεκτή, καθώς η κοινωνική νόρμα που θέλει τις γυναίκες κατά προτεραιότητα στην αναπαραγωγή είναι ακόμα (ασυνείδητα) ισχυρή.

Επιπλέον καθώς οι δουλειές κλείνουν, οι συνεργατικές και φιλικές σχέσεις από τους χώρους εργασίας αποδυναμώνονται. Η έλλειψη χρημάτων περιορίζει τις εγχρήματες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και την κοινωνικότητα. Οι αφηγήτριες συχνά, ενισχύουν τους δεσμούς με ανθρώπους του οικογενειακού περιβάλλοντος και της γειτονιάς ή προσπαθούν να διατηρήσουν τις φιλίες από τη δουλειά, εκτός αυτής.

Πολύ συχνά όμως οι αφηγήτριες αξιοποιούν την κρίση ως ευκαιρία, για να σπουδάσουν, να δοκιμάσουν νέα επαγγελματικά πεδία και να απολαύσουν την ανεργία ως "ελεύθερο" χρόνο. Κάποιες γυναίκες επιλέγουν αυτή την περίοδο να κάνουν παιδιά, εκμεταλλευόμενες τον χρόνο που μένει ελεύθερος από την έλλειψη εργασίας, χωρίς ενοχές και διλήμματα μεταξύ εργασίας και μητρότητας. Αν και οι γυναίκες αυτές βρίσκονται σε αναπαραγωγική ηλικία είναι πιθανό υπό άλλες συνθήκες να "καθυστερούσαν" την απόκτηση παιδιών, όπως ισχύει διεθνώς για τις γυναίκες αρχιτέκτονες (Tether 2016).

Η οικονομική κρίση, γίνεται για τις αφηγήτριες μια κρίση ζωής, μια πραγματικότητα μη αναμενόμενη, δυσχερής και αποσιωπημένη, όπου κάθε "κανονικότητα" καταρρέει υπό το βάρος πολλών παραγόντων.

Για τις αφηγήσεις

Θεμελιακό πυρήνα της παρούσας έρευνας αποτελούν οι αφηγήσεις 15 γυναικών αρχιτεκτόνων. Οι αφηγήσεις δεν είναι απλώς ένα μέσον, ένα εργαλείο για την έρευνα, αλλά μια αυθύπαρκτη οντότητα, σχεδιασμένη και δημιουργημένη από τις εμπειρίες της κάθε αφηγήτριας, από τον διάλογό της με την κοινωνία αλλά και από τη διάδραση με την ερευνήτρια (Abrams 2010). Οι αφηγήσεις αποτελούν ένα χωροχρονικό γεγονός, στη διάρκεια του οποίου, η αφηγήτρια αξιοποιεί ένα βήμα για να συλλογιστεί, να (ανα)δομήσει τα κομμάτια της ζωής της, που ίσως είχαν έως τότε μείνει έξω απ' την συνειδητοποίησή της, και να τα εκθέσει. Μέσω των αφηγήσεων, ανασύρθηκαν απ' τη σιωπή και την αφάνεια, τα άρρητα έργα της καθημερινότητας, που έχουν στην κοινωνία μας χαρακτήρα ιδιωτικότητας, ασημαντότητας, κάποτε και απαξίωσης.

Το περιεχόμενο των αφηγήσεων καθορίζεται από τρεις κυρίως παράγοντες:

Τη διαδικασία της συνέντευξης και πιο συγκεκριμένα την ερευνητική σχέση μεταξύ αφηγήτριας - ερευνήτριας, το θέμα της έρευνας, τις προσδοκίες της ερευνήτριας και την αντίληψη των αφηγητριών σχετικά με το ποια θέματα αφορούν την έρευνα και ποια όχι (Abrams 2010).

Το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο διαδραματίστηκε η βιογραφική τροχιά και κατασκευάστηκε η βιογραφική αφήγηση και τις επικρατούσες αντιλήψεις σχετικά με το ποια ζητήματα μένουν στην ιδιωτική σφαίρα και ποια μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο δημόσιας συζήτησης και έκθεσης (Alheit 1990).

Κυρίως όμως εξαρτάται από τις εμπειρίες των αφηγητριών και τη δεξιότητα και διαθεσιμότητά τους να τις εκθέσουν, που με τη σειρά τους καθορίζονται από το φύλο, την ηλικία, την ταξική προέλευση, την πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση, την εκπαίδευση. Εξαρτάται ακόμα από τις διαδικασίες ανάκλησης στη μνήμη που καθορίζουν τι θα αποτελέσει αντικείμενο της αφήγησης και τι θα παραμείνει στη λήθη (Passerini 2002).

Οι αφηγήσεις είναι κατασκευές μιας νέας πραγματικότητας, η οποία εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό νόρμες και κοινωνικά πρότυπα, αυτά που επιτρέπεται να ειπωθούν αλλά όχι αυτά που "δεν λέγονται", ωραιοποιήσεις και υπόρρητες αλήθειες (Rosenthal 1995). Η αποκάλυψη των στερεοτύπων που επηρεάζουν τις αφηγήσεις, η εύρεση των πιθανών λόγων που αφηγούνται με συγκεκριμένους τρόπους συγκεκριμένα θέματα, που μιλούν ή δεν μιλούν, βγάζουν στο φως τις αλήθειες των γυναικών.

Οι αφηγήτριες, μιλούν εκτενώς και με λεπτομέρειες για τις επαγγελματικές εμπειρίες και τις σχέσεις τους στη δουλειά και κάποιες μιλούν με εξίσου μεγάλη άνεση για την προσωπική ζωή και τις σχέσεις τους με φίλους και συντρόφους. Οι αφηγήτριες με παιδιά συνήθως περιλαμβάνουν στην αφήγησή τους μεγάλα τμήματα που αφορούν τη μητρότητα και τη δυσκολία συνδυασμού της με το επάγγελμα. Εργασία, ζωή με την οικογένεια,

δραστηριότητες με τα παιδιά και τον σύντροφο, ελεύθερος χρόνος, κ.ά. αφηγούνται παράλληλα, με μη γραμμικό τρόπο (Gergen 1992) και αναδεικνύονται οι μεταξύ τους σχέσεις. Ωστόσο κάποιες συμμετέχουσες επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στη δουλειά και προσπαθούν να αποσυνδέσουν την αφήγησή τους από βιώματα της προσωπικής ζωής.

Δεν μιλούν δημοσίως για τα δύσκολα της ζωής τους (στο επάγγελμα, στις προσωπικές τους σχέσεις, στη μητρότητα, κ.ά.), αν και στις προσωπικές συζητήσεις μεταξύ μας ή στο τέλος των συνεντεύξεων, μετά το κλείσιμο της κάμερας, το κάνουν. Οι αναφορές στις δυσκολίες της ζωής γίνονται έμμεσα μέσω της έκθεσης των τρόπων και των προσπαθειών τους να τις επιλύσουν, έχοντας επιλέξει συνειδητά να μην "θυματοποιηθούν" και να μην επιρρίπτουν σε εξωτερικούς παράγοντες τα προβλήματα.

Οι αφηγήσεις, περιλαμβάνουν ακόμα τις αξιολογήσεις των αφηγητριών για όσα αφηγούνται, για τα βιώματά τους, για τις συνθήκες της ζωής τους, από τη θέση στην οποία βρίσκονται και με την εμπειρία όσων έχουν ζήσει. Οι κρίσεις και οι αξιολογήσεις τους είναι εξαιρετικά σημαντικές, καθώς δίνουν οπτικές από πολύ διαφορετικά σημεία (και μετριάζουν ίσως λίγο την δική μου οπτική).

Οι αφηγήσεις δομούνται θεματικά και χρονολογικά. Στα επιμέρους θεματικά αποσπάσματα πάντα "εισβάλλουν" και άλλα θέματα, αφού η πραγματική ζωή δεν χωρίζεται σε θεματικές ενότητες. Έτσι οι αφηγήσεις έχουν θεματικά και χρονολογικά άλματα, συγκρίσεις, αξιολογήσεις και κρίσεις παλαιότερων και νεότερων εμπειριών, που ακολουθούν τη συνειρμική σκέψη.

Οι αφηγήσεις είναι πάντα χωρικά προσδιορισμένες και κάθε δραστηριότητα του βίου περιγράφεται σε συνάρτηση με τον χώρο. Ο χρόνος, αντίθετα, σπάνια προσδιορίζεται επακριβώς, ωστόσο η εξέλιξη του βίου "χρονολογείται" από γεγονότα που αποτελούν σημεία τομής στη ζωή (πριν/μετά την κρίση, τον γάμο, τα παιδιά, τη μετακόμιση κλπ.). Κοινός τόπος των αφηγήσεων είναι οι αναφορές σε "διαδικασίες μετάβασης", με ρυθμούς γοργούς. Η ζωή των αφηγητριών δεν ακολουθεί γραμμικές πορείες και δεν μοιάζει στεριωμένη σε "κανονικούς" ρυθμούς. Ο χρόνος των αφηγήσεων είναι ταυτόχρονα αποσπασματικός και συνεχής, επάλληλος και διασταυρούμενος, συνεκτικός και πυκνός, αντανακλώντας προφανώς, εκτός από τη ροή της σκέψης, και τις ποιότητες του χρόνου στις διαδρομές της πραγματικής ζωής.

Η "λαβυρινθώδης" και κάποιες φορές χαοτική αίσθηση των αφηγήσεων αποτέλεσε μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της έρευνας από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή. Επιδίωξα να διαφυλάξω κάτι από αυτή την αίσθηση χωρίς να παραιτηθώ από το στόχο της δημιουργίας "θεματικών ενοτήτων" σε μια "λογική" αλληλουχία που (πρέπει να) κυριαρχεί στη λογική του γραπτού κειμένου μιας διδακτορικής διατριβής.

Για την έρευνα

Η παρούσα έρευνα, αναδεικνύει τις εμπειρίες ζωής 15 γυναικών αρχιτεκτόνων. Η αξία τους είναι σημαντική γιατί αναδεικνύουν διαφορετικούς και κοινούς τρόπους βίωσης της καθημερινότητας, υπό την (αλληλ)επίδραση πολλών και διαφορετικών παραγόντων όπως η ηλικία, η ταξική και κοινωνική καταγωγή, η οικονομική κατάσταση, η εργασία, η οικογενειακή κατάσταση κ.ά. Τα πολυδιάστατα χαρακτηριστικά των αφηγητριών έδωσαν διαφορετικές οπτικές στις κρίσιμες συνθήκες ζωής και ανέδειξαν την ευμεταβλητότητα της ζωής τους.

Η μέθοδος της βιογραφικής αφήγησης, αποδείχτηκε κατάλληλη για να φωτιστεί η αφανής, άρρητη πραγματικότητα των γυναικών. Ωστόσο αυτό δεν έγινε εύκολα, ούτε χωρίς προβληματισμούς. Η σπανιότητα αντίστοιχων ερευνών έκανε εξ αρχής φανερό την αναγκαιότητα εύρεσης τρόπων μελέτης, επεξεργασίας, ερμηνείας και παρουσίασης της έρευνας έτσι ώστε να ανταποκρίνονται επαρκώς στους ερευνητικούς στόχους, χωρίς ταυτόχρονα να αλλοιώνεται η αξία των αφηγήσεων. Η κυρίαρχη επιστημονική πρακτική, εξασκημένη στο να διυλίζει διανοητικά τις μαρτυρίες και να τις μεταλλάσσει σε ορθό λόγο, είχε τον κίνδυνο της καταστροφής των αφηγηματικών τεκμηρίων, της εξαγωγής μερικών ή αποσπασματικών συμπερασμάτων και της αυθαίρετης ερμηνείας.

Κοινή συνισταμένη σε όλα τα στάδια της έρευνας, ήταν η συνειδητοποίηση της αξίας των μαρτυριών. Οι μαρτυρίες ξεχωρίζουν για τη μοναδικότητα, την προσωπική έκφραση, την πυκνότητα, την έκφραση μεγάλης ποικιλίας εμπειριών, συναισθημάτων, σκέψεων, στάσεων και αξιών σε λίγες φράσεις ή σιωπές. Ξεχωρίζουν ακόμα για τη βαθιά βιωματική συνείδηση της σχέσης με τον χώρο και τον χρόνο. Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα επεδίωξε το αφηγηματικό υλικό και η ερμηνεία του να κινηθούν παράλληλα, σεβόμενα το ένα το άλλο. Ο κόσμος των αφηγητριών και η θέση μου ως ερευνήτρια βρίσκουν στο επίπεδο της έρευνας έναν κοινό τόπο συνάντησης, συνεχούς αλληλεπίδρασης και αναστοχασμού που εμπλουτίζει την κατανόηση της καθημερινής ζωής και του χώρου.

Η προσωπική τοποθέτηση (positionality) επηρέασε την ερμηνεία των αφηγήσεων, ωστόσο η ταυτόχρονη μελέτη της βιβλιογραφίας και ο συνυπολογισμός των ερμηνειών των ίδιων των αφηγητριών, αλλά και η προσπάθεια αναζήτησης πολλών διαφορετικών ερμηνειών για το ίδιο θέμα, οδήγησε στην αποκάλυψη περισσότερων οπτικών. Ωστόσο οι αφηγήσεις επιδέχονται ακόμα περισσότερες αναγνώσεις και ερμηνείες και τα αποσπάσματα προσφέρονται για μη διαμεσολαβούμενη διάδραση με τις αναγνώστριες και τους αναγνώστες.

Η έρευνα αποκαλύπτει "κρυφά" και φανερά στοιχεία για το επάγγελμα του/της αρχιτέκτονα στην Ελλάδα και κυρίως τον τρόπο που συμμετέχουν οι γυναίκες σ' αυτό, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, τις ιδιαιτερότητες στους τρόπους που το ασκούν και τις αξίες τους. Τα στοιχεία που προκύπτουν επιβεβαιώνουν τις τάσεις που φανερώνουν τα

στατιστικά στοιχεία, επιπλέον όμως τα συμπληρώνουν και με νέα ενώ αναδεικνύουν και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους. Μέσα από τις αφηγήσεις, επιτυγχάνεται η "υπέρβαση" των ποσοτικών στοιχείων, καθώς δίνουν "σάρκα και οστά" σ' αυτά, τα ερμηνεύουν και κυρίως ανοίγουν μια μεγάλη γκάμα νέας θεματολογίας και οπτικών, πηγή για πολύπλευρες περαιτέρω διερευνήσεις.

Συμβάλλει επίσης η έρευνα στη μελέτη του αστικού περιβάλλοντος της Αθήνας. Οι αφηγήσεις αποτελούν πρωτογενές υλικό που κομίζει με αυθεντικότητα την εμπειρία γυναικών κατοίκων της πόλης και τις γεωγραφίες τους, δηλαδή τους διαφορετικούς τρόπους που "κατοικούν" και φτιάχνουν τον χώρο. Εμπειρίες που επιτρέπουν να έχουμε μια πολύτιμη απεικόνιση των πολλαπλών τρόπων που η πόλη γίνεται τόπος κατοικίας, απασχόλησης, καθημερινότητας, μετακίνησης, σύνδεσης, δράσης, ελευθερίας ή καταπίεσης, άνεσης ή καταπόνησης γυναικών που την επέλεξαν ή συνέβη να την κατοικήσουν. Ταυτόχρονα δείχνουν τους τρόπους που η πόλη δημιουργείται και αποκτά πολυδιάστατες ταυτότητες μέσα από τη ζωή των γυναικών, τις σχέσεις τους, τις κοινές ή διαφορετικές διαδρομές και εμπειρίες.

Αναδεικνύει επίσης τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής, ως πολλαπλές πραγματικότητες αλληλοεξαρτώμενες με την επαγγελματική και την προσωπική ζωή, τα ατομικά χαρακτηριστικά και τις χωροχρονικές συνθήκες. Η καθημερινότητα δεν είναι μόνο ατομικό ζήτημα αλλά φέρνει στην επιφάνεια και συλλογικές πρακτικές. Αποτελεί προνομιακό πεδίο για την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και την ανάδειξη της θέσης των γυναικών στη δημόσια και ιδιωτική ζωή σε όλα τα επίπεδα του χώρου. Όπως λέει και η Χριστοδούλου (2009), η καθημερινότητα δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο αντικείμενο μελέτης, αλλά μια ολότητα της κοινωνικής ζωής, ένα σύνολο από σχέσεις πολυάριθμων τρόπων και υποκειμένων, ανθρώπων που την κατασκευάζουν και ζουν εντός της, μέσα σε φυσικά, κοινωνικά και πολιτισμικά όρια/πλαίσια.

Παρότι η έρευνα ξεκίνησε με την εκτίμηση ότι εργασιακή και προσωπική διαδρομή είναι δυο παράλληλοι αλλά ανεξάρτητοι δρόμοι, στην πορεία έγινε γρήγορα αντιληπτό ότι αποτελούν τη μία και μοναδική διαδρομή του βίου που περιλαμβάνει και όλα τα παρακλάδια του, που αλλάζουν, διασταυρώνονται, τελειώνουν ή ξεκινούν στη ροή του χρόνου. Η ζωή των γυναικών αποτελεί (και εξετάζεται ως) μια ολότητα που περιλαμβάνει εμπειρίες, συναισθήματα, ιδέες, σωματικές αναπαραστάσεις και υπερβαίνει τα καθιερωμένα δίπολα.

Η θεωρητική ανάλυση προχώρησε κάποια βήματα στην κατανόηση των αρχικών ερωτημάτων σχετικά με τη ζωή των γυναικών αρχιτεκτόνων και τον χώρο, ωστόσο η εμπάθυνση και ερμηνεία οδήγησε στην αποκάλυψη νέων ερωτημάτων που απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση.

Εμείς οι γυναίκες είμαστε ηφαίστεια γιατί όταν προσφέρουμε την εμπειρία μας ως αλήθεια, ως παναθρώπινη αλήθεια, τότε όλοι οι γεωγραφικοί χάρτες αλλάζουν. Νέα βουνά ανακαλύπτονται.

Ursula K. Le Guin

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrams L. (2010)**, *Oral History Theory*, London - New York: Routledge.
- Acker J., Barry K., Esseveld J. (1983)**, "Objectivity and truth: Problems in doing feminist research", *Women's Studies International Forum*, τ.6., τ. 4., σ.423-435.
- Alheit P. (1990)**, *Alltag und Biographie. Studien zur gesellschaftlichen Konstitution biographischer Perspektiven*. Bremen: Universität Bremen.
- Allaback S. (2008)**, *The first American Women Architects*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Anderson K, Jack D.C. (1998)**, "Learning to listen: Interview techniques and analyses" στο R. Perks, & A. Thomson (Ed.), *The oral history reader*, London: Routledge, σ.157-171.
- Anthony D. (1984)**, *The Ideology of Work*, London: Tavistock.
- Apitzsch, U., Inowlocki L. (2000)**, "Biographical Analysis: a German school?", στο Pr. Chamberlaine, J. Bornat, T. Wenggraf (επιμ.) *The turn to biographical Methods in Social Science, Comparative Issues and Examples*, London, New York: Routledge. 53-71.
- Arrendt H. (1969)**, *The Human Condition*, Chicago: The University Chicago Press.
- Beck U. (2000)**, "Η ξένη δική μας ζωή - παγκοσμιοποίηση και πολιτικοποίηση του τρόπου ζωής" στο U. Beck και U Erdamann Ziegler *Μια ζωή δική μας. Περιηγήσεις στην άγνωστη κοινωνία που ζούμε*. Αθήνα: Νήσος.
- bell hooks (2000)**, *Feminism is for Everybody - Passionate Politics*, Pluto Press.
- Bertaux D. (1981)** "From the life history approach to the transformation of Sociological Practice", στο Bertaux D. (επιμ) *Biography and Society*. Beverly Hills: Sage.
- Bertaux D. (1997)** *Les recits de vie*, Paris: Editions Nathan.
- Bertaux D. (επιμ.) (1981)** *Biography and Society*. Beverly Hills: Sage.
- Brose H-G., Hildenbrand Br. (επιμ) (1988)** *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*. Leske + Budrich. Opladen.
- Brown R. M. (1974)** "The Last Straw", Ch. Bunch, N. Myron (επιμ.) *Class and feminism: A collection of essays from the Furies*, Baltimore: Diana Press, σ. 14-23.
- Bude H. (1985)** "Der Sozialforscher als Narrationsanimateur". *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. τ. 37, σ. 327-336.
- Butler J. (1990)** *Gender Trouble: Feminism and Subversion of identity*, London, N.Y.: Routledge.
- Castells M. (1977)**, *The Urban Question*, London, Edward Arnold (α' έκδοση στα γαλλικά 1972).
- Chamberlaine Pr., Bornat J. & Wenggraf T. (επιμ.) (2000)**, *The Turn to Biographical Methods in Social Science*. London: Routledge.

- Chodorow N. (1979)**, "Mothering, Male Dominance and Capitalism", Z.R. Eisenstein (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: monthly Review Press 85.
- Connell R. W. (1987)**, *Gender and Power: Society, the Person, and Sexual Politics*, Stanford: Stanford University Press.
- Crews C. (2010)**, *Clay Culture: Plasters, Paints and Preservation*, Taos, NM: Gourmet Adobe.
- Dausien B. (1996)**, *Biographie und Geschlecht*, Bremen: Donat Verlag.
- Davison T.R (1902)**, "May Women Participate Architecture?", *British Architect*, February 1902.
- de Graft - Johnson A., Manley S., Greed C. (2003)**, *Why do women leave architecture*, Bristol: University of West England - RIBA.
- Deveraux G. (1967)**, *From Anxiety to Method in the Behavioral Sciences*, Paris: Mouton & Company.
- Dixon K. D., Kephart T., Moody K. (2018)**, *The Business of Architecture - Your guide to a financially successful firm*, New York: Routledge.
- Doroteo J. (2016)**, "4 ways to dress like an architect", Archdaily, <https://www.archdaily.com/792794/4-ways-you-can-dress-like-an-architect>, τελευταία επίσκεψη Ιούνιος 2018.
- Dyck I., (1989)**, "Intergrating home and wage workplace: women's daily lives in a Canadian Suburb", *The Canadian Geographer*, 33(4), σ. 329-341.
- Dyck I., (2005)**, "Feminist geography, the 'everyday' and the local – global relations: hidden spaces of place-making", *The Canadian Geographer*, 49(3), σ. 233-243.
- Dyck I., McLaren A.T. (2004)**, "Mothering, human capital, and the "ideal immigrant", *Women's Studies International Forum*, V. 27, Issue 1, January–February 2004, σ.41-53.
- Dowling R. (1998)**, "Suburban stories, gendered lives. Thinking through difference", στο R. Fincher και J. M. Jacobs (επιμ), *Cities of Difference*, New York: Guilford, σ.69-88.
- Etherington R. (2013)**, "Denise Scott Brown petition for Pritzker recognition rejected", *deseen*, 14/06/2013, τελευταία επίσκεψη Απρίλιος 2018.
- Fairs M. (2017)**, "Female architects respond to gender survey: "It's getting better but far too slowly", *dezeen*, <https://www.dezeen.com/2017/11/17/female-architects-respond-architecture-gender-survey-worlds-biggest-firms>, τελευταία επίσκεψη Απρίλιος 2018.
- Febvre J. (άγνωστη ημερομηνία)**, *Η ηθική της εργασίας στον Χριστιανισμό*, <https://risinggalaxy.wordpress.com/2011/12/11/%CE%B3%CE%B9%CE%B1-CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B7%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CE%AE-CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82/> τελευταία επίσκεψη Ιούνης 2018.
- Fischer-Rosenthal W. (2000)** "Biographical work and biographical structuring in present-day

- societies", στο Pr. Chamberlayne, J. Bornat, T. Wengraf, *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, London: Routledge, (2000).
- Fischer-Rosenthal W., Alheit P. (1995)**, *Biographien in Deutschland*, West-deutscher Verlag.
- Fisher W. (1982)**, *Time and Chronic Illness: A Study on the Social Constitution of Temporality*, Berkeley: University of Bielefeld.
- Flick U. (2004)**, *Qualitative Sozialforschung. Eine Einführung*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt's Enzyklopedie.
- Florida R. (2002)**, *The rise of the creative class*, N.Y.: Basic Books.
- Gergen M. (1992)**, "Life Stories: pieces of a dream", στο G. C. Rosenwald & R. L. Ocheberg (επιμ.), *Storied Lives: The Cultural Politics of Self-Understanding*, New Haven: Yale University Press, σ. 127-144.
- Glaser B. & Strauss A. (1967)**, *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Glucksmann M.**, (1994), "The work of knowledge and the knowledge of women's work", στο Marynard M., Purvis J. (επιμ.), *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*, Taylor and Francis: Λονδίνο.
- Hanson S., Pratt G. (1995)**, *Gender, Work and Space*, London: Routledge.
- Harding, S. (1986)**, *The Science Questions in Feminism*, Ithaca, Cornell University Press.
- Harding, S. (1987)**, "The Method Question", *Hypatia, special issue: Feminism and Science*, p.1 September 1987, σ.19-35.
- Harding, S. (1991)**, *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*, Milton Keynes: Open University Press.
- Hoffmann-Riem C. (1980)** "Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie. Der Datengewinn", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, τ.32.
- Hosey L. (2013)**, "The Fountainhead: Everything That's Wrong with Architecture", *ArchDaily*, 14/11/2013, <https://www.archdaily.com/447141/the-fountainhead-everything-that-s-wrong-with-architecture>, τελευταία επίσκεψη Μάης 2018.
- Huxtable A.L. (1977)**, "The last Profession to be liberated by woman", *New York Times*, March 13, 1977, <https://www.nytimes.com/1977/03/13/archives/architecture-view-the-last-profession-to-be-liberated-by-women.html>.
- Jackson J. F. L., O' Callaghan E., Leon R. A., (επιμ) (2014)**, "Measuring Glass Ceiling Effects in Higher Education: Opportunities and Challenges", στο ειδικό τεύχος *New Directions for Institutional Research*, v.159.
- Jenkins C., Sherman B. (1979)**, *The collapse of work*, London: Eyre Methuen.
- Katz P. (1982)**, "Initiation Rites and the Status of Women at Taos Pueblo", *Anthropos* 77 (5/6), σ.889 – 891.
- Kelly L., Burton Sh., Regan L. (1994)**, "Researching women's lives or studying women's oppression? Reflections on what constitutes feminist research", στο M. Maynard, J.

- Purvis (επιμ.), *Researching Women's Lives From A Feminist Perspective*, London: Taylor & Francis.
- Lefebvre H. (1947)** *Critique de la vie quotidienne* / μετάφραση στα αγγλικά **(1991)** *Critique of Everyday Life*. London. New York: Verso.
- Lefebvre H. (1977)**, *Το δικαίωμα στην Πόλη*, Αθήνα: Παπαζήσης (α' έκδοση στα γαλλικά 1968).
- Lefebvre H. (1991)**, *The production of space*, Oxford-Cambridge: Blackwell (α' έκδοση στα γαλλικά 1974).
- Levinson N. (2011)**, "Architect Barbie", *Design Observer*, <https://designobserver.com/feature/architect-barbie/24718/>, τελευταία επίσκεψη Ιούνης 2018.
- Levy N. (2018)**, "Co living", *dezeen*, 29.06.2018, <https://www.dezeen.com/tag/co-living/> τελευταία επίσκεψη 15/07/2018.
- Lynd S. (1993)**, "Oral History from Below", *Oral History Review*, τ.21/1, σ. 1-8.
- Mandrup D. (2017)**, "I am not a female architect. I am an architect", διαδικτυακό περιοδικό *dezeen*, <https://www.dezeen.com/2017/05/25/dorte-mandrup-opinion-column-gender-women-architecture-female-architect>, τελευταία επίσκεψη 26.03.2018.
- Mark L. (2016)**, "Women in Architecture survey: 9/10 women say children hinder careers", *The Architects Journal*, <https://www.architectsjournal.co.uk/news/women-in-architecture-survey-9/10-women-say-children-hinder-careers/10003375.article>, τελευταία επίσκεψη Απρίλης 2018.
- Massey D. (1994)**, *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota / Cambridge: Polity Press.
- Massey D. (1999)**, "Space-time, 'science' and the Relationship between Physical Geography and Human Geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, τ. 24, τ. 3, σ. 261-276.
- Massey D. (2000)**, "Understanding cities", *City*, τ. 4, τ. 1, σ.135-144.
- Massey D. (2005)**, *For Space*, London: Sage.
- Mayring, Ph. (2000a)**. Qualitative Content Analysis. Volume 1, No.2, <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>, τελευταία επίσκεψη Μάης 2018
- McDowell L. (1983)**, 'Towards an Understanding of the Gender Divisions of Urban Space', *Environment and Planning D: Society and Space*, 1 σ.59-72.
- Meyerhoff B., Ruby J. (1986)**, "Introduction", στο J. Ruby (επιμ.) *A crack in the Mirror: Reflexive Perspectives in Anthropology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mitchell E. (2013)**, "Είμαι γυναίκα και άνθρωπος: Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική της θεωρίας της διαθεματικότητας", *Το διαλυτικό*, <http://dialytiko.espinblogs.net/files/2018/05/mitchell.pdf>, τελευταία επίσκεψη Μάης 2018.
- Murray C. (2017)**, "Why do women leave architecture? Because it's a diseased profession",

The Architects Journal, <https://www.architectsjournal.co.uk/opinion/why-do-women-leave-architecture-because-its-a-diseased-profession/10017140.article?blocktitle=opinion&contentID=18024>, τελευταία επίσκεψη Απρίλης 2018.

Oevermann U. (2000) Die Methode der Fallrekonstruktion in der Grundlagenforschung sowie der klinischen und pädagogischen Praxis, στο K. Kraimer. (επιμ) (2000). *Fallrekonstruktion: Sinnverstehen in der sozialwissenschaftlichen Forschung*. Frankfurt: Suhrkamp.

Oevermann U., Allert T., Konau E., Krambeck J., (1979) "Die Methodologie einer 'objektiven Hermeneutik' und ihre allgemeinforschungslogische Bedeutung in der Sozialwissenschaften", στο H. G. Soeffner (επιμ), *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaft*, Stuttgart.

Paolucci G. (1995), *Paradoxes of Time, Economic Rationality and essentialist paradigms in the conception of time, gender and identity*, Seminar Forum, EUI, Florence.

Passerini L. (2002), "Shareable Narratives? Intersubjectivity, Life Stories and Reinterpreting the Past", στο: <http://bancroft.berkeley.edu/ROHO/education/institute/2002.html>, τελευταία επίσκεψη Φλεβάρης 2018.

Passerini L., (1998), *Σπαράγματα του 20ου Αιώνα. Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία*, Αθήνα: Νεφέλη.

Patnaik E. (2013), "Reflexivity: Situating the Researcher in Qualitative Research", *Humanities and Social Science Studies*, September 2013, Volume 2, Issue 2, σ.98-106.

Pickerill J. (2015), "Bodies, building and bricks: Women architects and builders in eight eco-communities in Argentina, Britain, Spain, Thailand and USA", *Gender, Place & Culture*, 22:7, σ.901-919.

Plummer K. (2000) *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Αθήνα: Gutenberg.

Portelli A. (1981), "The Peculiarities of Oral History", *History Workshop Journal*, Volume 12, Issue 1, 1 October 1981, σ.96–107.

Portelli A. (1991), "What Makes Oral History Different?", στο A. Portelli, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Suny Press σσ 45-58.

Portelli A. (1998), "Oral History as Genre", στο M. Chamberlain, P. Thompson, *Narrative and Genre*, London- N. York: Routledge.

Res B. (2013), *All Alone on the 68th Floor: How One Woman Changed the Face of Construction*, CreateSpace Independent Publishing Platform

Rice A. (2012), "Barbie Architect Costs Less than Barbie Doctor", *Architect - The journal of the AIA*, https://www.architectmagazine.com/design/barbie-architect-costs-less-than-barbie-doctor_0, τελευταία επίσκεψη Ιούνιος 2018.

Riot - Sarcey M. (1999), "The Difficulties of Gender in France: Reflections on a Concept",

- Gender & History, V11, I. 3, November 1999, σ.489-498.
- Robson C. (2010)**, *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Rollins J. (1985)**, *Between Women: Domestic and their Employer*, Philadelphia: Temple University Press.
- Rose G., (1993)**, *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*, Cambridge: Polity Press.
- Rosenthal G. (1993)**, "Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews", *The narrative study of lives*, 1 (1), σ. 59-91
- Rosenthal G. (1995)**, *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*, Frankfurt a. M.: Campus.
- Rosenthal G. (2013)**, "Η βιογραφική έρευνα", στο Α. Μπουκαλά και Ει. Σιούτη (επιμ), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*, Αθήνα: Νήσος, σ. 63-109.
- Rubin G. (1975)**, "The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex", στο R.R. Reiter (επιμ.) *Towards Anthropology of Women*, New York: Monthly Review Press, pp. 157-210.
- Sarantakos, S. (1998)**, *Social Research*, South Melbourne: MacMillan Education.
- Schütze F. (1987)**, *Das narrative Interview in Interaktionsfallstudien*, I. Studienbrief der Fernuniversität Hagen.
- Schütze Fr. (1983)**, "Biographieforschung und narratives Interview", *Neue Praxis*, 13, σ.283-293.
- Schütze, F. (1976)**, "Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung", στο *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen, Kommunikative Sozialforschung*, München: Fink, σ. 159-260.
- Scott Brown D. (1989)**, "Room at the top: Sexism and the Star System in Architecture", στο E. Perry Berkeley και M. McQuaid, *Architecture: a place for women*, Washington DC: Smithsonian Institution Press, σ.237-246.
- Serano J. (2013)**, "Το φύλο δεν είναι μόνο επιτέλεση", στο *Excluded: Making Feminist and Queer Movements More Inclusive*, <https://theshadesmag.wordpress.com/2016/04/05/serano/>, τελευταία επίσκεψη Ιούνης 2018.
- Shceffler K. (1908)**, *Die Frau und die Kunst*, Berlin: Julius Bard.
- Stratigakos D., (2016)**, *Where are women architects?* Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tether B. (2016)**, "Results of the 2016 Women in Architecture Survey revealed", *The Architectural Review*, <https://www.architectural-review.com/rethink/results-of-the-2016-women-in-architecture-survey-revealed/10003314.article>, τελευταία επίσκεψη Απρίλης 2018.

- Tether B. (2017)**, "How architects cheats women: results of the 2017 Women in Architecture Survey revealed", *The Architectural Review*, <https://www.architectural-review.com/rethink/how-architecture-cheats-women-results-of-the-2017-women-in-architecture-survey-revealed/10017497.article>, τελευταία επίσκεψη Απρίλης 2018.
- Thompson P. (1978)** *The voice of the past. Oral history* Oxford: Oxford University Press.
- Thompson P. (2002)** *Φωνές από το παρελθόν* (μετάφραση P.B.Μπούσχοτεν-N. Ποταμιάνος), Αθήνα: Πλέθρον.
- Vaiou D., Lykogianni R., (2006)**, "Women, neighborhood and everyday life, *Urban Studies*, 43:4, 731-743.
- Weber R.P. (1990)**, *Basic Content Analysis*, London: Sage Publications.
- Zeiger M. (2016)**, "Despite the pulls of gender, there is still the work – the ideas, designs and buildings that transcend any single notion of identity", *The Architectural Review*, 1 March 2016, <https://www.architectural-review.com/rethink/viewpoints/despite-the-pulls-of-gender-there-is-still-the-work-the-ideas-designs-and-buildings-that-transcend-any-single-notion-of-identity/10003382.article>.
- Αβδελά Ε. (1990)**, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Αβδελά Ε. (1993)**, "Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία : μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα ", *Δίνη*, τ.6, σ12-30.
- Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α. (επιμ.) (1997)** *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγγελής Γ., Κουτσουμπός Λ., Κοσμά Α., Χαμπάλογλου Μ. (2011)**, "Μικρά Αρχιτεκτονικά Γραφεία: η σημασία τους σήμερα", ψηφιακά πρακτικά του 11ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, 17-20.03.2011.
- Αθανασοπούλου Α. (2008)**, "Όλα είναι επάνω μου", στο Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης* Αθήνα: Μεταίχιμο, σ. 67-96.
- Βαΐου Ντ. – Λυκογιάννη Ρ. (2007)**, "Όταν ο αρχιτέκτων είναι γυναίκα", *Αρχιτέκτονες*, τ. 61, σ. 69-71.
- Βαΐου Ντ. (1989)**, "Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: κατά φύλα καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας", *Σύγχρονα θέματα*, τ.40, σ.81-90.
- Βαΐου Ντ. (2000)**, "Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωής και το 'δικαίωμα στην πόλη'", στο Μ. Μοδινός, Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.) *Η Βιώσιμη Πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής - ΔΙΠΕ σ. 204-216.
- Βαΐου Ντ. (2006)**, "Ταυτότητες / ετερότητες γυναικών στην πόλη", *Ίνδικτος* τ.21, σ.171-183.
- Βαΐου Ντ. (2009)**, "Από τις γυναίκες στο φύλο", στο Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης* Αθήνα: Μεταίχιμο, σ.17-38.

- Βαΐου Ντ. (επ. υπ.) (2007)**, *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη, Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα: ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας.
- Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (1989)**, "Η εργασία των γυναικών: ανάμεσα σε δύο κόσμους", *Σύγχρονα Θέματα*, τ.40, σ.15-23.
- Βάλγκεμπαχ Κ. (2010)**, "Το φύλο ως αλληλοεξαρτώμενη κατηγορία", στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ), *φύλο@έρευνα - κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 37-105.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ. (1997)**, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ. (2011)**, "Έχω κάνει 100 συνεντεύξεις. Τι να τις κάνω;", *Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης*, <http://cretaadulteduc.gr/blog/?p=381>.
- Βερβενιώτη Τ. (2003)**, *Διπλό Βιβλίο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Βερβενιώτη Τ. (2018)**, *Έξι ερευνητικά ερωτήματα: ποιος, που, πότε, πως, τι και γιατί. Για ερασιτέχνες ιστορικούς που αγαπούν και σέβονται την ιστορία*, <http://oralhistorygroups.gr/wp-content/uploads/2018/03/6ereunitika.pdf>, τελευταία επίσκεψη Μάης 2018.
- Βλαχούτσικου ΧΡ., (2001)**, "Εγώ αυτό το λέω κοροϊδία: Γυναίκες σε διαδρομές απομυθοποίησης", στο Ιγγλέση Χρ. (επιμ.), *Ο αναστοχασμός στη Φεμινιστική Έρευνα. Σκιαγράφηση μιας αμφίδυμης σχέσης*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ.195-260.
- Βρυχεία Α. (1989)**, "Γυναίκες και αρχιτεκτονική, γυναίκες στην αρχιτεκτονική", *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων – Η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων*, ν.20, σ.40-43.
- Ζαββού Α. (2008)**, "Αναζητώντας νέα πολιτικά υποκείμενα: Φύλο και μετανάστευση στο πλαίσιο του αντιρατσιστικού κινήματος", στο Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης* Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 125-162.
- Ζαχαρής Ν., Τσιτσόπουλος Ι. (2014)**, *Διερεύνηση της διεύρυνσης του επαγγέλματος του Μηχανικού για την προώθηση της επιχειρηματικότητας και της απασχολησιμότητας των Μηχανικών μέσω της αξιοποίησης των πόρων της προγραμματικής περιόδου 2014-2020*, ΤΕΕ, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας.
- Θανοπούλου Μ., Μπουτζουβή Α. (επιμ.) (2002)**, "Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 Α'.
- Θανοπούλου Μ., Πετρονώτη Μ. (1987)**, "Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64: σσ.20-42.
- Ιγγλέση Χρ. (1990)**, *Πρόσωπα γυναικών, Προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικειάς ταυτότητας στην Ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Οδυσσέας.

- Ιγγλέση ΧΡ. (επιμ.) (2001)**, *Ο αναστοχασμός στη Φεμινιστική Έρευνα. Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Καλαντίδης Α. (2009)**, «Η γερμανική αφηγηματική συνέντευξη στη βιογραφική έρευνα: Αρχές, παραδείγματα και όρια της μεθόδου», στο Βαΐου (επιμ.), *Αναζητώντας την επιστήμη: στα ίχνη της πόλης με τη Μαρία Μαυρίδου*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Καλαντίδης Α. (2011)**, *Η ταυτότητα του τόπου: Πολλαπλές αφηγήσεις από το Prenzlauer Berg στο Βερολίνο*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π.
- Καραμεσίνη Μ. (2008)**, *Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας, πανελλαδική έρευνα στους αποφοίτους των ετών 1998-2000*. Αθήνα: εκδόσεις Διόνικος.
- Καρδαμίτση - Αδάμη Μ. (1993)**, "Μαρίκα Ζαγορήσιου, μια σημαντική αρχιτέκτων με πάθος για έρευνα", *Πυροφόρος*, Ιούλιος- Οκτώβριος 1993, σ. 98 -101.
- Καρδαμίτση - Αδάμη Μ. (2014)**, "Μαρίκα Ζαγορήσιου, μια σημαντική αρχιτέκτων με πάθος για έρευνα", *Καθημερινή*, 6.4.2014.
- Κασσωτάκης Μ. Φωτιάδου-Ζαχαρίου Τ. (2002)**, "Η εφαρμογή και η εξέλιξη του επαγγελματικού προσανατολισμού στην Ελλάδα", στο Μ. Κασσωτάκης (επιμ.) *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ.94.
- Κοντού Μ. (2007)**, *Η Αφηγηματική Βιογραφική Μέθοδος και η Ανάλυση του Κοινωνικού Φύλου*, εισήγηση στη διημερίδα: Μέθοδοι έρευνας του Κοινωνικού Φύλου, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, 5-6 Οκτωβρίου 2007.
- Κουλουμπή Ν. (επιστ. υπ.) (2015)**, *Νέοι απόφοιτοι ΕΜΠ και αγορά εργασίας - Έρευνα για την ένταξη στην αγορά εργασίας και την επαγγελματική εξέλιξη των νέων αποφοίτων ΕΜΠ (2002-2010)*, Γραφείο Διασύνδεσης Εξυπηρέτησης φοιτητών και νέων αποφοίτων - ΕΜΠ.
- Κράλη Ε., Λυκογιάννη Σ., (2001)**, *Φύλο και χώρος- Μελέτη επισκόπησης*, Αθήνα: Κέντρο Έρευνας σε Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).
- Κυριαζή, Ν., (1999)**, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λαδά Σ. (2009)**, "φύλο και χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων" στο Σ. ΛΑΔΑ (επ.), *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: future, σ. 15-32.
- Λαμπροπούλου Δ. (2009)**, *Οικοδόμοι - Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λιάλιος Γ. (2016)**, "Αιμορραγία μηχανικών από το ΤΕΕ", *Καθημερινή*, 14.06.2016.
- Λιάπη Μ. (2008)**, "Στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών: περιορισμοί, επιλογές και προοπτικές", στο Ντ. Βαΐου & Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 163-194.

- Λυδάκη Α. (2001)** *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λυκογιάννη Ρ. (2007)**, *Η μελέτη της πόλης μέσα από την έμφυλη διάσταση της καθημερινότητας*. Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας.
- Λυκογιάννη Ρ. (2009)**, "Από τις 'γυναίκες' στο 'φύλο' και στις γυναίκες ξανά: επαναπροσδιορίζοντας τις αναλυτικές κατηγορίες στις φεμινιστικές προσεγγίσεις της πόλης", στο Σ. Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις: φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: futura, σ.125-142.
- Μαντόγλου, Α. (2005)**, *Μνήμες, Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, Αθήνα, Ελληνικά: Γράμματα.
- Μαραγκουδάκη Ε. (2007)** "Θέσεις διοικητικής και παιδαγωγικής ευθύνης στη Γενική Εκπαίδευση: οι γυναίκες εκπαιδευτικοί και η 'γυάλινη οροφή'", στο Ε. Μαραγκουδάκη (επ. υπ.) *Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Μασούρας Κ. (2017)**, "Η ανάδυση νέων μορφών αυτοαπασχόλησης των αρχιτεκτόνων στο επαγγελματικό «περιθώριο» της κρίσης", *αδημοσίευτα πρακτικά συνεδρίου "Αττική σε κρίση"*, ΣΑΔΑΣ, ΕΜΠ 20-22.10.2017.
- Μαυρίδης, Η. (2004)**, "Η έννοια της καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία", στο Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 114, 27-59.
- Νίκελ Χ. Μ. (2010)**, "Η αλλαγή της εργασίας και η επαγγελματική ένταξη των γυναικών", στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *φύλο@έρευνα - κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, Αθήνα: Μεταίχιμο, σ. 287-310.
- Παπαγιαννάκης Λ. (επ.) (2007)**, *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και η Αγορά Εργασίας*. Αθήνα, Έκδοση Ε.Μ.Π.
- Ράπτου Ε. (2014)**, *Ανασυνθέτοντας το γυναικείο παρελθόν: αφηγήσεις γυναικών ως σύνδεσμοι μεταξύ μνήμης, προφορικής ιστορίας, μάθησης και κοινωνικής δομής και η εκπαιδευτική – διδακτική αξιοποίησή τους*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού.
- ΣΚΥΑ (συνέλευση για την κυκλοφορία των αγώνων) (2013)**, *Workfare η συνέχεια της ανεργίας με άλλα μέσα*, αυτοέκδοση.
- Τεντοκάλη Β. (2009)**, "Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων", στο Σ. Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις: φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: futura, σ.59-70.
- ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΑΣ (2007)**, *Έρευνα για την απασχόληση των διπλωματούχων Μηχανικών*. Αθήνα, εκδόσεις ΤΕΕ.
- ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΑΣ (2009)**, *Έρευνα για την απασχόληση των διπλωματούχων Μηχανικών*. Αθήνα, εκδόσεις ΤΕΕ.

- Τσέκερης, Χ., Κατριβέσης, Ν.,** (2007-2008), "Φεμινισμός και Χώρος: Προς μια Αναστοχαστική Ιδιότητα του Πολίτη", *Intellectum*, τεύχος 3:93-102.
- Τσιώλης Γ. (2002),** *Αποθιομηχάνιση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί, Ιστορίες ζωής εργατών του Λαυρίου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Σχολή Κοινωνικών Επιστημών - Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- Τσιώλης Γ. (2006),** *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις, Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης Γ. (2014),** *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Εκδόσεις Κριτικής.
- Φον Μπράουν Κ., Στεφαν Ι. (2010),** "Το φύλο ως κατηγορία γνώσης", στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ), *φύλο@έρευνα - κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 17-36.
- Χριστοδούλου Χ. (2009),** "Η συγκρότηση και τα όρια της καθημερινότητας γυναικών στο περιθώριο της ελληνικής πόλης: φεμινιστικές προσεγγίσεις κατοικήσεων στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης", στο Σ. Λαδά (επιμ) *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: futura, σ. 111-124.

Διαδικτυακές πηγές

- AIA (American Institute of Architects): <https://www.aia.org/>, τελευταία επίσκεψη Σεπτέμβρης 2017
- ACE (Architects' Council of Europe): <https://www.ace-cae.eu/>, τελευταία επίσκεψη Σεπτέμβρης 2017
- EQxD (Equity by Design): <http://eqxdesign.com/>, τελευταία επίσκεψη Σεπτέμβρης 2017
- Louise Blanchard Bethune: https://en.wikipedia.org/wiki/Louise_Blanchard_Bethune, τελευταία επίσκεψη Νοέμβρης 2017
- NCARB (National Council of Architectural Registration), τελευταία επίσκεψη Σεπτέμβρης 2017 <https://www.ncarb.org/nbtn2017/demographics>
- Pinterest - How to dress like an architect: <https://gr.pinterest.com/catesthill/how-to-dress-like-an-architect/?lp=true>, τελευταία επίσκεψη Νοέμβρης
- WIEGO (Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing): <http://www.wiego.org/informal-economy/occupational-groups/construction-workers>, τελευταία επίσκεψη Σεπτέμβρης 2017
- ΕΔΕΜ (Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών): <http://www.edem-net.gr/>, τελευταία επίσκεψη Μάης 2018
- ΕΛΣΤΑΤ: www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SED33/2015, τελευταία επίσκεψη Φλεβάρης 2018

- ΕΠΙ (Ένωση Προφορικής Ιστορίας) : www.epi.uth.gr, τελευταία επίσκεψη Μάρτης 2018, τελευταία επίσκεψη Ιούνης 2018
- Πολιτική ενάντια στη σεξουαλική και έμφυλη παρενόχληση - Σχολή Αρχιτεκτόνων μηχανικών - ΕΜΠ:
http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/announcement/11460_/politiki_gia_parenoxlisi.pdf, τελευταία επίσκεψη Ιούνης 2018
- Συσπείρωση Αριστερών Μηχανικών:
<http://syspeirosiaristeronmihanikon.blogspot.com/2015/03/3000diagrafes.html>, τελευταία επίσκεψη Δεκέμβρης 2017

Σχετικές ιστοσελίδες

- An Introduction to doing Biographical Research, www.qualitative-research.net/fas-texte/3-03/3-03hrsg-e.htm
- EuroFem Net, <http://www.eurofem.net/>
<http://www.wgsg.org.uk/>
- The Angry Black Woman - Race, Politics, Gender, Sexuality, Anger
<http://theangryblackwoman.com/author/theangryblackwoman/>
- Woman and Geography Study group
- Women in Architecture - Wikipedia:
https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_architecture
- www.muf.co.uk
- Αρχιτέκτων μηχανικός - φρικηπαίδεια:
http://frikipaideia.wikia.com/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CF%84%CE%AD%CE%BA%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%9C%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82
- Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος: <http://www.statistics.gr/>
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών: <http://www.ekke.gr/>
- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ):<https://www.arch.ntua.gr>
- Καμένα σουτιέν (γλωσσάρι): <https://kamenasoutien.com/>
- Ομάδες Προφορικής Ιστορίας: <http://oralhistorygroups.gr/oralhistorygroups/>
- Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας: www.tee.gr

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΔΗΓΟΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

1. ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΡΙΑ

- ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
- ΛΟΓΟΙ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΡΙΑΣ
- ΔΙΑΒΕΒΑΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΦΥΛΑΞΗ ΤΗΣ ΑΝΩΝΥΜΙΑΣ, ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΨΕΥΔΩΝΥΜΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ
- ΣΥΝΑΨΗ "ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ"

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης δεν θα γίνονται ερωτήσεις, ούτε και ελεύθερη συζήτηση. Έχεις όσο χρόνο θέλεις να αφηγηθείς αυτό που θα σου ζητηθεί (την ιστορία της ζωής σου) και αν χρειαστεί να σε ρωτήσω κάτι άλλο θα το κάνω αφού τελειώσεις.

Συμφωνείς με αυτή την διαδικασία;

- ΑΔΕΙΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ (ηχογράφηση / βιντεοσκόπηση)

2. ΦΑΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Στοιχεία της πληροφορήτριας

- Ηλικία
- Τόπος γέννησης
- Εκπαιδευτικό επίπεδο της ίδιας, των γονιών και του συντρόφου
- Επάγγελμα της ίδιας, των γονιών και του συντρόφου
- Οικογενειακή κατάσταση, αδέρφια κ.λ.π.

A. ΦΑΣΗ ΚΥΡΙΑΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ

- ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΕΡΩΤΗΣΗ 1:

Θέλω να μου αφηγηθείς την ιστορία της ζωής σου

- ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ (διευκρινιστική) ΕΡΩΤΗΣΗ 1:

Θα ήθελα να μου περιγράψεις την ζωή σου από τότε που γεννήθηκες έως σήμερα, να μου πεις για τα παιδικά σου χρόνια, την οικογένειά σου, το σχολείο, τις σπουδές, τις δουλειές που έχεις κάνει και γενικότερα τον τρόπο ζωής σου.

- ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΕΡΩΤΗΣΗ 2:

Θέλω να μου αφηγηθείς την καθημερινότητά σου – μια τυπική ημέρα της καθημερινότητάς σου και ενός σαββατοκύριακου ή αργίας

- ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΕΡΩΤΗΣΗ 3:

Θέλω να μου περιγράψεις το σπίτι σου, τον χώρο εργασίας και την γειτονιά σου

B. ΦΑΣΗ ΠΑΡΕΠΟΜΕΝΩΝ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ

Ερωτήσεις **κατανόησης** που ανέκυψαν από την αφήγηση

Γ. ΦΑΣΗ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Ερωτήσεις αιτιολόγησης – έκφρασης απόψεων – τοποθετήσεων:

- Αλληλοσχετίσεις μεταξύ επιλογών προσωπικής και επαγγελματικής ζωής
- Τρόπος επίδρασης του αστικού χώρου (του δημόσιου και του ιδιωτικού), στις επαγγελματικές προσδοκίες και στην προσωπική και οικογενειακή ζωή των νέων γυναικών
- Ιδέες, αντιλήψεις και στερεότυπα που αντιλαμβάνονται ότι επικρατούν καθώς και πώς αυτά αποτυπώνονται στον χώρο της κατοικίας, εργασίας, της πόλης
- Έμφυλοι αποκλεισμοί και περιορισμοί που βιώνουν στον αστικό χώρο

Δ. ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΡΙΑ

3. ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

A. ΣΥΝΤΑΞΗ ΕΚΘΕΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

B. ΑΠΟΜΑΓΝΗΤΟΦΩΝΗΣΗ

Γ. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

ΘΕΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ

- **Το επάγγελμα του αρχιτέκτονα**
είδος και σχέσεις εργασίας,
ωράρια και αμοιβές,
κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στο επάγγελμα του αρχιτέκτονα,
κριτήρια επιλογής της εργασίας,
τόποι εργασίας
- **Εργασία και προσωπική ζωή**
οικογενειακή κατάσταση,
παιδιά,
σχέσεις καριέρας-οικογένειας-παιδιών κ.ά.
- **Ο οικιακός χώρος**
κριτήρια επιλογής τόπου κατοικίας,
οργάνωση του οικιακού χώρου, προσωπική ζωή και κατοικία,
εργασία στο σπίτι,
κατά φύλο καταμερισμός των οικιακών εργασιών
- **Ο χρόνος**
Ο χρόνος εργασίας,
ο προσωπικός χρόνος, ο ελεύθερος χρόνος, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου
ο χρόνος που αφιερώνεται στην οικογένεια,
η καθημερινότητα-ρουτίνες της καθημερινής ζωής,
τρόποι με τους οποίους εμπλέκονται και επικαλύπτονται οι χρόνοι που αφιερώνονται στην εργασία, την προσωπική και οικογενειακή ζωή
- **Ο αστικός χώρος – Οι κοινωνικές υποδομές**
Δομές του αστικού χώρου που στηρίζουν τις νέες εργαζόμενες γυναίκες,
κοινωνικές παροχές, συλλογική κατανάλωση και ο ρόλος του κράτους πρόνοιας,
νέες δομές του χώρου, που καλούνται να εξυπηρετήσουν τις σύγχρονες ανάγκες
η μετακίνηση στον αστικό χώρο
- **Οι συγγενείς, τα "υποστηρικτικά" δίκτυα και υπηρεσίες**
Ο σύζυγος-σύντροφος-πατέρας του/των παιδιών
η ευρύτερη οικογένεια,
οι επαγγελματίες βοηθοί,
οι αυτοοργανωμένες ομάδες, τα στέκια, οι σύλλογοι

ΕΚΘΕΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

ΟΝΟΜΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΡΙΑΣ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ:

ΤΟΠΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ:

ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ:

- Τρόπος γνωριμίας με την πληροφορήτρια:
  - Περιγραφή της διαδικασίας που ακολουθήθηκε για τη συμφωνία διενέργειας της συνέντευξης:
  - Εκτίμηση των κινήτρων, προσδοκιών και των ενδεχόμενων δισταγμών της πληροφορήτριας σχετικά με τη συμμετοχή της στη διαδικασία της συνέντευξης:
  - Τόπος και χρόνος της συνέντευξης. Περιγραφή του χώρου:
  - Περιγραφή του καλωσορίσματος και του χαιρετισμού – η επικοινωνία πριν την έναρξη της καταγραφής της συνομιλίας:
  - Παρουσία τρίτων προσώπων. Η στάση τους κατά την συνέντευξη. Η στάση της πληροφορήτριας:
  - Άλλου είδους διακοπές ή προσκόμματα:
  - Περιγραφή της πληροφορήτριας (εμφάνιση, ντύσιμο, χειρονομίες, διάθεση):
  - Διάθεση και βαθμός συνεργασίας από την πλευρά της πληροφορήτριας:
  - Ατμόσφαιρα κατά τη συνομιλία, είδος ψυχικής επαφής:
  - Ύφος και τρόπος ομιλίας:
  - Αφηγηματική διάθεση (αυθόρμητη αφήγηση ή κατόπιν αναγκαίων παρεμβάσεων του αφηγητή):
  - Αλλαγές των παραπάνω παραμέτρων στη διάρκεια της συνέντευξης:
  - Τρόπος αποχαιρετισμού:
  - Αξιοσημείωτα γεγονότα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (π.χ. στιγμές έντονης συναισθηματικής φόρτισης):
  - Σημαντικές πληροφορίες που δεν καταγράφηκαν στο μαγνητόφωνο:
  - Συναισθήματα του συνεντευκτή κατά τη διάρκεια της συνέντευξης:
  - Σκέψεις του συνεντευκτή σχετικά με δικές του εμπειρίες ή ιστορίες:
-
- Ηλικία
  - Τόπος γέννησης
  - Εκπαιδευτικό επίπεδο της ίδιας, των γονιών και του συντρόφου
  - Επάγγελμα της ίδιας, των γονιών και του συντρόφου
  - Οικογενειακή κατάσταση, αδέρφια κ.λ.π.

Ωραία Αρχιτεκτόνισσα, Στίχοι και Μουσικοί: Στάθης Κατσαρός

Την πρωτοείδα με το καθημερινό
τ' άσπρο φουστανάκι της τ' αέρινο
πάνω από τις σκαλωσιές
νιώθω στην καρδιά κλωτσιές
στο κορμί μου φουσκοθαλασιές

Στατικά μου δείχνει και κατόψεις
αμάν, την ανάσα θα μου κόψεις
άντε βουρ κι απάνω της
τι κι αν είμαι σοβατζής
τελικά με πήρε σπίτι της

Ωραία αρχιτεκτόνισσα
για πάτη σου την ψώνισα
θαμπώθηκα και νόμισα
πως ήσουν μια κόμισσα

Μού `πε πως το σπίτι το σχεδίασε αυτή
μα εμένα δε μου ίδρωνε τ' αυτί
ούτε τούβλα ούτε σοβά
όλο εμφανή μπετά
δυο πόρτες στην κρεβατοκάμαρα

Πάντως κάθε βράδυ το γλεντούσαμε καλά
βγαίναμε κι οι δυο μας πάντα μπιελά
και πριν πάω οικοδομή
μου `φτιαχνε κάθε πρωί
σάντουιτς με πέστροφα ωμή

Ωραία αρχιτεκτόνισσα
μαζί σου διαφώνησα
μα σαν και σε δε γνώρισα
στον έρωτα μαστόρισσα

Φαίνεται καλά δεν την κοζάρισα

έπρεπε να δω αν ειν' κιμπάρισσα
όχι απ' το στρινγκ το παρτό
ούτε απ' το κρασί πορτό
μ' απ' το κρεβάτι της το δίπορτο

Δε με γούσταρε που ήμουν χτίστης
ήταν κι ένας καθηγητής της όλο πίπα και τουπέ
κι ένα απόγεμα τους έπιασα μαζί στον καναπέ

Ωραία αρχιτεκτόνισσα
μαζί σου παραφρόνησα
μ' έβλεπε μια γειτόνισσα
και δε σε δολοφόνησα

Μού `λεγε μετά ότι το μετάνιωσε
κι ό,τι ένιωθα κι εκείνη θα 'νωσε
ρε άντε στο ρεμπεσκέ
τα μαζεύω γεια σου και
χαιρέτα μας το Λε Κορμπυζιέ

Έψαξα να βρω το πρόβλημά της αλλά
μάλλον φταίγαν τα μοντέρνα της μυαλά
κι έχοντας αυτό το χούι
τους μοντερνιστές ν' ακούει
ζει σε σπίτι με κακό φενγκ σούι

Ωραία αρχιτεκτόνισσα
πολλές φορές στο τόνισα
μη μου το παίζεις κόμισσα
τώρα που μετακόμισα